

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ

II RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ MATERİALLARI

II CİLD

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi
Şurasının 29 noyabr 2023-cü il tarixli 04 sayılı
qərarı ilə nəşr edilib.*

NAXÇIVAN-2024

BAŞ REDAKTOR

Elbrus İsayev – *Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru*

REDAKSİYA HEYƏTİ

İsmayıl Hacıyev - Akademik

Hacıfəxrəddin Səfərli - AMEA-nın müxbir üzvü

Yusif Səfərov - filologiya elmləri doktoru, professor

Sədaqət Həsənova - filologiya elmləri doktoru, professor

Vəli Baxşəliyev - tarix elmləri doktoru, professor

Arzu Abdullayev - tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Nicat Yaqubov - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Emin Şıxəliyev - tarix elmləri doktoru

Arif Ağalarov - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Çapay Quliyev - psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Şəhla Şirəliyeva - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Taleh Xəlilov - pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qadir Əkbərov - tarix üzrə fəlsəfə doktoru

"Qərbi Azərbaycan qayidiş" II Respublika elmi konfransının materialları.

21-22 iyun 2024-cü il. Naxçıvan Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 2024, 486 səh.

Respublika elmi konfransının materiallarında azərbaycanlıların əzəli və əbədi yurd yerləri olan Qərbi Azərbaycanın tarixi, həqiqətlər və faktlar, mədəni və təbii sərvətləri, dil faktları və toponimikası, elm və təhsili, dədə-baba torpaqlarından deportasiya olunmuş azərbaycanlıların pozulmuş hüquq və azadlıqlarına, həmçinin qayidiş konsepsiyası sahəsində aparılmış elmi tədqiqatların nəticələri öz əksini tapmışdır. Konfrans materiallarından Qərbi Azərbaycan mövzusunda axtarışlar aparan tədqiqatçılar, eyni zamanda geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

**"QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ"
II RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSINDA
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA SƏLAHİYYƏTLİ NÜMAYƏNDƏSİ
FUAD NƏCƏFLİNİN
ÇIXIŞI**

Hörmətli qonaqlar, əziz həmvətənlər! Hər birinizi Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan torpağında, Zəngəzur Milli Parkında, Batabat yaylasında təşkil olunmuş "Qərbi Azərbaycana Qayıdış" festival-konqresində salamlayıram. Xoş gəlmisiniz!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 2020-ci ildə Azərbaycanın 30 illik işğala son qoyulması, 2023-cü il sentyabrın 19-20-də isə dövlətimizin suverenliyinin onun bütün ərazisində təmin olunması vaxtilə Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunmuş soydaşlarımızın hüquqlarının bərpası üçün real imkanlar yaratmışdır. 2022-ci ilin dekabrın 24-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşü zamanı müəyyənləşdirdiyi tapşırıqlara uyğun olaraq, ölkəmizdə Qərbi Azərbaycana qayıdışla bağlı konsepsiya qəbul olunmuş, bu istiqamətdə konkret tədbirlərin icrasına başlanılmışdır. Qayıdış konsepsiyası ilə bağlı silsilə dinləmələrin keçirilməsi, Qərbi Azərbaycan üzrə icma nümayəndəliklərinin yaradılması, 1988-ci ildə doğma yurd yerlərini tərk etmiş soydaşlarımızın siyahıya alınması bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Naxçıvanda keçirilən növbəti "Qərbi Azərbaycana Qayıdış" festival-konqresi də ölkəmizdə bu sahədə görülən işlərin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, həm də xalqımıza qarşı törədilmiş haqsızlıqlara bir daha nəzər salmaq üçün fürsət yaradacaqdır. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin azərbaycanlıların deportasiya tarixinə diqqət çəkərək dediyi "Xalqımız əsrlər boyu öz hüquqlarını qorumaq üçün, öz tarixi torpaqlarında yaşamaq üçün böyük fədakarlıq göstərmişdir. Ancaq buna baxmayaraq, tarixin müxtəlif vaxtlarında bizim xalqımız öz doğma torpaqlarından məhrum edilmişdir" misraları bir növ gələcəyə mesajdır. Həqiqətən də, XIX əsrin əvvəllərində imzalanmış Gülüstən və Türkmənçay müqavilələrindən sonra ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi ilə azərbaycanlıların deportasiyası siyasətinin əsası qoyulmuşdur. Xüsusilə də 1905-1906, 1918-1921, 1948-1953 və 1987-1991-ci illərdə xalqımıza qarşı mərhələli şəkildə deportasiya və soyqırımlar həyata keçirilmişdir. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi şəhərimiz İrəvanı Ermənistanı faktiki olaraq bağışlamış, 1920-ci ildə isə sovet hökumətinin qərarı və erməni millətçilərinin təkidi ilə digər tarixi torpağımız Zəngəzur Ermənistanı birləşdirilmişdir. Bununla da deportasiya və soyqırımlar üçün real zəmin formalaşmış, eyni zamanda Naxçıvanın coğrafi nöqteyi-nəzərdən ölkəmizin digər əraziləri ilə əlaqəsi tam olaraq kəsilmişdir. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli və 1948-ci il 10 mart

tarixli qərarları ilə 1948-1953-cü illərdə 150 mindən çox azərbaycanlı kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Bu, sovet hökumətinin Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş növbəti cinayəti idi. Çünki azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən etnik təmizləmə əksər hallarda imperiya qüvvələrinin sistemli fəaliyyəti ilə zorakılıq soyqırımı, kütləvi qətləmə və insanlıq əleyhinə digər cinayətlər və insan hüquqlarının kobud surətdə pozulması yolu ilə icra edilmişdir. Sözsüz ki, deportasiya siyasəti tarixi mədəni irsimizin məhvi ilə də müşayiət olunmuş, abidələrimiz dağıdılmış, qədim Azərbaycan toponimləri saxta və uydurma adlarla əvəzlənmiş, açıq şəkildə monoetnik dövlətçilik və etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirilmişdir.

1970-1980-ci illərdə Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin ölkəmizdə birinci rəhbərliyi dövründə bu proseslərin qarşısı alınmış, xalqımız növbəti deportasiya və etnik təmizləməyə məruz qalmamışdır. Lakin 1987-ci ildə Ulu Öndərin Sovetlər Birliyinin rəhbərliyindən getməsi Qərbi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın növbəti acı taleyinin başlanğıcı olmuş, 1988-1991-ci illərdə azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyasının sonuncu və ən dəhşətli mərhələsi baş tutmuşdur. Bir faktı qeyd edim ki, həmin dövrdə Ermənistanda 170-dən çox kənddə ancaq azərbaycanlılar yaşayırdı. 90-a yaxın kənddə, eləcə də böyük şəhərlərdə azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil edirdilər. Həmin kəndlərdə və şəhərlərdə yaşayan soydaşlarımız üç il ərzində Ermənistandan zorla çıxarılmış, soyqırımı və işgəncələrə məruz qalmışlar. Təəssüf ki, 1993-cü ilə qədər ölkəmizə rəhbərlik edənlər bu məsələdə də biganə mövqe nümayiş etdirmişlər. Lakin Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev ölkəmizə yenidən siyasi hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra azərbaycanlıların deportasiyası məsələsi gündəmə gətirilmiş, tarixi ədalətin bərpası istiqamətində sistemli tədbirlər görülmüşdür. Dahi rəhbərin 1997-ci il 18 dekabr tarixli 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında fərmanı ilə azərbaycanlıların deportasiyasına ilk dəfə hüquqi, siyasi qiymət verilmiş, dövlət səviyyəsində konkret addımlar atılmışdır.

Hörmətli konqres iştirakçıları, bu gün ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan regionda yeni reallıqlar yaradan və bunu diktə edən dövlətdir. Müstəqil Azərbaycanın və onun güdrətli liderinin mövqeyi sülhə, beynəlxalq hüquqa və tarixi ədalətə əsaslanır. Qərbi Azərbaycana qayıdış konsepsiyası da bu üç prinsipə uyğun reallaşdırılır. Ölkə Prezidentinin “Qərbi azərbaycanlılar qanunsuz olaraq dəfələrlə deportasiyaya məruz qalmış toplumdur, onların hüquqları bərpa edilməlidir və onlar öz doğma torpaqlarına qayıtmalıdır. Mən bunu deyəndə təxmin edirəm, yenə də Ermənistanda növbəti dəfə isterika başlayacaq ki, Azərbaycan gəldi, bizi işğal etdi və s. yox, biz bunu sülh yolu ilə etmək istəyirik” deməsi gələcək üçün mesajdır və açar sözdür. Hər kəsin öz əzəli torpaqlarında yaşamaq hüququ var və bu beynəlxalq konvensiyalarda təsbit edilmiş məsələdir. Məhz bu səbəbdən də Zəngəzurda, İrəvanda və digər əzəli Azərbaycan torpaqlarında yaşamaq hüququnu beynəlxalq birlik qarşısında qaldıran xalqımız əmindir ki, Qarabağda və Şərqi Zəngəzura Böyük Qayıdışın davamı olaraq Müzəffər Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə Qərbi Azərbaycana qayıdış da reallaşacaqdır.

İki gün davam edəcək “Qərbi Azərbaycana Qayıdış” festival-konqresi üçün zəngin proqram hazırlanıb. Hesab edirəm ki, plenar və bölmə iclaslarındakı çıxışlar, aparılan müzakirələr ümumi məqsədimizə çatmaq üçün səmərəli olacaq və hər birinizə geniş bir platforma təqdim edəcəkdir. Festival-konqresin işinə uğurlar arzulayıram, təşkilatçılara və dəvəti qəbul edib tədbirdə iştirak edən hər kəsə təşəkkürümü bildirirəm. Qarabağlıların sağ əli Qərbi azərbaycanlıların başına. Sağ olun!

**"QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ"
II RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSINDA
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRİ
EMİN ƏMRULLAYEVİN
ÇIXIŞI**

Hörmətli Fuad müəllim, xanımlar və cənablar, hörmətli tədbir iştirakçıları! Hər birinizi doğma Naxçıvanda, "Qərbi Azərbaycan Qayıdış" festivalında ürəkdən salamlayıram.

Çox şadam ki, builki festival Azərbaycanın ən dilbər guşələrindən biri olan Batabat yaylasında təşkil olunur. Ancaq düşünürəm ki, bu, festivalın yeganə özəlliyi deyil. Hazırda dayandığımız yerdən cəmi bir neçə kilometr uzaqda, vaxtilə həmvətənlərimizin yaşadığı Qərbi Azərbaycan kəndləri yerləşir. Yəni builki festival bizi həm ruhən, həm də coğrafi olaraq Qərbi

Azərbaycana daha da yaxınlaşdırır.

Hörmətli qonaqlar, biz ikinci dəfədir ki, həvəslə bu tədbirdə iştirak edirik. Tam məsuliyyətlə demək olar ki, bu mühüm tədbir artıq Qərbi Azərbaycan qayıdış mövzusunə həsr olunmuş sanballı bir ictimai-mədəni müzakirə platforması rolunu oynamaqdadır. Ötən il biz festival çərçivəsində cənab Prezident İlham Əliyevin Qərbi Azərbaycan qayıdışa dair strateji tezlərinin icrası ilə bağlı geniş fikir mübadiləsi apardıq. Bu məqamda istərdim ki, tədbir zamanı hamımızın həmrəy olduğu bir fikri də xatırladım: "Qərbi Azərbaycan qayıdış ümummillə məsələsidir və hər birimiz bu istiqamətdə əlimizdən gələni etməliyik". Keçən il mən öz çıxışımda uşaq və gənclər arasında maarifləndirmə, təbliğat işlərinin vacibliyini qeyd etdim və təklif etmişdim ki, biz məktəblilər arasında Qərbi Azərbaycan qayıdışla bağlı bilik yarışını təşkil edək. Onun final mərhələsi və mükafatlandırma mərasimini isə Naxçıvan şəhərində qeyd edək. Ən azı düşünürəm ki, Qərbi Azərbaycanla bağlı bir arzumuz bu gün qovuşuruq və bir qədər sonra artıq siz həmin qalibləri bu səhnədə görə bilərsiniz. Bu il, yəni 2024-cü ildə Elm və Təhsil Nazirliyinin Təhsil İnstitutu, Qərbi Azərbaycan İcması, Naxçıvan Muxtar Respublikası Təhsil Nazirliyi və Naxçıvan Dövlət Universiteti ilə əməkdaşlıq çərçivəsində "Qərbi Azərbaycan Qayıdış" olimpiadası baş tutdu. Çox qürurvericidir ki, ölkəmizin müxtəlif bölgələrindən olan 10 mindən çox şagird bu bilik yarışında fəal iştirak etdi. Onlar Qərbi Azərbaycanın tarixi, coğrafiyası, mədəni irsi, toponimləri, tarixi şəxsiyyətləri ilə bağlı biliklərini nümayiş etdirdilər. Dünən Naxçıvan Dövlət Universitetində 36 şagirdin iştirakı ilə olimpiadanın final mərhələsi keçirildi. Bir azdan biz böyük məmnuniyyətlə birinci, ikinci və üçüncü yerləri tutan şagirdlərimizi birlikdə təltif edəcəyik. Əminəm ki, bu gün tədbirimizdə iştirak edən finalçı və qaliblərimiz, yəni Bakı, Göyçay, Ucar, Sumqayıt, Ağstafa, Cəbrayıl, Ağdam, Cəlilabad, Qəbələ, İsmayilli və eyni zamanda Naxçıvandan olan məktəblilərimiz bu əlamətdar günü heç vaxt unutmayacaqlar.

Hörmətli festival iştirakçıları! Möhtərəm cənab Prezident Qərbi Azərbaycan qayıdışı bizim üçün tarixi bir missiya olaraq müəyyən edib. Çünki bu doğma evlərindən, ibadət yerlərindən, mədəniyyət abidələrindən məhrum edilmiş minlərlə həmvətənimizin insan hüquqları məsələsidir. Bu hüquqların bərpası üçün hər bir azərbaycanlı öz sahəsində və səlahiyyətləri çərçivəsində davamlı, ardıcıl, həmçinin sistemli iş aparmalıdır. Öz növbəmdə Elm və Təhsil Nazirliyi olaraq düşünürəm ki, biz həm məktəblərdə, həm də ali təhsil müəssisələrində təhsilalanlar və təhsilverənlərlə Qərbi Azərbaycan barədə daha çox danışmalı, araşdırmalı, öyrənməli və öyrətməliyik. Bu məqsədlə düşünürəm ki, bir neçə istiqamətdə hələ də görülmək çox işlərimiz var. Xüsusilə “Qərbi Azərbaycan Qayıdış” olimpiadasının digər olimpiadalar kimi ənənəvi hal alması və digər müsabiqələr kimi özünəməxsus bir bilik yarışına çevrilməsini arzu edirəm. Eyni zamanda ali təhsil tələbələri arasında da oxşar araşdırmaların, müsabiqələrin və maarifləndirmə tədbirlərinin keçirilməsini çox uyğun hesab edirik. Yəqin ki, hamı razılaşar ki, təhsildə hər şey daha çox müəllimlərdən asılıdır. Ona görə də xüsusilə gənc müəllimlərin və Gənc Müəllimlər Assosiasiyasının Qərbi Azərbaycan qayıdış forumlarının və bu tip festivallarda ayrıca olaraq onların müvafiq müzakirələrin aparılması, düşünürəm ki, olduqca vacibdir. Qərbi Azərbaycan həsr olunmuş elmi araşdırmaları təşviq edən qrant layihələrinin verilməsini də hal-hazırda nəzərdən keçiririk.

Hörmətli tədbir iştirakçıları, biz Azərbaycan tarixinin ən qürurlu günlərini yaşayırıq. Biz cənab Prezidentin rəhbərliyi ilə Azərbaycan əsgərinin qazandığı zəfərin, eləcə də yenidən qurulan, inkişaf edən Qarabağın şahidləriyik. Biz Laçın, Zəngilan, Ağdərə, Füzuli məktəblərində keçirilən bilik günlərinin, son zəng tədbirlərinin şahidləriyik. Bu il dövlətimiz tərəfindən Qarabağda daha altı məktəb istifadəyə veriləcək, səkkizinin isə tikintisinə başlanılacaq. Bu il Şuşa Real Məktəbinin bərpası və Zəngilan şəhəri tam orta məktəbi üçün 960 şagirdlik yeni binanın tikintisi də davam etdiriləcək. Ağdam və Zəngilanda iki uşaq bağçasının, Füzulidə isə peşə liseyinin tikintisi davam etdiriləcək. Həmçinin dörd yeni peşə təhsili müəssisəsinin tikintisinə başlanılacaq. Şuşa şəhər Kolleginin bərpasına start veriləcək. Nəhayət, növbəti tədris ilində Qarabağ Universiteti ilk tələbələrini salamlayacaq. Onlar 26 ixtisas üzrə təhsilə başlayacaqlar. Hədəfimiz odur ki, universitet tezliklə ölkəmizin və regionun ən aparıcı ali təhsil müəssisələrindən və elm mərkəzlərindən birinə çevrilsin, müasir dövrün tələblərinə uyğun mütəxəssislər hazırlasın. Ümid edirəm ki, yaxın gələcəkdə biz Qarabağ Universitetinin tələbələri arasında “Qərbi Azərbaycan Qayıdış” olimpiadasının qaliblərini də görə biləcəyik.

Əziz dostlar, bu festival bizim tarixi yaddaşımıza, mədəni irsimizə olan hörmətin, gələcəyimizə olan inamın təzahürüdür. Bu festival çıxdığımız yolun ifadəsidir. Hər birinizə bu yolda fikir aydınlığı, güc və qətiyyət arzu edirəm. Çıxışımın sonunda olimpiadanın qaliblərini qazandıqları uğur münasibətilə bir daha təbrik edir, bu möhtəşəm festivalın təşkilində əməyi olan hər kəsə dərin təşəkkürümü bildirirəm. Diqqətinizə görə sağ olun!

**"QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ"
II RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSINDA
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİNİN REKTORU
ELBRUS İSAYEVİN
ÇIXIŞI**

Hörmətli Fuad müəllim, hörmətli Emin müəllim, hörmətli rektorlarımız, rektor həmkarlarımız, hörmətli alimlər, hörmətli professorlar, festival-konqresin iştirakçıları! Mən də öz növbəmdə bu gün ikincisini keçirdiyimiz "Qərbi Azərbaycan Qayıdış" festivalında sizin hər birinizi salamlayıram və dəvəti qəbul edib bu festivala belə ürəkdən qatıldığınıza görə mən sizə təşəkkürümü bildirirəm və biləsiniz ki, ən azı 500 nəfər də bu tədbirə qatılmaq niyyətli bizim qonaqlarımız müəyyən səbəblərdən gələ bilməyiblər, inşallah, o səbəbin də gələn il aradan qalxdığını görəcəyik. O səbəb koridordur - Zəngəzur koridorudur. Çünki təyyarəyə bilet ala bilməyiblər və mən düşünürəm ki, biz gələn il bu festivalda, yəqin ki, bu iştirak sayının ən azı iki qatını o koridora görə görmək imkanımız olacaq. Bütün Azərbaycanı, bütün Naxçıvanı sevən, Qərbi Azərbaycanla bağlı olan, torpağımızın, xalqımızın, millətimizin yaralı yeri olan və bu gün milli ideyaya çevrilən "Qərbi Azərbaycan" şüarı altında Qərbi Azərbaycan qayıdış niyyəti ilə hər kəsin ürəyindəki arzu gerçəkləşəcək. O yolla biz bu festivala gələ biləcəyik.

Hörmətli festival-konqresin iştirakçıları! Məndən əvvəlki hörmətli nətiqlər festival-konqresin əhəmiyyəti haqqında danışdılar və biz çox qürurluyuq ki, bu tədbir Naxçıvan Muxtar Respublikasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətli nümayəndəliyi, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, Naxçıvan Dövlət Universiteti və Qərbi Azərbaycan İcmasının layihəsi olaraq artıq iki ildir ki, Qərbi Azərbaycan mövzusunun Azərbaycan auditoriyasından da kənara çıxara bilmişdir. Qərbi Azərbaycan həqiqətləri, Qərbi Azərbaycan gerçəklikləri artıq beynəlxalq tribunallarda elmi əsaslarla səsləndirilə biləcək bir platforma imkanı qazanmışdır. Bu gün biz təqdimat edəcəyimiz keçən ilki konfransın materialları 620 səhifədir. Əslində bu 1000 səhifə idi. Müəyyən redaktə, korrektədən sonra 620 səhifəlik çox sanballı bir kitab nəşr olunub. Bu bir il ərzində ötən konfrans, konqreslər dönməndə və bu gün iştirakçılara və yəqin ki, sabahkı gün iştirakçıların hər birinə bu kitab, festival-konqresin kitabı paylanacaq və o konfrans materiallarında biz kifayət qədər yeni elmi tədqiqatların şahidi olduq.

Sevindirici haldır ki, builki festival-konqresimizdə auditoriya yenilənib. Qərbi Azərbaycan tədqiqatçıları sırasına yeni görkəmli alimlər, tədqiqatçılar qoşulub. Onların hamısını salamlayıram. Bu gün və sabah Naxçıvanda Qərbi Azərbaycan mövzusunun aid 40-dən artıq müəssisəni təmsil edən 300-dən çox məruzəçinin təqdimatları dinlənəcək. Ötən il bu rəqəm 250 idi. Bu il bu rəqəm 300-ə qalxıb. 300 məruzə bir-birindən dəyərli yeni elmi araşdırmaların məhsuludur və əminlik ki, sabah Naxçıvan Dövlət Universitetində 28 paneldə, eyni zamanda poster panellərində və təqdimatlarda Qərbi Azərbaycanın elmi

cəhətdən daha yeni müddəalarla, daha yeni tədqiqat məhsullarının zənginləşməsinə təmin edə biləcəyik. Çünki “Qərbi Azərbaycan Qayıdış” milli ideyası cənab Prezident tərəfindən müəyyənləşdirilmiş və elmi əsaslarla sülhə, ədalətə əsaslanan bir konsepsiyadır. Qayıdış konsepsiyasının əsası budur: ədalət, sülh, elm və tədqiqat yolu ilə. Bu festivalın da qayəsi cənab Prezidentin müəyyənləşdirdiyi bu istiqamətlərə uyğun hazırlanıbdır və inanırıq ki, biz Qərbi Azərbaycanla gənbəgün yaxınlaşırıq. Həm mənəvi yaxınlaşırıq, həm elmi yaxınlaşırıq, həm də coğrafi yaxınlaşırıq. Coğrafi ona görə deyirəm ki, əslində bu gün biz Qərbi Azərbaycandayıq da deyə bilərik. Çünki cəmi bir dağ silsiləsi var, Zəngəzur və Dərələyəzin birləşdiyi yerdəyik. Bunun arxası bütöv Qərbi Azərbaycandır.

Mən əminəm ki, növbəti konqresimizi, festival-konqresimizi elə Göyçədə, elə İrəvanda keçirəcək və düz o mərkəzdə onun əsasını qoyacağıq. Ölkə başçısının müəyyənləşdirdiyi strategiya, xalqımızın birliyi və həmrəyliyi, ordumuzun gücü və qüdrəti buna imkan yaradacaq. Bugünkü festival konqresin təşkilində əməyi olan, bizə dəstək göstərən, bugünkü çadır şəhərciyinin hazırlanmasında əməyi olan, burada 10 gündür gecə-gündüz çalışan böyük heyət var. Özümə borc bilirəm ki, onlara ürəkdən təşəkkürümü bildirim. Burada hava şərtləri dəyişkəndir. Amma buna baxmayaraq, 10 gün ərzində burada bizim üçün geniş imkanlar yaradıldı. Hörmətli Fuad müəllimin ciddi dəstəyi, tapşırığı ilə bütün müəssisələrin burada iştirakı, təmsil olunmağı belə bir gözəl mənzərəni yaradıb və istədik ki, bu dəfə Qərbi Azərbaycanı biz 11 mahalının adına adlandırılmış çadırlarda görək və hər çadır Qərbi Azərbaycanın bir mahalını təmsil edəcək. Onun ətrafında onun folkloru nümayiş olunacaq. Onun içərisində onun məişəti, onun kulinariyası, onun aid olduğu, ona aid olan bütün dəyərlər sərgilənəcək.

Bu gün məsələnin praktik hissəsidir, sabah isə elmi hissəsidir. Düşünürəm ki, həm praktik tərəfdən, həm də elmi tərəfdən Qərbi Azərbaycana həsr olunmuş bu konqresin materialları işığında qısa vaxtda yeni namizədlik və doktorluq dissertasiyaları, yeni elmi tədqiqatlar meydana gələcək. Ötən ildən bu ilə artıq bir neçə fənnin Naxçıvan Dövlət Universitetində uğurlu tədrisi təmin olunub və bu nəşrləri görəndə sevinirik ki, həmin fənlərin tədris bazası möhkəmlənir. Festival-konqres çərçivəsində isə biz dünyanın həm icma xətti ilə, həm də müəlliflərin şəxsi təşəbbüsü ilə nəşr olunmuş bir neçə sanballı kitabın da şahidi olduq. Əminəm ki, daha yeni elmi materiallar sabahkı gün də bizi gözləyir.

Bir daha sizin hər birinizə təşəkkür edirəm. Festival-konqresin işinə uğurlar arzulayıram. Çox sağ olun!

**"QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ"
II RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSINDA
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİNİN
BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏR ÜZRƏ PROREKTORU, FİLOLOGİYA
ELMLƏRİ DOKTORU, PROFESSOR
MAHİRƏ HÜSEYNOVANIN
ÇIXIŞI**

Dəyərli tədbir iştirakçıları, çox hörmətli Fuad müəllim, çox hörmətli nazirimiz Emin müəllim, çox hörmətli, çox dəyərli, çox zəhmətkeş Elbrus müəllim və dəyərli rektorlar və bizim konqresi deyib gələnlər, bizim Qərbi Azərbaycanı deyib gələnlər, hər biriniz bu möhtəşəm zal deməyəcəm, salon deməyəcəm, bu möhtəşəm diyara xoş gəlmisiniz. Baxın, Naxçıvan torpağı ilə, Naxçıvan insanları ilə həmişə xeyirxah olub, qonaqpərvər olub və zaman-zaman, 100 il yox, 230 ilə yaxın müddətdir ki, Qərbi azərbaycanlılara qucaq açıb.

Hər kəsin işi deyil, məhz Naxçıvanın və naxçıvanlıların işi idi. Demək istəyirəm ki, o görünən dağların dalında olan Dərələyəzdə, Qara Kilsədə, digər mahallarda, bir-birinə keçid olan digər mahallarda uyuyan ruhlar görəsən bu gün şaddırmı?

Bir-iki sualım var. Burada ziyalılar əyləşdiyinə görə, hörmətli Emin müəllim, hörmətli Fuad müəllim, hörmətli rektorlar, səlahiyyəti olanlar, görəsən, Qarabağda, Qərbi Azərbaycanda dünya "qadınlara işgəncə vermək olmaz" deyə bağırdığı halda, niyə susur? Niyə cavab vermirlər? Bəs deyirdilər, uşaqları incitmək olmaz, bəs deyirdilər, uşaqlar travma almamalıdır?

Keçən il bizim təşkil olunmuş birinci beynəlxalq konqresdə bir xanım mənə yaxınlaşdı və 5 yaşında başına gələn hadisəni danışdı. O, Axta kəndindəndir, Dərələyəzin Axta kəndindəndir. Mən keçən gün tanıdım, onu tanımırdım və o, 5 yaşında başına gələnləri gözündən yaş axıda-axıda danışdı. Gecə saat 11-də onun çəkmələri qarın içində qalmışdı, erməni güllələri aman vermirdi ki, dönüb çəkmələrini götürsün. Adama az gələ bilər, xırda gələ bilər. Amma bir uşağın beyninin məhv olmasıdır. Niyə? Nəyə görə? Səbəbi nədir? Bəs dünya humanizmlə danışır axı. Niyə yox? Niyə olmalıdır? Və mən həmin hekayəni ingilis, rus və türk dilinə çevirdim. Dünya mətbuatında yayınlanmaqdadır. Şərhləri, inşallah, gələn il ona yazılan şərhləri, əminəm ki, bu festival-konqres Fuad müəllim sizin, Emin müəllim, hörmətli Elbrus müəllim digər səlahiyyətliyərin köməyi ilə, yaqin ki, ardıcıl çap olunacaq. Və mən həmin şərhləri sizə oxuyacağam.

Dəyərli konqres iştirakçıları, dəyərli Emin müəllim, sizin keçən gün bizim qarşımızda qoyduğunuz bir sıra məsələlər var idi. Hörmətli Cəfər müəllim də buradadır. Bizim Pedaqoji Universitet Naxçıvan Dövlət Universiteti ilə tərəfdaşlıq edir bu tədbirlərdə. Yəni bir icma olaraq yox, bizdə Qərbi Azərbaycan Araşdırmalar Mərkəzi var, icma olaraq yox, universitet olaraq.

Məsələn, dünən bizim universitetin 4 əməkdaşının kitabının təqdimat mərasimi keçirilib. Bu da köməkdir və bunları təşkil edənlərə, xüsusən Elbrus müəllimə eşq olsun.

Mən 2022-ci il 24 dekabrda cənab Ali Baş Komandanımızın iştirakı ilə olan həmin tədbirdə idim və Ali Baş Komandanımız dedi ki, biz o torpaqlara mütləq qayıdacağıq. Çünki oralar bizim dədə-baba torpaqlarımızdır. Mən prezidentimə inanıram, ona eşq olsun. 44 günə Qarabağı qaytaran 23 saata 230 illik həsrətə son qoyan prezidentimin ətrafında birləşərsək, bu dağın özünə getmək çox asan olacaqdır.

Dəyərli konqres iştirakçıları, Emin müəllim olimpiada haqqında danışdı. Deyildi ki, kimi, olimpiada böyük miqyas aldı, böyük səs gətirdi, elm adamları arasında da hamı buna alqış etdi və uğurla da başa çatdı.

Emin müəllim, siz burada dediniz, mən də istəyirəm o fikir davam etsin. Bu, ali məktəb tələbələri arasında da keçirilsin. Çünki ali məktəb auditoriyasına daxil olub, soruşanda çoxları bilmir. Hətta bilmir Qərbi Azərbaycan. Niyə bilsin? Bakıda doğulub və nə bilim filan rayonda doğulub, böyüyüb və mən məcbur oldum soruşdum ki, uşaqlar, siz Cəlil Məmmədquluzadənin "Poçt qutusu" hekayəsini oxuyubsunuz? -Hə, oxumuşuq. Deyirəm ki, biz bu Novruzəli məktubu hara aparırdı, hara göndərirdi və nəhayət, bir təhər anladım ki, vaxtı ilə ədəbiyyatımızda, bəli, bunlar var, olubdur, amma sadəcə tədrisə fikir vermək lazımdır. Qərbi Azərbaycan mövzusunun tədrisi və təbliği çox önəmlidir. Ona görə də həmin olimpiada ali məktəblər arasında da keçirilsə, bu çox böyük nəticələr verə bilər.

İnanıram, əminəm ki, bugünkü gün mütləq tarixi bir gündür. Bunun ayrı adı yoxdur, bu tarixi gündür. Hətta biz Qərbi Azərbaycanda olanda da, bu tədbiri orada keçirəndə də bu tarixi günə mütləq nəzər salacağıq. Mütləq, çünki bu bir başlanğıcdır. Bir sıra işlərimiz var, təbliğatla məşğuluq. 18-dən çox tədbirimiz Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində hörmətli Cəfər müəllimin dəstəyi ilə, bölgələrdə Qərbi Azərbaycan İcmasının xətti ilə keçirilib. "Ulduz" ədəbi-publisist jurnalı görülmüş işlərdən sadəcə biridir, Qulu müəllim bu işin öhdəsindən məharətlə gəlir, buradan ona təşəkkür edirəm.

Xüsusi buraxılış olaraq "Ulduz" jurnalının bir nömrəsi Qərbi Azərbaycana həsr olundu. Deyəcəksiniz əhəmiyyəti nədir? Əhəmiyyəti ondadır ki, "Ulduz" jurnalı Qərbi Azərbaycan haqqında ziyalıların gözü ilə yeni bir baxış ortaya qoyacaqdır. Filoloji fakültədə müstəqil olaraq fəaliyyət göstərən "Filoloq" qəzetinin bir nömrəsi Qərbi Azərbaycana, Qərbi Azərbaycan ziyalılarına həsr olunmuşdur. Universitetimizin professor-müəllim heyəti orada məqalələrini çap etdirdi. Bunlar da maariflənmədir və bizim bu gün qarşıda duran ən vacib məsələ təbii ki, maariflənməkdir, silahlanmaqdır. Ali Baş Komandanımız öz çıxışında da dediyi kimi, hərblə yox, tankla, topla, tüfənglə, qan tökməklə yox, yalnız elmlə Nizami, ulu Nizami demişkən: "Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs, Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz". Bəli, biz elmlə, təbliğatımızla, mənbələrə əsaslanmaqla, dünya ədəbiyyatına istinad etməklə, erməni mənbələrinə istinad etməklə o torpaqların bizim torpağımız olduğunu sübuta yetirəcəyik. İnşallah, növbəti dəfə mən əminəm, hətta biraz da tez ola bilər, sizin kimi oğulları olanda niyə də olmasın?!

Hörmətli Emin müəllim, hörmətli Fuad müəllim, dəyərli Elbrus müəllim, dəyərli tədbir iştirakçıları, bizim gördüyümüz işlərin siyahısını uzatmaq olar, amma məndə bir qədər yaradıcılıq var. Yəni bəzən yazıram. Fikirləşirəm ki, bu gün bu təntənəni, bu möhtəşəmliyi sətirlərə çevirsəm, nə deyərdim?

Yaşıl yarpağam, Vətən,
Münbit torpağam, Vətən.
Nə qədər qoynundayam,
Ucalan dağam, Vətən!

**"QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ"
II RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSINDA
QƏRBİ AZƏRBAYCAN İCMASININ SƏDRİ
ƏZİZ ƏLƏKBƏRLİNİN
ÇIXIŞI**

Hörmətli Fuad müəllim, hörmətli Emin müəllim, dəyərli festival iştirakçıları, əziz qonaqlar! Festival-konqresin təşkilatçılarından biri kimi mən də həm Qərbi Azərbaycan icması adından, həm də öz adımdan hər birinizi salamlayıram. Hörmətli tədbir iştirakçıları! Düz 7 ay bundan əvvəl, keçən il noyabrın 23-də və 24-də biz sizinlə bir yerdə Naxçıvanda Qərbi Azərbaycana qayıdıqla bağlı ilk möhtəşəm tədbirə imza atdıq.

Ölkəmizdə və dünyada bu tarixi missiya ilə əlaqədar ilk festival-konqres keçirdik. Naxçıvana yaraşan da elə bu idi. Naxçıvan belə ilklərə dəfələrlə imza atıb.

Mən onlardan bir neçəsini xatırlatmaq istəyirəm. 1990-cı il noyabrın 17-sində Ulu Öndər Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə üçrəngli bayrağımız dövlət bayrağı kimi qəbul edildi və müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğu prosesi bu hadisə ilə məhz Naxçıvandan başladı. İkincisi, bir neçə gün bundan əvvəl bayram etdiyimiz 15 iyun - Milli Qurtuluş Günü 1993-cü ildə məhz Naxçıvandan start götürdü. Həmin tarixi gündə Ulu Öndər Naxçıvandan Bakıya qayıdaraq Azərbaycanın məhvinin, parçalanmasının, dağıdılmasının qarşısını aldı. Nəhayət, Müzəffər Ali Baş Komandanımız, cənab Prezident İlham Əliyevin 2022-ci il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasına gələrək, burada etdiyi tarixi çıxışında elan etdiyi milli strategiya, tarixi torpağımız olan Qərbi Azərbaycana qayıdış strategiyasının keçən il ilk iri addımını yenə də məhz Naxçıvandan atdı. Bu addım həmin vaxtda müzəffər yürüslə bütün universitetlərimizi, məktəblərimizi, rayonlarımızı xarici ölkələri dolaşmaqdadır.

Mən bu gün fürsətdən istifadə edərək bu işdə öncül olan qurumlardan Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinə, universitetlərdən Naxçıvan Dövlət Universiteti ilə yanaşı, Bakı Dövlət Universitetinə və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinə, bu universitetlərin, bu qurumların rəhbərlərinə, kollektivlərinə Qərbi Azərbaycan İcması adından xüsusi təşəkkürümü bildirirəm. Əziz festival-konqres iştirakçıları, bu gün biz doğma Naxçıvanda Qərbi Azərbaycana qayıdıqla bağlı ikinci festival-konqresə toplaşmışıq və bu tədbirin Naxçıvanda hər il keçirilməsi qərara alınmışdır. Mən bu tədbiri, eyni zamanda Qərbi Azərbaycana qayıdış konsepsiyasının həyata keçirilməsi ilə bağlı bu konsepsiyanın ideya müəllifi cənab Prezident və xalqımız qarşısında hesabatımız kimi də dəyərləndirirəm.

Ona görə də istəyirəm ki, son il yarım ərzində gördüyümüz işlər barədə qısa məlumat verim. Heç şübhəsiz, Qərbi Azərbaycan İcması bu il yarım ərzində bir çox uğurlara imza atıb. Mən, amma onlardan üçünün üstündə dayanmaq istəyirəm.

Birincisi, son 200 il ərzində ermənilər tərəfindən doğma ocaqlarından qovulmuş, artıq geriye qayıda bilmək ümidini itirməkdə olan qaçqınlarımızı qayıdış ideyasına inandıra bildik və insanlarımızı bu ideya ətrafında çox sürətlə kənd-kənd, rayon-rayon təşkilatlandırdıq. Qərbi Azərbaycanın 24 rayonu və 277 yaşayış məntəqəsi üzrə icmalarımızı formalaşdırdıq. Azərbaycan Respublikasının 41 rayonu üzrə nümayəndəliklərimiz qərargahla təmin olundu və fəaliyyətə başladı. Mən burada bu rəqəmi ilk dəfə açıqlayıram. Sonuncu deportasiya zamanı Qərbi Azərbaycanın 24 rayonunun 277 yaşayış məntəqəsindən soydaşlarımız qovulubdur. İkincisi, biz keçən il yarım ərzində Qərbi Azərbaycana qayıdış ideyasını ümummilli ideyaya çevirə və insanlarımızı aşılaya bildik.

Bu gün artıq Qərbi Azərbaycana qayıdış hədəfi tək Qərbi azərbaycanlıların məsələsi deyil. Heç təkə 10 milyonluq Azərbaycan Respublikasında yaşayan soydaşlarımızın da məsələsi deyil. Bu 60 milyonluq dünya azərbaycanlılarının və bir çox məqamlarda bütün türk dünyasının məsələsidir. Üçüncüsü, biz Qərbi Azərbaycana qayıdış ideyasını bu il yarım ərzində ilk dəfə olaraq beynəlxalq müstəviyə çıxara bildik. Demək olar ki, dünyanın bir çox dövlət və qurumlarına, siyasətçilərinə onlarla məktub və müraciətlərimiz ünvanlandı. 225 bəyanatımız qəbul edildi.

Bu gün üçün Qərbi Azərbaycan icmasının 7 rəsmi sənədi artıq BMT-nin rəsmi sənədi kimi BMT-nin bütün rəsmi dillərində və BMT-nin üzvü olan bütün dövlətlər arasında yayılıbdir. Ötən ilin 5 dekabr - Qərbi Azərbaycanlıların Deportasiyasının Anım Günündə keçirdiyimiz beynəlxalq konfrans bu istiqamətdə irəliyə doğru atılan çox mühüm addımlardan biridir. Əziz festival-konqres iştirakçıları, Qərbi azərbaycanlıların öz ata-baba yurdlarına qayıdıışı, geriye dönüşü olmayan bir tarixi prosesdir. Başlayıb, davam edir və uğurla yekunlaşacaq. Cənab Prezident dəfələrlə çıxışlarında da qeyd edib ki, bu, o insanların beynəlxalq hüquqa söykənən haqqıdır. Bu, Ulu Öndər Heydər Əliyevin bizə vəsiyyəti, cənab Prezident İlham Əliyevin tapşırığı və atalarımız qarşısında övladlıq, övladlarımız qarşısında atalıq borcumuzdur. Festival-konqresin işinə uğurlar.

**"QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ"
II RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSINDA
İĞDIR UNİVERSİTETİ REKTORU, PROFESSOR
MƏHMƏT HAKKI ALMANIN
ÇIXIŞI**

Sayın Fuat muallim, sayın rektörlerim, sayın profesörler, sayın ilim adamları, sayın halkımız, hemşehrilerimiz hepiniz hoş geldiniz. Sevgi ve selamlarımla. Hayırlı günler. Özellikle Türkiye her zaman Azerbaycanı kendi kalbinde hakikaten yaşamaktadır. YÖK Başkanımız kendisi iştirak edecekti. Hepinize selamları var. Türkiye adına, üniversite adına hepinizi saygıyla selamlıyorum. Hoş geldiniz, şeref verdiniz. Özellikle biz Zengezur koridoru konusunda sizden çok düşünüyoruz ve adım-adım takip ediyoruz. Çünkü sadece lokal bir hadise değil. Geçen sene yaptığımız güzel bir sempozyum vardı. Takriben 5 iştirakçi katılmıştı Azerbaycandan büyükelçiliklerimizden Üniversitelerimizden Elbrus hocamda iştirak etmiş. Çok muazzam bir katılım oldu. Onun üzerine ciddi bir rapor hazırladık. Tabii sempozyumun sadece üniversitemiz tahakkuk etmedi. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, TÜBİTAK, özellikle SkTR, A2 bölgemiz var. Zengezurun Kars gibi, Ağrı gibi, Iğdır gibi, Van gibi beldelerinde iştirak etmişlerdi. Çok muazzam rapor çıktı. Ben az önce arkadaşlarla konuştum. Bizim Garbi Azerbaycan WhatsApp grubuna raporumuz takriben 200 sayfaya kadar tebliğ edilecek. Onu okumanızı tavsiye ederim. Çok detaylı rapor. Tabi son konuşmacının en büyük özelliği önceki konuşmaları biz tasdik ediyoruz.

Hepsi hakikattir. Fakat ben sempozyumu kısaca bir özetlemek istiyorum. Bizim yine geçen hafta bir sempozyum organize ettik. Nuh Tufanı Sempozyumu, Nuh Tufanı biliyorsunuz bu civarda Nuh aleyhisselamın kabri var. Özellikle çok muazzam verileriniz var. Chicago'dan, Hong Kong'dan, Nuh aleyhisselamın özellikle müzesini teşkil etti. Kabrine kadar. Nuh peygamberin diğer olmasa bile insanlığın başlangıcı, hatta Chicago Üniversitesinin genetik yaptığı çalışmada bütün insanların buradan kaynaklandı. Yani burası sadece Azerbaycanlıların, Türkiye'nin, anavatan ve bütün insanlığın vatanı. Dolayısıyla önemli bir yerde şu anda toplu. İnsan aleminin atasının olduğu yerde toplanıyoruz. Ben kısaca bir açıklamak istiyorum. Özellikle rapor hakkında. Zengezur koridorunun barışçıl ve kazançlı bir proje olarak uluslararası kamuoyuna ve iş dünyasına tanıtımı için neler yapılabileceğine bakmak gerekmektedir. Bu bizim sempozyumun özeti olacak. Bu anlamda koridorun tarihsel serüvenine ve önemine değinerek değerlendirmeye başlamak yerinde olacaktır. Zengezur koridoru denildiğinde genellikle 30 yıllık bir sürecin akla geldiği, fakat koridorun insanlık tarihsel boyunca bu bölgede var olan bir ticari niteliğe sahip olduğu vurgulanmalıdır. Diğer taraftan Türk tarihi açısından bakıldığında ise bu yolun kuzey, güney ve orta yolundaki en önemli lokasyonlarından biri olduğu, İslam tarihi açısından da bu bölgenin İslam uygarlığının Türk kültürüyle kesiştiği ve Avrupa'yı besleyen bir bölge olduğu aşikardır.

Yani Zengezer'in genetik olarak hem insanlığın başlangıç noktası olduğunu ve bütün Avrupa ile Asya arasında bir köprü olduğunun çok muazzam delilidir. Geçmişte bu denli

öneme sahip olan bölgenin kamuoyuna ve iş dünyasının tanıtımında doğal bir sürecin ürünü olduğunu bilerek hareket etmek gerekmektedir. Doğal süreç, uygarlıklar varolduğu andan itibaren gelişmiş süreç anlamına gelmektedir. Şehirler, kasabalar, köyler doğal bir şekilde oluşmuş ve Çin'den başlayarak Türk İslam medeniyetini ve Balkanlara ulaşmış bir yoldur. Burada ekonomik, siyasi ve stratejik bir bakış açısı yerine insani bir bakış açısıyla bakmak gerekmektedir. Çünkü bahsi geçen insanların kendi yaşam biçimleriyle eğitim, ticaret ve iletişim gibi birçok unsurdan oluşan sosyolojik tavırları bulunmakta olup, bu hususlar doğal yolu oluşturmaktadır. Bahsi geçen bu büyük yol Türkmenistan'dan Anadolu'ya akan bir yoldur. Demografik yapı ve yaşam biçimi süreklilik arz etmektedir. Dolayısıyla olağan olarak doğal sürecin var olup olmadığına. Devam edip etmediğine bakmak gerekmektedir. Zengezur koridoru demografik yapısını ve doğal sürecini kaybetmiştir. Çünkü 1813, 1829 yıl arasında köylere ve kasabalara bakıldığı zaman Azerbaycan Türklerinin o bölgelerde öldürüldüğü ve yerlerine başka insanların yerleştirildiği görülmektedir. İrfan geleneğini ve huzurunu bilen, çatışma kültürü olmayan, dostluk kültürü ve aile bağı olan devletleri birbirine yakınlaştıran bir yaklaşım benimsemek zorundadır.

İnsancıl projeler yerine çatışma kültürüne dayalı yaklaşım tercih edilmesi beraberinde başarısı getirecek, kalıcı barış tespit edilemeyecektir. Dolayısıyla eski doğal sürecine dönmesi gerekmektedir. Elbrus hocamın bahsettiği gibi özellikle ilim noktasında, irfan noktasında buna bakmak lazım. Çünkü maddi terakki manevî terakkiye bağlıdır. Artık kalem ve irfan hakim olduğu döneme doğru geçiyoruz inşallah. Koridorlar değerlendirilirken sadece Türk devletleri açısından koridorun sahip olduğu önemi atıf yapılmamalıdır. Geniş bir koridor çünkü ancak bölgesel kalkınmanın hedeflendiği bir durumda Ermenistan ve İran gibi komşu ülkelerin de bu koridora dahil edilmesi gerekmekte ve lider diplomasisi yürütülmesi önem arz etmektedir. Ayrıştıran bir konu olarak görülen bir konu. Soğuk savaş döneminde Türkiye Batı bloku ülkeler arasında yer almasından dolayı Serhat illeri olarak bilinen TR2 Bölgesi bizim Kars Bölgeleri Birliği ile Sovyetler Birliği işbirliği yok denecek kadar az seyretmiştir. Soğuk Savaş'ın sonrasında Birinci Karabağ Savaşı sürecinde bu koridor kullanılarak sadece Türkiye ile Türk Dünyası ve Azerbaycan ile Türkiye arasında değil, bölge barışına da engel oluşturmuştur. Özellikle Azerbaycan toprak yüzde 20'sinin işgal edilmesi ile ilişkilere kilit vurulmuş ve bu kilidin başında da Minsk Grubu ülkeleri, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa ve Rusya, Azerbaycan, Türkiye'nin ve özellikle Azerbaycan Türkiye'nin de desteğiyle 44 gün süren savaşta kilidi çözmüştür.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev "Biz sadece savaşı kazanmadık biz aynı zamanda 30 yıldır hiçbir şey yapmayan devletleri de emekli ettik" diyerek bahsi geçen durumu özetlemiştir. Dolayısıyla benzer süreçlerin tekrar yaşanmaması adına bu koridorun hızlı bir şekilde hayata geçirilmesi gerekmektedir. Zengezur koridoru çok uzun bir zincirden oluşmakta. Zincir halkaları için kaldıraç etkisi tesis edilmesi öngörülmekte ve bütünsel bir bakış açısı ile hareket etmek gerekmektedir. Sadece bir savaşın bitmesi değil, asıl iş bundan sonra yani Kemal'in cemali devam etti kaziyesini tahkim etmek gerekiyor. Koridorun planlamasında bütünsel bir bakış açısı ile hareket edilmesi ve ortak uygulamalar geliştirilmesi ve maliyetlerin minimize edilmesi koridorun etkin korunması açısından önem arz etmektedir. Özellikle sempozyumun sonucunu okumuş oldum. Ben sizleri çok fazla yormadan Zengezur koridorun inşallah açılması ve ikinci kez taçlanan bu Garbi Azerbaycan fuarının festivalinin kayıt açtık, inşallah Zengezur koridorunda olmasını temenni ediyorum. Hürmet ve saygılarımı sunuyorum.

**"QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ"
II RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSINDA
NAHÇIVAN'IN KADERİNİ BELİRLEYEN KARS ANTLAŞMASI
VE ERMENİ YALANLARI
PROF. DR. HACALI NECEFOĞLU**

*Kafkas Üniversitesi, Kafkasya ve Orta Asya Araştırma
Merkez Müdürü, Kars, Türkiye,
alinecef@hortmail.com*

"Ermeni sorunu denilen ve Ermeni milletinin gerçek olmayan isteklerinden çok, dünya kapitalistlerinin ekonomik yararlarına göre çözülmek istenilen sorun, Kars Antlaşması ile, en doğru şekilde çözüme ulaştırılmış oldu... Milletın kararlılığı ve kahramanlığı karşısında, Türkiye'yi parçalamanın hayal olduğu kabul ettirilmiştir".

Mustafa Kemal Atatürk

"Ben buraya geldiğimde sordum: Kars'ta bu Antlaşma nerede imzalanmış? O binayı bana gösterdiler. Biz Türkiye Hükümeti ile konuşacağız. Orada bir levha asılmalıdır ki, 1921 yılında Ekim ayında Kars'ta burada böyle bir Antlaşma imzalanmıştır. Çünkü, Kars Antlaşması'nın bu bölge için, Azerbaycan için, Türkiye için büyük ehemmiyeti var".

Haydar Aliyev, Kars, 2002.

Özet: İki imparatorluğun küllerinden doğan iki yeni hükümet, birbirine muhtaç Rusya Bolşevik Hükümeti ile Ankara Hükümeti arasında karşılıklı tavizler sonucu imzalanan ve Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olan Nahçıvan'ın kaderini belirleyen Moskova Antlaşması (16 Mart 1921) ile Kars Antlaşması (13 Ekim 1921) yüz üç yıl geçmesine rağmen ne bu güne kadarki Ermenistan Hükümetleri, ne de dünya ermenileri tarafından tanınmamaktadır ve yıllardır ermeniler bu antlaşmalar aleyhine esassız iddialarla propogandalar yapmaktadırlar. Halen Rus basınında ermenilerin ve ermeni yanlılarının tarihi olayları tahrif eden, "Moskova Antlaşması'nın süresinin uzatılmaması", "Kars Antlaşması'nın feshedilmesi" çağırıışlarını içeren yazıları yayınlanmaktadır. Bu bildiride YouTube internet sitesinin Rusca segmentinde Kars Antlaşması'nın ermeni tezleri ile nasıl anlatıldığından örnekler veriliyor.

Anahtar sözler: Nahçıvan, Kars Antlaşması, ermeni yalanları.

Bugün burada, Naxçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 100. yılını kutlamak üzere bir araya gelmiş bulunmaktayız. Bu özel gün, tarihimizin önemli dönüm noktalarından birini temsil etmekte ve geçmişten günümüze taşıdığımız değerleri ve kazanımları bir kez daha gözden geçirmemiz için bizlere fırsat sunmaktadır. Naxçıvan'ın tarih sahnesindeki yeri ve önemi, sadece bölgesel değil, aynı zamanda uluslararası ilişkiler açısından da büyük bir öneme sahiptir.

Tarih boyunca Naxçıvan, stratejik konumu, zengin kültürel mirası ve coğrafi özellikleriyle dikkat çeken bir bölge olmuştur. Naxçıvan'ın bu özellikleri, bölgeyi pek çok farklı medeniyetin ve kültürün kesişme noktası haline getirmiştir. Bu kesişim, bölgenin tarihini zenginleştirmiş ve Naxçıvan'ı bir kültür mozaiki haline getirmiştir.

Bugün, Naxçıvan'ın bu zengin tarihine ve kültürel mirasına duyduğumuz saygıyı bir kez daha ifade etmek ve bu mirası gelecek nesillere aktarma sorumluluğumuzu hatırlamak için bir araya geldik.

Bu süreçte, Naxçıvan'ın kaderini belirleyen en önemli olaylardan biri, 13 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Kars Antlaşması'dır. Kars Antlaşması, Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında imzalanmış olup, Naxçıvan'ın özerk bir arazi olarak Azerbaycan'a bağlanmasını sağlamıştır. Bu antlaşma, Naxçıvan'ın siyasi ve idari yapısının şekillenmesinde büyük rol oynamıştır.

Bu tarihi dönüm noktası, Naxçıvan'ın bugün sahip olduğu siyasi ve idari yapının temelini oluşturmuştur. Naxçıvan Özerk Cumhuriyeti, bu antlaşma sayesinde kendi kimliğini koruyarak Azerbaycan'ın bir parçası olma fırsatını elde etmiştir. Naxçıvan'ın bu özerklik statüsü, bölgenin kültürel ve ekonomik gelişimini desteklemiş ve Naxçıvan'ı bölgesel bir cazibe merkezi haline getirmiştir.

Sovyet hakimiyetti yıllarında ermeniler defalarca Karabağ ile Naxçıvan'ın Ermenistan'a verilmesi talebinde bulunmuşlar. 1990'ların başında ise Sovyetlerin çöküşünü fırsat bilerek Naxçıvan'ı da ele geçirmeğe ceht etmişler. Fakat Ulu Önder Haydar Aliyev'in Naxçıvan yönetiminde olması ve müdrik siyaseti sayesinde onların kirli arzuları kursaklarında kaldı.

Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olan Naxçıvan'ın kaderini belirleyen Moskova Antlaşması (16 Mart 1921) ile Kars Antlaşması (13 Ekim 1921) yüz üç yıl geçmesine rağmen ne bugüne kadarki Ermenistan Hükümetleri, ne de dünya ermenileri tarafından tanınmamaktadır ve yıllardır ermeniler bu antlaşmalar aleyhine esassız iddialarla propagandalar yapmaktadırlar. Halen Rus basınında ermenilerin ve ermeni yanlılarının tarihi olayları tahrif eden, “Moskova Antlaşması’nın süresinin uzatılmaması”, “Kars Antlaşması’nın feshedilmesi” çağırışlarını içeren yazıları yayınlanmaktadır. Bu bildiride YouTube internet sitesinin Rusça segmentinde Kars Antlaşması’nın ermeni tezleri ile nasıl anlatıldığından örnekler vereceğim.

08.03.2021. *Sparta 1 kanalı*. “**Her Anlamda Yasal Değildir. 100 Yıl Önce Moskova Anlaşması İmzalandı**” başlıklı videoda [1] anılan antlaşma imzalandığı tarihte RSFSC'nin tanınmadığı öne sürülüyor ve 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması’nın da Moskova Anlaşması’nın bir türevi sayıldığı vurgulanılıyor. ABD'nin Almanya Büyükelçisi James Gerard'ın 16 Mart 1921'de anlaşma hakkında şu yazısına atıf yapılıyor: “16 Mart 1921'de

Bolşevikler, Kemal ile Ermenistan Cumhuriyeti'nin bir bölümünü Türkiyə'ye devrettikleri bir anlaşma imzaladılar, digər iki parçayı Azərbaycan'a verdilər və kalan hissəsinə isə "Sovyet Ermənistanı" etiketini yapıştırdılar və zorla Rusya'ya ilhak ettilər."

Videoda son 100 yıldır Moskova və Kars antlaşmalarının statüsünü belirlemek için yapılan yüzlerce çalışmanın, bu belgeleri imzalayan tarafların hukuki durumlarına ait olduğu ve 16 Mart 1921 itibarıyla, RSFSC'nin tanınmış bir devleti olmadığını, yani uluslararası hukukun böyle bir konusu olmadığını gösteren reddedilemez ilk verilere dayandıklarını, bundan, Rus tarafının herhangi bir uluslararası anlaşma yapma yetkisi olmadığı sonucunun çıktığı iddia ediliyor. RSFSC'nin SSCB biçiminde yasal olarak uluslararası tanınması, yalnızca 1 Şubat 1924'te Büyük Britanya'nın onu tanınmasıyla başladığı, bu tarihten önce uluslararası hukuk alanındaki uzmanlara göre tüm "tanınmalar"ın tanınmayan ülkelerden veya egemen rejimlerden geldiği söyleniliyor. ABD mahkemesinin, 1923'te Sovyet hükümetinin "RSFSC v. Sibrario" davasındaki iddiasını, RSFSC'nin tanınan bir devlet olmadığı gerekçesiyle reddettiği, İsveç mahkemesinin "Sovyet hükümeti v. Erickson" davasında benzer şekilde davrandığı örnek olarak veriliyor. Uluslararası antlaşmaların, BM'nin tanımına göre, uluslararası hukukun özneleri arasında karşılıklı hak ve yükümlülükleri oluşturdukları, değiştirebilecekleri veya sona erdirecekleri antlaşmalar olduğu isnad edilerek RSFSC'nin o zamanki durumunun dünya topluluğu tarafından tanınmadığı için imzaladığı antlaşmaların geçersiz olduğu iddiasında bulunuluyor. 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin statüsünün STK olduğu ve uluslararası hukukçuların RSFSC'ne ait ettikleri hükümlerin TBMM'ne emsal teşkil ettiği, o zaman Kemalistlerin tanınan Türk devleti adından değil, TBMM adlandırılan sivil kuruluş adından anlaşma yaptıkları, devlet başkanı Sultan tarafından onlara böyle bir yetki verilmediği, Kemalist hareketin Osmanlı Anayasası'na ve 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mitarekesi'ne aykırı davrandığı iddia ediliyor. *Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi*'ne (1969) atıf yapılarak Moskova Antlaşması'nın uluslararası hukuk normlarının ihlal edilerek imzalandığı ve bu nedenle Antlaşma'nın Ermenistan-Türkiye sınırını belirleyemeyeceği ve Nahçıvan'ı Azerbaycan'ın himayesine veremeyeceği öne sürülüyor. 13 Ekim 2021 tarihli Kars Antlaşması'nı imzalayanların da uluslararası hukukun özneleri olmadığı ve 1921 yılında işgale maruz kaldığı iddia edilerek bu Antlaşma'nın 1933'te imzalanan Montevideo Konvansiyonu (*Devletlerin Hak ve Görevlerine ilişkin Montevideo Sözleşmesi*, diğer adıyla *Montevideo Konvansiyonu*)'na aykırı olduğu söyleniliyor.

Halbuki, Montevideo Sözleşmesi; "bir devlet olmanın tanımını, haklarını ve görevlerini belirtmektedir. Bunlardan en bilineni, uluslararası kuruluşlar tarafından doğru bir uluslararası teamül hukuku beyanı olarak tanınan dört devlet olma kriterini belirten Madde 1'dir: Devlet, uluslararası hukuka sahip bir kişi olarak aşağıdaki niteliklere sahip olmalıdır: (a) kalıcı bir nüfus; (b) tanımlanmış bir bölge; (c) hükümet; ve (d) diğer devletlerle ilişki kurma kapasitesi. Ayrıca, 3. maddenin ilk cümlesi açıkça "Bir devletin siyasi varlığı, diğer devletler tarafından tanınmasından bağımsızdır" şeklinde ifade edilmektedir." [2]. Bu madde videoda ileri sürülen iddiaları otomatik olarak çürütüyor.

28.02.2021. "Новости Армении и Азербайджана" kanalı. **"Rus makamlarına çağrı: Moskova Antlaşması'nı - yenilememek, Kars Antlaşması'nı – feshetmek."** Bu videoda [3] Tüm Rusya kamu kuruluşu "Rusya Ermenileri Birliği" tarafından 15 Mart'ta Moskova'da düzenlenen konferansta, Rusya Federasyonu Başkanı V. V. Putin'e, Rusya Federasyonu

Federal Meclisi'nin Federasyon Konseyi Başkanı V. I. Matvienko ve Rusya Federasyonu Devlet Duması Başkanı V. V. Volodin'e hitaben kabul edilecek çağrıda 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'nı yenilememesinin ve 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması'nının feshedilmesinin istenileceği bildiriliyor. Çağrı metninde anılan antlaşmalar "Bolşevik Rusya tarihinde utanç verici bir sayfa" gibi değerlendiriliyor. Moskova Antlaşması uyarınca, uluslararası toplum tarafından tanınmayan iki devlet - Bolşevik Rusya ve Kemalist Türkiye, üçüncü bir devletin - Ermenistan'ın tarihi topraklarını onun katılımı olmadan paylaştığı ve Kars Antlaşması uyarınca, Bolşevik Rusya, Sovyetleşmiş Ermenistan'ın yönetimini Moskova Antlaşması'nın şartlarını tanıyan aşağılayıcı bir antlaşma imzalamaya zorladı kaydediliyor.

"Rusya Ermenileri Birliği", bugün Rusya ve Ermenistan için son derece dezavantajlı olmaları nedeniyle, Rus ve Ermeni askerlerinin kanı ile kazandıkları toprakların Birinci Dünya Savaşı'nda kaybeden ülkeye - Türkiye'ye haksız bir şekilde aktarılmasını sağlayan 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'nın uzatılmamasının ve 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması'nın feshedilmesinin son derece önemli olduğuna inandıklarını ifade ediyorlar. Anlaşmalar, bu topraklarda yaşayan halkların çıkarlarının hiçbir şey ifade etmediği Bolşevikler tarafından imzalandı ve tarihi Ermeni toprakları, yarısından fazlası Ermeni olan üç milyondan fazla Hristiyan vatandaşı yok etmiş bir devlete cömertçe bağışlandı, aynı zamanda, Kars ve Sürmeli bölgesi ile birlikte, Türkiye'nin bir parçası haline gelen Ağrı Dağı ile birlikte, 1936'da ilk kez "Azerbaycan" etnik adını alan Transkafkasya Tatarlarına, "Ermeni Nahçıvanı ve Dağlık Karabağ'ı" takdim edildiği ve böylece, guya Ermenistan aleyhine Türkiye ve Azerbaycan'ın iştahı doyurulduğu iddia ediliyor.

"Rusya Ermenileri Birliği", bu anlaşmaların hukuka aykırı, önemsiz, haksız, işgal karakterli olduğuna ve Rusya'ya kardeş olan tüm Ermeni halkının haklarını ihlal ettiğine inandıklarını, Sovyet Rusya'sının, Türkiye'ye yaklaşma ve Rusya'nın asırlık müttefiki Ermenistan'ı bir kenara itme hatasına düştüğünü, Ermeni meselesinin unutulmaya terk edildiğini ve Karabağ ihtilafının Kafkasya'da tehlikeli bir gerilim yatağı olmaya devam ettiğini ifade ediyor.

Çağırını hazırlayanlar, Türkiye'nin 20. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hristiyan halkların "soykırımını" tanıma konusundaki isteksizliği, II. Dünya Savaşı'nda Almanlarla sıkı müttefiklik, sonradan NATO'ya üyelik, Kuzey Kıbrıs'ın "işgali", Kürt ve Hristiyan vatandaşlarına karşı askeri hareketler, Karabağ'daki Azerbaycan saldırganlığına geniş destek, Çeçen olayları sırasında ayrılıkçılara aktif yardım, radikal Ukrayna güçlerine yardımın yanı sıra Kırım olayları sırasında yerel milliyetçilere yardım gibi konularla Türkiye'yi suçlayarak bunlarla Türkiye'nin "geleneksel" faşist, soykırımcı doğasını ve politikasının Rus karşıtı yönlü olduğunu göstermeğe cehtediyorlar. Ayrıca, Suriye'de bir Rus askeri uçağının düşürülmesini, Rusya'nın Türkiye büyükelçisinin öldürülmesini, sözde "terörist savaşı" Azerbaycan topraklarına nakledilmesi ve Karabağ Ermeni nüfusuna yönelik soykırımın örgütlenmesi ittihamları ile Rusya'da Türkiye'nin imajını karalamaya çalışıyorlar.

Türk devletinin tüm faaliyetlerinin, yalnızca Hristiyan Ermenilerin değil, aynı zamanda Kırım da dahil olmak üzere Rusya'nın güney bölgelerinin Hristiyan nüfusunun

da istenmediği yeni bir Osmanlı İmparatorluğu ("Büyük Turan") yaratmak amacı güttüyünü iddia ediyorlar.

Guya, tarihinde her zaman küçük halkların çıkarlarının savunucusu rolünü oynamış olan Rus devletine, Türkiye'nin Ortadoğu ve Transkafkasya'da izlediği yayılmacı politikaya yeterince cevap verebilmek için zamanında kararlı önlemler almağı tavsiye ediyorlar. Etkili önlemlerin de Moskova Antlaşması'nın uzatılmaması ve Kars Antlaşması'nın feshedilmesinin olacağını öngörüyorlar. Bunun, Rusya'nın ve "saldırgan" Türk politikasından etkilenen halkların iyiliği için olacağını, Ermeniler, Rumlar, Asuriler, Yezidiler, Balkanların Slav halkları, Araplar, Kürtler ve diğer halklar tarihi haklarının iadesini beklediklerini ve şüphesiz Rusya'nın Ortadoğu'daki "adil politikası"na yardım etmeye hazır olacaklarını çağrıya eklemeyi unutmuyorlar.

Moskova Antlaşması'nın uzatılmaması ve Kars Antlaşması'nın feshedilmesinin Rusya'nın ulusal çıkarlarından kaynaklanmaktadır ve bugün Rusya'nın Kafkaslar ve Ortadoğu'daki rolünü güçlendirmenin ve bu bölgelerdeki sayısız sorunu çözmenin tek anahtarı olduğunu Rusya yöneticilerine ve Rus kamuoyuna telkin etmeğe çalışıyorlar.

20.02.2021'de "Молния TV" kanalında yayınlanan **"Nahçıvan, Batumi: Kars Antlaşması 100 yıl sonra Ankara'nın iştahını kabartmaya devam ediyor"** başlıklı videoda [4] Kars Antlaşması ile ilgili Erivan Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Dekanı Ruben Melkonyan'la mülakat [5] anlatılıyor. Mülakatta Ruben Melkonyan, bu antlaşmanın sadece Ermenistan için değil, aynı zamanda bir bütün olarak bölge için ne gibi tehditler oluşturduğuna ve Ermenistan'ın bu riskleri neden dış politika gündeminde dikkate alması gerektiğine dair vizyonunu sunuyor. "Ermenistan'ın Kars Antlaşması'nın sona ermesinden sonra bir beklentisi olabilir mi?" sorusuna R. Melkonyan şunları söylüyor: "Aslında Kars Antlaşması, o dönemde gelişen, Ermenistan devletinin varlığının büyük bir sual altında olduğu durumu yansıtıyordu. Sadece birkaç ay önce, bize Ermenistan topraklarının 10 bin kilometrekareye indirileceği Gümrü Antlaşması dayatılmıştı. Kars Antlaşması'nın revize edilmesi ihtimaline gelince, reel siyaset açısından böyle bir gelişmenin pek olası olmadığını düşünüyorum. Yine de bu konuyu siyasi retoriğimizde ve bilimsel araştırmalarımızda hayata geçirmeliyiz... Şu anda bölgede Kars veya Moskova antlaşmalarının gözden geçirilmesine yol açabilecek gerçek bir temel olmadığını düşünüyorum. Ancak bu belgeler bağlamında ciddi sorunlarımız olduğu gerçeği çok açıktır ve kanıtlanmıştır."

R. Melkonyan'a göre, Kars Antlaşması 100 yıl önce imzalanmış olmasına rağmen zaman zaman büyük siyaseti etkilemiş olsa da Nahçıvan'daki süreçler için de geçerlidir. Antlaşmaya göre, üçüncü ülkelerin Nahçıvan'a müdahale etmesi durumunda sorumluluğu Rusya ve Türkiye üstlenecek. Bu durum, SSCB'nin dağılmasından sonra daha da aktif hale gelmişti, Ermenistan-Azerbaycan ihtilafı sırasında Türkiye, Nahçıvan sınırına sürekli hassasiyet göstererek, üçüncü taraf gibi Ermenistan'ın Nahçıvan'ı ve bu temelde Ankara'yı tehdit ettiğini ve bundan dolayı savaşa girme hakkına sahip olduğunu ileri sürmüş, Ermenistan bu konuda 90'ların başında Ankara'dan bir nota bile almıştı. "Türkiye bizi savaşa tehdit etti, Türk ordusu alarına geçti, Ermenistan'a bir saldırı oldukça gerçekçiydi," diyen R. Melkonyan şöyle devam ediyor: "Daha sonra Türkiye, Kars Antlaşması'nın hukuka aykırı olmadığını, Nahçıvan'dan sorumlu olduğu için bu antlaşma kapsamındaki yetkilerini yerine getirdiğini söyleyerek, eylemlerine yasal dayanak olarak gösterdi. Dolayısıyla bu antlaşma çok hassas hükümler içermektedir. Bu bağlamda Ermenistan savunmacı değil, saldırgan rolünde olmalıdır."

Türkiye'nin Nahçıvan'daki fiili varlığına gelince, Ermeni tarafının bu konuyu en azından çeşitli mekanlarda konuşma konusu haline getirebileceğini ve en azından retorik bir soru düzeyinde konuyu uluslararası platformlara taşıyabileceğini kabul ettiğini söyleyen R. Melkonyan, Türkiye'nin Ermeniler için bir tehdit olduğundan ve Nahçıvan'daki varlığının bu tehdidi ikiye katladığını, en azından Türkiye'den gelen tehdidin veya potansiyel tehdidin etkisiz hale getirilmesi açısından bu bölgenin Ermenistan için de hiçbir önemi olmadığını düşünmek saflık olduğunu diyor.

"Sizce anlaşmanın hangi maddeleri değiştirilmeli?" sorusunu R. Melkonyan şöyle cevaplandırıyor:

"İmzalarken, eski başkent Ani'nin topraklarının Ermenistan'a devredilmesi konusu tartışılmıştı, ancak Türkler bunu reddetmişti. Bu noktanın yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini düşünüyorum, çünkü Ermenistan'a sadece Ani değil, komşu topraklar da eşsiz kültürel mirasımızın bir örneği olarak verilmelidir. Bu, duygusal olarak da önemli bir soru. Reel siyasette ise şunu hatırlatmak isterim ki, Türkiye'ye devredilmesi tamamen haksız olan – Sürmeli, Iğdır toprakları vardı ve bu konu revize edilebilir görünüyor." Videoda Türkiye'nin sadece Nahçıvan için değil Batum için de belirli haklara sahip olduğu Kars Antlaşma hükmünün içerdiği tehditler nedeniyle gerçekten revize edilmesi gerektiği vurgulanıyor.

24.08.2020'da "RANews" kanalında **"Türkiye Kars anlaşmasını ihlal ediyor: Erdoğan ülkeyi çöküşe götürüyor"** başlıklı videoda [6] türkolog Tiran Lokmagözyan'ın "Sputnik Armeniya" ajansına verdiği mülakattan [7] bahsediliyor. *"Türkiye'nin kendisi Kars Antlaşması'nı ihlal ediyor, Erdoğan ülkeyi çöküşe götürüyor,"* – deyen Lokmagözyan ekliyor: *"Burada Nahçıvan meselesi önemlidir. Azerbaycan ile ortak tatbikatların çoğu orada gerçekleşti, ancak silahların transferi sorunu devam ediyor. Ne Gürcistan, ne de İran, Türk birliklerinin kendi topraklarından geçmesini desteklemiyor. Nahçıvan konusunda Erivan, Moskova ile müzakerelerde Kars Antlaşması'nın resmi garantörlerinden biri olan Türkiye'nin bunu ihlal ettiği konusunu gündeme getirmelidir. Karabağ savaşı sırasında Ankara, Türkiye'nin garantör olarak müdahale edebileceği için askeri faaliyetlerin Nahçıvan'a aktarılamayacağını belirtmişti. Ama şimdi Türkiye'nin kendisi Nahçıvan'a giriyor, dolayısıyla anlaşmayı ihlal ediyor. Büyük ölçüde ihlal edilirse, iptal etmeyi düşünebilir. Rusya ile birlikte, elbette, o da imzaladığı için."*

Geçen yıl 3 Eylül'de "Tazema TB" kanalında yayınlanan **"Erdoğan Panik İçinde: Türkiye'nin Bölünmesi Başlıyor - Kars Antlaşması Sona Eriyor"** başlıklı videoda [8] "Avrora" Haber Ajansında yapılan yuvarlak masa görüşmesi yansıtılıyor. Konuşmacılar Moskova ve Kars antlaşmalarının tanınmayan iki hükümet arasında yapıldıklarından geçersiz oldukları, geçerli olan Sevr Antlaşması'nda belirtilen Woodrow Wilson haritasının olduğunu anlatıyorlar. Çok büyük ümidle Türkiye'nin yakında bölünebileceğini, o zaman Ermenistan'ın "hakiki" sınırlarına kavuşacağını söylüyorlar.

13 Ekim 2020 tarihinde "Armenian Revolution of Values" kanalında yayınlanan **"Ermenistan, 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması ile Rusya ve Türkiye arasında yasadışı bir şekilde nasıl bölündü?"** başlıklı videoda [9] Karabağ sorunu ancak aşağıdakiler yapılırsa Ermenistan'ın çıkarları doğrultusunda çözülebileceği söyleniliyor:

Ermenistan hükümeti ve parlamentosu

1. 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması'nı geçersiz olarak kabul ederse;
2. Türkiye ile Rusya arasında 16 Mart 1921'de Moskova'da imzalanan "Dostluk ve Kardeşlik" konulu Rus-Türk Antlaşması'nı kınarsa;

3. Uluslararası bir mahkemeye dava açarsa;
4. BM Güvenlik Konseyi de dahil olmak üzere uluslararası toplumu 1921 Rus-Türk antlaşmasını CEZAI, YASADIŞI ve GEÇERSİZ olarak kınamaya ve tanımaya çağırırsa.

Videokanala göre, "bu Ermeni karşıtı antlaşma yürürlükte olduğu ve eski ve şimdiki Ermenistan hükümeti bunu bildiği sürece, diğer tüm seçenekler Artsakh (Karabağ'a Ermenilerin verdikleri ad) veya Ermenistan'ın lehine olmayacaktır."

YouTube'da Rusça "Kars Antlaşması" sözleri ile arama yaptığımızda karşıya çıkan videoların çoğu ermeni tezlerine dayanıyor. Bunu videoların başlıklarından da görebiliriz:

- Kars Antlaşması 100 yıllık adaletsizlik. 68.534 görüntüleme, 20 Temmuz 2020, HAY TV [10]
- Kars Antlaşması, 1921. Tarihi olaylara gezi. 1.492 görüntüleme, 13 Mart 2020, saxa99fun [11]
- Kars, Moskova ve Sevr antlaşmaları AÇIK GECE. 7.086 görüntüleme, 15 Ekim 2016, radyo kamyoneti [12]
- Kars Antlaşması: gerçeklik ve komplo. 14.609 görüntüleme, 26 Ocak 2021, Sova – все о Грузии [13]
- Rusya, Türkiye ile yaptığı tarihi anlaşmaları gözden geçirmeyi düşünüyor. Ermenistan'dan bir görünüm. 26.673 görüntüleme, 15 Şubat 2016, RTVI Новости [14]
- Moskova nihayet 1921 anlaşmaları hakkında konuşmaya başladı, 35.434 görüntüleme, [15] 9 Aralık 2019, Газета TB [16]
- ACİL/Paşinyan 2021'de YENİ Kars Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalacak: Beklenmedik olaylar olacak. 8.526 görüntüleme, 1 Ocak 2021, REGNEWS [17]
- Nahçıvan Ermenistan Cumhuriyeti'nin ayrılmaz hissesidir. 3457 görüntüleme, 22 aralık 2022, NEWS Karabakh AM [18]
- 100 yıllık hukuksuzluk ya da Ermenistan'ı nasıl böldüler. 5.144 görüntüleme, 28 Mayıs 2023, NEWS Karabakh AM [18].

Sonuç olarak, Rus ve diğer yabancı dillerde anılan antlaşmalarla ilgili gerçekleri anlatan ve Ermeni yalan ve iftiralarını çürüten videolar konusunda eksikliklerimizin giderilmesi gerektiğini düşünüyorum.

Kaynaklar:

1. <https://www.youtube.com/watch?v=9qcPEgzvyV8>
2. https://tr.wikipedia.org/wiki/Montevideo_Konvansiyonu
3. <https://www.youtube.com/watch?v=7JwEFwKITG8&t=266s>
4. <https://www.youtube.com/watch?v=BEbt9Ipxw5A>
5. <https://verelq.am/ru/node/58682>
6. <https://www.youtube.com/watch?v=VGK3x4lr0uw>
7. <https://ru.armeniasputnik.am/20200822/Turtsiya-sama-narushaet-Karsskiy-dogovor-Erdogan-vedet-stranu-k-kollapsu--tyurkolog-24194310.html>
8. <https://www.youtube.com/watch?v=JP73XK3lQyM&t=190s>
9. <https://www.youtube.com/watch?v=KZwrQf1QqhU>
10. <https://www.youtube.com/watch?v=KZwrQf1QqhU>
11. <https://www.youtube.com/watch?v=JUqpMozmcyA&t=840s>

12. <https://www.youtube.com/watch?v=fRg6xm3fMUM>
13. <https://www.youtube.com/watch?v=lyZlOkhJslA&t=233s>
14. <https://www.youtube.com/watch?v=0VDWHteZijM>
15. https://www.youtube.com/watch?v=7-I_mEpxxU4
16. <http://lousavor-avedis.org/?p=19619>
17. <https://www.youtube.com/watch?v=vWzL3-hnYtw&t=13s>
18. <https://www.youtube.com/watch?v=uadkfPIXL-A>
19. <https://www.youtube.com/watch?v=9FreP4c7FIc>

NAXÇIVANIN TALEYİNİ MÜƏYYƏN EDƏN QARS MÜQAVİLƏSİ VƏ ERMƏNİ YALANLARI.

Xülasə: İki imperiyanın külündən doğan, iki yeni hökumətin, bir-birinə möhtac olan Rusiya Bolşevik Hökuməti ilə Ankara Hökuməti arasında qarşılıqlı güzəştlər nəticəsində imzalanan və Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanın taleyini həll edən Moskva müqaviləsi (16 mart 1921) ilə Qars müqaviləsi (13 oktyabr 1921), üstündən yüz üç il keçməsinə baxmayaraq, indiki Ermənistan hökumətləri və dünya erməniləri tərəfindən tanınmır. Ermənilər illərdir bu müqavilələrə qarşı əsassız iddialarla təbliğat aparırlar. Rusiya mətbuatı hələ də ermənilərin və ermənipərəstlərin tarixi hadisələri təhrif edən, "Moskva müqaviləsini uzatmamağa", "Qars müqaviləsini denominasiya etməyə" çağıran yazıları dərc etməkdədir. Bu məruzədə YouTube internet saytının rus bölməsində Qars müqaviləsinin erməni tezisləri ilə necə izah edildiyinə dair nümunələr verilir.

Açar sözlər: Naxçıvan, Qars müqaviləsi, erməni yalanları.

КАРСКИЙ ДОГОВОР, ОПРЕДЕЛИВШИЙ СУДЬБУ НАХИЧЕВАНИ, И АРМЯНСКАЯ ЛОЖЬ.

Аннотация: Московский (16 марта 1921 г.) и Карсский (13 октября 1921 г.) договоры которые были подписаны в результате взаимных уступок двух новых правительств, рожденных из пепла двух империй, российского большевистского правительства и правительства Анкары, которые нуждались друг в друге и определившие судьбу неотъемлемой части Азербайджана, Нахичевани, не признаются нынешними армянскими правительствами или армянами мира, несмотря на то, что прошло сто три года, и в течение многих лет армяне ведут пропаганду с необоснованными претензиями против этих договоров. Российская пресса все еще публикует статьи армян и проармян, которые искажают исторические события, призывают «не продлевать Московский договор» и «денонсировать Карсский договор». В этом докладе приводятся примеры того, как Карсский договор объясняется армянскими тезисами на русском сегменте сайта YouTube.

Ключевые слова: Нахичевань, Карсский договор, армянская ложь

THE TREATY OF KARS, WHICH DETERMINED THE FATE OF NAKHICHEVAN, AND ARMENIAN LIES.

Abstract: The Moscow Treaty (March 16, 1921) and the Kars Treaty (October 13, 1921), which were formed as a result of mutual concessions between the two new governments born from the ashes of two empires, the Russian Bolshevik Government and the Ankara Government, which were in need of each other and determined the fate of Nakhchivan, an inseparable part of Azerbaijan, are not recognized by the current Armenian Governments or the Armenians of the world, despite the passing of one hundred and three years, and for years the Armenians have been making propaganda with baseless claims against these treaties. The Russian press is still publishing articles by Armenians and pro-Armenians that distort historical events, call for "not extending the Moscow Treaty" and "denounce the Kars Treaty". This report gives examples of how the Kars Treaty is explained with Armenian theses on the Russian segment of the YouTube website.

Key words: Nakhchivan, The Kars Treaty, and Armenian lies.

MÜNDƏRİCAT

Gülbəniz Babaxanlı. Ərtoğrul Cavid Qərbi Azərbaycan aşığıları haqqında	28
Telman Qəniyev, Afaq Qəniyeva. Qərbi Azərbaycan mədəniyyəti: Ağbaba mahalının musiqi folkloru	32
Rübabə Şirinova. Qafqazın Şeyxülislamı - Fazil İrəvani	40
Püstə Əhmədova. Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatı və milli özünüdərk	43
Fəridə Hüseynova. Qərbi Azərbaycanda formalaşan şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri	47
Fərrux Rüstəmov. İrəvan qəza məktəbinin azərbaycanlı müəllimləri	53
İlqar Cabbarov. Qərbi Azərbaycanda mövcud olmuş elm və təhsil ocaqları və müasir elmi mühitə onların təsiri	57
Müjkan Məmmədzaadə. Qərbi Azərbaycanın ilk pedaqogika elmləri doktoru Hüseyn Əhmədovun yaradıcılıq yolu	62
Şəbnəm Məmmədova. Qərbi Azərbaycan: İrəvan ziyalıları və ictimai xadimləri	69
İradə Əhmədova. Qərbi Azərbaycanda milli Azərbaycan məktəbləri	78
Qadir Əkbərov. 1920-1930-cu illərdə Qərbi Azərbaycanda maarif işinin təşkili	82
Nailə Qardaşbəyova. Dünya elminə böyük töhfə verən Qərbi azərbaycanlı görkəmli alim	87
Sevinc Rzayeva, Tofiqə Nadirova. Qərbi Azərbaycanın bərpa olunan enerji mənbələri	92
Məhəmməd Quluzadə. Qərbi Azərbaycana dinc və hüquqi qayıdışın beynəlxalq-hüquqi əsasları	97
Siyavuş Bağirov. Qərbi Azərbaycana qayıdış prizmasından "Ermənistan dövlət müstəqilliyi haqqında" bəyannamənin 4-cü maddəsinin şərhə	100
Yusif Mirzəzadə. Qərbi Azərbaycana qayıdışın hüquqi aspektləri: insan haqları və hüquqi təminatlar	108
Teymur Abbasov. Böyük İpək Yolu: Zəngəzur dəhlizi, reallıqlar və perspektivlər	119
Nəsimə Hacıyeva. Qərbi Azərbaycanın təbii sərvətlərinin Ermənistan Respublikası tərəfindən mənimsənilməsi	126
Hafiz Hüseynov, İmami Hüseynova. Qərbi Azərbaycan ərazisinin tarixi-mədəni irsinin tanınılması zamanın tələbi kimi	130
Hilal Qasimov, Mürsəl Seyidov, Turan Məmmədli. Qərbi Azərbaycan florasının reliktd bitkiləri	135
Sahib Hacıyev, Akim Axhundov. Qərbi Azərbaycanın torpaq örtüyü	141

Gülşən Kəngərinskaya. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında turizm potensialının yaradılmasına dair dövlət proqramlarının icrası nəticələri	151
Sədaqət Əhmədova. Qərbi Azərbaycan: maddi-mədəni irsimiz	161
Meleyke Memmedova. Amasya və Nahçıvan`dan Erivan`a Batı Azərbaycan kultüründə düğün ritüelleri	166
Almaz Şabanova. Qərbi Azərbaycanın toy adət-ənənələri	182
Ruhiyyə Rzayeva. Qərbi Azərbaycanın tarixi abidələri və mədəni irsinin qorunması məsələləri	187
Fəxriyyə Cəfərova. Qərbi Azərbaycan - tarixi torpaqlarımız	194
Aytəkin Qəhrəmanova. Qərbi Azərbaycanın milli mətbəxi	200
Nigar Ramazanova. İrəvan mədəni irsi	207
Zenfira Seyidova. Zəngəzurun epiqrafik abidələri	216
Bilal Hüseynov. Qərbi Azərbaycanın mental dəyərlərini yaşadan folklor örnəklərinin janr imkanları	221
Rəsmiyə Tağıyeva. Qərbi Azərbaycanın unudulmuş yeməkləri	227
Nuray Məmmədli, Sevda Ocaqquliyeva. Qərbi Azərbaycan abidələrinə qarşı törədilmiş soyqırım	233
Həbib Allahverdiyev. Qərbi Azərbaycan təsviri incəsənətin batal janrında	238
Rübabə İmanlı. Qərbi azərbaycanlı rəssam Şamil Qazıyevin yaradıcılığında mənzərə janrı	243
Məhsəti Əsgərova. Böyük İpək Yolunun alternativli: Zəngəzur dəhlizi	247
Ülkər Həsənzadə. Qərbi Azərbaycanın karvansaraları	253
İlqar Kəngərli. Kəngərlər Cənubi Qafqazda	259
Ələkbər Cabbarlı. Qərbi Azərbaycan: Zəngəzur xəyanəti	263
Самира Абдуллаева. Древний город Иреван – жемчужина западного Азербайджана	269
Əli Qurbanov, Nigar Bababəyli. Zəngəzur soyqırımını Xocalıda davam edib	275
Dürdanə Vəliyeva. Qərbi Azərbaycan tarixi həqiqətlərdə	281
Zaman Abbaslı. Vedili hərbi Abbasqulu bəy Şadlinski Şərurda	286
Nuray Hacıyeva. Qərbi Azərbaycan torpaqlarından azərbaycanlıların məcburi və zorla köçürülməsi gerçəkliyi	291

Çinarə İsmayılova. Qərbi Azərbaycanın tarixi keçmişi, toponimlərinin öyrənilməsində akademik Budaq Budaqovun tədqiqatlarının əhəmiyyəti	297
Münəvvər Süleymanova. XX əsrin 20-30-cu illərində Qərbi Azərbaycandan Naxçıvana köçlər	301
Reyhan Yunisova. İlham Əliyev və Böyük Qayıdış Konsepsiyası	306
Rüxsarə Adilqızı. Yollar, məni yurda apar!	309
Şəbnəm Əliyeva. Qərbi Azərbaycan qədim Azərbaycan torpağıdır	315
Afaq Əliyeva. Qərbi Azərbaycandan olan alimlərin botanika elminin inkişafında rolu	321
Vəfa İsgəndərova. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimikasında Çəmbərək və Əmirxeyirin yeri	325
Pərviz Allahverdiyev. Qərbi Azərbaycan soydaşlarımızda hərbi vətənpərvərlik ruhu	331
Dilqəm Əhməd. İrəvan gimnaziyasının məzunu olan Türkiyə parlamentinin üzvü Rza Yalçın (İsmixanov)	336
Kamran İsmayılov. Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan Respublikası arasında delimitasiya və demarkasiya məsələsinin tarixinə dair bəzi arxiv sənədləri haqqında (XX əsrin 20-30-cu illəri)	337
İsmayıl Zeynalov, Bəsrət Zeynalov. Qərbi Azərbaycan mahalı – Gorus	338
Ərtegin Salamzadə. İrəvan Sərdarı sarayının memarlığı və bədii tərtibatı	341
Nərmin Mehdiyeva. Qərbi Azərbaycan şivələri	342
Gülöyşə Əhmədzadə. Dərələyəz toponimlərinin tədqiqi tarixi	344
Cavid Bağırzadə. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri Zəngəzur qəzasında təhsil və kənd məktəbləri	346
Afət Rəfiyeva. Sabir irsi Cəfər Xəndan yaradıcılığında	347
Nurlana Əliyeva. Müstəqillik dövrü Naxçıvan ədəbi mühitində Cənubi Azərbaycan və Türkiyə mövzusu	353
Könül Səmədova. Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistanın) türk mənşəli etnotoponimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri	361
Əli Həşimov. Göyçə aşiq mühiti tarixi povestlərdə (<i>Gülhüseyn Hüseynoğlunun "Yana-yana" povesti əsasında</i>)	364
Ramiz Qasimov. Naxçıvanda məskunlaşan Qərbi azərbaycanlıların vətən həsrəti və qayıdış ümidlərinin poetik ifadəsi	371
İsmayıl Qəribli. Qərbi Azərbaycana qayıdış kontekstində qaçqınların repatriasiyası və reinteqrasiyasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi	383
Elnarə Seyidova, Nailə Əliyeva, Məhəmməd Quliyev. Qərbi Azərbaycanın hidronimləri	392

Arzu Abbasova. Qədim Osmanlı qaynaqlarındakı bəzi Qərbi Azərbaycan etnotoponimləri haqqında	396
Mehriban İmanova. Qərbi Azərbaycan və İpək Yolu ticarəti	404
Aypara Behbudova. Qərbi Azərbaycan mövzusu bədii ədəbiyyatda	409
Aytən Cəfərova. Qərbi Azərbaycanın etno-mədəni mühiti xatirə və faktlarda....	418
Bulqeyis Novruzova. Zəngəzur dəhlizinin dünya iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyəti	426
Fəxrəddin Cəfərov, Nadir Hüseynbəyli. XX yüzillikdə Qərbi Azərbaycanda, Naxçıvan bölgələrində və Zəngəzur qəzasında erməni vəhşilikləri: sənədlərin dili ilə	432
Zamin Əliyev. XX əsrin başlanğıcında İrəvan bölgəsində mövcud durum və dəyişikliklər	439
Yasin Babayev, Həbib Hüseynov. Uydurma "erməni genosidi" siyasətinin iflası haqqında	444
Mehriban Sultan. Qərbi Azərbaycan icması və onun Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyasının reallaşdırılması istiqamətində fəaliyyəti	449
Bənövşə Rzayeva. Naxçıvan teatrının muxtariyyətin 40-70-ci illərdəki fəaliyyəti haqqında	462
Fəridə Ağayeva. Qərbi Azərbaycanın aşıq sənəti tarixindən	471
Pərvanə İbrahimova, Könül Niftəliyeva. Ağbaba-Şörəyelin Qaraçantası: tarixi, mədəni-irsi, adət-ənənələri	479

ƏRTOĞROL CAVİD QƏRBİ AZƏRBAYCAN AŞIQLARI HAQQINDA

Gülbəniz BABAXANLI

huseinjavid@gmail.com

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi

Azərbaycan mədəniyyəti tarixində Qərbi Azərbaycan aşiq məktəbinin xüsusi yeri və çəkisi var. Qərbi Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitinin Azərbaycan-türk etnosu ilə bilavasitə bağlı olduğunu əyani şəkildə ortaya qoymaq baxımından Azərbaycan aşiq sənətinin mühüm bir parçası olan Göyçə aşiq ədəbiyyatı və aşiq musiqisinin toplanması, bu zəngin irsin tədqiqi və təbliği xüsusi önəm kəsb edir. Hüseyn Cavidin Ev Muzeyinin fondunda Qərbi Azərbaycan aşiq mühitini özündə ehtiva edən Cavidlər nəslinin istedadlı nümayəndələrindən biri Ərtoğrul Cavidin ötən əsrin 40-cı illərində topladığı, şərh edib rəy yazdığı materiallar mühafizə olunur. Həmin materiallar bu gün də alimlər tərəfindən mötəbər istinad mənbəyi kimi qəbul olunmaqdadır. Çünki zamanında bilavasitə Göyçə mahalında həmin mühitin təmsilçilərindən toplanmışdır.

Onu da söyləməliyik ki, Ərtoğrul Cavidin topladığı və şərh etdiyi bu materialların əksəriyyəti təkcə Azərbaycan mədəniyyəti, xüsusən də Qərbi Azərbaycan ədəbi-mədəni mühiti üçün deyil, bütün mütərəqqi bəşəriyyət, başqalarının mədəniyyətinə hörməti özünə hörmətin təsdiqi kimi qəbul edən xalqlar və insanlar üçün də əhəmiyyət daşıyır.

Çox gənc olmasına rəğmən, Azərbaycan aşiq yaradıcılığı haqqında demək olar ki, ətraflı məlumata malik olan Ərtoğrul Cavid hələ 84 il öncə, yəni Azərbaycan aşiq sənəti haqqında görkəmli alimlərin tədqiqatının işıq üzü görməsinə bir neçə on il qalmış heyratəmiz uzaqgörənliklə Göyçə mühiti el sənətkarlarının ən böyüklərini öz lakonik araşdırmalarında kifayət qədər layiqincə qiymətləndirməyə nail olmuşdur.

İncə poetik duyumu, böyük məsuliyyət və vətənpərvərliyi, eyni zamanda tədqiq etdiyi materiala böyük marağı Ərtoğrul Cavidə nəzərdən keçirdiyi poetik örnəkləri yüksək peşəkarlıqla qiymətləndirməyə imkan vermişdir. Ona görə də onun elmi rəyi bu gün də aktuallığını itirməyib.

Qərbi Azərbaycan aşiq mühitinə dair toplayıb şərh etdiyi bədii materiallar həddən artıq rəngarəng olsa da, gənc folklorşünas bu mozaika arasında özünü itirməmiş və aparıcı istiqamətləri dəqiq müəyyən edə bilmişdir. Məhz buna görə də əsas diqqətini Aşiq Ələsgər irsinin tədqiqinə yönəldərək, onun aparıcı istiqamətini və ən başlıcası isə müasirliyini müəyyən etmək yolunda öz erudisiya və istedadını səfərbər etmişdir.

Araşdırdığı folklor materialının Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı üçün böyük əhəmiyyətini layiqincə anlayan Ərtoğrul Cavid bunların çapını zəruri saymış, ancaq bu zaman elmi aparatı ilə təchizatını da unutmamağı tövsiyə etmişdi. Xüsusən folklor materiallarının variantlarına önəm verən gənc alim, bunları nəşr edərkən lazımı şərh və izahların da faydalı olacağını nəzərə çatdırmışdı.

Hüseyn Cavidin Ev Muzeyi 2011-ci ildə Ərtoğrul Cavidin elmi araşdırmalarını onların həsr edildiyi folklor materialları ilə birgə çap etdirmişdir. Bununla da bütün cavidlərin

ruhuna layiqli hədiyyə etməklə bərabər, Qərbi Azərbaycana mənəvi qayıdışımızın təməl daşlarından birini öz yerinə bərkitmişdir.

Ərtoğrul Cavid "Aşıq Musanın söylədiyi şeirlər haqqında" başlıqlı yazısında Göyçə aşıq mühitinin nümayəndələrinin adlarını sadalayır, Göyçə mahalından toplanan materiallar içərisində – Aşıq Musa (Ağkilsəli – 1830-1912), Aşıq Qurban (Aşıq Ələsgərin sevimli şeyirdi, qardaşı Məşədi Salehin böyük oğlu – 1870-1915), Aşıq Talib (Aşıq Ələsgərin oğlu – 1877-1079), Aşıq İman (Ağkilsəli Növrəs İman – 1903-?), Aşıq Məhəmməd (Aşıq Ələsgərin qardaşı) və əlbəttə, daha çox Aşıq Ələsgərin şeirlərinin olduğunu qeyd edir. Həmin poetik irsin mövzu etibarilə rəngarəng olduğu kimi, janr baxımından da müxtəlif olduğunu: qoşma, divani, müxəmməs, təcnis, dodaqdəyməz, cığalı təcnis və s. ibarət olduğunu göstərir. Toplanan materiallar içərisində başqa regionlar üçün xarakterik olmayan "nəfəs çəkmə təcni", "Göyçə pozuğu (dil tərپənməz)" şeir şəkillərinə rast gəldiyini müəyyən edir.

Ərtoğrul Cavid Aşıq Ələsgər haqqında olan materiallara toplayıcıların çox yaxşı kommentarilər verildiyini bildirir. O, Aşıq Ələsgərlə bağlı toplanan materialları mövzu baxımından iki qismə ayırır: aşığın bioqrafiyasına aid olan və aşığın özünün yazdığı parçalar. Gənc folklorşünas sənətkar Hümmət Əlizadə tərəfindən toplanaraq 1937-ci ildə Bakıda çap olunan "Aşıq Ələsgər" kitabında onun tərcümeyi-halı ilə bağlı bir çox şeirin olmadığını müəyyən edir. Çap edilən və yeni toplanan nümunələrdən bəzilərinin eyni əsərin fərqli variantları olduğunu göstərir. Qeyd edək ki, bu materialların söyləyicisi Aşıq Musa Göyçəli, toplayıcısı – yazıya alanı isə Hüseyn İskəndərov olmuş, folklor örnəkləri 1040-cı ildə Qərbi Azərbaycanda, əsasən də Ağkilsədə toplanmışdır. Bu materialların toplanma tarixinin 1948-ci ildə başlanan azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan deportasiyasına qədərki illərə aid olduğunu nəzərə alsaq, onların folklorşünaslıq elmimiz üçün nə qədər önəmli olduğunu söyləməyə ehtiyac belə yoxdur.

Bu səbəbdəndir ki, Ərtoğrul Cavid öz yekun rəyində: *"Toplanmış bütün materiallardan Ələsgərə aid parçaları ayırmaq, oxunduğu havaları ilə mükəmməl çapa hazırlamaq"*, – qərarını verir [1, s. 9].

Gənc folklorşünas tərəfindən toplanan materialların bədii ədəbiyyat nümunəsi kimi dəyərli olmaqla yanaşı, ədəbiyyat tariximizin, həmçinin musiqi tariximizin də öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli olduğunu nəzərə çatdırır. Ərtoğrul Cavid Aşıq Ələsgərin "Tellərin" gəraylısının "Orta sarı tel" havasında, "Qoca baxım" qoşmasının "Qaytarma" havasında, "Şirindi" qoşmasının "Göyçə gölü" havasında, "Səhər ertə" qoşmasının "Ovşarı" havasında, "Bax, bax" gəraylısının "Göyçə pozuğu" havasında oxunduğunu yazır.

Toplanan materiallar içində Ələsgərin igidlikdən, mərdlikdən, vətənpərvərlikdən bəhs edən şeirləri də diqqət çəkir. Məsələn, "Qarqar" təcnisindən bir bəndə baxaq:

*Ahən gəzər, səngə verər mər dana,
Mərd oğulun qəhrin çəkər mərd ana.
Mərd igid meydanda durar mərdana,
Müxənnət yapışar ayağa, Qarqar [1, s. 34].*

Ərtoğrulun rəy verdiyi Göyçə aşıq mühitinə dair materiallar sırasında diqqəti cəlb edənlər sırasında Aşıq Ələsgərin qardaşı Aşıq Məhəmmədin şeirlərinin öz yeri var.

Məsələn, "Aşix Məhəmmədin Qars şəhərində dağıstanlı Səlvi xanım ilə dəyişməsi" böyük maraq doğurur. Dəyişməyə verilən şərhədən öyrənirik ki, Aşiq Məhəmməd Göyçə mahalından Qarsa dəmiryolu salmaq işinə biyara gedərkən orada bir aşiq qızın oxumasına tamaşa edir. Bu zaman "mərəkə"ni idarə edən Alı Murad adlı birisindən onunla dəyişmək üçün icazə alır. "Aşiq Hüseyni", "Koroğlu" havaları üstündə qızla dəyişir. Maraqlıdır ki, Səlvi xanım Aşiq Məhəmmədə "Əcəm oğlu" deyə müraciət edir. Aşiq Məhəmməd isə doğma Göyçə mahalını tərif edərək, öz el-obasının uca dağlarını, səfalı bağlarını belə tanıdır:

Cəmi dağdan uca bizim dağ idi.
Dəstə gözəllidi, xud yanağıdı.
Görsən deyərsən ki, behişt bağıdı
Hər nə gönlün istər var bizim yerdə [1, s. 40].

Ərtoğrul Cavidin şərh etdiyi materiallar sırasında Aşiq Məhəmmədin aşiq Ələsgər haqda söylədiyi "Aşiq Ələsgərin Həcər ilə dəyişməsi" və "Aşiq Ələsgərin dağlarda şeir deməyi" görkəmli sənətkar haqqında mükəmməl dastanın olduğundan xəbər verir. Ərtoğrul bu iki parçanı "hekayə" adlandırır və həcmnin kiçik, məzmununun sadə və ənənəvi olmasına rəğmən, dinləyənlərin böyük marağına səbəb olmasını "ifadənin təmiz və səmimiyyəti" ilə izah edir.

Ərtoğrola görə, ikinci parça qısa olmasına baxmayaraq, tarixiliyi baxımından xüsusi önəm daşıyır: "İkinci parça daha kiçiksə, daha məzmunludur. Erməni-müsəlman qırğınında yaylaqların birinə gedən Ələsgər hər yanı boş görüb, çobandan soruşarkən, o belə deyir: "– Bu andıra qalmış millətlər qırğın nəticəsində el köçə bilməyib" [1, s. 40].

Göründüyü kimi, Aşiq Məhəmmədin Aşiq Ələsgər haqda söylədiyi bu iki parçaya münasibət bildirəndə də Ərtoğrul Cavid tək-cə poetik mətnin deyil, eləcə də həmin poetik strukturun imkan verdiyi məzmunun çərçivəsində meydana gələn rəvayətlərin də yüksək bədii dəyər daşdığını, gənclərin tərbiyəsində gərəkli olduğunu qeyd etmişdir. Bu baxımdan Aşiq Ələsgərin Həcərlə dəyişməsi haqda dastan parçası da gənc tədqiqatçı tərəfindən gərəyincə qiymətləndirilmişdir. Onu da qeyd etməyi vacib bilir ki, Aşiq Ələsgərlə dəyişən Həcər əslən Göyçə mahalının Qızıl Vənk kəndindən olmuşdur.

Toplanan parçaların süjetindəki hadisələrə çox məsuliyyətlə yanaşan folklorçu, hər bir epizodun daşıdığı didaktik mənanı bir cümlə ilə oxucusuna çatdırmaqla, ümumilikdə Azərbaycan qadınının müdrikliyini və praktik aqlını qiymətləndirmək və vurğulamaq məqsədini güdmüşdür. Ailə qurmaq istəyən gənc qadın ona təklif olunan şən-şöhrəti, var-dövləti rədd edərək, sadə və səmimi bir insanla ömür-gün yoldaşı olmağa üstünlük verir və bu həm əhvalatı söyləyən aşığın, həm bu hadisələrin iştirakçısı olan el ağsaqqalı Aşiq Ələsgərin, həm də dastançının tədqiqatçısı Ərtoğrul Cavidin ürəyincə olur. Bu da təsadüfi deyil, çünki sonda xalqın ürəyincə olan haqq-ədalət qalib gəlir.

Ələsgərin məşhur "Dağlar" qoşmasının poetik süjetinə, daha doğrusu, onun iki misrasına leytmotiv olan qaçqınlıq və qayıdış hadisəsi zamanımızda daha kəskin səslənir, Qərbi Azərbaycana qayıdış əhvali-ruhiyyəsini ifadə edir. 1918-ci ilin mart qırğınından sonra yaylağa çıxmış aşiq, ellərin orada olmadığını görüncə, bədahətən: "Arsız aşiq əlsiz niyə yaşadı; Ölsün Ələsgərtək qulların, dağlar!" – deyə haray çəkir [1, s. 115].

I Cahan savaşı nəzərdə tutulur

Təssüf ki, Aşıq Ələsgər fəryadının sədası hələ də əks-səda verir. Lakin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin siyasi iradəsi və qalib ordumuzun dəmir yumruğu sayəsində regionda yaranmış yeni geosiyasi durum aşığın harayının dağlara çatacağı günü artıq yaxınlaşdırıb. O gün gələcək ki, yenə də Göyçə mahalında Aşıq Ələsgərin qoşmaları oxunacaq, "Qaytarma" havası səslənəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan qeyri-maddi mədəniyyət abidələri və Ərtoğrul Cavid. On iki cildə. X cild. Azərbaycan aşıq yaradıcılığı və Ərtoğrul Cavid. Bakı: Çağioğlu, 2011, - 304 s.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ: AĞBABA MAHALININ MUSIQI FOLKLORU

Telman QƏNİYEV

qeniye.telman@gmail.com

ORCID iD: 0009-0006-7034-3166

Afaq QƏNİYEV

afaqqeniye79@gmail.com

ORCID iD: 0000-0002-0489-7420

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

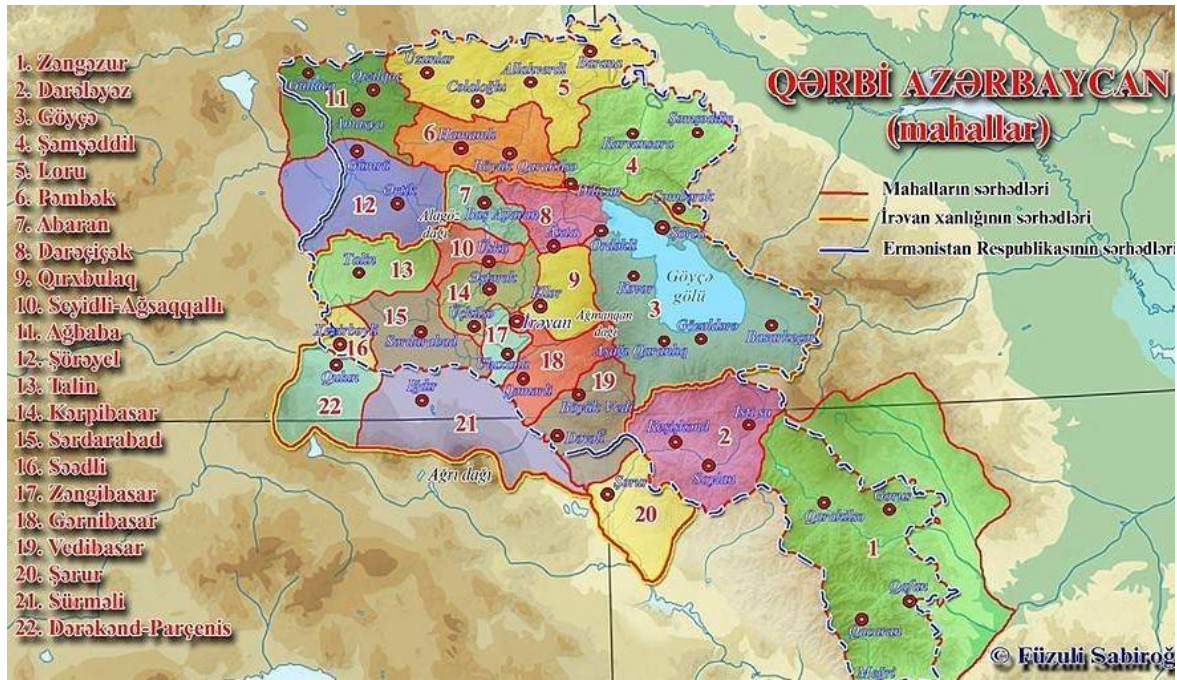
Təqdim olunan araşdırma bütöv Azərbaycanın ən qədim, iqliminə görə ən zəngin bölgələrindən biri olan Qərbi Azərbaycanın Ağbaba mahalının musiqi folkloruna həsr edilib. Hər bir xalqın folklor yaradıcılığı onu yaradan xalqın məhsuludur. Qərbi Azərbaycanın Ağbaba mahalının folklor nümunələri uzunmüddətli tarixi inkişaf nəticəsində formalaşmışdır və bu nümunələrin öyrənilməsi ilə ərazidəki etnik xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsində vacib bir mərhələ təşkil edir. Məqalədə Ağbaba mahalının nanay, halay və yallıları təhlil olunmuşdur. Bu tədqiqatda Ağbaba mahalının halay və yallı nümunələri ilk dəfə olaraq tədqiqatçılar tərəfindən nota alınmış və tədqiqata cəlb edilmişdir. Tədqiqata cəlb olunan yallılar arasında 2024-cü ildə Şuşada keçirilmiş "Xarı bülbül" festivalında Azərbaycan Dövlət Rəqs ansamblının ifasından nota alınmış "Ağbaba yallısı", 2014-cü ildə Amasiyalıların toy mərasimində ifa olunmuş "Ağbaba yallısı"nın adlarını qeyd edə bilərik. Adları qeyd olunan yallılar tədqiqatçılar tərəfindən nota alınmışdır və bu məqalədə həmin yallılar lad-intonasiya, forma quruluşu, ölçü müxtəlifliyi və ifa variantları baxımında araşdırılmışdır. Burada əsasən 6\8, 2\4, 5\8 və ölçülərə rast gəlinir. Maraqlı hallardan biri də odur ki, buradakı oyun havaları və nanaylar sözlü və instrumental, yallılar isə yalnız instrumental şəkildədir. Onu da qeyd etmək ki, halay və yallılarda əsasən həyat-məişət hadisələri, tarixi hadisələr ilə bağlı mövzular özünü büruzə verir.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Ağbaba, halay, yallı, variantlılıq*

Giriş

Şanlı Azərbaycan tarixinin ağırlı bir parçası olan Qərbi Azərbaycan igidlərə ad vermiş Dədə Qorqudun, qarı düşməne qan uddurmuş Koroğlunun yurdu olmuşdur. Eyni zamanda Qərbi Azərbaycan torpağı Azərbaycan elminə görkəmli şəxslər - ictimai xadimlər, elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət aləmində öz sözü olan şəxslər bəxş etmişdir [Bayramov, 2017, s.4].

Qərbi Azərbaycan torpaqlarının coğrafi ərazisinə nəzər saldıqda onun Zaqafqaziyanın cənub hissəsində yerləşdiyini, şimaldan Gürcüstan Respublikası, şərq və cənub şərqdən bu günkü Şimali Azərbaycanla, qərbdən Türkiyə Cümhuriyyəti, cənubdan isə İranla həmsərhəd olduğunu görə bilərik. Əsasən, türk-oğuz tayfalarının məskunlaşdığı Qərbi Azərbaycan ərazisi 16 böyük mahalı özündə birləşdirir – Ağbaba, Şörəyil, Lori, Pəmlək, Dərələyəz, Zəngibasar, Gərnibasar, Vedibasar, Talin, Zərdarabad, Karbibasar, Dərəçiçək, Ataran, Zəngəzur, Qaraqoyunlu və Göyçə.

Şəkil 1. Qərbi Azərbaycan mahalları (Web 1)

Tarixə nəzə salsaq, görərik ki, Qərbi Azərbaycanın köklü sakinləri Azərbaycan türkləri olmuşdur. Məhz bunun nəticəsidir ki, yəni 1991-ci ilə kimi ərazinin toponimlərindən 90%-dən çoxunu türk mənşəli toponimlər təşkil edirdi [Bayramov, 2017, s.5]. Lakin bugünkü dövrümüzdə Qərbi Azərbaycanda 1 nəfər də olsa, azərbaycanlının yaşamadığını nəzərə alsaq, həmin bölgədən olan yaşlı insanların yaddaşında olan folklor nümunələrinin nə qədər zəngin mənbə olmasını dərk edə bilərik.

Azərbaycan mədəniyyətinin bir qolu olan Qərbi Azərbaycanın maddi-mədəniyyətinin tarixi kökləri bütün azərbaycanlıların əcdadları ilə bağlıdır. Onun folkloru xalqın bütün təbəqələrinin yaradıcılıq sahəsi kimi toplanaraq müəyyən qayda-qanunlar əsasında formalaşır və milli xarakterli məzmun almışdır. O, bədii təfəkkürə və təfəkkürün mifoloji mənbələrinə əsaslanır.

Musiqi folkloru. Dünya xalqlarının folklor nümunələri arasında Azərbaycan folkloru öz zənginliyi və özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Burada əsasən Azərbaycan ədəbiyyatının əsasında ən çox kosmoqonik və mövsümi, eləcə də etnoqonik miflərə əsaslanan Azərbaycan folkloru və ta qədimdən xalqın yaratdığı əmək, epik, lirik mahnılar, həmçinin aşiq, xanəndə, xalq müğənniləri və sazəndələrin yaradıcılığı əsasında formalaşan Azərbaycan musiqi folklorunu qeyd edə bilərik.

Ə.İsazadə xanəndələrin Azərbaycan musiqi folklorunun inkişafında mühüm rol oynadığını xüsusi qeyd edir: “Onların Azərbaycan xalq mahnı yaradıcılığının - mərasim, əmək, məişət, lirik, qəhrəmanlıq, yumoristik, satirik və s. müxtəlif nümunələrinin qorunub saxlanılmasında və kütlələr içərisində yayılmasında böyük xidmətləri olmuşdur. Xalq müğənnilərinin bir çoxu el mahnılarını ifa etmək və onları ideya-bədii baxımdan zənginləşdirməklə yanaşı, məişətdə, zavod və fabriklərdə, əkinçilikdə və pambıqçılıqda kommunist əməyinə həsr edilən yeni gözəl mahnılar da yaratdılar. Bütün bu mahnılar, hər şeydən əvvəl, öz ideya-emosional məzmununa və obrazlılığına, şən əhvali-ruhiyyəsinə və

gələcəyə nikbin baxışlarına görə fərqlənir. Burada kütlələrin müasir hadisələrə canlı münasibəti, yüksək yaradıcılıq fəallığı öz ifadəsini tapır" [İsazadə, 1984, s.25].

Amasiya rayonu Ağbaba mahalının folkloruna nəzər saldıqda aydın görünür ki, Ağbaba etnomədəni mühiti Anadolu-Azərbaycan mədəniyyəti kontekstində "körpü" rolunu oynayan, regional səciyyəli musiqi folkloruna malik olan, fərqli ifaçılıq tərz, musiqi dialekti ilə seçilən mühit idi [Əzizova A, 2022, s.69].

Bu bölgə ilə bağlı bir sıra elmi araşdırmalar aparılmışdır. Buna misal olaraq bu bölgənin ədəbi-mədəni, həmçinin aşıq mühiti ilə bağlı Tacir Qurbanovun "Ağbaba aşıq mühiti", Avtandil Ağbabanın "Ağbaba-Çıldır aşıq mühiti" elmi araşdırmalarını qeyd edə bilərik. Lakin etnomusiqişünaslıq baxımından bu ərazi bir qədər diqqətdən kənarda qalıb desək yanlışdır. Etnomusiqişünaslıq sahəsində araşdırmalara Gülçin Mirzəyevanın "Tırınqı və nanyların melo-poetik xüsusiyyətləri (Ağbaba materialları əsasında)" adlı elmi araşdırmasını aid etmək olar.

Yallılar. "Yallı"lardan danışdıqda isə, onu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində "Yallı" rəqslərinə rast gəlmək mümkündür. Buna misal olaraq Cənub bölgəsi, Şəki və Naxçıvan bölgələrində bu rəqs növü geniş yayılmışdır. Belə ki, Naxçıvan bölgəsində yüzdən artıq, Şəki bölgəsində isə səksəndən artıq "Yallı" mövcuddur. "Yallı"lar əsasən öz adları, həmçinin əhali arasında yayılmasına görə müxtəlif həyat və məişət hadisələrinə həsr olunur. Bu xüsusiyyətlərə ən çox əmək, oyun, məzhəkəli və s. məzmununda rast gəlinir.

Azərbaycanın, onda görürük ki, bu rəqslərin tədqiqi ayrı bir araşdırma mövzudur.

Xoreoqrafik məzmunlarına görə "Yallı"lar iki qrupa bölünür:

1. Oyun "Yallı"ları

2. Rəqs "Yallı"ları

Oyun yallılarına "Köçəri", "Qaz-qazı", "Çöp-çöpü", rəqs yallılarına isə "Dönə yallı", "Siyəqutu", "Tənzərə", "Ürfanı" və s. aiddir.

"Yallı"lar musiqi müşayiətinə görə də iki yerə bölünür:

1. Mahnı müşayiəti ilə ifa olunan "Yallı"lar

2. Musiqi müşayiəti ilə ifa olunan "Yallı"lar [Fərziyeva, 2014, s.137].

Material və metodlar. Qərbi Azərbaycanın Ağbaba mahalında folklor nümunəsi kimi yallıların konkret sayını göstərmək mümkün deyil. Bu yallıların əksəriyyəti bugünkü günümüzdə həm yaşlı nəsil, həm də gənc ağbabalılar tərəfindən yaddaşlarda yaşayır. Müəlliflər tərəfindən nota alınan yallıların ifa xüsusiyyətləri, lad-intonasiya və forma quruluşu baxımından araşdırma aparılmışdır. Məqalədə əldə olunan video lentlərdən nota alınan yallılar araşdırılmışdır.

Əldə olunan nəticələr. Bu məqalənin əvvəldən qeyd edildiyi kimi, Ağbaba mahalı musiqi folkloru və xüsusən də bu bölgəyə aid olan və bölgənin həm yaşlı, həm də gənc sakinləri arasında böyük həvəslə ifa edilən yallılar haqqında məlumat verilir. Bütün bu faktları nəzərə alaraq, Ağbaba mahalının musiqi folklorunu ana xəttini təşkil edən yallı rəqslərinə onların nota alınmış variantının təhlili əsasında araşdırmaya yaxından nəzər salmaq. Onu da qeyd etmək ki, Ağbaba yallıları lad-intonasiya baxımından Segah və Şur intonasiyalarına əsaslanır. Bu yallıların əksəriyyəti 2\4, 6\8 ölçüdədir.

Müzakirə. Qərbi Azərbaycanın Ağbaba mahalının yallılarının müxtəlif variantları mövcuddur və bu yallılar həmin mahalın bir sıra kənd və bölgələrində keçirilən el şənlikləri, bayram mərasimlərində formalaşmış, müxtəlif variant və variasiyalara uğrayaraq özünəməxsus melodiyların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bəzən həmin melodiylar yaranan bir çox yallıların motiv və submotivlərinin genişlənməsi, müxtəlif aşlıqların, xüsusən zurna ifaçılarının yaradıcılığında yeni yallıların yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Ağbaba yallılarının böyük əksəriyyəti instrumental şəkildə səslənməsinə baxmayaraq, həm də sözlü yallılara rast gəlinir. Bu sözlü yallılar çox zaman instrumental şəkildə ifa edilən yallıların uzun zaman müddətində rəqs edilməsindən irəli gəlir. Belə ki, uzun zaman müddətində rəqs edilən yallı rəqs edənlərdən birinin və ya şənlikdə iştirak edən xanəndənin cuşa gələrək sözlü şəkildə ifasına gətirib çıxarır. Bu prinsip türk dilli xalqların sözlü və instrumental yallıları ilə tam uzlaşaraq, özündə böyük bir mədəniyyət izlərini qoruyub saxlamışdır. Ümumiyyətlə, yallı, halay ifası türk dilli xalqların böyük əksəriyyətinin həyat, məişət, qəhrəmanlıq mövzularından yaranmışdır.

Ağbaba yallılarının ifası zamanı simmetrik və asimmetrik periodları öz ifasına daxil edərək hər dəfə silsiləli yeni bir period yaratmağa çalışır. Bu periodlar bir-birinin variantı, variasiyası şəklində ifaçı aşığın (zurnaçı) ustalığını, ifa bacarığını, melodiya bəstələmək qabiliyyətini və həmin melodiyların məclisi şənləndirməsi məqsədini özündə cəmləşdirir.

2024-cü ildə Şuşada keçirilmiş “Xarı bülbül” festivalında Azərbaycan Dövlət Rəqs ansamblının ifasından nota alınmış “Ağbaba yallısı” [Web 2] 2 hissəlidir. Yallının 1-ci hissəsi sadə 2 hissəli formada, $a+b+a1+b1$ quruluşdadır. Allegro tempində, $2\backslash 4$ ölçüdə səslənən yallıda a periodu segah intonasiyalar üzərindədir və re segah məqamına uyğunluq təşkil edir. İfaçı yallının daha da şən səslənməsi üçün ifada motiv və submotivlərin variasiyalı səslənmələrinə geniş yer verir. Bu baxımdandır ki, b bölümünün sual və cavab cümləsi birlikdə genişlənməmiş şəkildə özünü büruzə verir.

Burada sual cümləsi 14, cavab cümləsi 12 xanədən ibarətdir. Sual cümləsi şikəsteyi-fars intonasiyalarına əsaslanır və re segahın fa şikəsteyi-fars pərdəsi ilə başlayır. Periodun sual cümləsinin sonunda şur intonasiyasına keçid baş verir. Cavab cümlə şur intonasiyası üzərindədir və do şur məqamına uyğunluq təşkil edir. Bundan sonra a və b periodları təkrara səslənir. Burada a periodu olduğu kimi, b periodu isə kəsik repriza şəklində səslənir.

Ağbaba yallısı

I hissə

musical notation: Telman Ganiyev

Allegro ♩ = 70

I period

sual cümlə cavab cümlə

7

15

II period

sual cümlə

22

29

cavab cümlə

36

43

49

Yallının 2-ci hissəsi Presto tempində, 6\8 ölçüdədir. Yallı sadə 2 hissəli formadadır və burada 2 perioddan istifadə edilmişdir. Periodlar genişlənmiş və asimmetrik şəkildədir. Burada 1-ci periodun sual və cavab cümlələri 2 dəfə variantlı şəkildə təkrar edilir. Yallının 1-ci periodunun səslənmələri segah intonasiyasına əsaslanır və re segah məqamına uyğun olur. Cavab cümlədə şikəsteyi-fars intonasiyaları özünü büruzə verir.

Burada 2-ci periodun sual və cavab cümlələrinin variantlı təkrarı səslənir. 2-ci periodun sual cümləsi periodun variantlı təkrarlanması zamanı segaha məxsus ərəq pərdəsində kulminasiya səslənir. Sual cümlənin sonu re segaha məxsus üst aparıcı tona istinad edir. Periodun cavab cümləsinin səslənmələri şur intonasiyasına əsaslanır. Burada cavab cümlə variantlı təkrarla birlikdə 13 xanə təşkil edir və do şur məqamına uyğun olur.

Ağbaba yallısı
II hissə

Presto $\text{♩} = 140$ I period

sual cümle

cavab cümle

II period

sual cümle

cavab cümle

2014-cü ildə Amasiyalıların toy mərasimində ifa olunmuş "Ağbaba yallısı" [Web 3] əvvəldə təhlil olunmuş əvvəlki yallıdan bəzi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Əvvəlki yallıdan fərqli olaraq, bu yallı 11 xanəlik bir period şəklində instrumental giriş ilə başlayır. Bu giriş xanələri Andante tempində, 2\4 ölçüdə təqdim olunur. Buradakı səslənmələr şur intonasiyası üzərindədir və sol sur məqamına uyğun olur. Bu yallı giriş+a+bağlayıcı xanə+b+a₁+a₂ (sözlü) quruluşdadır.

Giriş səslənmələrindən sonra Presto tempində, 6\8 ölçüdə yallının davamı səslənir. Giriş hissədə 1 period 2 dəfə təkrar olunur. Bu hissə şikəsteyi-fars (segah) intonasiyası üzərindədir və mi segah məqamına uyğunluq təşkil edir. Girişdən sonra səslənən a bölümündə sual cümləsi 9 dəfə təkrar edilir. Burada sual və cavab cümlələrin genişlənmiş və variantlı şəkildə təkrarına rast gəlinir. Bu hissədə xüsusən 1 və 2-ci frazaların təkrarlanması sual cümlənin variantlı şəkillərinin yaranmasına və genişlənməsinə səbəb olur. a bölümünün sual cümləsində səslənmələr segah intonasiya üzərindədir və mi segah məqamının sol şikəsteyi-fars pərdəsinə uyğunluq təşkil edir. Cavab cümlədə 1-ci ibarə mi segaha məxsus şikəsteyi-fars pərdəsində, 2-ci ibarə isə mi segahın mayə pərdəsində sona çatır. Bağlayıcı xanələrin (3 dəfə) səslənmələri. Bu hissədən sonra b bölümünün sual və cavab cümlələri 2 dəfə təkrar edilir. Bu bölümdən sonra a₁ bölümü səslənir. Burada bu bölümün sual və cavab cümlələri intonasiya cəhətdən fərqli şəkildə özünü büruzə verir. Burada sual cümlələri mi segah məqamına məxsus sol şikəsteyi-fars pərdəsində, cavab cümlə isə şur intonasiyaları üzərində olub, re şur məqamına uyğun olur. Bundan sonra a

SUMMARY

Telman Ganiyev, Afag Ganiyeva

THE CULTURE OF WESTERN AZERBAIJAN: THE MUSICAL FOLKLORE OF THE AGHBABA REGION

The presented study is dedicated to the musical folklore of Agbaba district of Western Azerbaijan, which is one of the oldest and richest regions of the entire Azerbaijan due to its climate. The folklore creation of each nation is the product of the nation that created it. The folklore samples of Agbaba district of Western Azerbaijan were formed as a result of long-term historical development, and the study of these samples constitutes an important stage in the determination of ethnic characteristics in the area. In the article were analyzed the nanai, halay and yalli of Agbaba district. In this study, the halay and yalli samples of Agbaba district were noted by the researchers for the first time and included in the study. Among the yallis included in the research are "Agbaba yalli" recorded by the Azerbaijan State Dance Ensemble at the "Khari Bulbul" festival which held in Shusha in 2024. We can mention the names of "Agbaba yalli" performed at the wedding ceremony of Amasians in 2019. The yallis which notation belongs to the researchers, and in this article those yallis were examined in terms of key-intonation, form structure, size variety and performance options. The main sizes found here are 6\8, 2\4, 5\8 and others. One of the interesting cases is that the game here is airy and nanays are verbal and instrumental, while yalys are only instrumental. It should also be noted that halay and yalli are mainly about life events and historical events.

Keywords: *Western Azerbaijan, Agbaba, halay, yalli, variation*

QAFQAZIN ŞEYXÜLİSLAMI - FAZİL İRƏVANI

Rübabə ŞİRİNOVA

rubabagoychali@rambler.ru

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan İrəvan şəhərində doğulub boya-başa çatan yüzlərlə elm, mədəniyyət, incəsənət, din xadimlərinin adları Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə həkk olunmuşdur.

Tədqiqatçı alim Adil Mövlayev "Qafqazda elm dünyasının ulduzları" kitabında Bakı, Astara, Lənkəranlı, Ordubadlı, Şamaxılı, Gəncə, Naxçıvan və İrəvandan olan 100 nəfər din xadimi haqqında məlumat verir. Bunların içində İrəvandan olan 6 nəfər din xadimi: Əli Mühəqqiq İrəvani (1.67), Məhəmməd Cavad İrəvani (Mövlə Məhəmməd Fazil İrəvaninin oğludur) (1.147), Seyid Əbdülhöccət İrəvani (1.177), Yusif İrəvani (1.205-), Seyid Əbdülməcid İrəvani (1.207), Məhəmməd Təqi İrəvani (1.213) haqqında qısa da olsa, məlumat vermişdir. Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə həkk olunmuşdur. Din xadimlərindən biri də Fazil İrəvani ləqəbi ilə şöhrət tapmış, Ayətullah – uzma Molla Məhəmməd ibn Məhəmməd Baqirdir. O, 1782-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. Alimin tam adını Məhəmməd Əli Tərbiyyət "Reyhanətul-ədəb" kitabında, Molla bin Məhəmməd Baqir İrəvani əl-Əsl Nəcəfi kimi verir (2.I, 180). İlk təhsilini vətəninə aldıqdan sonra, iyirmi yaşında ikən aliruhani təhsil dalınca Qahirənin "Əl-Əzhər" Universitetinə yollanmışdır. Qırx beş yaşında İrana qayıdıb, uzun müddət İsfahan və Təbriz şəhərlərində axundluq etmişdir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Nəcəf şəhərindəki "Şeyx Tusi" məscidində camaat namazına imamlıq etdiyi zaman həddən artıq qələbəlik olur. Ayətullah Xiyabani özünün "Üləmayimüasirin" kitabında yazır ki: "Dostlarımdan biri deyirdi: "Nəcəfi-Əşrəfə getmişdim. Axşam üstü şəhərə daxil oldum və Fazil İrəvaninin pişnamaz olduğu camaat namazında iştirak etdim. Ziyarətə gələnlər namazı qılıb qurtardıqdan sonra onun dövrəsinə yığışb müxtəlif şəriət məsələləri soruşmağa başladılar. Ağa da əlindəki təsbehlə zikr edə-edə onların suallarına qulaq asır və təmkinlə cavab verirdi" (3.137-141). Dərin dini biliyə malik olan bu şəxsiyyət yüksək əxlaqa, mənəviyyətə, iman və təqva baxımından çox yüksək səviyyəyə malik idi.

Vətən həsrəti çəkən Fazil İrəvani doğma şəhərinə qayıdaraq Göy məscidin baş axundu kimi fəaliyyətə başlayır. Yaşadığı dövr Rusiya-İran müharibələrinin gərgin illərinə təsadüf edir [4.153].

Fazil İrəvani sonra İraqa gedir və bir müddət burada təhsilini davam etdirir. O, təhsilini təkmilləşdirmək üçün Kərbəlada 4 il qalır. Burada onun müəllimi "Zəvabitul-usul" kitabının müəllifi Seyyid İbrahim Musəvi Qəzvini olmuşdur. Təhsilini başa vurduqdan sonra o, Cəfəri məzhəbinin elm paytaxtı sayılan Nəcəfi-Əşrəfə köçür və burada Şeyx Məhəmməd Həsən İsfahani Nəcəfi və Mürtəza Ənsaridən dərslər alır. Tarixçilərin yazdığına görə, Fazil İrəvani təhsilinin son mərhələsində yalnız Şeyx Ənsarinin dərslərində iştirak etmişdir. Təhsilini tamamladıqdan sonra müəllimlərindən ictihad icazəsi alan Fazil İrəvani, özünü müctəhid kimi sübuta yetirərək, elm mərkəzi sayılan Nəcəf şəhərində dərslər deməyə başlayır. Şimali və Cənubi Azərbaycandan dini təhsil almaq məqsədi ilə Nəcəfə gələn

tələbələrin çoxu Fazil İrəvaninin dərslərində iştirak edirdi. 1881-ci ildə Nəcəfin alimlərindən olan Ayətullahul-uzma Seyyid Hüseyn Kuhkəməri vəfat edir və həmin vaxtdan etibarən Fazil İrəvani mərcəi-təqlid kimi daha da məşhurlaşır.

1843-cü ildə Fazil İrəvani Qafqaz Müsəlmanları Şeyxülislamının müavini vəzifəsinə dəvət olunur. 1846-cı ildə isə Fazil İrəvani Qafqazın Şeyxülislamı seçilir [4.155]. Şeyxülislam Fazil İrəvani özünün ən böyük uğuru kimi yerinə Molla Əhməd Hüseynzadəni hazırlamış və istefa verib İrəvana qayıdacağı təqdirdə, onun şeyxülislam təyin ediləcəyinə tam əmin olandan sonra 1862-ci ildə istefa verib doğma İrəvana köçür. Ömrünün axırına kimi doğulduğu şəhərdə qalır. Qafqazın II şeyxülislamı olmuş axund Fazil İrəvani 1885-ci ildə 103 yaşında İrəvanda dünyasını dəyişir. Şeyxülislam Fazil İrəvani ölümündən sonra

İrəvanda "Şeyxülislam məhəlləsi" və Karvansaray uzun illər onun adını daşımışdır.

Fazil İrəvaninin Sankt-Peterburqda eyni vaxtda 2 kitabı çap olunmuşdur. "Qızılgül və bülbül haqqında əxlaqi roman"ı adlı kitabı daha sonralar rus, fransız dilində nəşr olunaraq geniş oxucu kütləsinə təqdim olmuşdur. Onun bu əsəri 1812-ci ildə Sankt-Peterburqda erməni və rus dillərində, 1826-cı ildə Parisdə erməni dilində, 1832-1833-cü

illərdə iki dəfə dəlbadal fransız dilində, 1892-ci ildə alman dilində çap olunaraq, İrəvanlı Xocens Markar Geğamyanın "orijinal əsəri" kimi erməni, rus, fransız, alman oxucularına təqdim edilmişdir. Əsəri fransız dilinə Vayye de Floribal, alman dilinə Yoze fon Hammer tərcümə etmişlər. Fransalı

tədqiqatçı 1892-ci ildə məsələyə aydınlıq gətirərək bildirmişdir ki, "Qızılgül və bülbül" türk müəllifi Fazil İrəvaninin əsəridir. Xocens Markar sadəcə olaraq onu erməni və rus dilinə tərcümə edəndən sonra "öz əsəri" kimi çap etdirmiş, dünya oxucularını çaşdırmışdır. Kitabın əsl müəllifi bəlli olduqdan sonra belə ermənilər "Qızılgül və bülbül" ü 1950-ci ildə yenə də erməni müəllifinin əsəri kimi Freznoda

(ABŞ) çap etdirmişlər (5.203). Ağa Bozorqi Tehraninin "Reyhanətul-ədəb" kitabında (6.III,179-180) onun 15-ə yaxın kitabının adı çəkilir. Həmin əsərlər bunlardır: "Haşiyə təfsir əl-Beyzavi", "Haşiyə əla qəvaidil Əllamə", "Haşiyə əla Rəsaili Şeyx Ənsari", "Haşiyə

alə Qəvaidi Şəhid Əvvəl", "Haşiyə əla Məkasibi Şeyx Ənsari", "Əl-Məkasibul-Mühərrəmə", "Hociyyətul-məzənnə", "Üsulul-fiqh"(7.III,630), "Kitabul-əcza" və s.

Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə həkk olunmuşdur. Din xadimlərindən biri olan Fazil İrəvaninin həyatı, yaradıcılığı və elmi irsi geniş şəkildə öyrənilib tədqiqata cəlb olunmamalıdır ki, haylar onu da öz adlarına çıxarıb öz alimləri elan etməsinlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Mövlayi, A. Qafqazda elm dünyasının ulduzları. Bakı: 2013.
2. Tərbiyət, M. Reyhanətul-ədəb.
3. Abbasov, Y. İslam alimləri. Bakı: 2007.
4. Nəcəfov, A., Mövlayi, A. Şeyxülislamlığın tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2016.
5. İrəvan xanlığı. Bakı: Azərbaycan, 2009.
6. Ağa Bozorqi. Tehrani Zəriyyə I, 209
7. عمر رضا كحاله، معجم المؤلفين ١-٤، بيروت، الجزء الثالث،

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI VƏ MİLLİ ÖZÜNÜDƏRK

Püstə ƏHMƏDOVA

pusteehmedova@yahoo.com

ORCID iD: 0009-0005-7857-4359

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatının unudulmuş söz ustaları və onların yaradıcılıqlarından bəhs olunur. Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz qolu olan Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatı öz tarixi kökünə bağlı ənənələr üzərində qurulmuşdur. Sözü-sözə calayan Qərbi Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığına nəzər salanda bu ənənəni görmək olur. Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi xalq maarifinin təşkilinə istiqamət vermiş, milli özünüdərəkə və milli mənafelərimizə xidmət etmişdir. Bu ədəbiyyatın özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, real həyatı və təbii insan talelərini əks etdirməyə daha çox diqqət yetirilmişdir. Ədəbiyyata bağlı olan söz ustalarından Aşıq Ələsgər, Aşıq Alı, Həsən Xəyalli, Miskin Abdal, Xəstə Bayraməli, İbrahim Köçkün, İsmayıl Mahir, İsmixan Didərgin, Qəmgin Fəzi, Aşıq Alı Göyçəli, Təmkin, Ülvə Bünyadzadə və digərləri Qərbi Azərbaycan torpağının yetişdirdiyi dahilərdir. Bu sənətkarların yaradıcılığına xas olan ortaq xüsusiyyətlər də özünü qabarıq şəkildə göstərir. Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatının özünəməxsusluğu sazlı-sözlü ənənələrə bağlılıqdan irəli gəlir. Məqalədə də bu haqda geniş məlumat verilir.

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbiyyatı, Qərbi Azərbaycan, maarif, mədəniyyət, aşıq, sənət*

Azərbaycan xalqı böyük bir milli özünüdərək prosesindən keçib və zaman-zaman milli özünüdərkin ən yüksək səviyyəsinə çatıb və dövlətçiliyini formalaşdırıb. Tarixi mənbələrə baxanda görürük ki, XIX əsrdən bu günə qədər xalqın ədəbi, bədii, mədəni fəaliyyət potensialı artaraq milli ideya ətrafında birləşib. Yaranışından azad yaşamaq istəyən Azərbaycan xalqı işğallara məruz qalıb, Azərbaycan mədəniyyəti ağır məhrumiyyətlərə düçar edilib və nəticələri bu gün də müşahidə edilən mədəni-mənəvi dissimilyasiya prosesinə uğradılıb. Bu çətin şərait Qərbi azərbaycanlıların həyatına öz təsirini göstərmişdir. XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda milli maarifçilik hərəkatının genişlənməsi və pedaqoji fikrin inkişafında Azərbaycanın aparıcı elm, ədəbiyyat, mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi İrəvan bölgəsi əhəmiyyətli dərəcədə rol oynamışdır [7].

Azərbaycan milli şüurunun oyanması və milli azadlıq hərəkatının ilkin rüşeymlərinin yaranması da XIX əsr Azərbaycan reallığının faktıdır. Azadlıq ideyası və azadlıq mücadiləsi bir tərəfdən yad rejimə silahlı müqavimət göstərən Dəli Alı kimi türk igidlərinin mübarizəsində geniş vüsət almışdırsa, digər tərəfdən isə türk ruhunun azadlığını qoruyan, onu məhvədən xilas edən Ağ Aşığın, Aşıq Alının, Aşıq Ələsgərin saz və sözdə reallaşan mənzərəsini təmin edirdi. Göyçə aşıq mühitinin görkəmli nümayəndələrinin yaşadığı tarixi reallığın ümumi mənzərəsi belə idi. Sözü-sözə calayan Qərbi Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığına nəzər salanda bu ənənəni görmək olur.

Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan ədəbi-mədəni, ictimai mühiti üçün olduqca mürəkkəb, keşməkeşli və ziddiyyətli bir dövr olmuşdur [4, s. 131]. Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatının elə bir tərkib hissəsidir ki, xalq maarifinin təşkilinə istiqamət vermiş, milli özünüdərkə və milli mənafelemizə xidmət etməkdədir. Bu ədəbiyyatın əsas özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, real həyatı və təbii insan taleyini əks etdirməyə daha çox diqqət yetirilir.

Aşıq Ələsgər, Aşıq Alı, Həsən Xəyalli, Miskin Abdal, Xəstə Bayraməli, İbrahim Köçkün, İsmayıl Mahir, İsmixan Didərgin, Qəmgin Fəzi, Aşıq Alı Göyçəli, Ülvi Bünyadzadə və başqaları Qərbi Azərbaycanın silinməz ədəbiyyat tarixidir. Bu sənətkarların yaradıcılığında sözün qüdrəti ilə vətən sevgisi ortaya qoyulur və zəncirvari şəkildə davamı özünü göstərir və sazlı-sözlü ənənələrə bağlılıqdan irəli gəlir. Əgər bir yurdu, bir torpağı işğal etmək istəyirsənsə, onun sahibinə aid hər şeyi məhv etməlisən, düzdür, ermənilər də bu cür vəhşilikləri çox törətdilər. Ancaq onu düşünmədilər ki, sazın, sözün yaddaşında vəsf edilən İrəvanın, Göyçənin, Zəngəzurun, Dərələyəzin təbiəti, havası, suyu, dağlarının qarı, adət-ənənələri yaddaşlara elə əbədi həkk olunub ki, bu yurdun insanlarını vəhşicəsinə öldürsələr də, şəxsiyyətləri yox etməklə mövcudluğunu unutdurmaları mümkün deyil. Aşıq Alının, Aşıq Ələsgərin, Miskin Abdalın şeiriyyəti və onun Azərbaycan xalqına əmanət qoyub getdiyi irs dünya durduqca yaşayacaq. Dastanlarımız, mahnılarımız, sazımız, dadlı-duzlu mətbəximiz unudulmaz.

İrəvanda Çarşıbazar,
İçində bir gəlin gəzər,
Dərdlərimə dərman yazar,
Ay qız, o xal nə xaldı,
Sən ora düzdürməsən?

Bəli Ermənilər kəndləri yandırır, məzarları dağıdıb, adları dəyişməklə nəğmələrdə yaşayan tarixi silə bilmədilər, yüz illərin gerçəklərini dəyişdirib, itirə bilmədilər.

Üst tərəfi Toğluqaya,
Axar-baxarı var çaya.
Gözəlləri ağca maya,
Qız Keçili yaylağında.

Bu misralara düzülən tarixi necə yox etmək olar?! Qərbi Azərbaycanın çayını, suyunu, yaylağını təsvir edən bu şirin misralar necə unudula bilər.

Bir tərəfin Arpaçayı,
Gözəllikdə yoxdu tayı.
Üç ay yazı, üç ay yayı,
Bənzəyirsən xana, Ağsu.

Murad təpədi bir yanı,
Necə dərdlərin dərmanı,
Behbudu, həm Nərimanı,
Gətirdin imana, Ağsu.

Bu gün də Azərbaycanın zəngin tarixə söykənən adət-ənənə və dəyərlərinin yaşadılması mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Milli kimlik ətrafında həyatını qurban verən insanlar məhz özlərindən sonrakı nəsillərin bu dəyərləri qorumaları, sahib çıxmaları üçün böyük əmək sərf etmişdilər.

Nə sızla, nə də ah eylə,
Öz gücünə pənah eylə,
Həmid, sazı silah eylə,
Vətən dardadı, dardadı.

Bu ənənələrin gənc nəsillərə ötürülməsində Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatı unudulmaz tarixi yaddaşdır. Xalq ədəbi-bədii düşüncənin gücü ilə öz müstəqilliyinin fərqi varır və öz müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparır. Tarixən hər birimizə məlumdur ki, Qərbi Azərbaycan mühiti saza, sözə, musiqiyə bağlı ənənələr üzərində öz yeniliyini gələcək nəsillərə ərməğan edir. Bu gün də Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər salanda Göyçəli şairlərin yaradıcılığında bunu aydın görmək olur. Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatına çox vaxt aşiq ədəbiyyatı da deyirlər, çünki daha çox sinədəftər aşıqların yurdu məhz Göyçə olub və onların da özlərinin ədəbi məclisləri olub. Belə aşıklardan biri də Zərgərli tayfasına mənsub olan Miskin Abdaldır. O, Göyçədə aşiq-sufi ədəbiyyatın əsasını qoymuşdur. Onun adına çoxlu sayda rəvayət və dastanlar yazılmışdır. "Miskin Abdal və Sənubər" dastanı şairin həyat və fəaliyyətindən bəhs edir. "Şah İsmayıl və Miskin Abdal" dastanında isə real həyat hadisələri özünü göstərir. Bu dastanda Miskin Abdalın Səfəvilər dövlətindəki yeri və nüfuzundan da danışılır. Dastanda Miskin Abdalın bir müddət Səfəvilər sarayında yaşaması, Şah İsmayıl Xətəinin dərin rəğbətini qazanması və hətta Şah İsmayıl Xətəinin fərmanı ilə təltif olunması da yazılır. Sufi şair kimi Səfəvilər sarayında hörmət və şöhrət qazanan Miskin Abdal haqqında çoxlu sayda tarixi rəvayətlər də yazılmışdır. Bu rəvayətlərdə Azərbaycan xalqının mübarizlik əzmi, üzləşdikləri tarixi haqsızlıqlar, yurduvalarından ayrı düşmələri ürək ağrısı ilə yaddaşları təzələyir. Bundan başqa, "Aslan şahla İbrahim" və eləcə də "Yetim Hüseyn" elə onun özü tərəfindən yazılmış dastanlardır. Miskin Abdalın ölümündən sonra onun adını daşıyan Miskin Abdal ədəbi məclisi də yaradılmışdır ki, bu məclisdə də Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri ilə yanaşı, digər ədiblər də maraq göstərirdi. Miskin Abdalın yaradıcılığı qoşma, gəraylı, təcnis, divani, ustadnamə və s. aşiq ədəbiyyatının şeir nümunələri ilə yazıb-yaratmışdı. Bu lirik şeirlərdə xalq ruhu hiss olunur. Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatına ümumi nəzər salanda keşməkeşli tarixi mərhələləri görürük. "Göyçəli Göyçəsiz necə yaşasın", "Göyçə səndən kimlər keçib", "Qalan Göyçəm", Mirzə Bəylər Nəfəsliyəm, sirli-sehirli dünya və s. kitablarının müəllifi İbrahim Köçkünün də yaradıcılığında da Göyçə həsrəti əks olunur və Göyçədən geniş bəhs edir.

Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatı deyəndə ilk ağla gələn Aşiq Ələsgər və Aşiq Alı olur ki, onların da yaradıcılığına nəzər salanda görürük ki, milli özünədərək və Azərbaycan xalqının mübarizəsi, sözün qüdrəti və tarixi mənbə olması biz gənclərə ərməğan olur.

XXI əsrin astanasında müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan xalqı qədim tarixə və zəngin ənənələrə malik olan dövlətçiliyini bərpa etmək, milli məənəvi dəyərlərə söykənən və ümumbəşəri ideallardan qidalanan məfkurəsini, öz milli ideologiyasını formalaşdırmaq, azad iqtisadi

münasibətlərə əsaslanan, demokratiya prinsiplərini ehtiva və tətbiq edən hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu yolu ilə inamla irəliləyir [6, s.26].

Bu gün bütöv Azərbaycanda milli şüurun inkişafı özünəməxsus prizmadan inkişaf edir. Müstəqillik dövründə milli özünüdərk özünün yeni mərhələsinə, bəlkə də mən deyərdim ən yüksək mərhələsinə daxil oldu. 44 günlük vətən müharibəsi biz gənclərdə tariximizə, mədəniyyətimizə, ədəbiyyatımıza bağlılıq və həsrətin açıq ifadə olunmasına stimül verdi. Əslində siyasi təfəkkürün formalaşmasında ictimai-siyasi proseslərlə yanaşı, ədəbiyyat da öz sözünü deməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Alı. Əsərləri. Bakı: Avrasiya press, 2006, 192 s.
2. Aşıq Ələsgər. Əsərləri: Şeirlər, dastan-rəvayətlər. Təkrar nəşr.- Bakı: Şərq-Qərb, 2004. - 400 s.
3. Aşıq Ələsgər. Şeirlər, dastan-rəvayətlər, xatirələr.- Bakı: Çinar-çap, 2003.- 496 s.
4. Allahverdiyev, C. Qərbi Azərbaycan mətbuatı tarixi. Bakı: 2024.
5. Qasimov, X. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı: Aspoliqraf, 2008, 448 s
6. Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan). Yazarlar. I kitab Bakı: Elm və təhsil, 2016.
7. <https://respublika-news.az/az/news/qerbi-azerbaycanda-milli-maarifcilik-muhiti>
8. <https://medeniyyet.az/page/news/65996/Milli-ozunuderke-ve-milli-qurur-salnamesi.html>

SUMMARY

Pusta Ahmadova

THE LITERATURE OF WESTERN AZERBAIJAN AND NATIONAL SELF-IDENTIFICATION

The article talks about the forgotten wordsmiths of Western Azerbaijani literature and their works. Western Azerbaijani literature, which is an inseparable branch of Azerbaijani literature, is built on traditions related to its historical roots. This tradition can be seen when we look at the works of Western Azerbaijani poets who are eloquent. Western Azerbaijani literature as an integral part of Azerbaijani literature directed the organization of public education and served our national self-awareness and national interests. The uniqueness of this literature is that more attention was paid to reflect real life and natural human destinies. Ashik Alasgar, Ashiq Ali, Hasan Khayalli, Miskin Abdal, Ishta Bayramali, Ibrahim Köchkun, Ismayil Mahir, Ismikhon Didargin, Gamgin Fazi, Ashiq Ali Goycheli, Temkin, Ulvi Bunyadzade and others are geniuses raised by the land of Western Azerbaijan. The common features inherent in the work of these artists are also evident. The peculiarity of Western Azerbaijani literature comes from adherence to musical and lyrical traditions. The article also provides extensive information about this.

Keywords: Azerbaijani literature, Western Azerbaijan, Education, culture, love, art

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA FORMALAŞAN ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞI NÜMUNƏLƏRİ

Fəridə HÜSEYNOVA

feridehuseynova0989@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Şifahi xalq yaradıcılığı hər bir xalqın keçmişini, mədəniyyətini özündə əks etdirən ən dəyərli mənbələrdən biridir. Azərbaycan xalqı folklor nümunələrinin zənginliyi ilə seçilir. Qərbi Azərbaycanın folklor nümunələri isə Azərbaycanın şifahi xalq yaradıcılığında özünəməxsus yer tutur. Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisini özünü küləşdirməyə çalışan ermənilər soydaşlarımızı zorla dədə-baba torpaqlarından didərgin salarkən unudular ki, bir xalqı zorla deportasiya edə bilərsən, amma onun keçmişini, tarixini, tarixi, mədəniyyəti özündə əks etdirən yaradıcılığını heç vaxt yox edə bilmərsən.

Açar sözlər: folklor, xalq, aşiq, dastan, bayatı

Giriş

Qərbi Azərbaycan folklorunda xüsusi yer tutan aşiq yaradıcılığı çox qədim köklərə bağlıdır. Əsas Səfəvi hakimiyyəti dövründə qoyulan aşiq sənətinin güclü aşiq mühitləri olmuşdur. Göyçə aşiq mühiti, Dərələyəz aşiq mühiti, İrəvan aşiq mühiti, Çıldır-Ağbaba aşiq mühiti. Aşiq yaradıcılığında öz sözünü demiş, sazıyla-sözüylə fərq yaratmış aşıqlar yetişdirən Göyçə mahalı Qərbi Azərbaycanda bu yöndə mərkəz rolunu oynayır. "Miskin Abdal" adlanan Göyçə aşiq mühitində neçə-neçə ustad sənətkarlar yetişmişdir. Bunlardan Ağ Aşiq, Aşiq Alı, Aşiq Ələsgər, Aşiq Məhərrəm, Aşiq Musa, Aşiq Əziz, Əbdüləzim, Növrəst İman və başqalarını göstərmək olar.

Qədim Oğuz – türk yurdu olan Göyçə mahalının aşiq mühiti orijinal saz havaları yaratmaqda da məşhur olmuşdur. "Göyçəgülü", "Göyçə gözəlləməsi", "Göyçə Qaragözü", "Köhnə Göyçə", "Nəcəfi" və digər saz havaları Göyçə aşıqlarının mükəmməl yaradıcılıq nümunələridir.

Göyçə mahalı aşiq yaradıcılığına Dədə Ələsgər kimi söz ustadı yetirmişdir. Dədə Ələsgər 1821-ci ildə Basarkeçər rayonunun Ağkilsə kəndində anadan olmuşdur. Ələsgər kiçik yaşlarından sözə, sənətə maraq göstərmiş, 16 yaşından müstəqil aşıqlıq etmişdir. Aşiq Ələsgəri məhəbbət gözəllik aşığı da adlandırmaq olar. Onun gözəl gəraylısı bu qəbildən sayıla bilər.

Nə baxırsan pəncərədən,
Xumar gözün süzən gözəl?!
Seyraqubla aşna olub,
Bağrım başın əzən gözəl?!

Büllür buxaq, bəyaz gərdən,
Ağlım aparır səndən,

Yaxasına hərdən-hərdən,
İnci, sədəf düzən gözəl!

Mənəvi dünyası zənginliklərlə dolu, Allaha, dininə bağlı Aşıq Ələsgərin "Dünyada" divanisində bunu tam aydınlığı ilə görmək olar:

Sirat, sual qabaqdadı, nə damaxdı dünyada,
Kəlmeyi-şəhadət lazımdı ölən vaxtı dünyada,
Tut orucun, qıl namazın, şükür eylə Allaha,
Gül olma dünya malına, qalacaxdı dünyada.

Vətəninin gözəlliklərini vəsf etməklə doymayan Aşıq Ələsgər "Dağlar" şeirində bunu tam aydınlığı ilə vəsf etmişdir:

Bahar fəslı, yaz ayları gələndə,
Süsənli, sünbüllü, lalalı dağlar.
Yoxsulu, ərbabı, şahı, gədanı
Tutmaz bir-birindən aralı dağlar.

Aşıq Ələsgərin ustadı Aşıq Alı Göyçə mahalının görkəmli ustadlarından biridir. O təxminən 1800-1801-ci illərdə Göyçə mahalının Qızılvəng kəndində anadan olmuşdur. Erkən yaşlarından sözə və sənətə həvəs göstərən Aşıq Alı isə Ağ Aşıq Allahverdinin şeyirdi olmuşdur. Ərəb və fars dillərini bilmişdir. Deyilənə görə 20-dən çox şeyirdi olmuşdur.

Aşıq Alının "Yadıma düşdü" qoşmasını onun vətəninə, elinə olan bağlılığını göstərir:

Nə qədər dolandım Turan elini
Yenə öz torpağım yadıma düşdü.
Sarınar yaylağı, Göyçə mahalı,
Öz gözəl oylağım yadıma düşdü.

Gəlib xəyalımdan keçdi o çağlar,
Yay fəslı atlanıb gələn qonaqlar.
O güllü çiçəkli alışan dağlar,
O qiblə bulağım yadıma düşdü.

Qərbi Azərbaycan Şifahi Xalq nümunələri içərisində dastanların da xüsusi yeri vardır. "Dədə Qorqud", "Koroğlu", "Qaçaq Nəbi" kimi dastanlar bu qəbildən ola bilər. "Dədə Qorqud" dastanında Oğuz-türk eli kimi göstərilən Azərbaycan bir daha sübut edir ki, bu torpaqlar türklərin vətəni olmuşdur. Mənbələrdən birində deyildiyi kimi, Oğuz dastanlarını bir yerə toplayıb "Kitabi-Dədə Qorqud" şəklinə salmış Dədə Qorqud İnal Yavqu Xanın vəziri idi. İnal Yavqu xan taxta çıxdıqdan sonra Dədə Qorqudu Məhəmməd peyğəmbərin yanına elçi göndərmiş, o da orada islamı qəbul etmişdir.

Qərbi Azərbaycanın Göyçə, Sürməli, Zəngəzur Dərəşam, Əlincə qalası əraziləri eposda, o cümlədən "Uşun qoca oğlu Səkrək boyu"nda təsvir edilən hadisələrin əsas məkanıdır. Bu boyda olan məlumatlara görə, Uşun Qocanın Əkrək adlı oğlu Qazan xanın iznilə 300 nəfərlik dəstə ilə Şirokuz kənarından Göyçə dənizədək yürüşə çıxdı. Əkrək Əlincə qalasına və onun yanındakı qoruğa düşdükdən sonra qara təkurun altı yüz nəfərlik dəstəsi hücum edib onları qırdı və Əkrəyi Əlincə qalasında dustaq etdi. Xəbər Qalın Oğuz elinə

çatdıqda Səkrək izin alıb qardaşını qurtarmaq üçün yola çıxdı. Bu yerdə Səkrəyin dilindən aşağıdakı şeir söylənir:

Qalxıbanı ana yerimdən durdum.
Yelisi qara qazlıq atıma bütün mindim,
Ərquru yatan Ala dağ ətəyinə vardım

Ədəbi-mədəni, tarixi-coğrafi baxımdan Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur və Dərələyəz bölgələri ilə sıx bağlı olan dastan örnəklərindən biri də "Qaçaq Nəbidir". Həmişə kasıbların, fağırların yanında olan xanlara, bəylərə, Çar imperiyasına qarşı vuruşan Qaçaq Nəbi bir Xalq qəhrəmanı olmuşdur. "Qaçaq Nəbi" dastanının bir hissəsində Zəngəzur mahalı ilə bağlı belə bir hissə var:

Bir gün Nəbi, Zəngəzur mahalında kiçik bir kəndin yanından keçərkən qulağına hay-küy səsi gəlir. O, bozatını irəli sürür. Söyüd ağacının altında Zəngəzur mahalının üçüncü məhlə pristavı Mehdibəyin fağır bir kəndlini ağaca sarıyıb döydüyünün üstünə çıxır, ona deyir:

Ə, bu fağır niyə öldürürsən?

Mehdibəy başını yuxarı qaldırır, Nəbini öz dəstəsilə görcək əlindəki tatar yerə düşür, yarpaq kimi əsməyə başlayır.

Buradan göründüyü kimi, Qərbi Azərbaycan qəhrəmanlar oylağı olmuşdur. Bu qəhrəmanlıqlar xalqın saz-söz yaradıcılığına, dastanlarına sirayət etmişdir.

Xalqın tarixini, keçmişini ağır-acılı, şirinli günlərini, mənəvi aləmini özündə əks etdirən bayatılar Qərbi Azərbaycan folklorunda xüsusi yer tutur:

Qızılgül olmayaydı,
Saralıb solmayaydı,
Bir ayrılıq, bir ölüm,
Heç biri olmayadı,

Əsasən, 1948-1953-cü və 1988-1989-cu illərdə ermənilər tərəfindən xalqımızın deportasiyası bayatılara öz təsirini göstərmiş o illərin acılı xatirəsi bayatılarda öz əksini tapmışdır:

Əziziyəm ay keçər,
Vedidən bir çay keçər.
Qayıdarıq Vədiyə,
Bu qış ötər, yay keçər.

Mən aşx kəsən ağlar,
Bəxtinnən küsən ağlar.
Qərib yerdə ölənün,
Gözünü basan ağlar.

Mən aşx Ağbulağa.
Yol gedir Ağbulağa.
Düşməne girov qalan,
Ağla sən Ağbulağa.

Eləmi çətən yolu,
Tutufdu Vətən yolu.
Düşmənin gözü çıxsın,
Bağlanıf Vətən yolu.

Bu yerdən ötən hanı?
Cığırı itən hanı?
Mənə qərib deməyin,
Bəs, onda Vətən hanı?

Azərbaycanın bütün bölgələrinin folklorunda olduğu kimi, Qərbi Azərbaycan folkloru da toponimik əfsanələrlə zəngindir və onlar özlərində əski yurd yerlərimizin adlarını əbədiləşdirməklə həmin ərazilərin tarixən türklərə məxsusluğunu birmənalı şəkildə təsdiqləyir.

Qərbi Azərbaycan folklor nümunələri içərisində nağıllar, atalar sözləri, laylalar, ağılar, nəğmələr, oxşamalar da yer alır.

Uşaqları sevələyəndə onlara belə oxşama qoşardılar:

Qoyuna gedər bu qışdar,
Quzuya gedər bu qışdar,
Ortuya çörəy gələndə,
Mayallağ aşar bu qışdar.

Nəğmələrə nanay deyərdilər. Gəlin oğlan evinə girəndə ona xoş gəldin üçün belə nəğmə oxuyardılar:

Gəlin deyər, hanı atam?
Qoyunu-quzuya qatan.
Qaynatandı sənin atan,
Gəlin, xoş gəldin, xoş gəldin.

Gəlin deyər, hanı anam?
Qulağımnan aşdılar tanam.
Qaynandı sənin anan,
Gəlin, xoş gəldin, xoş gəldin.

Gəlin deyər, hanı bacım?
Başımnan aldılar tacım.
Baldızdarın sənin bacın,
Gəlin, xoş gəldin, xoş gəldin.

Qərbi Azərbaycanda el şənlikləri, mərasimləri çox yüksək səviyyədə keçirilirdi. Novruz bayramı isə xüsusilə tətənəli keçirilirdi. Novruz bayramının öz adət-ənənələri vardı. Tonqal qalanar, bütün gəndlər, qocalar onun ətrafına toplanar, ağırlıqlarını-uğurluqlarını bu tonqalın üstünə tökərdilər. Bayram süfrəsinə üstündə xoruz əti olan ərİştəli aş, qovurmalı yemək, çəlləkdə qoyulmuş turşu, göyərmiş küpə pendiri, itburnu şirəsi və s. düzülərdi. Xonçalara İrəvan kətəsi, müxtəlif meyvələr, çərəzlər, şirnilər, meyvə quruları və s. qoyulardı.

Duzlu kökə bişirib gənc qızlara verərdilər ki, sevdiyi oğlan yuxuda ona su verəcək. Bu bir inanc idi. Yumurtalar boyanar, yumurta toqquşdurma yarışları baş tutardı. Səməni yetişdirmək də Novruz adətlərindən biridir. Onun rəmzi mənası odur ki, yazın gəlişi bolluq-bərəkətlilik də gətirsin. Bundan başqa, Novruz bayramından qabaq ilaxır çərşənbələri də təntənəli şəkildə keçirilərdi. Hər çərşənbədə tonqallar qalanar, süfrələr açılar, niyyətlər tutulardı.

Tarix boyu heç bir adət-ənənəsi olmayan, həmişə vandal kimi yaşayan ermənilər zəngin adət-ənənələrə malik el şənliklərimizi, mərasimlərimizi qısqanardılar, həmişə dava salardılar.

Qərbi Azərbaycanın ən başlıca adət-ənənələrindən biri də toy adət-ənənələridir. Toylar ağbirçək ağsaqqalların xeyir-duası ilə başlayardı. Aşıqlar saz çalib oxuyar qonaqlar oynayırdı. Şirinlik vermədən qazanın qapağı açılmazdı. Toyun başlanğıcından sonunadək gəlinin üzü örtülü olardı. Gəlin getdiyi evə çörək sandıq, eyni zamanda bir qazan halva aparardı. Bunların da rəmzi mənaları o idi ki, getdiyi evə xeyir-bərəkət aparsın, dili də halva kimi şirin olsun. Gəlin gedəndə zurnaçılar ağlamalı hava çalardılar ki, ana balasından ayrıldığı üçün kövrəlsin. Nə qədər mənəm-mənəm deyən ana da olsa, o havanın təsirindən kövrəlirdi. Keçmişdə uzaq yerlərdən gəlini gətirmək üçün nəqliyyat vasitəsi kimi atdan istifadə edərdilər. At muraddır. Muradına çatmış gəlin atın üzərində çox gözəl görünərdi.

Vətən həsrətilə yanan, hər an doğma torpaqlarına qayıtmaq arzusu ilə yaşayan həmvətənlərimiz bir gün qayıdacaqlar öz ellərinə, obalarına. Necə ki, 44 günlük müharibədə işğal altında olan torpaqlarımızı vətənin igidləri sayəsində geri aldığımız, bir gün o torpaqlara da geri qayıdacağıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Alı. Əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2006.
2. Azərbaycan aşığı şeirindən seçmələr. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
3. Azərbaycan dastanları. Bakı: Çarşıoğlu, 2004.
4. Səfərov, Y. Aşıq yaradıcılığında Qərbi Azərbaycan. Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2023.

SUMMARY

Farida Huseynova

EXAMPLES OF ORAL FOLK CREATIVITY FORMED IN WESTERN AZERBAIJAN

Oral folk creativity is one of the most valuable sources that reflect the past and culture of each nation. The people of Azerbaijan are distinguished by the wealth of folklore examples. The folklore examples of Western Azerbaijan occupy a special place in the oral folk creativity of Azerbaijan. Armenians trying to make the territory of Western Azerbaijan (now Armenia) their own, while forcibly evicting our compatriots from their ancestral lands, forgot that you can forcibly deport a nation, but you can never destroy its past, history, history, and culture.

Keywords: *folklore, folk, love, epic, stale*

РЕЗЮМЕ

Фарида Гусейнова

УСТНАЯ ФОРМА СФОРМИРОВАНА В ЗАПАДНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ ПРИМЕРЫ НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА

Устное народное творчество является одним из ценнейших источников, отражающих прошлое и культуру каждого народа. Азербайджанский народ отличается богатством фольклорных образцов. Особое место в устном народном творчестве Азербайджана занимают фольклорные образцы Западного Азербайджана. Армяне, пытающиеся присвоить себе территорию Западного Азербайджана (ныне Армения), насильно выселяя наших соотечественников с исконных земель, забыли, что можно насильственно депортировать нацию, но никогда нельзя уничтожить ее прошлое, историю, историю и культуру.

Ключевые слова: фольклор, фолк, любовь, эпос, устаревший

İRƏVAN QƏZA MƏKTƏBİNİN AZƏRBAYCANLI MÜƏLLİMLƏRİ

Fərrux RÜSTƏMOV

farrukhrustamov@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

1. 2 avqust 1829-cu ildə *Cənubi Qafqaz məktəblərinin nizamnaməsi* (№3060) ilə [1] Cənubi Qafqazda Avropa tipli dünyəvi təhsilin əsası qoyuldu. Nizamnaməyə görə, qəza məktəbinə hər cür azad təbəqəyə mənsub ailənin uşaqları daxil ola bilərdi. 11 yanvar 1831-ci ildə İrəvan şəhərində qəza məktəbinin açılması nəzərdə tutulsa da, bu mümkün olmadı. İrəvan qəza məktəbinin açılması ilə bağlı təşkilatçılıq işləri Cənubi Qafqaz məktəbləri direktoru E.Qruber tərəfindən Moskva İmperator Universitetinin məzunu *Feodor Zboevə* həvalə edildi. *İrəvan ikisinfli qəza məktəbini 14 yanvar 1832-ci ildə 71 şagirdlə açmaq mümkün oldu*. Qəza məktəbi əvvəlcə ikisinfli, sonra isə üçsinfli məktəb kimi fəaliyyət göstərdi. 1869-cu ildə progimnaziya, progimnaziya isə 1881-ci ildə gimnaziya çevrildi.

2. 1836-cı ildə *Molla Tağı Mahmud oğlu* İrəvan qəza məktəbinə Azərbaycan dili və şəriət müəllimi təyin edildi. 1836-1856-cı illərdə qəza məktəbində çalışan Molla Tağı Mahmud oğlu azərbaycanlıların qəza məktəbinə cəlb edilməsində, onların ana dilini və şəriəti mənimsəmələrində əhəmiyyətli rol oynadı. 20 ildən artıq bir müddətdə İrəvan qəza məktəbində Azərbaycan dili və şəriət müəllimi işləyən Molla Tağı ilk vaxtlar qəza məktəbinin ciddi nizam-intizam qaydalarına alışmaqda, pedaqoji prosesdə uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqda çətinlik çəksə də, İrəvanda dövlət məktəbində Azərbaycan dili və şəriət fənlərini tədris edən ilk azərbaycanlı müəllim kimi böyük hörmət və nüfuza sahib olmuşdur. Molla Tağı həmkarı, qəza məktəbinin erməni dili və erməni-qriqoryan məzhəbi müəllimi isə əksinə, keşişə yaraşmayan hərəkətləri ilə yadda qalmışdı.

3. Mirzə Molla Tağı Mahmud oğlu (1801-1856) ruhani ailəsində anadan olub. İlk təhsilini molla yanında alıb. Yüksək dini təhsil alıb-almaması haqqında məlumat yoxdur. Ehtimal ki, İrəvan mədrəsələrinin birində təhsil alıb. Müsəlman Ruhani Şəriətinin üzvləri sırasında adı çəkilməsə də, İrəvan qəza məktəbinin 21 oktyabr 1843-cü ildən 14 yanvar 1844-cü ilə aid hesabatında onun haqqında qısa olsa da, məlumat verilir: *"Tatar dili müəllimi - Molla Mirzə Tağı Mahmud oğlu, 43 yaşı var, şiədir, 25 may 1836-cı ildən İrəvan qəza məktəbində şəriət müəllimi işləyir* [2].

İrəvan qəza məktəbinin nəzarətçisinin 1851-ci ilə aid hesabatında onun haqqında aşağıdakı məlumatlar verilir: *"Fars və tatar (Azərbaycan -R.F.) dili müəllimi Molla Mirzə Tağı Mahmud oğlu - 49 yaşı var (1850-ci il), 25 may 1836-cı ildən İrəvan qəza məktəbində müəllim işləyir"* [3].

Onun haqqında digər etibarlı mənbə İrəvan gimnaziyasının inspektoru P.Tverdının *"Историческая записка об Эриванской гимназии"* [4] kitabıdır. P.Tverdının yazdıqlarından aydın olur ki, 20 ildən artıq bir müddətdə İrəvan qəza məktəbində Azərbaycan dili və şəriət müəllimi işləyən Molla Tağı ilk vaxtlar qəza məktəbinin ciddi nizam-intizam qaydalarına alışmaqda, pedaqoji prosesdə uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqda çətinlik çəksə də, məktəbdə böyük hörmət və nüfuza

sahib olub. 1850-ci ildə İrəvan qəza məktəbində Vəliəhd II Aleksandri qarşılayanlardan biri də Molla Mirzə Tağı olub.

Molla Tağı Mahmud oğlu 1856-cı ildə vəfat edib. Həmin ilin noyabrında onun yerinə Mirzə Molla Ələkbər oğlu Elxanov Azərbaycan dili və şəriət müəllimi təyin edilib.

4. **Mirzə Ələkbər Elxanov (1828-1885)** (bəzi mənbələrdə Elxani də yazılır) 1828-ci ildə İrəvan şəhəri yaxınlığındakı Uluxanlı kəndində anadan olub. İrəvan şəhərindəki baş məscid nəzdindəki ruhani məktəbini bitirib, mükəmməl dini təhsil alıb. Ərəb və fars dillərini, Şərq ədəbiyyatını, Quranı, hədis elmini və şəriəti dərinlən bilib. Rus dilini sərbəst öyrənib. 1856-cı ildə I Tiflis gimnaziyasında imtahan verərək tatar (Azərbaycan -R.F.) dili müəllimi adını alıb. Akademik Hüseyn Əhmədovun yazdığına görə, *Mirzə Ələkbər Elxanov imtahan yolu ilə rəsmi müəllimlik hüququ alan ilk azərbaycanlıdır*. Onun İrəvanda maarifçilik mühitinin inkişafında əhəmiyyətli rolu var. 1856-cı ilin 7 aprelində İrəvan qəza məktəbinə tatar (Azərbaycan-R.F) dili və şəriət müəllimi təyin edilən Mirzə Ələkbər Elxanov öz şəxsiyyəti, müəllimlik qabiliyyəti, dünyəvi elmlərə sevgisi, şagirdlərinə münasibəti ilə həmkarlarının hüsn-rəğbətini qazanıb. O, 1868-ci ilə kimi İrəvan qəza məktəbində, 1868-1881-ci illərdə progimnaziyada, 1881-1885-ci illərdə gimnaziyada Azərbaycan dili və şəriət müəllimi (həm də hazırlıq sinfi müəlliminin köməkçisi) vəzifələrində işləyib. Gimnaziyanın inspektoru P.İ.Tverdı İrəvan qəza məktəbinin Azərbaycan dili və şəriət müəllimi Molla Tağı Məhəmməd oğlunu yalnız din xadimi kimi təqdim etdiyi halda, Mirzə Ələkbər Elxanovu həm yüksək mədəniyyətə malik ruhani, həm də müasir metodlarla dərs keçən bacarıqlı müəllim kimi səciyyələndirib. O, K.D.Uşinskinin təlimin ana dilində aparılması və xalqilik ideyasını dərinlən mənimsəyən, əməli pedaqoji fəaliyyətində ona istinad edən ilk azərbaycanlı müəllimdir. İkisinfli Uluxanlı kənd məktəbinin açılışında xüsusi xidmətləri olub. Mirzə Ələkbər Elxanov "Tatar (Azərbaycan dili -R.F.) dilinin əlifbası" (1880) kitabının müəllifidir.

Mirzə Ələkbər Elxanov 1881-1885-ci illərdə İrəvan kişi gimnaziyasında Azərbaycan dili və şəriət fənlərini tədris etmiş, hazırlıq sinfində müəllim köməkçisi vəzifəsində işləmişdir. Onun ən böyük xidmətlərindən biri K.D.Uşinskinin "Vətən dili" kitabının nümunəsində "Tatar (Azərbaycan-R.F.) dili" dərsliyini tərtib etməsidir. Bu dərslük haqqında pedaqoji ictimaiyyətə ilk məlumatı akademik Hüseyn Əhmədov vermişdir. Onun verdiyi məlumatlara görə, M.Ə.Elxanov həmin dərsliyi İrəvan kişi progimnaziyasında Azərbaycan dili müəllimi işləyərkən yazmışdır.

1856-cı ildən əvvəlcə qəza məktəbində, sonra isə progimnaziyada Azərbaycan dili və şəriət müəllimi işləyən M.Ə.Elxanov bu sahədə xeyli təcrübə topladıqdan sonra öz dövrü üçün mükəmməl hesab edilən "Tatar (Azərbaycan-R.F.) dili" dərsliyini yazmışdır. Həmin dövrdə N.Dementyevin "Əlifba", L.Budaqovun "Türk-tatar əlifbası" (1844) Azərbaycan dilinin tədrisinə olan tələbatı ödəyə bilmirdi.

Cənubi Qafqazdakı dünyəvi məktəblərin əksəriyyətində Azərbaycan dili bir fənn kimi tədris edilsə də, Rusiya Maarif Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş dərslük yox idi. Akademik Hüseyn Əhmədovun araşdırmalarına görə, həmin dərsliyin əlyazması 1880-ci il noyabrın 28-də 455 sayılı rəsmi məktubla İrəvan progimnaziyasının inspektoru tərəfindən Qafqaz Tədris Dairəsinin poçtəlinə göndərilmiş, əgər bəyənilərsə, QTD tabeliyində olan və tatar (Azərbaycan -R.F.) dili öyrədilən məktəblərdə ondan istifadə edilməsinə sərəncam verməsi xahiş edilmişdi. Qafqaz Tədris Dairəsinin Poçtçisi K.Yanovski dərsliyin əlyazmasını rəy

üçün Qori Müəllimlər Seminariyasının inspektoru A.O.Çernyayevskiyə göndərmişdir. Ölyazma ilə tanış olan A.O.Çernyayevski dərsləri geniş təhlil edərək ona 12 səhifəlik müsbət rəy yazmışdır. Həmin rəyə istinadən akademik Hüseyn Əhmədov dərslərin 130 mətndən ibarət olması, sadədən mürəkkəbə, asandan-çətinə qaydaları əsasında tərtib edilməsi qənaətinə gəlmişdir.

A.O.Çernyayevskinin əlyazması ilə bağlı tənqidi qeydlərini düzəltmək üçün dərslər müəllifə qaytarılmışdır. Dərslərin yenidən işlənmiş variantı İrəvan gimnaziyasının direktoru V.İ.Brajnikovun 25 iyul 1882-ci il tarixli məktubu ilə Sankt-Peterburqa – Rusiya Xalq Maarif Nazirliyinə göndərilmişdir. Nazirlik isə dərsləri Sankt-Peterburq Universitetinin Şərq fakültəsinin dosenti V.Simirnova rəyə göndərmişdir. 2 may 1883-cü ildə dərslərin əlyazması Rusiya Xalq Maarif Nazirliyində müzakirə edilərək çapa tövsiyə edilmişdir. 1885-ci ildə M.Ə.Elxanovun vəfatı səbəbindən dərslər işıq üzü görməmişdir.

Akademik Hüseyn Əhmədov Sankt-Peterburq Universitetinin Şərq fakültəsinin dosenti V.Simirnovun dərslərlə bağlı Rusiya MDTA-da saxlanılan rəyinin bütöv mətninin surətini əldə edərək K.D.Uşinskinin "Vətən dili" dərsləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil etmişdir. Şərqin mütərəqqi məktəb təcrübəsi ənənələri və K.D.Uşinskinin "Vətən dili" dərslərinin strukturu əsasında tərtib edilən dərslər iki hissədən ibarət olmuşdur.

M.Ə.Elxanovun "Tatar (Azərbaycan -R.F.) dili" dərsləri nəşr edilməsə də, yeni nəsil ana dili dərslərlərinin tərtibində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu səbəbdən də əlyazmasının məziyyətlərini yüksək dəyərləndirən akademik Hüseyn Əhmədov onu "*elmi-pedaqoji prinsiplər əsasında tərtib edilmiş*" ilk dərslər və metodik rəhbərlik adlandırmışdır. Kitabın əlyazmasının nəşrinə Rusiya Xalq Maarif Nazirliyi tərəfindən icazə verilsə də, müəllifin vəfatı səbəbindən dərslər çap edilməmişdir. M.Ə.Elxanov 1885-ci ildə İrəvan şəhərində vəfat etmişdir.

5. Vəfatından sonra onun ideyaları gimnaziyada *Firidun bəy Köçərli* və *İsmayıl bəy Məmməd bəy oğlu Şəfibaşov* tərəfindən davam etdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Полное собрание законов Российской Империи. Том IV. (1825 - 1881). Санкт-Петербург. 1829 г. – С-Пб.: 1830, с.571
2. Ermənistan Milli Dövlət Arxiv. F. 1.siyahı 1, iş 592, vərəq 10
3. Ermənistan Milli Dövlət Arxiv. F.1, siyahı 1, iş 613, vərəq 5
4. Историческая записка об Эриванской гимназии (составитель В.Романовский, П.Твердый). Тифлис: 1890, с.112
5. Cənubi Qafqazda ilk orta təhsil müəssisəsi olan I Tiflis kişi gimnaziyası 1830-cu ildə yaradılıb. Cənubi Qafqaz məktəblərinin ilk nizamnaməsində (2 avqust 1829-cu il) gimnaziyanın Pedaqoji Şurasına ekstern yolu ilə imtahan verən iddiaçılara müəllim adı vermək səlahiyyəti verilmişdi. Mirzə Fətəli Axundov gimnaziyada Azərbaycan dili, Mirzə Şəfi Vazeh isə Azərbaycan dili və şəriət müəllimi işləmişdir.
6. *İkisinifli Uluxanlı kənd məktəbi 1881-ci ildə 41 şagirdlə fəaliyyətə başlayıb. "Qafqaz kalendarı"nın 1883, 1884, 1885-ci illərə aid saylarında məktəbin müdiri və müəllimi Əbdüləli Bağır oğlu Muxtarov göstərilir. Bəzi tədqiqatçılar nədənsə məktəbin ilk müdiri kimi Muxinin adını çəkirlər.*

SUMMARY

Farrukh Rustamov

AZERBAIJANI TEACHERS OF THE IREVAN DISTRICT SCHOOL

Azerbaijani teachers Molla Taghi and Mirza Alekper Elkhanov played an important role in the development of the district school that operated in the city of Irevan in 1832-1869. M.A.Elkhanov wrote the textbook "Tatar language".

Keywords: *Irevan, two-level school, secular education, Molla Taghi, Mirza Alekper Elkhanov*

РЕЗЮМЕ

Фаррух Рустамов

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ УЧИТЕЛЯ ЕРЕВАНСКОЙ УЕЗДНОЙ ШКОЛЫ

Азербайджанские учителя Молла Таги и Мирза Алекпер Эльханов сыграли важную роль в развитии уездной школы, действовавшей в городе Ереване в 1832-1869 годах. М.А.Эльханов написал учебник «Татарский язык».

Ключевые слова: *Ереван, двухуровневая школа, светское образование, Молла Таги, Мирза Алекпер Эльханов*

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA MÖVCUD OLMUŞ ELM VƏ TƏHSİL OCAQLARI VƏ MÜASİR ELMİ MÜHİTƏ ONLARIN TƏSİRİ

İlqar CABBAROV

ilgar_js@rambler.ru

Gəncə Dövlət Universiteti

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci il dekabr ayının 29-da "İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında" Sərəncam imzalayıb. Sərəncamda deyilir:

"İrəvan şəhəri tarixən azərbaycanlıların köklü yaşadığı böyük elm, maarif və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi şöhrət tapmışdır. Şəhərdə Azərbaycan xalqına məxsus son dərəcə zəngin ədəbi-mədəni mühit formalaşmışdır. İrəvan xanlığı çar Rusiyasının tərkibinə qatıldıqdan sonra burada dünyəvi təhsilə xüsusi diqqət yetirilməsində həmin mühitin özü əhəmiyyətli rol oynamışdır. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Cənubi Qafqazda maarifçilik hərəkəti geniş vüsət aldı".

İrəvanda XIX əsrdə fəaliyyət göstərmiş və Azərbaycanın elmi və mədəni həyatına öz əvəzsiz təsirini göstərmiş mədəni-maarif müəssisələrinin yubiley ildönümləri barədə Respublika Prezidentinin daha iki sərəncamı olmuşdur. Cənab Prezidentin 30 avqust 2006-cı ildə İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının 125 illik yubileyinin, 29 dekabr 2006-cı ildə İrəvan mahalı Uluxanlı məktəbinin 125 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında sərəncamları, milli-mənəvi dəyərlərimizin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Azərbaycanın qədim yaşayış məskənlərindən biri olan İrəvan şəhəri həm də onun elmi-mədəni mərkəzlərindən biri olmuşdur. Burada doğulub, boya-başa çatan yüzlərlə elm, təhsil, mədəniyyət, incəsənət xadimlərinin irsi bu gün də öyrənilir və istifadə olunur. Görkəmli alim və maarif xadimi Firidun bəy Köçərli İrəvan şəhərini "mərkəzi-üləma, füzəla və şüəra" şəhəri, yəni alimlər, fazillər və şairlər şəhəri adlandırmışdı.

İrəvanda məhsuldar elmi-mədəni mühitin yaradılması və inkişafı bu məsələyə o dövrün xanlarının böyük diqqət verməsi zəminində mümkün olmuşdur və XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş təbii fəlakətlər və talanedicilər müharibələrə baxmayaraq, qorunub saxlanmışdır. Bu mühitin yeni intibahı Rusiyanın təzyiqləri nəticəsində İrəvanın Ermənistana verilməsindən sonra çar Rusiyasının oraya verdiyi diqqətlə bağlı olmuşdur. Bu diqqət hər şeydən əvvəl İrəvan şəhərindən illərlə əvvəl mövcud olmuş sağlam təməlin əsasında mümkün olmuşdur. Yenə də əvvəllər olduğu kimi, burada xanların və bəylərin, əyanların, din xadimlərinin övladlarının mükəmməl təhsil almalarına xüsusi fikir verilirdi.

İrəvan şəhərində fəaliyyət göstərmiş görkəmli Azərbaycan həkimi və alimi Hacı Süleyman Qacar İrəvanının XVIII əsrdə yazdığı "Fəvaidül-hikmət" ("Hikmətin faydası") əsəri Orta Asiyada və İranda belə böyük şöhrət qazanmışdı. Bu kitabda minlərlə dərman bitkisinin və mineralların müalicəvi keyfiyyətlərindən bəhs edilir. "Fəvaidül-hikmət" əsərinin nadir əlyazma nüsxələri Azərbaycan MEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

XVIII əsrdə İrəvan xanlığında təhsil əsasən məktəb və mədrəsələrdə həyata keçirilse də, fərdi tədris növündən də geniş istifadə olunurdu. Bu təhsil üsulları, rütbəli, adlı sanlı

adamların, tacirlərin övladlarının təhsil almasında geniş tətbiq olunurdu. Təhsil sahəsində din xadimlərinin fəaliyyəti həmin dövrlərdə üstünlük təşkil edirdi. Rus tarixçisi İvan Şopenin dediyinə görə, həmin dövrdə hər bir müsəlman evində, məktəblərdə keçirilən fənlərə aid kitab nüsxələri olduğu halda, erməni ailələrində ancaq varlılarda İncilə, yaxud dini kitablara rast gəlmək olardı.

1829-cu il avqustun 2-də Rusiya Maarif Nazirliyi "Zaqafqaziya məktəblərinin vəziyyəti haqqında" qanun qəbul etmişdi. Burada qəza məktəblərinin yaranması və ümumi təhsil sistemi ilə idarə edilməsi öz əksini tapmışdı.

1832-ci ilin 14 yanvarında İrəvan şəhərində ilk dövlət ikisinfli qəza məktəbi açılmışdır. Həmin məktəbin təşkilatçısı və inspektoru Moskva universitetinin tələbəsi F.Zuboev olmuşdur. 1836-cı ildə Sankt-Peterburqda çap edilən "Qafqazdakı Rusiya torpaqlarının icmalı" əsərində göstərilir ki, İrəvan şəhərində 60 şagirdin təhsil aldığı bir xalq məktəbi, Eçmiədzindən 1827-ci ildə köçürülmüş bir erməni və 8 tatar (azərbaycanlı) məktəbi vardır.

15 mart 1868-ci ildə İrəvan qəza məktəbi dördsinfli klassik progimnaziyaaya çevrilmişdir. Azərbaycanlı uşaqların da təhsil aldıkları bu məktəbdə din dərsləri, rus, tatar (Azərbaycan dili), erməni, latın, fransız dilləri, tarix, coğrafiya, riyaziyyat və təbiətşünaslıq fənləri tədris edilirdi.

Progimnaziya 31 mart 1881-ci ildə səkkizsinfli tam gimnaziyaaya çevrilmişdi və sonralar İrəvan Oğlan Gimnaziyası adlanırdı. 1 yanvar 1883-cü ilə olan məlumata görə, İrəvan gimnaziyasında təhsil alan 237 şagirddən 37-si azərbaycanlı olmuşdu. Əldə edilən məlumatlara görə, ilk dəfə İrəvan qəza məktəbi kimi fəaliyyətə başladığı dövrdən 1918-ci il avqustun 6-da bağlanmasıadək keçən müddət ərzində İrəvan Oğlan Gimnaziyasına şəriət dərslərini və Azərbaycan dili fənnini 1836-1856-cı illərdə Molla Tağı Mahmud oğlu, 1856-1885-ci illərdə Mirzə Ələkbər Elxanov, 1885-1895-ci illərdə Firidun bəy Köçərli, 1895-1905-ci illərdə İsmayıl bəy Şəfibəyov, 1905-1906-cı illərdə Mirzə Məhəmməd Şeyxzadə, 1907-1918-ci illərdə Şeyx Abusəttar Kazımov tədris etmişlər.

Bu gimnaziyanın tanınmış məzunları olmuşdur. Bunlardan dövlət xadimlərindən Məmməd bəy Qaziyevi, Teymur bəy Makinskini, Əkbər ağa Şeyxülislamovu, Nəriman bəy Nərimanbəyovu, Məhəmməd Məhərrəmovu, Əziz Əliyevi, maarif və elm xadimlərindən Miryusif Mirbabayevi, Mustafa bəy Topçubaşovu, Əhməd Rəcəbli, Maqsud Məmmədovu, generallardan Həbib bəy Səlimovu, Qambay Vəzirovu göstərmək olar.

1850-ci il yanvarın 2-də Qafqazın canişini Mixail Voronsovun xanımı Yelizaveta Voronsovanın təşəbbüsü ilə və Müqəddəs Nina Xeyriyyə Cəmiyyəti idarə heyətinin qərarı ilə İrəvan şəhərində Müqəddəs Ripsime qadın məktəbi təsis olundu və 9 iyul 1884-cü ildə bu məktəb üçsinfli qadın progimnaziyasına çevrildi. 30 may 1898-ci ildə isə bu progimnaziya hazırlıq sinfi olan səkkizsinfli qadın gimnaziyasına çevrildi. Təkcə 1916-1918-ci illərdə Müqəddəs Ripsime gimnaziyasını 36 azərbaycanlı qız bitirmişdi. İrəvan quberniyasının 1914-cü ilə dair "Yaddaş kitabçası"nda göstərilir ki, bu gimnaziya şəriət dərslərini və Azərbaycan dilini Haşım bəy Nərimanbəyov tədris etmişdir. Həmin dövrlərdə İrəvan qadın gimnaziyasını bitirən azərbaycanlı qızlar sonralar Sovet hakimiyyəti illərində İrəvanda maariflənmə istiqamətində mühüm işlər görmüşlər.

XIX əsrin ortalarında İrəvanda özəl tədris müəssisələri də fəaliyyət göstərmişdir. Belə məktəbləri ancaq Rusiya təbəəliyi olan şəxslər açə bilərdi. Bunlardan bəziləri mollaxanada tədris olunan proqramlar əsasında, bir qismi isə dövlət proqramları əsasında tədris

fəaliyyəti həyata keçirirdilər. İrəvan şəhərində 1836-cı ildə 15 Azərbaycan və erməni özəl məktəbləri fəaliyyət göstərmişlər.

1885-ci ildə Qori Müəllimlər seminariyasını bitirərək, İrəvan Oğlan gimnaziyasında əmək fəaliyyətinə başlayan Firidun bəy Köçərlinin ərəb əlifbasından imtina edərək yeni əlifba ilə tədrisi mütərəqqi hal hesab etmiş və özəl məktəblər yaradan və bu istiqamətdə çalışan Məşədi İsmayıl Kazımxadə, Mirzə Kazım Əsgərzadə haqqında müsbət fikirlər söyləmiş, Kazımxadənin özünün əlifba tərtib etməsindən bəhs etmişdir.

1880-ci ildə İrəvanda şəhər ibtidai məktəbi açılır və 1990-cı ildə bu məktəb Puşkin adına məktəbə çevrilir. 1881-ci ildə isə İrəvanın elm və təhsil həyatında əlamətdar hadisə baş verdi. Noyabrın 3-də ikisinfli İrəvan Müəllimlər Seminariyası təsis olundu. Onun ilk direktoru Yakob Suşevski (1881-?) olmuş və tədrisə 9 müəllim və 42 şagird qəbul olunmuşdur. Seminariyanın sonrakı direktorları İvan Andreyeviç Pasyutseviç (?–1898), Mixail Alekseyeviç Miropiyev (1898–1902), Valentin Vasilyeviç Dubromin (1902–1918) olmuşlar. Müsəlman şöbəsinin müdirləri Məmmədbağır Qazızadə, Rəşid bəy Şahtaxtinski, Həmid bəy Şahtaxtinski və Cəfər bəy Cəfərbəyov olmuşlar.

Seminariyanın fəaliyyəti müddətində burada müəllim kimi fəaliyyət göstərən şəxslər aşağıdakı görkəmli maarif xadimləri olmuşlar:

- Molla Məmmədbağır Qazızadə – şəriət və Azərbaycan dili müəllimi;
- Axund Məmmədbağır Kazımxadə – Azərbaycan dili müəllimi;
- Firidun bəy Köçərli – şəriət və Azərbaycan dili müəllimi (1885–1895);
- Rəşid bəy Şahtaxtinski – Azərbaycan dili müəllimi (1903–?);
- Rəhim Xəlilov – Azərbaycan dili müəllimi (?–1903);
- Həmid bəy Şahtaxtinski – Azərbaycan dili müəllimi (27 oktyabr 1901 – 23 oktyabr 1907);
- Mirzə Cabbar Məmmədşadə – Azərbaycan dili müəllimi (23 oktyabr 1907 – 19 yanvar 1913);
- Mirzə Cəfər Məmmədov – Azərbaycan dili müəllimi (1911–1917);
- Mirzə Məmmədşəhri Qəmərlinski – şəriət və Azərbaycan dili müəllimi (1901–1911);
- Axund Məmmədbağır Tağışadə;
- Məmməd Axundov;
- Mixail Klopov;
- K. Şulkin.

Əhməd bəy Qaziyev, Əli Əşrəf Qaziyev, Həsən bəy Axund Molla Xəlil bəy oğlu Qaziyev, Fərəməz Mahmudbəyov, Yusif bəy Qaziyev (Qazızadə), Məmməd bəy Əli bəy oğlu Mahmudbəyov, Xəlil Məmmədşəhri, Həsən Nəsirbəyov, ictimai xadim Saleh Məşədi Teymur oğlu Güllücinski, Ağa bəy Rəhim bəy oğlu Firudinbəyov, Abbas Allahverdi oğlu Qədimov, Mir Həşim bəy Vəzirov, Əli Sultanov, Fərrux Ağakəşibəyov, Əli Cəlilşadə, Mirzə Bağır Əliyev, Şıxəli bəy Firudinbəyov, Cəfərbəy Cəfərbəyov, İbrahim Şahtaxtli və başqaları İrəvan Müəllimlər Seminariyasının məzunları olmuşlar. 1910-cu ilə qədər müəllimlər seminariyasını 30 nəfər azərbaycanlı bitirmişdir. 1915-ci ildə seminariyada təhsil alan azərbaycanlıların sayı 22 nəfər olmuşdur. Seminariyada rus dili, Azərbaycan dili, riyaziyyat, coğrafiya, idman və s. fənlərlə yanaşı, musiqi fənni də tədris edilirdi. 1885-ci ildə seminariyada musiqi fənnini tədris edən N.Kasradzenin rəhbərliyi altında 69 nəfər musiqi təhsili almışdır ki, onların arasında azərbaycanlılar da var idi.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasının görkəmli məzunlarından biri də Həsən bəy Qaziyev olmuşdur. Əməkdar müəllim Həsən bəy Qaziyev ömrünün böyük bir hissəni milli maarifçiliyimizin inkişafına həsr etmişdir. O, 1950-ci ildə Naxçıvanda vəfat etmişdir.

İrəvan Seminariyasının məzunlarının Abbasqulu bəy Şadlinskiyin yaratdığı "Qırmızı tabor"un tərkibində böyük xidmətləri olmuşdur. 1920-ci ildə Sovet hakimiyyəti Ermənistanda qurulduqdan sonra Xalq Maarif Komissarlığının qərarı ilə köhnə tipli məktəblər ləğv olunaraq, məzmunca yeni tipli Sovet məktəblərinin təşkilinə başlandı. Yeni tipli məktəblərin təşkili ilə əlaqədar olaraq 1921-ci il aprel ayının 23-də EXMK-nin verdiyi əmrə əsasən respublikada yaşayan xalqlara, o cümlədən azərbaycanlılara öz ana dillərində təhsil ala bilmək imkanı verildi.

Müəllim kadrlara olan tələbat gündən-günə artırdı. Müəllim çatışmazlığı probleminin aradan qaldırılması işini qaydaya salmaq üçün yerli kadrlar hazırlayan təhsil müəssisəsinin yaradılmasının təxirəsalınmaz tələbat olduğunu aydın dərk edən və EK(b)PMK-nin nəzdində fəaliyyət göstərən Azsaylı xalqlar şöbəsinin müdiri Bala Əfəndiyevin, EXMK-nin "Azlıqda qalan millətlər" bürosunun rəhbəri Mehdi Kazımovun, "Zəngi" qəzetinin məsul redaktoru Mustafa Hüseynovun və başqa qeyrətli azərbaycanlı ziyalıların erməni şovinist dairələri qarşısında təkidli tələbi, ciddi səyi, siyasi və milli iradəsi sayəsində 1924-cü ilin oktyabr ayının 15-də İrəvan Müəllimlər Seminariyasının xələfi olan İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumu açıldı. Texnikumun ilk direktoru və rus dili müəllimi Mehdi Kazımov oldu. Bala Əfəndiyev ictimaiyyət müəllimi, Əsgər Əsgərzadə ana dili müəllimi, Cəmil Əliyev təbiət müəllimi, Kərim Məhərrəmov isə texniki işlər üzrə köməkçi kimi fəaliyyət göstərmişlər. Bu təhsil ocağı 1925-ci ildə Nəriman Nərimanov adına İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumu adlandırıldı.

1927-ci ildə Ermənistan Proletar Yazıçılar Cəmiyyətinin nəzdində təşkil olunmuş Azərbaycan bölməsinin canlandırılması və genişləndirilməsində də bu tədris ocağının böyük xidmətləri olmuşdur. 1929-cu ilin iyun ayında texnikumun ilk buraxılışı oldu. 1926-cı ildə qəbul olunmuş 32 nəfər tələbədən 20 nəfəri texnikumu bitirməyə müvəffəq ola bilmişdi ki, onlardan da 18 nəfəri oğlan, 2 nəfəri isə gənc qızlar idi. Texnikumun ilk məzunları arasında Əmir Abasquluyevi, Adil Axundovu, Nəriman Əliyevi, Paşa Makinski, Əbülfət İbrahimi, İmanqulu Kərimovu, Nəriman Fəxrini, Rübabə Bağırbəyovanı, Nəsir Əliyevi, Musa Qafarovu, Əbülfət Rəhimovu, Tağı Bağirovu, Nəzər Paşayevi, Mirzə Bəşirovu göstərmək olar.

Türk pedaqoji texnikumu təhsil sistemində öz uğurları ilə mövqeyini möhkəmləndirərək, cənubi Qafqazda ali məktəb səviyyəsində böyük uğur qazana bilmişdi. İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumu 1934-cü ildə Ümumittifaq texnikumların yarışında birinci yerə və 7000 manat pul mükafatına layiq görülmüşdü.

1949-cu ilə qədər fəaliyyət göstərən İrəvan Türk Pedaqoji məktəbi təkcə tədris müəssisəsi kimi deyil, eyni zamanda Qərbi Azərbaycanda ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin, incəsənətimizin inkişafında, formalaşmasında və qorunmasında çox böyük rol oynamışdır. Erməni daşnaklarının məkrli siyasəti nəticəsində böyük, şərəfli tarixi bir yol keçmiş bu təhsil ocağı kollektiv şəkildə deportasiyaya məruz qoyularaq 1949-cu ildə Azərbaycanın Xanlar rayonuna köçürülmüş, 1972-ci ilə qədər orada fəaliyyət göstərmişdir.

İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumunun məzunları arasından onlarla akademik, elmlər doktorları, yüzlərlə maarif fədailəri yetişmişdir. Bu təhsil ocağına müxtəlif vaxtlarda Mehdi

Kazımov, Bəhlul Yusifov, Həmid Məmmədzadə kimi tanınmış maarif xadimləri rəhbərlik etmişlər.

1936-cı ildən İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Məktəbi adlanan həmin təhsil ocağı Azərbaycan elminə və maarifinə görkəmli xadimlər bəxş etmişdir. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının prezidenti olmuş Yusif Məmmədəliyev Azərbaycan Ali Pedaqoji İnstitutu bitirdikdən bir qədər sonra, 1928-1929-cu illərdə İrəvan Pedaqoji Məktəbində və fəhlə fakültəsində müəllim işləmişdir.

1954-cü ildə tərkibində iki fakültə (fizika-riyaziyyat və Azərbaycan dili və ədəbiyyatı) olmaqla İrəvan Pedaqoji İnstitutunda yenidən azərbaycanlı bölməsi açıldı. İnstitutda yalnız Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrası müstəqil fəaliyyət göstərirdi. Kafedraya əvvəlcə tanınmış elm xadimi Əkbər Yerevanlı, onun vəfatından sonra isə Knyaz Mirzəyev rəhbərlik etmişdi. İnstitutun azərbaycanlı bölməsində müəyyən fənlərin tədrisi üçün Bakıdan müvafiq ixtisaslı alimlər dəvət edilirdi. 1961-ci ildə İrəvan Pedaqoji İnstitutunda Fizika-riyaziyyat və Ədəbiyyat-tarix fakültələri ləğv edilmiş, əvəzində 25 tələbənin təhsil aldığı İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası fakültəsi açılmışdı.

1970-ci ildə İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası fakültəsi də ləğv edilmiş, əvəzində 25 tələbə qəbul edilən Ədəbiyyat-tarix fakültəsi açılmışdı.

Ümumiyyətlə, İrəvan şəhəri Azərbaycan elminə bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. İrəvan şəhərindən olan, elmin müxtəlif sahələrini əhatə edən 6 akademik, akademiyanın 3 müxbir üzvü, 27 elmlər doktoru və 73 elmlər namizədi yetişmişdir. Bir ənənə olaraq Ermənistan SSR maarif nazirinin müavinlərindən biri azərbaycanlı olurdu. Bu vəzifədə müxtəlif vaxtlarda Rəhim Allahverdiyev, Rza Vəlibəyov, Suren Şərifov, İsrail Məmmədov işləmişlər.

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN İLK PEDAQOGİKA ELMLƏRİ DOKTORU HÜSEYN ƏHMƏDOVUN YARADICILIQ YOLU

Müjkan MƏMMƏDZADƏ

mujkan@mail.ru

ORCID iD: 0000-0001-5693-3748

Azərbaycan İdman Akademiyası

Xülasə

Məqalədə görkəmli akademik, Qərbi Azərbaycanın ilk pedaqogika elmləri doktoru Hüseyn Əhmədovun həyat və yaradıcılığından, elmə bəxş etdiyi yeniliklərdən bəhs olunur. Azərbaycanda pedaqoji elmin inkişafında böyük xidmətləri olan görkəmli alim-pedaqog, SSRİ PEA-nın müxbir üzvi, Rusiya Təhsil Akademiyasının və Azərbaycan Milli Yaradıcılıq Akademiyasının akademiki, Beynəlxalq Pedaqoji Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar ali məktəb işçisi, SSRİ-nin və Azərbaycanın maarif əlaçısı, pedaqoji elmlər doktoru, professor Hüseyn Mustafa oğlu Əhmədov bütün qüvvə və bacarığını Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixinin hərtərəfli tədqiqi və təbliğinə, pedaqoji və elmi-pedaqoji kadr hazırlığına həsr etmişdi. O, ibtidai məktəb müəllimliyindən akademikliyədək mənalı və şərəfli həyat yolu keçmiş, qəlbinin odunu və hərarətini, ömrünün qaynar və coşqun illərini millətin gələcəyi olan gəncliyin tərbiyəsinə həsr etmiş, fundamental elmi əsərlər yazmış, proqram və dərslilər hazırlamış, məktəb və pedaqoji fikir tariximizdə hələ durulmamış başlıca məsələləri zəngin dəlillər, məntiqi mühakimə ilə aydınlaşdırmış, sağlığında ikən özüənə mənəvi abidə ucaltmışdı. Hüseyn Əhmədov 1993-cü ildə Azərbaycan Milli Yaradıcılıq Akademiyasının, 1993-cü ildə Moskvadakı Beynəlxalq Pedaqoji Elmlər Akademiyasının, 1995-ci ildə Pedaqoji və Sosial Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü (akademiki) seçilmişdir. 1998-ci ildə elmi-pedaqoji sahədəki yaradıcılıq uğurlarına, elmi-pedaqoji kadr hazırlığındakı xidmətlərinə görə Beynəlxalq Pedaqoji Akademiyanın Y.Komenski adına Böyük Qızıl Medalı ilə təltif olunmuş, 1999-cu ildə Rusiya Dövlət Təhsil Akademiyasının xarici üzvü seçilmiş, 2005-ci ildə Türk Dünyası Araşdırmaları Uluşlararası Elmlər Akademiyası tərəfindən "Türk Dünyasına Hizmet" qızıl medalı ilə təltif olunmuş, 2006-cı ildə "El gücü" Beynəlxalq Humanitar Assosiasiyasının qərarı ilə Heydər Əliyev adına "Əsrin Akademiyası"na həqiqi üzv qəbul olunmuşdur. 2006-cı ildə Amerikanın Beynəlxalq Ekspertiza və Bioqrafik Tədqiqatlar İnstitutu Hüseyn Əhmədova pedaqogika elmindəki yüksək xidmətlərinə görə xüsusi sertifikat təqdim etmiş, onu pedaqogika elminin bilicisi hesab etmişdir. 2007-ci ildə Rusiya Federasiyasının Təhsil və Elm Nazirliyinin "K.Uşinski" medalı, həmçinin Rusiyanın "Dolq i çest" ordeni ilə təltif olunmuş, Rusiya Təhsil Akademiyasının qızıl medalına və fəxri fərmanına layiq görülmüşdür.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, pedaqog, alim, ilk elmlər doktoru*

Qərbi Azərbaycanın bütün sahələri ilə yanaşı, tariximizin qaranlıq səhifələrinə də işıq salınır, görkəmli tarixi şəxsiyyətlərimiz xalqımıza və geniş ictimaiyyətə təqdim edilir, tanınırlır. Belə alimlərimizdən biri də Qərbi Azərbaycanın ilk pedaqogika elmləri doktoru

Hüseyn Əhmədovdur. O, bütün həyatını, yaradıcılıq qüvvəsini Azərbaycan pedaqogikasının inkişafına sərf etmişdir.

Azərbaycanda pedaqoji elmin inkişafında böyük xidmətləri olan görkəmli alim-pedaqoq, SSRİ PEA-nın müxbir üzvi, Rusiya Təhsil Akademiyasının və Azərbaycan Milli Yaradıcılıq Akademiyasının akademiki, Beynəlxalq Pedaqoji Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar ali məktəb işçisi, SSRİ-nin və Azərbaycanın maarif əlaçısı, pedaqoji elmlər doktoru, professor Hüseyn Mustafa oğlu Əhmədov bütün qüvvə və bacarığını Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixinin hərtərəfli tədqiqi və təbliğinə, pedaqoji və elmi-pedaqoji kadr hazırlığına həsr etmişdi. O, ibtidai məktəb müəllimliyindən akademikliyədək mənalı və şərəfli həyat yolu keçmiş, qəlbinin odunu və hərarətini, ömrünün qaynar və coşqun illərini millətin gələcəyi olan gəncliyin tərbiyəsinə həsr etmiş, fundamental elmi əsərlər yazmış, proqram və dərslilər hazırlamış, məktəb və pedaqoji fikir tariximizdə hələ durulmamış başlıca məsələləri zəngin dəlillər, məntiqi mühakimə ilə aydınlaşdırmış, sağlığında ikən özünə mənəvi abidə ucaltmışdı.

Hüseyn Mustafa oğlu Əhmədov 17 iyul 1926-cı ildə Qərbi Azərbaycanın Krasnoselo rayonunun Toxluca kəndində anadan olmuşdur. Kənd Dədə Qorqud qəhrəmanlarının sahillərində at çapdığı, qılnc oynatdığı Göyçə gölünün sahilində yerləşirdi. Göyçənin lacivərd ətəkli səmaları, əsrarəngiz təbiəti, büllür bulaqları Hüseyn müəllimdən səxavətini əsirgəməmişdi. Kəndi üç tərəfdən əhatəyə alan uca dağların vüqarı, barlı-bəhrəli təbiətin səxavəti, insanların dəyanəti və saflığı Hüseyn müəllimin ruhuna hopmuşdu. Mayası halallıqla yoğrulmuş bir ailədə boy atan balaca Hüseyn bir müddət ailəsi ilə birlikdə İrəvan yaxınlığındakı Kənəkir rayonunun Göykilsə kəndində yaşayır (1936-1940), orada 7-ci sinfi, Kənkan kəndində 8-ci sinfi bitirir. Atasının bəşəriyyətə fəlakət gətirən sovet-alman müharibəsinin ilk aylarında düşmən gülləsinə tuş gəldiyindən ailənin bütün çətinlikləri onun üzərinə düşür. Belə bir ağır gündə yalnız ana məhəbbətinə, ana təsəllisinə, ana ümidinə sığınan Hüseyn çox erkən əmək fəaliyyətinə başlamaq məcburiyyətində qalır. Ailəni dolandırmaq üçün bir il kolxozda çalışır. Fəhmmini və bacarığını nəzərə alaraq 1943-cü ilin sentyabrında doğma kəndlərindəki məktəbə ibtidai sinif müəllimi və V-X siniflərdə erməni dili müəllimi təyin edilir. Bu işdə 1946-cı ilə qədər işlədikdən sonra təhsilini davam etdirmək məqsədilə Gəncə şəhərinə gəlir və buradakı K.Setkin adına Pedaqoji Texnikumun III kursuna qəbul olunur. 1947-ci ildə oranı "əla" qiymətlərlə bitirir. H.Zərdabi adına Gəncə Pedaqoji İnstitutunda tarix müəllimliyi ixtisası üzrə təhsil alır (1947-1951). Təhsil uğurlarına görə Lenin komsomolu təqaüdünə layiq görülür. 1951-1952-ci illərdə Kirovabad Pedaqoji İnstitutunda baş laborant və Gəncədəki Toxuculuq Texnikumunda tarix müəllimi işləyir.

Hüseyn müəllim V.İ.Lenin adına ADPI-nin (indiki ADPU) əyani aspiranturasında oxumuş, bir müddət institutun azad komsomol komitəsinin birinci katibi olmuşdur. Azərbaycan ETPEİ-də (indiki Təhsil İnstitutu) kiçik elmi işçi vəzifəsində işləyən H.Əhmədov 1958-ci ildə namizədlik, 1972-ci ildə doktorluq dissertasiyalarını müdafiə etmişdir. 1958-1959-cu illərdə V.İ.Lenin adına ADPI-nin Pedaqogika kafedrasında assistent, 1964-1977-ci illərdə dosent, 1977-2014-cü illərdə professor vəzifələrində çalışmışdır. 1974-1977-ci illərdə V.İ.Lenin adına ADPI-də Orta məktəb direktorlarının ixtisasartırma fakültəsinin dekanı, 1974-2014-cü illərdə ADPU-nun Elmi şurasının, riyaziyyat və tarix fakültələrinin Elmi Şuralarının üzvü olmuşdur. SSRİ Nazirlər Soveti

yanında AAK tərəfindən 1977-ci ildə ona Pedaqogika kafedrası üzrə professor elmi adı verilmişdir. 1977-ci ildə müsabiqə yolu ilə V.İ.Lenin adına ADPI-nun Ümumi pedaqogika kafedrasına müdir vəzifəsinə seçilmiş, 2014-cü ilə kimi həmin vəzifədə çalışmışdır.

Pedaqogika nəzəriyyəsi üzrə namizədlik dissertasiyası müdafiə etsə də, 60-cı illərdən başlayaraq Azərbaycanda məktəb təhsilinin tarixini öyrənməyə başlayır. 1968-1970-ci illərdə elmi yaradıcılıq ezamiyyətinə gedən H.Əhmədov Moskva, Leninqrad, Tbilisi, Bakı, Həştərxan, İrəvan dövlət arxivlərində çalışır, üstünü toz basmış xeyli sənədləri aşkara çıxarır, külli miqdarda material toplayır, sistemə salır və "XIX əsrdə Azərbaycanda məktəb təhsilinin inkişaf tarixi" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edir. Həmin dissertasiyanın materialları əsasında nəşr etdirdiyi "XIX əsr Azərbaycan məktəbi" monoqrafiyası millətimizin yüzillik təhsil tarixinin müfəssəl və möhtəşəm salnaməsidir. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi sahəsində apardığı ardıcıl və sistemli tədqiqatları onun çoxşaxəli elmi yaradıcılığının mərkəzində dayanır. O, Azərbaycan pedaqoji fikir klassiklərinin, maarifçilərinin, məktəbdarlarının, ilk növbədə N.Tusi, A.A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, S.M.Qənizadə, A.O.Çernyayevski, M.Ə.Elxanov, F.B.Köçərli, M.H.Ruşdiyyə, S.B.Vəlibəyov, C.Məmmədquluzadə, M.T.Sidqi, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, R.Əfəndiyev, R.Əfəndizadə, Ə.Y.Seyidov və digərlərinin pedaqoji ideyalarını tədqiqata cəlb etmiş, onların xalq maarifi, məktəb təhsili, təlim-tərbiyə ilə bağlı fikirlərini aşkarlamış, pedaqoji fikrin qaynaqlarını üzə çıxarmış, gənc nəslin tərbiyəsində həmin irsin əhəmiyyətini əsaslandırıb, bu günümüz üçün əhəmiyyətli olan elmi müddəalar irəli sürmüşdür. Bu tədqiqatlar əsasında o, "Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi" adlı xüsusi kurs yaratmış, onun proqramının və dərslisinin nəşrinə nail olmuşdur.

O, Moskvada nəşr edilən 40 çap vərəqindən artıq olan "Azərbaycan pedaqoji fikir antologiyası" adlı irihəcmli monumental əsərin, SSRİ PEA tərəfindən çap olunan "SSRİ xalqlarının məktəb və pedaqoji fikir tarixinə dair oçerklər" adlı çox cildliyin I və IV cildlərinin (Moskva, 1989, 1991), 2 cildlik "Rus Pedaqoji Ensiklopediyası"nın, həmçinin 10 cildlik Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının IV-X cildlərinin əsas müəlliflərindən biridir. O, Moskva, Leninqrad, Kiyev, Daşkənd, Poltava, Penza, Səmərqənd, Ulyanovsk və digər şəhərlərdə keçirilən elmi konfrans və sessiyalarda fəal iştirak etmiş, nüfuzlu, kəsərli, orijinal fikirləri ilə həmkarlarının rəğbətini qazanmışdır. Onun təhsil və pedaqoji fikir tarixi ilə bağlı əsərləri Azərbaycan pedaqoji elminin qızıl fonduna daxil edilmişdir.

Hüseyn Əhmədov təkcə Azərbaycanda deyil, həm də keçmiş İttifaqda yaxşı tanınan nüfuzlu təhsil tarixçilərindən biri olub. Məhz bunun nəticəsidir ki, o, 1990-cı il dekabrın 20-də SSRİ Pedaqoji Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdi. Xatırlatmaq yerinə düşər ki, varlığı ərzində həmin akademiya (1943-cü ildə yaradılıb) cəmi 4 nəfər azərbaycanlı üzv seçilmişdir. Mərhum akademik M.Mehdizadə onun həqiqi üzvü, A.Abbasadə, S.İmanov və H.Əhmədov isə müxbir üzvləri olmuşlar.

Hüseyn Əhmədov 1993-cü ildə Azərbaycan Milli Yaradıcılıq Akademiyasının, 1993-cü ildə Moskvadakı Beynəlxalq Pedaqoji Elmlər Akademiyasının, 1995-ci ildə Pedaqoji və Sosial Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü (akademiki) seçilmişdir. 1998-ci ildə elmi-pedaqoji sahədəki yaradıcılıq uğurlarına, elmi-pedaqoji kadr hazırlığındakı xidmətlərinə görə Beynəlxalq Pedaqoji Akademianın Y.Komenski adına Böyük Qızıl Medalı ilə təltif olunmuş, 1999-cu ildə Rusiya Dövlət Təhsil Akademiyasının xarici üzvü seçilmiş, 2005-ci

ildə Türk Dünyası Araşdırmaları Uluslararası Elmlər Akademiyası tərəfindən "Türk Dünyasına Hizmet" qızıl medalı ilə təltif olunmuş, 2006-cı ildə "El gücü" Beynəlxalq Humanitar Assosiasiyasının qərarı ilə Heydər Əliyev adına "Əsrin Akademiyası"na həqiqi üzv qəbul olunmuşdur. 2006-cı ildə Amerikanın Beynəlxalq Ekspertiza və Bioqrafik Tədqiqatlar İnstitutu Hüseyn Əhmədova pedaqogika elmindəki yüksək xidmətlərinə görə xüsusi sertifikat təqdim etmiş, onu pedaqogika elminin bilicisi hesab etmişdir. 2007-ci ildə Rusiya Federasiyasının Təhsil və Elm Nazirliyinin "K.Uşinski" medalı, həmçinin Rusiyanın "Dolq i çest" ordeni ilə təltif olunmuş, Rusiya Təhsil Akademiyasının qızıl medalına və fəxri fərmanına layiq görülmüşdür.

Professor Hüseyn Əhmədov "Azərbaycan SSR qabaqcıl maarif xadimi" (1973), "SSRİ maarif əlaçısı" (1977), Ümumittifaq "Bilik" cəmiyyəti idarə heyətinin "Fəaliyyətinə görə" (1985) döş nişanları ilə təltif edilmiş, "Azərbaycan SSR əməkdar ali məktəb işçisi" (1981) fəxri adına layiq görülmüşdür.

2007-ci ildən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdçüsü olan Hüseyn Əhmədov müharibə və əmək veteranı idi.

Professor Hüseyn Əhmədovu həmkarlarından fərqləndirən əsas cəhət onun geniş elmi erudisiyası, məhsuldarlığı və zəhmətkeşliyi olub. Onun "İbtidai məktəb şagirdlərinin kommunist əxlaqi tərbiyəsində nümunənin rolu və ondan istifadə etmək yolları" (1958), "Uşaqların tərbiyəsində valideynin şəxsi nümunəsi" (1962), "Pedaqogikaya giriş" (1973), "100 yaşlı Yuxarı Salahlı kənd məktəbi" (1978), "N.Nərimanovun pedaqoji fikirləri" (1979), "100 yaşlı Qarğabazar məktəbi" (1983), "XIX əsr Azərbaycan məktəbi" (1985, 2000), "N.Tusi" (1992, 2001), "N.Nərimanovun pedaqoji fikirləri" (2000), "İdarəetmənin pedaqogika və psixologiyası" (2001, 2004), "Avrasiya xalqlarının məktəb və pedaqoji fikir tarixinə dair oçerklər" (2012), "Azərbaycan pedaqoji fikir antologiyası" (1990), "Maarif fədailəri: Firidun bəy Köçərli, Rəşid bəy Əfəndiyev-150" (2013), "Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi" (2014) adlı monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaitləri, "Seçilmiş əsərləri"nin 29 cildi, Azərbaycanın və xarici ölkələrin nüfuzlu mətbuat orqanlarında 600-dən artıq elmi və publisistik məqaləsi nəşr olunub.

Müxtəlif vaxtlarda - İrəvanda, Tiflisdə, Səmərqənddə, Daşkənddə və Moskvada rəsmi opponent, Müdafiə Şuralarının üzvü, sədr müavini və sədri kimi fəaliyyət göstərmiş. Elmi rəhbərliyi ilə 60-a yaxın fəlsəfə və elmlər doktoru yetişib.

Ana dilli dərslərimizi milli sərvətimiz hesab edən akademik H.Əhmədovun ən vacib xidmətlərindən biri də XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Tiflisdə, Təbrizdə və Bakıda bir çox əlifbası ilə nəşr edilmiş dərsliklərimizi transliterasiya və faksimiliya yolu ilə yenidən nəşr etdirməsidir. N.Dementyevin "Təmsillər və hekayələr" (Tiflis, 1839), İ.Qriqoryevlə M.Ş.Vazehin "Kitabitürki" (Təbriz, 1855), A.O.Çernyayevskinin "Vətən dili" (I hissə, Tiflis, 1882), Rəşid bəy Əfəndiyev Uşaq bağçası" (Tiflis, 1912), "Bəsirət-ül-ətfal" (Bakı, 1901), A.Çernyayevski və S.Vəlibəyovun "Vətən dili" (II hissə, Tiflis, 1888), S.Vəlibəyovun "Qüdrəti-Xuda" (Tiflis, 1888), Üzeyir Hacıbəyovun "Hesab məsələləri"ni (Bakı, 1907) yenidən nəşrlə o, həmin dərsliklərə yeni həyat, yeni nəfəs bəxş edilmişdir.

Hüseyn Əhməd elmi-pedaqoji fəaliyyətində Nəriman Nərimanovun pedaqoji irsinin tədqiqi və təbliği ayrıca bir çıxış edir. 1957-ci ildən bəri ömrünün sonunadək bu mövzu üzrə tədqiqatını davam etdirən Hüseyn Əhmədov təhsil və pedaqoji fikir tarixinə N.Nərimanovun tədqiqatçısı kimi daxil edilmişdir. Onun böyük maarifçi, siyasəti və dövlət

adamı Nəriman Nərimanovla bağlı Azərbaycan, rus, erməni və quru dillərində Bakıda, İrəvanda, Tbilisidə, Moskvada, Həştərxanda, Saratovda çap olunan məqalələri, “N.Nərimanovun pedaqoji yaradıcılığı” adlı sanballı monoqrafiyası nərimanovşünaslığa dəyərli töhfədir.

Maraqlıdır ki, professor Hüseyn Əhmədovun pedaqoji fikir tarixi ilə bağlı ilk məqaləsi Nəriman Nərimanovun yaradıcılığına həsr olunub. Ölümündən bir neçə gün sonra Moskvanın nüfuzlu elmi nəşrlərindən olan “Munisipalnoye obrazovaniye: innovasii i eksperiment” (№2 (71) 2020) jurnalında dərc edilən məqalələr Nəriman Nərimanovun 150 illiyinə həsr olunmuş məqalələrdir.

Akademik Hüseyn Əhmədovun şəxsiyyəti və elmi yaradıcılığı haqqında çox yazılıb, çox deyilib. Onun yubileyə aid kitablarında da respublikamızın onlarla tanınmış alimi öz sözlərini demişdir. Çapa hazırlanmış kitablarda Hüseyn Əhmədovun həyatı, elmi yaradıcılığı, elmi nailiyyətləri, pedaqoji fəaliyyəti ehtiyat mərkəzinə daxil edilmişdir.

Hər şeydən əvvəl onu deyək ki, Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri haqqında çox pedaqoqlar söz deyib, məqalələr yazıb. Fəqət akademik Hüseyn Əhmədovun araşdırmaları diqqətləyiqdir, daha sanballıdır, mötəbərdir.

Məlum olduğu kimi, müxtəlif dövrlərdə Nəriman Nərimanova münasibət müxtəlif şəkildə olub. Gah onun şəxsiyyəti, xidmətləri göylərə qaldırılıb, təqdir edilib, gah bu böyük insan, dövlət və ictimai xadim, məşhur yazıçı və dramaturq diqqət mərkəzindən kənarda, kölgədə qalıb, onun haqqında bir çox həqiqətləri meydana çıxarmaq və ya onlardan danışmaq yaxşı qarşılanmayıb, qadağalar da istisna deyil. Bütün bunlar bir vaxtlar daxil olduğumuz ittifaqın üzdənirəq siyasəti ilə tənzimlənib.

Hamımıza məlumdur ki, Nəriman Nərimanov həqiqi vətənpərvər, Azərbaycan xalqının inkişafı, respublikamızın öncül yer tutması üçün əlindən gələni edib, həm bir dövlət xadimi, həm də yazıçı kimi xalqımızın maariflənməsi, yüksək mədəniyyətə yiyələnməsi üçün işlər görüb. Həm sağlığında, həm də sonralar – müəyyən dövrlərdə ona “millətçi” damğası vurulub. Halbuki Nəriman Nərimanov beynəlmiləlçi bir insan idi, başqa xalqlara dərin hörmət və məhəbbətlə yanaşır, öz millətini çox sevirdi. Həm də öz millətini sevmədən başqa millətləri necə sevmək olar? Bu Sovetlər İttifaqının siyasəti idi. Millətini çox sevirdin, damğalayırdılar ki, millətçidir. Odur ki, tələb belə idi ki, millətini sevməzdən əvvəl beynəlmiləlçi olmalısən. Qərribə məntiq və siyasət idi!

Bütün yuxarıdakı məsələlərdən təsadüfi olaraq bəhs etmədik. Akademik Hüseyn Əhmədovun “Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri” monoqrafiyası əslində 1975-ci ildə nəşr olunmalı idi, lakin dörd il ləngidi. Kitab müəllifin fikri öyrənilmədən senzura tərəfindən insafsızcasına kəsilib-doğranılaraq, insafsızcasına “redaktə” olunaraq ilk dəfə 1979-cu ildə işıq üzü gördü.

Əsər yenidən 2000-ci ildə nəşr edildi. Bu nəşrdə 1979-cu ildə aparılmış ixtisarlar bərpa olunmuş, yersiz redaktələr aradan qaldırılmış, bir növ 1975-ci il variantı bərpa edilmişdir.

Hüseyn müəllim monoqrafiyanı yazıya alarkən Nərimanovun məqalə və kitablarından, bədii əsərlərindən istifadə etmişdir. Bəzi nümunələrə müraciət edilir. Məsələn, monoqrafiyanın “Əqli təhsil haqqında” paraqrafında oxuyuruq: “Nəriman Nərimanov rus dilində təhsil verildiyi dövlət məktəblərini, istərsə də ənənəvi məscid məktəblərinin tədris planı və proqramlarını ciddi tənqid edir, ruhani məktəblərində təlim üsullarının yaramadığını, bu məktəblərin xalqa kömək etmədiyini dönə-dönə qeyd edirdi.

O yazırdı ki, "bu vaxtdək millətin balalarını kor edən, hər şeydən avara salan, vaxtlarını əbəs yerə puç edən məktəblərimizdə nuhun əsrindən qalan üsul ilə dərs deməkdir".

Hüseyn müəllim bu qiymətli tədqiqat əsərində Nəriman Nərimanovun həyatı və maarifçilik fəaliyyəti; Nərimanovun müəllim kadrlarının hazırlanması problemi; əqli təhsil; ana dili və onun tədrisi məsələləri; qadın təhsili; şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyənin idarə və rolu; xalqlar dostluğu və beynəlmiləçilik tərbiyəsi; vətən və vətənpərvərlik; əmək və əmək tərbiyəsi məsələləri haqqında; onun dini baxışı və gənc nəslin tərbiyəsi problemləri ilə əlaqədar olaraq dayanmış, onların zərəri və nəslin təşəkkül tapıb formalaşdırılmasında rolu müəyyən edilmişdir.

Professor Hüseyn Əhmədov Allahın ona lütf etdiyi ömrü şərəflə, zəhmətlə yaşadı, adını millətin təhsil tarixinə, mədəniyyət tarixinə yazmağı bacardı. Belə insanlar ölmür, sadəcə dünyalarını dəyişirlər. Ürəyinin odunundan, gözlərinin nurundan, qələminin gücündən yetirmələrinin, səsinə, sifətinə, xeyirxah əməllərini xatırlayanların xatirələrinə köçür, fikirlərdə və xəyallarda, nəvələrinin adında və soyadında, yazdıqları kitabların səhifələrində yaşayır. Hüseyn müəllim ömrünün 94-cü baharında əbədi dünyaya köç etdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov, H.M. Biblioqrafiya. Bakı: Beynəlxalq Universitet, 2006. 184 s. (F.A. Rüstəmov, H.H.Əhmədov. A.İslam qızı) (s.16-18)
2. <https://ustacaz.wordpress.com/2022/07/18/akif-abbasov-akademik-huseyn-mustafa-oglu-%C9%99hm%C9%99dov-96/>

SUMMARY

Mujkan Mammadzade

THE FIRST DOCTOR OF PEDAGOGICAL SCIENCES OF WESTERN AZERBAIJAN HUSEYN AHMADOV'S CREATIVE WAY

The article talks about the life and creativity of the academician, the first doctor of pedagogic sciences of Western Azerbaijan, Huseyn Ahmadov, and the innovations that science has given. A researcher-scientist-pedagogue who has done great work in the development of pedagogical science in Azerbaijan, a correspondent member of the modern PEA, an academician of the Russian Academy of Education and the Azerbaijan National Academy of Creativity, the board of directors of the International Academy of Pedagogical Sciences, an employee of the Honored Higher Education Institution of the Republic of Azerbaijan, an educator of the school and Azerbaijan, a pedagogue Doctor of Sciences, Professor Huseyn Mustafa oglu Ahmadov, all his energy and potential ideas were devoted to further research and promotion of school and pedagogical history in Azerbaijan, pedagogical and scientific-pedagogical personnel training. He went through a meaningful and honorable life path from elementary school teaching to academics, he dedicated the fire and warmth of his heart, the hot and exuberant years of his life to the education of the youth who are the future of the nation, he wrote fundamental scientific works, prepared programs and lessons, and is still an unsettled foundation in the history of school and pedagogical ideas. issues. Everyday evidence was clarified by logical judgment, and he erected an important material monument during his lifetime. Huseynov was elected

to the financial support (academic) of the Azerbaijan National Academy of Creativity in 1993, the International Academy of Pedagogical Sciences in Moscow in 1993, and the Academy of Pedagogical and Social Sciences in 1995. In 1998, he was awarded the Great Gold Medal named after Y. Komensky of the International Pedagogical Academy for his creative achievements in the training of scientific and pedagogical personnel, and for his services in the training of scientific and pedagogical personnel, in 1999 he was awarded the title of the Foreign Armed Forces of the Russian State Education Academy, in 2005 he was awarded the title of the Turkish World His researches were awarded with the "Service to the Turkish World" gold medal by the International Academy of Sciences. In 2006, he was accepted as a member of the "Academy of the Century" named after Heydar Aliyev as part of the "El Guzi" International Humanitarian Association. In 2006, the American Institute of International Expertise and Biographical Research presented Huseyn Ahmadova with a special certificate for her high service in pedagogic sciences and considered her a connoisseur of pedagogic science. In 2007, he was awarded the "K. Ushinsky" medal of Education and Science Education of the Russian Federation, as well as the "Dolg i chest" order of Russia, the gold medal and honorary decree of the Russian Academy.

Keywords: *West Azerbaijan, pedagogue, scientist, first doctor of sciences*

QƏRBİ AZƏRBAYCAN: İRƏVAN ZİYALILARI VƏ İCTİMAİ XADİMLƏRİ

Şəbnəm MƏMMƏDOVA

memmedovasebnem35@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

"İrəvan xanlığı, Zəngəzur mahalı, Göyçə mahalı bizim torpaqlarımızdır və Ermənistan bu torpaqlarda dövlət qurub. Azərbaycan torpağında ikinci erməni dövlətinin qurulmasına biz heç vaxt imkan verməyəcəyik".

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Xülasə

Məqalədə Qərbi Azərbaycanın İrəvan şəhərinin tanınmış ziyalıları və ictimai xadimləri haqqında qısa məlumatlar əks olunmuşdur. Bu məqalənin məqsədi İrəvan ziyalı və ictimai xadimlərini xatırlamaq və onların haqqında bilmədiklərimizi öyrənməkdir. Məqalədə sadəcə bir qisim ziyalı və ictimai xadim haqqında məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: *mədəniyyət, incəsənət, ziyalı*

Qərbi Azərbaycanın İrəvan şəhəri Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi və qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. İrəvan şəhəri özünün gözəlliyi, mədəniyyət abidələri, qədim tarixi keçmişi, öz ziyalıları və ictimai xadimləri ilə Azərbaycan xalqı üçün hər zaman doğma olmuşdur. Qərbi Azərbaycanın hər bir bölgəsinin ictimai xadimlərinin və ziyalıların fəaliyyətləri əvəzsiz və danılmazdır. Təbriz, Ərdəbil, Bakı, Gəncə, Şuşa şəhərlərində olduğu kimi, İrəvan şəhərində məşhur şairlər, nasirlər, elm və mədəniyyət xadimləri yetişmişdir. İrəvan şəhərində olduqca zəngin ədəbi mühit formalaşmışdır. İrəvan şəhərində yazıb-yaradan şair və yazıçıların əsərlərinin bir çoxu İrəvan qalası uğrunda gedən döyüşlər və yerli azərbaycanlı əhalinin dəfələrlə öz yer-yurdlarından didərgin düşmələri nəticəsində itib-batmışdır. Xüsusən XIX əsrin əvvəlində rus qoşunlarının şəhəri işğalından sonra qiymətli əlyazmaların böyük əksəriyyəti məhv edilmişdir. Əsasən məscidlərdə və mədrəsələrdə saxlanılan qiymətli əlyazmaların əksəriyyəti yandırılmışdır. Bununla belə, Azərbaycandakı və qonşu dövlətlərdəki arxivlərdə və kitabxanalarda İrəvan ədəbi mühitinə aid bir çox nümunələrə rast gəlinir. Aşağıda İrəvan ədəbi mühitinin ziyalıları və ictimai xadimləri haqqında qısa məlumatlar verilmişdir.

Cabbar Əsgərzadə

Əsgərzadə Cabbar Əsgər oğlu 1885-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. O, ilk təhsilini mollaxanada almış, on beş yaşından isə evlərdə kiçikyaşlı uşaqlara dərs deməklə məşğul olmuşdur. "Qafqaz" qəzetinin müxbirlərindən biri kimi jurnalistlik fəaliyyətinə başlamışdır. "Molla Nəsrəddin" məcmuəsində də şeir və məqalələrlə çıxış etmişdir. İrəvan qubernatorunun 21 yanvar

1914-cü il tarixdə Mirməhəmməd Mirfətullayev və Cabbar Əsgərzadəyə verdiyi icazəyə əsasən onlar həmin il fevralın 22-də satirik "Lək-lək" jurnalının ilk nömrəsini buraxmışdılar. "Lək-lək"-in cəmi 8 nömrəsi işıq üzü görmüşdür. Dövri mətbuatda çıxan satirik şeirləri və publisistik yazıları onu təqiblərə məruz qoymuşdur. Digər tərəfdən xəstəliyi ilə əlaqədar o, Cənubi Azərbaycanın Mərənd şəhərinə köçməyə məcbur olmuşdur və burada Əhmədiyyə məktəbində müəllim işləmişdir. Sonra o, Təbriz şəhərinə dəvət olunmuşdur. Burada uşaq bağçasının açılmasına kömək etmiş, kar və lal uşaqlar üçün məktəb təşkil etmiş (1922-1927), Şirazda uşaq evində pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir (1927-1933). Sonra Tehrandə korlar və lallar üçün məktəb açmışdır. Burada "Zəban" adlı pedaqoji jurnal nəşr etmiş (1942), eyni zamanda ictimai, ədəbi və pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir. Onun çoxcəhətli yaradıcılığı – pedaqogika, poeziya, incəsənət, musiqi, mədəniyyət və səhiyyə ilə sıx bağlı idi. Ərəb, fars və rus dillərini mükəmməl bilmiş, xarici ölkə xalqlarının seçmə poeziyasından tərcümələr etmişdir. Əsərlərini Azərbaycan və rus dillərində yazmışdır. Lirik şeirlərini C.Əsgərzadə, Aciz, Bağçaban, satirik şeirlərini isə "Məhkəmə pişiyi", "Noxtalı", "Leyləyin yuvadibisi", "Molla haray" və s. imzaları ilə çap etdirmişdir. Onun kiçikyaşlı uşaqlar və məktəblilər üçün yazdığı mənzum hekayələri də nəşr olunmuşdur. Maarif sahəsindəki xidmətlərinə görə Tehran Universiteti ona professor adı vermişdir. Cabbar Əsgərzadə 1966-cı ilin payızında Tehrandə vəfat etmişdir.

Nəriman bəy Nərimanbəyov

Nəriman bəy Nərimanbəyov İrəvanda maarif fədaisi kimi ad qazanan Haşım bəyin ailəsində 1889-cu ildə anadan olmuşdur. Haşım bəy İrəvanda azərbaycanlılar üçün ana dilində məktəblərin yaranmasında və xeyriyyə cəmiyyətinin təşkilində fəal iştirak etmişdir. Haşım bəyin Azərbaycan məktəbləri üçün başqa müəllimlərlə birlikdə tərtib etdiyi "Ana dili" kitabı hələ 1907-ci ildə İrəvanda, sonralar isə üç dəfə Tiflisdə çapdan çıxmışdır. Onun mətbuatda xeyli məqaləsi, teatr tamaşaları haqqında resenziyaları çap olunmuşdur. Nəriman bəy orta təhsilini İrəvan gimnaziyasında başa vuraraq əvvəlcə Moskva Universitetinin Fizika-riyaziyyat fakültəsində, sonra isə Xarkov universitetinin Hüquq fakültəsində təhsil almışdır. N.Nərimanbəyov burada Azərbaycan Tələbə Həmyerlilər Təşkilatının rəhbərliyinə seçilmiş və inqilabi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Ali təhsilini 1915-ci ildə başa vurub İrəvana qayıdan Nəriman bəy Nərimanbəyov vəkil işləməklə yanaşı, İrəvan Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin rəhbərlərindən biri olmuşdur. 1917-ci ildə Rusiyada fevral inqilabından sonra Bakıya köçən N. Nərimanbəyov Müsavat partiyasının sıralarına daxil olmuşdur. O, həmin ilin aprelində Bakıda çağırılan Qafqaz Müsəlmanlarının qurultayında, oktyabrında isə Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Müsavat Partiyasının birinci qurultayında fəal iştirak etmişdir. 1918-ci ilin fevralında Nəriman bəy Nərimanbəyov Zaqafqaziya Seyminin üzvü seçilmişdir. O, həmin il fevralın 28-də Seym tərəfindən təsdiq olunmuş Müsəlman fraksiyasının tərkibindəki Müsavat və bitərəflər qrupunun üzvü, 1918-ci il mayın 28-də isə qəbul edilən Azərbaycanın İstiqlal bəyannaməsini imzalayanlardan biri olmuşdur. N.Nərimanbəyov həmin il dekabrın 7-də Bakıda təntənəli surətdə açılmış Azərbaycan parlamentinə üzv seçilmiş, parlamentdə Müsavat fraksiyasının tərkibinə daxil olmuşdur. Nəriman bəy Nərimanbəyov Azərbaycan Respublikası Nazirlər

Şurasının sədri Nəsim bəy Yusifbəyovun təşkil etdiyi kabinetdə (14.IV.1919) dövlət nəzarətçisi vəzifəsini icra etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Nəriman bəy Nərimanbəyov müxtəlif idarələrdə hüquq məsləhətçisi və vəkil işləmişdir. Öz dövrünün tanınmış siyasi və ictimai xadimi olan Nəriman bəy Nərimanbəyov 1937-ci ildə Stalin repressiyasının qurbanı olmuşdur.

Əfşan Qədimbəyova

Mirzə Qədim İrəvaninin Qədimbəyov soyadını daşıyan törəmələri içərisində bir çox parlaq şəxsiyyətlər olmuşdur. Onların arasında 1915-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olmuş Əfşan xanım xüsusilə seçilir. O, 1929-cu ildə İrəvan Pedaqoji Texnikumunu bitirdikdən sonra 1931-1935-ci illərdə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun (indiki Azərbaycan Pedaqoji Universiteti) pedaqoji fakültəsində təhsilini davam etdirmişdir. Ana dili ilə yanaşı, rus və ingilis dillərini mükəmməl bilən Əfşan xanım iki il Moskvada Pedaqoji İnstitutun aspiranturasında təhsil aldıqdan sonra Bakıya qayıtmış, 1942-ci ildə Azərbaycan Gənclər İttifaqının üçüncü katibi seçilmiş və dörd il həmin vəzifədə çalışmışdır. Daha sonra N.Nərimanov adına Azərbaycan Dövlət Tibb Universitetinin partiya komitəsinin katibi, Azərbaycan KP MK-da şöbə müdirinin müavini vəzifələrində fəaliyyət göstərən Ə.Qədimbəyova 1949-1956-cı illərdə Azərbaycan Dövlət Xarici Dillər İnstitutunun rektoru işləmişdir. Əfşan xanım 1953-cü ildə həm də Azərbaycan SSR Ali Soveti sədrinin müavini seçilmişdir. 1965-ci ildə "1920-1941-ci illərdə Azərbaycanda məktəbəqədər tərbiyənin inkişafı mövzusunda" namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Ə.Qədimbəyova dəfələrlə Azərbaycan Ali Sovetinə deputat seçilmişdir. Ə.Qədimbəyova 1968-ci ildən 1978-ci ilə qədər Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda kafedra müdiri vəzifəsində çalışmış və 1980-ci ildə dünyasını dəyişmişdir. Mirzə Qədim İrəvaninin rəssamlıq ənənəsini onun nəticəsi, Əməkdar incəsənət xadimi İsmət Axundov davam etdirmişdir. 1925-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olmuş İ.Axundov ilk təhsilini İrəvanda almış, sonra Ə.Əzimzadə adına Rəssamlıq Məktəbini bitirmişdir. İ.Axundov əsasən mənzərə janrında əsərlər yaratmışdır. Qədimbəyovlar nəslinin daha bir nümayəndəsi Zaur Qədimbəyov sanballı jurnalist kimi keçmiş İttifaqda yaxşı tanınırdı. O, uzun illər "İzvestiya"nın xüsusi müxbiri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu ziyalı nəslin başqa bir nümayəndəsi Şaiq Qədimov 1926-cı ildə İrəvanda anadan olmuş, orta təhsilini burada almış, Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunu bitirmişdir. O, 1974-cü ildə müdafiə edərək tibb elmləri namizədi adını almışdır. "Qan qohumluğu" (1989) "Mustafa Topçubaşov", (1989) "Ailənin intim dünyası" (1990), "İnsanlar üçün bəla" (1990), "Xalq təbabətinin ensiklopediyası" (1997) əsərlərinin müəllifi olan Ş.Qədimov həm də bədii və publisistik yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Ş.Qədimovun bacısı Siddiqə Qədimova (1912-1986) "Sovet Ermənistanı" qəzetində çalışmış, SSRİ Ali Sovetinin deputatı seçilmiş, İrəvanda ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində radio verilişlərini hazırlamış, ömrünün son günlərinə qədər həmin redaksiyada şöbə müdiri olmuşdur.

Sabir Rizayev

Görkəmli kinoşünas və teatrşünas, sənətsünaslıq elmləri doktoru Sabir Əkbər oğlu Rizayev 17 aprel 1924-cü ildə İrəvan şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. İrəvanda Puşkin adına yeddiillik məktəbi bitirmişdir. Atası Əkbər Rizayev həmin vaxt Moskvada "İnostrannaya literatura" jurnalının redaksiyasında Türk ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri işləyirdi. Sabir orta məktəbi Moskvada bitirmiş, 1942-ci ildə könüllü olaraq müharibəyə getmişdir. İkinci Dünya müharibəsi qurtardıqdan sonra İrəvana qayıtmış və "Kommunist" qəzetində işləmişdir. 1948-ci ildən teatr tamaşaları və filmlər haqqında tənqidi məqalələri mətbuatda dərc olunmağa başlamışdır. Sabir Rizayev 1951-ci ildə İrəvanda Teatr İnstitutunu bitirmişdir. O, 1954-cü ildə Leninqradda (Sankt-Peterburq) Teatr, Musiqi və Kinematografiya İnstitutunun aspiranturasını fərqlənmə diplomu ilə bitirdikdən sonra "Armenfilm" kinostudiyasında ssenari şöbəsinə rəhbərlik etmiş, Ermənistan Dövlət Kinematografiya Komitəsində baş redaktor işləmişdir. 1965-ci ildən ömrünün sonunadək Ermənistan Elmlər Akademiyasının İncəsənət İnstitutunun direktor müavini və Ermənistan Kinematografçılar İttifaqının idarə heyətinin katibi vəzifəsində işləmişdir. Onun səyi nəticəsində İncəsənət İnstitutunda Kino şöbəsi yaradılmış, bir sıra monoqrafiyalar yazılmışdı. Erməni dilini mükəmməl bilən Sabir Rizayev əsərlərini rus dilində yazmışdır. Sabir Rizayevin ömrünü teatra, incəsənətə bağlamasında onun valideynlərinin müstəsna xidmətləri olmuşdu. Onun atası Əkbər Rizayev hələ İrəvan gimnaziyasında oxuyarkən "Könülsüz nikah" adlı komediya yazmış və həmin əsər İrəvan teatr həvəskarları tərəfindən tamaşaya qoyulmuşdu. Daha sonralar Əkbər Rizayev Ermənistan komsomolunun Mərkəzi Komitəsində və Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsində məsul vəzifələrdə işlədiyi vaxtlarda İrəvan teatrını yaşatmaq üçün tamaşalarda rollar ifa etmişdir. Anası Firəngiz Rizayeva İrəvanda səhnəyə çıxan ilk ziyalı azərbaycanlı qadınlardan olmuşdur. Sabir Əkbər oğlu Rizayev 1975-ci ildə Ermənistan SSR-in Əməkdar incəsənət xadimi adına layiq görülmüşdür. Müasir erməni sənətsünasları Sabir Rizayevi erməni kinoşünaslığının banisi adlandırırlar. O, bir sıra filmlərin ssenari müəllifi olmuşdur. Sabir Rizayevin qələmindən çıxan "Erməni bədii kinematografiyası" (1963), "Raçya Nersesyan" (1968), "Vardan Əcəmyan" (1978) monoqrafiyaları sənətsünasların stolüstü kitablarına çevrilmişdir. Onun müəllifi olduğu İrəvan Azərbaycan Dram Teatrı haqqında ilk tədqiqat əsəri 1963-cü ildə Bakıda rus dilində "Ermənistanda Azərbaycan teatri" adı altında çap olunmuşdur. İrəvan teatrının banisi Yunis Nuri haqqında Sabir Rizayevlə aktyorun oğlu Əkbər Yerevanlının birgə yazdıqları 165 səhifəlik illüstrasiyalı "Yunis Nuri" kitabı 1982-ci ildə Ermənistan Teatr Cəmiyyəti tərəfindən İrəvanda azərbaycanca çap olunmuşdur. Ümumiyyətlə, Sabir Rizayevin müəllifliyi və tərtibçiliyi ilə 28 kitabı çap olunmuşdur. Onlardan 14-ü rus dilində, 13-ü erməni dilinə tərcümə olunaraq, 1-i isə azərbaycanca çap olunmuşdur. Sabir Rizayevin yazdığı əsərlər bu gün də öz aktuallığını saxlamasının göstəricisidir ki, onun rus dilində yazdığı məqalələrinin bir qismi toplanaraq 2009-cu ildə İrəvanda "Избранные работы: о театре и кино" adı ilə 280 səhifə həcmində nəfis şəkildə çap edilmişdir. Sabir Rizayev yaradıcılığının çiçəkləndiyi bir vaxtda həyatla vidalaşmışdır. O, 20 dekabr 1978-ci ildə İrəvanda keçirilən konfrans zamanı məruzə edərkən infarkt

keçirmiş və məruzəsini tamamlaya bilməyərək gözlərini əbədi yummuşdur. Sabir Rizayev böyük izdihamla İrəvan şəhər qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

Mirəli Seyidov

Mirəli Mirələkbər oğlu Seyidov 1918-ci ildə İrəvanda anadan olmuş, ibtidai təhsilini burada almışdır. 1938-ci ildə Bakıda hidromeliorasiya texnikumunu bitirmişdir. 1938-1944-cü illərdə İrəvan Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlı bölməsində təhsil almışdır. Eyni zamanda 1941-1945-ci illərdə İrəvan Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsində oxumuşdur. Həmin illərdə "Sovet Ermənistanı" qəzeti redaksiyasında korrektor, ədəbi işçi, şöbə müdiri, məsul katibin müavini vəzifələrində işləmişdir. 1945-1953-cü illərdə AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyinin orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri, 1953-1960-cı illərdə Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda orta əsrlər şöbəsində baş elmi işçi, 1960-1967-ci illərdə ədəbi əlaqələr şöbəsində baş elmi işçi, 1967-1980-ci illərdə şöbə müdiri, 1980-1988-ci illərdə Azərbaycan mifologiyası və orta əsrlər folkloru şöbəsinin müdiri işləmişdir. 1953-cü ildə "Sayat Novanın həyat və yaradıcılığı" mövzusunda namizədlik, 1969-cu ildə isə "Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri (ən qədim dövrdən XVIII əsrin sonunadək)" mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Mirəli Seyidovun 1954-cü ildə "Sayat Nova", 1963-cü ildə "Qövsi Təbrizi", "Qafqaz xalqlarının nəğməkarı", 1969-cu ildə "Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri" (rusca), 1976-cı ildə "Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri – orta əsrlər" kitabları çap olunub. Müəllifin "Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları" (1983), Qızıl döyüşçünün taleyi" (1984), "Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən" (1989), "Yaz bayramı" (1990), "Qamşaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış" (1994), "Böri-qurt" (2006) kitabları işıq üzü görmüşdür. Mirəli Seyidov Əməkdar elm xadimi adına layiq görülmüşdür. 1992-ci il aprelin 26-da Bakıda vəfat etmiş, ikinci Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur. Bakının küçələrindən biri onun adını daşıyır.

Zərifə Budaqova

Zərifə İsmayıl qızı Budaqova (Əliyeva) 1929-cu ildə İrəvan şəhərinin Dəmirbulaq məhəlləsində anadan olmuşdur. O, 1946-cı ildə İrəvan Pedaqoji Məktəbini bitirmiş və həmin ildə İrəvan Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlı bölməsinin filoloji fakültəsinə daxil olmuşdur. 1948-ci ildə Ermənistandan deportasiya olunan Zərifə xanım təhsilini Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda davam etdirərək 1950-ci ildə oranı bitirmişdir. Azərbaycan EA Dilçilik İnstitutunun aspiranturasına daxil olan Zərifə xanım təhsilini Moskvada davam etdirmişdir. O, 1953-cü ildə Moskvada namizədlik, 1963-cü ildə doktorluq dissertasiyaları müdafiə edərək dilçi azərbaycanlı qadınlar arasında ilk filologiya elmləri namizədi və doktoru olmuşdur. 1955-ci ildə Dilçilik İnstitutunda Müasir Azərbaycan dilçiliyi şöbəsinin müdiri təyin edilir və ömrünün sonunadək həmin şöbəyə rəhbərlik edir. 1980-ci ildə Zərifə xanım Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, 1987-ci ildə Dilçilik İnstitutunun direktoru seçilmişdir. Zərifə xanım 1989-cu ilin noyabrında Bakıda vəfat etmişdir. Z.Budaqova 150-dən artıq əsərin müəllifidir. Onun

rəhbərliyi ilə 10 elmlər doktoru, 25 elmlər namizədi yetişmişdir. Onun rus dilində yazdığı "Грамматика азербайджанского языка" monoqrafiyası bir sıra xarici dillərə tərcümə edilmişdir. Zərifə xanım akademik, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Həsən Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun direktoru Budaq Budaqovun həyat yoldaşı idi.

Abbas Məhəmmədzadə

Təxminən 1864-ci ildə tacir ailəsində anadan olmuşdur. İsfahanda fars dilini öyrənmiş, İrəvanda mədrəsədə təhsil almışdır. 1881-ci ildə İrəvanda açılan müəllimlər seminariyasında ərəb və fars dillərindən dərs demişdir. Fars dilini mükəmməl bildiyi üçün onu Fars Abbas deyə çağırırlarmış. 1912-ci ildə Bakıda "Orucov qardaşları" mətbəəsində "Güldəstə" adlı dərsliyi fars dilində çapdan çıxmışdır. 1913-cü ildə onun, eyni zamanda Bakıda, Tiflisdə və İrəvanda fars dilində "Bədrağatül-Əftal" ("Balalara hədiyyə"), "Самоучитель фарсидкого языка для русских" dərslikləri nəşr edilmişdir. 1918-ci ildə İrəvanda törədilən qırğınlar zamanı Təbrizə pənah gətirmiş və bir il sonra orada vəfat etmişdir. Onun böyük oğlu Cabbar Məmmədzadə (1882-1937) İrəvan müəllimlər seminariyasını 1902-ci ildə bitirmiş, 1907-ci ildən həmin seminariyada müəllim işləmişdir. 1918-ci ilin avqustunda müəllimlər seminariyası bağlandıqdan sonra Naxçıvana gəlmiş, iki il oradakı ali ibtidai məktəbdə dərs demişdir. Həmin illərdə onun 3 kitabı ("Самоучитель тюрского языка для русских", "Самоучитель русского языка для тюрков", "Самоучитель русского языка для персов") nəşr olunur. O, 1920-ci ildə Bakıya köçmüş və ali məktəblərdə mühazirələr oxumuşdur. 1937-ci ildə "Azərbaycanda tədris metodikası tarixi" adlı əsərinə görə ona pedaqoji elmlər doktoru elmi dərəcəsi verilmişdir. Həmin ilin oktyabr ayında o, həbs olunmuş və güllələnmişdir. Mirzə Cabbarın oğlu Cəlal Məmmədov (1918-1983) Azərbaycan Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsini bitirsə də ədəbiyyata meyl etmişdir. Maarif Nazirliyində və "Azərnəşr"də məsul vəzifələrdə işləmiş, sonralar Teleradio Dövlət Komitəsində sədr müavini, "Kommunist" qəzetində redaktor müavini vəzifələrində çalışmışdır. 1966-cı ildə "Azərbaycan" jurnalının baş redaktoru təyin edilmiş, 1975-ci ildən ömrünün sonunadək isə Kitab Ticarəti, Poliqrafiya və Nəşriyyat işləri üzrə Dövlət Komitəsi sədrinin birinci müavini vəzifəsində işləmişdir.

Əkbər ağa Şeyxülislamov

Dövrünün tanınmış siyasi və ictimai xadimi Əkbər ağa İbrahim oğlu Şeyxülislamov 1891-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. Orta təhsilini İrəvan gimnaziyasında başa vurduqdan sonra, 1912-ci ildə Peterburq Yol Mühəndisliyi İnstitutuna daxil olmuş, 1917-ci ildə Rusiyada fevral inqilabından sonra ali təhsilli mütəxəssis kimi vətənə qayıtmışdır. 1918-ci ilin fevralında Ə.Şeyxülislamov Zaqafqaziya Seyminin üzvü seçilmişdir. O, həmin il fevralın 28-də Seym tərəfindən təsdiq olunmuş Müsəlman fraksiyasının tərkibindəki Hümmət partiyasına daxil olmuşdur. Ə.Şeyxülislamov Zaqafqaziya Seymi tərəfindən Türkiyə hökuməti ilə sülh danışıqları aparmaq üçün 1918-ci il martın 1-də yaradılmış nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil olmuşdur. O, həmçinin Zaqafqaziya hökumətində daxili işlər nazirinin müavini vəzifəsini icra etmişdir. Ə.Şeyxülislamov 1918-ci il mayın 28-də qəbul edilən Azərbaycanın İstiqlal

bəyannaməsini imzalayanlardan biri olmuşdur. O, Fətəli xan Xoyskinin təşkil etdiyi birinci hökumət kabinəsində əkinçilik naziri vəzifəsini tutmuşdur. Ə.Şeyxülislamov 1918-ci il dekabrın 7-də Bakıda açılmış Azərbaycan parlamentinə üzv seçilmişdir. O, parlamentdə sosialist fraksiyasının tərkibinə daxil edilmişdir. Ə. Şeyxülislamov parlamentin açılışında daxil olduğu fraksiyanın adından hərarətli nitq söyləmişdir. O, görkəmli siyasi və ictimai xadim Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi altında Azərbaycan Respublikası nümayəndə heyətinin tərkibində 1919-cu ildə açılacaq Versal sülh konfransında iştirak etmək üçün Parisə yola düşmüş və 1920-ci ilin aprelində Azərbaycan müstəqilliyini itirdikdən sonra orada qalmışdır. Əkbər ağa Şeyxülislamov 20-ci illərdə Azərbaycandan II İnternasionalın üzvü olmuşdur. Onun İkinci Dünya müharibəsinə qədər Parisdə rusca nəşr olunan "Azərbaycan" jurnalının 2-ci sayında dərc edilmiş "Azərbaycan necə quruldu?" adlı məqaləsi bu gün də öz aktuallığını saxlayır. Əkbər ağa Şeyxülislamov 1961-ci il martın 2-də vəfat etmiş və Parisin yaxınlığındakı müsəlman qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Mustafa bəy Topçubaşov

Topçubaşovlar nəslı Azərbaycan tarixinə Sankt-Peterburq Universitetinin ilk azərbaycanlı professoru Mirzə Cəfər Topçubaşov (1784-1869) və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilk parlamentinin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov (1862-1934) kimi görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Bu nəslin daha bir parlaq nümayəndəsi Mustafa Ağabəy oğlu Topçubaşov 1895-ci ildə İrəvanda doğulmuşdur. Cərrah, ictimai xadim, tibb elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi, Azərbaycan EA-nın və SSRİ Tibb EA-nın həqiqi üzvü, Bolqarıstan EA-nın müxbir üzvü, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, SSRİ Dövlət mükafatı laureatı olmuşdur. Orta təhsilini İrəvan gimnaziyasında almış, sonra 1919-cu ildə Kiyev Dövlət Universitetinin tibb fakültəsini bitirmişdir. M.A.Topçubaşov 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Tibb Universitetində cərrahiyyə klinikasında ordinator və assistent olmuşdur. 1930-1975-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Tibb Universitetinin cərrahiyyə kafedrasının müdiri, eyni zamanda 1945-1948-ci illərdə EA-nın Eksperimental Təbabət İnstitutuna rəhbərlik etmişdir. M.Topçubaşov 7 monoqrafiya, 5 cildə "Xüsusi cərrahlik" dərsləklərinin, ümumilikdə 160 elmi işin müəllifidir. Onun redaktəsi ilə kombinasiyalı ağrısızlaşdırma ilə bağlı üç elmi iş toplusu çap olunmuşdur. Əsas elmi tədqiqatları "Ürək-damar xəstəlikləri və onların profilaktikası", "Xüsusi cərrahlik", "Yad cisimləri çıxaran aparat və onun tətbiqi", "Normal hipertenziya və onun cərrahi müalicəsi", "Uzunmüddətli analgeziyanın tibbdə tətbiqi" əsərləridir. M.Topçubaşov Ümumittifaq Cərrahlar Cəmiyyətinin, Azərbaycan Cərrahlar və Uroloqlar Cəmiyyətinin fəxri sədri olmuşdur. Dəfələrlə Azərbaycan Ali Sovetinə deputat seçilmiş, 1955-1959-cu illərdə Ali Sovetin sədri olmuşdur. Bir sıra orden və medallarla təltif olunmuşdur. Mustafa bəy Topçubaşov 1981-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir. Azərbaycan EA-nın Elmi-Tədqiqat Eksperimental Klinik Təbabət İnstitutuna və küçələrdən birinə onun adı verilmişdir. Onun oğlu İbrahim Topçubaşov tibb elmləri doktoru, məşhur cərrah olmaqla bərabər, həm də bəstəkar olmuşdur.

Səid Rüstəmov

Səid Əli oğlu Rüstəmov 1907-ci ildə İrəvanda doğulmuşdur. 1930-cu ildə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının xalq musiqisi fakültəsini, 1932-ci ildə Azərbaycan Pedaqoji Institutunu bitirmişdir. Bəstəkar, dirijor, Azərbaycanın xalq artisti, SSRİ Dövlət mükafatı laureatı olmuşdur. Səid Rüstəmov 1931-ci ildən Azərbaycan radiosunun xalq çalğı alətləri orkestrinin konsertmeysteri, 1935-ci ildən isə direktoru və bədii rəhbəri olmuşdur. O, 1940-1949-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının bədii rəhbəri və direktoru, 1943-1948-ci illərdə Azərbaycan Radio Komitəsinin musiqi verilişləri redaksiyasının rəhbəri olmuşdur. S. Rüstəmov "Azərbaycan rəqs melodiyaları", "Beş yüz Azərbaycan xalq mahnıları", "Azərbaycan aşiq mahnıları", "Azərbaycan xalq mahnıları", "Azərbaycan xalq rəngləri" kitablarında musiqi işləmələri apararaq onları nəşr etdirmişdir. 1948-1952-ci illərdə Azərbaycan bəstəkarlar ittifaqının sədri olmuş, 1928-ci ildən Bakı musiqi məktəbində, 1958-1983-cü illərdə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında tar sinfində dərs demişdir. S.Rüstəmovun əsas əsərləri "Beşmanatlıq gəlin", "Durna" və "Rəisin arvadı" komediyaları, solo, xor və orkestr üçün "Azərbaycan" kantatası, xalq çalğı alətləri üçün "Bayatı kürd" fantaziya – kantatası, tar və orkestr üçün konsert, Azərbaycan mahnı, rəqs və xalq çalğı alətləri orkestri üçün "Günəşli Azərbaycan" musiqili dramatik kompozisiya və başqalarıdır. Dramatik səhnə əsərlərinə musiqilər yazmışdır. S.Rüstəmovun "Alagöz", "Sürəyya", "Gəlmədin", "Həkim qız" mahnıları lirik və qəlbəxşayandır. Səid Əli oğlu Rüstəmov dəfələrlə Azərbaycan Ali Sovetinə deputat seçilmiş, orden və medallarla təltif olunmuşdur. 1983-cü ildə Bakıda vəfat etmişdir.

İrəvan şəhərinin ziyalıları və ictimai xadimləri Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin ayrılmaz bir hissəsini təşkil edir. Hər bir ziyalının Azərbaycan mədəniyyətinə öz töhfəsi olmuşdur. İstər sənətkarlıq, müəllimlik, həkimlik, istərsə də ədəbiyyatşünas və ya dilçilərin mədəniyyətin müxtəlif sahələrində xidmətləri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I, cild, Bakı: 2004
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild, Bakı: 2005
3. Azərbaycan tarixi. V cild, Bakı: 2001
4. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı: 1990
5. Məmmədov, İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı: 2002
6. Zeynalov, Ə. İrəvan ziyalıları. Bakı: 1999
7. Talıblı, T. Əziz Əliyev. Bakı: 1997
8. Əsədov, S. Heydər Hüseynov. Bakı: 1998
9. Əbdülhüseyn Ənbiya oğlu. XX əsrin 100 görkəmli azərbaycanlısı. Bakı: 2002
10. Əhmədov, T. XX əsr Azərbaycan yazıçıları. Bakı: 2004
11. Керимова, Т. Из истории национальной Академии Наук Азербайджана, Баку: 2005
12. https://iravan.preslib.az/irevan_ziyalilari.html Nazim Mustafa tarix üzrə fəlsəfə doktoru

SUMMARY

Shabnam Mammadova

WESTERN AZERBAIJAN: IRAVAN INTELLECTUALS AND PUBLIC FIGURES

The article contains brief information about well-known intellectuals and public figures of the city of Iravan in Western Azerbaijan. The purpose of this article is to remember Yerevan intellectuals and public figures and to learn what we do not know about them. The article only provides information about a part of the intellectual and public figure.

Keywords: culture, art, intellectual

РЕЗЮМЕ

Шабнам Мамедова

ЗАПАДНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН: ИРВАН ИНТЕЛЛЕКТУАЛЫ И ОБЩЕСТВЕННЫЕ ДЕЯТЕЛИ

В статье приведены краткие сведения об известных интеллектуалах и общественных деятелях города Иревана Западного Азербайджана. Цель этой статьи – вспомнить ереванских интеллектуалов и общественных деятелей и узнать о них то, чего мы не знаем. В статье даны сведения лишь о части интеллектуального и общественного деятеля.

Ключевые слова: культура, искусство, интеллектуальная

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA MİLLİ AZƏRBAYCAN MƏKTƏBLƏRİ

İradə ƏHMƏDOVA

iradeehmedova33@gmail.com

ORCID iD: 0009-0005-2228-546X

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Elm hər zaman insanın həyat yollarına işıq tutan, təbiət və cəmiyyətdəki mübarizəsinə kömək edən, onu qələbəyə aparan vacib ictimai faktorlardandır. İctimai tərəqqiyə töhfə verən dünyəvi elmlərə o vaxt yiyələnmək mümkündür ki, ölkənin mütərəqqi üsulla təşkil edilmiş, zamanın çağırışlarına cavab verən təhsil müəssisələri olsun. Bu mənada belə bir tarixi gerçəklik vurğulanmalıdır ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlılar üçün əsasən iki növ məktəb mövcud olmuşdur. Onlardan biri lap keçmişdən qalan dini məktəblər, ikincisi isə təhsilin rus və qismən də türk dilində aparıldığı dünyəvi məktəblər idi.

Açar sözlər: *Milli məktəb, İrəvan məktəbi, Qərbi Azərbaycan, milli ideologiya*

Müstəqil, çağdaş Azərbaycanın quruculuq və inkişaf salnaməsinin ən parlaq zaman kəsiyini təmsil edən, yaşanan proses və hadisələrin mahiyyəti etibarlı ilə tələyüklü kimi səciyyələndirilən 2003-2023-cü illər xalqımızın dövlətçilik tarixində və beynəlxalq aləmdə qazandığı fundamental nailiyyətlərə görə sözün müstəqim mənasında Qızıl dövrü təşkil edir.

Müstəqil dövlətimizin və dövlətçiliyimizin inkişaf vektorunun strateji istiqamətlərini müəyyənləşdirən Prezident İlham Əliyev ölkəmizin sosial-iqtisadi, hərbi-siyasi və milli-mənəvi dəyərlərinin daha da təkmilləşməsinə, irəliyə götürülməsini elmi cəhətdən əsaslandıran, çağımızın şərtləndirdiyi və Azərbaycanın beynəlxalq siyasi arxitektura özünəyətər subyekt kimi global hədəflərini və bu hədəflərə çatmaq yollarının konseptual qayələrini xülasə edən Dövlət Proqramlarını qəbul etmiş, milli ideologiyamızın və azərbaycançılıq məfkurəsinin formalaşmasına dövlət qayğısı və diqqəti artırmışdır; təsadüfi deyildir ki, dayanıqlı inkişaf strategiyası öz bəhrəsini vermiş, Azərbaycan güclü və qüdrətli dövlətə çevrilmişdir.

Yerli televiziya kanallarına verdiyi müsahibələrində Prezident İlham Əliyev dəfələrlə milli ideya və ideallarımızı məhz perspektiv inkişaf kontekstindən dəyərləndirmişdir. Cənab müsahibələrindən birində bu məqamı belə vurğulamışdır: "... Bizim əsas ideyamız ərazilərimizin azad edilməsi idi... və biz buna nail olduq...". Bəli, xalqımızın ən yeni tarixində qarşısında duran, ən ümdə ümummilli vəzifəyə çevrilən müqəddəs missiya – Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması və suveren hüquqlarının ölkənin bütün ərazisində bərpası Müzəffər Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə möhtəşəm tarixi Zəfər ilə həyata keçmiş oldu. İndi qarşıda duran tələyüklü vəzifələrin, müstəqil Azərbaycan dövlətinin daxili və xarici siyasətinin prioritet vəzifələrini müəyyən edən yeni və konseptual ideyaların hazırlanması və bu istiqamətdə kompleks proqramın

ərsəyə gətirilməsi tarixi zərurətdən qaynaqlanır. Millətimizin və dövlətimizin strateji diləkləri və amalları, qarşıda duran təməl hədəfləri təbii ki, ideoloji müstəvidə, müvafiq ideya ölçülməsində öz ifadəsini tapmalıdır. Şübhə yoxdur ki, hal-hazırda təşəkkül tapmaqda olan yeni milli-ideoloji platformada gələcək strateji məqsədlər zəruri milli ideyaların işlənilib hazırlanmasını vacib şərt kimi irəli sürür. Yeni tarixi mərhələdə müəyyənləşdirilən, konkretlik qazanan milli ideyalar konkret fəaliyyət proqramına malik olmaqla yanaşı, həm də davamlı və dayanıqlı inkişafa təsir etmə mexanizminə də malik olmalıdır.

Mənim fikrimcə, cənab Prezidentin dediyi kimi, həqiqətən, bizim gələcək milli ideyalarımız və bu ideyaları özündə əks etdirən kompleks proqram düşüncələrimiz olmalıdır. Bu, zamanın zərurətindən irəli gələn strateji vəzifə kimi daim milli gündəmdə yer almalıdır. Müdrik şəxsiyyətlər, tanınmış fikir nümayəndələri, alimlər və görkəmli dövlət xadimləri dəfələrlə söyləmişlər ki, cəmiyyətin inkişafında həlledici amillərdən biri də onu irəliyə apara biləcək sağlam amallar, milli ideologiyanın bütün komponentlərini özündə əks etdirən bütöv bir ideya proqramı olmalıdır. Milli varlığın daha çox gələcəyə tuşlanmış arzu və istəklərini, perspektiv üfüqlərini, inkişafın dialektikasını, dünyagörüşü mətləblərini özündə birləşdirən konseptual məzmunlu və səciyyəli kompleks proqramın ərsəyə gəlməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir. Özü də belə bir proqram zaman ölçülmələrinin müqayisəsini təqdim etməklə, sistem dolğunluğu əldə etməlidir. Nəzərdə tutulmuş proqram ictimai və dövləti maraqları təmin etməli, daxili və xarici siyasətin məzmununu, onun mahiyyətini və qarşısında duran strateji hədəfləri üzvi surətdə uzlaşdırmağa qadir olmalıdır.

Qədim tarixi irsimiz Albaniyadan bizə yadigar qalan, ulu Vətən məkanının əzəli parçası olan Qərbi Azərbaycan torpaqlarımız son 200 ildə təcavüzkar erməni ekspansionizminin və vandalizminin qurbanı olmuşdur. Lakin keçmişə nəzər salsaq, görürük ki, mənəvi sərvətimizin sütunu sayıla biləcək təhsil ocaqlarımızın – milli məktəblərimizin önəmli qismi məhz bu torpaqlarda meydana gəlmiş və fəaliyyət göstərmişdir. Sözügedən amil bu gün Prezident İlham Əliyevin dəstəklədiyi “Qərbi Azərbaycana Qayıdış” Konsepsiyasının irəli sürdüyü strateji hədəflər kontekstində xüsusi önəm kəsb edir, belə ki, mədəni sərvətlərimizin tarixinin araşdırılması prioritet məsələlər sırasında yer almaqdadır.

Elm hər zaman insanın həyat yollarına işıq tutan, təbiət və cəmiyyətdəki mübarizəsinə kömək edən, onu qələbəyə aparan vacib ictimai faktorlardandır. İctimai tərəqqiyə töhfə verən dünyəvi elmlərə o vaxt yiyələnmək mümkündür ki, ölkənin mütərəqqi üsulla təşkil edilmiş, zamanın çağırışlarına cavab verən təhsil müəssisələri olsun. Bu mənada belə bir tarixi gerçəklik vurğulanmalıdır ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlılar üçün əsasən iki növ məktəb mövcud olmuşdur. Onlardan biri lap keçmişdən qalan dini məktəblər, ikincisi isə təhsilin rus və qismən də türk dilində aparıldığı dünyəvi məktəblər idi.

Sonralar Qərbi Azərbaycanın bir çox yerində əsasən mərkəz İrəvanda məktəblərin sayı artmışdır. İrəvanda bir çox məktəb mövcud olmuşdur. İrəvanda 1932-dən fəaliyyət göstərməyə başlayan ilk qəza məktəbi 31 mart 1881-ci ildə səkkizsinifli tam gimnaziya çevrilmişdi və sonradan İrəvan Oğlan Gimnaziyası adlandırılmışdı.

İrəvan Oğlan Gimnaziyası Azərbaycan ictimaiyyətinə, dövlətinə, elminə, mədəniyyətinə, incəsənətinə bir sıra görkəmli şəxslər bəxş etmişdir. Tanınmış dövlət xadimlərindən Məmməd bəy Qaziyev, Teymur bəy Makinski, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Məhəmməd Məhərrəmov, Əziz Əliyev, maarif və elm xadimlərindən Miryusif Mirbabayev, Mustafa bəy Topçubaşov, Əhməd Rəcəbli, Maqsud Məmmədov, generallardan Həbib bəy Səlimov, Qambay Vəzirov İrəvan gimnaziyasının məzunları olmuşlar.

İrəvanda fəaliyyət göstərən məktəblərdən biri də Müqəddəs Ripsime qızlar məktəbi idi. 1850-ci il yanvarın 2-də Qafqazın canişini Mixail Vorontsovun xanımı Yelizaveta Vorontsovanın təşəbbüsü və İrəvanda fəaliyyət göstərən Müqəddəs Nina Xeyriyyə Cəmiyyətinin idarə heyətinin qərarı ilə Müqəddəs Ripsime qadın məktəbi təsis edilmişdir. 9 iyul 1884-cü ildə bu məktəb üçsinfli qadın progimnaziyasına çevrilmişdi. 30 may 1898-ci ildə isə progimnaziya hazırlıq sinfi də təşkil edilməklə səkkizsinfli qadın gimnaziyasına çevrilmişdi. Ödənişli olan bu məktəbdə imkanlı azərbaycanlıların qızları da təhsil alırdılar.

İrəvanın sərvət sahibi tacirlərindən biri olan "Bəzmi" təxəllüslü Məşədi İsmayıl Kazımxadə 1866-cı ildə İrəvan şəhər məktəbində şəriət və türk dili müəllimi işləməklə yanaşı, özü də məktəb açmışdı. İrəvan gimnaziyasına müəllim təyin olunan Firidun bəy Köçərli tez-tez Məşədi İsmayılın yanına getdiyini və onun dərsləri necə şövqlə tədris etdiyini deyirdi. 1885-ci ildə İrəvan Müəllimlər seminariyasına müəllim təyin olunan Firidun bəy Köçərli özü də Məşədi İsmayıl kimi şəriət və türk dili müəllimi olaraq işləyirdi.

1884-cü ildəki ilk buraxılışından 1895-ci il buraxılışı arşında olan müddətdə seminariyanı 123 nəfər bitirmişdir ki, onlardan 25 nəfərini azərbaycanlılar, qalanlarını digər millətlərin nümayəndələri təşkil etmişlər.

Çar Rusiyasının süqutu və Ermənistan SSR-in yaranması ilə Qərbi Azərbaycandakı milli Azərbaycan məktəblərində bir çox qarışıqlıq meydana gəlmişdir. Bu qarışıqlıqlara aydınlıq gətirmək üçün 1925-ci il mayın 30-da Əzizbəyov adına məktəbdə Ermənistandakı Azərbaycan məktəblərinin müəllimlərinin respublika müşavirəsi keçirilmiş, həmçinin yeni əlifbanın təlim üsullarının bəzi cəhətlərinə aydınlıq gətirilmişdi. Həmin il avqustun 25-də Gümrüdə (Leninakanda) Ermənistandakı Azərbaycan məktəblərinin müəllimlərinin qurultayı keçirilmişdi.

Bütün bu keçirilən tədbirlərin nəticəsi 1931-ci ildən sonra özünü göstərməyə başladı. 1930-1931-ci tədris ilində Ermənistan SSR-də 971 məktəb vardı və orada 132300 şagird oxuyurdu. Bunlardan 162-si Azərbaycan məktəbi idi ki, 9536 şagird təhsillə əhatə olunmuşdu. Gələcəkdə texnikumlara daxil olmaq üçün rayonlarda yeddiillik məktəblərin sayını artırmağa başladılar. Zəngəzurda 1931-ci ilə kimi 4 yeddiillik məktəb var idisə, sonralar bu cür məktəblərin sayı artdı.

Məktəb sistemində yol verilən qüsurları aradan qaldırmaq və təhsili yenidən qurmaq məqsədi ilə ÜİK(b)P MK-nın 25 avqust 1932-ci il tarixli "İbtidai və orta məktəblərin dərş proqramları və rejimi haqqında" qərarı elan edildi. Həmin qərara əsasən 1932-1933-cü illərdən SSRİ üzrə yeddiillik politexnik məktəblər əsasında orta məktəblər təşkil edilməyə başlandı. Tədris proqramları yenidən tərtib edildi.

SSRİ-nin dağılması və Qərbi Azərbaycan torpaqlarından azərbaycanlıların deportasiyasının son mərhələsi nəticəsində indiki Ermənistan torpaqlarından bir çox şagird və tələbə öz təhsilini başa vurmada zorla sürgün edildi. Bütün bu yaşananlardan sonra

azərbaycanlılar səbr etdi. Zəfərlə başa çatan 44 günlük Vətən müharibəsi, Laçın keçid məntəqəsinin açılması və 23 saatlıq antiterror əməliyyatının tam Qələbə ilə başa çatması nəticəsində 30 illik işğala son qoyuldu, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin edildi və ölkəmizin suverenliyi tamamilə bərpa edildi. Yerli televiziya kanallarına verdiyi müsahibəsində **Prezident İlham Əliyev demişdir: “... bütün bunlar tarixi hadisələrdir.** Biz hamımız xoşbəxtik ki, bu dövrdə yaşayırıq, bu dövrün şahidləriyik, bu böyük Zəfərin əldə olunmasında iştirak etmişik, hərə öz yerində... Bu, ümummilli bir məsələyə çevrildi, ümummilli hərəkətə çevrildi...”. Bəli, bu ümummilli hərəkət şərəfli xalqımızın vahid bir ideya ətrafında dəmir yumruq kimi birləşməsinin ən parlaq nümunəsi idi. Bütün dünya gördü və bildi ki, Azərbaycan xalqı nəyə qadirdir. Xalq-ordu-Prezident birliyi vətənpərvərlik deməkdir. Xalqımızın ideya birliyi vətənpərvərlik deməkdir. Müstəqil dövlətimizin daha da möhkəmlənməsinə və güclü dövlətə çevrilməsinə həlledici təsir edən milli-mənəvi dəyərlərə malik olan ideyalar müasir dövrümüzdə daha aktualdır və ümummilli əhəmiyyətə malikdir.

Biz tövsiyə edərdik ki, “Qayıdış Konsepsiyası”na uyğun olaraq, Qərbi Azərbaycanda tarixən mövcud olan və keçmişə söykənən milli Azərbaycan məktəblərinin tarixi örnəyi əsasında yenidən vahid bir məktəb sistemi təşkil olunsun. Belə bir məktəbin əsas prinsipi və məqsədi Qərbi Azərbaycan tarixinin tam şəkildə şagirdlər tərəfindən öyrənilməsinə təmin etmək olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Zeynalov, Ə. İrəvan məktəbləri. Bakı: Mütərcim, 2011, 29 s.
2. Adıgözəlov, Ə. Qərbi Azərbaycandakı milli məktəblərimizin tarixindən. Bakı: Təhsil, – 2003, 47 s.
3. <https://western-azerbaijan.az/qerbi-azerbaycanda-tehsil-ve-medeniyyet/>
4. https://iravan.preslib.az/elm_ve_tehsil.html

1920-1930-CU İLLƏRDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCANDA MAARİF İŞİNİN TƏŞKİLİ

Qadir ƏKBƏROV

ekberovqadir4@gmail.com

ORCID iD: 0009-0005-8693-9338

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə Rusiyanın işğalından sonra iki hissəyə ayrılmış Azərbaycanın qərb torpaqlarının işğaldan sonrakı taleyi ilə bağlı məqamlara nəzər salınır. İndiki Ermənistan Respublikasının ərazisinə daxil olan Qərbi Azərbaycanın XX əsrin 20-30-cu illərinin təhsil tarixi ilə bağlı məsələlər diqqətə çatdırılır. Məqalədə, həmçinin Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur mahalında, İrəvan bölgəsində və digər şəhər və kəndlərdə yaradılmış təhsil ocaqları haqqında məlumatlar verilir. Qərbi Azərbaycanda yerləşən məktəblərə müəllim kadrlarının hazırlanması işi ilə məşğul olan seminariyalar, institutlar və bu müəssisələrdə çalışan müəllimlər barədə ətraflı məlumatlar verilir. Erməni şovinistlərinin anti-Azərbaycan mövqeyi, azərbaycanlıların təhsilinə yaradılmış süni maneələr barədə məlumatlar verilir. 1922-1930-cu illərdə Gıgı, Şəhərcik, Qızıl Şəfəq (İşıqlar), Vaşüdü, Ərəfsə və Aldərə kəndlərində fəaliyyət göstərmiş azərbaycanlı məktəblərin Qərbi Azərbaycanın bu bölgələrinin yerli sakinlərinin maariflənməsindəki rolu işıqlandırılır.

Açar sözlər: *təhsil, Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur, maarif, ziyalı, deportasiya*

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı digər sahələrdə olduğu kimi, təhsil və elm sahəsində də özünü göstərmiş, ayrı-seçkilik siyasəti işğal faktorunda özünü daha qabarıq şəkildə təsdiqini tapmışdı. Lakin Rusiya imperiyasının bütün bölgələrində tətbiq edilən yeni üsullu təhsilə keçid siyasəti Qərbi Azərbaycana da təsirsiz ötürməmişdi. Xalqın maariflənməsində xidməti böyük olan 1883-cü ildə açılmış İmanşalı, 1884-cü ildə açılmış Zod, 1889-cu ildə açılmış Böyük Vedi, 1895-1896-cı illərdə fəaliyyətə başlamış Uluxanlı və digər bölgələrdə fəaliyyətə başlamış məktəblər azərbaycanlıların təhsilə cəlb edilməsində böyük rol oynamışdır.

XIX əsrin 80-ci illərindən fəaliyyətə başlamış İrəvan Müəllimlər Seminariyası da Qərbi Azərbaycanda əhalinin maariflənməsi sahəsində əhəmiyyətli işlər görmüşdür. Seminariyanı bitirən azərbaycanlılar Qərbi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində müəllim kimi fəaliyyətlərini davam etdirmişdirlər. Cənubi Qafqaz ərazisində Sovet hakimiyyəti bərqərar edildikdən (1920-ci il) sonra yaradılmış Ermənistan SSR rəhbərliyi son iki ildə (1918-1920-ci illər) olduğu kimi, azərbaycanlılara qarşı yenə repressiv siyasətlərini davam etdirmişdir. Onların azərbaycanlılara qarşı antitürk siyasəti Azərbaycan məktəblərinin bağlanması gətirib çıxarmışdı.

Bir cəhət də var idi ki, erməni millətçiləri sovet hakimiyyəti illərində onlar üçün yaranmış fürsətdən istifadə edərək Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların sayı, maarifi, məktəbi, mədəni abidələri, tarixi şəxsiyyətləri haqqında məlumatları gizlətmiş,

nəşrlərdə bu haqda yazıların getməsinə əngəlləmişdilər. Tədqiqatçılar tərəfindən aparılan araşdırmalardan birinə nəzər saldıqda görürük ki, 1980-ci illərdə Moskvada "Sovetskaya ensiklopediya" nəşriyyatında çap edilmiş iri həcmli "Sovetskiy ensiklopediçeskiy slovar"da, 1993-cü ildə yenə də Moskvada "Bolşaya Rossiyskaya ensiklopediya" nəşriyyatında çap edilmiş "Rossiyskaya Pedaqoqiçeskaya Ensiklopediya"da (I cild) Ermənistan ərazisində 1922-1923-cü tədris ilində yalnız 36 azərbaycanlı məktəbinin (1500 şagirdi) olması qeyd olunur [Məhərrəmov Z, 2010]. Bu kimi faktlar onu göstərir ki, ermənilər tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaşamaları ilə bərabər, azərbaycanlılara qarşı həm də mədəni terror aksiyası törətmişdilər.

Bolşeviklər qurduqları sovet hakimiyyətini yerlərdə imzaladıqları dekretlərlə möhkəmləndirir, qəbul edilmiş sənədlərə əsasən yerli şəraitə, yerli kommunistlərə uyğunlaşdırılmış bir sistem yaradırdılar. Təbii ki, bolşevizm ideologiyası sözdə "sosializm" ideyasından öndə həyata keçirilirdi. Rusiyada və Azərbaycanda həyata keçirdikləri siyasəti Ermənistan SSR-də reallığa çevirməyə çalışan kommunistlər bütün sahələrdə sovetləşməyə xidmət edirdilər. Bu siyasət təhsil və elm sahəsini də əhatə etmişdi. Ermənistan İnkilab Komitəsinin 6 dekabr 1920-ci ildə imzaladığı respublika ərazisində yerləşən bütün məktəblərin dövlət ixtiyarına keçməsi haqqında dekreti maarif müəssisələrinin dövlət nəzarətinə keçməsinə rəsmiləşdirilmişdi. Ermənistan Xalq Maarif Komissarlığının 17 dekabr 1921-ci il tarixli verdiyi əmrə əsasən məzmunca yeni tipli sovet məktəblərinin təşkilinə, köhnə tipli məktəblərin ləğvinə start verilmişdi. Yeni tipli məktəblərin təşkili ilə əlaqədar olaraq 1921-ci il aprel ayının 23-də Ermənistan Xalq Maarif Komissarlığının verdiyi əmrdə göstərilmişdi ki, respublikada yaşayan azərbaycanlılar öz ana dilində təhsil almalıdırlar [Cəfərov C, 2017].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 1922-1923-cü dərs ilində Qərbi Azərbaycanda 36 Azərbaycan məktəbi fəaliyyət göstərmişdi ki, bu məktəblərdə də 1521 şagird təhsil almışdı. Azərbaycanlı şagirdlərin təhsili ilə 40 nəfər azərbaycanlı müəllim məşğul olmuşdu. Bu müddətdə Zəngəzurun Azərbaycan kəndlərində, o cümlədən Gıgı, Şəhərcik, Qızıl Şəfəq (İşıqlar), Vağüdü, Ərəfsə və Aldərə kəndlərində yeni qaydada ibtidai məktəblər fəaliyyət göstərirdi [Adıgözəlov Ə, 2017]. 1930-cu ildə Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur mahalında otuz məktəb fəaliyyət göstərmişdir ki, onlardan da 28-i dördsinifli, yəni birinci dərəcəli, ikisi isə yeddisinifli, yəni ikinci dərəcəli məktəblər olmuşdu. Bu məktəblərin sayı 1941-ci ildə 42-ə çatmışdı [Musa Urud, 2024].

Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadrlara olan ehtiyacı ödəmək üçün XX əsrin 20-ci illərindən (1923-cü ildən) başlayaraq İrəvanda hazırlıq kursları təşkil olunmuşdur. 1923-cü ildə təşkil olunmuş bu hazırlıq kurslarında 1926-cı ilin sonlarına qədər 143 müəllim hazırlanmışdı. İrəvanda hazırlıq kurslarının təşkilində Bala Əfəndiyevin, Mehdi Kazımovun, Mustafa Hüseynovun və digərlərinin xidmətləri böyük olmuşdur. Bu təhsil ocağında müəllim kadrlarına olan ehtiyacı ödəmək üçün xeyli iş görülmüşdür. Təhsil müəssisəsinin direktoru Mehdi Kazımov, ictimaiyyət müəllimi Bala Əfəndiyev, ana dili müəllimi Əsgər Əsgərzadə, təbiət müəllimi Cəmil Əliyev olmuşdur" [Hüseynzadə R, 2018].

Qeyd olunan hazırlıq kursları İrəvanla yanaşı, Uluxanlıda, Vedidə, Basarkeçərdə, Zəngəzurda, Ağbabada və azərbaycanlılar yaşayan müxtəlif bölgələrdə də təşkil edilmişdi.

Ermənistan SSR-in təşkilindən sonra erməni millətçiləri azərbaycanlıların maariflənməsi işinə əngəl törətməkdə davam edirdilər. Lakin azərbaycanlıların təhsili ilə

bağlı bilavasitə Azərbaycan SSR-dən göndərilmiş müəllimlər məşğul olmuş, erməni şovinizmi ilə mübarizə şəraitində öz vəzifələrini layiqincə yerinə yetirmişdilər. Azərbaycanlılara məxsus məktəblərdə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş kadrlar Qərbi Azərbaycanın əksər bölgələrində, o cümlədən İrəvanda, Vedidə, Qəmərliyə, Basarkeçərdə və s. bölgələrdə müəllim kimi fəaliyyət göstərmiş, həm də mədəni-maarif quruculuğu sahəsində də yaxından iştirak etmişdilər. Lakin əsl erməni xisləti azərbaycanlı məktəblərində dərs deyən həmin müəllimlərə dözülməz şərait yaratdığı üçün onlar da maddi və mənəvi sıxıntılara dözə bilməyib Ermənistanı tərk etməyə məcbur olurdular.

Sovetləşmədən sonrakı ilk illərdə azərbaycanlıların elm və təhsilə yiyələnməsi istiqamətində atılan mühüm adımlardan biri də 1924-cü ilin oktyabr ayının 15-də açılmış İrəvan Türk Pedaqoji texnikumu olmuşdu [Mərdanov M, 2011].

1922-ci ildə Ermənistan Xalq Maarif Komissarlığının nəzdində təşkil edilən "Azlıqda qalan millətlər" şöbəsinin rəhbəri vəzifəsində çalışmış Mehdi Kazımovun şəxsi təşəbbüsü ilə yaradılmış İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumuna 1925-ci ildə Nəriman Nərimanovun adı verilmişdi [Nəcəfov N, 2022]. Qeyd edək ki, Mehdi Kazımov İrəvanda azərbaycanlı ziyalıların təşəbbüsü ilə yaradılan ilk təhsil ocaqlarında dərs deyən müəllimlərdən biri olmuşdu. Bu təhsil müəssisəsi də azərbaycanlı ziyalıların yetişməsində mühüm rol oynamışdı. 1928-1930-cu illərdə məşhur elm xadimi Yusif Məmmədəliyev, tanınmış pedaqoq Lətif Hüseynzadə bu texnikumda müəllim işləmişdir. Məlum olduğu kimi, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlılara qarşı məqsədli deportasiya siyasəti həyata keçirilmiş, bu məqsədli köçürmə ilə əlaqədar həmin texnikum da Azərbaycanın Xanlar (indiki Göygöl) rayonuna köçürülmüşdü. Texnikum 1972-ci ilə qədər orada fəaliyyət göstərmişdi [Cəbrayilov İ, 2022].

Qərbi Azərbaycanda maarif sistemin əsasını təşkil edən təhsil müəssisələrindən biri də 1934-cü ildə İrəvan Dövlət Universitetinin pedaqoji fakültəsinin bazasında təşkil edilmiş, erməni məktəbləri üçün ali təhsilli müəllim kadrları hazırlayan İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutu olmuşdur. Haqqında araşdırma aparılan dövrdə erməni millətçilərinin yaratdığı bütün süni maneələrə baxmayaraq, azərbaycanlı ziyalılar milli məfkurəyə xidmət edən, azərbaycançılığı itirilmək təhlükəsi altında olan tarixi Azərbaycan torpaqlarında milli və siyasi iradə göstərərək anadilli məktəblərimiz üçün ali təhsilli pedaqoji kadrlar hazırlanması istiqamətində bir sıra uğurlu addımlar atmışdılar. Bu baxımdan 1935-ci ildə Gümrüdə və Dilicanda təşkil edilmiş ikiillik Müəllimlər İnstitutu azərbaycanlı məktəbləri üçün ali təhsilli pedaqoji kadrların hazırlanmasında böyük uğurlar qazana bilməsə də, müəyyən qədər rol oynamışdır.

1930-cu ildən dövlətin təhsil siyasətində qarşıya qoyduğu yeddiillik təhsil sisteminin tətbiqi və məktəblərin müəllim kadrları ilə təminatı məsələsi özünü doğrultmurdu. Çünki pedaqoji institutlar və universitetlərin pedaqoji fakültələri müəllim kadrlarının hazırlanması tələbatını ödəyə bilmirdilər.

Ona görə də Sovet İttifaqının müxtəlif şəhərlərində, o cümlədən Qərbi Azərbaycanda İkiillik Müəllimlər İnstitutunun təsis edilməsi məsələsi maarif siyasətində əsas hədəflərdən olmuş, 1937-ci ildə isə müəllim kadrlarının yetişdirilməsi üçün İrəvanda ikiillik Müəllimlər İnstitutu yaradılaraq fəaliyyətə başlamışdı. Yarandığı ildə bu təhsil müəssisəsinin nəzdində 40 nəfərlik azərbaycanlı şöbəsi açılmışdır. Azərbaycanlıların oxuyacağı şöbəyə qəbul olmaq üçün ilk ildə 83 ərizə daxil olmuş, onlardan 34 nəfər tələbə adını qazana bilmişdir. Tələbə

adını qazanan azərbaycanlı gənclərdən 18 nəfəri əyani, 16 nəfəri isə gündüzlər müəllimlik etməklə axşam növbəsində təhsil almışdılar. Təhsil alanlardan 5 nəfəri qadın olmuşdu. Bu təhsil ocağında Azərbaycandan dəvət edilmiş müəllimlər dərs deyirdilər. Lakin erməni şovinist dairələri tərəfindən məkrli şəkildə fəaliyyəti dayandırılan müəssisə milli pedaqoji kadrların hazırlanması sahəsində uğur qazana bilməmişdi.

Qərbi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən milli məktəblərimizin müəllim kadrlara olan ehtiyacının ödənilməsində 1936-cı il yanvar ayının 27-də İrəvan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlı şöbəsinin açılması da mühüm rol oynamışdı. Yeni yaradılan şöbə qeyd olunduğu kimi, müəyyən irəliləyiş yaratmışdır [Allahverdiyev C., 2023].

Nəticə

Tədqiqata cəlb edilmiş faktlar 1920-1930-cu illərdə Qərbi Azərbaycanın təhsil sahəsi ilə bağlı müəyyən nəticələr əldə etməyə imkan verir. Bu sahənin ümumi vəziyyəti barədə aparılan işləri sistemli və ardıcıl şəkildə izlədikdə Rusiyanın Azərbaycan torpaqlarının işğalı və həyata keçirdiyi milli müstəmləkəçilik siyasətinin maarif sahəsində də özünü göstərməsini detallı şəkildə görürük. İşğal faktoru, yeni üsullu məktəblərin yaradılması, süni şəkildə yaradılmış millətlərarası münasibətlərdə düşmənçilik siyasəti də Rusiya imperiyasının işğalçı yanaşmasının məhsulu idi.

XIX əsrin 80-ci illərində yaradılmış yeni üsullu məktəblər yeni ehtiyaclar, yeni çətinliklər yaratmışdı. Məktəblərdə tələbləri ödəyəcək dərslilər, fənn proqramları, dərs vəsaitləri və ən əsası isə bu məktəblərdə tədrisi həyata keçirəcək müəllimlər ya yox idi, ya da ki, çatışmırdı. Təhsil sahəsindəki bu problemləri həll etmək, xalqın maariflənməsi işinə kömək etmək əvəzinə çar Rusiyasının hakim dairələri məqsədli şəkildə Qafqaz müsəlmanlarını əsarət və cəhalətdə saxlamaq, onların milli və siyasi cəhətdən oyanmasının qarşısını almaq siyasətini həyata keçirmişdilər.

Yeni tipli məktəblərin təşkil edilməsi Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlılar yaşayan bütün bölgələrdə Azərbaycan dilində təhsil ocaqları şəbəkəsinin genişlənməsinə və bu təhsil müəssisələrində oxuyan şagirdlərin sayının sürətlə artmasına təkan vermişdi. Qərbi Azərbaycanda 1922-1923-cü illərdə 36, 1924-cü ildə 62, 1929-1930-cu illərdə 112, 1931-ci ildə isə 245 azərbaycanlı məktəbi fəaliyyət göstərmişdi. Azərbaycanlılara məxsus bu məktəblərin və şagirdlərin sayının artmasına səbəb 1918-1920-ci illərdə, həmçinin ondan əvvəlki illərdə erməni qəsbkarlarının azərbaycanlı əhaliyə qarşı törətdiyi qətlamlardan canlarını qurtarmaq üçün yurdlarını tərk etmiş azərbaycanlıların bir qisminin geri qayıtması ilə bağlı olmuşdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Adıgözəlov, Ə, Adıgözəlova, Ş. Qərbi Azərbaycanın milli məktəb tarixindən // Azərbaycan məktəbi, 2017, № 1, s.45-48
2. Allahverdiyev, C. İrəvanda ali təhsilli milli pedaqoji kadr hazırlığı (1920-1988). Yeni Azərbaycan qəz. 2023-cü il 6 dekabr
3. Cəbrayilov, İ. (2022). İrəvan Müəllimlər Seminariyası və onun Azərbaycan təhsilinə verdiyi töhfələr. // "Məktəbəqədər və ibtidai təhsil", Xüsusi buraxılış – İrəvan Müəllimlər Seminariyası, 2 Bakı: 2022. s. 165-176 <https://ppe-journal.edu.az/frontend/uploads/files>
4. Cəfərov, C, Allahverdiyev, C. Təhsil tariximizdən: İrəvan Pedaqoji Məktəbi. Orxan NPM, BAKI-2017, 464 s.

5. Hüseynzadə, R. İrəvan maarifçiliyi // Azərbaycan məktəbi. Bakı: 2018, s. s.61-68
6. Məhərrəmov, A., Allahverdiyev C. Qərbi Azərbaycanda milli maarifçilik mühiti. Respublika qəz. 2023-cü il 14 dekabr
7. Məhərrəmov, Z. İrəvanda məktəbdarlıq və maarifçilik (1800-1920-ci illərdə ədəbi-mədəni mühit), Bakı: Nurlan, 2010, - 320 s.
8. Mərdanov, M. Azərbaycanın təhsil tarixi (1920-1991-ci illər). II cild. Bakı: Təhsil, 2011, 704 s.
9. Musa Urud. Zəngəzurun təhsil tarixi // Bakı: "Ulduz" jurnalı, 2024, №05 (655), s. 14-16
10. Nəcəfov, N. İrəvan Pedaqoji Texnikumunun acı taleyi. "Azərbaycan müəllimi" qəz. 2012-ci il 21 sentyabr

SUMMARY

Gadir Akbarov

ORGANIZATION OF EDUCATIONAL WORK IN WESTERN AZERBAIJAN IN THE 1920s-1930s

The presented article looks at the fate of the western lands of Azerbaijan, which were divided into two parts after the occupation of Russia, after the occupation. Issues related to the educational history of the 20s-30s of the 20th century of Western Azerbaijan, which is included in the territory of the present Republic of Armenia, are brought to attention. The article also provides information about educational institutions established in Zangezur district, Yerevan region and other cities and villages of Western Azerbaijan. Schools located in Western Azerbaijan are provided with detailed information about seminaries, institutes and teachers working in these institutions. Information is provided about the anti-Azerbaijani position of Armenian chauvinists and the artificial obstacles created for the education of Azerbaijanis. In 1922-1930, the role of Azerbaijani schools that operated in the villages of Gigi, Shahercik, Gizil Shafaq (Lights), Vagudu, Arafsa and Aldara in the education of the local residents of these regions of Western Azerbaijan is highlighted.

Keywords: education, West Azerbaijan, Zangezur, education, intellectual, deportation

РЕЗЮМЕ

Гадир Акбаров

В ЗАПАДНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В 1920-1930-Е ГГ. ОРГАНИЗАЦИЯ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ

В представленной статье рассматривается судьба западных земель Азербайджана, которые после оккупации России были разделены на две части. Обращены к вниманию вопросы, связанные с историей образования 20-30-х годов XX века Западного Азербайджана, входящего в территорию нынешней Республики Армения. В статье также приведены сведения об учебных заведениях, созданных в Зангезурском районе, Ереванской области и других городах и селах Западного Азербайджана. Школам, расположенным в Западном Азербайджане, предоставляется подробная информация о семинариях, институтах и преподавателях, работающих в этих учреждениях. Приводится информация об антиазербайджанской позиции армянских шовинистов и искусственных препятствиях, созданных для образования азербайджанцев. В 1922-1930 годах освещается роль азербайджанских школ, действовавших в селах Гиги, Шахерджик, Гызыл Шафак (Огни), Вагуду, Арафса и Алдара, в образовании местных жителей этих районов Западного Азербайджана.

Ключевые слова: образование, Западный Азербайджан, Зангезур, образование, интеллигенция, депортация

DÜNYA ELMİNƏ BÖYÜK TÖHFƏ VERƏN QƏRBİ AZƏRBAYCANLI GÖRKƏMLİ ALİM

Nailə QARDAŞBƏYOVA

naileqardashbeyova@gmail.com

ORCID iD: 0000-0002-0191-9428

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Əzəli Azərbaycan torpaqlarından olan Qərbi Azərbaycanın Qaraqoyunlu dərəsinin Çaykənd mahalı əsrarəngiz təbiəti, mərd, vüqarlı insanları ilə yanaşı, dünya elm və mədəniyyətinə böyük töhfələr vermiş, elmimizə bir çox tanınmış elm adamları bəxş etmişdir. Belə görkəmli şəxsiyyətlərdən biri də Süleyman İfxan oğlu Allahverdiyevdir. O, müasir dövrümüzün fitri tədqiqatçı istedadına, dərin riyazi təfəkkürə və qabiliyyətə malik görkəmli elmi simalarından biridir.

Süleyman müəllim fotosintez, fiziologiya, biofizika, biokimya və molekulyar biologiya sahələrində elm aləmində tanınmış mütəxəssisdir. Görkəmli alimin nanobiotexnologiyanın yeni istiqamətlərindən biri olan təbii zülal strukturu əsasında süni fotosintez sistemlərinin yaradılmasını fəal inkişaf etdirmişdir. Bu, eyni zamanda alternativ enerji mənbəyi kimi molekulyar hidrogenin əldə edilməsinə imkan yaradır.

Elm adamlarından yazmaq, elm adamlarından söhbət açmaq həm məsuliyyətli, həm də şərəflidir. Ona görə ki, bu təbəqənin insanları başqa duyumlu, başqa xarakterli olurlar. Qəlbləri həssas, şəffaf, bir qədər də narahatlı və daim düşüncəli. Böyük filosoflardan birinin fikrincə desək, "Əsil elm adamları zamanın yazılmış əvəzsiz romanlarıdır". Bu qiymətli kəlam elm adamlarının nəyə qadir olduğunu, hansı bir şərəfli missiyanın daşıyıcıları olduğunu göstərir. Əzəli Azərbaycan torpaqlarından olan Qərbi Azərbaycanın Qaraqoyunlu dərəsinin Çaykənd mahalı əsrarəngiz təbiəti, mərd, vüqarlı insanları ilə yanaşı, dünya elm və mədəniyyətinə böyük töhfələr vermiş, elmimizə bir çox tanınmış elm adamları bəxş etmişdir. Belə görkəmli şəxsiyyətlərdən biri də Süleyman İfxan oğlu Allahverdiyevdir. O, müasir dövrümüzün fitri tədqiqatçı istedadına, dərin riyazi təfəkkürə və qabiliyyətə malik görkəmli elmi simalarından biridir.

İlahi tərəfindən bəxş edilmiş qeyri-adi əməksevərliyi, istedadı, ürək genişliyi, insanlara qarşı səmimi hiss və duyğuları onu elmin və insanlığın zirvəsinə yüksəltmişdir. Süleyman müəllimin ömür kitabının hər səhifəsi zəhmətlə, əziyyətlə, lakin ləyaqət və şərəflə yazılıb. Alimin ömür kitabını vərəqlədikcə gözlərimiz qarşısına öncə Azərbaycanın hüquqi sərhədlərindən kənarda qalan qədim oğuz yurdu - Qərbi Azərbaycanın Qaraqoyunlu dərəsinin Çaykənd mahalı gəlir. Xəstə üçün zirvəsində qar olan, hər cür çiçək açan, laləzar olan, indi yadlara - yağılara qalan yurd yerlərimiz yada düşür. O yerlər ki, 1950-ci ildə Süleyman müəllim orada dünyaya göz açıb, İfxan kişinin ailəsinə sevinc bəxş edib.

Süleyman müəllimin böyüyüb, boya-başa çatdığı mahal dağlar qoynunda yerləşir. Deyirlər təbiət öz duruluğundan, saflığından, paklıq və gözəlliyindən insanın mənəviyyətinə və ruhuna müəyyən pay verir. Təbiət Süleyman müəllimə qarşı da belə səxavət göstərmişdir. Məhz bunun təsiridir ki, o, qəlbi, ruhu dağ çeşmələri kimi dupduru,

kökünə, elinə, obasına qırılmaz tellərlə bağlı vətənpərvər, nəcib şəxsiyyət kimi formalaşmışdır.

Allahverdiyev Süleyman İfxan oğlu 1950-ci il avqustun 1-də Qərbi Azərbaycanın Qaraqoyunlu mahalının Çaykənd kəndində anadan olub. 1973-cü ildə S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indi Bakı Dövlət Universiteti) fizika fakültəsini bitirib. 1973-1977-ci illərdə Çaykənd orta məktəbində fizika müəllimi vəzifəsində işləyib. 1977-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının Fotosintez İnstitutunun (indiki REA-nın Biologiyanın Fundamental Problemləri İnstitutu) aspiranturasına daxil olub. 1984-cü ildə SSRİ EA-nın

Biofizika İnstitutunda (Puşşino) biofizika üzrə namizədlik dissertasiyası müdafiə edib və fizika-riyaziyyat elmləri namizədi elmi dərəcəsi alıb. Namizədlik dissertasiyasının müdafiəsindən sonra Süleyman müəllim SSRİ EA-nın Fotosintez İnstitutunda işləməyə başlayıb. 2002-ci ildə o, REA-nın Bitkilərin Fiziologiyası İnstitutunda "Bitkilərin fiziologiyası və biokimyası" ixtisası üzrə biologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya işini uğurla müdafiə edib.

Onun elmi rəhbərləri akademik Aleksandr A.Krasnovski və biologiya elmləri doktoru Vyacheslav V.Klimov olub. Süleyman İfxan oğlu uzun illər (1990-2007) Yaponiyanın Okazaki şəhərində Milli Fundamental Biologiya İnstitutunda (prof. Norio Murata ilə birlikdə) və Kvebek Universitetinin Kimya və Biologiya fakültəsində prof. Robert Carpentier ilə birlikdə elmi işçi kimi çalışmışdır, Trois-Rivières şəhəri, Kvebek, Kanada (1988-1990). Bundan əlavə, görkəmli alim 35-dən çox ölkədə (qısa müddətlər (1-3 ay), o cümlədən İspaniya (bir il)) dəvətlə işləmişdir.

Allahverdiyev, dünya səviyyəli tədqiqatçılarla uğurla əməkdaşlıq edib və əməkdaşlıq edir (Norio Murata, Nejat T. Veziroglu, R. Karpentier, A.Hoff, G. Renger, Govindjee, H.van Gorkom, R. Picorel, S. Ramakrishna, H.Nishihara, C. Eaton-Rye, M. Brestic, T.Tomo, J.-R.Şen, J-S.Çanq, H.Hou, M.Nəcəfpur və s.).

Allahverdiyev bir çox beynəlxalq jurnalların redaktor müavini (Journal of Hydrogen Energy (Elsevier), Photosynthesis Research (Springer), Photosynthetica (Springer), Functional Plant Biology (CSIRO-Avstraliya), Heliyon (Cell Press)); Cells (MDPI) jurnalında bitki bölməsinin baş redaktoru və daha 15-dən çox beynəlxalq jurnalın, o cümlədən BBA Bioenergetics (Elsevier), Journal of Photochemistry and Photobiology və s.-nin redaksiya şuralarının üzvüdür.

Hazırda Süleyman İfxan oğlu Allahverdiyev, Rusiya Elmlər Akademiyasının (RAN), K.A.Timiryazev adına Bitki Fiziologiyası İnstitutunun "İdarə olunan Fotobiosintez" laboratoriyasının müdiri; Rusiya Elmlər Akademiyası Biologiyanın Fundamental Problemləri İnstitutunun baş elmi işçisi, Puşşino; Moskva Dövlət Universitetinin professoru; Moskva Fizika və Texnologiya İnstitutunun professoru; Bahçeşehir Universiteti "Fotosintez və Hidrogen Enerjisi" laboratoriyasının rəhbəri, İstanbul, Türkiyə; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Molekulyar Biologiya və Biotexnologiyalar İnstitutunda "Bionotexnologiyalar" laboratoriyasının müdiri, Bakı, Azərbaycan; Əl-Farabi adına Qazax

Milli Universitetinin professoru, Almatı, Qazaxıstan; Foşan Universitetinin professoru, Foşan, Çin.

Süleyman müəllim fotosintez, fiziologiya, biofizika, biokimya və molekulyar biologiya sahələrində elm aləmində tanınmış mütəxəssisdir. Onun tədqiq etdiyi 2-ci fotosistemin (FS-2) elektron-nəqliyyat zəncirində fəaliyyətin əsasını təşkil edən ilkin mexanizmlərin, fotosintez zamanı elektronların təklif olunan energetik və kinetik yerdəyişmə sxemi bütün dünyada qəbul olunmuşdur.

Allahverdiyevin əsas elmi işlərindən birisi, fotosistem 2-nin reaksiya mərkəzində elektronların ötürülməsində "feofitin" molekulunun iştirakının kəşfi olub və həm də bu molekulun elektron zəncirində yerini müəyyən etmiş, onun əsas xarakteristikalarını öyrənmişdir (namizədlik dissertasiyası buna həsr edilmişdir).

Daha sonra onun tədqiqatları göstərdi ki, fotosintez zamanı suyun oksidləşməsi və oksigenin ayrılması 4 manqan (4 Mn) atomunun iştirakı ilə baş verir. O, fotosistem 2-də "feofitin" və 4 atom Mn iştirakı ilə gedən elektron ötürülməsi prosesinin enerji və kinetik sxemlərini təklif və sübut etmişdir. Onun bu nəticələri dünya biologiya elminə dəyərli töhfə oldu və fotosintez sahəsində bir çox dərsliklərə daxil edildi.

Sonradan görkəmli alimin əldə etdiyi məlumatların məcmusu əsasında FS-2 bitki və sianobakteriyaların fəaliyyəti, eləcə də inaktivasiya mexanizmləri və stressli şəraitlərdə onun sonrakı reparasiyası haqqında yeni təsəvvürlər sistemi yaradılıb, bitkilərin fotosintez aparatının əlverişsiz ətraf mühit-şəraitinə uyğunlaşdırmanın molekulyar mexanizmləri tədqiq edilib.

Görkəmli alimin nanobiotexnologiyanın yeni istiqamətlərindən biri olan təbii zülal strukturu əsasında süni fotosintez sistemlərinin yaradılmasını fəal inkişaf etdirmişdir. Bu, eyni zamanda alternativ enerji mənbəyi kimi molekulyar hidrogenin əldə edilməsinə imkan yaradır.

Öz elmi araşdırmalarının nəticələrini Süleyman müəllim müntəzəm olaraq "Chemical Reviews", "Proceedings of National Academy of Science USA", "The EMBO Journal", "J Photochem. Photobiol", "Photosynthesis Research", "FEBS Letters" və s. nüfuzlu jurnallarda dərc etdirir. Bundan başqa, görkəmli alim bu və digər jurnallarda bir sıra icmal məqalələrin, habelə Rusiyada və xaricdə nəşr edilən elmi kitablarda 41 fəslin müəllifidir. Bütün bunlar görkəmli alimin elmi nailiyyətlərinin beynəlxalq miqyasda tanınmasının təsdiqidir. Alim, həmçinin dəfələrlə bir sıra beynəlxalq jurnalların xüsusi buraxılışlarına redaktor kimi dəvət edilib.

O həm də doktorluq dissertasiyalarının müdafiəsi üzrə iki ixtisaslaşmış şuraya üzv seçilmişdir. Onun rəhbərliyi altında bir çox elmlər doktoru və elmlər namizədi hal-hazırda Azərbaycan elminə xidmət göstərir.

Görkəmli alim 450-dən çox məqalənin, 7 ixtiranın və 13 kitabın müəllifidir. Onun elmi işlərinə dünyada 30000-ə yaxın istinad edilib və onun H indeksi 82-dir.

Süleyman müəllim 25-dən çox ölkədə (Avstraliya, Fransa, Hollandiya, Almaniya, Sinqapur, İsveç, Çexiya, Macarıstan, Türkiyə, Hindistan və s.) dəvətli professor kimi çalışıb. O, Rusiya və digər ölkələrdə keçirilən 80-dən çox konfransda çıxış edib, dünyanın 40-dan çox ölkəsində, o cümlədən Avstraliya, Macarıstan, Yaponiya, Almaniya, İspaniya, Kanada, Hollandiya, Sinqapur, Fransa, İsveç, Türkiyə və s. dövlətlərdə dəvətlə mühazirələr oxuyub.

Görkəmli alim Yaponiya, Kanada, Hindistan, Macarıstan, Almaniya, Sinqapur, ABŞ, İsveç və s. dövlətlərin elmi-tədqiqat təşkilatlarının beynəlxalq layihələrində rəhbər və iştirakçıdır. O, böyük uğurla keçən "Postgenom dövrdə fotosintez: biofizikadan molekulyar biologiyaya qədər" (Kanada, 2004), "Fotosistemlərin struktur və funksiyası" (Puşşino, 2006; 2014, 2016), "Davamlı inkişaf üçün fotosintez tədqiqatları" (2011, 2013, Bakı, Azərbaycan); (2015, Krit, Yunanıstan), "Davamlı inkişaf üçün fotosintez və hidrogen enerji tədqiqatları" (2017, Heydarabad, Hindistan; 2019, Sankt-Peterburq; 2023, İstanbul) beynəlxalq simpozium və konfransların təşkilatçısı olub.

Allahverdiyev 2016-cı ildə Thomson Reuters (Clarivate Analytics) tərəfindən dünyada biologiya sahəsində ən çox istinad edilən rus tədqiqatçısı kimi tanınıb. 2018-ci ildə o, Rusiyada ən çox istinad edilən alimlərin reytingində birinci olub və Həyat Elmləri kateqoriyasında "Scopus Awards Russia-2018" mükafatına layiq görülüb. 2018-ci ildə Azərbaycan Respublikasında elmin inkişafına verdiyi töhfə və köməyə görə "Web of Science Awards-2018" ilə təltif edilib. 2018-2023-cü illərdə o, dünyanın ən nüfuzlu alimlərinin siyahısına (Web of Science bazası əsasında) daxil edilib ki, bu da dünya elmi ictimaiyyətinin ən çox istinad edilən nümayəndələrinin cəmi 1%-ni əhatə edir. 2019-cu ildə Rusiya Elmlər Akademiyasının K.A.Timiryazev mükafatı; 2021-ci ildə isə o, alternativ enerjinin inkişafına, xüsusilə süni fotosintez sisteminin inkişafına verdiyi görkəmli töhfəyə və bir sıra elmi işlərə görə "Qeyri-ənənəvi enerji" nominasiyası üzrə beynəlxalq "Qlobal Enerji" mükafatının laureatı olub. 2022-ci ildə Allahverdiyev S.İ. bitki biologiyasının inkişafında və fotosintezin fundamental prinsiplərinin öyrənilməsində müstəsna xidmətlərinə görə Rusiya Federasiyasının əməkdar elm xadimi adına layiq görülmüşdür. 2022-ci ildə Əl-Farabi adına Qazax Milli Universitetinin "Elm qarşısında xidmətlərinə görə" qızıl medalı ilə təltif edilib. 2022-ci ildə Süleyman İfxan oğlu Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilib. 2022-ci ildə "Research.com" - Leading Academic Research Portal-in tədqiqatçılar üçün beynəlxalq akademik platformasının reytingində rus alimləri arasında "Biologiya və biokimya" sahəsində 4-cü yeri tutmuşdur.

2022-ci ildə Allahverdiyev S.İ. "Fiztex-in (MFTI) 75 illiyi" yubiley medalı ilə təltif edilmişdir. O, dünya alimlərinin ən yaxşı 2%-i sırasındadır (Stenford siyahısı üzrə, 2020–2023). 2023 və 2024-cü illərdə S.İ.Allahverdiyev "Research.com" - Leading Academic Research Portal beynəlxalq akademik platformasının "Bitkişünaslıq və aqronomiya" reytingində Rusiyada birinci və dünyada 373-cü yeri tutaraq, ən çox istinad edilən alimlər siyahısına başçılıq edib [2].

2024-cü ildə Allahverdiyev S.İ. Rusiya Elmlər Akademiyasının 300 illik yubileyi ilə əlaqədar dünya elmin inkişafında, elmi kadrların hazırlanmasında böyük xidmətlərinə, uzun illər səmərəli elmi-tədqiqat və təşkilati fəaliyyətinə görə "Rusiya Elmlər Akademiyasının 300 illiyi" yubiley medalı ilə təltif edilmişdir. 2024-cü ildə hidrogen enerjisi tədqiqatlarında beynəlxalq səviyyədə tanınan töhfələrinə görə "Nejat Vəziroğlu Xüsusi Mükafatı"na layiq görülüb.

Onun sadəliyi və təvazökarlığı, səbirli və təmkinli olması, həmkarlarını, ona müraciət edən hər bir kəsi ehtiramla dinləməyi bacarması, onların hər birinin fikrinə hörmətlə yanaşması, ədalətliliyi, obyektivliyi, xeyirxahlığı, təşkilatçılıq bacarığı, mənəvi və əxlaqi saflığı, yüksək ziyalılığı Süleyman müəllimi onu tanıyanların sevimlisinə çevirmiş, onlar arasında humanist, demokratik və işgüzar əlaqə yaranmışdır. Xoşbəxt o adam deyil ki,

böyük var-dövləti var, o adamdır ki, heç bir var-dövlətə ehtiyacı yoxdur. Professor belə insanlardan biridir. O, insanlığı bütün rəsmi titullardan üstün tutur. Onun böyüklüyünün, əzəmətinin, gücü ədalətliliyində, obyektivliyində, prinsipliliyində və sadəliyindədir. Onun yüksək vətəndaşlığı, vətənpərvərliyi, elmi pedaqoji kadrların hazırlanmasına diqqət və qayğısı, milli-mənəvi dəyərlərimizə, Vətənə, torpağa bağlılıqdan qaynaqlanır.

Hər bir xalq ölkədə öz müstəqillik arzusunu, istiqlal duyğusunu həmişə ürəyində yaşadıb, haçansa onun gerçəklənməsi, reallaşması üçün əlverişli məqam gözləyib. Əsrlər boyu xalqımız əzəli arzusu olan istiqlalına can atıb. Nəhayət, azad, suveren müstəqil dövlətdə yaşamaq arzusuna, istəyinə nail olub. Bu arzu, istək bizim Qərbi Azərbaycanda yaşamış soydaşlarımızın ən böyük arzularından olmuşdur. Artıq bütövləşən torpaqlarımız, azad olunmuş ərazilərimiz bizdə o ümidi yaradır ki, vaxt gələcək görkəmli alimimiz Süleyman müəllimin doğulub böyüdüüyü əzəli Azərbaycan torpaqları da bütöv Azərbaycanımızın bir hissəsi olacaq. Görkəmli alim Süleyman Allahverdiyevin müstəqillik arzusu reallaşacaq, torpaq, vətən, yurd həsrətinə son qoyulacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağiyeva, M. Xaricdə yaşayan azərbaycanlılar. Qısa bioqrafik məlumat kitabçası (PDF) (az.). Bakı: "Papirus NP", 2016, 500 s.
2. <https://research.com>.

SUMMARY

Naila Gardashbayova

GREAT CONTRIBUTOR TO WORLD SCIENCE PROMINENT SCIENTIST FROM WESTERN AZERBAIJAN

Chaykend district of Garagoyunlu valley of Western Azerbaijan, which is one of the ancient lands of Azerbaijan, along with its mysterious nature, brave and vigorous people, has made great contributions to the world science and culture and has given many well-known scientists to our science. One of such outstanding personalities is Suleyman Ifkhan oglu Allahverdiyev. He is one of the prominent scientific figures of our modern era with innate research talent, deep mathematical thinking and ability. Mr. Suleyman is a well-known specialist in the world of science in the fields of photosynthesis, physiology, biophysics, biochemistry and molecular biology. The distinguished scientist actively developed the creation of artificial photosynthesis systems based on the natural protein structure, which is one of the new directions of nanobiotechnology. This also allows obtaining molecular hydrogen as an alternative energy source.

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN BƏRPA OLUNAN ENERJİ MƏNBƏLƏRİ

Sevinc RZAYEVA

sevincrzayeva1969@gmail.com

sevincrzayeva@ndu.edu.az

Tofiqə NADİROVA

nadirova.tofiqe@mail.ru

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə bərpa olunan enerji mənbələri haqqında məlumat verilmişdir. Qərbi Azərbaycan ərazisinin relyefi və iqlim tipləri haqqında məlumat verilərək bildirilir ki, düz və dağətəyi hissələrin iqlimi quru, orta dağlıq ərazilərin iqlimi mülayim, yüksək dağlıq ərazilərdə isə soyuq iqlim müşahidə edilir. Qərbi Azərbaycan ərazisinin hidroenerji potensialı araşdırılmışdır. Zəngəzur, Zəngibasar, Dərələyəz, Göyçə, Qafan, Mehri mahallarının çayları, yeraltı su hövzələri və bulaqları haqqında məlumat verilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, bu ərazilərdən irili-xırdalı 9,5 min çay keçir. Qərbi Azərbaycanın su enerji ehtiyatlarının potensialı 21,8 milyard Kvt-saatdır. İldə 8,6 milyard kilovat-saatından istifadə etmək texniki cəhətdən mümkündür. Həmçinin, məqalədə Qərbi Azərbaycanın böyük çayları, onların uzunluğu, yerləşdiyi ərazi, hövzəsinin sahəsi və onlar üzərində tikilən su anbarları haqqında məlumat verilmişdir. Bundan başqa, məqalədə Qərbi Azərbaycanın günəş enerji potensialı araşdırılaraq qeyd edilmişdir ki, bu ərazilərdə günəş radiasiyasının miqdarı kifayət qədər yüksəkdir və günəşli saatların illik miqdarı 2500-2800 saatdır. Bu da onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan ərazisi kifayət qədər günəş enerji potensialı ilə zəngindir. Həmçinin bu ərazilərin külək enerji potensialı haqqında məlumat verilərək qeyd edilmişdir ki, bu ərazilərdə yay fəslini çıxmaq şərti ilə digər fəsilərdə demək olar ki, gün ərzində küləkli hava müşahidə edilir. Həmçinin küləyin orta illik sürəti isə bu ərazilərdə 7-8 m/s hesab edilir. Bütün bu araşdırmalardan məlum olur ki, Qərbi Azərbaycan ərazisində kifayət qədər bərpa olunan enerji ehtiyatları vardır.

Açar sözlər: *bərpa olunan enerji mənbələri, Qərbi Azərbaycan, hidroenerji mənbələri, günəş enerjisi, külək enerjisi*

Bu gün dünyada bərpa olunmayan enerji mənbələrinin uzun illər sonra tükənmə ehtimalını nəzərə alsaq, enerji təhlükəsizliyi baxımından demək olar ki, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin artırılması günümüzün aktual məsələlərindən biridir. Hər il atmosfərə İstilik Elektrik Stansiyalarından külli miqdarda zərərli qazlar, buxar qarışığı, tullantılar buraxılır. Bu da heyvanların, bitkilərin və insanların həyatı üçün ciddi təhlükə yaradır. Bunun üçün ekoloji cəhətdən təmiz, saf, mənbəsi tükənməyən bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə üstünlük vermək lazımdır.

Bərpa olunan enerji mənbələri bunlardır. Hidroenerji, külək enerjisi, günəş enerjisi, geotermal enerji, biokütlə enerjisi və qabarma-çəkilmə enerjisi.

Günəş enerjisi - Günəş işığından enerji əldə edilməsi texnologiyasıdır. Yer səthinə düşən Günəş enerjisinin miqdarı bütün neft, təbii qaz, daş kömür və digər yanacaq ehtiyatlarından çoxdur. Külək enerjisi - küləyi meydana gətirən hava axınının sahib olduğu hərəkət (kinetik) enerjisidir. Bərpa olunan enerji mənbələrindən biri hesab olunur. Bu enerjinin bir hissəsi faydalı olan mexaniki və ya elektrik enerjisinə çevrilə bilər.

Hidroenerji dedikdə, çayların, su axınının enerjisi başa düşülür. Hər bir çay müəyyən hidroenerji ehtiyatına malikdir. Hidroenerji ehtiyatları təbiətdə su dövrünü ilə əlaqədardır. Su dövrünü – Yerdə günəş radiasiyasının və ağırlıq qüvvəsinin təsiri nəticəsində suyun fasiləsiz yerdəyişməsidir.

Geotermal enerji yeraltı suların, süxurların enerjisidir.

Qərbi Azərbaycan ərazisi bütöv Azərbaycanın qədim, təbiətinə görə ən zəngin bölgələrindən biridir. Keçmişdə Azərbaycanın şimalı ilə cənubunu, bütün Qafqazla Yaxın Şərqi birləşdirən bu ərazi hazırda şimaldan Gürcüstan, şərqdən və cənub-şərqdən Azərbaycan Respublikası, qərbdən Türkiyə, cənubdan İranla həmsərhəd olmaqla 29,8 min km² sahəni əhatə edir. Bu diyar indi Ermənistan Respublikası kimi tanınsa da, onun ərazisi qədim Türk-Oğuz yurdu, tarixi Azərbaycan torpağıdır.

Qərbi Azərbaycanın ərazisi subtropik zonada yerləşir, lakin dağlıq relyefinə görə müxtəlif iqlim tipləri ilə seçilir. Qərbi Azərbaycanın iqliminə Qara və Xəzər dənizlərinin, eləcə də quraq İran və Kiçik Asiyanın yüksək dağlıq ərazilərinin yaxınlığı təsir edir. Düz və dağətəyi hissələrin iqlimi quru, yayı isti və qışı mülayim soyuq olan kontinentaldır, iyulda orta temperatur 24-26°C, mütləq maksimum temperatur 42°C, yanvarda -5°C; yağıntılar ildə 200-400 mm-dir. Orta dağlarda iqlim mülayimdir. İyul, avqust aylarında orta temperatur 18°C, qışı mülayim, qarlı, yanvarda orta temperatur -8°C -dən -2°C-dək olur. İllik yağıntının miqdarı 600-800 mm olur. Yüksək dağlıq ərazilərdə (2000-3000 m hündürlükdə) soyuq iqlim müşahidə edilir.

Qərbi Azərbaycan ərazisinin bərpa olunan enerji mənbələrini araşdırarkən məlum olur ki, bu ərazilər yüksək miqdarda hidroenerji potensialına malikdir. Bu ərazilərdən irilixırdalı 9,5 min çay keçir. Onlardan ən böyüyü - Araz (192 km; 1072 km - ümumi uzunluğu) Zaqafqaziyanın ən böyük çayı - Kürün sağ qoludur. Qərbi Azərbaycanın çaylarında gəmiçilik üçün imkanlar yoxdur, ona görə də çay sularından əsasən suvarma və su elektrik enerjisi mənbəyi kimi istifadə olunur. Qərbi Azərbaycanın su enerji ehtiyatlarının potensialı 21,8 milyard Kvt.saatdır. İldə 8,6 milyard kilovat.saatdan istifadə etmək texniki cəhətdən mümkündür. Qərbi Azərbaycanın mərkəzi və cənub hissələrinin bir çox ərazilərində yeraltı su axını üstünlük təşkil edir. Ən böyük artezian hövzəsi 29 milyard m³ statik su ehtiyatı olan İrəvan Çuxuru hövzəsidir. Müəyyən edilmiş bütün yeraltı hövzələrdə su ehtiyatı 50 milyard m³ olaraq qiymətləndirilir. Vulkanik ərazilərdə yeraltı sular həm şirin, həm də mineral olan çoxsaylı bulaqlar şəklində səthə çıxır. Qərbi Azərbaycanda 8 mindən çox bulaq var.

Qərbi Azərbaycanın böyük çayları bunlardır :

Araz çayı-Türkiyə, İran, Azərbaycan və Ermənistan əraziləri və sərhədləri ilə axır. Öz mənbəyini Türkiyə ərazisində Ərzurum dağlarından götürən çay Sabirabad şəhəri yaxınlığında Suqovuşan adlanan ərazidə Kür çayı ilə birləşib Xəzər dənizinə axır.

Arpaçay - Araz çayının sol qolu. Arpa gölündən başlayan çay Sərdarabad mahalı ərazisində Hacı Bayram kəndi yaxınlığında Araza tökülür.

Zəngi çay-Araz çayının sol qolu. Bu çay başlanğıcını Göyçə gölündən götürür. Axta, Gümüş rayonlarından, İrəvan şəhərindən, Zəngibasar rayonunun ərazisindən axıb Araz çayına tökülür. Bu çayın yatağı qədim zəngi tayfalarının sıx məskunlaşdığı ərazilərdə yerləşdiyi üçün çayın adı məhz bu cür adlanıb. İlin yaz və payız aylarında vaxtaşırı daşan Zəngi çayı yataqboyu yerləşən düzənlik ərazini basırdı. Ona görə də bu yerlər - Zəngi çayının daşqın sularının basdığı ərazi "Zəngibasar" adlandırılıb.

Ağstafaçay çayı - Kür çayının sağ qolu. Uzunluğu 13 km, hövzəsinin sahəsi 2500 km²-dir. Başlanğıcını Kiçik Qafqazın şimal şərq hissəsində Pəmbək sıra dağlarından götürür.

Gərnı çayı - Arazın sol qolu. Başlanğıcını Göyçə dağ silsiləsindən olan çay Gərnıbasar mahalı ərazisində Araza tökülür. Uzunluğu 34 km-dir.

Bazarçay çayı - uzunluğu 178 km, hövzəsinin sahəsi 2711 km²-dir. Zəngəzur ərazisində yerləşən Bazarçay Zəngəzur dağ silsiləsi və Qarabağ yaylası arasında yerləşir. Başlanğıcını Zəngəzur silsiləsinin şimal yamacından 3040 m yüksəklikdə yerləşən Zalxa gölündən götürür.

Tona çayı - indiki Ermənistan və Gürcüstan ərazilərindən axan çay.

Oxçuçay çayı - Azərbaycan və Ermənistan ərazilərindən axan çay. Oxçu çayı öz başlanğıcını Zəngəzur silsiləsinin ən uca zirvəsi olan Qapıcıq dağının (3904 m) cənubunda 3502 metr yüksəklikdə olan Yağlı dərə dağlarından götürüb. Arazın sol qoludur. Qafan rayonu və Zəngilan rayonu ərazilərindən keçir. Uzunluğu 85 km, hövzəsinin sahəsi 1140 km²-dir.

Cəlaloğlu çayı - Qərbi Azərbaycanın Loru mahalı ərazisindən keçir. Tona çayının sol qoludur.

Tərsaçay çayı - Ağstafa çayının sağ qolu. Başlanğıcını Göyçə dağlarından götürür. Uzunluğu 58 km-dir.

Ələyəz çayı - Arpa çayının sağ qoludur. Dərələyəz mahalından keçir. Uzunluğu 49 km-dir.

Qaranlıq çayı - Göyçə mahalının Qaranlıq rayonu ərazisindən axır. Uzunluğu 42 km-dir.

Qarasu çayı - Arazın sol qolu. Uzunluğu 40 km, hövzəsinin sahəsi 1610 km²-dir.

Basarkeçər çayı - Göyçə mahalının Basarkeçər mahalından keçir. Uzunluğu 28 km-dir.

Gorus çayı - Zəngəzur mahalındakı çaydır. Uzunluğu 29 km-dir.

Balıqlı çayı - Göyçə gölünə şimal-şərq tərəfdən tökülür.

Bəsitçay - Arazın sol qolu. Mənbəyini indiki Ermənistan respublikasından götürür. Çayın uzunluğu 44 km-dir.

Əyənçay çayı - Arpa çayının sağ qoludur. Dərələyəz mahalından keçir. Uzunluğu 42 km-dir.

Qazangölçay keçmiş Qafan rayonu ərazisində Gıgı dərəsi boyunca axan dağ çayıdır. Çay öz mənbəyini 3130 m yüksəklikdə Hərəmlı adlı yerdən və Qazangöl gölündən götürür. Hərəmlıdən və Qazangöldən gələn kiçik çay qolları Motalqəyə adlı yerdə birləşərək 30 km uzunluqlu Oxçuçayın sol qolu olan Qazangölçayı əmələ gətirir.

Qacaran şəhərində yerləşən Zəngəzur mis-molibden zavodunu elektrik enerjisiylə təmin etmək məqsədiylə 1983-cü ildə Qazangölçay üzərində Gıgı Su Elektrik Stansiyası inşa olunmuşdu. Bu çayların hidroenerji potensialından suvarma və elektrik enerjisi almaq məqsədilə istifadə edilir.

Gəyən dağının ətəyində 2010 m yüksəklikdə qədim yurd ocağımız olmuş Qaraqala kəndinin şərqində yağış, qar sularının toplanması nəticəsində Qaraqala su anbarı tikilmişdir. Süni su hövzəsi olan bu hidroqovşaq ətraf rayonlardakı əkin sahələrinin suvarılması üçün istifadə edilir.

1970-ci ildə Göyçə gölünün səviyyəsinin aşağı düşməsinin qarşısının alınması üçün Arpa çayı sahilində Dərələyəz mahalının Qədim Quşçu kəndi yaxınlığında Quşçu su anbarının tikintisinə başlanılmış, Basarkeçər dağ silsiləsindən 40 km-lik tunel qazılaraq bu anbardan su nəql edilmişdir. Həmin hövzədə balıqçılıq təsərrüfatı da yaradılmışdır.

Quşçu su anbarı 1950 m yüksəklikdə, sahəsi 145 hektar, sahil xətlərinin uzunluğu 8,5 km, dərinliyi 20 metr, su ehtiyatı 23 milyon kub metrdir.

Başlanğıcını Qarabağ yaylasının şimal-qərb yamaclarından alan Həkəri çayının sağ qolu olan və uzunluğu 178 km olan Bazarçayın yuxarı axarlarında, çayın üstündə Qalaçiq kəndindən 2-3 km şimal-qərbə tərəf hidroenerji məqsədilə su anbarı tikilmişdir və Quşçu su anbarı ilə 9-10 km-lik yeraltı su xətti ilə birləşdirilib ki, bu da Bazarçay hövzəsinin Göyçə gölü ilə süni əlaqəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Göyçə gölü nəinki Qərbi Azərbaycanda, Cənubi Qafqazda, ümumən Qafqazda, eləcə də dünyada tektonik mənşəli yüksək dağ gölləri sırasında təmiz su ehtiyatına görə fərqlənən təbii sututar kimi (1898 m yüksəklikdə olan) qiymətləndirilir və "Qafqazın incisi" hesab edilir.

2012-ci Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur mahalının Mehri bölgəsində ümumi gücü 130 MVt olan Mehri Su Elektrik Stansiyası tikilmişdir. Bütün bu araşdırmalardan belə məlum olur ki, Qərbi Azərbaycan əraziləri kifayət qədər hidroenerji potensialına malikdir.

Qərbi Azərbaycan ərazisində günəş radiasiyasının miqdarı da kifayət qədər yüksəkdir. Bu ərazilərdə Günəş radiasiyasının illik miqdarı 175-185 Vt/m² çatır, günəşli saatların illik miqdarı 2500-2800 saatdır. Bu da onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan əraziləri böyük miqdarda günəş enerji potensialına malikdir.

Həmin ərazilərdə yay aylarında isti küləklər əsir. Regionda qış aylarında şimal və qərb küləkləri əsir. Demək olar ki, bu ərazilərdə yay ayların çıxmaqla digər aylarda günün bütün vaxtlarında küləkli hava müşahidə edilir. Bu ərazilərdə küləyin sürəti bəzən 15-20 m/s-yə çatır. Küləyin orta illik sürəti isə bu ərazilərdə 7-8 m/s hesab edilir. Hakim küləklərin istiqaməti dağların quzey səmti, vadilərin və dərələrin istiqaməti boyunca davam edir. Bu da o deməkdir ki, Qərbi Azərbaycan əraziləri böyük külək enerji potensialına malikdir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Qərbi Azərbaycan ərazisində kifayət qədər bərpa olunan enerji mənbələri vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, K.M., Lətifov, Y.İ., Abdullayeva, G.K. Enerji ehtiyatları, elektrik enerjisi istehsalı və ətraf mühit. Bakı: 2005
2. Cəlilov, M.F. Alternativ və regenerativ enerji sistemləri. Bakı: 2009
3. <https://www.anl.az/down/meqale/hurriyyet/2021/may/745992.htm>
4. <http://www.anl.az/down/meqale/hurriyyet/2021/may/743718.htm>
5. <https://westaz.org/az/qerbi-azerbaycan/erazi>
6. https://anl.az/el/emb/Qerbi_Azerbaycan/toponimler/Caylar.pdf
7. Yunusoğlu, Q. "Qərbi Azərbaycanın sakral coğrafiyası" silsiləsindən – Sufiliyin irfani ocağı [Mətn] /Q. Yunusoğlu //Olaylar.-2021.- 21-27 may.- s.20.
8. Yunisoğlu, Q. Hürriyyət.- 2021.- 22-24 may.- s.14.

SUMMARY

Sevinj Rzayeva, Tofiq Nadirova

RENEWABLE ENERGY SOURCES OF WESTERN AZERBAIJAN

The article provides information about renewable energy sources. Information about the relief and climate types of the Western Azerbaijan territory is given, and it is reported that the climate of the flat and foothills is dry, the climate of the mid-mountainous areas is mild, and the cold climate is observed in the highlands.

The hydropower potential of the territory of Western Azerbaijan was investigated. Information about the rivers, underground water basins and springs of Zangezur, Zangibasar, Darelayaz, Goyche, Gafan, Mehri districts is given. It is known that 9.5 thousand rivers, large and small, pass through these areas. The potential of water energy resources of Western Azerbaijan is 21.8 billion kWh. It is technically possible to use 8.6 billion kilowatt-hours per year. Hemchin's article provides information about the large rivers of Western Azerbaijan, their length, their location, the area of their basin, and the water reservoirs built on them. In addition, the article examines the solar energy potential of Western Azerbaijan and notes that the amount of solar radiation in these areas is quite high and the annual number of sunny hours is 2500-2800 hours. This shows that the territory of Western Azerbaijan is rich in solar energy potential. In addition, information was given about the wind energy potential of these areas, and it was noted that windy weather is observed almost throughout the day in these areas, except for the summer season. Also, the average annual wind speed in these areas is considered to be 7-8 m/s. From all these studies, it is known that there are enough renewable energy resources in the territory of Western Azerbaijan.

Keywords: *renewable energy sources, West Azerbaijan, hydropower sources, solar energy, wind energy*

РЕЗЮМЕ

Севиндж Рзаева, Тофига Надирова

ВОЗОБНОВЛЯЕМЫЕ ИСТОЧНИКИ ЭНЕРГИИ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье представлена информация о возобновляемых источниках энергии. Приводятся сведения о типах рельефа и климата территории Западного Азербайджана, сообщается, что климат равнины и предгорий сухой, климат среднегорных районов мягкий, а в высокогорье наблюдается холодный климат. Исследован гидроэнергетический потенциал территории Западного Азербайджана. Приведены сведения о реках, подземных водоемах и источниках Зангезурского, Зангибасарского, Дарелаязского, Гейчинского, Гафанского, Мехринского районов. Известно, что через эти территории протекает 9,5 тысяч рек, больших и малых. Потенциал водно-энергетических ресурсов Западного Азербайджана составляет 21,8 миллиарда кВтч. Технически возможно использовать 8,6 миллиардов киловатт-часов в год. В статье Хемчина приведены сведения о крупных реках Западного Азербайджана, их длине, расположении, площади их бассейна и построенных на них водохранилищах. Кроме того, в статье рассматривается потенциал солнечной энергетики Западного Азербайджана и отмечается, что количество солнечной радиации в этих районах достаточно велико, а годовое количество солнечных часов составляет 2500-2800 часов. Это показывает, что территория Западного Азербайджана богата потенциалом солнечной энергетики. Кроме того, была дана информация о ветроэнергетическом потенциале этих территорий, а также отмечено, что ветреная погода на этих территориях наблюдается практически в течение всего дня, за исключением летнего сезона. Также среднегодовая скорость ветра в этих районах считается равной 7-8 м/с. Из всех этих исследований известно, что на территории Западного Азербайджана достаточно ресурсов возобновляемой энергии.

QƏRBİ AZƏRBAYCANA DİNC VƏ HÜQUQİ QAYIDIŞIN BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ ƏSASLARI

Məhəmməd QULUZADƏ

Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu

Beynəlxalq hüquq qaçqınların və məcburi köçkünlərin öz doğma diyarlarına qayıtmalarını və mülkiyyət hüquqlarını birmənalı olaraq tanıyır. Beynəlxalq məhkəmələrin qəbul etdikləri qərarlarda qaçqınların və məcburi köçkünlərin mülkiyyət hüquqları təsdiqlənir. Eyni zamanda BMT Baş Assambleyası və Təhlükəsizlik Şurası da bu məsələ ilə bağlı bəyanatlarında qaçqınların və məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına qayıtmalarını və mülkiyyət hüquqlarını tanımış və təsdiqləmişdir.

Bundan əlavə, BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasının 2005-ci ildə qəbul etdiyi Qaçqınlar və məcburi köçkünlər üçün ev və əmlakın restitusiyası Prinsipləri ("Pinheiro Prinsipləri") ev, torpaq və əmlakın restitusiyası hüququnun müdafiəsinə, habelə təhlükəsiz və ləyaqətli qayıdışa görə məhz beynəlxalq ictimaiyyətin məsuliyyət daşdığını təsbit edir (22-ci prinsip) və bu hüququ "bərabər vəziyyətdə olan digər köçkünlərə" də şamil edir. Bununla bağlı aşağıdakı misalları göstərmək olar:

- BMT restitusiyaya dair onlarca sənəd qəbul edib və mexanizmlər yaradıb (məsələn, təkcə fələstinlilərin restitusiya hüququna dair 3 qətnamə qəbul edilib);

- Bosniya və Herseqovinaya dair Dayton Sülh Sazişi Mülkiyyət Tələblərinə dair Komissiya yaradaraq 440 mindən çox qaçqına və 570 mindən çox məcburi köçkünə kömək edib;

- BMT-nin İnsan Hüquqları alt-Komissiyası ev, torpaq və əmlakın restitusiyasını beynəlxalq hüquqda insan hüququ kimi tanıyıb. BMT-nin İnsan Hüquqları Komitəsinin 31 sayılı Ümumi Qeydi Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda olan hüququn pozulmasına görə restitusiyanın mümkün təminat vasitəsi olmasını açıq-aşkar müəyyən edib;

- BMT-nin İnsan Hüquqları Komitəsinin 27 sayılı Ümumi Qeydi "öz ölkəsi" ifadəsinin "vətəndaşlığı olduğu ölkə" ifadəsindən daha geniş olduğunu qeyd edir. Bu məsələni tədqiq edən məşhur mütəxəssis Leckie 1991–2004-cü illərdə imzalanmış sülh sazişlərinin 56-sını araşdırarkən (məsələn, Tacikistan, Gürcüstan, Burundi, Ruanda, Mozambik və s.) onların 25 faizində restitusiya hüququnun təsbit olunduğunu müəyyən edib.

"Pinheiro Prinsipləri" beynəlxalq hüquqda "yumşaq hüquq" xarakteri daşısa da, onun mötəbərliyi İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin 2015-ci ilin iyun ayında Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı iki iş (Sarkisyan Azərbaycanı qarşı; Çıraqov və digərləri Ermənistanı qarşı) üzrə qəbul etdiyi qərarlarda və Avropa Şurasının qətnamələrində (Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 1708 (2010) sayılı qətnaməsi) bir daha öz təsdiqini tapmışdır.

"Pinheiro Prinsipləri" bərabər olaraq, bütün qaçqınlara, məcburi köçkünlərə və "köçkünə bərabər vəziyyətdə olan digər şəxslərə" şamil edilir. Prinsiplərin 2-ci maddəsinə uyğun olaraq, bütün qaçqınlar və məcburi köçkünlər qeyri-qanuni yolla məhrum edildikləri yaşayış yeri, torpaq və əmlaklarının restitusiyası hüququna (yəni pozuntudan əvvəlki

vəziyyətin bərpası) malikdirlər. Bu, mümkün olmayan hallarda isə müstəqil və qərəzsiz məhkəmənin müəyyən etdiyi formada yaşayış yeri, torpaq və əmlakın əvəzi ödənilməlidir.

"Pinheiro Prinsipləri", eyni zamanda onu da qeyd edir ki, dövlətlər restitusiya məsələlərini sülh sazişlərinə daxil etməlidirlər [maddə 12.6]. Dövlətlər yaradılmış restitusiya mexanizmləri barədə məlumatları qaçqınlara və məcburi köçkünlərə həm öz ölkələrində, həm də sığınacaq ölkəsində çatdırmalıdırlar [maddə 13.4]. Bu məlumatlardan savayı, restitusiya tələbi formaları sadə, anlaşılan olmalı və qaçqınların və köçkünlərin başa düşükləri dildə (dillərdə) hazırlanmalıdır [maddə 13.7]. Bununla əlaqədar olaraq, hüquqi yardım göstərilməsi (mümkün olduqda, ödənişsiz) təmin edilməlidir [maddə 13.11].

Digər önəmli təminatlardan biri də restitusiya tələbi irəli sürən şəxsə qarşı hər hansı təqibin və ya cəzanın tətbiq edilməməsi [maddə 13.12] və qərarların qəbulunda müvafiq "şəxslərin, qrupların və icmaların" iştirakının təmin edilməsidir [maddə 14.1]. Eyni zamanda restitusiya qərarının müvafiq qurumlar tərəfindən icra edilməsinə dair dövlətin öhdəliyi də müəyyən edilmişdir [maddə 20.2].

Restitusiya prosesinin bir komponenti olaraq, bütün qaçqınların və məcburi köçkünlərin "tam və səmərəli kompensasiya" almaq hüququ vardır [maddə 21.1]. Bu kompensasiya pul və ya digər formada ola bilər.

Əgər ev, torpaq və ya əmlak məhv edilibsə və müstəqil və qərəzsiz məhkəmənin qərarı ilə restitusiya faktiki olaraq mümkün deyilsə, o halda mülk sahiblərinin öz əmlaklarını bərpa etmək və ya yenidən tikmək imkanları mümkün olduğu qədər təmin edilməlidir [maddə 21.2].

Prinsiplər əlavə olaraq, qaçqınların və məcburi köçkünlərin bir sıra hüquqlarını da tanıyır (ayrı-seçkiliyə məruz qalmamaq hüququ; qanun qarşısında bərabərlik hüququ; məcburi yerdəyişmədən müdafiə olunmaq hüququ; şəxsi həyat və evə hörmətlə yaşamaq hüququ; əmlakdan sərbəst istifadə hüququ; hərəkət hüququ və öz yaşayış yerini seçmək hüququ; təhlükəsiz və ləyaqətli qayıtmaq hüququ; kompensasiya almaq hüququ və s.). Ölkələrin üzərinə bu hüquqları təmin etmək öhdəliyi qoyulub. 12-ci maddəyə uyğun olaraq, qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış yeri, torpaq və əmlaklarının restitusiyası tələblərini araşdırmaq və icra etmək üçün "bərabər, vaxtında, müstəqil, şəffaf və ayrı-seçkiliyə yol verməyən prosedurlar, institutlar və mexanizmlər yaradılmalı və dəstəklənməlidir". Bunu edərkən, dövlətlər iddiaçıların yaşına və cinsinə həssas yanaşmalıdırlar.

Həmin maddənin müvafiq bəndlərinə uyğun olaraq, bu işləri həyata keçirənlər üçün inzibati, hüquqi və məhkəmə tədbirləri görülməli, müvafiq qurumlar adekvat maliyyə, insan və digər resurslarla təmin edilməlidir. Ehtiyac olduqda, müvafiq beynəlxalq təşkilatlardan dəstək istənilməlidir. Zərurət olduqda, bununla bağlı yeni qanun və ya qaydalar qəbul edilməli, yaxud mövcud qanunlar və qaydalar dəyişdirilməlidir.

Digər önəmli təminatlardan biri restitusiya tələbi irəli sürən şəxsə qarşı hər hansı bir təqibin və ya cəzanın tətbiq edilməməsi və qərarların qəbulunda müvafiq "şəxslərin, qrupların və icmaların" iştirakının təmin edilməsidir. Eyni zamanda restitusiya qərarının müvafiq qurumlar tərəfindən icra edilməsinə dair dövlətin öhdəliyi də müəyyən edilmişdir.

Restitusiya prosesinin bir komponenti olaraq, bütün qaçqınların və məcburi köçkünlərin "tam və səmərəli kompensasiya" almaq hüququ vardır. Bu kompensasiya pul

və ya digər formada da ola bilər. Sonda bir daha qeyd edirik ki, “Pinheiro Prinsipləri” ev, torpaq və əmlakın restitusiya hüququnun müdafiəsinə, qaçqınların və məcburi köçkünlərin təhlükəsiz və ləyaqətli qayıdışına görə məsuliyyəti beynəlxalq ictimaiyyətin üzərinə qoyur.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

1. Beynəlxalq hüquq və təcrübə daha detallı araşdırılmalıdır;
2. BMT Baş Assambleyası və Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən restitusiyaya dair müvafiq sənədin qəbul edilməsi və mexanizmin yaradılması təşviq və tələb edilməlidir;
3. Qərbi azərbaycanlıların statusuna yenidən baxılmalı və həmin vətəndaşlar “qaçqına bərabər vəziyyətdə olan şəxslər” kimi tanınmalıdır;
4. İstifadə ediləcək terminlərə dair vahid yanaşma təmin edilməlidir;
5. BMT Təhlükəsizlik Şurasının *ad hoc* təsisat və ya digər qurum yaratması təhlil edilməli və təklif hazırlanmalıdır;
6. Məsələnin həllinə dair BMT Baş Assambleyasının müvafiq qərarının mümkünlüyü araşdırılmalıdır.

**QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ PRİZMASINDAN
"ERMƏNİSTAN DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİ HAQQINDA"
BƏYANNAMƏNİN 4-CÜ MADDƏSİNİN ŞƏRHİ**

Siyavuş BAĞIROV

siyavush.bagirov91@mail.ru

ORCID iD: 0000-0002-2347-9443

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Qərbi Azərbaycan qayıdış 2020-ci il müharibəsindən sonra mövcud aktuallıq dərəcəsini artırmış müzakirə mövzularından hesab edilir. Bu məqalə ölkənin mövcud həyatında və hüquq camiasında olan ənənəvi yanaşmadan fərqli olaraq, qarşı tərəfin – Ermənistan Respublikasının konstitusion aktının şərhinə həsr edilmişdir. Tezisin məqsədi "Ermənistan Dövlət Müstəqilliyi haqqında" Bəyannamənin 4-cü maddəsində əks edilmiş "Ermənistan Respublikası vətəndaşlığı" institutunun təhlili və onun 1988-1991-ci illərdə öz ata-baba torpaqlarından zorla çıxarılmış, bununla da vətəndaşlıq hüququndan qeyri-qanuni məhrum edilmiş azərbaycanlılarla əlaqələndirilməsidir. Tezisdə Bəyannamə ilə Konstitusiyanın hüquqi qüvvəsinin nisbəti, onun normalarının bugünkü aktuallığı və tezis predmeti üzrə tətbiqinin mümkünlüyünə toxunulmaqla bir neçə elmi nəticəyə gəlinir. Məqalə maksimum dərəcədə obyektiv, qeyri-hüquqi məzmunla yüklü ədəbiyyat və yanaşmadan azad formada tərtib edilmişdir.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, konstitusiya, dövlət müstəqilliyi haqqında bəyannamə, hüquqi qüvvə, vətəndaşlıq*

1. Giriş və metodologiya

Azərbaycan və Ermənistan dövlətləri arasında sülh danışıqlarının davam etdiyi və Qərbi Azərbaycan geri dönüşün aktuallıq qazandığı bir dövrdə biz mövcud münasibətlər çərçivəsində soydaşlarımızın ata-baba torpaqlarına qayıtmasının hüquqi əsasları üzərində düşünərkən bir nüans diqqətimizi cəkdi. Bəhsi keçən mövzunun tədqiqi istiqamətində yazılmış çoxsaylı elmi və publisistik yazılarda [1; 8; 9; 10; 11] müəlliflər, demək olar ki, beynəlxalq hüquqi sənədlərə fokuslanmaqla məsələnin həmin çərçivədə həllinə köklənir və hüquqi əsas da o yöndən tapmağa çalışırlar. Məqalə müəllifi olaraq, biz də dəstəkləyir və inanırıq ki, bu həll praktiki cəhətdən yalnız və yalnız dövlətlərarası razılaşmanın məntiqi nəticəsi ola bilər. Lakin hüquqi əsasların toplanmasını sadəcə beynəlxalq hüquqa bağlamaq, zənnimizcə, düzgün deyil. Buna görə də Ermənistan Respublikasının milli qanunvericiliyinin şərhində fayda olduğunu düşünürük. Tədqiqat əsnasında bizi sevindirən başqa bir məsələ Ermənistan Respublikası Konstitusiyasının 47-ci maddəsinə (vətəndaşlıq hüququ) professor Zəhid Cəfərov tərəfindən elmi-publisistik münasibət bildirilməsi oldu. Z.Cəfərov haqlı olaraq göstərir ki, *Ermənistan Respublikası Konstitusiyasının 47-ci maddəsinin 1-ci bəndində "Ermənistan vətəndaşlarından doğulmuş uşaq Ermənistan vətəndaşıdır" anlayışı mövcuddur, onda həmin tələbə müvafiq olaraq qeyd olunan illərdə ölkədən*

çıxarılan azərbaycanlı vətəndaşların övladlarının da həm vətəndaşlıq, həm də varislik hüquqları təmin edilməlidir [4].

Hesab edirik ki, Ermənistan Konstitusiyasının şərhindən əvvəl “Ermənistan Dövlət Müstəqilliyi haqqında” 1990-cı il Bəyannaməsi təhlil edilməlidir. Çünki Konstitusiyanın özü bu Bəyannaməyə əsaslanır və iki hüquqi aktın müqayisəsində biri digərinin əsasını təşkil etdiyindən Bəyannamənin mövqeyi öyrənilməlidir.

Tezisin tərtibində ümumelmi metodlardan, həmçinin hüquq elminə və hermenevtikaya xas metodlardan istifadə edilmişdir.

2. Bəyannamə və Konstitusiyanın qüvvəsi nisbəti və tənzimlənən münasibətin xarakteri

2.1. Bəyannamə və Konstitusiyanın nisbəti

XX əsrin 80-ci illərinin sonunda Sovet İttifaqında durğunluğun xaosla çevrilməsinin məntiqi davamı olaraq 1990-cı ildə Ermənistan SSR Ali Soveti “Ermənistan Dövlət Müstəqilliyi haqqında” Bəyannaməni [5] (bundan sonra – Bəyannamə) qəbul etdi. Bəyannamədə ümumi məqsəd Sovet İttifaqından ayrılma, yeni dövlətin beynəlxalq cəmiyyətə tanınması və dövlət quruculuğunun ilkin istiqamət və əsaslarının müəyyən edilməsidir.

1991-ci ildə SSRİ-nin tamyekun süqutundan sonra Ermənistan faktiki müstəqillik qazanmış və 1995-ci ildə yeni Konstitusiyaya qəbul etmişdir. Burada **açar məsələ** Ermənistan Ali Sovetinin qəbul etdiyi Bəyannamənin Ermənistan SSR (Bəyannamə qəbulundan sonra – Ermənistan Respublikası) ərazisində legitimliyinin müəyyən edilməsidir. Bəyannaməni qəbul edən Ermənistan SSR Ali Soveti, yəni parlamentdir – Ermənistan SSR əhalisi tərəfindən seçilmiş qanunverici orqandır. Qəbul edilmiş hüquqi aktın preambula və bəndlərinin nə dərəcədə doğru olması – bu, başqa bir məqalə və tədqiqatın predmetidir – lakin bizim müəyyən etməli olduğumuz məsələ Bəyannamə qəbulunun hüquqi qüvvəsinin mövcudluğu və Ermənistan SSR ərazisində yaşayan vətəndaşlara təsiridir. Bir sözlə, şübhəsiz, Bəyannamənin maddi tərəfi (Dağlıq Qarabağ iddiaları və s.) kifayət qədər birtərəflidir, fəqət tezisnin məqsədinə nail olmaq üçün Bəyannaməyə formal istiqamətdən yanaşmaq lazımdır.

1995-ci ildə qəbul edilmiş Ermənistan Respublikası Konstitusiyasının preambulasında göstərilir ki, “erməni xalqı erməni dövlətçiliyinin fundamental prinsiplərinə və Ermənistanın Müstəqilliyi haqqında Bəyannamədə təsbit olunmuş milli məqsədlərə əsaslanaraq ... Ermənistan Respublikasının Konstitusiyasını qəbul edir” [15].

Buradan aydın olur ki, Konstitusiyayı qəbul edən iradə, yəni xalq belə məsləhət bilmişdir ki, Ali Qanun erməni dövlətçiliyinin fundamental prinsiplərinə və sözügedən Bəyannamədə təsbit edilmiş prinsiplərə əsaslanmalıdır. Bunun əksini iddia etmək – formal və erməni xalqının mövqeyi baxımdan – yanlışdır. Konstitusiyaya və Bəyannamə arasında mövcud əlaqə belədir ki, Konstitusiyaya Bəyannamənin əks etdirdiyi prinsiplərə zidd ola bilməz. Deməli, hər nə qədər Konstitusiyaya milli hüquq sisteminin əsası hesab edilsə də, onun özü də bəhsi keçən prinsiplərdən və məqsədlərdən asılı olmalıdır. Örnək versək, hipotetik olaraq X haqqında Ermənistan Respublikasının Qanunu Ermənistan Konstitusiyasına zidd ola bilməz. Burada əlaqə tərəfləri Qanun və Konstitusiyadır. Konstitusiyaya Qanundan bir pillə yuxarıda olduğundan ona münasibətdən daha üstün

hüquqi qüvvəyə malikdir. Analoji olaraq digər bir əlaqədə tərəflər Bəyannamə və Konstitusiyadır. Burada iki fikir əsasında davam etmək mümkündür:

1. Konstitusiyanın preambulasında həmin tabeçilik aşkar şəkildə göstərilib (**formal əlamət**).

2. Hər bir xalq Konstitusiyayı tərtib edərkən müəyyən prinsip və ideyalara, mövqeyə əsaslanır (**maddi əlamət**).

Bu hal sadəcə Ermənistana xas deyil. Sovet İttifaqının süqutu dövründə 1990-cı ildə Baltika respublikalarının başlatdığı praktika, demək olar ki, bütün ittifaq üzvlərində, hətta bəzi muxtar qurumlarda da tətbiq edilmişdir. Əvvəlcə, müstəqilliyin bəyanını təsdiq edən bir sənəd qəbul edilmiş, ölkə adına və rejiminə təkmilləşmələr aparılmışdır. Bunun ardınca da digər hüquqi sənədlər ortaya çıxmışdır. Məsələn, Azərbaycan SSR ilə Ermənistan SSR-i müqayisə etsək, praktikanın ümumi konturları eyni olsa da, bəzi fərqlər vardır. Ermənistan SSR Ali Sovetinin Bəyannaməsi ilə ölkənin adı dərhal dəyişildiyi halda, Azərbaycan SSR-də ad dəyişikliyi (5 fevral 1991) və müstəqillik haqqında bəyannamə (30 avqust 1991) arasında vaxt fərqi olmuşdur. Əlavə olaraq, Azərbaycan parlamenti dövlət müstəqilliyi institutu üzrə Bəyannamə qəbulu ilə kifayətlənməmiş və ayrı bir ada malik Konstitusiya Aktı qəbul etmişdir (18 oktyabr 1991). Azərbaycan və Ermənistan Konstitusiyalarının əsaslandığı hüquqi aktlar arasında fərq də bundan qaynaqlanır – Azərbaycan Konstitusiyasının preambulası Bəyannaməyə deyil, Konstitusiya Aktına istinad edir [2].

Biz hesab edirik ki, preambulaları **xalqın iradəsindəki məqsəd və onun tərtibatçılarının mövqeyi** nöqteyi-nəzərindən təfsir etsək, ad fərqi baxmayaraq, Bəyannamə və Konstitusiya Aktının müvafiq konstitusiyalara görə üstün hüquqi qüvvəsi eynidir – hər iki halda Ali Qanun yuxarıda göstərdiyimiz iki (maddi və formal) əlamətə görə özündə istinad edilən hüquqi aktın prinsiplərinə (Ermənistan Konstitusiyası isə həm də milli məqsədlərə) zidd ola bilməz.

Konstitusiya Aktının (və ya analoji aktın) Konstitusiyadan üstün hüquqi qüvvəsi təkcə Azərbaycan və Ermənistan üçün əhəmiyyət kəsb etmir, həm də hazırda yaşanan Ukrayna böhranında Rusiya tərəfinin tərəfsizlik baxımından Ukraynanın Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktına istinad etməsi (Rusiya prezidentinin T.Karlsonla müsahibəsində [6]) onun zəruriliyi sübut edir.

Hüquqi qüvvədən söz açmışkən Konstitusiyadan daha üstün hüquqi qüvvəyə malik bir aktın taleyi məsələsinə də qısaca toxunmaq istərdik. Bizim fikrimizcə, Bəyannamə qanunvericilik baxımından gözdən kənarda saxlanıla bilməz. Düşünülə bilər ki, **Bəyannaməni qəbul edən parlamentdir, lakin Konstitusiyayı qəbul edən xalqdır; buna görə də Bəyannamənin üstün qüvvəsi yoxdur** – fəqət bu fikrin doğruluğunu təkzib edən əməl bəhs etdiyimiz **formal** əlamətdir. Burada haqlı sual yaranır: Məgər erməni xalqı iradə nümayiş etdirərək Konstitusiyayı qəbul edərkən preambuladakı Bəyannamə istinadını gözdən keçirmişdi? Təbii ki, bunun əleyhinə də səs verilə bilərdi, lakin referendumdan keçmiş bir hüquqi aktda Bəyannamə bu aktın özündən üstün sayılmışsa, bu cəhətdən şərhə yer qalmır. Çünki Konstitusiyadan həmin hissəni çıxara biləcək xalqdan başqa xüsusi bir subyekt yoxdur. Xalqın dəyişmiş iradəsinin təzahürünədək Bəyannamə Konstitusiyadan üstün olaraq qalacaqdır.

2.2. *Bəyannamədə vətəndaşlıq institutuna münasibət*

Bəyannamənin 4-cü maddəsinə əsasən,

4. **Ermənistan Respublikasının ərazisində yaşayan bütün vətəndaşlar üçün** Ermənistan Respublikasının vətəndaşlığı yaradılır. **Ermənistan Respublikasından kənarda yaşayan ermənilərin** Ermənistan Respublikasının vətəndaşlığı hüququ vardır. Ermənistan Respublikasının vətəndaşları onun himayəsindədirlər. Ermənistan Respublikası milliyyətindən, irqindən və dinindən asılı olmayaraq, vətəndaşların azad və bərabər inkişafını təmin edir [5].

Bəyannamə qüvvəyə mindiyi moment üçün (1990-cı il) Ermənistan SSR hüdudlarını kriteriya müəyyən etməklə 2 fərqli qrup müəyyənləşdirir:

A. Ermənistan SSR daxilində – SSRİ vətəndaşları – *vətəndaşlıq və ərazi*;

B. Ermənistan SSR-dən kənarda – sadəcə ermənilər – *milliyyət*.

Burada bir sıra mübahisəli məqamlar ortaya çıxır:

A. Ermənistan vətəndaşlığının haçan yaranması mübahisəlidir, çünki ittifaq fərdləri SSRİ vətəndaşı hesab edilir, qeydiyyatdan asılı olmayaraq, müttəfiq dövlətin spesifik vətəndaşlığını qazanmışdılar. SSRİ-nin süqutu ərəfəsində ittifaq üzvlərində bu cür xüsusi qanunlar qəbul edilməyə başlanmışdı. Məsələn “Azərbaycan SSR vətəndaşlığı haqqında” 1990-cı il tarixli Azərbaycan SSR Qanunu [3] buna nümunədir. Qanun bir sıra müsbət cəhətləri ilə, məsələn, “Azərbaycan SSR vətəndaşlığı” institutu [maddə 1]; hər bir fərdin sovet vətəndaşı olmasına baxmayaraq, müttəfiq respublikaya Azərbaycan SSR vətəndaşının verilməsinin yolverilməzliyi [maddə 8] kimi hallarla seçilsə də, 23 may 1990-cı il tarixli, 1518-I nömrəli “SSRİ vətəndaşlığı haqqında” Sovet İttifaqı qanunu [14] ilə müəyyən edilmiş normaların ziddinə deyildi, faktiki olaraq, onu təkrar edirdi. 1990-cı il Azərbaycan SSR qanununda yenilik ondan ibarət idi ki, əvvəlki Sovet İttifaqı vətəndaşlıq qanunlarından (1938 və 1978) fərqli olaraq, vətəndaşın spesifik ittifaq üzvünə mənsubluğu əks edilirdi. Şübhə etmirik ki, bunda səbəb İttifaq çərçivəsində dəyişiklik idi, çünki 01 dekabr 1978-ci il tarixli, 8497-IX nömrəli Sovet İttifaqı qanununun [13] 1-ci maddəsi 1938-ci il tarixli qanunun əənənəsini davam etdirərək *vahid ittifaq vətəndaşlığı (Единое союзное гражданство)* konsepsiyasına əsaslanırdısa, 1990-cı il tarixli ittifaq qanununun 1-ci maddəsi belə adlanmamış, əlavə olaraq, orada göstərilmişdir: “SSRİ-də ittifaq vətəndaşlığı yaradılmışdır. İttifaq respublikasının hər bir vətəndaşı, eyni zamanda SSRİ vətəndaşıdır. Muxtar respublikanın hər bir vətəndaşı, eyni zamanda muxtar respublikanın daxil olduğu ittifaq respublikasının vətəndaşı və SSRİ vətəndaşıdır”. Deməli, əvvəllər sadəcə SSRİ vətəndaşlığı olduğu halda, 1990-cı ildən etibarən **ikiləşmiş**, hətta **üçləşmiş** (muxtar qurumlar) vətəndaşlıqdan söhbət gedə bilərdi.

Azərbaycandan fərqli olaraq, Ermənistanda vətəndaşlıq haqqında Qanun bu dövrdən çox sonra – 1993-cü ildə qəbul edilmişdi. Buna görə də “Ermənistan Respublikası vətəndaşlığı” institutu sadəcə Bəyannamə ilə tənzimlənirdi, SSRİ qanunu isə *mutatis mutandis* (ziddiyyət təşkil etməyən hallarda) tətbiq edilə bilərdi.

SSRİ 1991-ci ilin dekabrında süqut etdikdə Ermənistan tam müstəqilləşmişdir, halbuki Bəyannamə 1990-cı ilə aiddir və “Ermənistan Respublikası vətəndaşlığı” institutunun yaradılmasını elan edir. Burada isə ikili vətəndaşlıq problemi üzə çıxır, məsələn 1990-cı ildə Ermənistanda yaşayan A. adlı fərd **müstəqil Ermənistan vətəndaşı** sayılmalıdır, yoxsa **sovet vətəndaşı?**

B. 1990-cı ildə başqa müttəfiq respublikalarda qeydiyyatda olan, lakin an etibarilə Ermənistanda olan fərdlər, mütləq ki, var idi. Bəyannamə mətninə əsasən belə çıxır ki, Ermənistan SSR ərazisindəki fərdlərin hamısı avtomatik vətəndaşlıq əldə edirdi mi?;

C. Ermənistan SSR ərazisində qeydiyyatda olub, həmin an üçün Ermənistandan kənarda olan və milliyyətə erməni olmayan fərd vətəndaş olmaq hüququndan məhrummu edilir?;

Ç. Ən əsası, 1990-cı ildə hələ də azərbaycanlıların əhəmiyyətli hissəsi Ermənistan SSR ərazisində idi və onların son qrupu təxminən Bəyannamə qəbulundan 1 il sonra – 1991-ci ilin avqustunda çıxarılmışdı. Yəni bu bir il aralığında, faktiki olaraq, Ermənistanın vəzifəli şəxsləri və fiziki şəxsləri erməni xalqının iradəsi əsasında qəbul edilmiş bir Bəyannamənin müddəalarını pozaraq Ermənistan SSR ərazisində olan və olduğu üçün vətəndaşlıq hüququna malik olan azərbaycanlı fərdləri həddüdlardan çıxarmış, nəticədə onların vətəndaşlıq və bundan irəli gələn digər hüquqlarını pozmuşdur.

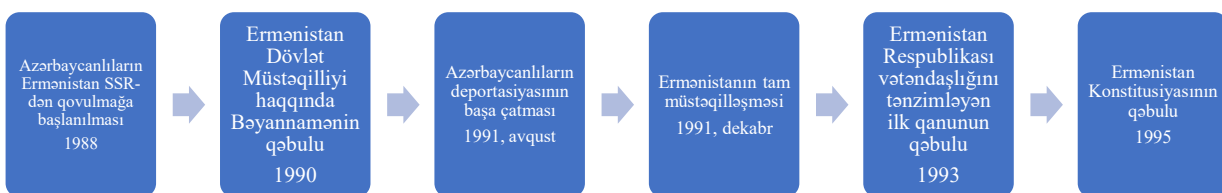
Ç bəndi 1988-1991-ci, ən pis halda isə 1990-1991-ci illərdə yurdlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların hüquqlarının pozulmasının birinci sübutudur. Özü də heç bir beynəlxalq akta istinada gərək belə duymadan, erməni xalqının iradə ifadəsi olan, müəyyən etdiyi prinsipləri Konstitusiyadan daha üstün Bəyannaməyə zidd hərəkətlərin təsdiqidir.

2.3. Tənzimlənən münasibətin xarakteri

Vətəndaşlıq münasibətlərində tərəf qismində bir halda dövlət və vətəndaş (vətəndaşlığın əldə edilməsi və s.), digər halda isə vətəndaş və vətəndaş (vətəndaşların bərabərliyi prinsipi və s.) çıxış edə bilər. Məqalə predmeti olan vətəndaşlıq münasibətləri (dövlət və vətəndaşın tərəf olduğu münasibətlər) xarakter etibarilə *publik hüquqi münasibət*dir. Bu qənaətdə gəlmək səbəbimiz xüsusi və ümumi (publik) hüququn təməllərindəki fərqdən irəli gəlir. Q.Radbruxun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, *bərabərləşdirici və bölüşdürücü ədalət bərabərlik və ya təcəllik əsasında asılı olaraq, ümumi və ya xüsusi hüquqa müraciət edir* [12, s. 163].

Dövlət və vətəndaş arasındakı vətəndaşlıq münasibətləri vətəndaşlığın sonradan və ya əvvəldən əldə edilməsindən asılı olmayaraq, zənnimizcə, publikdır, çünki dövlət vətəndaşla bərabər (*equality*) deyil, balanslaşdırılmış ədalət (*equity*) mövqeyində durur.

Tənzimlənən münasibətin müəyyən edilməsi Bəyannamənin zamana görə qüvvəsi prizmasından önəm kəsb edir. Zaman oxuna diqqət yetirək:

Məqalənin əvvəlki abzaslarında da qeyd etdiyimiz kimi, ən pis halda, 1990-cı ilin avqustundan (Bəyannamənin qəbulu) 1991-ci ilin avqustunadək deportasiya edilmiş azərbaycanlıların vətəndaşlıq hüquqları pozulmuşdur. Bunu publik hüquq münasibəti ilə əlaqələndirməyimizin səbəbi Bəyannamənin zamana görə qüvvəsi ilə əlaqədar potensial iddiaya cavab verməkdir. **Qarşı tərəfdən iddia edilməsi ehtimal olunur ki, həmin aralıqda (1988/1990-1991) “Ermənistan Respublikası vətəndaşlığı” institutunu tənzim edən qanunun yoxluğu deportasiyaya bu və ya digər formada haqq qazandırmış olsun.** Publik hüquq münasibətini tənzimləyən qanunların özəlliyi *statutory* tərzinə malik olma (yəni çərçivəyə salınmış, konkret tənzim edilən və qanunda birbaşa göstərilmədiyi və icazə verilmədiyi hallarda kənara çıxıla bilməyən), təfsirin şərtlərindən biri isə “qanunun fərq

qoymadığı yerlərdə biz də fərq qoya bilmərik" (*ubi lex non distinguit, nec nos distinguere debemus*) qaydasıdır [7, s. 285-286, 339-340].

Buna görə də vətəndaşlıq münasibətini tənzimləyən Bəyannamədə və ya başqa bir hüquqi aktda həmin şəxslərin deportasiya edilməsinin, vətəndaşlıqdan məhrum edilməsinin *statutory* əsası göstərməli idi. Təfsirin şərtlərindən birinə qayıtsaq ("qanunun fərq qoymadığı yerlərdə biz də fərq qoya bilmərik"), qanun fərq qoymadığından Ermənistan SSR-dən qovulmuş azərbaycanlılara da fərq qoyulmamalı idi. Aşkardır ki, onların vətəndaşlıq hüquqlarından məhrum edilmələri elə həmin Bəyannamənin elan etdiyi prinsiplərə (vətəndaşların milliyyətdən asılı olmayan bərabərliyi) ziddir.

Əlavə olaraq, bu vətəndaşların qanunsuz məhrum edildikləri vətəndaşlıqlarını geri qazanması tələbi, hesab edirik ki, hansısa müddətə (ölüm halı istisna), məsələn iddia müddətinə və s. tabe tutula bilməz. Bunun da səbəbi publik xarakterli olmasıdır.

Nəticə

Apardığımız tədqiqatdan aşağıdakı nəticələrə gəlirik:

- 1) Soydaşlarımızın Qərbi Azərbaycana geri dönüşü kontekstində beynəlxalq hüquqi aktlarla yanaşı, Ermənistan qanunvericiliyi nəzərə alınmalı və şərh edilməlidir;
- 2) Qərbi Azərbaycana qayıdışın praktiki cəhətdən yalnız dövlətlərin razılaşması əsasında olsa da, onun hüquqi əsasları heç də belə razılıqla, bir sözlə, beynəlxalq hüquqla məhdudlaşmır;
- 3) "Ermənistan Dövlət Müstəqilliyi haqqında" Bəyannamə Ermənistan Respublikası qanunvericiliyinin bel sütunudur və hüquqi qüvvəsinə görə Konstitusiyadan daha üstün statusa malikdir;
- 4) "Ermənistan Respublikası vətəndaşlığı" institutu ilk dəfə Bəyannamədə tənzimlənmişdir. Bu Bəyannamə 1993-cü ildə Qanun qəbul edilənədək həmin institutu tənzimləyən yeganə hüquqi akt (*mutatis mutandis* Sovet qanunvericiliyi istisna) olmuşdur;
- 5) 1988-1991-ci illərdə soydaşlarımızın vətəndaşlıqdan məhrum edilməklə ata-baba torpaqlarından çıxarılması 1988-1990-cı illər üzrə sovet qanunvericiliyinin, 1990-1991-ci illər üzrə isə həmin Bəyannamənin pozuntusudur;
- 6) Bəyannamədə tənzim edilən vətəndaşlıq münasibətləri fərd (vətəndaş) və dövlət (Ermənistan Respublikası) arasında olduğundan publik xarakter daşıyır. Bunun məntiqi davamı olaraq, həm publik münasibətlərin xarakteri, həm publik münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik aktlarının *statutory* özəlliyə sahib olması, həm də qədim Romadan məlum olan təfsir şərti ("qanun fərq qoymursa, biz də qoya bilmərik") bir tərəfdən soydaşlarımızın torpaqlarından deportasiyası və vətəndaşlıqdan məhrum edilmələri ilə bağlı əsasın olmadığını ortaya qoyaraq pozuntunu təsdiq edir, digər tərəfdən ölüm halı istisna olmaqla vətəndaşlığın bərpası üçün müraciətə hər hansı zaman məhdudiyyəti tətbiq edilə bilməz.

Müəllif qeydi: Bu Bəyannamənin preambula hissəsində qeyri-qanuni şəkildə Azərbaycan SSR-ə tabe olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Oblastı Ermənistana birləşdirilmiş qurum kimi göstərilmişdir. Buna görə də Bəyannamənin şərh zamanı bu cür separatçı-subyektiv mövqe nəzərə alınmamışdır. Məqalədə də qeyd etdiyimiz kimi, "...bizim müəyyən

etməli olduğumuz məsələ Bəyannamə qəbulunun hüquqi qüvvəsinin mövcudluğu və Ermənistan SSR ərazisində yaşayan vətəndaşlara təsiridir. Bir sözlə, şübhəsiz, Bəyannamənin maddi tərəfi (Dağlıq Qarabağ iddiaları və s.) kifayət qədər birtərəflidir, fəqət tezisə nail olmaq üçün Bəyannaməyə formal istiqamətdən yanaşmaq lazımdır...”

ƏDƏBİYYAT

1. Abdalov, N. Qərbi Azərbaycan qayidiş haqqımızdır. “Respublika” qəzeti, 15.06.2024.
URL: <https://respublika-news.az/az/news/1718460898-qerbi-azerbaycana-qayidis-haqqimizdir> (son baxış 15.06.2024).
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995, 2024-cü il redaksiyası).
URL: <https://e-qanun.az/framework/897> (son baxış 15.06.2024).
3. “Azərbaycan SSR vətəndaşlığı haqqında” 1990-cı il tarixli Azərbaycan SSR Qanunu.
URL: <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000069441> (son baxış 15.06.2024).
4. Cəfərov, Z. Qərbi Azərbaycan qayidişin beynəlxalq hüquqi əsasları. Xalq Qəzeti, 14.12.2023.
URL: <https://xalqqazeti.az/az/sosial-heyat/153826-qerbi-azerbaycana-qayidis-beynelxalq-huquqi> (son baxış 15.06.2024).
5. Declaration on Independence of Armenia, 23.08.1990.
URL: <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=2902> (son baxış 15.06.2024).
6. Full text transcript of interview of President of Russian Federation, Vladimir Putin with Tucker Carlson.
URL: <https://www.miragenews.com/full-text-transcript-of-tucker-carlson-putin-1171489/> (son baxış 15.06.2024).
7. Gözler, K. Hukuka giriş. 19. Baskı. Bursa: Ekin yayınları, 2022 – 540 syf.
8. Hüseynova, İ. “Qərbi Azərbaycan qayidiş tarixi zərurətdir”. Xalq Qəzeti, 27.04.2024.
URL: <https://xalqqazeti.az/az/siyaset/176298-qerbi-azerbaycana-qayidis-tarixi-zeruretdir> (son baxış 15.06.2024).
9. “Qərbi Azərbaycan qayidiş” konsepsiyası. Axundov adına Milli Kitabxananın elektron məlumat bazası.
URL: https://anl.az/el/emb/Qerbi_Azerbaijan/Konsepsiya.htm (son baxış 15.06.2024).
10. Mehdiyev, P. Qərbi Azərbaycan qayidiş və işğal dövrü: Hüquqi aspektlər. AzərTAc.
URL: <https://azertag.az/xeber/qerbi-azerbaycana-qayidis-ve-igal-dovru-huquqi-aspektler-2845127> (son baxış 15.06.2024).
11. Nağıyev, R. Qərbi Azərbaycan qayidiş haqq davamızın yeni səhifəsidir. YAP xəbərləri, 28.12.2022.
URL: https://www.yeniazərbaycan.com/YAPxeber_e78888_az.html (son baxış 15.06.2024).
12. Radbrux, Q. “Hüquq fəlsəfəsi”. Bakı: Qanun, 2016, – 272 s.
13. “SSRİ vətəndaşlığı haqqında” 01 dekabr 1978-ci il tarixli, 8497-IX nömrəli Sovet İttifaqı Qanunu.
URL: <http://www.kaznachey.com/doc/aRWM0558DCW/> (son baxış 15.06.2024).
14. “SSRİ vətəndaşlığı haqqında” 23 may 1990-cı il tarixli, 1518-I nömrəli Sovet İttifaqı Qanunu.

URL:<https://base.garant.ru/6335804/> (son baxış 15.06.2024).

15. The Constitution of the Republic of Armenia (1995, revised version 2015).

URL:https://www.constituteproject.org/constitution/Armenia_2015 (son baxış 15.06.2024).

SUMMARY

Sıyavush Baghirov

INTERPRETATION OF ARTICLE 4 OF THE DECLARATION ON ARMENIAN STATE INDEPENDENCE FROM THE PERSPECTIVE OF RETURN TO WESTERN AZERBAIJAN

After the war in 2020, the subject of returning to Western Azerbaijan has become more and more significance. This thesis deviates from the conventional interpretation found in the state's contemporary legal community and daily life by focusing on the interpretation of constitutional act of the other party to dispute – the Republic of Armenia. The thesis's goal is to examine the notion of "citizenship of the Republic of Armenia" as it is expressed in Article 4 of the "Declaration of Independence of Armenia" and apply it to the Azerbaijanis who were illegally lost citizenship rights after being forcibly removed from their ancestral lands between 1988 and 1991. The thesis addresses the legal effect ratio between the Declaration and the Constitution, the current relevance of their norms, and the applicability of these norms to the subject of the thesis, arriving at several scientific conclusions. The thesis is formulated objectively, free from literature and approaches laden with non-legal content.

Keywords: *Western Azerbaijan, constitution, declaration of independence, legal effect, citizenship*

QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞIN HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ: İNSAN HAQLARI VƏ HÜQUQİ TƏMİNATLAR

Yusif MİRZƏZADƏ

*yusifmirzezade@ndu.edu.az
Naxçıvan Dövlət Universiteti*

Xülasə

Məqalədə Qərbi Azərbaycan qayıdışın hüquqi aspektləri bu sahədə qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq-hüquqi sənədlər və milli qanunvericilik əsasında ətraflı şəkildə təhlil olunur. Bu sahə üzrə dünya praktikası və ölkə qanunvericiliyi sistemli şəkildə tədqiq olunaraq mövcud problemlər və onların həlli istiqaməti, o cümlədən insan hüquqları və hüquqi təminatlar göstərilmişdir.

***Açar sözlər:** Qərbi Azərbaycan, deportasiya, beynəlxalq hüquqi aktlar, insan hüquqları, milli qanunvericilik, hüquqi təminatlar, İnsan hüquqları üzrə Beynəlxalq Bill*

2020-ci il 27 sentyabrda başlayan və 44 gün davam edən Vətən müharibəsi və 24 saatlıq antiterror əməliyyatı ilə Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun işğaldan azad edilməsilə Azərbaycan Respublikası öz ərazi bütövlüyünün təmin olunması istiqamətində əsaslı addım atdı. Qarabağa və Şərqi Zəngəzura qayıdışın reallaşması ilə vaxtilə öz dədə-baba yurdlarından qovulmuş yüzlərlə insanın pozulmuş hüquqları bərpa edilmiş oldu. Bu gün 30 illik həsrətin ardından Qarabağa və Şərqi Zəngəzura qayıdan yüzlərlə azərbaycanlı kimi 1 əsrdən artıqdır ki, Qərbi Azərbaycandan əsassız və qeyri-qanuni şəkildə qovulan yüzlərlə azərbaycanlı da tarixi ədalətin və hüququn bərpasını həsrətlə gözləyir. Beynəlxalq hüquqi aktlar və milli qanunvericilik çərçivəsində Qərbi Azərbaycandan deportasiyaya məruz qalmış insanların hüquqlarının bərpa olunması bu gün Azərbaycanda hüquq elminin əsas məqsədləri sırasındadır. Bu nöqteyi-nəzərdən Qərbi Azərbaycana qayıdışın hüquqi aspektlərinin işlənilməsi, hadisələrə düzgün hüquqi qiymətin verilməsi məqsədilə vaxtilə baş vermiş tarixi hadisələrə nəzər yetirmək lazımdır.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın şimal xanlıqlarının Çar Rusiyası tərəfindən işğalı və Rus-İran və Rus-Türk müharibələrinin gətirdiyi fəlakətlər Azərbaycanın, bütövlükdə isə Cənubi Qafqazın siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatına ciddi təsir göstərdi. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi ilə Azərbaycan torpaqlarının rəsmi olaraq iki hissəyə parçalanması, ilk dəfə olaraq Şimali Azərbaycan və Cənubi Azərbaycan terminlərinin ortaya çıxması, milli dövlətçiliyini və müstəqilliyini itirən Azərbaycanın iki müxtəlif dövlətin tərkibində fərqli inkişafa qədəm qoymasını bu faciələr sırasına aid etmək olar. Region üçün digər bir faciə isə 1828-ci il Türkmənçay müqavilənin nəticəsində 40 000, 1829-cu il Ədirnə müqaviləsilə isə 90 000 ermənin Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə köçürülməsi oldu. Cənubi Qafqazda uzunsürən və köklü müstəmləkəçilik sistemi yaratmaq, əhalinin etnik tərkibinin süni yolla dəyişdirmək, Cənubi Qafqazdakı türk-müsəlman amilini zəiflətmək və xalqa milli kimliyini unutturmaq Çar Rusiyasının gələcəyə hesablanmış, məkrli siyasətinin bariz nümunələri sırasında idi.

Qeyd olunan tarixi hadisələrin baş verməsilə Azərbaycan təqribən 90 il Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin qurbanı oldu. Təqdirəlayiq haldır ki, keçən 1 əsrə yaxın bir dövr Azərbaycan xalqına öz milli kimliyini unutdurmadı, əksinə xalqın milli təfəkküründə və məfkurəsində azadlıq və müstəqillik meyilləri gücləndirdi. Nəticədə yaranmış real və münbit şəraitdən və Rusiyada baş verən siyasi böhrandan məharətlə istifadə edən Azərbaycan 1918-ci il 28 mayda öz dövlət müstəqilliklərini elan edərək, Azərbaycan uzun müddətdən sonra öz dövlətçiliyini bərpa etdi və Türk-İslam dünyasında ilk demokratik və dünyəvi dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması böyük uğur və siyasi hadisə olmaqla bərabər, özü ilə böyük çətinliklər də gətirmişdi. Belə ki, qarşıda duran yeni hakimiyyət mexanizminin formalaşdırılması, dövlətin tanınması istiqamətində bir sıra danışıqları və diplomatik yazışmaların həyata keçirilməsi, qanunverici bazanın formalaşdırılması, silahlı qüvvələrin və nazirliklərin təşkili kimi prioritet məsələlərin yanınca, ermənilərin təcavüzkar addımları, sərhədyanı bölgələri mütəmadi hücumlar tarixin yeni yaranmış dövlət üzərinə qoyduğu böyük öhdəliklər idi. Məhz buna görə, ermənilərin Qarabağ və Naxçıvana olan iddialarından əl çəkməsi şərtlə Azərbaycan Milli Şurasının qərarına əsasən, 9 000 km² ərazini əhatə edən İrəvan şəhəri siyasi mərkəz kimi 1918-ci ilin 29 may tarixində Ermənistanla güzəştə gedildi. İrəvanın verilməsilə ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına olan iddialara müəyyən dərəcədə əsas yarandı. Beləliklə, hüquqi və qanuni olaraq 113,9 km²-lik bir əraziyə malik olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Zəngəzur, Qaryagin, Şuşa, Cavanşir, Lənkəran, Cavad, Bakı, Şamaxı, Quba, Göyçay, Nuxa, Ərəş, Gəncə və Qazax qəzalarından, Göyçə və Zaqatala dairələrindən ibarət olmaqla, faktiki olaraq 100,6 km²-lik bir ərazi olaraq müəyyənləşdi. İrəvanın ermənilərə verilməsilə ermənilərin təcavüzkar addımlarının qarşısı alınmadı, əksinə digər tarixi Azərbaycan ərazilərinə iddialarının yaranmasına bəhanə oldu. Bu səbəbdən, İrəvanın ermənilərə verilməsi Azərbaycan tarixində yol verilmiş ən böyük səhvliklərdən biri kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyətinin ardından sovetpərəst qüvvələrin xəyanəti ilə 28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyə son qoyuldu və Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulduğu elan olundu. Bərabərlik, demokratiya və digər sözdə sosializm prinsiplərini özünə rəhbər tutan, Moskva mərkəzli bir quruluş Azərbaycanda heç də müstəqillik meyillərinin və xalqın mənafələrinə xidmət edən dövlətin mövcudluğuna maraqlı deyildi. Bu səbəbdən, hakimiyyət orqanlarındakı ən yüksək vəzifələrə qeyri-azərbaycanlıların ermənilərin, rusların, gürcülərin və yəhudilərin gətirilməsilə hakimiyyət qısa müddətdə ələ alındı.

Belə bir şəraitdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları gücləndi. Qərbi Azərbaycanda qurulan Ermənistan dövləti Sovet Rusiyasının hərtərəfli köməyi ilə yeni torpaqlar ələ keçirmək uğrunda fəallaşdı. Fəallaşmanın əsas səbəblərindən biri İosif Stalinin qoyduğu şərtlə birbaşa bağlı idi. Şərtə əsasən, Zəngəzur ermənilərə o şərtlə veriləcəkdir ki, ermənilər sovetləşməni qəbul etsinlər. Bununla həm Sovet rəhbərliyi Cənubi Qafqazda türk-müsəlman etnik-siyasi amilinə ağır zərbə endirəcək, həm Cənubi Qafqazın etnik tərkibinin dəyişməsinə "töhfə" verəcək, həm də Cənubi Qafqazda öz maraq və mənafələrinə xidmət edən oyuncaq "Ermənistan" dövlətinin sözdə ərazilərini genişləndirəcəkdə. Bu çirkli amal uğrunda 1920-ci il avqustun 10-da Sovet Rusiyası ilə

Ermənistan arasında bağlanan müqaviləyə əsasən, Şərur-Dərələyəz bölgəsi Ermənistana verildi, hətta Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağın dağlıq hissəsi "mübahisəli ərazi" hesab edildi. Şərur-Dərələyəzin Ermənistana verilməsindən çox keçməmiş Sovet Rusiyasının Qafqaz işlərində əsas rəhbərləri olan İosif Stalin və Q.Orconikidzenin "böyük" xidmətləri və 1920-ci il noyabrın 30-da Azərbaycanın ali partiya rəhbərliyinin qəbul etdiyi qərarla Azərbaycanın və Sovet Ermənistanının arasında heç bir sərhədin olmamasının vurğulanması ilə 1921-ci ilin yayında Yuxarı (Qərbi) Zəngəzur Ermənistana verildi. 1920-ci illərdə Qazax və Cəbrayıl qəzalarının bir sıra torpaqlarının, 1929-1930-cu illərdə Ordubadın və Zəngəzurun bir hissəsinin, Zəngilanın bir sıra kəndlərinin Ermənistana verilməsi və bu ərazidə Mehri rayonunun yaradılmasının nəticəsində Naxçıvanla Azərbaycanın digər torpaqları arasında quru sərhədlərinin bağlanması nəticəsində Qərbi Azərbaycanın ermənilər tərəfindən işğalı tam şəkildə başa çatdırıldı.

Qərbi Azərbaycanın ermənilər tərəfindən zəbt edilməsi ilə ermənilər və onların havadarları bu prosesin sözdə hüquqi mərhələsini bitirmiş oldular. Amma Ermənistana pay verilən ərazilərdə yaşayan əhalinin say tərkibi güzəştə gedilən torpaqların əsl sahibləri haqda kifayət qədər məlumat verirdi. Məhz bu məqsədlə Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlı əhaliyə divan tutuldu və mərhələli şəkildə regionun və ölkənin milli tərkibinin dəyişdirilməsi istiqamətində azərbaycanlıların etnik təmizlənməsi və deportasiyası təşkil olundu. XX əsrin ilk rübündə baş vermiş bu hadisələr ilə Qərbi azərbaycanlıların ilk deportasiyası kimi tarixə düşdü.

Qərbi azərbaycanlıların kütləvi deportasiyası II Dünya müharibəsindən sonra - 1948-1953-cü illərdə İ.Stalinin göstərişi ilə həyata keçirildi və SSRİ-nin süqutuna qədər daimi bir tendensiya ilə davam etdirildi. ABŞ, Qərbi Avropa və Yaxın Şərqdə yaşayan ermənilərin "vətən"ə qayıtmaq istəyi adı altında Qərbi Azərbaycanda türk-müsəlman etnik-siyasi amilini zəiflətmək SSRİ və Ermənistan SSR rəhbərliyinin maraq və mənafeələrinə uyğun gəlirdi. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il dekabrın 23-də "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" 4083 nömrəli qərarı, 1948-ci il martın 10-da isə həmin qərara əlavə olaraq qəbul edilən "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" 754 nömrəli ikinci qərar əsasında 150 minə yaxın azərbaycanlı yaşadıqları yerlərdən didərgin salmaraq öz doğma torpaqlarından köçürüldü [3]. Beləliklə, azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan deportasiyasının II mərhələsi həyata keçirildi.

Azərbaycanlıların sonuncu deportasiyası isə elə bir zamanda baş tutdu ki, bu zamanda ermənilər azərbaycanlı əhalinin deportasiyasını tələb etməklə yanaşı, torpaq iddiaları da irəli sürürdülər. 1988-1991-ci illəri əhatə edən bu deportasiya nəticələrinə, ağırlığına və baş verdiyi tarixi dövr etibarilə digərlərindən fərqləndirilir. Qeyd olunan sonuncu deportasiya Nüvədi kəndindən sonuncu azərbaycanlı ailələrin, ümumilikdə keçən 1 əsrə yaxın bir müddətdə, iki milyona yaxın soydaşımız öz tarixi vətəninə köçürülmüş, etnik təmizləmə siyasətinin qurbanına çevrilərək 500 min insan vəhşicəsinə öldürüldü və 30 minə yaxın ev dağıldı, ciran qoyuldu [3].

Qeyd olunan tarixi hadisələr Qərbi Azərbaycana qayıdışın baş verməsi üçün etibarlı əsas yaradır. Hüquqi aspektlərinin işlənilməsinin əhəmiyyəti bir neçə istiqamət üzrə müəyyən olunmalıdır. Birinci istiqamət hüquqi legitimliyin təmin olunmasıdır. Hüquqi

legitimlik əsasında qayıdışa hüquqi qiymətin verilməsi qayıdış prosesinin qanuni çərçivədə həyata keçirilməsi və beynəlxalq hüquqa uyğunluğunu təmin edir. Bu, Qərbi Azərbaycana qayıdacaq şəxslərin hüquqlarının tanınması və qorunması baxımından əhəmiyyətlidir. İkinci istiqamət ədalət və insan hüquqlarının bərpa edilməsidir ki, zorla köçürülmüş və ya qaçqın vəziyyətinə salınmış insanların hüquqlarının tanınması və bərpası istiqamətində addımların atılması prioritet məsələlərdən biridir. Digər bir məsələ hüquqi mühafizənin və təhlükəsizliyin təmin edilməsidir. Beynəlxalq təşkilatlar xətti ilə şəxslərin fiziki və hüquqi təhlükəsizliyinin təminat altına alınması və onların təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə qayıtması üçün zəruri hüquqi tədbirlərin görülməsi beynəlxalq dəstəyin göstərilməsi nöqtəyindən qiymətli hesab olunmalıdır. Qeyd olunan istiqamətlər üzrə qayıdışın hüquqi aspektlərinin işlənilməsilə həm tarixi ədalətin bərpa ediləcək, həm insanların pozulmuş hüquqları dinc yolla bərpa olunacaq, həm də qayıdışın hüquqi legitimliyi təmin edilmiş olacaqdır.

Qərbi Azərbaycana qayıdışın hüquqi aspektlərinin müəyyən olunmasını 2 istiqamət - beynəlxalq hüquqi aktlar və milli qanunvericilik üzrə müəyyənləşdirə bilər. Burada əsas məqsəd hüquqi aktlar vasitəsilə insanların pozulmuş hüquqlarının dillə gətirilməsi, hüquqların bərpa edilməsi, tarixi gedişata dəstək verən təqsirli şəxs və ya şəxslərin beynəlxalq tribunallarda məsuliyyətə cəlb olunması və digər məsələlər üzrədir.

Qərbi Azərbaycan qayıdışın hüquqi aspektlərinin müəyyən edilməsində beynəlxalq hüquqi aktların rolu danılmazdır. Belə ki, qayıdışın hüquqi aspektlərinin beynəlxalq hüquqi aktlar müstəvisində müəyyən olunmasının əhəmiyyəti yuxarıda qeyd olunan məsələlərdən əlavə, beynəlxalq standartların tətbiqi, beynəlxalq insan hüquqlarının təminatı, sülh və sabitliyin təmin edilməsi, beynəlxalq birliyin dəstəyi kimi məsələlərdə özünü büruzə verir. Qayıdışa beynəlxalq hüquqi aktlar müstəvisində qiymət verilməsi bir sıra beynəlxalq aktlarla həyat keçirilməlidir. Bunlardan biri və birincisi *Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan hüquqları üzrə Beynəlxalq Bill*-idir. Bill ümumilikdə 3 əsas beynəlxalq hüquqi sənəddən ibarətdir ki, bunlar *Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi*, *Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt və İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktdır*. Qərbi Azərbaycanda qayıdışın hüquqi aspektlərinin işlənilməsində, Qərbi azərbaycanlıların pozulmuş hüquqlarının bərpası və buna beynəlxalq hüququn prinsipləri və normaları çərçivəsində qiymət verilməsi adları qeyd olunan 3 beynəlxalq hüquqi aktın əsasında həyata keçirilməlidir. İlkin olaraq *Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi* bütün insanların bərabər və ayrılmaz hüquqlara sahib olduğunu bəyan edərək dövlətlərə əsas hüquq və azadlıqların tanınmasını məqsəd qoyur [8]. Qərbi azərbaycanlıların öz dədə-baba yurdlarından qovulması ilə Ermənistan və köhnə SSRİ rəhbərliyi bəyannamədə yer alan əksər insan hüquq və azadlıqlarına qəsd etmişdirlər. Bunlardan bir neçəsinə nəzər yetirək:

Maddə 2.

Hər bir insan, irqi, dərisinin rəngi, cinsi, dili, dini, siyasi və digər əqidələri, milli və sosial mənsubiyyəti, əmlak vəziyyəti, anadangəlmə mənsubiyyəti və digər vəziyyətlərinə görə heç bir fərq qoyulmadan hazırkı Bəyannamədə bəyan edilən bütün hüquqlara və bütün azadlıqlara malik olmalıdır [8].

Maddə 3.

Hər bir insan yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququna malikdir [8].

Bəyannamənin II və III maddələrindən bəyan edilənin ziddinə olaraq vaxtilə Qərbi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın milli və dini ayrı-seçkiliyə, anadangəlmə mənsubiyyətə görə qısnamalara və zorakılığa məruz qalaraq deportasiya olunması onların bərabərlik, şəxsi toxunulmazlıq, yaşamaq və azadlıq hüquqlarına qarşı qəsd kimi qiymətləndirilməlidir.

Maddə 13.

13.1. Hər bir insan, hər bir dövlətin hüddudları daxilində sərbəst hərəkət etmək və özünə yaşayış yeri seçmək hüququna malikdir [8].

13.2. Hər bir insan, öz ölkəsi də daxil olmaqla istənilən ölkəni tərk etmək və öz ölkəsinə qayıtmaq hüququna malikdir [8].

Bəyannamənin 13-cü maddəsində əksini tapan müddəalarda bəyan edildiyi kimi insan şəxsi iradəsi əsasında sərbəst hərəkət etmək və yaşayış yerini seçməkdə sərbəstdir. Amma bunun ziddinə olaraq Qərbi azərbaycanlılar 3 mərhələdə - 1905-1920, 1948-1953, 1988-1991-ci illərdə deportasiyaya məruz qalaraq öz yaşayış yerlərindən zorla didərgin salınmışdır.

Maddə 26.

26.1. Hər bir insan təhsil almaq hüququna malikdir [8].

İnsan hüquqları ilə bağlı olan əksər konvensiyalar və paktlardan yer alan müstəsna hüquqlardan biri kimi təhsil almaq hüququ Bəyannamənin 26-cı maddəsinin I bəndinin ziddinə olaraq kütləvi deportasiya ilə yüzlərlə azyaşlının təhsil almasına mane olunmuş, onlarla məktəb dağıdılmış və təhsil ocaqları viran qoyulmuşdur.

*Qayıdışın hüquqi aspektlərinin müəyyən olunmasında digər bir beynəlxalq hüquqi sənəd 1966-cı ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən qəbul olunan **Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktdır**. Pakta tərəf çıxan hər bir dövlət yaşamaq, təhlükəsizlik, söz azadlığı və digər mülki və siyasi hüquqların təmin edilməsini öz öhdəliyinə götürdüyünü bəyan edir [7]. Qərbi azərbaycanlıların öz dədə-baba yurdlarından qovulması ilə Ermənistan və köhnə SSRİ rəhbərliyi paktı yer alan əksər mülki və siyasi hüquqlara - yaşamaq və sağ qalmaq hüququ [maddə 6], Azadlıq və sərbəst hərəkət etmək hüququ [maddə 12], Şəxsi həyat və onun qanunla qorunması hüququ [maddə 13], Uşaq hüquqları [maddə 24] və digər hüquqlara qəsd etmişdir [7]. Qeyd olunan maddələrdən əlavə, Paktın 24-cü və 25-ci maddələrinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır:*

Maddə 24. *Müharibə təbliğatının və ya milli, irqi və ya dini nifrətin təbliğatı [7].*

Paktın bu maddəsinə diqqəti cəlb etməkdə əsas məqsəd azərbaycanlıların tək-cə silah gücü və zorla deyil, eyni zamanda müxtəlif təbliğat-təşviqat kampaniyaları ilə

azərbaycanlılara qarşı zorakılıq və sıxışdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsilə də müşayiət olunmuşdur.

Maddə 25. *Səs vermək, seçmək və seçilmək* [7].

Qərbi Zəngəzurun qeyri-qanuni əsasla 1921-ci ildə Ermənistanı verilməsi zamanı ərazidə xalq sorğusu və ya referendumun keçirilməməsi əsas insan hüquqlarından olan seçki hüququnun məhdudlaşdırılması ilə bərabər, bu paktın 25-ci maddəsinin pozulması halı kimi qiymətləndirilməlidir.

Qayıdışın hüquqi aspektlərinin müəyyən olunmasında digər bir beynəlxalq hüquqi sənəd 1984-cü ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən qəbul olunan *İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan davranış və cəza növlərinə qarşı Konvensiyadır*. Bu Konvensiyanın iştirakçı dövlətləri Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsində elan edilmiş prinsiplərə müvafiq surətdə, insana məxsus ləyaqətin və insan birliyinin bütün üzvlərinin bərabər və bölünməz hüquqlarının tanınmasının bütün dünyada azadlığın, ədalətin və sülhün əsası olduğunu hesab edərək, bu hüquqların insana məxsus ləyaqətdən irəli gəldiyini nəzərə alaraq, dövlətlərin Nizamnaməyə müvafiq olaraq, insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hamılıqla hörmət və riayət edilməsini dövlətlər qarşısında məqsəd qoyur [9]. Dünya miqyasında irili-xırdalı böyük əksəriyyəti əhatə edən dövlətlərin qoşulduğu bu Konvensiya insanlara qarşı bütün zorakılıq, işgəncə, ləyaqətsiz və qeyri-insani davranışları birmənalı şəkildə rədd edir. Qərbi Azərbaycandan deportasiya zamanı bu kimi hallara yol verildiyini nəzərə alsaq, bu konvensiyanı BMT-nin pozulmuş konvensiyaları siyahısına aid edə bilərik. Bu məqamda Konvensiyanın pozulmuş müddəaların birinə nəzər yetirək:

Maddə 2

2.1. *Hər hansı bir iştirakçı dövlət öz yurisdiksiyasında olan hər hansı ərazidə işgəncə hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün təsirli qanunvericilik, inzibati, məhkəmə və ya digər tədbirləri görür.*

2.2. *Necə olmasından asılı olmayaraq, heç bir müstəsna hal: müharibə vəziyyəti və ya təhlükəsi, daxili siyasi qeyri-sabitlik, yaxud hər hansı digər fəvqəladə şərait - işgəncəyə bəraət qazandıra bilməz.*

2.3. *Yüksək vəzifəli şəxsin, yaxud dövlət hakimiyyəti orqanının əmri işgəncə verilməsinə bəraət qazandıra bilməz* [9].

II maddənin II bəndində qeyd olunanın ziddinə olaraq onlarla öz yurdunu tərk etmək istəməyən azərbaycanlı müxtəlif növ işgəncələrə və qısnamalara məruz qalmışdır. Hətta bu kimi işgəncə, zorakılıq və digər qeyri-insani davranışların tətbiq edilməsi dövrün yüksək vəzifəli şəxslərinin birbaşa əmri ilə həyata keçidiyinə görə maddənin III bəndi də pozulmuşdur.

Bundan başqa, haqqında danışılan Konvensiyanın işgəncə törədən şəxs və ya şəxslərə qarşı heç bir hüquqi tədbir görülmədiyi və cəzalandırılmadığı təqdirdə IV və V maddələri, dövlət tərəfindən işgəncənin, qeyri-insani davranışların, ləyaqəti alçaldan rəftarın və digər halların qarşısı alınmadığına görə isə Konvensiyanın XVI maddəsi qəti şəkildə pozulmuş olur [9]. Nəticə etibarilə, Qərbi azərbaycanlılara qarşı qeyri-insani və ləyaqətsiz addımların atılması ilə orta hesabla Konvensiyanın 7-ə yaxın müddəası kobud şəkildə pozulmuşdur.

Qayıdışın hüquqi aspektlərinin müəyyən olunmasında digər bir beynəlxalq hüquqi sənəd 1989-cu ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən qəbul olunan ***Uşaq Hüquqları Konvensiyasıdır***. Qərbi Azərbaycanda etnik təmizləməyə məruz qalan insanların üçdə birindən çoxu azyaşlılar və uşaqlar idilər ki, deportasiya və etnik təmizləməyə məruz qalmaları uşaqların inkişaf, yaşamaq, müdafiə və iştirak hüquqlarına qəsd edilmişdir [5].

Uşaq Hüquqları Konvensiyanın **28-ci maddəsinə** əsasən, *"Uşaq təhsil hüququna malikdir, buna görə də dövlətin vəzifəsi pulsuz və icbari ibtidai təhsili təmin etməkdən, hər bir uşağın ala biləcəyi orta təhsil verilməsini həvəsləndirməkdən, bilik əsasında hamının ali təhsil almaq imkanını təmin etməkdən ibarətdir"* [5]. Konvensiyanın bu maddəsində ehtiva olunan ziddinə olaraq Qərbi Azərbaycanda yaşayan azyaşlılar və uşaqlar deportasiya tədbirlərinin qurbanı olaraq, təhsildən tamamilə uzaqlaşmış, bunun yanında məktəblər dağıdılmış, viran qoyulmuşdur. Ümumilikdə, ermənilər tərəfində Konvensiyanın 6 maddəsi qəti şəkildə pozulmuşdur ki, bunların beynəlxalq tribunallarda cinayət məsuliyyətinə cəlb olunma üçün kifayət qədər əsas yaradır.

Qayıdışın hüquqi aspektlərinin müəyyən olunmasında digər bir beynəlxalq hüquqi sənəd Avropa Şurası tərəfindən qəbul olunan və Avropada insan hüquqlarını və siyasi azadlıqlarını müdafiə edən beynəlxalq konvensiya olan ***Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasıdır*** [6]. Digər beynəlxalq hüquqi aktlarla olduğu kimi, deportasiya və digər qeyri-insani davranışların edilməsilə Qərbi Azərbaycanda vaxtilə yaşayan azərbaycanlıların hüquqları Konvensiyada əksini tapan ümumilikdə 8 müddəanın kobud şəkildə pozulması ilə müşayiət olunaraq tarixi ədalətsizliyin və qeyri-legitimliyin əsasını qoymuşdur [6]:

Maddə 2 – Yaşamaq hüququ

**Maddə 8 – Şəxsi və ailə həyatına
hörmət hüququ**

Maddə 3 – İsgəncələrin qadağan olunması

Maddə 9 – Fikir, vicdan və din azadlığı

Maddə 5 – Azadlıq və toxunulmazlıq hüququ

Maddə 10 – İfadə azadlığı

Maddə 7 - Qanunsuz cəzalandırılmamaq

**Maddə 14 – Ayrı-seçkiliyin qadağan
olunması**

Qərbi Azərbaycan qayıdışın hüquqi aspektlərinin müəyyən edilməsində beynəlxalq hüquqi aktlarla yanaşı, milli qanunvericiliyin də rolu xüsusi vurğulanmalıdır. Qanunvericiliyimizin əsasını təşkil edən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının ***"Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları"*** adlı III fəslində təsbit olunmuş insan hüquqları Konstitusiyamızın 26-cı maddəsilə Azərbaycan Respublikası tərəfindən qorunur [1]. Konstitusiyamızın 12-ci maddəsində də təsbit olunduğu kimi insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir [1]. Bu nöqtəyi-nəzərdən vaxtilə Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunmuş və etnik təmizləməyə məruz qalmış insanların hüquqlarının bərpa olunması bu gün Azərbaycanda Hüquq elminin qarşısında duran əsas məqsədlərdən biridir. Ali qanunumuz olan Konstitusiyada əksini müddəalar, qanunlar və digər normativ hüquqi aktlar bu istiqamətdə vahid və mərkəzləşmiş bir hüquqi konsepsiyanın işlənib hazırlanmasına kifayət qədər təkmil bir hüquqi bazadır.

Ümumilikdə Qərbi Azərbaycandan həmvətənlilərimizin deportasiyası, etnik təmizləməyə, zorakılığa və digər qeyri-insani davranışlara məruz qalması Konstitusiyamızın III fəslində təsbit olunmuş əksər hüquq və azadlıqlara qəsd tərkibi daşıyır. Bir neçə nümunə üzərindən araşdırma aparaq:

Maddə 27. Yaşamaq hüququ [1]

Yaşamaq hüququ insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə istənilən sistemdə ən mühüm hüquqdur. Çünki ilkin halda bütün hüquqlar əsasını təbii hüquqlardan götürdüyünə görə konfiqurasiyanın əsası məhz yaşamaq hüququ hesab olunur [2]. O, bütün digər hüquqlar üçün ilkin məntiqi şərtidir və təsadüfi deyil ki, insan hüquqlarının ümumi ifadəsi olan beynəlxalq sənədlərdə yaşamaq hüququ ən öndə gələn insan hüquqlarındandır. Məsələn, İnsan Hüquqları üzrə Universal Bəyannamənin 3-cü, Avropa insan hüquqları və əsas azadlıqları haqqında Konvensiyanın 2-ci, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 6-cı, İnsan Hüquqları üzrə Amerikaarası Konvensiyanın 4-cü, İnsan və xalqların hüquqlarına dair Afrika Xartiyasının 4-cü maddəsi yaşamaq hüququnu nəzərdə tutur. Az əvvəl yuxarıda qeyd olunan digər beynəlxalq hüquqi sənədlərdə də bu birmənalı şəkildə göstərilmişdi.

Ümumiyyətlə, yaşamaq hüququ dedikdə, insanın bir sosial varlıq olaraq maddi nemətlərdən və mənəvi dəyərlərdən yararlanması, o cümlədən ona heç bir maneə qoyulmadan fiziki, bioloji və fərdi mövcudiyyətinin olması və qəbul edilməsi başa düşülür. Bu səbəbdən vaxtilə müxtəlif növ zorakılıqlara və etnik təmizlənməyə məruz qalan insanların həyatına hərtərəfli qəsd edilmiş, yaşamaq hüquqları pozulmuşdur.

Qeyd olunduğu kimi, müasir dövrdə dövlətin sosial əsasında insana qayğı dayandığından insanların hüquq və azadlıqlarının təmin olunması, o cümlədən layiqli həyat standartlarının artırılması bünövrəsini yaşamaq hüququndan götürür. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci maddəsində əksini tapmış *"Yaşamaq hüququ"*-na dair müddəaya əsasən hər kəsin yaşamaq hüququ vardır və yaşamaq hüququ toxunulmazdır [1]. İstənilən halda insan həyatına qarşı olan hər növ davranış və hərəkət bəzən dolayı, bəzən isə birbaşa yolla yaşamaq hüququna qəsdə gətirib çıxarır. Bu səbəbdən Qərbi Azərbaycandan deportasiyaya məruz qalmış 1,5 milyona yaxın azərbaycanlının öz dədə-baba yurdlarından köçürülməsilə yaşamaq hüquqlarına kobud şəkildə qəsd edilmişdir.

Maddə 29. Mülkiyyət hüququ [1]

IV. Heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz. Əmlakın tam müsadirəsinə yol verilmir. Dövlət ehtiyacları üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərti ilə yol verilə bilər.

Maddə 33. Mənzil toxunulmazlığı hüququ [1]

I. Hər kəsin mənzil toxunulmazlığı hüququ vardır.

II. Qanunla müəyyən edilmiş hallar və ya məhkəmə qərarı istisna olmaqla, mənzildə yaşayanların iradəsi ziddinə heç kəs mənzilə daxil ola bilməz.

Maddə 43. Mənzil hüququ [1]

I. Heç kəs yaşadığı mənzildən qanunsuz məhrum edilə bilməz.

Konstitusiyanın müddəalarında da qeyd olunduğu kimi, mülkiyyətdən məhrum etmə yalnız qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada məhkəmə qərarı ilə həyata keçirilə bilər. Əks

təqdirdə bu cinayət məsuliyyətinə səbəb olur. Amma vaxtilə aparılan məkrli siyasət, anti-milli əsaslara söykənən siyasi qərarlar və siyasətin oyuncağına çevrilmiş sözdə hüquq ilə heç bir əsas olmadan hüquqları kobud şəkildə tapdalananaraq yüzlərlə insan yaşadığı yerdən deportasiya olundu. Geridə qalan mülkiyyətləri isə qanunsuz şəkildə ermənilər tərəfindən yağmalandı, qarət olundu.

Maddə 56. Seçki hüququ [1]

I. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına seçmək və seçilmək, habelə referendumda iştirak etmək hüququ vardır.

Qərbi Zəngəzurun qeyri-qanuni yolla 1921-ci ildə Ermənistana verilməsi zamanı ərazidə xalq sorğusu və ya referendumun keçirilməməsi konstitusional səviyyədə təsbit olunmuş insan hüquqlarından olan seçki hüququna aşkar formada ziddir. Bir tərəfdən müəyyən bir ərazinin ikinci bir dövlətə verilməsi zamanı referendum institutunun tətbiqi, digər tərəfdən ərazinin ikinci bir dövlətə verilməsi zamanı etnik-milli nisbətin nəzərə alınması təcrübəsi bu məsələnin mexanizmini tənzimləyir. Yeri gəlmişkən, Konstitusiyamızın 3-cü maddəsinə əsasən AR-nın dövlət sərhədlərinin dəyişdirilməsi yalnız referendumla həyata keçirilə bilər [1].

Qərbi Azərbaycana qayıdışın hüquqi müstəvidə araşdırılmasında 1997-ci il dekabrın 18-də *"1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında"* və 1998-ci il martın 26-da *"Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında"* Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [3]. *"1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında"* deyilirdi [4]:

"Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən — min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinst dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasəti ilə yanaşı, o dövrki Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı da az rol oynamamışdır.

Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ötən 50 il ərzində lazımınca araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq qərara alıram:

1. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasının hərtərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədi ilə aşağıdakı tərkibdə Dövlət Komissiyası yaradılsın.
2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Fərmanın icrası ilə bağlı məsələləri həll etsin".

Bu gün istər milli qanunvericilik, istərsə də beynəlxalq hüquqi aktlar müstəvisində vaxtilə Qərbi Azərbaycandan deportasiyaya və etnik təmizlənməyə məruz qalan azərbaycanlıların hüquqlarının və hüquqi təminatların bərpası istiqamətində hüquqi müstəvidə tədqiqatların və araşdırmaların aparılması əhəmiyyətlidir. Milli qanunvericilikdə və beynəlxalq hüquqi sənədlərdə tanınan insan hüquqlarının kobud şəkildə pozulmasına, vaxtilə qəbul olunan həqiqəti əks etdirməyən qərarlar əsasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 113,9 km²-lik qanuni sənədlərinin mənimsənilərək digər dövlətlərə güzəştə gedilməsinə görə məsuliyyət nəzərdə tutulmalı, insanların pozulmuş hüquqları bərpa edilməli, Qərbi azərbaycanlılar beynəlxalq ictimaiyyətin dəstəyi və tələbi ilə öz dədə-baba yurdlarına qayıtmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası" 12 noyabr 1995-ci il. Bakı: Hüquq yayın evi, 2021.
2. T.Hobbes. "Leviathan or Matter, Forme&Power of a Common-wealth Ecclesiasticall and Civill". Litera Yayıncılık. İstanbul. 2021. 115s
3. <https://e-qanun.az/framework/2822>
4. <https://e-qanun.az/framework/4099>
5. <https://www.coe.int/az/web/compass/convention-on-the-rights-of-the-child>
6. <https://www.coe.int/az/web/compass/the-european-convention-on-human-rights-and-its-protocols>
7. <https://www.coe.int/az/web/compass/the-international-covenant-on-civil-and-political-rights>
8. <https://www.coe.int/az/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version->
9. https://www.migration.gov.az/content/pdf/5acb2446d14f6_%C4%B0%C5%9EG%C6%8FNC%C6%8FL%C6%8FR%C6%8F%20V%C6%8F%20D%C4%B0G%C6%8FR%20Q%C6%8FDDAR,%20QEYR%C4%B0-%C4%B0NSAN%C4%B0,.pdf

SUMMARY

Yusif Mirzazadeh

LEGAL ASPECTS OF RETURN TO WESTERN AZERBAIJAN: HUMAN RIGHTS AND LEGAL GUARANTEES

In the article, the legal aspects of the return to Western Azerbaijan are analyzed in detail based on the important international legal documents and national legislation adopted in this field. The world practice and national legislation in this field were systematically studied and the existing problems and the direction of their solution, including human rights and legal guarantees, were indicated.

Keywords: West Azerbaijan, deportation, international legal acts, human rights, national legislation, legal guarantees, International Bill on Human Rights

РЕЗЮМЕ

Юсиф Мирзазаде

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ВОЗВРАЩЕНИЯ В ЗАПАДНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН: ПРАВА ЧЕЛОВЕКА И ПРАВОВЫЕ ГАРАНТИИ

В статье подробно анализируются правовые аспекты возвращения в Западный Азербайджан на основе важных международно-правовых документов и национального законодательства, принятого в этой области. Систематически изучена мировая практика и национальное законодательство в этой сфере, обозначены существующие проблемы и направления их решения, включая права человека и правовые гарантии.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, депортация, международно-правовые акты, права человека, национальное законодательство, правовые гарантии, Международный билль о правах человека

BÖYÜK İPƏK YOLU: ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ, REALLIQLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Teymur ABBASOV

teymurabbasov@ndu.edu.az

ORCID iD: 0009-0005-3723-338X

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Böyük İpək Yolunun bir qolu olan Zəngəzur dəhlizinin lokal, regional, iqtisadi, siyasi müstəvilərdəki əhəmiyyətindən bəhs edilir. Qeyd edilir ki, Zəngəzur dəhlizinin gerçəkləşməsi regional siyasi konfigurasiya çərçivəsində böyük önəm kəsb edən Azərbaycanın əsas ərazisi və Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə alternativ keçid yaradacaq. Məqalədə böyük önəm bu yolun həm Qafqaz, həm də Asiya bölgəsində olan ölkələr üçün böyük bir imkan yaradacağına verilir. Qeyd edilir ki, Zəngəzur dəhlizi təkcə siyasi aspektdə rol oynamır, eyni zamanda hüquqi və iqtisadi məsələlərin həlli olaraq müzakirə edilə bilər. Zəngəzur dəhlizi təkcə Azərbaycanın əsas hissəsi olan Naxçıvanı deyil, Türkiyə və Avropanı da nəqliyyat baxımından ölkəmizlə birləşdirəcək. Məqalədə vurğulanır ki, Zəngəzur dəhlizi Türk dünyasını birləşdirən tək quru sərhəddir. Zəngəzur dəhlizinin türk dünyası üçün ortaya qoyduğu məsələlərin həll yolları da göstərilir. Qeyd edilir ki, Zəngəzur dəhlizi yenidən böyük türk dünyasının birləşməsi rolunu oynayacaqdır.

***Açar sözlər:** Böyük İpək Yolu, Zəngəzur dəhlizi, lokal əhəmiyyət, regional əhəmiyyət, siyasi əhəmiyyət, iqtisadi əhəmiyyət, əməkdaşlıq mühiti, türk dünyası*

Tarixin müxtəlif dövrlərində baş verən işğallar qədim yolları müəyyən dərəcədə dağıtsa da, nəticədə yeni şəhər və inzibati mərkəzlər salınmış, yolların istiqaməti dəyişmişdi. Ancaq köhnə yollar zaman-zaman öz fəaliyyətini davam etdirmişdir. Belə yollardan biri də, bəşər tarixində ilk transkontinental ticarət və diplomatiya yolu kimi qiymətləndirilən "Böyük İpək Yolu" olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın mövcud olan zəngin təbii xammal ehtiyatı və Avropadan Asiyaya uzanan ticarət yolunda əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi, onun dünya birliyində nüfuzunun güclənməsinə imkan vermişdir. TRASEKA proqramı çərçivəsində nəzərdə tutulan Avropa ilə Asiya arasında körpü rolunu oynayan "Böyük İpək Yolu"nun bərpası Azərbaycan qarşısında yeni inkişaf üfüqləri açmaqdadır. Bu tarixi İpək Yolunun bərpası, Avropa, Qara dəniz, Xəzər dənizi və Asiya regionlarında təbii ehtiyatlardan istifadəyə və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa hər zaman kömək edəcəkdir.

"Böyük İpək Yolu"nın inkişafı təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Türk dünyasının dirçəlişində, onun mənəvi oyanışı və integrasiya prosesində misilsiz rola malikdir. Xüsusilə də 2020-ci ilin payızında Azərbaycanın qələbəsi ilə başa çatan 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda yeni geostrateji vəziyyət, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq vəd edən Zəngəzur dəhlizinin perspektivləri Türk dünyasının bütünləşməsi istiqamətində atılan ən ciddi addımlardan biri olacaqdır. Dəhlizin lokal müstəvidəki əhəmiyyəti yeni nəqliyyat yolunun keçdiyi hər bir ölkədə yerli inkişafı stimullaşdırıcı faktor

kimi çıxış etməsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, yeni dəhliz hər üç ölkənin ən zəif inkişaf etmiş bölgələrindən keçir. Belə ki, dəhlizin 30 ilə yaxın işğal altında olan və talançılığa məruz qalan Azərbaycanın cənub-qərb rayonları, Ermənistanın ən zəif inkişaf etmiş Sünik bölgəsi və onilliklərdir terrorizm səbəbilə zəif inkişaf etmiş Türkiyənin şərq vilayətlərini bir-birinə bağlaması planlaşdırılır ki, bu da hər üç bölgədəki yerli iqtisadi yüksəlişə ciddi töhfə verəcək.

Yeni dəhlizin regional müstəvidəki önəmi isə bir sıra fərqli istiqamət üzrə alternativlik təşkil etməsidir. Birincisi və ən əhəmiyyətli Türkiyə və Mərkəzi Asiya arasında yeni marşrutun ortaya çıxmasıdır. Xüsusilə Türkiyə bu istiqamət üzrə regional rəqibi olan İrandan asılılığın azaldılması və Mərkəzi Asiya ilə bağlantısının daha məqbul ölkələrdən keçməsində maraqlıdır. Artıq uzun müddətdir ki, Gürcüstan-Azərbaycan vasitəsilə şimal istiqamətdən bunu təmin edən Türkiyə, analoji xəttin Ermənistan-Azərbaycan marşrutu üzrə cənub istiqamətində də əldə etmək məqsədindədir. Digər tərəfdən yeni dəhliz türk dünyası ölkələrinin Türkiyəyə diqqətinin artmasına gətirib çıxarır ki, bunun da son aylarda siyasi nəticələrinə Türkmənistan örnəyində şahidlik edirik. Təbii ki, bu proses həm də Xəzər dənizində gəmi nəqliyyatının artmasında stimullaşdırıcı faktor kimi rol oynayacaq. İkincisi, Zəngəzur dəhlizinin gerçəkləşməsi regional siyasi konfiqurasiya çərçivəsində böyük önəm kəsb edən Azərbaycanın əsas ərazisi və Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə alternativ keçid yaradacaq ki, bu da İranın Azərbaycan üzərindəki ən vacib rıçaqlarından olan “Naxçıvan tranziti” məsələsinin təsirini azaldacaq. Bundan əlavə, Zəngəzur dəhlizin Rusiya və Türkiyə arasında Gürcüstandan yan keçən yeni istiqamət təklif etməsi dəhlizin regional müstəvidə başqa bir əhəmiyyətli dəyişikliyidir.

Zəngəzur dəhlizinin hüquqi müstəvidə perspektivliyi aktual bir məsələdir. Belə ki, Zəngəzur dəhlizi Türk dünyasını birləşdirən tək quru sərhəddir. Bu dəhliz Azərbaycanın maraqları daxilində açılsa, hüquqi aspektdən ölkəmiz və digər türk dövlətləri üçün siyasi, iqtisadi və yeni əməkdaşlıqlar ilə yeni bir çağın başlanğıcının təməlini atacaq. Zəngəzur dəhlizinin türk dünyası üçün ortaya qoyduğu məsələlərin həll yolları hüquqi formada aşağıda ardıcılıqla qeyd edilibdir:

- Hərtərəfli və tarazlaşdırılmış iqtisadi artım, sosial və mədəni inkişaf məqsədi təqdim etməsi;
- Qanunun aliliyinin təmin edilməsi, idarəçilik və insan hüquqlarının müdafiəsi məsələlərinə ortaq tərəfdaşlıq;
- Ticarət və investisiya üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- Regionda və regiondan kənarda sülhün qorunması;
- Tərəflər arasında qarşılıqlı etimadın gücləndirilməsi;
- Beynəlxalq terrorizm, separatizm, ekstremizm və transsərhəd cinayətkarlıqla mübarizə üzrə fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi əhəmiyyəti var.

Zəngəzur dəhlizinin hüquqi müstəvidə regional olaraq bir çox üstünlükləri vardır. Bu həm Qafqaz, həm də Asya bölgəsində olan ölkələr üçün böyük bir imkandır. Belə ki, Zəngəzur dəhlizi təkcə siyasi aspektdə rol oynamır, eyni zamanda hüquqi və iqtisadi məsələlərin həlli olaraq müzakirə edilə bilər. Zəngəzur dəhlizinin regional perspektivləri aşağıda yer almışdır:

- Beynəlxalq nəqliyyat əlaqələrinin genişlənməsi aktuallığı artır;
- Regional olaraq integrasiya əlaqələrinə zəmin yaradır;

- Regiona yeni dividendlər və investisiyalar gətirir;
- Yeni geostrateji mövqelər yaradır;
- Bölgədə çoxvektorlu iş əməkdaşlıqları imkanı yaradır;
- Regionda suveren əməkdaşlıq yeni bir aspektdə genişlənir.

Zəngəzur dəhlizi suverenliyin yeni bir addımıdır. Bu dəhlizin həyata keçirilməsi ortaya çıxmış bir çox problemlərin həllinə yol açacaqdır.

İndiyə qədər olan məlumatlara əsasən, Zəngəzur dəhlizinin sərhəd dəyişikliyi layihəsi deyil, regional sülh və əməkdaşlıq mühitini gücləndirəcək nəqliyyat layihəsi olduğunu söyləmək mümkündür. Bu layihənin böyük ölçüdə Rusiyanın nəzarətində olması, erməni icmasındakı antitürk əhvali-ruhiyyəsi, bəzi xarici güclərin mənfi münasibəti və bəzi digər səbəblərə görə, onun reallaşması asan olmaya bilər. Lakin reallaşarsa, nəinki Azərbaycan və Ermənistan, yaxud Azərbaycan, Ermənistan, Türkiyə, Rusiya dörtlüyü, hətta təkcə türk dünyası deyil, Şərq-Qərb ticarətinin demək olar ki, bütün iştirakçıları qazanacaq.

Prezident İlham Əliyev yerli televiziya kanallarına müsahibəsində Zəngəzur dəhlizinin əhəmiyyəti ilə bağlı sualı cavablandırarkən deyib: “Orta Asiyadan gedən yüklər üçün də yeni yollar olmalıdır. Xəzər üzərindən keçən yol vaxt baxımından çox cəlbedicidir. Eyni zamanda biz müştərək tarif siyasətini həyata keçirməklə bu yolu iqtisadi cəhətdən daha cəlbedici etməliyik. Hesab edirəm ki, burada da danışıqlar müsbət istiqamətdə gedir. Yəni təkcə Orta Asiya ölkələrinin yükləndirmə potensialını və oraya Avropa istiqamətindən gedən yükləri nəzərə alsaq, görürük ki, hətta biz bütün bu layihələri icra etsək və genişləndirsək, yenə də çatmayacaq. Ona görə Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi səmərəsi heç kimdə şübhə doğurmamalıdır”.

Beynəlxalq yükdaşımalarda Zəngəzur dəhlizinin əhəmiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, bu yolla yüklər zaman baxımından mənzil başına daha tez çatdırılacaq. Zəngəzur dəhlizi təkcə Azərbaycanın əsas hissəsi olan Naxçıvanı deyil, Türkiyə və Avropanı da nəqliyyat baxımından ölkəmizlə birləşdirəcək. Çin və Orta Asiya ölkələrindən Azərbaycana daxil olan yüklər Zəngəzur dəhlizi ilə Türkiyəyə, oradan Avropaya və əks istiqamətə daşınacaq. Yol boyu texniki xidmət mərkəzlərinin, mehmanxana və digər iaşə obyektlərinin açılması zərurəti ortaya çıxacaq ki, bu da əlavə iş yerlərinin yaranmasına və ümumilikdə əhalinin sosial vəziyyətinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərəcək.

Həmçinin yükünü Zəngəzur dəhlizi ilə daşıyan dövlətlər və transmilli korporasiyalar regionun sabitliyində maraqlı olacaqlar. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə daha nüfuzlu və güclü dəstəyi olan dövlətə çevriləcək.

Tarixi nəqliyyat marşrutlarının bərpa və yenidən formalaşdırılması müasir dövrdə bir çox dövlətlərin strateji məqsədləri və prioritetləri arasındadır. Həmin dövlətlərdən biri də Azərbaycandır. Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat marşrutlarının kəsişməsində yerləşən Azərbaycan hazırda mühüm nəqliyyat və logistika qovşağı kimi böyük üstünlüyə sahibdir. Həmçinin bu nəqliyyat marşrutları məsafə və müddət baxımından yük daşımaları üçün çox əlverişlidir. Bu sahədə Avropa İttifaqı (AI) ölkələri ilə uğurlu əməkdaşlıq həyata keçirilir. Dəhliz Türkiyə və Azərbaycan arasında strateji əhəmiyyətə malik coğrafi bölgə kimi də diqqəti cəlb edir. Üstəlik Zəngəzur dəhlizi enerji siyasəti baxımından strateji rol oynaya bilər. Regiondakı enerji resursları bu dəhliz vasitəsilə həm də Avropa bazarlarına nəql edilir. Azərbaycanın zəngin neft və təbii qaz ehtiyatları Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə beynəlxalq enerji layihələrinə integrasiya oluna bilər ki, bu da regionun enerji

təhlükəsizliyini təmin edir. Bu, Qərbbə öz enerji mənbələrini şaxələndirməyə imkan verməklə yanaşı, region ölkələrinin iqtisadi və siyasi sabitliyinə dəstək verə bilər.

Bundan əlavə, Zəngəzur dəhlizi regionda strateji tranzit marşrutudur və regionun siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik dinamikasında mühüm rol oynamaq potensialına malikdir. Dəhliz Naxçıvanı Azərbaycana birləşdirərək regional əməkdaşlığı və iqtisadi integrasiyanı təşviq etməklə yanaşı, enerji siyasəti və strateji təhlükəsizlik baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada dəhlizi regional tərəqqiyə aparan yol kimi müəyyən etmək olar. Türkiyənin sabiq xarici işlər naziri Mövlud Çavuşoğlu demişdi: "Biz Azərbaycanın qərb bölgələri ilə Naxçıvan arasında əlaqəni təmin edəcək Zəngəzur dəhlizini qətiyyətlə dəstəkləyirik. Biz dəhlizin dərhal açılmasını gözləyirik".

Zəngəzur dəhlizinin reallaşması ilə Azərbaycanla Türkiyə arasında da məsafə azalır. Ankaradan başlayan dəmir yolu xətti Qarsa, oradan isə Naxçıvana keçir. Beynəlxalq Transxəzər Nəqliyyat Marşrutunun (BTNM) və Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizinin inkişafı Avrasiyanın təchizat xətlərinin və tranzit mövqeyinin gücləndirilməsi deməkdir. Bundan əlavə, heç bir regional aktorlu kənarda qoymayan Zəngəzur dəhlizi kommertiya və siyasi əlaqələri sağlam düşüncə çərçivəsində inkişaf etdirməyə yardım edir.

Zəngəzur dəhlizi sayəsində Türkiyə ilə Orta Asiya yeni bir əlaqəyə malik olacaq. Türkiyə ilə Azərbaycan birbaşa quru yolu ilə birləşəcək. Beləliklə, Türkiyə ilə Türk dünyası arasında fasiləsiz əlaqə yaranacaq. Eyni zamanda Zəngəzur dəhlizi ilə tarixi İpək Yolu canlandırılacaq. Bu da regional sülh və əməkdaşlıq mühitini gücləndirəcək.

Qeyd olunanlardan əlavə, görünən odur ki, Zəngəzur dəhlizinin açılması Türkiyənin regional və qlobal cəhətdən gücünü daha da artıracaq, dünyada söz sahibi kimi nüfuzunu yüksəldəcək. Bütün bunlar Türkiyənin Azərbaycanla və Türk dünyası ilə münasibətlərinin dərinləşməsini sürətləndirəcək.

Cənubi Qafqaz ölkələri olan Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan, qonşu ölkələr olan Türkiyə, Rusiya və İran "3+3" formatda geosiyasi əməkdaşlıq edərək kommunikasiya xətlərinin yenidən bərpa edilməsi ilə beynəlxalq tranzit daşımalarda yeni iqtisadi ağırlıq mərkəzi yarada bilər. Əlbəttə ki, bu əməkdaşlıq çərçivəsində Zəngəzur dəhlizinin siyasi və iqtisadi önəmi danılmazdır. Regionda digər həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan layihələri dəyərləndirdikdə Zəngəzur dəhlizi region ölkələrinə daha ucuz alternativ olaraq çıxış edir.

Zəngəzur Azərbaycana Naxçıvan MR və Türkiyə ilə əlaqələri daha da gücləndirmək üçün geniş imkanlar yaradacaqdır. Bununla həm Azərbaycan iqtisadi-siyasi, geoiqtisadi baxımdan daha da güclənəcək, həm də doğma parçasından ayrı düşmüş Naxçıvan hava və quru yollardakı blokadadan çıxacaqdır. Biz artıq rahat şəkildə Naxçıvan MR-ə və oradan da Türkiyəyə və eyni zamanda da, Avropaya öz ərazimiz vasitəsilə çıxacağıq.

Prezident İlham Əliyev dəfələrlə öz çıxışlarında Zəngəzurun strateji əhəmiyyətdən danışarkən bunun ətraf ölkələrə də müsbət təsirini xüsusi vurğulamışdır. Çıxışlarından birində dövlət başçısının səsləndirdiyi *"Zəngəzurdan keçən nəqliyyat, kommunikasiya, infrastruktur layihələri bütün türk dünyasını birləşdirəcək, eyni zamanda digər ölkələr üçün əlavə imkanlar yaradacaq, o cümlədən Ermənistan üçün..."* fikirləri Azərbaycanın tutduğu tolerant mövqeyi bir daha əyani şəkildə göstərmişdir.

İpək Yolunun bir hissəsi kimi Zəngəzur dəhlizi Asiya ilə Avropa arasında rəqabətin asanlaşdırılmasında əsas prioritet hesab olunur. Dəhlizin iqtisadi sahədə əhəmiyyətlərindən biri də yeni nəqliyyat yolunun keçdiyi hər bir qitə və ölkədə yerli

inkışafı dəstəkləyən faktor olmasıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, yeni dəhliz Türkiyə və Ermənistanın ən zəif inkişaf etmiş bölgələrindən keçir. Belə ki, dəhlizin 30 ilə yaxın işğal altında olan və talançılığa məruz qalan Azərbaycanın cənub-qərb rayonları, Ermənistanın ən zəif inkişaf etmiş Sünük bölgəsi və uzun müddətdir ki, terrorizm səbəbilə kölgədə qalan Türkiyənin şərq vilayətlərindən keçməsi regionda vahid infrastrukturunu formalaşdıracaq və hər üç bölgədə yerli iqtisadi yüksəlişə ciddi töhfə verəcək. Bu baxımdan, Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində yeni nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması, Orta Dəhliz boyunca yeni nəqliyyat marşrutunun yaranması baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu yalnız regional sülh və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi üçün deyil, həm də ümumilikdə ölkələrimizin tranzit potensialının tam şəkildə reallaşdırılmasına xidmət edəcək. Nəqliyyatın asanlaşdırılması və tranzit yolu ilə ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsini hədəfləyən ölkəmizin beynəlxalq iqtisadi bazara verdiyi töhfə sözügedən ölkələr üçün vacib əhəmiyyət daşıyır.

Ölkəmizin Asiya və Avropanı birləşdirən yüksək əhəmiyyətli nəqliyyat dəhlizləri yaratması məhz Prezident cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə reallaşdırılan Şimal-Cənub, Şərq-Qərb və Cənub-Şimal nəqliyyat dəhlizləri, qitələrarası daşınmaların həyata keçirilməsinin gerçəkləşdirilməsi tarixi İpək Yolunun bərpasını daha da sürətləndirdi. Zəngəzur dəhlizinin açılması və ölkəmizin təqdim etdiyi digər tranzit nəqliyyat dəhlizləri dünyanın nəqliyyat xəritəsini yenidən formalaşdıracaq. Yeni yaranacaq nəqliyyat infrastrukturunu beynəlxalq status qazanmaqla Asiya və Sakit okean hövzəsi ölkələrinin də istifadə edə biləcəyi marşruta çevriləcək.

İkinci Qarabağ müharibəsində əldə edilən Qələbədən sonra ölkəmiz öz nəqliyyat-kommunikasiya, logistika imkanlarını genişləndirməsi baxımından çox əlverişli imkanlar əldə etmişdir. Belə ki, Vətən müharibəsinin sonunda Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan rəhbərlərinin imzaladıqları birgə üçtərəfli Bəyanatda Zəngəzur dəhlizinin açılması buna bariz nümunədir. Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan arasında 2020-ci il 10 noyabr tarixində imzalanmış üçtərəfli Bəyanatın 9-cu bəndi və 2021-ci il 11 yanvar tarixində Moskvada imzalanmış 4 bəndlik Bəyanat Zəngəzur dəhlizinin reallaşması üçün hüquqi zəmin yaradır. 10 noyabr 2020-ci il tarixində bütün hərbi əməliyyatların dayandırılması, elan edilməsi ilə bağlı üç ölkənin dövlət başçıları tərəfindən üçtərəfli bəyanat imzalanmışdır.

Beləliklə, dəhliz uzun illər blokadada qalmış Naxçıvan Muxtar Respublikasını bu ağır şəraitdən çıxarmaqla yanaşı, xalqımızın 101 ildən sonra tarixi ərazisi olan qədim Zəngəzur torpağına yenidən qayıdışını da təmin edəcəkdir. Cəmi 40 kilometrlik Zəngəzur dəhlizinin bərpa olunması ölkəmiz üçün yeni iqtisadi perspektivlər yaradacaqdır. Şərqi Zəngəzur bölgəsində yerləşən Zəngilanı qədim torpağımız olan Qərbi Zəngəzurla, oradan isə Naxçıvan vasitəsilə Türkiyə ilə birləşdirmək ölkəmizin qazanacağı növbəti tarixi zəfəri olacaqdır.

Ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin də vurğuladığı kimi: "Bizim əsas rəqibimiz zamandır. Çünki dəmir yolunun, avtomobil yolunun çəkilişi vaxt tələb edir. Ona görə bütün güclər səfərbər olunub ki, bu layihə icra edilsin. Beləliklə, Azərbaycan xalqı 101 il bundan əvvəl bizim əlimizdən alınmış Zəngəzura qayıdacaqdır... Bu baxımdan Zəngəzur dəhlizinin yaradılması Azərbaycanın milli, tarixi və gələcək maraqlarına tam cavab verir".

Hazırda Azərbaycan tərəfindən bu istiqamətdə ciddi işlər görülməkdədir. Eyni zamanda bu dəmir yolu azad edilmiş torpaqlara həm vətəndaşların gediş-gəlişi, həm də

yüklərin daşınması üçün böyük əhəmiyyətə malik olacaqdır. Ümumilikdə isə işğaldan azad olunan torpaqlarda inşa olunan hər bir yol və gələcəkdə icrası nəzərdə tutulan mühüm əhəmiyyətə malik hər bir layihə regionun tranzit və logistik əhəmiyyətini artırmağa, bölgənin inkişafını sürətləndirməyə xidmət edəcəkdir.

Məlumdur ki, bu gün respublikamız Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin formalaşmasında önəmli rola malikdir. Belə ki, Qədim İpək Yolu üzərində yerləşən Azərbaycan Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xətti, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı, “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat və Trans-Xəzər tranzit dəhlizləri vasitəsilə Çin ilə Avropa arasında “mühüm körpü” rolunu oynayır. Bu baxımdan Zəngəzur dəhlizi də ölkəmiz üçün, onun gələcək nəqliyyat və logistik imkanlarının daha da genişlənməsi baxımından olduqca mühüm əhəmiyyətə malik olacaqdır.

Beləliklə, qədim yurd yerimiz olan Zəngəzur yenidən böyük türk dünyasının birləşməsi rolunu oynayacaqdır. Layihə həm tarixi aspektdən, həm müasir geosiyasi reallıqlar prizmasından, həm də siyasi-iqtisadi baxımından türk dövlətlərinin güclənməsini, beynəlxalq və regional siyasi-iqtisadi proseslərdə rolunun və iştirakının daha əhəmiyyətli təsirə malik olmasına xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, E. İpək Yolunun bərpası tarixi zərurətdir. “Azərbaycan” qəzeti. Bakı: 1998, 4 sentyabr.
2. Azərbaycan tarixi. S.Əliyarlının redaktorluğu ilə. Bakı: 1996, 870 s.
3. Bunyadov, Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr, 1989, 336 s.
4. Həmidov, H. İpək Yolu Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərində. “Azərbaycan” qəzeti. Bakı: 2001, 5 avqust.
5. Mehbalıyev, M.M. Tarixi İpək Yolu və onun xəritə sxemi. “İpək Yolu” jurnalı. 2000, № 2, s. 5-6.
6. Məmmədov, S. Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın geosiyasi və geoiqtisadi çəkisini daha da artıracaq. “Xalq qəzeti” 2022, 6-mart s 4.
7. Гусейнов, Р. Шелковый Путь: из прошлого в будущее. «Ирс» топлусу. 2000, № 1 (январь-февраль), с. 10-12.

SUMMARY

Teymur Abbasov

THE GREAT SILK ROAD: THE ZANGAZUR CORRIDOR, REALITIES AND PERSPECTIVES

The article discusses the importance of the Zangezur corridor, which is the main part of the Great Silk Road, at the local, regional, economic, and political levels. It is noted that the realization of the Zangezur corridor will create an alternative passage with the main territory of Azerbaijan and the Nakhchivan Autonomous Republic, which is of great importance within the framework of the regional political configuration. In the article, great importance is given to the fact that this road will create a great opportunity for countries in the Caucasus and Asia. It is noted that the Zangezur corridor does not only play a role in the political aspect, but at the same time it can be discussed as a solution to legal and economic issues. The Zangezur Corridor will connect not only Nakhchivan, which is the main part of Azerbaijan, but also Turkey and Europe in terms of transportation with our country. The article emphasizes that the Zangezur corridor is the only land border connecting the Turkic world. Solutions to the problems posed by the Zangezur Corridor for the Turkic world are also shown. It is noted that the Zangezur corridor will once again play the role of the unification of the great Turkic world.

Keywords: *Great Silk Road, Zangezur Corridor, local importance, regional importance, political importance, economic importance, environment of cooperation, Turkic world*

РЕЗЮМЕ

Теймур Аббасов

ВЕЛИКИЙ ШЁЛКОВЫЙ ПУТЬ: ЗАНГЕЗУРСКИЙ КОРИДОР, РЕАЛИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

В статье говорится о значении Зангезурского коридора, являющегося одним из ответвлений Великого Шелкового пути, на местном, региональном, экономическом и политическом уровнях. Отмечается, что реализация Зангезурского коридора создаст альтернативный проход Нахчыванской Автономной Республики с основной территорией Азербайджана, что имеет большое значение в рамках региональной политической конфигурации. В статье большое значение придается тому, что этот путь создаст большие возможности для стран Кавказского и Азиатского регионов. Отмечается, что Зангезурский коридор не только играет роль в политическом аспекте, но в то же время может обсуждаться как решение правовых и экономических вопросов. Зангезурский коридор свяжет не только Нахчыван, который является основной частью Азербайджана, но также Турцию и Европу в транспортном отношении с нашей страной. В статье подчеркивается, что Зангезурский коридор является единственной сухопутной границей, соединяющей тюркский мир. Также показаны пути решения проблем, которые ставит Зангезурский коридор для тюркского мира. Отмечается, что Зангезурский коридор вновь сыграет роль объединения большого тюркского мира.

Ключевые слова: *Великий Шёлковый путь, Зангезурский коридор, локальное значение, региональное значение, политическое значение, экономическое значение, среда сотрудничества, тюркский мир*

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TƏBİİ SƏRVƏTLƏRİNİN ERMƏNİSTAN RESPUBLİKASI TƏRƏFİNDƏN MƏNİMSƏNİLMƏSİ

Nəsibə HACIYEVA

nasiba.haciyeva@mail.ru

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə əzəli torpaqlarımız olan Qərbi Azərbaycanın yerüstü və yeraltı sərvətlərinin indiki Ermənistan Respublikası tərəfindən talan edilməsindən bəhs edilir. Məqalədə tarixi torpaqlarımızın kənd təsərrüfatı məhsullarının ermənilər tərəfindən mənimsənilməsi göstərilir. Dağətəyi ərazilərdə bitkiçiliyin, heyvandarlığın ermənilər tərəfindən plansız şəkildə mənimsənilməsindən, eyni zamanda Göyçə gölündə bütün fəsillərdə balıq növlərinin qeyri-qanuni ovlanmasıdan bəhs edilir.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, yataq, kənd təsərrüfatı, Göyçə gölü, uran, qızıl

Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü artıq 36 ildir ki, davam edir. Bu müddət ərzində Ermənistanın təcavüzkar və işğalçı siyasəti onun tərəfindən müxtəlif müstəvilərdə həyata keçirilən qanunsuz fəaliyyətlərdə intensiv şəkildə özünü büruzə verməkdədir. Ermənistan hakimiyyətinin Azərbaycana qarşı təcavüzü dəstəkləməyə yönəlmiş fəaliyyəti, heç bir əsası olmayan yalanların beynəlxalq ictimaiyyətə həqiqət kimi təqdim edilməsi cəhdləri, habelə Qərbi Azərbaycanın ərazilərində qanunsuz iqtisadi fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi istiqamətində addımları sözügedən işğalçı siyasətin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Qərbi Azərbaycan ərazisi bütöv Azərbaycanın qədim təbiətinə görə ən zəngin bölgələrindən biridir. Keçmişdə Azərbaycanın şimalı ilə cənubunu, bütün Qafqazla Yaxın Şərqi birləşdirən mühüm karvan yollarının üstündə yerləşən, hazırda isə şimaldan Gürcüstan, şərqdən və cənub-şərqdən Azərbaycan Respublikası, qərbdən Türkiyə, cənubdan İranla həmsərhəd olmaqla 29,8 min km² sahəni əhatə edən bu diyar indi Ermənistan Respublikası kimi tanınsa da, onun ərazisi qədim Türk-Oğuz yurdu, tarixi Azərbaycan torpağıdır. Bu faktı həmin ərazidəki saysız-hesabsız yeraltı və yerüstü maddi mədəniyyət nümunələri - qədim yaşayış məskənləri, kurqanlar, qala, saray və istehkam qalıqları, karvansaralar, körpülər, at-qoç heykəlləri, məscid, pir və ocaqlar da təsdiq edir.

Qərbi Azərbaycan ərazisi yeraltı sərvətləri ilə olduqca zəngindir. Belə ki, Allahverdi-Qafan mis-pirit minerallaşması ilə yumşaq bükülmə zonasında, xromit və qızıl ilə Göyçə gölü qırılma zonasında, mis-molibden minerallaşması ilə Pəmbək-Zəngəzur bükülmə zonası və daş duzlu və neft-qaz potensialının təzahürlərinə malik İrəvan-Ordubad zonasını xüsusi qeyd etmək olar.

Qərbi Azərbaycanın faydalı qazıntılar içərisində mis-molibden əsasən: Qacaran, Ağarək, Dəstəgird və s. ərazidə yerləşən yataqlardır; Mis-pirit isə: Qafan, Şamlıq, Allahverdi və s. yataqlarda mövcuddur. Qeyd edək ki, bunların içərisində ən qiymətli, qızıl Zod yataqlarıdır; Dəmir filizi isə; Axta, Ellər və s. yataqlarında cəmlənmişdir.

Polimetal filizləri; nefelin sienitləri, bentonit, qaya duzu, mərmər, dolomit, maqnezit odadavamlı xammal, diatomit, tuf, pemza, andezit-bazalt, obsidian, perlit və s. Qərbi Azərbaycanda müalicəvi məqsədlər üçün istifadə edilən və butulkaya doldurulan müalicəvi mineral sular var.

Məlumdur ki, Qərbi Azərbaycanın mineral ehtiyatlarının böyük bir hissəsi məhz hazırda Ermənistanın əsarətində olan ərazilərdə yerləşir. Ermənipərəst xarici şirkətlərlə bağlanmış müqavilələrə əsasən çıxarılan faydalı qazıntıları xarici dövlətlərə apardılar. Qərbi Azərbaycan ərazilərindəki qızıl, kükürd, qum, çınqıl, gil və digər faydalı qazıntı yataqlarında işğalçı Ermənistan tərəfindən qeyri-qanuni və intensiv şəkildə kəşfiyyat və hasilat işləri aparılır. Qərbi Azərbaycanın ərazilərdə aparılan bu cür qeyri-qanuni fəaliyyət nəticəsində əldə edilən gəlirlər işğalçı rejimin maliyyə təminatının çox böyük bir hissəsini təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür qeyri-qanuni fəaliyyətə bir çox xarici şirkətlər cəlb edilib ki, onların sırasında “Vallex Group”, “Base Metals”, “GeoProMining”, “GoldStar” və digər şirkətlərin adını çəkmək olar.

Qərbi Azərbaycanın Göyçə mahalının dağ yeri Kəvəkli dərə, Çalimbaşı, Qaragüney adlı tarixi türk məskənləri, xüsusilə 1970-1980-ci illərdə ermənilər tərəfindən ərazidəki zəngin uran, dəmir, mineral sular, qırmızı daş, əhəng yataqları, sement istehsalı üçün vacib olan təbii yataqların ələ keçirilməsi məqsədi ilə dəfələrlə talana məruz qalıb.

Qərbi Azərbaycanın xəritəsi

Tarixi torpaqlarımız olan Qərbi Azərbaycanın ərazilərində (İrəvan, Göyçə, Qaraqoyunlu dərəsi və s.) mövcud olan faydalı qazıntılar, əlvan və qara metallar, mineral sular, həmçinin digər şirin su resursları, meşə fonduna daxil olan torpaqlar amansız istismar olunur, flora və fauna sistemli şəkildə məhv edilir.

Qərbi Azərbaycanda kənd təsərrüfatı üzrə ümumi məhsul gəlirinin 60%-i bitkiçilikdən, 40%-i isə heyvandarlıqdan əldə olunur. Kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqların əsas hissəsi Arazboyu, İrəvan Çuxuru və Şirək düzənlikləri ərazisində

cəmləşmişdir. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar ərazinin 46-47%-ni, əkin sahəsi isə cəmi 20%-ni təşkil edir. Otlaq və biçənəklər Qərbi Azərbaycanın 28%-ni əhatə edir.

Dağlıq relyef Qərbi Azərbaycanda üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, kənd təsərrüfatı üçün ən münasib ərazilər Ağrıdağ, Arazçayı vadisi və Göyçə gölü ətrafı hesab olunur. Bu ərazilərin torpaq-iqlim şəraiti ildə 2-3 dəfə məhsul götürülməsinə imkan verir. Çox mürəkkəb relyefə malik olan ərazilərdə fəal eroziya və sürüşmə prosesləri əkinçiliyə çox böyük ziyan vurur.

Qərbi Azərbaycanın kənd təsərrüfatı bitkiçiliyinin strukturunda tərəvəz, bostan, kartof, buğda, üzüm, meyvə, efiryağlı bitkilər, şəkər çuğunduru, tütün və s. əsas yer tutur. Heyvandarlıqda iribuynuzlu mal-qara, qoyunçuluq, quşçuluq inkişaf etdirilə bilər.

Bitkiçilik təsərrüfatında üzümçülük daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada yetişdirilən üzüm sortları özünün şəkərliliyi və dadı ilə fərqlənir. Qiymətli üzümçülük plantasiyaları Qərbi Azərbaycanda dəniz səviyyəsindən 1400 m-ə qədər olan ərazilərdə salınır. Üzümçülük əsasən spirtli içkilər, xüsusən konyak istehsalının əsas xammalı kimi yetişdirilir. Qərbi Azərbaycanda üzümçülük və meyvəçilik suvarma şəraitində əsasən Ağrıdağ vadisində inkişaf etdirilmişdir. Araz və Zəngi çayları tarlaların suvarılmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Qərbi Azərbaycanda yetişdirilən ərik sortları özünün tərəvətliyi və dadı ilə fərqlənir.

Qərbi Azərbaycanda heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli otlaq sahələri mövcuddur. Otlaq və ot biçini sahələri Qərbi Azərbaycan ərazisinin 28%-ni əhatə edir. İribuynuzlu mal-qara Loru yaylasında, Şirək və Ağrıdağ düzənliklərində, Göyçə gölü hövzəsində, Zəngəzurda daha çox inkişaf etdirilmişdir. Zəngəzurda, Göyçə gölü ətrafı, Alagöz və s. sahələrdə qoyunçuluq üstünlük təşkil edir. Maldarlıq, əsasən, süd-ət, qoyunçuluq isə yun istiqamətində ixtisaslaşdırılmışdır.

Göyçə gölündə və daxili su hövzələrində (gölməçələrdə) balıqçılığın inkişaf etdirilməsinə böyük imkanlar var. Göyçə gölündə yetişdirilən fərel balıqları daha qiymətli balıq növü hesab olunur.

"Rəsmi məlumatlara əsasən Qərbi Azərbaycanın Ermənistan ərazilərində özündə müxtəlif növ faydalı qazıntıları birləşdirən bir çox yataqlar yerləşir.

İşğal olunmuş ərazilərdə aparılan qeyri-qanuni fəaliyyət haqqında danışarkən, bu ərazilərdə ətraf mühitə, ekosistemə, flora və faunanın vahidliyinə vurulan sistemli zərbləri də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Təkrar qeyd edirəm ki, Azərbaycan ərazilərində erməni işğalçıları və onların tərəfdəşləri tərəfindən əlvan, qara metalların, habelə mineral su, ümumi yayılmış faydalı qazıntıların intensiv şəkildə hasilatı həyata keçirilir. Bu cür hasilatın həyata keçirilməsi zamanı ekoloji tələblərə heç bir formada əməl edilmir, resurslar faktiki olaraq Azərbaycan qanunvericiliyi və beynəlxalq standartlarla müəyyən edilmiş istehsalat həcmələrini dəfələrlə aşmaqla hasil edilir, zəhərli tullantıların yerli su tutarlarına, çaylara axıdılmasının qarşısını almaq üçün heç bir tədbir görülmür. Bu isə öz növbəsində mineral və digər yataqların məhv edilməsinə, böyük həcmdə torpaq sahələrinin zəhərlənməsinə, şirin və içməli su mənbələrinin yararsız hala düşməsinə səbəb olur. İşğal olunmuş ərazilərdə kəskin müşahidə edilən digər bir problem çay şəbəkəsinin ciddi ziyana uğramasıdır. Belə ki, işğalçı rejimin yerli çayların üzərində çoxsaylı kiçik elektrik stansiyaları qurması səbəbindən çaylarda sululuğun kəskin azalması, həmçinin bu çaylarda

yaşayan canlı növlərin kütləvi məhv olması barədə məlumatlar ictimai açıq mənbələrdə yayımlanır".

Qərbi Azərbaycanın təbii sərvətlərinin amansızcasına hasilatı, bu sərvətlərin ətraf mühitin qorunması məsələləri universal xarakter kəsb edir və yalnız bir dövlətin sərhədləri ilə məhdudlaşmır. Bu cinayətlər və onların zəncirvari qaydada törətdiyi nəticələr dünya ictimaiyyəti tərəfindən qiymətləndirilməli və onların önlənməsi üçün beynəlxalq səylər Azərbaycan Respublikasının səyləri ilə birləşdirilməlidir. Qərbi Azərbaycanın ərazilərində aparılan qeyri-qanuni iqtisadi fəaliyyətlərə müvafiq beynəlxalq instansiyalar və mexanizmlər çərçivəsində mütləq şəkildə hüquqi qiymət verilməlidir".

ƏDƏBİYYAT

1. Yunusoğlu, Q. Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur mahalının tarixi-coğrafi səhifələrindən. Bakı: Xəbər. - 2020. - 4 dekabr. - № 212. - s. 13.
2. Budaqov, B.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı. -Bakı: Elm, -19647.
3. Hacı, E. Oğuz yurdum Qaraqaya.- Bakı: 2015.
4. Ələkbərli, Ə.Y. Qərbi Azərbaycan abidələri. Bakı: 2006, 227 s.
5. [http://kayzen.az/blog/Az%](http://kayzen.az/blog/Az%20Azərbaycan%20Respublikası%20tarixi-coğrafi-səhifələrindən)
6. <https://az.wikipedia.org/>
7. <http://arxiv.az/az/azerbaijan->

SUMMARY

Nasiba Hacıyeva

APPROPRIATION OF THE NATURAL RESOURCES OF WESTERN AZERBAIJAN BY THE REPUBLIC OF ARMENIA

The article talks about the looting of the surface and underground resources of Western Azerbaijan, which is our ancient land, by the current Republic of Armenia. The article shows the appropriation of agricultural products of our historical lands by Armenians. It is mentioned that Armenians have unplannedly adopted the cultivation of crops and animal husbandry in the foothills, and at the same time illegal hunting of fish species in Goycha Lake is mentioned.

Keywords: Western Azerbaijan, bed, agriculture, Lake Goyce, uranium, gold

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNİN TARİXİ-MƏDƏNİ İRSİNİN TANIDILMASI ZAMANIN TƏLƏBİ KİMİ

Hafiz HÜSEYNOV

h.huseynov@atmu.edu.az

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

İmmi HÜSEYNOVA

huseynovaimmi@gmail.com

Bakı Avrasiya Universiteti

Xülasə

Qərbi Azərbaycan ərazisinin, xüsusilə İrəvanın tarixi-mədəni irsi elmi-nəzəri şəkildə tədqiq edilmişdir. Məqalədə qədim Azərbaycan torpaqlarında həyata keçirilmiş vandalizm siyasəti qeyd olunmuş, adları dəyişdirilmiş yurd yerlərimizin tarixi adları ilə gənc nəsillərə çatdırılması ermənilərin məkrli siyasətinin qarşısını almaq üçün bir istiqamət kimi göstərilmişdir.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, İrəvan, tarixi-mədəni irs, dini abidələr*

Vaxtilə Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev mənfur düşmənlərə və onların havadarlarına qətiyyətlə səslənmişdi: "Biz o torpaqlara mütləq qayıdacağıq!". Azərbaycan xalqı Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin uzaqgörən və dürüst siyasəti sayəsində 2020-ci ilin noyabrında 44 günlük Vətən müharibəsində və 2023-cü ildə birgünlük müharibədə mənfur düşmən üzərində qətiyyətli qələbə qazandıqdan sonra azad olunmuş ərazilərə Böyük Qayıdış missiyası başlatmışdır. Müzəffər Azərbaycan Ordusu 2020-ci ildə Şuşanı, 2023-cü ildə isə Xankəndini mənfur düşmənlərdən təmizləmək missiyasını uğurla tamamladıqdan sonra artıq azərbaycanlılar böyük qürur və sevinc hisslərilə öz yurd-yuvalarına qayıdır, düşmənlərin yandırıb-yaxdıqları, darmadağın etdikləri doğma el-obalarında qurub yaratmaqla məşğuldurlar. Əlbəttə, bu missiyanın növbəti istiqaməti də Azərbaycanın əzəli torpaqları olan Qərbi Azərbaycana doğrudur. Müzəffər Ali Baş Komandanımızın tarixi ədaləti bərpa etmək uğrunda mücadiləsi azərbaycanlıların vaxtilə mənfur düşmənlər tərəfindən öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salınmış yerlərə qayıdışına nail olmasına imkan yaratmışdır.

Fəaliyyətə başlamış Qərbi Azərbaycan İcması da bu sahədə müvəffəqiyyətlə çalışmaqdadır. 2022-ci il dekabr ayının 24-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Qərbi Azərbaycan İcması ilə görüşündən sonra Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyasının həyata keçirilməsi istiqamətində xeyli canlanma başlandı. Məlumdur ki, Qərbi Azərbaycan məsələsi milli siyasətimizin ən mühüm hədəfini təşkil edir. Yeni dövrün reallıqları bu ümummilli mənafeədə ölkəmizin qarşıya qoyduğu məqsədlərin həyata keçməsində hər bir azərbaycanlının öhdəsinə yeni-yeni vəzifələr qoyur. Bu gün ötən yüzillikdə dəfələrlə məruz qaldığımız etnik təmizləmə və deportasiya siyasətini ifşa etmək, bu siyasətlə bağlı tarixi faktları üzə çıxarmaq, Qərbi Azərbaycanda ermənilər tərəfindən dağıdılmış milli-mədəni sərvətlərimizə qarşı aparılan soyqırımı, bütövlükdə Azərbaycan həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə bəyan etmək, Zəngəzur, Göyçə və İrəvan mahallarında ermənilər tərəfindən məqsədyönlü şəkildə dağıdılmış tarixi-mədəni abidələrimizin bərpasını tələb etmək, adları dəyişdirilmiş yurd yerlərimizə verilən üzdənirəq adların

əvəzinə qədimi, öz adlarının verilməsini təmin etmək, Qərbi azərbaycanlıların dədə-baba ocaqlarına qayıtmasına el birliyi ilə dəstək olmaq, ermənilərin məkrli siyasətinin qarşısını almaq və s. bütünlükdə azərbaycanlıların vətəndaşlıq borcudur.

Qərbi Azərbaycan ərazisi qədim Türk-Oğuz yurdu olaraq çox qədim tarixə və qədimliyi qədər də geniş bir coğrafiyaya malik türk dünyası ilə birbaşa və qırılmaz tellərlə bağlı olan əzəli yurd yerlərimizdəndir [1, s.14]. Yüz illər boyunca Qərbi Azərbaycan torpaqlarında azərbaycanlılar tərəfindən milli-mədəni xəzinə və zəngin miras formalaşmışdı. 1988-ci ildə bu torpaqlardan azərbaycanlıların sonuncu kütləvi deportasiyasından sonra, tarixi ərazilərimizlə birlikdə mindən artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi, yüzlərlə alban-türk tarixi abidələri, karvansaralar, imarətlər, məscidlər, məqbərələr, türk-oğuz qəbiristanlıqları, qəbirüstü abidələr, ziyarətgahlar ermənilər tərəfindən işğal olundu. Apardıqları etnik təmizləmə və tarixi abidələrə qarşı vandallıq aktları nəticəsində monoetik dövlətə çevrilən Ermənistan, azərbaycanlılara məxsus olan tarixi-memarlıq abidələrinin bir qismini yer üzündən sildi, digərlərini isə yazı və elementlər əlavə edərək erməniləşdirməyə çalışmışdı.

Rusiya, Gürcüstan (Çar Rusiyası dövründə Tiflis Cənubi Qafqazın mərkəzi idi. Sənədləşmə və arxivləşdirmə daha çox orada aparılırdı.) və Türkiyə arxivlərindəki müxtəlif tarixi dövrləri əhatə edən sənəd və materiallar XIX əsrin əvvəllərində Rusiya və İran dövlətləri arasında bağlanan Kürəkçay, Gülistan və Türkmənçay müqavilələrindən sonra Azərbaycan torpaqlarına ermənilərin kütləvi köçünün başladığını, ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsindən sonra azərbaycanlıların deportasiya və soyqırımına məruz qaldığını təsdiq edir.

Tarixən Azərbaycan xalqının maddi-mədəniyyət nümunələri ermənilər tərəfindən dağıdılıb, talan edilib və bu proses son zamanlara qədər davam edib. 1918-1919-cu illərdə Qərbi Azərbaycanda Vedibasar, Zəngibasar, Amasya, Göyçə, Zəngəzur mahalı və digər qədim Oğuz ellərində aqlasığmaz talanlar, amansız qətlər törədən daşnaklar tərəfindən, Stepan Şaumyan, Andranik Ozanyan, Dro başda olmaqla erməni terror dəstələrinin və digərlərinin fitvası ilə minlərlə müsəlman ya işgəncələrə məruz qaldı, yaxud da qəddarlıqla məhv edildi. İşğal olunan şəhər, qəsəbə və kəndlərdəki müxtəlif mənşəli tarixi maddi-mədəni Azərbaycan irsi talan edildi. Aparılan tədqiqat nəticəsində, 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Azərbaycan xalqına və onun maddi-mədəni irsinə vurduğu ziyanın miqyası və bu mənəvi zərərin ölçüsüzlüyü ortaya qoyulur.

1923-cü il iyulun 7-də isə vaxtilə İrandan və Osmanlı imperiyası ərazisində Qarabağ xanlığının ərazisinə köçürülən ermənilərə süni surətdə muxtariyyət hüququ verildi. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Zəngəzur qəzasının bir hissəsi Ermənistana verilməklə Naxçıvan torpağı Azərbaycandan, Türkiyə isə türk dünyasından ayrı salındı. Böyük dövlətlərin dəstəyi ilə əcdadlarımızın Oğuz yurdu Qərbi Azərbaycanı qəsb edən gəlmə ermənilər azərbaycanlılara məxsus ərazilərdə məskunlaşdıqdan sonra, onlara məxsus maddi-mədəniyyət nümunələrini məhv etdi, izlərini silməyə çalışdı, bu mümkün olmadıqda isə həmin maddi-mədəniyyət nümunələrinin "qədim ermənilərə" aid olmaları barədə saxta tarix yazaraq dünya ictimaiyyətini aldatmağa başladı.

Azərbaycanlılar öz tarixi ərazilərində növbəti dəfə 1988-ci ildə soyqırıma, işgəncələrə və təzyiqlərə məruz qalaraq, Qərbi Azərbaycan adlandırılan 28,9 min kvadrat kilometrlik torpaqlarını itirmək məcburiyyətində qaldılar.

Son 200 il ərzində ermənilər tərəfindən zəbt edilən Qərbi Azərbaycanda maddi-mədəni, tarixi miras olan qalalar, alban-türk məbədləri, karvansaralar, körpülər, saraylar, eləcə də pirlər, ziyarətgahlar, məscidlər, qəbirüstü abidələr, məqbərələr, xüsusilə də müsəlman-türk dünyasının məşhur dini abidələri erməni vandallığının qurbanına çevrilib.

Tarixi mənbələrə əsasən XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyası ərazisində 310 məscid qeydə alındığı halda, bu gün onlarda yalnız bir məscid - Göy məscid qismən salamat qalıb ki, onu da xarici qonaqlara "fars" məscidi kimi təqdim edirlər. 1918-ci ilə kimi Qərbi Azərbaycanın İrəvan qəzasında 42, Eçmiədzin qəzasında 33, Zəngəzur qəzasında 35 məscid fəaliyyət göstərüb. 1915-ci ildə isə İrəvan və Zəngəzur quberniyasının ərazisində məscidlərin sayının artması müşahidə olunub. Burada 382 şiə, 9 sünni məscid fəaliyyət göstərüb. Bu məscidlərin demək olar ki, hamısı və qeyd olunmayan və yaxud 1915-ci ildən 1918-ci ilə qədər tikilən məscidlər, məbədlər və minlərlə tarixi abidə 1918-1920-ci illərdə tarixi Azərbaycan torpaqları olan Göyçə, Zəngəzur və Zəngibasar ərazilərində erməni silahlı birləşmələri tərəfindən dağıdılaraq məhv edilib [2, s.33].

Toponimlər konkret etnosun konkret coğrafi məkanda təşəkkülünü göstərən ən tutarlı sənəddir. Ona görə də ermənilər əraziləri azərbaycanlılardan təmizləndikcə ilk növbədə yer adlarını dəyişdirirlər. Demək olar ki, son dövrdə maddi-mədəniyyət abidələri ermənilər tərəfindən şüurlu, planlı şəkildə məhv olunub, mənimsənilib, bütün toponimlər erməniləşdirilib. Bu da azərbaycanlıların həmin torpaqlarda tamamilə izlərinin itirilməsi məqsədi güdür.

Tarixi mənbələr göstərir ki, indiki Ermənistan (Hayastan) adlandırılan əraziyə haylar ilk dəfə xristian missionerləri kimi gəlmişlər. Ərəb xilafəti dövründə haylar islam dinini qəbul edən türkmənşəli boyların tərk etdikləri dini məbədlərə sahib çıxmış, həmin məbədləri kilsəyə çevirmiş, elə oradaca saxta tarixi əsərləri quraşdırmışlar [5, s.13].

Qərbi Azərbaycanın əzəli torpaqlarından biri İrəvan şəhəri tariximizin məbədidir. Tarixi İrəvan şəhərində XX əsrin əvvəllərində əhalinin 80 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Qədimdən yalnız Azərbaycan türklərinin məskun olduqları bu şəhərin adı orta əsr yazılı mənbələrində Rəvan, İrəvan, İrivan kimi qeyd edilmişdir.

İrəvandakı tarixi-memarlıq abidələri Şərq memarlığı üslubunda inşa edilmişdi. Səyyahlar və salnaməçilər öz əsərlərində İrəvanı tipik müsəlman şəhəri kimi təsvir etmişlər. Orta əsrlərdən etibarən İrəvan şəhəri karvan yollarının kəsişdiyi məkanda yerləşdiyi üçün burada çoxlu karvansaralar və ticarət meydanları salınmışdı. Daşdan hörülmüş, ortasında kvadrat şəkilli meydançaları, su hovuzları olan karvansaralar İrəvanın gözəl tikililərindən hesab olunurdu. XIX əsrin əvvəllərində İrəvanda 7 karvansara mövcud olmuşdur. Culfa, Gürcü, Zarrabi xan (Sərrafxana), Avşar, Tahir, Sulu, Susuz, Hacı Əli karvansaralarında üst-üstə 851 köşk mövcud olmuşdur.

Şəhərin mərkəzi hissəsində Böyük Meydan adlanan 400x400 m ölçüdə meydan yerləşirdi. Ağır yükləri çəkmək üçün Qantar tərəzisi, yüngül yükləri çəkmək üçün Mizan tərəzisi bu meydanda yerləşirdi. Digər meydanlar Xan bağı, Zal xan, Hüseynəli xan, Fəhlə bazarı meydanı adlanırdı. Panah xan Makinskinin imarətinin yerləşdiyi ərazi isə son vaxtlaradək Pənah xan meydanı və yaxud Pənah xan bulvarı adlanırdı.

İrəvanda Şərq memarlıq üslubunda 8 hamam – Şəhər, Zal xan, Şeyxulislam, Mehdi bəy, Hacı Bəyim (sonuncu İrəvan xanının qardaşı Həsən xanın qızı), Təpəbaşı, Hacı Əli, Hacı Fətəli, Kərim bəy hamamları mövcud idi. Hazırda İrəvanın mərkəzindəki

“Respublika” meydanının yerləşdiyi yerdə vaxtilə mövcud olan Zal xan hamam kompleksində yeraltı çayxana ilə yanaşı, musiqili məclislərin keçirilməsi üçün xüsusi otaqlar ayrılmışdı. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində adları Azərbaycanca səslənən onlarla küçə mövcud idi. Qədim İrəvanda bu küçələr məşhur idi: Şəriət, Karvansara, Qala, Sultan, Çölməkçi, Naxçıvan, Bazar, Daşlı, Paşa xan, Qəriblər ocağı, Dəyirmanlı, Məscid, Fəhlə bazarı, Təpəbaşı, Naib, Mir Cəfər, Rüstəm xan, Korbulaq, Bəy, Dükanlı və s.

Bağlar diyarı İrəvanda və onun ətrafında 1473 bağ mövcud olmuşdur ki, onlardan 772-si şəhərin içərisində idi. Sərdar bağı, Dəlmə, Abbasdərəsi, Abuhəyat, Keşəqli, Qızılqala, Dərə bağı, Xosrovabad, Söyüdlü, Qul dərəsi, Kərpicxana bağlarının ad-sanı İrəvandan çox-uzaqlara yayılmışdı. İrəvan bağlarının bəzi məhsulları qurudulmuş şəkildə Avropaya ixrac edilirdi [5, s.9].

İrəvanda Azərbaycan memarlığının ən qədim nümunələrindən biri olan Sərdar sarayı aşkar edilmişdir. Təəssüf ki, həmin abidə də yanlış olaraq fars mədəniyyət nümunəsi kimi təqdim edilir. Professor Faiq İsmayılov öz qeydlərində yazır ki, Sərdar sarayı 1913-1918-ci illərdə ermənilər tərəfindən dağıdılmış, portretlər Tbilisiyə aparılmış və hazırda Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır [6, s.57].

Tarixi ədəbiyyatda İrəvan şəhərində 15-ə yaxın məscidin adları keçir. Göy məscid (yaxud Hüseynəli xan), Təpəbaşı, Zal xan (yaxud Şəhər), Sərtib xan, Hacı Novruzəli bəy, Qala məscidi (Sərdar, yaxud Abbas Mirzə), Dəmirbulaq, Hacı Cəfər bəy, Rəcəb paşa, Məhəmməd Sərtib xan, Hacı İnam məscidlərinin minarələri uzaqdan İrəvanın müsəlman şəhəri olmasını nişan verirdi. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra məscidlər bir-birinin ardınca dağıdılmışdır. Cənubi Qafqazın ən böyük məscidi olan Göy məsciddə İrəvan şəhərinin tarix muzeyi yerləşdirilmiş, Zal xan məscidinin mədrəsəsi rəssamların sərgi salonuna çevrilmişdi. Yalnız Dəmirbulaq məscidi 1988-ci ilədək öz məqsədinə xidmət edirdi. Hazırda həmin məscid də yer üzündən silinmiş, onun yerində hündürmərtəbəli bina ucaldılmışdır.

XX əsrin əvvəllərində İrəvan qalası, onun içərisində yerləşən Xan sarayı, Abbas Mirzə məscidi şəhərin tarixi-memarlıq incilərindən hesab olunurdu. Erməni şovinist-millətçiləri İrəvan qalasını və onun içərisində yerləşən bütün tarixi-memarlıq abidələrini tədricən yer üzündən sildilər. Azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinin məhv edilməsinin nəticəsidir ki, hazırda İrəvan şəhərində xaricdən gələn qonaqlara və tədqiqatçılara yaşı 250 ildən yuxarı bircə dənə də olsun tarixi-memarlıq abidəsini göstərmək mümkün deyil.

Qədim Azərbaycan torpaqlarının tarixi-mədəni irsinin təbliği yeni dövrün əsas tələbi və tarixi zərurətdir. Tarixi qorumaq, onu gənc nəsillərə düzgün formada çatdırmaq hər zaman üçün aktualdır. Məhz bu baxımdan adları dəyişdirilmiş yurd yerlərinin, məhəllələrin, məscidlərin adlarını işğaldan azad olunmuş Qarabağ torpaqlarında əbədləşdirmək, dağıdılmış tarixi-abidələrdən ən qədimlərini yenidən Qarabağda yaratmaq tarixi irismizi yaşatmaq üçün bir istiqamət hesab oluna bilər. Sözsüz ki, bir gün Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yenidən qayıdışa inam günü-gündən artır, ancaq həmin dövrə kimi bu tarixi məkanları tanıtmək bizim təbliğ siyasətimizin bir parçası olacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərova, A. Qərbi Azərbaycanın etno-mədəni mühiti: tədqiqatlar, xatirələr, faktlar. I kitab. Naxçıvan: 2023.
2. Ələkbərli, Ə. , Vəliyev, Ə. Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz. İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində dağıdılmış, adları dəyişdirilmiş, mənimsənilmiş Azərbaycan abidələri. I cild. Bakı: 2021.
3. Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri. Bakı: 2007.
4. Əliyev, İ. Qərbi Azərbaycanın tarixi və mədəni irsi. Bakı: 2020.
5. Mustafa, N. İrəvan şəhəri. Bakı: 2020.
6. Mir-Bağırzadə, F. İrəvan xanlığının tarixi abidələri. Elm və həyat, № 1, 2021, s. 53-57.

SUMMARY

Hafiz Huseynov, Immi Huseynova

THE RECOGNITION OF THE HISTORICAL-CULTURAL HERITAGE OF WESTERN AZERBAIJAN TERRITORY AS THE DEMAND OF OUR TIME

The historical and cultural heritage of the territory of Western Azerbaijan, especially Iravan, has been studied in a scientific and theoretical way. The article mentions the policy of vandalism carried out in the ancient lands of Azerbaijan, the transfer of knowledge about the historical names of our homelands to the younger generation is indicated as a direction for preventing the insidious policy of the Armenians.

Keywords: *Western Azerbaijan, Iravan, historical and cultural heritage, religious monuments*

РЕЗЮМЕ

Хафиз Гусейнов Имми Гусейнова

ИСТОРИЯ-КУЛЬТУРА ТЕРРИТОРИИ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА ПРИЗНАНИЕ НАСЛЕДИЯ КАК ПОТРЕБНОСТЬ ВРЕМЕНИ

Научно-теоретически изучено историко-культурное наследие территории Западного Азербайджана, особенно Иревани. В статье отмечена политика вандализма, проводимая на древних землях Азербайджана, передача знаний об исторических названиях наших переименованных земель молодому поколению обозначена как направление для предотвращения коварной политики армян.

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, Иревань, историко-культурное наследие, религиозные памятники*

QƏRBİ AZƏRBAYCAN FLORASININ RELİKT BİTKİLƏRİ

Hilal QASIMOV

hilal_1964@mail.ru

ORCID iD: 0009-0009-4075-3297

Turan MƏMMƏDLİ

turan12beymemmed1948@gmail.com

ORCID iD: 0009-0008-2961-9698

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Mürsəl SEYİDOV

murselseyidov.51280@gmail.com

ORCID iD: 0009-0007-6161-9826

Xülasə

Reliktlərin tədqiqi, onların ərazilərinin və yaranma vaxtının təhlili miqrasiya proseslərini öyrənmək çox vacibdir və buna görə də müəyyən bir ərazinin florasının relikտ təbiəti məsələsini mümkün qədər tam öyrənərək, onun formalaşma mərhələlərini izləmək və gələcək inkişaf yollarını əvvəlcədən (hipotetik və ideal şərtlər üçün) müəyyən etmək olar. Məqalədə Havuşçay hövzəsinin relikտ növləri haqqında məlumatlar verilmiş, üçüncü (Tersiyer), buzlaşma və kserotermal relikտlar, onların əraziləri və coğrafi əlaqələri səciyyələndirilmişdir. Regionun ən qədim nümayəndələri Üçüncü dövr relikտlarıdır, yəni bu relikտlar bir o qədər də ciddi təsirə məruz qalmamış və üçüncü dövr elementləri özlərinə ekoloji cəhətdən əlverişli şərait tapdıqlarından Havuşçay hövzəsində müasir dövrə qədər gəlib çata bilmişlər. Tədqiqat nəticəsində ərazidə məskunlaşmış relikտ bitkilərin 43 növünün Üçüncü dövr relikտları olduğu müəyyən edilmişdir. Buzlaşma dövrünün relikտları Havuşçay hövzəsi üçün xarakterik olan flora qalıqları və bəziləri boreal vilayətin Üst Plioseninin soyuq və nəmli zamanının qalıqlarıdır. Bu dövrə aid olan bitkilər olduqca soyuqadavamlı bitkilər olub, özləri buzlarla örtülməsə də, buzlaqların yaxınlığında yaşamışlar. Buzlaqların çəkilməsindən sonra bu bitkilər eyni yerdə yaşamağa davam etmişlər. Buzlaşma dövrünün relikտlarına ərazi florasına aid 32 növ daxildir. Kserotermik dövrün relikտları buzlaşmadan sonrakı isti və quru dövrdə şimala qədər uzanan və son soyumadan sonra bəzi yerlərdə, hətta uzaq şimalda da bu günə qədər sağ qalan cənub, əsasən çöl bitkilərinin qalıqlarıdır. Buz dövrünün relikտlarından cavandırlar. Kserotermik dövrün relikտları ərazidə 26 növlə təmsil olunur.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Üçüncü dövr relikti, buzlaq, kserotermik*

Giriş

Relikտ məsələsi müasir botanikada ən mübahisəli məsələlərdən biridir. Bir çox botaniklər bu problemə dəfələrlə müraciət etmiş və relikտ növləri araşdırmışlar. "Relikտ" termininin ümumi qəbul edilmiş anlayışı yoxdur. Adətən, relikտlərə qalıq bitki və ya heyvan növləri, qədim floranın (və ya faunanın) tərkibində saxlanılmış və bu günə qədər gəlib çatmış qalıq növlər daxil edilir. Relikտ növlərin xarakterik əlamətləri, onların taksonomik və topoqrafik baxımdan təcrid olunması və areallarının dizyunksiyasıdır.

Əgər relikտ növlərin əhatə dairəsi məhduddursa, o zaman onlar relikտ endemik növlərə aiddirlər, onlar neoedemik növlərdən kəskin şəkildə ayrılmalıdır. Tədqiqatçıların fikrincə,

növün relikt təbiətinin əsas səbəbləri iqlim, geomorfoloji, edafik və bioloji amillərdən asılıdır. Relikt növlərin əsas xarakterik xüsusiyyəti ondadır ki, bu növlərin öz ekoloji yaşayış sahələrinə yüksək şəkildə adaptasiya olunublar, bunun nəticəsində onlar, adətən, öz ərazilərini genişləndirmirlər və ya genişləndirsələr də belə əhəmiyyətsiz dərəcədə olduğundan bu, çox da nəzərə çarpmır. Reliktlərin konservatizmi, müasir yaşayış şəraiti ilə uyğunsuzluğu, dəyişkənliyin və uyğunlaşmanın itirilməsi (bir çoxlarının fikrincə) onların məhv olmasına şərait yaradır.

Buna görə də keçmiş geoloji dövrlərin florasının azca dəyişilərək müasir dövrə qədər gəlib çatmış, təkamülün yavaş sürəti ilə xarakterizə olunan və daha əvvəllər çoxsaylı sistematik qruplara aid olan, məhdud ərazidə yaşayan, flora qalıqlarını relikt adlandırmaq olar. Bu növlər, spesifik mövcudluq şərtlərinə dar şəkildə uyğunlaşan, məhdud ərazidə (yaxud ərazilərdə) məskunlaşan, nəzərə alınan sistematik vahidlərin formalaşmasından sonra az dəyişmiş növlərdir. Relikt növlər sırf konservativ və nəslə kəsilməkdə olan növlər hesab edilməməlidir.

Bir sıra qədim reliktlərin morfologiyasının tədqiqi, onların vegetativ və reproduktiv orqanlarında əhəmiyyətli polimorfizmin olduğunu göstərir ki, bu da onların bu günə qədər qorunub saxlanmasına kömək edən səbəblərdən biridir. Görünür buzlaqlararası və sonrakı dövrlərin reliktlərindəki dəyişkənlik qabiliyyəti, miqrasiyanın təsiri altında onların qismən formalaşmış müasir areallarının konfigurasiyasının yaranmasında və dəyişməsində də mühüm rol oynamışdır. Reliktlərin tədqiqi, onların areallarının təhlili və formalaşma vaxtı, miqrasiya proseslərinin özünü öyrənmək üçün çox vacib məqamdır və buna görə də müəyyən ərazinin relikt florası məsələsini mümkün qədər dolğun şəkildə tədqiq etməklə onların formalaşma mərhələlərini və onun inkişafının gələcək yollarını əvvəlcədən müəyyən etmək mümkündür. Hər hansı bir regionun florasının tarixini öyrənərkən və mənşəyini araşdırarkən relikt bitki növlərini tədqiq etmək paleobotaniki nöqtəyi-nəzərdən çox mühümdür.

Relikt növlər uzaq geoloji dövrlərdən bəri ilk böyüdükləri yerlərdə qorunub saxlanılan və o ərazilərdə az-çox dərəcədə çoxala bilən qədim bitkilərdir. Əgər hər hansı floranın tərkibində relikt bitkilər mövcuddursa, deməli, bu flora çox qədimdir və bu ərazinin iqlimi relikt bitkilərin mövcud olduğu bütün dövrlər ərzində nisbətən az dəyişilmişdir. Relikt bitkilərin statusunun müəyyənləşdirilməsi mövcud paleobotanik məlumatlara əsasən həyata keçirilir. Bu zaman müəyyən geoloji təbəqələrdə bitki qalıqlarının tapılması onun yaşını müəyyənləşdirməyə imkan verir və eyni zamanda bu bitkilərin qədim dövrlərdə yer üzündəki yayılma yerlərini müəyyən etməyə köməklik göstərir. Müxtəlif geoloji dövrlərin qalıqları kimi reliktlər bir-birindən yaş səviyyələrinə görə fərqləndirilir. Hər hansı bir florada reliktli bitkilərin olması onun yaşını, mənşəyini, digər flora ilə genetik əlaqələrini və s. müəyyən etməyə imkan verir [Гроссрейм, 1939; Криштофович, 1947].

Regionda relikt bitkilərin kifayət qədər çox olmasının səbəbləri vardır. Birinci səbəb torpaq formalarının həm fərqli və həm də müxtəl olmasıdır. İkinci səbəb geoloji proseslərdə baş verən iqlim dəyişikliklərinin hər yerdə fərqli olmasıdır.

Material və metodika

Tədqiqatlar 2020-2023-cü illər ərzində aparılmışdır. Əsas xarakterik herbari materialları, floristik, fitosenoloji məlumatlar, herbari fondunda saxlanılan tədqiqat materialları, eləcə də ədəbiyyat mənbələri hesab olunur. Tədqiqatlar ümumi qəbul edilmiş floristik və geobotaniki metodlarla aparılmışdır [Ярошенко, 1969; Галушко, 1976; Баркман, 1993].

Nəticələrin müzakirəsi

Tədqiqat ərazisi əsasən, Qərbi Azərbaycan əhatə edir. Ərazi dağlıq və düzənlik sahədə yerləşdiyindən mürəkkəb relyefə malikdir. Ərazidə Paleogen və Neogen dövrünün suxur nümunələri geniş yayılmışdır. Çaylarının mənbə hissəsinə doğru Pilosen çöküntülərinə rast gəlinir. Mənşəcə ərazi relyefinin formalaşması alt və orta oliqosen dövrlərinə təsadüf edir.

Qərbi Azərbaycan florasında 119 relik bitki növünə rast gəlinir. Onların 61 növü (51,3%) üçüncü dövr relikləri, 32 növü Buzlaşma dövrünün relikləri (26,9%), 26 növü Kserotermik dövrün relik bitkiləridir (21,8%).

Cədvəl

№	Reliktlər	Növlər sayı	%-lə
1	Üçüncü (Tersiyer) dövr relikləri	61	51,3
2	Buzlaşma dövrünün relikləri	32	26,9
3	Kserotermik dövrün relikləri	26	21,8
Cəmi		119	100

A.A.Qrossheym buzlaşma dövrünün və buzlaşmadan sonrakı dövrün relik bitkilərinin çoxluğunu nəzərə alaraq bu relik bitkiləri Kulçinskinin relik bitkiləri sinifləndirmə qaydasına görə iki əsas qrupa bölmüşdür:

1. Üçüncü dövrün sonlarında alp qurşağında əmələ gəlmiş üçüncü dövr relikləri;
2. Buzlaşma dövründə Qafqaza kənardan miqrasiya etmiş boreal reliklər.

A.A.Qrossheym (1939) qeyd edir ki, boreal bitki formalarının regiona nüfuz etməsi ilk növbədə şimal xətti ilə baş verə bilərdi. Xüsusilə arktik və palearktik elementlərin miqrasiyası güman ki, bu yolla baş vermişdir. Sonralar Avropa elementlərinin Şərqi doğru miqrasiyası nəticəsində Kiçik Asiyadan keçərək regiona daxil olan Avropa elementlərinin regionda məskunlaşması, daha sonra Şərqi, Mərkəzi Asiyadan əraziyə nüfuz edən elementlərin regiona daxil olması ərazi florasının formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Naxçıvançay hövzəsinin relik bitkiləri Naxçıvan kserotermik relik bitkiləri və Zəngəzur silsiləsi buzlaşma relik bitkiləri rayonuna daxildir.

A.L.İvanova görə (1998) Qafqazın (Zaqafqaziya da daxil) relik növləri üç qrupa bölünür: Üçüncü dövrün (tersiyer) relikləri, buzlaşma dövrünün relikləri və kserotermik dövrün relikləri.

Floranın ən qədim nümayəndələri üçüncü dövr relikləridir. Kuznetsovun (1909) fikrincə, Qafqazın üçüncü dövr florası Aralıq dənizi regionunun florası ilə tam bir oxşarlıq

təşkil edirdi. Çünki meşə florası Üçüncü dövrdə bütün regionda geniş yayılmışdı və xüsusilə də onun pontik tipi bütün Qafqazı əhatə edirdi. Regionun relikt flora növlərini üç qrupa bölmək olar.

1) Üçüncü dövr (Tersiyer) reliktləri. Ən qədim nümayəndələri Üçüncü dövr reliktləridir, yəni bu reliktlər ərazidə (demək olar ki, bütün ərazidə, meşə və çəmənlərdə) geniş yayılan üçüncü dövrün (Miosen-orta pliosen) ikinci yarısından qalmış növlərdir. Buzlaşma dövrünün başlaması ilə üçüncü dövr növlərinin arealı dizyunksiyalara məruz qalmış, sayları nəzərə cəpəcaq dərəcədə azalaraq müasir dövrə bu formada gəlib çatmışlar. Dördüncü dövrün əvvəllərində ucalan Qərbi Azərbaycan dağları yerli buzlaşmanın mərkəzi olsa da, olsun ki, cənub yamaclarında əbədi qar və buzun sərhədi daha yüksəkdə yerləşirdi və və buna görə də şimaldan irəliləyən buzlaq tərəfindən yayılan soyuqdan qorunmaq üçün etibarlı bir maneə rolunu oynayır. Zaqafqaziyanın təcrid olunmuş bir çox bölgələrində şimalda nəslə kəsilmiş bir çox bitki növləri bu ərazilərdə özlərinə münasib sığınacaq tapmışdı. Güman ki, ərazi florasında mövcud olan üçüncü dövr reliktləri bu növlərdən bəziləri olaraq hazırki zamana qədər saxlana bilmişlər. Ərazinin Üçüncü dövr (Tersiyer) reliktlərinə 43 növ daxildir: *Primula macrocalyx* Bunge, *Asplenium trichomanes* L., *Ornithogalum arcuatum* Stev, *Filipendula vulgaris* Moench, *Agrimonia eupatoria* L., *Poterium polygamum* Waldst. et Kit., *Lotus caucasicus* Kuprian., *Lotus corniculatus* L., *Galega officinalis* L., *Oxytropis cyanea* Bieb., *Securigera varia* (L.) Lassen, *Hedysarum caucasicum* Bieb, *Vicia angustifolia* Reichard, *Amoria repens* (L.) C.Presl., *Filipendula ulmaria* Maxim., *Erodium cicutarium* (L.) L,Her, *Dictamnus caucasicus* Gross., *Fraxinus excelsior* L., *Scrophularia nodosa* L., *Brachypodium sylvaticum* eauv., *Dryopteris filix-mas* Schott, *Stachys macrantha* Stearn, *Scilla caucasica* Misch, *Ophrys apifera* Huds., *Ferula szowitsiana* DC. və s. Üçüncü dövrün (Tersiyer) reliktlərinin yaşları daha azdır. Bunlar Üçüncü dövrdə Yer üzündə geniş yayılmış, buzlaqların irəliləməsi və bir çox bölgələrdə ümumi bir soyuma ilə nəslə tükənmiş termofil (istisevən) formalardır. Bu bitkilər iqlimin nisbətən az dəyişdiyi yerlərdə sağ qala bilmişlər, belə yerlər refugium adlanır [Seyidov və b., 2014; Talibov və b., 2021].

2) Buzlaşma dövrünün reliktləri. Bu bitkilər olduqca soyuqadavamlı bitkilər olub, özləri buzlarla örtülməsə də buzlaqların yaxınlığında yaşamışlar. Buzlaqların çəkilməsindən sonra bu bitkilər eyni yerdə yaşamağa davam etmişlər. Buzlaşma dövrünün reliktlərinə ərazi florasına aid 27 növ daxildir: *Juniperus communis subsp. oblonga* (Bieb.) Galushko, *Juniperus excelsa ssp. polycarpus*, *Cotoneaster integerrimus* Medic., *Ledum palustre* L., *Veronica ceratocarpa* C.A.Mey., *Echinops galaticus* Freyn, *Asperula caucasica* Pobred., *Dianthus raddeanus* Vierh., *Ceterach officinarum* Willd. və s.

Buzlaşma dövrünün reliktləri buz dövründə ərazi üçün xarakterik olan flora qalıqlarıdır. Buzlaq qalıqları, Üçüncü dövrün (Tersiyer) reliktlərindən fərqli olaraq, keçmiş soyuq dövrün şahidləridir. Müasir dövrdə soyuğa davamlı növlər (psixrofitlər və kriofitlər) coğrafi yayılmalarında ya Arktika ilə, ya da yüksək dağlarla əlaqələndirilir. Yüksək dağ kriofitlərinin çöl düzənliklərinə, dağların ətəklərinə qədər yeməsi, yəni meşə qurşağının sərhədlərindən aşağıdakı izlə edilmiş yerləri, buzlanma dövründə əbədi qar xəttinin əvvəlki mövqeyini göstərir [Гулисашвили, 1973].

3) Kserotermik dövrün reliktləri. Buzlaşmadan sonrakı isti və quru dövrdə şimala qədər uzanan və son soyumadan sonra bəzi yerlərdə, hətta uzaq şimalda da bu günə qədər sağ qalan cənub, əsasən çöl bitkilərinin qalıqlarıdır. Buz dövrünün reliktlərindən

cavandırlar. Kserotermik dövrün reliktləri ərazidə 21 növlə təmsil olunur: *Koeleria cristata* (L.) Pers, *Astragalus cornutus* Pall., *Helianthemum nummularium* (L.) Mill., *Oxytropis pilosa* (L.) DC., *Festuca valesiaca* Gaudin, *Quercus macranthera* Fisch. et C.A. Mey. ex Hohen. *Acer hyrcanum* C.A. Mey., *Atropatenia rostrata* (N. Busch.) F.K. Mey., *Juglans regia* L., *Rubus caesisus* L., *Paliurus spina-christi* Mill., *Pyrus communis* L., *Luzula spicata* (L.) DC., *Ulmus qlabra* Huds., *Padus avium* Mill. və s.

Kserotermik reliktlər yalnız bir neçə yerdə (əsasən meşələrdə), mezofit yerli floranın onları sıxışdırıb çıxara bilmədiyi xüsusi torpaq şəraitində, çox quru qumlu, əhəngdaşlı və gipsli ərazilərdə rast gəlinirlər.

Nisbətən daha çox saylı relikt bitkilər 3-cü dövrün relikt bitkiləridir ki, onların yaşı daha azdır. İsti iqlimi ilə fərqlənən üçüncü dövrdə, bu bitkilər bütün dünyada olduğu kimi, regionda da yəqin ki, geniş yayılmışlar. Daha sonra, buzlaşmanın başlanğıcı və iqlimin ümumi soyuması ilə əlaqədar, bir çox ərazidə üçüncü dövr florasının istisəvər nümayəndələri məhv olsalar da, bəlkə də onlar üçün xüsusi sığınacaq hesab edilən qoruq ərazisində qalıb xilas ola bilmişlər.

Nəhayət, ən "gənc" reliktlər buzlaşmadan sonrakı və ya kserotermik dövrün reliktləridir. Buzlaşmadan sonrakı bu isti və quru dövrün cənub bitkiləri, xüsusilə də çöl bitkiləri ərazidə yaxşı qala bilmişlər. İqlim yenidən soyumağa başladıqdan sonra bitkilər kütləvi şəkildə cənuba doğru geri çəkməyə başladılar halda, olsun ki, ərazinin ekoloji şəraiti bu bitkilərin sağ-salamat qalması üçün əlverişli olduğundan bəzi növlər günümüzə qədər saxlanaraq gəlib çatı bilmişlər.

Erməni separatizmin fəaliyyəti nəticəsində bəzi bitki növləri öz arealları daxilində artıq məhv olma həddinə qədər gəlib çatmışdır. Buna görə də bir çox relikt bitki növləri "Qırmızı kitab"ına daxil edilməli və qorunma altına alınmalıdır. Müasir dövrdə insanın iqtisadi fəaliyyəti genişləndikcə ərazi florasına rəsiri də getdikcə böyüyür. Təbii bitki örtüyünün məhv edildiyi ərazilərin miqdarı ildən-ilə artmaqdadır. Təbii bitki örtüyünün getdikcə azalmasına torpaq sürüşmələri, meşələrin qırılması, xüsusən ərazilərin otarılması, kütləvi turizm, çiçəklərin və dərman bitkilərinin kütləvi surətdə toplanması və s. kimi amillər floranın növ tərkibinin azalmasına böyük təsir göstərir. İnsan fəaliyyətinin bütün bu formaları növlərin sayının azalmasına, onların tamamilə yox olmasına qədər gətirib çıxarır.

ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov, M.M., İbadullayeva S.C, Qasimov H.Z., Zülfüyyə Salayeva Z.K. (2014), Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğunun flora və bitkiliyi. Elmi metodiki vəsait. Naxçıvan: 500 s.
2. Talıbov, T.H., İbrahimov Ə.Ş., İbrahimov Ə.M. (2021), Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (Alisporlu, çılpaqtoxumlu və örtülüttoxumlu bitkilər) II nəşr. Bakı: Şirvanəşr, 476 s.
3. Баркман, Я. (1993), Новое в изучении гомогенности и минимум-ареала в фитоценологии // Ботанический журнал. Т. 78. - № 4. с. 1-17.134
4. Галушко, А.И. (1976), Анализ флоры западной части Центрального Кавказа // Флора Северного Кавказа и вопросы её истории, вып. 1. Ставрополь, с. 5-130.
5. Гроссгейм, А.А. (1939), Типы реликтов // Изв. АзФАН СССР. с. 74-80.

6. Гулисашвили В.З. (1973), Об убежищах древесной флоры Кавказа в ледниковое время // Бюллетень МОИП. Отд. Биология. Вып. 2. - Т. 78. с. 8288.
7. Криштофович, А.Н. (1947), Географическое распределение растительности СССР в третичном периоде / II сессия геогр. съезда, Тез. докл., секц. Биогеография. Л.: с. 691.
8. Ярошенко, П.Д. (1969), Геоботаника (основные понятия, направления и методы). Л.: Изд-во АН СССР, 200 с.

SUMMARY

**Hilal Gasimov, Mursel Seyidov,
Turan Memmedli**

RELICT FLORA OF WESTERN AZERBAIJAN

The study of relicts, analysis of their territories and the time of their formation is very important for the study of migration processes, and therefore, having studied the question of the relict nature of the flora of a certain territory, it is possible to trace the stages of its formation as fully as possible and determine in advance the further paths of development (for hypothetical and ideal conditions). The article provides information about relict species of the flora of Western Azerbaijan, tertiary (Tertiary), glaciation and xerothermal relicts, characterizes their territories and geographical connections. The oldest representatives of the region are relicts of the Tertiary period, that is, these relicts were not seriously damaged, and since the elements of the Tertiary period found environmentally favorable conditions for themselves, they were able to reach the modern period in the territory. Western Azerbaijan. As a result of the research, it was established that 43 species of relict plants settled in the territory are relicts of the Tertiary period. Relics of the Ice Age are the remains of the flora characteristic of Western Azerbaijan, and some remnants of the cold and wet time of the Upper Pliocene of the boreal region. Plants dating back to this period were very cold-resistant, although they were not covered with ice, and lived near glaciers. After the retreat of the glaciers, these plants continued to live in their original place. Ice Age relicts include 32 species of local flora. Relics of the xerothermic period are the remains of southern, predominantly steppe vegetation, which spread northward during the hot and dry post-glacial period and survived in some places, even in the far north, to this day after the last cold snap. They are younger than relicts of the Ice Age. Relics of the xerothermic period are represented in the territory by 26 species.

Keywords: Western Azerbaijan, relict of the tertiary period, glacier, xerothermy

Material və metodika. Mövzuya aid ədəbiyyat, xəritə materialları toplanılmış və işin metodikası hazırlanmışdır. Mövzu işlənərkən tarixin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində xarici ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan və Naxçıvan MR-də torpaq-bitki tədqiqatları aparan alimlərin monoqrafiya, metodik vəsait, xəritə materialları və müasir tələblərə cavab verən iş təcrübələrindən istifadə olunmuşdur [1, s. 82; 3, s.56-72; 4, s. 150-165].

Məqsəd. Qərbi Azərbaycanda torpaq örtüyünün növmüxtəlifliklərinin, xüsusilə tip və yarım tiplərini və onların formalaşmasına təsir göstərən coğrafi amilləri öyrənməklə ictimaiyyətə çatdırılmaq və gələcəkdə bölgədə torpaq mühitinin qorunması, artırılması və yüksək keyfiyyətli məhsulların alınması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Təhlil və müzakirə. Əvvəldə qeyd etdiyimiz alimlərin metodikalarından, apardıqları tədqiqat işlərinin nəticələrindən, xəritə, ədəbiyyat və metodik vəsaitlərindən istifadə edərək, bölgədə torpaqlarının formalaşmasına təsir göstərən fiziki-coğrafi (relyef, geoloji quruluşu, geomorfologiyası, iqlimi, hidroloji və hidrogeoloji şəraiti, bitki və heyvanlar aləmi) amillərin, təbii degradasiya (eroziya, şorlaşma, şorakətləşmə, bataqlıqlaşma, daşlarla örtülmüş və kol-kos basmış sahələr və s.) və mənfi, müsbət antropogen (əhalinin sıxlığı, otarma, ağac və kolların qırılması, torpaqlardan həddindən artıq istifadə olunması, suvarma, irriqasiya eroziyası və torpaqların mexaniki işlərlə pozulması və dağılması, nəqliyyat, tikinti və faydalı qazıntıların geoloji kəşfiyyatı, hasilatı və nəql olunması, pestisidlərin, radioaktiv maddələrin, gübrələrin və s.) proseslər ətrafı öyrənilərək təhlil olunmuşdur [1, s. 5-35; 3, s.96-122].

Qərbi Azərbaycan ərazimiz də Şərqi Azərbaycan kimi dağlıq relyefə malik olub, burada vulkanik yaylalar, bir neçə sıra dağlar, çökəkliklər, dağarası vadilər və düzənliklər vardır. Sıthi tuf Kaynazoy yaylaları (Qarabağ və s.) qırıxıq-qaymalı silsilələr (Zəngəzur və Dərələyəz) silsilələrdən ibarətdir. Çoxlu vulkan dağları (Ağrı 5165 metr, Savalan-4821 metr, Sübhan-4434 metr) vardır [6].

Torpaq əmələgəlmə prosesində ərazinin iqlim, hidroloji və hidrogeoloji şəraitini də yaddan çıxarmaq olmaz. Burada yağıntılar (N_2 , CO_2 , O_2), su buxarı, günəş enerjisi və digərləri torpağın üzvü maddələrinin əmələgəlməsində yaxından iştirak edir. Tədqiqat obyektinin iqlimi düzənlik hissələrdə subtropik kontinental, dağlıq ərazilərdə mülayimdir. Orta temperatur yanvarda $-3^{\circ}C$ dən $-15^{\circ}C$ -yə, iyulda $15-20^{\circ}C$, çökəkliklərdə isə $25^{\circ}C$ -yə qədərdir. İllik yağıntı 300-800 mm, çökəkliklərdə isə 15-300 mm-dir. Düzənlik ərazilər bitkilərin həyatında həlledici rol oynayan termik ehtiyatlarla zəngindir.

Tədqiqat obyektinin dağlıq əraziləri düzənliklərdə olduğu kimi, çay şəbəkəsi normal inkişaf etmişdir. Qərbi Azərbaycanın dağ göllərinin əksəriyyəti buzlaq-moren (Əyrivəng, Qarakilsə...) və sönmüş vulkanik-krater (Göygöl, Əjdahadağ, Ərdanış...) mənşəli olmaqla yüksək dağ zirvələrində yerləşir. Onların suyunun temperaturu may-sentyabr aylarında 10-15 dərəcəyə qədər, qalan aylarda isə mənfi dərəcədə olmaqla buz bağlayır, qar-buz örtüyü ilə qapanır. Amma dağ çəmən mənzərəsi, dağqaya landşaftı ilə əhatələnən, ekoturizm əhəmiyyətini il boyu saxlayan bu göllər mürəkkəb coğrafi-geoloji hidrolandşaft strukturuna malik olmaqla yanaşı, tarixi keçmişimizin də bir parçası kimi qiymətlidir.

Bu baxımdan Göyçə gölünün qərb və cənub-qərb hissələrini tutan vulkanik plato bünövrəli Gəyən dağlıq silsiləsinin (uzunluğu 70 km, eni 48 km) ən uca Əjdahadağ zirvəsindəki (3597 m, sönmüş vulkan ocağıdır, Qərbi Azərbaycanda 3-cü uca dağ, Alagöz

(4090 m) və Qapıcıq (3906 m) zirvələrindən sonra) sönmüş vulkan çökəkliyində (kraterində) əsrarəngiz mənzərəli, buzlaq, qar sularından törəyən, diametri 200 metrə, dərinliyi 10 metrə çatan Əjdahagöl (mifik-mistik anlamı ifadə edir) sərt yamaclı dağların yaxınlığındadır, ondan şimal-qərbə tərəf 8 km aralıda digər bir sönmüş Göydağ vulkanının kraterində isə yağış-qar suları ilə qidalanan Göygöl (3032 m hündürlükdə, sahəsi 50 hektar, dərinliyi 15 m, su həcmi 2,5 milyon kub m.) yaranmışdır. Yaz-yay aylarında bu yerlərin təbiəti xüsusilə mənzərəli olduğundan təbiət həvəskarlarının səyyar düşərgələrinə dağların ayrı-ayrı yamaclarında və qatlarında, göllərin sahillərində rast gəlinir. Əjdahadağ ətrafındakı dağ yamaclarında (bu silsilə İrəvan şəhəri ilə Göyçə gölü arasında ortalıqdadır) Qobustan qayalarındakı rəsmlərin (insan, heyvan təsvirləri, Günəş, Ay şəkilləri) bənzərinə rast gəlinir, sal qaya sıralarında “daşa dönmüş əjdaha” təsvirləri ilə məşhurdur.

Bu yüksəklikdən Göyçə gölünün maviliyə boyanmış aynası, “göydən enmiş göy örtüyünün dalğalanması” aydın görünür, eləcə də bu qatdan baxanda uzaqlarda qədim Oğuz-Türk yurduunun Ağrı dağ (5137 m), Alagöz dağı, Qapıcıq dağı, Qarabağda Böyük Işıqlıdağ (3552 m), Qırxqız dağının Qızqala zirvəsi (2843 m)...da “başı çalmalı ağ örpəkli, çənli-dumanlı” ucalığı ilə göz oxşayır. Zirvədən şimal-qərbə 5 km-lik məsafədə Uctəpə dağının (3307 m) ətəklərində, subalp və alp çəmənlikləri landşaftında da buzlaq mənşəli (yeraltı sularla qidalanan) xırda göllərə rast gəlinir.

Təsadufi deyil ki, Əjdahadağ-Göydağ-Uctəpə hövzəsi mühafizə edilən Xosrov Dövlət Qoruğunun şimal hissəsindədir.

Əjdahadağın ətəyində (cənub-qərbə və cənuba doğru 35 km aralıda), dağ çölləri qurşağında, Azıx çayının (55 km uzunluqda, su toplayıcı hövzəsinin sahəsi 572 kv. km) sol qolu olan Əyriçay çayının mənbəyindən 10 km şərqə doğru 2620 m yüksəklikdə buzlaq, qar, yağış və yeraltı su laylarından qidalanan tektonik mənşəli Kilsə gölü yaranmışdır, sahəsi 30 hektar, dərinliyi 15 metr olmaqla. Azıx və Kilsə çayları Qəmərli şəhərindən şimal-qərbə 15-16 km aralıda birləşərək suvarma, enerji istehsalı və balıqçılıq məqsədilə Azıx su anbarı 1976-cı ildə yaradılmışdır.

Ağrı vadisinin, Qəmərli nahiyəsinin 9-10 min hektar kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların suvarılmasında böyük əhəmiyyətə malik olan bu süni su hövzəsi 1050 metr yüksəklikdədir, sahəsi 285 hektar (2,85 kv.km) və hidrohəcmi 70 milyon kub metrdir.

Digər bir Göygöl Dilican vadisində qədim tarixə malik Qoşakilsə kəndindən 2 km cənub-şərqə, meşədağ ərazisində, bulaq və yağış sularının toplanması nəticəsində yaranmışdır. Dilican Milli parkında, İncədərəsi Dənraloji parkında 2-3 km cənub-qərbdə yerləşir.

Sanki Azərbaycanın bütün Göygöllərinin ümumi gözəlliyini özündə cəmləşdirmiş, mavi, lacivərd suları, Günəş şüalarını əks etdirən ayna səthi, cazibədar ətraf yaşıllığı...Dəniz səviyyəsindən 1400 m yüksəklikdə olan bu gölün sahəsi 0,8 hektardır, dərinliyi 8-10 metrə çatır, uzunluğu 100 m, eni 80 m, su ehtiyatı 1500 kub metrdir.

Qərbi Azərbaycanın ən yüksək dağ silsiləsi olan Alagöz dağında (4905 m) buzlaq-moren mənşəli Qaragöl gölü 3250 m yüksəklikdədir, sahəsi 30 hektar, dərinliyi 9-19 metrə çatır, qışda donur, məşhur qızıl balığın yayıldığı su hövzəsidir.

Yüksək dağ çölləri-çəmənləri landşaftında yaranan bu gölün qərb hissəsindən, 1400-1500 m yüksəklikdə, İnekli kəndi yaxınlığından axan çay 13 km-dən sonra Araz çayına tökülür.

Zəngi-Vedi çayları hövzəsinə aid olan vulkanik-dağ göllərinin mənzərəsi təbii gözəlliyin bir parçasıdır, ekoturizm mənbəyidir, onların yatağından süzülən su laylarının üzə çıxması nəticəsində Gərnı çayı (İrəvan şəhəri bu çayın sağ sahilindədir) yaranmışdır (Zəngi çayının sol qolu).

Gəyən dağının ətəyində, 2010 m yüksəklikdəki qədim yurd ocağımız olmuş Qaraqala kəndinin (İrəvan şəhərindən 20 km məsafədə) şərqində (2-3 km aralıda) yağış-qar sularının toplanması nəticəsində Qaraqala su anbarı tikilmişdir, 1970-ci illərdə. Süni su hövzəsi olan bu hidroqovşağ ətraf nahiylərdəki əkin sahələrinin suvarılması məqsədini daşımışdır.

1970-ci illərdə Göyçə gölünün səviyyəsinin aşağı düşməsinin qarşısını almaq üçün Arpa çayı sahilində, Dərələyəz mahalının İstisu nahiyyəsinin qədim Quşçu kəndi yaxınlığında Quşçu su anbarının tikintisinə başlanılmış, Basarkeçər dağ silsiləsindən 40 km-lik tunel qazılaraq bu anbardan su nəql edilmişdir (hövzədə balıqçılıq təsərrüfatı da yaradılıb).

Quşçu su anbarı 1950 m yüksəklikdə, sahəsi 145 hektar, sahil xətlərinin uzunluğu 8,5 km, dərinliyi 20 metr, su ehtiyatı 23 milyon kub metrdir.

Başlanğıcını Qarabağ yaylasının şimal-qərb yamaclarından alan Bazarçayın (Həkəri çayının sağ qolu, uzunluğu 178 km) yuxarı axarlarında, çayın üstündə Qalacıq kəndindən 2-3 km şimal-qərbə tərəf hidroenerji məqsədilə tikilən eyniadlı kaskad su anbarından şimal-qərbdə olan Quşçu su anbarına da 9-10 km-lik yeraltı su xətti birləşdirilib ki, bu da ümumilikdə Bazarçay hövzəsinin Göyçə gölü ilə sünni əlaqəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Torpaq əmələgəlmə prosesində üzvü maddələrin yaranması bitki və heyvanlar aləminin xüsusi rolu vardır. Torpaqların münbitliyi üçün böyük əhəmiyyəti olan çöküntülərin toplanması bitki və heyvanlarla əlaqədardır. Bitkilər hər şeydən əvvəl torpaqların üst qatında qida elementlərini toplayır. Bitki qalıqları bitki mikroorqanizmlərinin həyat fəaliyyəti üçün enerji mənbəyidir. Bitkilər bir sıra üzvü turşular ifraz edərək, torpaqda çətin həll olan birləşmələri bitki tərəfindən mənimsənilmiş hala salır.

Arazboyundan şimala hərəkət etdikcə yarımşəhra bitkiliyi, çökəkliklərdə quru çöl, çaylar boyunca çəmən, kol və ağac bitkiləri bitir. Rütubətli dağ yamaclarında 800-1400 metr yüksəklikdə dağ çölləri, 1000-2300 metr yüksəklikdə palıd və şam meşələri üstünlük təşkil edir.

Çökəkliklərdə quru çöl və dağ yarımşəhra, çaylar boyunca çəmən, kol və ağac bitkiləri bitir. Rütubətli dağ yamaclarında 800-1400 metr yüksəklikdə dağ çölləri, 1000-2300 metr yüksəklikdə palıd və şam meşələri üstünlük təşkil edir. Böyük Ağrı və Sübhan dağlarının başı daimi qarla örtülmüşdür.

Torpaq əmələgəlmə prosesində üzvü qalıqların yaranmasında bitkilərlə bərabər, heyvanlar aləminin də mühüm rolu vardır. Torpaqda üzvü maddələrin yaranmasında onurğasız heyvanların rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onurğasız heyvanlar üzvü qalıqları xırdalayaraq, onları torpağın mineral hissələri ilə birlikdə öz həzm aparatından keçirib fiziki-kimyəvi xassələrini dəyişir.

Torpağın daxilində yaşayan və həyat tərzini keçirən onurğasız heyvanlarla yanaşı, ərazidə yaşayan məməli heyvanlardan adi tülkü, yekəqulaq kirpi, kiçik ərəb dovşanı,

canavar, korça, ağdiş, müxtəlif siçan növləri və s. yaşayır. Arazboyu qamışlıqlarda və cəngəlliklərdə qabana və çöl pişiyinə rast gəlmək mümkündür.

Tezisin ikinci bölümündə ərazidə torpaqların formalaşmasına təsir göstərən təbii və antropogen deqradasiya prosesləri haqqında ayrı-ayrılıqda məlumat verilir.

Tədqiqat obyektində torpaq əmələgəlmə prosesində əvvəldə göstərilən faktorlarla bərabər, təbii deqradasiya proseslərini və insan amilini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Antropogen relyef insan fəaliyyəti ilə dəyişdirilmiş və yaradılmış relyefdir.

Təbii deqradasiya proseslərinin və insanların təbiətə səriştəsiz, vəhşicəsinə müdaxiləsi baş vermiş, hətta bölgədə belə neqativ hallara tez-tez rast gəlinir. Bu cür neqativ hallar hal-hazırda da ərazidə davam etməkdədir.

Qeyd olunan təbii deqradasiya prosesləri, antropogen deqradasiya prosesləri torpaqların münbitliyinin azalmasına və əkin dövriyyəsindən çıxmasına nəinki tək-tək, hətta bəzi ərazilərdə kompleks şəkildə təsir göstərilir.

Apardıgımız tədqiqatların və ədəbiyyat materiallarının nəticələrindən aydın olur ki, torpaqların formalaşmasına təsir göstərən amillərdən təbii deqradasiya proseslərini və antropogen təsiri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

I. Təbii deqradasiya proseslərinə: Eroziya proseslərindən, su və külək, iqlimin dəyişməsinə istiləşmə və quraqlıq, şoranlaşma və şorakətləşmə, daşlıqlar və kol-kos basmış sahələri aid etmək olar.

II. Antropogen təsirə: Ərazidə əhalinin sıxlığı, otarma, ağac və kolların qırılması, torpaqlardan həddindən artıq istifadə olunması (dehumifikasiya prosesi), suvarma, irriqasiya eroziyası və irriqasiya yarpaqlarının yaranması, torpaqların mexaniki işlərlə pozulması və dağılması, nəqliyyat, tikinti və faydalı qazıntıların geoloji kəşfiyyatı, hasilatı və nəql olunması, pestisidlərin, radioaktiv maddələrin, gübrələrin və s. göstərmək olar.

I. Təbii deqradasiya prosesləri. Qərbi Azərbaycanda qeyd olunan təbii deqradasiya proseslərindən müxtəlif dərəcələrdə külək və su eroziya baş verir. İqlimin dəyişməsi təbii şəraitin bütün komplekslərinə təsir göstərir. İqlim elementlərindən istiləşmə nəticəsində temperaturun yüksəlməsi ekosistemdə quraqlıqların baş verməsinə, hidrojimin dəyişməsinə, buxarlanmanın yüksəlməsinə və yağıntıların azalmasına səbəb olur. Quraqlıq isə istiləşmə nəticəsində ərazidə quraqlıq başlayır. Quraqlıq yağıntısı çox olan bölgələrə nisbətən inzibati rayonun ekosistemində daha çox təsir göstərməklə səhrələşmə və torpaq deqradasiyası prosesini gücləndirir. Çünki bu yağıntısı az düşən və quraq ərazilərdən biridir. Regionda ən çox quraqlıq olan sahələrə əsasən Arazboyu düzənliyində rast gəlinir.

Bölgədə torpaq münbitliyinin azalmasına mənfi təsir göstərən qeyd etdiyimiz mənfi təbii amillərlə bərabər, ərazidə baş vermiş güclü sellər nəticəsində müxtəlif ölçülərdə daşlıq və quraqlıqla əlaqədar kol-kos basmış strukturu pozulmuş torpaqlara da rast gəlinir. Daşlarla örtülmüş və kol-kos basmış strukturu pozulmuş belə torpaqlar Zəngəzur və Dərələyəz dağ ətəyində və Araza tökülən bütün çayların yuxarı və orta axarlarının yataqlarında müşahidə olunur.

II. Antropogen təsir. Səhrələşmə torpaq deqradasiyasını yaradan səbəblər arasında təbii amillərlə yanaşı, antropogen təsirlər də əsas diqqət çəkən məsələlərdən biridir. Antropogen təsir ətraf mühitə, o cümlədən torpağa təsir göstərən insan fəaliyyətinin müxtəlif formalarını birləşdirir. Müxtəlif formalarda insanların torpaqlara kortəbii münasibəti bir çox hallarda ərazidə eroziya proseslərinin inkişafını sürətləndirir və bataqlıq

sahələri yaradır. Məsələn, sahələrdə heyvanların sistemsiz otarılması, ağac və kolların qırılması eroziya proseslərini sürətləndirən əsas amillərdəndir. İnzibati rayonda səhrələşmə və torpaq degradasiyasını yaradan antropogen amillərin müxtəlif formalarından biri olan əhalinin ərazidə məskunlaşmasına diqqət yetirək.

Əhalinin ərazidə məskunlaşmasının torpaqlara təsirinə nəzər saldıqda, burada əhalinin sıxlığı torpaq münbitliyinə təsir göstərən əsas faktorlardan biridir. İnzibat rayonda əhalinin sıx məskunlaşdığı Arazboyunda, çay sahillərində kəndi ətrafı torpaqlardan mədəni və təbii bitkilər altında olduqca səmərəli istifadə olunur. Lakin bəzi təsərrüfatlarda və əhali seyrək və yaxud olmayan ərazilərdə isə torpaqlardan səmərəli istifadə olunmur. Ona görə bu ərazilərin torpaqları öz münbitliyini get-gedə itirərək degradasiya proseslərinə uğrayaraq əkin dövrüyyəsindən çıxır. Belə torpaq sahələri dağlıq hissələrində müşahidə olunur. Ərazidə torpaq münbitliyinin azalmasına təsir göstərən əhali sıxlığı ilə bərabər, qış və yay otlaqlarında heyvanların sistemsiz otarılması, ağac və kolluqların qırılması hallarına rast gəlinir.

Eyni zamanda ərazidə torpaqlardan mədəni və təbii bitkilər altında istifadə olunarkən aqrotexniki qaydalara düzgün riayət etməmək nəticəsində münbitliyi azalaraq məhsuldarlıq ilbəil aşağı düşür. Torpaqlardan uzun müddət istifadə olunması və suvarma sularının nəzarətsiz buraxılması nəticəsində aşağıda qeyd olunan mənfi hallara gətirib çıxarır.

Torpaqlardan fasiləsiz olaraq bəzi təsərrüfatlarda torpaqlardan eyni bitki altında uzun illər fasiləsiz olaraq istifadə olunur. Bu da torpaqların fiziki, kimyəvi xüsusiyyətlərini pisləşdirir və bitkilərin məhsuldarlığının aşağı düşməsinə səbəb olur.

Ərazidə mənfi antropogen amillərdən biri də nəzarətsiz suvarma nəticəsində torpaqlarda baş verən irriqasiya eroziyasıdır. Dağətəyi və aran rayonlarında suvarılan sahələrdə su eroziyasının başqa bir növü olan irriqasiya eroziyası yayılmışdır. Bu proseslər nəticəsində torpaqların üst münbit hissəsi yuyularaq, dərin şırım və yarıqlar yaranaraq torpaqlar yararsız hala düşür.

Suvarma normadan artıq olduqda suyun bir hissəsi torpağa hopur, qalan hissəsi isə yamac uzununu axaraq torpağın narin münbit qatını yuyub aparır. Yuyulub aparılmış torpaq sahənin aşağı hissəsində çökür, müxtəlif qalınlıqda qaysaq əmələ gəlir. Bu yerlərdə torpağın su-hava rejimi pisləşir.

Əkin sahələrində irriqasiya eroziyasının əmələ gəlməsinə suvarma vaxtı arxın daima bir yerdən açılması da böyük təsir göstərir. Bununla yanaşı, sahələrin çox girintili-çıxıntılı olması qobuların əmələ gəlməsinə şərait yaradır. Suvarmanı ikinci bir tərəfdən nəzarətsiz buraxılan bu sular axmaz yerlərə toplanaraq bataqlıqlar yaradır. İrriqasiya eroziya və bataqlıqlaşma proseslərinə inzibati rayonun təsərrüfat sahələrində müşahidə olunur.

Mənfi antropogen təsirlərdən biri də ərazidə plansız nəqliyyat yolları, tikinti materialları, mədən sənayesinin hasilatıdır. Bu neqativ hallara plansız nəqliyyat yolları, çay yataqlarından və bəzi dağlıq, dağətəyi və düzənlik sahələrdən qum və digər tikinti materiallarının daşınması, həmin ərazilərin yarıqlı şəkildə buraxılması nəticəsində degradasiya uğramış torpaqlara da rast gəlinir.

Hətta Arazboyunda tikilən Atom elektrik stansiyasının, Qafan mis əritmə zavodunun və digər sənaye zəhərli suları bir başa Araza axıdılır. Arazboyunda Naxçıvan-İrəvan magistral yolunun alt və üst hissələrində axın istiqaməti olmayan suların yığılması

sayəsində bataqlıq sahələr yaranır və yaxud torpaqlar quruyaraq öz münbitliyini itirir. Bundan əlavə, rayon ərazisində ətraf sahələrə lazım olmayan tikinti materialları və məişət tullantıları hesabına çirklənən torpaqlara da rast gəlinir.

Beləliklə, apardığımız tədqiqatların nəticələrinə əsaslanaraq bölgədə torpaqların aşağıda göstərilən əsas boz, tünd-boz, boz-qonur, allüvial-subasar, bataqlıq-çəmən, çəmən-boz, boz-çəmən, dağlıq və dağətəyi ərazilərdə isə qəhvəyi, dağ-qəhvəyi, dağ boz-qəhvəyi, bozqır və bozqırlaşmış dağ-qəhvəyi, dağ-qara, bozqır dağ-çəmən və s. torpaq növ müxtəliflikləri yayıldığı müəyyənləşdirilmişdir [4, s.296-422].

Boz torpaqlar. Bölgənin düzənlik sahəsində boz torpaqlar geniş sahə tutur. Boz torpaqlar əmələgəlmə şəraitindən asılı olaraq, narın torpaq qatının qalınlığına, süxurların xarakterinə, yuyulma dərəcəsinə, duzluluğuna görə ayrı-ayrı növ müxtəlifliklərinə ayrılır. Dağətəyi sahələrdə boz torpaqlar az da olsa, eroziya proseslərinə məruz qalmışdır.

Boz torpaqlar yayıldığı sahələr iqlimin daha çox quru və isti olması ilə fərqlənir. Torpaq əmələgəlmə şəraitində kəskin kontinentallıq düzənlik hissədə torpaqda orta aylıq göstəricilər iyul-avqust aylarında (5-20 sm-də) müsbət 28-32°, yanvarda isə (5-20 sm-də) mənfi 1-3°-ə təşkil edir. Təbii olaraq bu zonada bitki örtüyü zəif olub, bütövlükdə çim qatı yoxdur. Torpaqlarda bitki qalıqları çox azdır, bunların da əksər hissəsi parçalanaraq quruyur və humusun toplanması üçün şərait yaxşı olmur. Ona görə də bu torpaqlarda humus az toplanır. Torpağın üst qatında əmələ gəlmiş humus çatışmayan atmosfer yağıntıları hesabına dərin qatlara keçə bilmir. Bu baxımdan boz torpaqlar bütün profil boyu boz rəngə çalır.

Boz-qonur torpaqlar. Tərəfimizdən aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, boz-qonur torpaqlar regionda əsasən Arazboyu düzənliyi olan ərazilərdə formalaşmış və ayrı-ayrı ləkələr şəklində isə dağətəyi zonada müşahidə olunur.

Açıq-qəhvəyi (şabalıdı) torpaqlar. Bu torpaqlar bölgənin dağətəyi və düzənlik hissələrində qəhvəyi (şabalıdı) torpaqlardan aşağı yayılmışdır. Bunların relyef şəraiti qəhvəyi torpaqlar yayıldığı sahələrə nisbətən az meyillidir. Bitki örtüyü əsasən efemerlərin hesabına formalaşır. Arazboyu maili düzənliyinin bəzi sahələrində açıq-qəhvəyi torpaqlar suvarılma normasının müxtəlifliyi müşahidə olunur.

Burada bitki örtüyünün zəif olması ilə əlaqədar atmosfer suları səth boyu çökək sahələrə axaraq, torpaqlar bir çox yerlərdə yuyulmağa məruz qalır. Bu da torpaq əmələgəlməsi üçün quru şərait yaradır. Ərazidə açıq-qəhvəyi torpaqlar tipik qəhvəyi torpaqlardan profildə rəngin açıqlığına görə fərqlənməsi, genetik horizontun zəif diferensiasiyasına görə səthdə karbonatların daha çox olması ilə əlaqədardır. Bu torpaqlar, həmçinin tərkibində humusun az olmasına və digər əlamətlərə görə də fərqlənir. Dərinliyi getdikcə onun rəngi daha da açıq olur, 40-50 sm dərinlikdə açıq-sarı və ya qonur-sarı olur. Strukturasında kələ-kötürlük itir, torpaq əsasən boz olub, ancaq B qatında bir qədər bərkimə müşahidə olunaraq, 30-40 sm dərinlikdə və səthə yaxın karbonat ləkələri müşahidə olunur. Ən çox müxtəliflik Naxçıvan düzənliyinin şimal-şərqində müşahidə edilir. Şumlanmış hissədə torpağın dellüvial çöküntüləri olan hissəsini eroziya təhlükəsi gözləyir.

Qəhvəyi (şabalıdı) torpaqlar. Bölgədə qəhvəyi (şabalıdı) torpaqlar hamar dağətəyi zonada və başlıca olaraq dağarası çökəkliklərdə yayılmışdır. Çox vaxt enli olmayan zolaq dağarası çökəkliklərdən yuxarı dağlıq istiqamətlərə doğru uzanır. Bu torpaqların əlverişli

relyef şəraiti ilə əlaqədar qədimdən suvarma əkinçiliyi üçün istifadə olunur. Torpağın bu xüsusiyyəti quru çöl bitkiləri hesabına formalaşır. Bitki örtüyünün yaxşı olması ilə əlaqədar qəhvəyi torpaqların rütubətliyi təmin olunur. Torpağın mexaniki tərkibi tam olaraq atmosfer yağıntısını udur, toplanmış yamac sularına qarışıb düzənliklərə doğru axır. Bu torpaqlarda dellüvial çöküntülərin olması heç bir şübhə doğurmur. Hansı ki, yaxşı su saxlamaq qabiliyyətini və ilin çox hissəsini bitki rütubətini təmin edir. Ərazidə düzənlik ərazisinin torpaqları humus maddələrinin toplanması üçün əlverişli şəraitə malikdir.

Çəmən tipli torpaqlar. Bu tipli torpaqlar əsasən ərazisinin düzənlik, dağətəyi və dağarası çökəkliklərdə yayılmaqla, nisbətən rütubətlənmə və yeraltı suların səthə yaxın olan sahələrində formalaşmışdır. Bəzi hallarda bu torpaqlara orta dağlıq, yüksək dağlıq və çay sahillərinin hamar və meyilli sahələrində də müşahidə olunur.

Şoran torpaqlar. Bölgədə şoran torpaqlar əsasən Arazboyu sahələrdə, keyfiyyətsiz tikilmiş su obyektlərinin kənarlarında müşahidə olunur. Şoranların əmələgəlməsi şorlanmış qrunt sularının səthə yaxınlığı, buxarlanmanın yağıntılara nisbətən üstünlüyü ilə əlaqədar yaranır. Şoranlar üçün yüksək qələvilik və udma tutumunda maqnezium 50%, natriumun isə 20% olması səciyyəvidir.

Çay subasarlarının torpaqları. Çayların subasarlarında allüvial mənşəli torpaq əmələgəlmə şəraitində allüvial-çəmən və allüvial çəmən-meşə torpaqlar formalaşmışdır. Bu torpaqlar əsasən bölgənin düzənlik və orta dağlıq sahələrində çayların yataqlarına yaxın cavan çöküntülər üzərində inkişaf etmişdir. Ona görə də subasar torpaqlar çayların gətirib çökdürdüyü materialların tərkibindən asılı olaraq, adətən münbit olur. Göstərilən torpaqlar düzən-meşə və tuqay-meşə torpaqları kimi torpaqşünaslıq ədəbiyyatına daxil olmuşdur.

Açıq dağ-qəhvəyi (şabalıdı) torpaqlar. Bu torpaqlar düzənlik zonanın qəhvəyi torpaqlarından şimal hissədə orta yüksəkli dağların cənub və şərq yamaclarında yayılmışdır.

Çox vaxt bitkisiz şəraitdə eroziyaya məruz qalır. Nəticədə torpaq qatı skletli və yuxa olur. Daşlıqlar və daşlı torpaqlar isə geniş sahələri tutur. Dağların şimal yamaclarında yayılmış açıq-qəhvəyi torpaqlarda nəmləmə şəraitinin yüksək olmasından asılı olaraq, humusun miqdarı nisbətən artıq olur. Humusun miqdarı 2-3 faizə qədər olan torpaqlarda dəmyə əkinçiliyini inkişaf etdirmək olar.

Dağ-qəhvəyi torpaqlar. Ərazidə dağ-qəhvəyi torpaqlar orta dağlıq zonasında yayılan açıq-qəhvəyi torpaqlardan yuxarıda yayılmışdır.

Onların əsas tipik hissələri relyefin hamar hissələrində, səthi az meyilli yamaclarda inkişaf etmiş və burada əsasən dənli bitkilər əkilir. Şumlanmış sahələrin müxtəlifliyindən asılı olaraq, kök sistemlərindən məhrum olan ot bitkiləri olan sahələr yuyulmaya məruz qalmışdır. Bu torpaqlar açıq rəngə və yüngül mexaniki tərkibə malikdir. Tipik dağ-qəhvəyi torpaqlar maili yamaclarda tünd boz rəngdə olub, düzən sahələrdə isə yuxarı qatlarda qonur rəngdə olur. Relyefin çökək sahələrində 10-20 sm dən aşağıda rəng tündləşir və aşağıya doğru sarımtıl boz torpaq əmələgətirən süxurların rəngində olur.

Dağ-qara torpaqları. Regionda əksərən dağ-çəmən çöl torpaqları ilə birlikdə və ayrı-ayrı sahələrdə yayılmışdır. Tipik nümunəsi Zəngəzur və Dərələyəz və digər dağarası

çökəkliklərində yayılmışdır. Apardığımız tədqiqatlar əsasında müəyyən olmuşdur ki, bu torpaqların rəngi qəramtil, strukturası dənəvər, humus qatı xeyli qalın, skeletli, mexaniki tərkibi isə ağır gilli və ağır gillicəlidir. Dağ-qara torpaqları üzvü maddələrlə zəngin olub, humusun miqdarı 5-7%-ə çatır.

Dağ meşə-qəhvəyi torpaqlar. Azərbaycanda dağ meşə-qəhvəyi torpaqlarına ilk dəfə "qəhvəyi torpaqlar" adını N.M.Sibirtçev vermiş və öz təsnifatında qəhvəyi-boz gillicəli torpaqların zəif podzol torpaqlara keçid kimi təsnifləşdirilmişdir. S.A.Zaxarova görə qəhvəyi-meşə torpaqları torpaq əmələgəlmə şəraitində orijinal tip kimi təcəssüm etdirilir və bu torpaq tipi podzol əmələgəlmə şəraitindən fərqlənir ki, bu da qara və qırmızı torpaqlar arasında keçid təşkil edir. Bu torpaqların A qatında humusun miqdarı 7-10%, B qatında 2,2-1,16%, C qatında 1,94-1,16% olduğu göstərilmişdir. Torpaq profilində yuxarıdakı iki qatda bir yarım oksidlər, B qatında isə illüvial çöküntülərin formalaşması müşahidə olunur.

Dağ çəmən-meşə torpaqlar. Onlar əsasən Zəngəzur silsiləsinin şimal və şimal-qərb yamaclarında talalar şəklində və ayrı-ayrı sututar dərələrdə geniş yayılmışdır. Adətən, belə bitkilər dağ-çəmən zonaları ilə meşə massivləri arasında sərhəd zolağını təşkil edir. Müsbət relyef formalarında meşə bitkiləri az-çox dərəcədə örtüldüyü yerlərdə torpaq əmələgəlmə prosesi nisbətən yüksək rütubətli şəraitdə gedir. Dağ çəmən-meşə torpaqlarının genetik qatları dağ-çəmən çöl və hətta dağ çəmən-çimli torpaqlardan çox aydın surətdə seçilir. Dağ çəmən-meşə torpaqları gilli mexaniki tərkibi açıq-qəhvəyi və qırmızımtıl qəhvəyi rəngi ilə xarakterizə olunur. Yarım metr qatdan aşağıda rəng bir az açıqlaşaraq, 75-80 sm-dən başlayaraq genetik qatda isə karbonatların olması ilə əlaqədar qəhvəyi tünd-qonur və qonur rəng alır.

Dağ-çəmən çimli. Yüksək dağlıq zonanın tipik torpaq növüdür. Subalp qurşağın geniş ərazisini əhatə edərək, dəniz səviyyəsindən 2600-3000 m qədər yüksək olan əraziləri əhatə edir.

Rütubətli sahələrdə torpaqlar talalar şəklində subalp tipli çəmənlər və müəyyən sahədə isə torf qabıqları əmələ gətirir. Yaxşı inkişaf etmiş kök sisteminə malik olan zəngin müxtəlif dənli bitkilər, nisbətən yumşaq iqlimin və narın çim qatın inkişafına malikdir. Bu da dağ çəmən-çimli torpaqların morfoloji quruluşunun xarakterik xüsusiyyətindən biridir. Daşlı-çinqilli yamaclarda narın torpaqlarda kəklikotlu-gəvən-topal otu geniş sahəni əhatə edir.

Qəramtil dağ-çəmən torpaqları. Dərələyəz, Zəngəzur və digər dağ silsiləsinin dəniz səviyyəsindən 2600-3000 metr hündürlükdə olan sahələrində yayılmışdır. Qəramtil dağ-çəmən torpaqlarının yuyulma su rejimində və əhəng daşının aşınma qalıqı ellüvisi, qumdaşlı, əhəngdaşlı və karbonatlı şirlələr üzərində formalaşır. Bu torpaqlar nisbətən hamar relyef formasında hamarlanmış maili sahələrdə və yaylavari sahələrdə daha çox yayılmışdır. Bitki örtüyü subalp qurşağının hündür ot bitkilərindən təşkil olunmuşdur. Zəngin bitki örtüyünə malik olması bu torpaqlarda qalın çim qatının (A^v) yaranmasına səbəb olur.

Dağ-çəmən torpaqlar. Regionun yüksək dağlıq zonasında 2350-3000 metrədək olan sahədə subalp və alp zonasına rast gəlinir. Alp zonası bitkilərinin isə boyları qısa olur. Çünki onlara nəmli və soyuq yamaclarda rast gəlinir (alp xalıları, alp çəmənləri). Onlar

yüksək dağlıq zonanın geniş ərazilərini əhatə edir. Savalan, Qapıcıq, Sübhan zirvələri ətrafında çox nəmli alçaq çökəkliklərdə, nəmli və soyuq yamaclarda rast gəlinir.

Nəticə

Aparılmış araşdırmalar əsasında müəyyən olunmuş torpaq növmüxtəlifliklərinin formalaşmasına təsir göstərən təbii və antropogen faktorlar müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda torpaq növmüxtəlifliklərinin formalaşmasına təsir göstərən təbii və antropogen faktorlar müəyyənləşdirilərək potensial imkanları, torpaq münbitliyinin itirilməsinə təsir göstərən mənfi proseslərdən şorlaşmanın, bataqlıqlaşmanın və digər faktorların mənşəyi, yaranma səbəbləri araşdırılaraq təhlil olunmuşdur. Təhlil olunan nəticələr göstərir ki, gələcəkdə regionda mədəni və təbii bitkilər altında torpaqlardan səmərəli istifadə olunması istiqamətində müasir tələblərə cavab verən tədqiqatların aparılması zəruri hesab edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopedisiyası. IV cild, Bakı: 1980, s.82.
2. Babayev, S.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 298 s.
3. Hacıyev, S.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikası torpaqlarının ekoloji qiymətləndirilməsi. Bakı: MBM, 2010, 296 s.
4. Məmmədov, Q.Ş. Torpaqsüənslilik və torpaq coğrafiyasının əsasları. Bakı: Elm, 2007, 664 s.
5. <https://t.me/Axaraz/49320>
6. <http://www.anl.az/down/meqale/hurriyyet/2021/may/745992.htm>

SUMMARY

Sahib Hajiyev, Akim Akhundov

THE SOIL COVER OF WESTERN AZERBAIJAN

The thesis provides information about the purpose of studying the land cover of Western Azerbaijan, the methodology of the work, species diversity, especially types and semi-types, geographical factors that influence their formation, and their dissemination to the public. On the basis of the research conducted as a result, several recommendations and suggestions were made for studying the land cover of Western Azerbaijan and bringing it to the public, conducting research in the direction of protecting the soil environment in the region in the future, increasing it and purchasing high-quality products.

Keywords: *relief, geographical factors, eco-geography, soil, soil, swamp*

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADI RAYONLARINDA TURİZM POTENSİALININ YARADILMASINA DAİR DÖVLƏT PROQRAMLARININ İCRASI NƏTİCƏLƏRİ

Gülşən KƏNGƏRLİNSKAYA

A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu

Xülasə

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan Respublikası rəhbərliyi tərəfindən sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yeni infrastrukturun formalaşdırılması məqsədi ilə iqtisadi rayonlar üzrə yeni bölgünün yaradılması haqqında qərar qəbul edildi. Qərar işğaldan azad olunmuş ərazilərdə iki iqtisadi rayonun, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılmasını və bu rayonların respublika iqtisadiyyatına reinteqrasiyasını hədəfləyirdi. İrəli sürülən məsələlərin reallaşdırılması işğaldan azad olunmuş ərazilərin sosial-iqtisadi potensialının müəyyənləşdirilməsini, bu ərazilərdə mövcud olan təbii sərvətlər, maddi-mədəniyyət abidələrinin bərpasını və turizmin müxtəlif növlərinin inkişafı perspektivlərini müəyyənləşdirməyi tələb edirdi. Məqalədə yeni yaradılmış iqtisadi rayonların turizm potensialı, müxtəlif səviyyələrdə qəbul edilmiş qərarların icrasının ölkə iqtisadiyyatına təsiri, əhali üçün yaradılmış və nəzərdə tutulan sosial-iqtisadi imkanlar araşdırılır. Tədqiqatın mənbə bazasını respublikada iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri, xüsusilə də turizmin inkişafı ilə bağlı qəbul edilən qərarlar, qanun və sərəncamlar, Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat Nazirliyinin, təhlil və tədqiqat mərkəzlərinin statistik hesabatları təşkil edir. Tədqiqat işində kəmiyyət və təsviri-müqayisəli metoddan istifadə olunub.

Açar sözlər: *Qarabağ iqtisadi rayonu, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu, müalicə-sağlamlıq turizmi, maddi-mədəniyyət abidələri, Azərbaycanda turizm*

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonlarının yeni bölgüsünə əsasən (7 iyul 2021-ci il tarixli fərman) Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılması zəngin tarixi irsə, əsrarəngiz təbiətə malik ərazilərdə sürətli bərpa və inkişaf məqsədi daşıyırdı. Qarabağ iqtisadi rayonunun tərkibinə Xankəndi, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa, Tərtər, Şərqi Zəngəzur rayonunun tərkibinə isə Cəbrayıl, Qubadlı, Laçın və Zəngilan daxil edildi [1]. Bu şəhərlər Zəngəzur platosunun şərq hissəsində yerləşərək Laçın və Kəlbəcərdən Naxçıvana qədər geniş ərazidə (Ermənistan Respublikası ilə sərhəddə) Zəngəzur sıra dağları ilə əhatə olunur. Tarixən bu ərazilər eyni rayonda birləşmiş XIX əsrin 60-cı illərində yaradılan Zəngəzur qəzasının bir hissəsi olaraq sosial-iqtisadi, tarixi və mədəni əlaqələrlə bağlı olmuşlar.

İşğaldan azad olunan ərazilər barədə 7 iyul 2021-ci il tarixli fərman sözügedən ərazilərin yüksək sosial-iqtisadi potensialını qeyd edir, bu ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiyası məsələsini təsdiqləyirdi. Fərmandan irəli gələn məsələlərin həlli məntiqi olaraq "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı"nın qəbul edilməsi ilə nəticələndi [2]. Proqramda 30 ilə yaxın təcavüzkar Ermənistan respublikasının işğalı altında qalmış torpaqlara vurulmuş külli miqdarda

zərərin aradan qaldırılması, talan edilmiş təbii sərvətlərin rekreasiyası və dağıdılmış infrastrukturun bərpasının vacibliyi vurğulanmış, qarşıda duran problemlərin həlli istiqamətində görülməli tədbirlərin ölkənin 2022-2026-cı illər üçün nəzərdə tutulmuş sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasına uyğunlaşdırılması məqsəduyğun hesab edilmişdir.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin sosial-iqtisadi inkişafının və turizm potensialının təhlil edilərək qiymətləndirilməsi, ölkə iqtisadiyyatı və əhalinin sosial-iqtisadi inkişafında rolunun müəyyən edilməsi bir neçə səbəbdən əhəmiyyət kəsb edir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi, xüsusilə də turizm potensialının müəyyənəşdirilməsi ilk növbədə uzun illər işğal altında olmuş ərazilərə vurulan zərərin, məhv edilən təbii sərvətlərin və mövcud olmuş infrastrukturun qiymətləndirilməsi baxımından önəmlidir. Bu ərazilərin turizm imkanlarının qiymətləndirilməsi ölkə iqtisadiyyatına və dövlət büdcəsinə əlavə gəlir mənbələrinin müəyyənəşdirilməsi baxımından da əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat zamanı əldə edilən nəticələr azad edilmiş ərazilərə köçürüləcək insanların əmək resurslarının düzgün bölüşdürülməsi, sosial inkişafının optimallaşdırılması baxımından da zəruridir.

İşğaldan azad edilmiş torpaqların sosial-iqtisadi, tarixi, maddi-mədəni və aqrar-sənaye cəhətdən təhlili dərin köklərə malikdir. Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi müasir dövrü əhatə etdiyindən bu problemlə bağlı son dövrdə həyata keçirilmiş araşdırmalara toxunulacaq. İlk növbədə qeyd edilməlidir ki, tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən mühüm məsələlərdən biri işğal altında olmuş ərazilərə dəymiş maddi-mənəvi zərərin müəyyənəşdirilməsi olmuşdur [9; 12; 19]. İşğaldan azad edilmiş ərazilərə dəymiş iqtisadi zərərin qiymətləndirilməsi, bu ərazilərin bərpası üçün kapital qoyuluşunun, prioritet iqtisadi inkişaf sahələrinin müəyyənəşdirilməsi tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən ikinci mühüm problemdir [15; 21; 13]. Bir sıra tədqiqatçıların əsərlərində Qarabağ münaqişəsinin və Zəngəzur bölgəsinin tarixinin müxtəlif aspektlərinə toxunulur [18; 24]. Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan təcavüzündən azad edilməsindən sonrakı 2-3 il ərzində isə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun turizm potensialının araşdırılması problemi bir sıra tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir [28].

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının tarixinə dair

XIX əsrin 60-cı illərində Rusiya imperiyası işğal etdiyi Cənubi Qafqazda inzibati-idarə sisteminin islahatına başladı. Qarabağ xanlığının böyük hissəsi paytaxtı Şuşa şəhəri olan Yelizavetpol quberniyasının tərkibinə daxil edildi. 1868-ci ilin fevral ayında yaradılan Zəngəzur qəzası İranla həmsərhəddə (Araz çayı sərhədi) İrəvan (Şərur, Dərələyəz və Naxçıvan) və Yelizavetpol (Cavançı, Şuşa, Cəbrayıl) quberniyalarının əhatəsində idi [20]. Rusiya imperiyasının inzibati-ərazi bölgüsü işğal edilmiş ərazilərin təbii-coğrafi sərhədləri əsasında aparılmışdı, bu ərazilərdə yaşayan əhalinin etnik rəngarəngliyi isə sərhədlərin milli prinsiplərlə müəyyənəşdirilməsinə imkan vermirdi. Məhz bu səbəbdən 1917-ci ildə Rusiya imperiyası dağıldıqdan sonra Cənubi Qafqaz xalqları arasında mübahisəli torpaq məsələsi və qarşılıqlı torpaq iddiaları ciddi problemlər yaratdı, minlərlə insan doğma yurdundan qovuldu, milli zəmində qırğınlar baş verdi [5, siy.4s, iş 43, v.8]. 1918-ci ildə Cənubi Qafqazda üç müstəqil dövlətin yaradılması elan edildikdən sonra isə bu iddialar hərbi toqquşmalara çevrildi və münaqişələr Cənubi Qafqaz respublikalarının federasiyada birləşmək cəhdlərini iflasa uğratdı. 1918-1920-ci illərdə həm Qarabağda, həm də

Zəngəzurda Azərbaycan-Ermənistan qarşিদurması böyük insan tələfatına, iqtisadiyyatın dağılmasına səbəb oldu [6, siy.1, iş.69a, v.27].

1920-1921-ci illərdə Cənubi Qafqaz respublikalarının sovetləşməsi ilə bölgənin inzibati-idarə sistemində ciddi dəyişikliklər baş verdi. 1922-ci ildə keçmiş Zəngəzur qəzasının qərb hissəsi sovet Ermənistanına, şərq hissəsi isə sovet Azərbaycanına verildi. Lakin Zəngəzurun cənub-qərb torpaqları da sovet dövründə tədricən Azərbaycandan qopardılaraq Ermənistanə verildi [17,s.335]. Sovet hökuməti Qarabağın tamamilə Azərbaycan SSR tərkibində qalması, lakin Qarabağın əsasən ermənilərin məskunlaşdığı dağlıq hissəsində mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Sovet imperiyasının dağılmasından sonra Azərbaycandan qopardılan torpaqların geri qaytarılması məsələsi yenidən aktuallaşdı.

1990-cı illərin əvvəllərində siyasi gərginlik fonunda baş vermiş hərbi uğursuzluqlar Azərbaycanın həm keçmiş Dağlıq Qarabağ vilayətinin, həm də vilayətin ətrafındakı yeddi rayonun işğalı ilə nəticələndi. İkinci Qarabağ müharibəsi və 2022-ci ildə keçirilən antiterror əməliyyatları nəticəsində Azərbaycan təcavüzkar Ermənistanından işğal edilmiş bütün əraziləri geri qaytararaq ərazi bütövlüyünü bərpa etməyə nail oldu.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının turizm potensialı

İşğal olunmuş ərazilərin qaytarılmasından öncə də ekspertlər Qarabağ iqtisadi rayonunun resurs və iqtisadi potensialı barədə fikirlər səsləndirdilər. Qeyd olunurdu ki, Azərbaycan Respublikası ərazilərinin Ermənistan qüvvələri tərəfindən işğalı ölkəyə 820 milyard dollara qədər ziyan vurmuş, ətraf mühit, yaşayış evləri və ictimai binalar, eləcə də istehsal infrastrukturuları məhv edilmişdir [30]. Qarabağın incisi Şuşa dağlıq hissədə yerləşərək yaşıllıqlar və təmiz bulaqlarla əhatə olunub. Kəlbəcərdəki “İstisu” sanatoriyası, Zəngilanın termal mənbələri, Şuşadakı Turşsu və Şırlan mineral suları 30 il ərzində işğal altında olmuşdur. Bu ərazilərin azad olunması zəngin təbii potensialın, unikal iqlimin turizm məqsədləri üçün istifadəsinə geniş imkanlar açmış oldu. Turizm əhəmiyyəti nöqtəyindən təmiz havası, əsrarəngiz təbiəti, bulaqları (İsa bulağı, Turşsu, Soyuq bulaq) ilə tanınan Şuşanı məşhur Davos, Kislovodsk kimi kurort şəhərləri ilə müqayisə edə bilərik. Əsrlər boyu Şuşanın Cıdır düzünün təmiz havası və mineral mənbələri bir sıra xəstəliklərin, o cümlədən qanazlığı və vərəmin müalicəsində əhəmiyyətli olmuşdur. XX əsrin ortalarında burada müasir sanatoriyalar tikilmiş və ərazi SSRİ-nin mühüm kurort mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 yanvar 2021-ci il qərarına əsasən “Qarabağ Dirçəliş Fondunun” Müşahidə Şurası tərkibi təsdiq edildi ki, bu da Qarabağ iqtisadi bölgəsində dirçəlişlə bağlı kompleks tədbirlərin təşkili və həyata keçirilməsinin intensivləşdirilməsi məqsədinə xidmət edir [11].

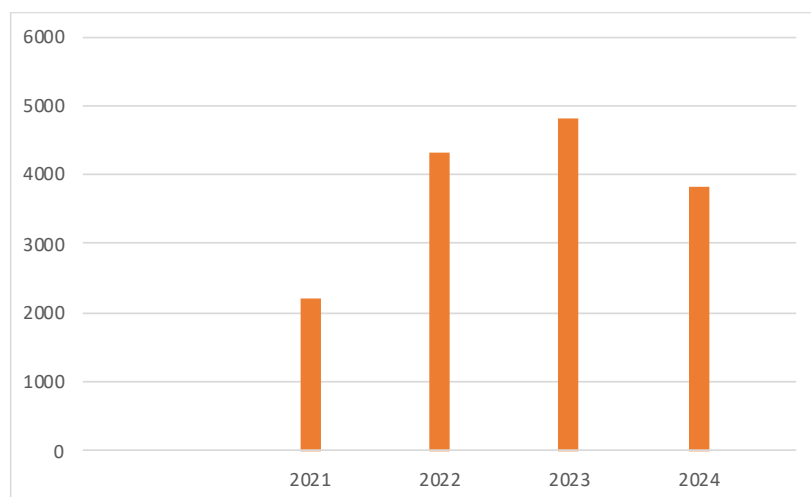
Hazırda Qarabağ iqtisadi rayonunda təbii qaz və içməli su sistemləri quraşdırılması davam edir, parklar, beynəlxalq avtomobil yolları, dəmir yolları salınır, enerji ötürülməsi üçün elektrik stansiyalarının, hava limanlarının tikintiləri həyata keçirilir [27, s.27]. 2021-ci ildə Ağdamda 190 hektar sahəni əhatə edən nəhəng industrial parkın bünövrəsi qoyulmuş, parkın inşası üçün İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən 110 milyon manat investisiya qoyulmuş nəzərdə tutulmuşdur. Səkkiz ay ərzində tikintisi başa çatdırılan Füzuli havalimanı 2021-ci ilin 22 avqustunda ilk test uçuşunu nümayiş etdirdi. Qarabağ rayonunun iqtisadi

potensialının effektivliyinin təmin edilməsi nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının 10% artacağını söyləyə bilərik [27].

Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, post konflikt bərpa strategiyalarının mərkəzində, adətən, dövlət strukturları və beynəlxalq təşkilatlar durur. Bu qurumlar təkcə münaqişələr nəticəsində kritik infrastruktura dəyən zərərin və yenidənqurma işlərinə lazım olan maliyyə vəsaitinin müəyyənləşdirilməsi, iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin inkişafının dəyərləndirilməsi ilə məşğul olmur, eyni zamanda müxtəlif sosial qrupların bu prosesə aktiv cəlb olunmasına çalışır [14]. Post konflikt dövründə münaqişə zonasının bərpası üçün maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi, bərpa və rekonstruksiya işlərinin uğurla həyata keçirilməsi regional və beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlığın yeni mərhələsini tələb edir. Bu proses ilk növbədə beynəlxalq hüquq çərçivəsində dəyən zərərin və ödəniləcək təminatın miqyasının müəyyənləşdirilməsi ilə başlayır. Bundan sonra dövlətlər işğal altında olmuş ərazilərin iqtisadi imkanlarının dəyərləndirilməsinə və prioritet sahələr üzrə xüsusi planların, yol xəritələrinin yaradılmasına start verirlər.

2020-ci ilin noyabrında “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli ilə bağlı Əlaqələndirmə Qərargahının yaradılması haqqında” sərəncam imzalandı. Sərəncam işğaldan azad edilmiş ərazilərdə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, bununla əlaqədar zəruri infrastrukturun yaradılması və ekoloji bərpa işlərinin aparılması ilə bağlı bir sıra fəaliyyətin nizamlanması və əlaqələndirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. 2021-ci ildən başlayaraq dövlət büdcəsindən işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası üçün maliyyə vəsaiti ayrılmağa başlandı [3]. 2022-ci ildə bu işlərin icrası üçün dövlət büdcəsindən 4.3 milyard manatdan çox maliyyə vəsaiti ayrılmışdır [4].

İşğaldan azad edilmiş ərazilər üçün 2021-2024-cü illərin dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan vəsait (milyard manatla).¹

Şəkil 1.

Azərbaycan hökumətinin işğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirdiyi ilk uğurlu addımlarından biri Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında “ağıllı kəndlər”

¹ Azərbaycan Respublikasının müvafiq illər üzrə Dövlət büdcəsinin məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

yanaşmasının tətbiqi olmuşdur. Bu konsepsiya çərçivəsində həyata keçirilən ilk tədbirlərdən biri 2022-ci ilin iyulunda Zəngəzur iqtisadi rayonuna daxil olan Zəngilan rayonunda Ağalı ağıllı kənd (smart kənd) pilot layihəsinin təqdimatı oldu. Bunun ardınca Qarabağ iqtisadi rayonuna daxil olan Ağdam, Füzuli, Tərtər, Xocavənd rayonlarında şəhərsalma və kəndlərin bərpası və yenidən qurulması işlərinin təməli qoyuldu [27, s.29].

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi potensialı içərisində turizmin müxtəlif növlərinin inkişafı Azərbaycanın iqtisadi inkişafının prioritet sahəsi kimi qəbul edilir. Bu siyasətin təməl daşı 2016-cı ildə "Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi"nin təsdiqi ilə qoyulmuşdur [10]. Azərbaycan Respublikası rəhbərliyi tərəfindən son üç ildə qəbul edilən qərar və sərəncamların icrası Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda turizm potensialının dəyərləndirilməsi və mümkün turizm növlərinin inkişafı üçün bərpa işlərinə başlanılmasına imkanlar açdı. Həyata keçirilən tədbirlər işğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizmin dünya miqyasında qəbul edilən 18 növündən 12-si üçün əlverişli şərait və geniş imkanların olduğunu müəyyən edir.

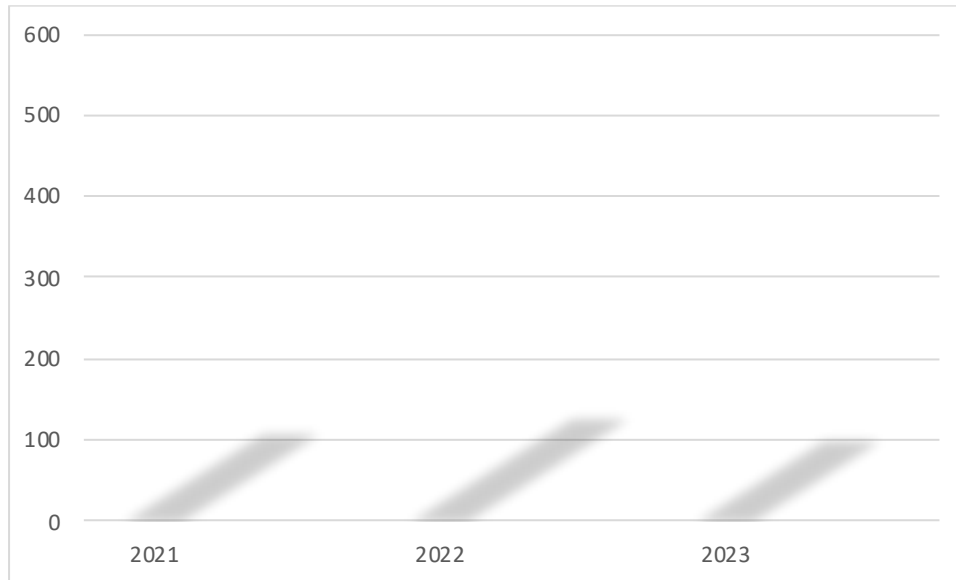
İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə mövcud olan maddi-mədəniyyət abidələri təbii sərvətlər, təhsil, dərketmə, mədəni, dini-ziyərətqah, kulinariya məqsədi ilə təşkil olunan səyahətlər üçün əlverişli sayılır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları ərazisində mövcud olan təbii müalicəvi bulaqlar, mineral sular, vulkanik yaylalar həm müalicə-sağlamlıq, həm də rekreasiya turizminin inkişafı üçün geniş imkanlar açır. Bundan başqa, işğaldan azad edilmiş ərazilərin füsunkar təbiəti ekoturizm, vəhşi təbiət turizmi, kənd turizmi obyektinə çevrilə bilər.

Azərbaycan hökumətinin işğaldan azad edilmiş ərazilərin turizm potensialının dəyərləndirilərək prioritet sahələrin müəyyənləşdirilməsi və perspektivli layihələrin icrası ilə bağlı atdığı ilk addım 2021-ci ildə Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzi sayılan Şuşa şəhərinin Baş planının hazırlanması oldu. Maddi-mədəniyyət abidələri, təbii-müalicəvi bulaqları, gözəl təbiəti ilə seçilən Şuşa turizmin mədəni, tədris, vəhşi təbiət, müalicə-sağlamlıq, biznes, dini, kulinariya, festival, idman olmaqla bir çox növünün inkişafı üçün geniş potensiala malikdir. Şəhərin bərpası paralel olaraq maddi-mədəniyyət abidələrinin, şəhər ekologiyasının, görkəmli dövlət və incəsənət xadimlərinin şəxsi mülklərinin bərpası ilə müşayiət olunmuş, 2022-ci il Şuşa ili elan edilmişdir. Şuşa şəhərinin qısa müddətdə bərpası Azərbaycan, İtaliya, Türkiyə şirkətlərinin daxil olduğu beynəlxalq konsorsiumun maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirilir. Bərpa-tikinti işləri çərçivəsində 2023-cü ilin sonunda Şuşanın 12 məhəlləsində abadlıq işləri aparılmış, 15 tarixi abidə kompleksi tam bərpa edilmiş, bir neçə otel inşa olunmuşdur [23]. Bu işlər 2023-cü ilin yazından başlayaraq Şuşa şəhərinə həm yerli, həm də xarici turistlərin səfərlərini təşkil etmək imkanı vermişdir. 2023-cü ildə Şuşa şəhərinin Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı, 2024-cü ildə isə İslam dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi şəhərlə bağlı bir sıra mədəni tədbirlər planının hazırlanmasına səbəb olmuşdur. Bu tədbirlər içərisində I Türk Dünyası Mədəniyyət Forumu, Xaribülbül beynəlxalq musiqi festivalı həm təşkilati miqyası, həm də qonaqların sayına görə rəngarəng və xüsusi əhəmiyyətli olmuşdur [22].

Yeni yaradılmış iqtisadi rayonlarda yol infrastrukturunun qurulması və təkmilləşdirilməsi turizmin inkişafını stimullaşdıran amillərdən biridir. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna daxil olan 82 km uzunluğunda Toğanalı-Kəlbəcər-İstisu, 72.5 km

uzunluğunda Kəlbəcər-Laçın, 56.4 km uzunluğunda Xudafərin-Qubadlı-Laçın avto-mobil yollarının və bu yollar üzərində süni qurğular və avtomobil tunellərinin, körpülərin tikintisi davam etdirilir. Yol infrastrukturunun bərpa-tikinti işləri 2021-2023-cü illərdə Qarabağ iqtisadi rayonunda daxili turizmin inkişafına öz töhfələrini vermişdir [25].

2021-2023-cü illərdə Qarabağda daxili turizmin həcmi.²

Şəkil 2.

2022-ci ilin mayında Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna daxil olan Zəngilan şəhərinin Baş planı təsdiqlənmişdir. Planda nəzərdə tutulan bərpa-təmir işləri çərçivəsində son iki il ərzində Zəngilan şəhəri, şəhərdəki tarixi memarlıq və mədəniyyət abidələri bərpa edilmiş, bölgənin ekoloji bərpası istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır. Zəngilanda çoxlu sayda şəfəli termal su mənbələrinin mövcudluğu onu müalicə-sağlamlıq turizm mərkəzlərindən birinə çevirir. “Böyük qayıdış” prosesinə məhz Zəngilandan start verilməsi rayonun bölgə üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. Zəngilanda Beynəlxalq hava limanının istismara verilməsi Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda həm xarici, həm də daxili turizmin imkanlarını daha da genişləndirir.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu da Qarabağ iqtisadi rayonu kimi Azərbaycanda ekoturizm və müalicə-sağlamlıq turizmi üçün geniş imkanlar yaradan bölgədir. Bölgənin təkcə iki rayonunda, Kəlbəcər və Laçında respublika ərazisində mövcud olan mineral su ehtiyatlarının 33%-i cəmləşib [16]. İşğaldan əvvəl Kəlbəcərdə iki böyük sanatoriya fəaliyyət göstərirdi və burada hər il 50 min adam müalicə olunurdu. Hazırda “Böyük qayıdış” planına uyğun olaraq rayonda İstisu da daxil olmaqla yeddi yaşayış məntəqəsində bərpa-tikinti işləri aparılır, Kəlbəcərin İstisu müalicə-sağlamlıq mərkəzində bərpa-təmir işləri davam edir.

Qarabağ regionunun işğal olunmuş ərazilərində, xüsusilə Kəlbəcərdə yol infrastrukturunun başa çatmaq üzrə olması qənaətinə gələ bilərik. Toğanalı-Kəlbəcər avtoyolunun tikintisi regionun bir çox yaşayış yerlərinə, həmçinin Kəlbəcər şəhərinə və

² Dövlət Turizm Agentliyinin məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

məşhur "İstisu" məntəqəsinə əlverişli səfərləri təmin edəcək, Kəlbəcər-Laçın istiqamətində turizmin inkişafını sürətləndirəcək. Kəlbəcər rayonu qış turizmi üçün də ideal yer hesab oluna bilər. Mütəxəssislərin rəyinə görə, Kəlbəcərin relyefi onun gələcəkdə Qafqazda ən böyük turizm mərkəzi olacağını şərtləndirir.

İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə işğaldan azad edilmiş, mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edən və təbii sərvətlərlə zəngin Laçın rayonunda artıq üç ildir ki, bərpa-tikinti-təmir işləri aparılır. Əsas 2021-ci ildə qoyulmuş Laçın beynəlxalq hava limanının tikintisi bölgədə turizmin inkişafına təkan verən ciddi infrastruktur rolunu oynayacaq. Laçın rayonunun müalicə-sağlamlıq turizminin inkişafı üçün böyük potensialı mövcuddur. Müalicəvi əhəmiyyətə malik "İlqsu" mineral mənbəyi, zəngin flora və faunası rayonun turistik imkanlarını genişləndirir. Bu rayonda Həkəri çayı yaxınlığında idman kompleksi və çimərlik-rekreasiyon mərkəzində tikinti işləri başa çatdırılaraq turistlərin istifadəsinə veriləcək. Laçın rayonunda Abdallar adlanan yaşayış məntəqəsində qədim mağaralar isə etnoqrafik və təbii turizmlə maraqlananları cəlb edəcək. Tərtər rayonunun Suqovuşan məntəqəsində və Hadrut rayonunun Tuğ kəndində turizmin inkişaf konsepsiyası artıq hazırlanmışdır. Ağdamda özəl şirkətlər tərəfindən otel tikintisi davam etdirilir [29]. Rayonun ərazisində mövcud olan çoxlu sayda hidrotermal ilıq sular, Narzan tipli soyuq mineral su bulaqları bir çox daxili və nevroloji xəstəliklərin müalicəsi üçün istifadə ediləcək [26, s.188].

İşğaldan azad edilmiş iqtisadi rayonlarda turizmin inkişafının elmi-praktik məsələləri 2023-cü il dekabrın 14-də Dövlət Turizm Agentliyinin təşkilatçılığı ilə Ağdamda keçirilmiş "İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizmin bərpası və inkişafı" adlı I elmi-praktiki konfransda müzakirə olunmuş, turizmin müxtəlif növlərinin mümkün inkişaf yolları ilə bağlı fikir mübadiləsi aparılmışdır [7]. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarında turizmin inkişafı şübhəsiz ki, xarici turistlərin marağına səbəb olacaq. Azərbaycanın turizm bürosu 2020-ci ilin noyabr ayında Dubayda virtual formatda təşkil olunan "Gulf Travel Show" sərgisində Qarabağ iqtisadi rayonunun turistik potensialını nümayiş etdirdi. Yaxın Şərq, Afrika, Asiya, Avropa və Amerika ölkələrindən 1000-dən artıq iştirakçının olduğu sözügedən sərgidə Azərbaycanın turizm agentliyi 35 görüş keçirərək işğaldan azad olunan ərazilərin turizm potensialını diqqətə çatdırmışlar [8].

Nəticə

Azərbaycan Respublikasında turizm sahəsi iqtisadiyyatın mühüm sahələrindən hesab olunur, belə ki, bu mərhələdə dövlət strategiyası qeyri-neft sektorunun ilk növbədə turizm və kənd təsərrüfatının inkişafına istiqamətlənmişdir. Post konflikt bölgələrdə yenidənqurma və bərpa işlərinin təşkilinin beynəlxalq təcrübəsinə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, Azərbaycan hökuməti ərazi bütövlüyünü təmin etdikdən sonra uzun illər işğal altında qalmış torpaqların ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiyası ilə bağlı uğurlu sosial-iqtisadi proqramlar hazırlayaraq mərhələli şəkildə həyata keçirməyə müvəffəq olmuşdur.

Hazırda Türkiyə, Böyük Britaniya, İtaliya, Macarıstanın da daxil olduğu bir çox xarici dövlətlərin iri şirkətləri Azərbaycan hökumətinin müxtəlif dövlət və özəl şirkətləri ilə birgə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yenidənqurma-bərpa işlərində fəal iştirak edirlər. Azərbaycan Respublikası Dövlət rəhbərliyi Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Dünya Bankı kimi nüfuzlu təşkilatların tövsiyələrini nəzərə alaraq işğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizmin

bütün imkanlarının aşkarlanması, inkişaf üçün daha çox potensiala malik bölgələrin, eləcə də turizm sahələrinin dəyərləndirilərək bərpası istiqamətində ciddi addımlar atır. 2026-cı ilə qədər nəzərdə tutulmuş sosial-iqtisadi inkişaf layihələri işğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizmin inkişafı ilə bağlı bir sıra pilot layihələrin həyata keçirilməsini planlaşdırır. Bu gün Qarabağ regionu üzrə peşəkar turizm bələdçilərinin hazırlanması istiqamətində də işlər aparılır.

Azərbaycan ərazilərinin işğaldan xilas mill iqtisadiyyatın bir sıra sahələrinin inkişafı üçün geniş perspektivlər açır. Eyni zamanda bu ərazilərdə turizmin inkişafı əhalinin məşğulluğunu artıracaq, gəlirinin çoxalmasına səbəb olacaq, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirərək turizm imicini yüksəldəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 7 iyul 2021.
<https://president.az/az/articles/view/52389>. müraciət tarixi 12.02.24.
2. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 16 noyabr, 2022. <https://president.az/az/articles/view/57883>. müraciət tarixi 29 fevral 2024.
3. Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, <https://e-qanun.az/framework/46590> müraciət tarixi 26 fevral 2024.
4. Azərbaycan Respublikasının 2022-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. <https://e-qanun.az/framework/48723>. müraciət tarixi 23 fevral 2024.
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f.27.
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi, f.29.
7. Ağdamda "İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizmin bərpası və inkişafı" I elmi-praktik konfransı keçirilib. Azərbaycan Respublikasının Turizm Agentliyi turism.gov.az/news/agdamda-ishgaldan-azad-olunmush-erazilerde-turizmin-berpasi-ve-inkishafi-i-elmi-praktiki-konfransi-kechirilib
8. Beynəlxalq sərgidə Azərbaycan və onun turizm potensialı tanınıb. https://azertag.az/xeber/beynelxalq_sergide_qarabag_ve_onun_turizm_potensial_i_tanidilib-1650903. Azərtac, 25.11.2020. müraciət tarixi 23.02.24
9. Cahandarov, B. Ermənilərin ekoloji terror siyasəti. Palitra. 8-9 iyul, 2010.
10. Hübətov, Y., Kərimov F. Turizm sənayesinin təşkili. Bakı: 2021. Qarabağ Dirçəliş Fondunun Müşahidə Şurasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <https://e-qanun.az/framework/46629> müraciət tarixi 23.02.24
10. Qubadlı, Ç. Qubadlının təbiəti erməni işğalından əvvəl və sonra. Bakı: Nurlan, 2007.
11. Rəşid, L. İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialı və inkişaf perspektivləri. Xalq qəzeti, 9 dekabr, 2020.

12. MacGinty R. International peacebuilding and local resistance: Hybrid forms of peace. Palgrave Macmillan, 2011.
13. Məsimli, Ə. Qarabağın işğalının iqtisadi nəticələri. Qarabağ dünən, bu gün və sabah. 6-cı elmi-əmali konfransın materialları. Bakı: Qanun, 2007.
14. Mineral sular. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii sərvətlər nazirliyi. <https://eco.gov.az/az/tebii-servetlerimiz/mineral-sular>. müraciət tarixi 23.02.24
15. Musayev, İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti. (1917-1921-ci illər) Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1998.
16. Musa I. Azərbaycanın Zəngəzur mahalının Ermənistanı verilməsi prosesi. 6-cı elmi-əmali konfransın materialları. Bakı: Qanun, 2007.
17. Səriyeva, İ. Ermənilərin talan etdikləri təbii sərvətlərimiz. Bakı: Xəbər, 17 avqust 2018
18. Nəbibəyli, Z., Zəngilanlı, M. Zəngəzurun qısa tarixi və coğrafiyası. Bakı: 2000
19. Soltanova, H. "Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı". Bakı: AzTU mətbəəsi, 2015.
20. Şuşada I Türk Dünyası Mədəniyyət Forumu başlanır. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. 13 oktyabr 2023. <https://culture.gov.az/az/umumi-xeberler/15314>. müraciət tarixi 13.02.24
21. Şuşada qədim memarlıq abidələrinin bərpası diqqət mərkəzindədir. "Azərbaycan" qəzeti, 02 mart 2023-cü il
22. Şükürov, K. Ermənistanın Azərbaycana əsassız ərazi iddiaları: "Dağlıq Qarabağ dosyesi" (antitarix və tarix). 6-cı elmi-əmali konfransın materialları. Bakı: Qanun, 2007.
23. Toğanalı-Kəlbəcər-İstisu avtomobil layihəsi üzrə işlər 41% icra edilib. Report, 9 avqust 2023. <https://report.az/infrastructure/toganal-kelbecer-istisu-yolunun-ve-5-tunelin-insasi-davam-edir/> müraciət tarixi 03.03.24
24. Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında post-konflikt quruculuğu. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. 2022.
25. Алиев Т.Н. Восстановление экономики Карабаха и Восточного Зангезура на основе концепций устойчивого и инклюзивного развития. The scientific heritage No 82, 2022, с.19-33
26. Аграрный потенциал Карабаха и Восточного Зангезура. <https://report.az/ru/analitika/vozvrashenie-agrarnyj-potencial-karabaha-i-vostochnogo-zangezura/> müraciət tarixi 23.02.24
27. Кельбаджар и Лачин вновь станут туристическими достопримечательностями. <https://report.az/ru/turizm/kelbadzhar-i-lachin-vnov-stanut-turisticheskimi-dostoprimechatelnostyami/> müraciət tarixi 24.02.24
28. Хоштария, Н. Экономический потенциал Карабаха после деокупации –мнение эксперта.https://moscow.baku.ru/opinions/aktualno/ekonomicheskij_potentsial_karabakha_posle_deokkupatsii_mnenie_eksperta/. müraciət tarixi 20.02.24

SUMMARY

Gulshan Kangarlinskaya

RESULTS OF IMPLEMENTATION OF STATE PROGRAMS ON DEVELOPING TOURISM POTENTIAL IN KARABAKH AND EASTERN ZANGEZUR ECONOMIC REGIONS

After the Second Karabakh War, the leadership of the Republic of Azerbaijan decided to create a new division of economic regions in order to accelerate socio-economic development and form a new infrastructure in the territories liberated from occupation. The resolution was aimed at the creation of two economic regions in the territories liberated from occupation, Karabakh and East Zangezur, and the reintegration of the created regions into the economy of the republic. The decree aims to create two economic regions in the territories that have been liberated from occupation - the Karabakh and East Zangezur regions. The goal is to reintegrate these regions into the economy of the republic. To implement this decree, it's necessary to determine the socio-economic potential of the liberated territories. It's also important to develop internal and external tourism opportunities, utilizing the natural resources, historical and cultural monuments available in these territories. This article explores the potential for tourism in newly formed economic regions, and how decisions made at different levels can contribute to the economic development of the country and provide socio-economic opportunities for its population. The study is based on decisions, laws, and regulations related to tourism, as well as statistical reports from the State Statistics Committee, the Ministry of Economy, and various analytical and research centers. The study used quantitative and descriptive-comparative methods.

Keywords: *Eastern Zangezur economic region, cultural monuments, Karabakh economic region, tourism in Azerbaijan, medical tourism*

QƏRBİ AZƏRBAYCAN: MADDİ-MƏDƏNİ İRSİMİZ

Sədaqət ƏHMƏDOVA

sedaqet.ahmesova@bk.ru

ORCID iD: 0009-0007-9159-3356

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Qərbi Azərbaycanın mədəniyyətindən, tarixindən, maddi-mədəni irsindən, həmçinin azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarından deportasiya edilməsi haqqında bəhs edilir. Azərbaycan mədəniyyəti minillik tarixə malik bir mədəniyyətdir. Tarixi tədqiqatlar Azərbaycanın ilk bəşər sivilizasiyasının ərazilərində yerləşdiyini təsdiqləyir. Coğrafi mövqeyinə və yaşayış şəraitini təmin edən mühitə görə bu yerlər ilk insan məskənləri kimi tarixə yazılıb. Məhz bu səbəbdən ermənilər Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan məskəninin izlərini məhv etmək, maddi-mədəniyyət abidələrimizi mənimləmək kimi çoxdan planlaşdırılmış siyasətə başladılar. Ermənistanın indiki dövlətini sovet hökuməti bu Azərbaycan torpaqlarında yaradıb. Burada ermənilərin məskunlaşması və ümumiyyətlə, bu ərazidə hər hansı erməni dövlətinin mövcudluğu heç bir tarixi mənbə ilə təsdiq olunmur. Məqalədə ermənilərin müxtəlif vandalizm aktlarından, azərbaycanlıların yaşayış məntəqələrinin, çaylarının, göllərinin, təpələrinin adlarının dəyişdirilməsindən, tarixi və mədəniyyət abidələrinin vəhşicəsinə dağıdılmasından da bəhs edilir. Əcdadlarımızın min illər öncə yaratdığı milli-mənəvi dəyərlər də vəhşicəsinə dağıdılmış, tamahkarlıqla talan edilmiş, xaincəsinə mənimlənilmişdir. Ermənilər hələ də var gücləri ilə Qərbi Azərbaycan ərazisinin xalqımıza məxsus olması faktını təkzib etməyə çalışırlar. Xoşbəxtlikdən, Azərbaycan dəfələrlə öz iddiasını sübut etməyə və qorunub saxlanmış yazılı və şifahi folklor mənbələri şəklində sübutlarla dəstəkləməyə nail olmuşdur. İlk mənbələr və müxtəlif tədqiqat işləri İrəvan xanlığı ərazisindəki maddi mədəniyyət abidələri, bu Azərbaycan dövlətinin incəsənəti, təhsil sistemi və ədəbi mühiti haqqında kifayət qədər məlumat əldə etməyə imkan verir. Məqalədə, həmçinin Qərbi Azərbaycan İcmasının fəaliyyətindən və dövlət başçısı İlham Əliyevin Qərbi Azərbaycanın bir qrup ziyalı ilə görüşündən də bəhs edilir.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, maddi-mədəni irs, vandalizm aktları, yazılı mənbələr, milli-mənəvi dəyərlər*

Giriş

Tarixi tədqiqatlar Azərbaycanın ilk bəşər sivilizasiyasının ərazilərində yerləşdiyini təsdiqləyir. Coğrafi mövqeyinə və yaşayış şəraitini təmin edən mühitə görə bu yerlər ilk insan məskənləri kimi tarixə yazılıb. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində məlum olub ki, burada yaşamış qədim insanların çox qədim və zəngin tarixi var. Əcdadlarımız çox qiymətli maddi-mədəniyyət nümunələri yaratmışlar ki, bunlar respublikamızın ərazisində kifayət qədər yaxşı sənədləşdirilmişdir. Bu abidələr hər bir xalqın və ya dövlətin tarixinin, mədəniyyətinin, bir sözlə, inkişafının əyani sübutudur. Maraqlıdır ki, Azərbaycan ərazisində belə abidələr həddən artıq çox olub və onların yaşı əsrlərlə hesablanır. Odur ki,

ölkəmizə səfər edən avropalı səyyahlar Azərbaycanın tarixi mədəniyyət abidələrinə heyran olduqlarını gizlətməyib və bunu öz işlərində dəfələrlə qeyd ediblər.

Material və metodlar. Azərbaycan mədəniyyəti minillik tarixə malik bir mədəniyyətdir. O qədər zəngin, o qədər maraqlı, o qədər cəlbedicidir ki, əsrlər keçməsinə baxmayaraq, öz tərəvətini və gözəlliyini qoruyub saxlaya bilər. Azərbaycan torpağı tarixən bəşəriyyət üçün maraqlı olub. Onun həm yerüstü sərvətləri, həm də mənəvi sərvətləri həmişə dünya bəşəriyyətinin marağına səbəb olub.

Məhz bu səbəbdən ermənilər Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan məskəninin izlərini məhv etmək, maddi-mədəniyyət abidələrimizi mənimləmək kimi çoxdan planlaşdırılmış siyasətə başladılar. Hazırda bu torpaqlar Ermənistan ərazisində yerləşir, lakin bu bölgə qədim Türk-Oğuz yurdu, tarixi Azərbaycan torpağıdır.

Türkmənçay və Ədirnə müqavilələri bağlandıqdan sonra yüz minlərlə erməninin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi prosesi başlanmış və sovet hökumətinin ermənipərəst siyasəti nəticəsində Qərbi Azərbaycan torpaqları qanunsuz olaraq tamamilə ermənilərə verilmişdir. Bir sözlə, Ermənistanın indiki dövlətini sovet hökuməti bu Azərbaycan torpaqlarında yaradıb. Burada ermənilərin məskunlaşması və ümumiyyətlə, bu ərazidə hər hansı erməni dövlətinin mövcudluğu heç bir tarixi mənbə ilə təsdiq olunmur.

Ermənilər azərbaycanlıları və onların Qərbi Azərbaycanda məskunlaşma izlərini məhv etmək üçün etnik təmizləməyə başladılar. 1988-1989-cu illərdə 250 minə yaxın azərbaycanlı deportasiya edilib, azərbaycanlıların yaşayış məntəqələrinin, çaylarının, göllərinin, təpələrinin adları dəyişdirilib, tarix və mədəniyyət abidələri vəhşicəsinə dağıdılıb.

Deportasiya Ermənistanın inzibati və hüquq-mühafizə orqanlarının bilavasitə iştirakı ilə həyata keçirilirdi və onlar öz qanunsuz əməllərinə azərbaycanlıların yaşadıkları torpaqların "tarixən ermənilərə məxsus olması" ilə bəraət qazandırməğa çalışıblar.

Ermənistandan olan azərbaycanlı qaçqınların əsas hissəsini dədə-babalarının əsrlər boyu işlədiyi öz doğma torpaqlarını - otlaqları, tarlaları, bağları, çəmənliklərini tərk etməyə məcbur olmuş kəndlilər təşkil edirdi. Ermənistandan qovulan soydaşlarımızın yalnız kiçik bir faizi kiçik sənaye şəhərlərinin və Yerevanın (İrəvanın) sakinləri idi.

Deportasiya başlandıqdan sonra Ermənistanın müxtəlif rayonlarından azərbaycanlılardan ibarət onlarla nümayəndə heyəti, minlərlə ayrı-ayrı vətəndaş ali hakimiyyət orqanlarına, partiya və hökumət rəhbərlərinə müraciət edərək onlara qarşı zorakılıq aktları barədə təşvişlə məlumat verir, belə qanunsuzluğun qarşısının alınmasını xahiş edirdilər [1, elektron mənbə].

Alçaldılmış və təhqir olunmuş, əzizlərini və ata yurdlarını itirmiş bu insanlar qisas yox, ədalət gözləyirdilər. Lakin bütün bu siqnallar cavabsız qalır. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 2 dekabr 1988-ci il tarixinə olan məlumatına əsasən, Ermənistandan olan qaçqınların sayı artıq 78 min nəfərdən çox idi [6, "Bakinski Raboçi" qəzeti, 1988].

Qaçqınlar müvəqqəti mərkəzlərə yerləşdirilir, oradan da sonrakı yaşayış yerlərinə göndərilirdilər. Azərbaycanlıların Ermənistandan qovulması ilə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin miqyası artmışdır.

Əcdadlarımızın min illər öncə yaratdığı milli-mənəvi dəyərlər də vəhşicəsinə dağıdılmış, tamahkarlıqla talan edilmiş, xaincəsinə mənimlənilmişdir. Ermənilər hələ də

var gücləri ilə Qərbi Azərbaycan ərazisinin xalqımıza məxsus olması faktını təkzib etməyə çalışırlar, lakin onların cəhdləri uğurla nəticələnmir. Azərbaycanlıların öz dədə-baba yurdlarında min illik varlığının izlərini yer üzündən silməyə cəhd edərək saysız-hesabsız abidələri, yazılı mənbələri dağıdıblar.

Əldə olunan nəticələr. Tarixi Azərbaycan torpağı olan Ermənistan ərazisində mindən çox Azərbaycana aid yaşayış məskəni, yüzlərlə tarixi-memarlıq abidəsi, karvansaraylar, saraylar, məscidlər, məqbərələr, türbələr, qəbiristanlıqlar, qəbirüstü abidələr və s. vardı. 20-ci əsrdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı apardıqları etnik təmizləmə və tarixi abidələrə qarşı həyata keçirilən vandalizm aktları nəticəsində monoetnik Ermənistan dövləti yaradılıb, azərbaycanlıların burada məskunlaşması faktını sübut edən bütün tarixi-memarlıq abidələri yerlə-yeksan edilib, qəbiristanlıqlar dağıdılıb. Əgər 20-ci əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasının ərazisində 310 məscid qeydiyyatı alındığı halda, hazırda Ermənistan ərazisində yalnız bir məscid qismən dağıdılmamış olaraq qalır: xarici qonaqlara "Fars" məscidi kimi təqdim olunan Göy məscidi [2, elektron mənbə].

Üstəlik, ermənilər guya bir çox əsrlər əvvəl onların bu ərazidə olmasını təsdiqləyən erməni dilində olan saxta yazılı mənbələri yaratmağa çalışdılar. Bu, erməni vandalizminin, Azərbaycan xalqının irsinə qarşı barbar münasibətin göstəricilərindən biridir.

Xoşbəxtlikdən, Azərbaycan dəfələrlə öz iddiasını sübut etməyə və qorunub saxlanmış yazılı və şifahi folklor mənbələri şəklində sübutlarla dəstəkləməyə nail olmuşdur.

İlkin mənbələr və müxtəlif tədqiqat işləri İrəvan xanlığı ərazisindəki maddi mədəniyyət abidələri, bu Azərbaycan dövlətinin incəsənəti, təhsil sistemi və ədəbi mühiti haqqında kifayət qədər məlumat əldə etməyə imkan verir.

İrəvan xanlığında, xüsusən də onun paytaxtı İrəvanda tez-tez baş verən dağıdıcı müharibələrə baxmayaraq, elm və mədəniyyət çox inkişaf edirdi. İrəvan xanlığının ərazisində yüzlərlə maddi mədəniyyət, memarlıq və incəsənət abidələri - məscidlər, məqbərələr, epiqrafik abidələr, qoç heykəlləri, təsviri və dekorativ sənət nümunələri var idi. Hazırda İrəvan Əlyazmalar İnstitutunda - Matenadaranda saxlanılan yüzlərlə əlyazma İrəvan xanlığının fəaliyyəti dövrünə aiddir [3, AMEA. İRƏVAN XANLIĞI. Bakı, 2010. s. 187].

İrəvan xanlığının maddi mədəniyyət və memarlıq abidələri, mədəniyyəti və incəsənəti, eləcə də təhsil sistemi fransız səyyahları Jan Tavernye və Jan Şardenin əsərlərində və xanlığın Rusiya tərəfindən işğalından sonra İ.Şopenin tədqiqatlarında kifayət qədər çox təsvir edilmişdir.

Azərbaycan dilində yaradıcılıq sayəsində erməni aşıqları özünə çoxsaylı dinləyici və tamaşaçı topladı. Professor A.Arşaruni də təsdiq edir ki, Azərbaycan dili, erməni aşıqları və erməni xalqı üçün demək olar ki, ana dili olmuşdur. Əks halda onlar (yəni erməni aşıqları) uğur qazana bilməzdilər və dilləri dinləyicilər üçün anlaşılmaz olardı [4, Abbasov İ. Bakı, 1977, s. 102].

Müzakirə

Qərbi Azərbaycan icması. Təşkilat 1989-cu ildən Qərbi Azərbaycandan olan qaçqınların problemi ilə məşğul olan yeganə ictimai qurumdur. Məhz burada 1987-1991-ci illərdə qaçqın düşmüş azərbaycanlılarla bağlı faktlar və sənədlər toplanır və saxlanılır. 1987-1991-ci illərdə Qərbi Azərbaycandan qovulmuş 50 min ailədən 20 mininə yaxın dəymiş ziyan hesablanmış və hazırda bu iş davam etdirilir [5, elektron mənbə].

Qərbi Azərbaycan icması indiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğuldur. Qərbi Azərbaycan İcması indiki Ermənistan ərazisindən zorla qovulmuş azərbaycanlıların geri qaytarılması üzrə fəaliyyəti çərçivəsində "İndiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə, sülh yolu ilə geriye qayıtmasının təmin edilməsi barədə konsepsiya – "Qayıdış konsepsiyası"nı qəbul etmişdir. Konsepsiya indiki Ermənistan ərazisindən zorla qovulmuş azərbaycanlıların geri qaytarılması üçün İcma tərəfindən həyata keçiriləcək məqsədlərin, prinsiplərin, hazırlıq və icra tədbirlərinin ümumi çərçivəsini müəyyən edir. Konsepsiya beynəlxalq hüquqa, müvafiq milli qanunvericiliyə, tarixi faktlara əsaslanır, ədalətin və sülhün bərqərar olmasına xidmət edir [5, elektron mənbə].

2022-ci il dekabrın 24-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında yaradılan şəraitlə tanış olub, Qərbi Azərbaycanın bir qrup ziyalı ilə görüşüb.

Görüş çərçivəsində dövlət başçısı vurğulamışdır ki, gün gələcək Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımız, onların yaxınları, övladları, nəvələri tarixi torpağımıza, Qərbi Azərbaycana qayıdacaqlar. Prezident İlham Əliyev Qərbi Azərbaycan İcmasının milli maraqların təkcə ölkə daxilində deyil, həm də beynəlxalq səviyyədə təbliği istiqamətində fəaliyyətinin əhəmiyyətini qeyd edib.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://story.karabakh.center/ru/massovaya-deportatsiya-azerbaidzhantsev-s-territorii-sovremennoi-armenii>
2. https://armenianvandalism.preslib.az/ru_general.html
3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, A.Ə.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu: İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı: Azərbaycan, 2010. s. 187.
4. Abbasov, İ. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı: 1977, s. 65.
5. <https://qerbiazərbaycan.com/q%c9%99rbi-az%c9%99rbaycan-icmasi/>
6. "Bakinski Raboçi" qəzeti, 3 dekabr 1988-ci il

SUMMARY

Sadagat Ahmadova

WESTERN AZERBAIJAN: OUR MATERIAL AND CULTURAL HERITAGE

The article describes the culture, history, material and cultural heritage of Western Azerbaijan, as well as the deportation of Azerbaijanis from their native land. Azerbaijani culture is a culture with a thousand-year history. Historical studies confirm that Azerbaijan is located in the territories of the first human civilization. Due to their geographical position and the environment that provides living conditions, these places have been written down in history as the first human settlements. It is for this reason that the Armenians started a long-planned policy of destroying the traces of the Azerbaijani settlement in Western Azerbaijan and appropriating our material and cultural monuments. The current state of Armenia was created by the Soviet government in these Azerbaijani lands. The settlement of Armenians here and in general the existence of any Armenian state in this area is not confirmed by any historical source. The article also mentions various acts of vandalism by Armenians, changing the names of Azerbaijani settlements, rivers, lakes, and hills, and the brutal destruction of historical and cultural monuments. The national and moral values created by our ancestors thousands of years ago were brutally destroyed, looted greedily, and treacherously appropriated. Armenians are still trying with all their might to deny the fact that the territory of Western Azerbaijan belongs to our people. Fortunately, Azerbaijan has repeatedly managed to prove its claim and support it with evidence in the form of preserved written and oral folklore sources. Primary sources and various research works allow to obtain sufficient information about the material cultural monuments in the territory of the Irevan Khanate, the art, educational system and literary environment of this Azerbaijani state. The article also covers the activities of the Western Azerbaijan Community and the meeting of the head of state Ilham Aliyev with a group of intellectuals from Western Azerbaijan

Keywords: *Western Azerbaijan, material and cultural heritage, acts of vandalism, written sources, national and moral values*

AMASYA VE NAHÇIVAN'DAN ERİVAN'A BATI AZERBAYCAN KÜLTÜRÜNDE DÜĞÜN RİTÜELLERİ

Meleyke MEMMEDOVA

melikememmed@gmail.com

ORCID iD: 0000-0001-7714-4668

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü

Özet

İnsanın kadersel döneminde doğumdan sonra ikinci yeri evlenme tutmaktadır. Doğum kadar evlenme çağı da insanın en mutlu ve sevinçli anlarını kapsamaktadır. Geçiş dönemlerinden olan evlilik iki gencin bir araya gelmesiyle yeni bir ailenin temelini atılmasını sağlamaktadır. Bu temeli atarken aileler başından bir kaç basamaktan (kız beğenme, kız isteme, nişan, kına vb.) geçmekle hayatının bu büyüklü ve mutlu anını düğün töreni ile gerçekleştirmiş olurlar. Evlilik öncesi ve sonrası yapılan düğün gelenekleri kültürümüzde kendine özgü yer edinmekle beraber, içinde bir çok inançları barındıran adetleri, ritüelleri ile tören ve şenlik şeklinde gerçekleştirilmektedir. Hayatımızda önemli yere sahip olan düğün töreni ve adetleri halk edebiyatının çeşitli türlerinde, özellikle masal ve destanlarda da kendi varlığını korumuş, geçmişten bugüne kadar olan değişimi ile yamaşaya devam etmiştir. Günümüzde hala bir çok bölgelerimizde, yörelerimizde yaşatılan milli kültürel mirasımız olan bu geleneklerin, ritüellerin nesillerden nesillere aktarılması için araştırılmasının, toplanıp düzenli şekilde yazıya geçirilmesi, tanıtılması gereklilik arz etmektedir. Bu bakımdan makalede Batı Azerbaycan, özellikle Erivan Çukuru, Nahçıvan ve Amasya (Anadolu) halk kültüründe evliliğin önemi, düğünden önce ve sonra yapılan tören ve şenliklerde gerçekleştirilen gelenekler ve ritüeller bu alanda yazılan kitap, makaleler taranarak, kaynak kişilerden toplanan bilgilere dayanarak karşılıklı şekilde incelenmiştir. Aynı millet olarak aynı genetik kodları taşımamızdan dolayı sadece Nahçıvan, Erivan Çukuru ve Amasya değil, bütün bölgelerimizde, yörelerimizde olan düğün gelenekleri ve ritüellerinin benzerliği saptanmıştır. Farklılıkların olması ise zengin halk kültürüne, folklor, geleneklere sahip olduğumuzun bir kanıtı olarak algılanmalıdır.

Anahtar kelimeler: Batı Azerbaycan, Erivan, Nahçıvan, Amasya, düğün, gelenek, ritüel.

Giriş

Türk kültüründe evlenme, temel geleneklerden biri olduğu için bu adetin yerine getirilmesi "düğün" olarak adlandırılan özel bir merasim ve şenliklerle kutlanır. Azerbaycan dilinin açıklamalı sözlüğünde "evlenme merasimi, ayrıca o merasimlerle ilgili olarak düzenlenen şenlik, düğün eğlencesi" olarak verilen "toy" terimi Anadolu Türkleri arasında "düğün" olarak bilinir. "Düğün" kelimesi de eski Türk dilinde "tügün//tüg-mek "bağlamak"//düğün"den türemiş olup evlenmeyle ilişkilendirilen bir şenliktir. Merasim şeklinde gerçekleştirilen bu tür şenliklere ve bu şenliklere özgü adetlere, folklorumuzda ve kültürümüzde her zaman önem verilmiştir. Bildiğimiz gibi, düğün merasimi genellikle çeşitli adetler ve geleneklerle bağlantılı olan "kız beğenme" ile başlar. Azerbaycan'ın ve Anadolu'nun tüm bölgelerinde olduğu gibi Erivan ve Amasya'da el adetlerimize göre, evlenme çağına gelen genç erkekler, akrabalarından, komşulardan, yakınlarından, kısacası

çevreden kız ararlar. Eğer bir genç adamın beğendiği biri varsa, düşünür, araştırır ve uygun gördükten sonra herkesten gizli, ses çıkarmadan elçi gönderilir ve "evet" alınır ve "elçilik" yapılır. Her iki tarafın da razı olduğuna bağlı olarak "nişan" yapılır. Kız nişanlı kaldığı süre boyunca gençler, her bayram farklı hediyelerle onu görmeye giderler. Düğün merasimi ise her iki tarafın da razı olduğu belirlenen bir günde başlar. Düğünden önce düğün hazırlıkları yapılır, kına gecesi düzenlenir, düğünden sonra genellikle gelin alma merasimiyle düğün şenlikleri sona erer. Her biri ayrı ayrı merasim şeklinde gerçekleştirilen bu düğün adetlerinin her birinin kendine özgü özellikleri ve her merasimde gerçekleştirilen çeşitli adetler ve ritüeller vardır.

Kız İsteme ve Elçilik. Amasya, Nahçıvan ve Erivan yöresinde ortalama evlenme yaşı yirmili yaş civarındadır. Amasya'da bir delikanlı evlenme isteğini ailesine belirtmek için; babasının ayakkabısının birini ters çevirir, bazen de ayakkabıyı kapı eşiğine çivi ile çakar veya baba yanında iken ayakkabısını sağ sola, sol da sağa olacak şekilde ters giyer. Bu; "beni evlendirin" anlamına gelir [Amasya Evlilik Gelenekleri, 2024:1]. Ordubat'ta ise genç delikanlının kapıyı sert çarparak örtmesini evlenmek isteğine yorumlarlar [KK-17]. Ayrıca oğlan bu isteğini annesine gizlice söyler [KK-16, KK-18]. Hem Amasya'da [Amasya Evlilik Gelenekleri, 2024:1], hem Erivan Çukuru'nda [KK-19], hem de Nahçıvan [KK-6, KK-11] gibi, ister Anadolu'nun, ister de Azerbaycan'ın bir çok bölgelerinde genç kızlar, evlenme isteklerini bazen davranışlarındaki canlılıkla, süslenmekle, ayna karşısında çok vakit geçirmekle, bazen de aile fertleriyle geçimsizlikle, yaptıkları kaprizlerle dışa vururlar.

Evlenecek çağa gelmiş genç delikanlı beğendiği kızı ailesine söyler. Kız ve ailesi hakkında araştırma yaparlar. Anne babanın danışması ve görüşmesinden sonra anlaşılırsa, öncelikle kız evine yakın bir kadın elçi olarak gönderilir ve kız evinin onayının olup olmadığını anlamaya çalışırlar. Nahçıvan ve Erivan'da kızın ailesinin onayını, kızın "evet"ini almak için bu şekilde elçilik yapılır. Erivan Çukuru'nda bu şekilde kızın "evet"ini almağa "birinci elçilik" denir. Kız evinin gönlü olursa, erkek evi büyüklerin önderliği ile kızı istemeye gider, Erivan Çukuru'nda buna "ikinci elçilik" denir [KK-5, KK-19; Azerbaycan Folkloru Antologiyası X, 2004:58]. Amasya'da evlenecek delikanlı için amca dayı hanımları bir araya gelerek kızı görmeye evine giderler. Kızdan su istenerek, bardağın ve halıların temizliğine, evin düzenine bakılır. İzlenim olumlu ve geçnler de birbirini beğenmişse kız evine bir aracı yollanır ve "ağızları aranır", kız evinin gönlü varsa, birkaç gün sonra dünür gidilir ve buna "dünür düşme" denir. Ayrıca Amasya'nın Bağlarüstü köyünde kız istemeye giderken yumruk büyüklüğünde bir taş götürülür ve ev sahibi görmeden dış kapının arkasına konulur [Amasya Evlilik Gelenekleri, 2024:1]. Her üç bölgede de kız isteme ve elçilik için erkek tarafının aile büyükleri, genç adamın babası, ailenin saygın kişileri, özellikle yaşlılar ve yakın akrabalarla gider. Öncelikle yaşlılardan biri "Allah'ın emri, peygamberin şeriatıyla sizin kapınızı açtık" diyerek konuşmaya başlar ve bu şekilde konuya girer. Bu sırada Erivan ve Nahçıvan bölgesinde kız evi çay getirir, amma bunu evlenecek kız adayı yapmaz. Evden birileri misafirlere çay ikram eder. Ancak erkek tarafı çaya dokunmaz ve amaçlarına ulaşmadan çay içmeyeceklerini bildirerek niyetlerini açıklarlar: "El adeti gereği sizinle akraba olmak istiyoruz. Nasıl derler gül sizden, güldan bizden, kol sizden, kolbak (bilerzik) bizden." Niyeti anlayan kız evi kendi büyüğüne söz verir. Yaşlılar bu akrabalığa razı olursa, kız evinin büyüğü şaka ile "şirinik verin, kızın

`evet`ini alın" der. Erkek tarafının büyüğü belirli bir miktar para (kıyafetlik) koyar ve kızın "evet"ini alır. "Evet" verildiğinde tatlı çay gelir ve herkes "Allah mutlu etsin!", "mutlu olsunlar!", "akrabalıgımız daim olsun" diyerek tatlı çay içerler. "Evet" verildiğinde kızın omuzuna kırmızı eşarp örterler [Azerbaycan Folkloru Antologiyası X, 2004:58; Babayeva, 2016:1]. Amasya`da (Anadolu`da) ise Nahçıvan ve Erivan`dan (Azerbaycan`dan) farklı olarak elçiliğe evlenecek olan erkek ailesiyle beraber çiçek ve çikolata alarak gider. Kızı isterken de yine Nahçıvan ve Erivan`da olduğu gibi geliş sebeplerini bildirir ve "Allah`ın emri, peygamberin kavliyle kızınızı oğlumuza istiyoruz" denir. Kız tarafı "kısmetse olur" [Amasya Evlilik Gelenekleri, 2024:1] söyledikten sonra, Nahçıvan ve Erivan`dan farklı olarak evlenecek kız adayı misafirlere çay değil, Türk kahvesi ikram eder. Ayrıca Anadolu`da Azerbaycan`dan farklı olarak kız sözlüsünün onu ne kadar çok sevdiğini, onun için nelere katlanabileceğini ölçmek adına herkesin kahvesini tatlı yaparken, evleneceği adamın kahvesin tuzlu yapar. Erkek de onu ne kadar çok sevdiğini kanıtlamak için kahveyi içer. Bu şekilde herşey tatlıya bağlanır ve böylece elçilik merasimi sona erer. Ayrıca her iki bölgede de ilk istenşte kız verilmez. Zorla alınan kızın daha makbul olacağına inanılır. Oğan evi birkaç gidişten sonra kız evi kızını vermeye niyetliyse biraz süre ister, bu süre içinde oğlan araştırılıp soruşturulur. Oğlan evine haber gönderilir, gelip söz kesmeleri istenir.

Sözkesme. Kız evinin davetinden sonra, erkek tarafı aile büyükleri, bir araya gelerek kız evine giderler. Bu toplantıda Amasya`da gelin ve damada "söz yüzükleri" takılır. Nahçıvan`da ise kızın razılığı tekrar sorulur, getirilen yüzük kızın parmağına takılır, başına da kırmızı nişan için satılan özel dantelli eşarp örtülür. Nişan, düğün tarihleri, kız evinin istekleri konuşulur ve karara bağlanır. Söz kesildikten sonra, Amasya`da gelin ve damat adayı tarafından orada bulunanların elleri öpülür, dualar okunur. Nahçıvan`da ise el öpme geleneği olmadığı için ve söz kesme merasimine damat katılmadığı için sözlünen kızı akrabalar öperek tebrik eder, güzel dileklerde bulunur. Bütün işlerin tatlılıkla gitmesi için Amasya`da şerbet içilir veya lokum yenir, Nahçıvan`da ise tatlılarla zengin çay sofrası ve yemek sofrası açılır [Amasya Evlilik Gelenekleri, 2024:1, KK-2, KK-3]. Erivan Çukuru`nda sözkesmeye "belge" denilmektedir. Belge kelimesi etimolojik açıdan "beli gel" (evet gel) ifadesinden türemiştir. Daha sonra halk söyleyişine uyarlanarak "belge" şeklinde söylenmeye başlanmıştır. Naxçıvan`da kızın "evet" yanıtını aldıktan sonra en geç bir ay içinde, İrevan çukurunda ise kız evi tarafından belirlenen bir zamanda "belge" adı verilen küçük nişan töreni yapılır. Belgede herkes maddi durumuna göre hediye olarak bir şeyler getirir; ancak genellikle oğlan evi, kız evine bir nişan yüzüğü, bir kırmızı örtü ve tatlı tepsi, noğul, kelle gend (büyük ve sert kesme şeker) götürür. Yüzüğü oğlanın kız kardeşi veya en yakın akrabalarından biri takar, örtüyü omzuna atar ve bir tatlıyı alıp kıza ısırtılır, yarısını ise oğlana götürürler. Aynı gün, nişanın ne zaman olacağı belirlenir [Azerbaycan Folkloru Antologiyası X, 2004:58-59; Babayeva, 2016:1]. Böylece söz kesme merasimi sona ermiş olur

Nişan ve Nişanlılık. Nişan, halkımızın en güzel adetlerinden biridir. Belgelendikten, yani sözlendikten bir süre sonra büyük nişan merasimi düzenlenir. Bunun için erkek tarafı uzun zamandır hazırlık yapmıştır. Nişanda kız için ayakkabıdan başka her şey alınır. Çünkü onun darlığın bir işareti olduğuna inanılır. Nişana erkek tarafının yakın akrabaları,

dostlar gelir, yemekten sonra erkekle kızın parmaklarına yüzükler takılarak nişanlanırlar [Azerbaycan Folkloru Antologiyası X, 2004:59, Babayeva, 2016:1].

Nişan genellikle kız evinde hafta sonları düzenlenir. Davet için, damadın ailesinden bir kişi çıkıp her eve davetiyeleri vererek şekerler dağıtır. Bu kişiye "okuyucu" denir ve dağıttığı hediyelere genellikle "mum" adı verilir (Alan Köyü). Nişandan bir gün önce kız evinde gelinin eline "çufa kınası" yakılır. Bu kına, yumurta sarısı ve bitkisel desenlerle yapılan bir süsleme şeklidir ve gelinin eline yakılırken türküler eşliğinde gelin ağlatılır (Merzifon Akören Köyü). Nişan günü kız evinde, gelen misafirlere yemek ikram edilir ve getirilen hediyeler, sesi gür bir kişi tarafından çevreye duyurulur. Nişan sabahı, gelin adayı kayınvalidesinin evine iki kova su götürür ve kayınvalidesi tarafından bir çeyrek altın takılır. Su dağıtma işlemi yakın akrabalara da yapılır ve sağdıca "gız baccılı" (kız başı) olarak adlandırılır (Alan Köyü). Nişandan bir hafta sonra, kız tarafı oğlan evine çeşitli hediyelerden oluşan bir bohça gönderir. Bu hediyeler arasında pijama, terlik, iç çamaşırı, kayınvalideye elbiselik kumaş ve gömlek bulunabilir. Buna "yüzük gönderme" veya "bohça gönderme" (Kayabaşı Köyü) denir (Amasya evlilik Gelenekleri, 2024:1). Aynı şekilde Nahçıvan'da da nişan genellikle kız evinde düzenlenir, fakat son zamanlar restoranlarda, düğün salonlarında da yapıldığı görülmektedir. Erkek tarafından gelen misafirler için muazzam yemek, çay sofrası açılır. Kıza düğünde takacak takı getirilir, kıyafet, çanta, makyaj malzemeleri, tatlı ve çerezlerden oluşan çeşit çeşit tabaklar (tepsiler) getirilir ve nişana katılanlara gösterilir [KK-7, KK-8].

Nişandan sonra düğüne kadar "nişanlılık" aşaması olur. Nişanlılık genellikle kızla erkeğin birbirlerini tanıyıp bağlanmaları için görüşmelerine fırsat tanımaktır [Azerbaycan Folkloru Antologiyası X, 2004:60]. Kız nişanlı kaldığı süre boyunca önümüzdeki Hıdırellez, Novruz, Kurban, Ramazan bayramlarında kız evine gidilir, hediyeler götürülür. Kurban bayramında genellikle süslenmiş bir koç, kıza hediye ve çeşitli tatlı ve meyveler gönderilir. Novruz'da genellikle baklava, şerekbura, bayram çöçesi (poğça), tatlılar, meyve ve fındık, badem, ceviz, kuru üzüm vb. kuru meyvelerden oluşan bir bayram sepeti gönderilirdi. Nahçıvan'da nişanlı kızlara yeni çıkan meyveler, kışın ise sepet içinde kızcılık ve çeşitli tatlılar gönderilirdi. Sepet gönderilirken altın armağan etme geleneği de vardı ve miktarı değişirdi [Azizkızı, 2012:16-17, KK-4, KK-9]. Aynı şekilde Amasya'da da dini bayramlarda, özel günlerde kıza hediyeler (kıyafet, çamaşır, ayakkabı vb.), mevsiminde meyve sepetleri gönderilir. Kurban bayramında koç ve altın bilezik götürülür. Bazı yerlerde hıdırellezde gelin ve yakınları Gani Baba Türbesi'ne götürülür ve erkek tarafı komşuları ve akrabaları da davet eder, gelmek isteyenler hediyeler getirirler (Eraslan Beldesi). Geleneksel olarak kiraz mevsiminde oğlan evi meyve sepetleri hazırlar ve eş, dost ve yakın akrabalara haber verilir. Geline hediyeler alınır ve odanın içine bir ip gerilir, herkes getirdiği hediye bu ip üzerine asar (Merzifon Akören Köyü).

Nişan, çiftler arasında anlaşmazlık veya ailevi sorunlar nedeniyle bozulabilir. Eğer nişanı erkek tarafı bozarsa, kız tarafına gönderilen hediyeler genellikle geri verilmez, ancak tam tersi durumda geri iade edilir [Amasya Evlilik Gelenekleri, 2024:1].

Kesemet/Danışık. Batı Azerbaycan'da, özellikle Erivan Çukuru bölgesinde "herc-hörek", "kesbiç" gibi ifadelerle de anılan "kesemet" (sözlük anlamı "şart"), Nahçıvan'da düğünden önceki aşama olan "danışığ"tır. Genel olarak, Nahçıvan ve Erivan Çukuru'ndan

Azərbaycan`nın tüm bölgelerine kadar, Amasya`dan Anadolu`nun bütün yörelerine kadar tüm Müslüman dünyasında düğünün geciktirilmesine iyi bakılmaz. Bu nedenle, düğünden önce son kez bir araya gelip düğünün zamanını belirlemek için görüşmeler yapılır. Bu görüşmeler sırasında "başlıg"/"süt pulu" (başlık veya süt parası) gibi maddi meselelerin yanı sıra dini konular da çözüme kavuşturulur [Azərbaycan Folkloru Antologiyası X, 2004:60, Azizkızı, 2012:18].

Düğün Hazırlıkları. Nişan ya da anlaşıma yapıldıktan sonra gelin ve damat evlerinde ciddi bir şekilde düğün için hazırlık yapılır. Düğün yapılacak evlerde düğüne az bir süre kala temizlik yapılır, ev eşyaları toplanır, camlar silinir, bahçe ve bacalar temizlenir. Gelin tarafı geleneklere göre gelin için çeyiz hazırlar. Çeyize, iğneden sapına evde gerekecek tüm ev eşyaları konulur. Eski zamanlarda Anadolu`da olsun, Azərbaycan`da olsun, gelinler kendileri için sandık veya kutu hazırlarlardı. El işleri, hazırladıkları çeyizler içine konur ve damat eve gelirken beraberinde getirilirdi. Gelinlerin hazırladığı el işi örtüler daha çok ilgi çeker, herkes özellikle kaynanalar bunları görmeye gelirdi. Erivan'da özellikle Vedi mahallesinde, gelinlerin çeyizlik için hazırladığı "bey çorapları", "düğün çorapları" ünlüydü. Hem Nakhçıvan ve Erivan Çukuru`nda, hem de Amasya`da komşular ve akrabalar gelin çeyizi gelmeden önce hediye de getirerek gelip çeyizlere bakarlardı. Buna "çeyiz görməsi" denirdi. Düğünden bir gün önce "ev süsleme" adeti yerine getirilir, gelinin çeyizleri getirilip evi süslerlerdi. Ev süsleme zamanında gelinin yükünü düzgün bir şekilde yerleştirir, dağıtmamaya dikkat ederlerdi. Düğünden birkaç gün önce de "düğün ekmeği" pişirilirdi. Düğün ekmeği pişirmeye gelenler de ellerinde hediye getirirlerdi. Düğün hazırlıkları içinde "giysi dikme" ("kıyafet dikme") geleneğinin de özel bir yeri vardır. Bu gelenek tören şeklinde gerçekleşir. Bazı kaynaklara göre Nakhçıvan'da [Azizkızı, 2012:19] bu adet büyük nişan töreni içinde, Şerur'da [Azərbaycan Folkloru Antologiyası XXIII, 2012: 34; Mirzeyeva, 2023:264] ise düğünün ilk günü, Erivan Çukuru`nda [Azərbaycan Folkloru Antologiyası X, 2004:65] ise cumartesi sabahı parça biçme, akşama ise kına töreni yapılır. O gün kız evine getirilen honça ve gelinin alınan hediyeleri çemedanın (bavulun) üzerine yerleştirilir. Geline gelen hediyeleri göstermek isteyen kadın "bavulun açılmadığını" söyleyerek hediyesini aldıktan sonra açıp geline alınanları izleyenlere gösterir. Aynı zamanda gelin evinden bir kadın da geline getirilen parçalardan birini alıp makasın "kesmediğini" belirterek hediyesini alır. Bu merasimde de herkes yiyip içer, eğlenir, tören sonunda herkes gelinin mutlu olması için iyi dileklerde bulunur. Nahçıvan`da yapılan bu adetlerin benzeri Amasya`da Çeyiz asma geleneği [Amasya Evlilik Gelenekleri, 2024:1] olarak gerçekleştirilir. Çeyiz asma genellikle kızın el işleriyle hazırladığı eşyaların, ailenin ekonomik durumuna bağlı olarak çeşitliliğini içerir. Bu çeyizde genellikle gelin yatağı, yorgan ve yastık gibi önemli eşyalar özenle hazırlanır. Gelin yatağı ve yorganı en güvenilen kişilere diktirilir. Kızın yıllarca emek vererek hazırladığı çeyiz, düğünden birkaç gün önce oğlan evine getirilir. Gelin adayı ve yakın arkadaşları, çeyizi oğlan evinde kendileri için ayrılmış odaya sererler. Oğlan evi gelen misafirlere yemek ve çay ikram eder ve düğün süresince çeyiz odası ziyaret edilebilir.

Düğün günü yaklaştıkça, nişan öncesinde olduğu gibi "eksik görme" adeti gerçekleştirilir. Yeni ev için gerekli eşyaların alınması, gelinlik gibi kıyafetlerin tamamlanması için alışveriş merasimi düzenlenir. Bu merasime gelinin annesi, yakın bir kişi

ve damat ile damadın ailesinden kayınvalide ve kayınpeder katılır. Gelinin yanında bulunanlara uygun hediyeler alınır ve düğün için yemeklikler temin edilir. Bu malzemeler, Cuma günü düğün başlamadan önce davul zurna eşliğinde kız evine gönderilir. Buna "aşboğaz" ya da "seysana" adı verilir (Taşova, Alpaslan Beldesi). Düğüne gelen misafirlere ikram edilecek yemekler bir gün önceden ya da sabah erkenden hazırlanır. Son yıllarda geleneksel yemeklerin yerini et döner, pilav ve çorba gibi tektip yemekler almıştır [Amasya Düğün Öncesi Hazırlıkları ve Düğün, 2024:1].

Bir taraftan düğün hazırlıkları yapılırken, bir taraftan da eğlenceler, şenlikler düzenlenir ve oyunlar oynanır. Bu oyunlardan biri "Kızbaşı" ve "Oğlanbaşı" oyunlarıdır [Memmedova, 2014b:26; Deveci, 2023:81]. Nahçıvan'da düğün gününden birkaç gün önce, Loru-Pembek'te ise 5-10 gün önce, köyün kızları "Kızbaşı"ya, oğlanlar ise "Oğlanbaşı"na davet edilir. Hem oğlanların hem de kızların arkadaşları, kardeşleri bu şenliklere toplanarak "Kızbaşı" ve "Oğlanbaşı" adı verilen eğlencelere başlarlar. Bu oyunların kına gecesine, hatta düğün gününe kadar devam ettiğini göz önünde bulundurursak, benzer oyunların Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da erkekler için "Kısır gecesi", "Oğlan kına gecesi", kızlar için ise "Kızlar gecesi" [Kalafat, 1998:126-127] adlarıyla gerçekleştirildiğini söyleyebiliriz. Hatta Kırım Türklerinin düğünlerinde erkekler ve kızlar tarafından "Subaylığa veda gecesi", "Oğlan gecesi", "Kızlar gecesi" olarak düzenlenen şenliklerin de aynı şekilde, Azerbaycan'da olduğu gibi gece yarısına kadar devam ettiği bilinmektedir. Düğünden birkaç gün önce oynanan bu oyunların adından da anlaşılacağı gibi, düğünde yer alacak olan kız veya oğlan için subaylık yapılacağına dair söz verilerek kızlar gelin olacak kızın başına, oğlanlar ise damat olacak oğlanın başına toplanarak oyunlar ve eğlenceler düzenlerler. Her bir şenlik ayrı ayrılığında düzenlendiği için "Kızbaşı", "Kız Gecesi", "Oğlanbaşı", "Oğlan Gecesi" gibi adlarla anılırlar.

Kına Merasimi. Erivan Çukuru, Nahçıvan ve Amasya bölgelerinde yapılan kına gecesi ve bu gece boyunca gerçekleştirilen gelenekler, oyunlar ve eğlenceler oldukça benzerdir. Her üç bölgede genellikle kına gecesi, kız evinde düzenlenen düğünün ilk günü veya düğünden bir gün önce gerçekleştirilir. Erivan Çukuru, Nahçıvan ve Amasya'da genellikle düğünler hafta sonları cumartesi ve pazar günleri olduğu için kına gecesi de bir gün önce düzenlenir. Ancak eskiden Nahçıvan'da cumartesi günleri gelin alınmazdı, çünkü inanışa göre cumartesi günü kurulan aile çabuk dağılmış. Ancak zamanla yabancı ülkelerin etkisiyle Müslümanların istirahat günü olan cuma iş gününe dönüştüğü için Azerbaycan'ın ve Anadolu'nun birçok yerinde düğün törenleri genellikle iş olmayan günlerde - hafta sonunda gerçekleştirilir. Haftanın diğer günlerinde de bu törenler yapılır, ancak önceki gibi halk inançlarına o kadar da dikkat edilmez. Ayrıca gece vakti hayır işleri yapılmadığı için kına da konulmaz, kına merasimi gece gerçekleştirilmezdi. Ancak son zamanlarda ve günümüzde kına gecesi teriminin kullanımı, kına töreninin gelin olacak kıza akşam saatlerinde, özellikle de kırsal kesimlerde gece düzenlenmesiyle ilgilidir. Hem Nahçıvan, hem Erivan Çukuru, hem de Amasya bölgelerinde kına gecesinden önce hazırlıklar yapılır ve erkek tarafı kadınlar ve kızları toplayarak akşam veya gece saatlerinde kız evine kına yakmaya giderler. Kız ve erkek evinden en yakın akrabalar, komşular o gece bir araya gelip çeşitli eğlenceler yapar, halk oyunları oynar ve şarkılar söylerler. Özellikle Nahçıvan bölgesinde kına gecesine çok önem verilir ve bu geceye özgü bazı eğlencelerde erkeklerin

de katıldığı bilinir. Nahçıvan'da düzenlenen kına gecesi diğer bölgelerden bazı özellikleriyle farklılık gösterir. Özellikle Nahçıvan'ın köylerinde [KK-12] kına yakılacak gece, kız evi bilerek bekletilerek gece yarısında, hatta bazen sabaha karşı erkeklerle birlikte müzik eşliğinde oynayarak, yüksek sesle şarkılar söyleyerek kız evine giderler ve eğlenceyi orada devam ettirirler. Amasya'da ise cumartesi akşamı kız evinde kına gecesi düzenlenir. Kızın annesi tarafından hazırlanan kına, bir tepsi ortasına konularak etrafına mumlar yerleştirilir. Gelin, orta kısma oturur ve kına için özel hazırlanmış kıyafet giydirilir. Kına türküleri ve ilahiler eşliğinde gelin ağlatılır ve avucuna altın konularak kına yakılır. Damatla birlikte kız evine kına alınmaya gelinir. Kına, hazır olarak bekletilen bir tepsi içinde bulunan çerez, havlu, mendil gibi eşyalarla birlikte satılır. Satın alan sağdıç daha yüksek bir fiyata damada satar. Kına alındıktan sonra, eğer köyde ise kız evinden bir tavuk da alınarak oynayarak erkek evine dönülür. Damada kına yakılırken, sağdıç parmağını kınaya banarak elini yukarı kaldırır ve bir iki üç diye sayar. Bekar gençler, kınalı parmağa ulaşmaya çalışarak kim önce kınayı alırsa, onun evleneceğine inanılır. Kına gecesinde kalan kına, damadın arkadaşlarına dağıtılır ve bu da "darısı bekarların başına" dileğiyle yapılır. Gelinin ve damadın yanında kalan arkadaşlar, gelinin ayakkabısının altına bekar kızların isimlerini yazarlar. Kimin ismi silinirse, onun evleneceğine inanılır [Amasya'da Düğün Öncesi Hazırlıkları ve Düğün, 2024:2]. Nahçıvan'da (Azerbaycan'da) kına merasiminde kına yakılırken Amasya'daki (Anadolu'daki) gibi geline ve kınayı yakana altın değil para verilir [KK-13, KK-15]. Kız ve kadınlar Nahçıvan'da şarkılar söyler, Şerur'da halk oyunları oynar, gelinin ellerine ve ayaklarına kına yakılır, aynı zamanda merasime katılan herkes kına yakabilir. Ayrıca gelinin avucunun içine damadın isminin baş harfi kına ile yazılır [KK-1, KK-10].

Genellikle Nahçıvan bölgesinde [KK-2, KK-14] kına gecesi sabaha kadar uyumadan güler, eğlenerek düğüne hazırlık yapılır. Bir yandan düğünde pişirilecek pilavın princi hazırlanır, dolmalar sarılır, diğer yandan ise şakalar yapılır. Bu gecelerde yorgunluktan dayanamayıp uyuyanları yorgan döseğe diker, kızların saçlarını birbirine ör, yüzlerini boyayarak neşeli bir hava oluştururlar. Sabah olunca yerlerinden kalkmaya çalışan kızlar herkesin gülmelerine ve eğlenmelerine sebep olur. Benzer şekilde Amasya'da [Amasya Düğün Öncesi Hazırlıkları ve Düğün, 2024:1] da düğünden bir gün önce, "dolma dürme" veya "dolma gecesi" adı verilen bir etkinlik düzenlenir. Bayanlar, belirlenen saatte dolma sarmak için bir araya gelirler ve eli boş gitmezler, genellikle aşlık, bulgur gibi malzemeler getirilir. Bu dolmalar ve diğer yemekler, bayanlara döner ve pilav, erkeklere ise çorba gibi ikramlar olarak hazırlanır. Düğün öncesinde erkek evinde, davul-zurna ekibi çalmaya başlar, bayrak dikilir ve düğün kahyası ile yiğitbaşı belirlenir. Gelin ve damat adayları tarafından sağdıç seçilir ve gelen misafirlere yemek ikram edilir. Buna "danışık yedirme" denir.

Kına gecesi icra edilen en eğlenceli oyunlardan biri değişme şeklinde olan "Hakuşga"dır. Azerbaycan'ın özellikle Nahçıvan ve Erivan Çukuru bölgesi için karakteristik olan "hakuşga", Erivan Çukuru'nda "hahışta" [Gerbi Azerbaycan Folkloru, 2023:362] veya "hakuşka" olarak bilinir. Ayrıca, Nahçıvan'ın Şerur ilçesinin Havış köyünde ve Şerur'un kendisinde hakuşgaya "havişda" denir. Nahçıvan ve Ordubad'da ise pencereye "hakuşga" denildiğini biliyoruz. Elçin Aslanov'un "El-oba oyunu halg temaşası" adlı kitabında hakuşga kelimesinin birkaç varyantına rastlamaktayız; haguşga, haguşka, hağışda, hahışta,

yarhişta, halhişta, helguşta, harkuşta [Aslanov, 1984:228-229]. Ayrıca, Anadolu'da da hakuşga kelimesinin farklı telaffuz şekillerine rastlamaktayız. Anadolu'nun Kars bölgesinden Artvin'e doğru "akışta" veya "hakışta" kelimesi değiştirilerek Siirt'te "karakuştani", Bitlis'te ise "halkuşta" gibi kullanılır. Halay şeklinde ileri geri giderek ayakları oynatarak, elleri çırparak özellikle soğukta ısınmak için oynanan hem "karakıştani" veya "karakıştan", hem de "akışta" oyunlarının adlarının "kara kış"tan alınmış olma olasılığı da vardır. Oyunda ellerin birbirine vurulması, yani alkışlama şekli de "karakuş" adı verilen kuşun kanat çırpmasına benzer. Asım Efendi'nin sözlüğünde ise "alkışta" veya "arkışta" kelimesinin kökeninin "arguştağ"dan geldiğini ve "arguştağı"nin küçük kızlar tarafından oynanan bir oyun olduğunu gösterilir. Doğu Anadolu bölgesinde, özellikle Bitlis'te halay şeklinde "halkışta" veya "harkuşta" oyunu oynanır [Memmedova, 2014a:145]. Oğlanlar tarafından savaş sahnesindeki gibi sert vuruşlar sergilenen bu oyunun adı olan "harkuşta"nın "vuruş, vurma" anlamına geldiği bilinmektedir. Hem Azerbaycan'da hem de Anadolu'da çeşitli varyantları ve farklı şekilde söylenişleri olan "hakuşga" oyununun sadece değişme şeklinde değil, aynı zamanda halay şeklinde de oynandığını ve oyunda el çırpılarak alkışlar edildiğini göz önünde bulundurursak, o zaman "hakuşga" kelimesinin halk ağzında "ha alkışla" kelimesinin değiştirilmiş bir şekli olabileceğini söyleyebiliriz.

Kına gecesi eğlencelerinden biri olan "Kılık Değişme" [Memmedova, 2017:155-156; Memmedova, 2022:112-114] oyun ve gösterileridir; genellikle kadınların bir veya birkaçının kılık değiştirerek gösteriler sergileyip komik oyunlar oynamasıyla gerçekleştirilir. Bu gösterilerde genellikle kadınlar erkek kılığına girerek esprili oyunlarla seyircileri güldürür. Nahçıvan'ın Şahbuz, Şerur, Ordubad bölgelerine özgü olan bu gösteri, Anadolu'da da benzer şekilde gerçekleştirilir. Anadolu'nun Tekirdağ bölgesinde, kına yapmadan önce genç kızlar, kadınlar ve yaşlılar çeşitli erkek kılıklarına girip komik oyunlar oynayarak gösteriler sunarlar. Anadolu'da genellikle kına gecesi kılık değiştirilerek sergilenen gösterilerden biri de "İlk Kocam" [Artun, 1983:35-36] gösterisidir. Bu gösteride biri karı, diğeri koca kılığına girerek sergilenir. Kılık değiştirme gösterilerinde kadınların erkek kılığına girmesiyle birlikte, aynı zamanda bazı genç kızlar da "nine" kılığına girerek ninelere özgü geniş etekler giyer ve gözleri açık kalacak şekilde yüzlerini kapatarak nineleri, özellikle de farklı ve komik şekilde düğünlerde dans eden nineleri taklit ederek oynarlar. Bu şekilde oynama izleyenlerin çokça gülerken eğlenmelerine neden olur. Kılık değiştirme gösterilerinde sergilenen oyunun başka bir versiyon ise "yaşlı kadının kılık değiştirmesi"dir. Nahçıvan bölgesinde kına gecesi daha eğlenceli ve neşeli olması için yaşlı kadınlardan biri genç gelin kılığına girerek "Gelin" [Azerbaycan Folkloru Antologiyası, 2010:106] gösterisi yapar. Anadolu'nun Tekirdağ bölgesinde ise yaşlı kadın yaşlı erkek kılığına girerek "Leblebici" [Memmedova, 2014a:147] gösterisi sunar. Benzer şekilde kılık değiştirerek gösterilen oyun ve temâşalara Erivan Çukuru bölgesinde de rastlanmaktadır. Düğün merasimlerinde erkekler tarafından özenle hazırlanıp gösterilen bu komik gösteriler (şebihler) insanların düğünleri daha çok eğlenceli hale getirmesi ve daha çok gülüp eğlenmesi için yapılır [KK-19].

Türk kültüründe önemli yeri olan "kına", Arapça "hınna" kelimesinden gelir ve kına bitkisinin yapraklarından elde edilen bir tozu ifade eder. Bu toz, saç, eller, ayaklar ve sakalları turuncu renge boyamak için kullanılır. Kına yakma geleneği sadece Anadolu ve Azerbaycan Türkleri arasında değil, aynı zamanda Karaim, Türkmen, Bulgar, Gagauz,

Karay ve Kırmanc Türkleri arasında da yaygındır. Karaim Türkleri arasında, gelinin ayağı altında bir koç kesilerek kurban edilir. Kuzey Irak Türkmenleri arasında kınayı kismeti bol olan biri yakar. Karaim Türkleri arasında ise, damat evinde bekarlığa veda gecesi düzenlenir, gece yarısına kadar devam eden bu tören Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da "Kısır Gecesi" veya "Oğlan Kına Gecesi" olarak bilinir [Kalafat, 1984:125-126].

Nahçıvan, Erivan Çukuru, Amasya'da olduğu kadar Azərbaycan ve Anadolu'nun bütün bölgelerinde geleneksel olarak kınaya önem verilmiş ve hala verilmektedir. Düğünlerde olduğu gibi, yaşlı kadınların saçlarına akrabaları tarafından kına yakılması, Nevruz bayramında süslenmek için kına kullanımı gibi gelenekler vardır. Bu geleneğin Peygamber Efendimiz'in kızı Hazret-i Fatıma'dan kaldığı söylenir. Bu nedenle özellikle kırsal kesimlerde gelinler, kızlar ve kadınlar kınayı vazgeçilmez bir süsleme aracı olarak kullanmışlardır. Aynı zamanda kınanın bir şifa kaynağı olduğuna da inanılır. Öyle ki, romatizma hastalığında, ayak ağrılarında, ayak kaşıntısına ve kokusuna karşı da kına kullanıldığı bilinir. Kına gecesi ile ilgili farklı inançlar da vardır. Örneğin; Erzurum'da kına gecesinde ve düğünde mendilin düşürülmesi durumunda bereket olacağına inanılır ve kınayı gelinin avucuna kaynanası sürdüğünde gelinin kismetli olacağına inanılır. Elazığ'ın bazı bölgelerinde ise kına gecesinde gelinin saç kesilince başına para serpilir.

Kına, Türk inanç sisteminde ve Türk kültüründe adanmışlığın ve kurban vermenin simgesidir. Bu nedenle kurban edilecek hayvana, evlenecek gençlere, sünnet olan oğlan çocuklarına, Amasya (Anadolu) ve Nahçıvan, Erivan Çukuru'nda (Azərbaycan'da) askere gidecek olanlara, eline silah alacak olanlara kına yakılır.

Düğün Günü. Eski ve zengin geleneklere dayalı düğün merasimi, Azərbaycan'da Anadolu'da olduğu gibi önceleri "düyün" adıyla bilinirken, sonraları "toy-düyün" ve şu anda ise sadece "toy" adıyla anılmaktadır. Bu merasimin temelinde yeni bir ailenin topluma tanıtılması yer alır. Bilindiği gibi, "düğün" bağlamak anlamına gelir. Bu ifadeyle, bir kız ve bir erkeğin birbirine bağlanarak bir aile kurması göz önünde bulundurulmuştur. Antik çağlarda aile ilişkilerinin ilk aşamalarında bu merasim basit bir şekilde gerçekleştirilirken, sonraki evrelerde genişlemiştir. "Toy-düyün" ve "toy" adını alması, bu merasimin kapsamının genişlemesiyle ilgilidir. Eski Türkçe'de "toy" toplu buluşma, kurultay anlamında kullanılırdı [Muradoğlu, 2021:293]. Erivan Çukuru'nda önceleri düğünler 7 gün, 7 gece sürerdi. 1950'lerde bu süre 3 gün, 3 geceye düşürülmüştü. 1970-1980'lerde ise genellikle iki gün, haftanın cumartesi veya pazar günleri yapılırdı [Azərbaycan Folkloru Antologiyası X, 2004:63]. Günümüzde köylerde ve kasabalarda yapılan düğünlerde bu gelenek devam ettirilmeye çalışılsa da, son zamanlarda şehirlerdeki gösterişli, müzikli düğünlerin bir güne indirildiği görülmektedir. Düğünden önce kına gecesi yapılmasına rağmen, merasimin sabahı akşam saatlerinden gece 11-12'ye kadar sürdürüldüğünü görüyoruz.

Düğün günü oynanan oyunlara "Asma Kesme", "Bostan Bostan", "Yüzük Yüzük", "Bey Oynatma", "Bey'in Oğurlanması" ("Bey'in Kaçırılması"), "Şah Getirme", "Yol Kesme", "Cıdır Yarışları" ve benzerleri gösterilebilir [Memmedova, 2014a:149]. Azərbaycan'ın Nahçıvan bölgesinde, özellikle de Elinceçay boyu köylerinde düğünün son gününde bey kendi sağdıış ve soldışlarıyla birlikte taht kurarak, kendine vezirler, vekiller, cellatlar seçerek "Asma Kesme" oyunu düzenler. "Beyin Beylik Gecesi" olarak da bilinen bu oyunda düğünde kimin

bir isteği, talebi olursa, beye iletir. Bey de istediğini cezalandırıp cezalandırma yetkisine sahip olduğu için oyunun adı da tüm bu durumlara uygun olarak "Asma Kesme" olarak adlandırılmıştır. Düğün merasiminde oynanan eğlenceli oyunlardan biri de "Bostan Bostan" oyunudur. Bostan ekip biçmekle bağlı hareketlerin gösterildiği, adı da gösterilen sahneye uygun olarak adlandırılan bu oyun genellikle Şahbuz'da, özellikle de Biçenek düğün merasiminde oynanır. Düğün merasiminin eğlenceli oyunlarından biri de Anadolu'da nişan merasiminde oynanan "Yüzük Saklamaca" oyununun benzeri olan Azərbaycan'ın Şeki bölgesinde oynanan "Yüzük Yüzük" oyunudur. Yüzüğü fincanın altında gizleyerek bulunması istenen eğlence karakterli bu oyunun adı da tam olarak nişan ve düğün merasimlerinin simgesi olan ve sembolik olarak iki genci birbirine bağlayan, ayrıca oyunda kullanılan ziynet (süs) eşyası yüzükten gelmiştir. Azərbaycan ve Anadolu'da düğünlerin vazgeçilmezi olan "Şahgetirme" bir oyun, eğlence olarak gerçekleştirilir. Şah getirilirken meşalelerle, çalgıcılarla, dansçılarla getirilir ve önünde güreşilmesi, şahın dallarındaki elmaların silahla nişan alınıp vurulması, şahı getirenlere gülmemenin yasak olması gibi kurallar ve adetler, şahı bir oyun olarak adlandırmamız için yeterlidir. Azərbaycanda oğlan ve kız için şah süslenmesine Anadolu'nun Tekirdağ, Kars, Iğdır, Ağrı bölgelerinde de rastlanmaktadır. Tekirdağ'da "şimşir", "ahret dalı", Kars, Iğdır ve Ağrı'da ise Azərbaycan'da olduğu gibi "şah", "kız şahı" gibi adlarla bilinir [Memmedova, 2014a:150]. Anadolu'da da Azərbaycan'da olduğu gibi şahı kızın sağdıçı hazırlar. Azərbaycan'ın Loru-Pembek bölgesinde ve Gürcüstan'ın Azerbaycanlılar yaşayan bölgelerinde, Anadolu'nun Kars, Iğdır, Ağrı bölgelerinde 5-7 veya 9 dallı bir ağaç parçasını genellikle şekerlerle ve meyvelerle süslerler. Anadolu'nun Tekirdağ bölgesinde ise iğneden ipliğe (iğne, iplik, meyve, oyuncak, tarak vb.) ne varsa çam ağacının dallarına bağlanarak şimşir (şah) hazırlanır. Bey ve gelin için hazırlanan dala "şah", "şimşir", "ahret dalı" adlarının verilmesinin sebebini anlamak için ise bu kelimelerin her birinin anlamını bilmek önemlidir. Anadolu Türkçesinde "şah" olarak bilinen "şah" Farsça kökenli bir kelimedir, anlamı ise dal demektir. Ayrıca Anadolu'da da geyiğin dal dal olan boynuzuna da şah denir [Ayverdi, 2006:2896]. "Şimşir" Farsça "şimşad" kelimesinden gelir ve "şimşirgillerden, geç büyüyen, özlüğünde yetişen veya bahçelerde süs bitkisi olarak ekilen, yaprakları her mevsimde yeşil, koyu sarı renkli sert odunundan kaşıklar, tahtalar vb. yapılan, lifleri sert olduğu için üzerinde oyularak resim çizilen orta büyüklükte ağaç" demektir [Ayverdi, 2006:2956]. "Ahret dalı" ise Azerbaycan Türkçesi'nde "ahiret budağı" anlamındadır. Ağacın veya dalın "ahiret dalı" adlandırmasının sebebi Anadolu'da sağdıç olarak bilinen gelinin ahret (ahiret) kardeşi tarafından hazırlanmasıdır. Anlattığımız kelimelerin her ikisinin, her iki bölgede bey ve gelin için hazırlanan süslenmiş dal anlamına geldiği bilinmektedir. Bildiğimiz gibi, hem Anadolu'da hem de Azerbaycan'da şahın hazırlanmasını düzenleyen ve tüm masraflarını üstlenen beyin veya gelinin sağdıçı olur. Şahın dallarındaki şekerler kına gecesi kızlara, gelinlere, çocuklara dağıtılır. Şahın hazırlanmasında çeşitli inançlar vardır; evlenecek insanların birbirlerine merhametli, tatlı olmaları için dallara şekerler, iyi bir evlat ve varlık sahibi olmaları için elma, bereket elde etmeleri için ise nar, iyi sır tutmaları için yumurta bağlanır [Kalafat, 1998:129]. Düğün merasiminin en ilginç anlarından biri "Bey'i Oynatma" ("Bey'i Oynatma ve Bey Terifi/Övgüsü") ile oğlan şahı geldikten sonra "Bey'in Oğurlanması/Kaçırılması" oyunudur. Oyunların isimlerinden de anlaşılacağı gibi birinde bey oynatılarak övgüler yağdırılır, diğesinde ise beyi koruyan sağdıç ve soldışı oyalayarak bey kaçırlır. Düğünde

beyin oynadığı zaman ve oyun formatında icra edilen oyunlardan biri de "Gazı Gazı" veya "Çöpüddü" yallısıdır (Azerbaycan Folkloru Antologiyası III, 2012:74; X, 2004:66,68). Nahçıvan bölgesine ait oyun ve yarışma şeklinde olan bir başka yallı (folklor dansı) ise, eskiden "Köçeri Yallısı" olarak bilinen "Bey Yallısı"dır [Azerbaycan Folkloru Antologiyası I, 2010: 94-95]. "Bey Yallısı" denilmesinin sebebi ise, bu yallıda oyun bitene kadar beyin kendisinin de oynamasıdır. Anadolu'nun bir çok bölgesinde olduğu gibi Amasya yöresinde genellikle düğünlerde, kına gecesinde, özel günlerde, askere giden gençler uğurlanırken oynanan yöresel halk oyunları vardır. Bunlar: Narilli (Narey), Topal Kız (Sırıklı), Noktalı, Karlıdağlar, Kasap Oyunu, Temürağa, Küstahlı, Sarhoş Halayı, Manili, Dallihe, Esen Yel, Semah, Mektepli, Yanlama, Yelleme (Sallama), Burçak Tarlası, Köroğlu Halayı, Tanakul, Çerkez Halayı, Oduncular, Amasya Ağırması, Düz Ağırma, Hoşbilezik, Sarıkız, Tamzara, Candarma. Bu oyunlardan "Yelleme", askere giden gençler arasında yaygın olan bir oyun olup yiğitlik duygusunu yansıtır. "Mahir Çavuş" ise Amasya'nın Göynücek İlçesi'nde yaşayan bir yiğidin sevdiği kıza ithaf edilen bir oyundur ve halen oynanıp sevilen bir geleneğe dönüşmüştür. "Sim Sim" adlı oyun ise ateş etrafında dönülerek, davul-zurna eşliğinde oynanır. Oyuncuların hızlı ve estetik hareketleriyle diğer oyuncuları kovmaya çalışması temel prensiptir. İki oyuncu arasında anlaşma sağlanarak karşılıklı gösteriler de yapılır [Yöresel Halk Oyunları, 2024: 1].

Düğünün son günü hem Azerbaycan'da hem de Anadolu'da oynanan eğlenceli oyunlara örnek olarak "Yolkesme" ve "Cıdır Yarışları" gösterilebilir (Memmedova, 2014a:151). Düğün günü gelin baba evinden çıkarılıp götürülürken yolda gençler ve çocuklar el ele tutup gelinin önünü keserek bahşış isterler, ayrıca kabadayı tipli erkekler de gelinin önünü keserek cengi havasında güreşerek çeşitli oyunlar sergilerler. Atlılar ise hem cıdır yarışları düzenler, hem de gelini alıp kaçırmak isterler.

Gelinalma ve Kapıkesti. Gelini almaya geldiklerinde, kızın kardeşi veya evden bir kişi kapının önünü kesip para almadan gelinin götürülmesine izin vermez. Bu adet olduğu için kimse onu kınamaz. Oğlan evi onun halatını (para veya hediye) verdikten sonra gelini ata evinden çıkarırlar [Azerbaycan Folkloru Antologiyası X, 2004: 65]. Kızı alırken oğlan evinin adamlarına kaşık, tencere veya kazan verilir ki, gürültü çıkararak gelini alsınlar. Bazı durumlarda oğlan evinin adamları kendi ellerine ne geçerse kız evinden alıp bu adeti gerçekleştirirler. Aynı zamanda gelinle birlikte süslenmiş tavuk, ayna ve lamba da götürülürdü. Bu adetler Azerbaycan'ın birçok bölgesinde olduğu gibi Erivan Çukuru ve Nahçıvan'da da bulunur. Gelin evine götürülürken yol boyunca çocukların "yol kesme" adetini yerine getirdiğini biliyoruz. Onlar da para almadan yola devam etmezler, gelinin gittiği yolu açmazlar. Sonunda, gelin oğlan evine getirilir, evin yakınında geçerken erkek arkadaşlarıyla gelinin başına şeker, para dökerler. Bahçeye girildiğinde ise maddi durumu iyi olanlar gelinin ayağı altına koyun keser ve odasına götürürler. Gelin eve girmeden de ayağının altına konulan tabağı kırar [Şerur Folklor Örnekleri I, 2018: 153-154].

Azerbaycan'ın bir çok bölgesinde olduğu gibi Nahçıvan ve Erivan Çukuru'nda görülen benzer adetler Anadolu'nun Amasya yöresinde de görülmektedir. Gelin almaya gitme ve kapı kesme adeti, gelin geldikten sonra uygulanan bazı gelenekler Amasya'da da bezer şekilde yapılmaktadır: Pazar günü, gelin arabası süslenerek, akraba, arkadaş, komşu ve ahabplara ait araçlardan oluşan konvoyla gelin evine hareket edilir. Kız evince gelen

araçlara hediyelek takılır ve gelin alıcılardan bahşiş almadan kapıyı açmazlar. Düğün kahyasınca bahşişlər verilir, kapılar açılır ve gelin çeyizi taşınır. Gelin çeyizi yüklenirken alınan müjde yastığı damat evine getirilip kaynanadan bahşiş alınır. Gelinin beline, erkek kardeşi kırmızı "Kardeş kuşağı"nı bağlar. Babası tarafından gelin alıcılara teslim edilir ve dualar okunur. Gelin, yakınlarıyla vedalaştıktan sonra damat evine getirilir. Kaynata, bahşiş vermeden gelin arabadan inmez. Gelin eve girmeden önce, damat yüksek bir yerden gelinin üzerine çerez ve bozuk para serper veya kötü huylardan kurtulsun, bolluk olsun diye kaynana içinde bozuk para bulunan bir çömleği kırar, bu uygulama gelinin ayağıyla tahta kaşık kırması olarak da görülür. Gelin kuzu postuna bastırılır, eline verilen yağı kapı eşiğine sürer ve üzerine basması için ayağının altına demir leğen konulur. Gelin içeriye girip kendi çeyiz sandığının üstüne kibleye doğru oturtulur, kucağına erkek çocuk verilir ve çevredeki kişilere şeker dağıtılır. Çevredekiler gelini görmeğe gelir [Amasya Düğün Öncesi Hazırları ve Düğün, 2024:2]

Düğünden Sonraki Adet ve Merasimler. Düğün merasimi düğünden sonra geleneksel adet, ritüel ve merasimlerle sonlandırılır. Düğün gününün sabahında, ilk olarak "Duvakkapma" merasimi yapılır ve sonraki günlerde "Gelingörme", "Elöpme ve Ayakaçtı" gibi adetler yerine getirilir.

Duvakkapma Merasimi. Düğünden sonra gerçekleştirilen ilginç merasimlerden biri "Duvak" [Deveci, 2023:85; Azərbaycan Folkloru Antologiyası X, 2004:66] veya "Duvakkapma"dır [Azərbaycan Folkloru Antologiyası III, 2012:68]. Düğünün sabahı, akrabalar, konu-komşu damat evinin bahçesinde gelinin başına toplanarak Duvakkapma merasimini gerçekleştirirler. Gelinin düğündeki duvağını yüzünden kaldırırlar ve bu sırada gelini karşılayarak hoş geldin dilekleri iletilir. Aynı zamanda "gelin terifi"/ "gelin övgüsü" [Gerbi Azərbaycan Folkloru, 2023:68-69] yapılır. Batı Azərbaycan'da tören zamanı geline övgüler yağdıran kişiye para toplanılıp verildiği de bilinmektedir. Duvakkapma merasimi Erivan Çukuru ve Nahçıvan'ın [Memmedova, 2014a:151-152, KK-10, KK-20] tüm ilçe ve köylerinde gerçekleştirilir. Merasimin şenlikli havası aynı olsa da, geleneksel sözlerde büyük bir çeşitlilik gözlemlenir. Merasimin belirgin özelliklerinden biri, gelinin başına örtülen kırmızı duvağı götürülürken okunan öğüt ve nasihat niteliğindeki şiirlerdir. Duvağın gelinin başından alıp götürülmesi sonucu ortaya çıkan "duvakkapma", Ordubad şəhərində "toy beçə", Anadolu'da ise "gelin paçası" (Anadoluda düğünün sabahı kelle paça - halk arasında kahvaltı verildiği için merasim de "gelin paçası" adını almıştır) gibi adlarla da bilinir. Anadolu'da da, Azərbaycan'ın tüm bölgələrində olduğu gibi bu merasim sadəcə kadınlar arasında gerçekleştirilir. Anadolu'da "Duvakkapma" merasimində çeşitli oyunlar oynanır, manilər və türkülər söylenir və birlikdə eğlenilir. Azərbaycan'da köylerde genellikle gelin başına kırmızı bir örtü takarlar. Merasimi isə bir kadın tərəfindən idarə edilir. Gelinin yüzünə örtülən duvağı Nahçıvan'ın bəzi bölgələrində oklava ilə, bəzi bölgələrində isə dut ağacında kəsilmiş bir çubukla bir erkek çocuğu alır və bar verən bir ağacın üzərinə atar ki, gelin də qısa zamanda o ağac kimi bar versin, yəni oğullu qızlı olsun. Bu sırada merasim geleneksel sözlerle davam edir. Merasimə gelinin yanı sıra kaynanaya da övgülər və şiirlərlə qarşılanır, hər övgüdən sonra alkışlanır, hətta kaynana koraya eşlik edərək birlikdə okunur. Ayrıca, merasimin ortalarında gelinin başına düyü də dökülərək okunur.

Gelingörme. Gelinin "Üçü günü" olarak da bilinen bu adet, genellikle Karabağ bölgelerinde daha sık görülür. Düğünden en az 3-4 gün sonra gelini ortaya çıkarırlar ve buna da "gelin görme" denir. O gün, damadın akrabaları yeni gelinden çay istemeye gelir. Gelin misafirlere çay ikram eder, misafirler çay içtikten sonra altın yüzük, inci, bilerzik, küpe, kolye, altın para vb. hediyeleri, içtikleri fincana koyarak geline sunarlar [Azerbaycan Folklor Antologiyası X, 2004:66-67]. Bu merasim hala Karabağ bölgelerindeki insanlar tarafından yaşatılmaktadır [KK-21]. Genellikle kadınlar arasında düzenlenen bu merasime kızın sevdikleri - anne, teyze, büyükanne vb. de davet edilir, aynı zamanda sadece çay değil, yemek masası da kurularak akrabalar arasında keyifli bir gün geçirilir, aynı zamanda kızın annesine terbiyeli, akıllı, zarif, ahlaklı bir kız yetiştirdiği için teşekkür edilir. Bu merasimin benzeri Nahçıvan'ın [Şerur Folklor Örnekleri I, 2018:154] tüm bölgelerinde görülmemekle birlikte bazı bölgelerinde "üç günlük" adıyla kutlanır. Gelinin koca evindeki üç günü tamamlandığında, onun akrabaları teyzeler ve amcalarla gelini görür, hatta kızın adamları erkek evine para da verir. Bu merasimden sonra ise "el öpme" adeti yerine getirilir.

Elöpme ve Ayakaçtı. Nahçıvan'da düğünden üç gün sonra [Babayeva, 2016:1], Erivan'da, Karabağ'da, Amasya'da [Deveci, 2021:123] ise düğünden sonraki ilk haftanın belirli bir günü damat ve gelinin babası evine "el öpmeye" gidilir. Babanın eli öpülür, baba da kızına ve damadına hediye verir. Karabağ'ın bazı bölgelerinde buna bazen "ayakaçtı" da denir, çünkü bazı bölgelerde elöpme geleneği yoktur [Azerbaycan Folkloru Antologiyası X, 2004:67]. Nahçıvan'da ise ilk olarak 3 gün sonra damat ve gelin baba evine gidip el öperler, düğünden birkaç ay sonra damat evi misafir çağırırlar, sonra da damat evi gelin evini misafir çağırır ve böylece "ayakaçtı" geleneği yerine getirilerek akrabalar arasında ilişkiler güçlendirilir. Bu adetler Anadolu'nun da bir çok bölgeleri için geçerlidir.

Sonuç

Evlilik, dünya genelinde birçok kültürde önemli bir yer tutar ve evlilikle ilgili ritüeller özellikle dikkate değerdir. Evlilik ritüelleri, bir kişinin yaşamındaki bir aşamadan diğerine geçişini sembolize eder ve kültürel olarak önemli bir geçiş dönemini temsil eder. Bu ritüeller, bireyin sosyal ve kişisel kimliğini yeniden tanımlamasına ve evlilik hayatına geçiş yapmasına olanak sağlar. Ritüeller, bir toplumun kültürel ve tarihsel geçmişine dair önemli ipuçları içerir. Onlar, geçmişin bugüne yansımaları gibidir ve toplumun değerlerini, inançlarını ve geleneklerini yansıtır. Günümüzde, birçok ritüel hala yaygın olarak uygulanmaktadır ve insan hayatının her alanında bulunmaktadır. Bu ritüeller, sıradan eylemleri sembolik ifadelerle dönüştürür ve her gerçekleştirildiğinde anlamlarını güçlendirir. Örneğin, dini anlamda eğilip diz çökerek dua etmek, Allaha'a bağlılığı ve teselliye ifade ederken, evlilik için gerçekleştirilen tüm ritüeller, çiftler arasındaki bağı güçlendirmeyi amaçlar. Bu ritüeller, evlilik birliğini onurlandırır, bağlılığı pekiştirir ve toplumsal olarak kabul edilen birlikteliği sembolize eder.

Zengin bir halk folkloru ve kültürüne sahip olan eski diyarlarımızdan Erivan Çukuru, Nahçıvan ve Amasya yöresindeki düğün merasimlerinde gerçekleştirilen gelenekler, oyunlar, şenlikler ve yallılar (folklor dansları) birbirine benzerdir ve belirli zamanlarda düğünü oluşturan çeşitli merasimlerde gerçekleştirilir. Düğüne hazırlıktan başlayarak, düğün gününde ve düğünden sonraki aşamalarda düzenlenen merasimler çeşitli halk

adetlerinin, inançlarının izlerini taşıyor. Hem dini hem de kültürel inançlarla, gelenek ve göreneklerimizle ilişkili olan bu merasimlerde eğlence, keyifli vakit geçirme ön planda olsa da, insanlar açıklayamadıkları duygularını, düşüncelerini, hayallerini ve geniş ve tükenmez Türk ufuklarını da oyunlar, türküler, adetler, merasimler ve ritüellerle göstermişlerdir.

KAYNAKLAR

1. Amasya Evlilik gelenekleri. Türkiye Kültür Portalı, Kültür atlası. Erişim Tarihi: 01.04.2024. <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/amasya/kulturatlas/evlenme-gelenekler>
2. Amasya Düğün öncesi hazırlıkları ve Düğün – Amasya. Türkiye Kültür Portalı, Kültür atlası. Erişim Tarihi: 10.03.2024. <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/amasya/kulturatlas/dugun-oncesi-hazirliklar-ve-dugun>
3. Amasya Yöresi Söz Nişan Düğün Adetleri. Düğün Dernek, Anadolu'da Söz Nişan Düğün Adetleri. Erişim Tarihi: 27.04.2024. <https://www.dugundernek.org/amasya-yoresi-dugun-gelenekleri/>
4. Aslanov, E. (1984). El-Oba Oyunu, Halk Temaşası. Bakü: Işığ.
5. Artun, E. (1983). Tekirdağ Folklorundan Örnekler. Tekirdağ: Taner Matbaası.
6. Ayverdi, İ. (2006). Misalli Büyük Türkçe Sözlük, III.Cilt. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
7. Azerbaycan folkloru antologiyası. (2004). X.Kitap, İrevan Çukuru Folkloru, Toplayanlar: H. İsmayılova, A. Azizli. Bakü: Seda Neşriyyatı.
8. Azerbaycan Folkloru Antologiyası. (2010). Nahçıvan Folkloru. I.Cilt, Toplayan ve Düzenleyenler: M. Ceferli, R. Babayev. Nahçıvan: Ecemi.
9. Azerbaycan Folkloru Antologiyası. (1994). I.Kitap, Nahçıvan Folkloru, Düzenleyenler: T. Ferzeliyev, M. Gasımlı. Bakü: Sabah.
10. Azerbaycan Folkloru Antologiyası. (2012). Nahçıvan Folkloru, III.Cilt, Düzenleyenler: M. Ceferli, R. Babayev. Nahçıvan: Ecemi.
11. Azerbaycan Folkloru Antologiyası. (2012). XXIII.Kitap, Nahçıvan Örnekleri, II.Cilt, toplayan: A. Ceferova, Düzenleyenler: A. Alekberli, A. Ceferova. Bakü: Elm ve Tehsil.
12. Babayeva, F. (2016). "Düğün Adetlerimiz". Şerg gapısı günlük toplumsal-politik gazete, Nahçıvan: <http://85.132.16.133/index.php/humanitar/m-d-niyy-t/10592-dugun-adetleri.html>
13. Deveci, R. (2021). Amasya Yöresi Geçiş Dönemi, Takvim ve Bereket Ritüelleri.
14. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
15. Deveci, R. (2023). Amasya Yöresi Düğünlerde İcra Edilen Dansların Ritüel İşlevi. Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Sayı 31, Samsun: s.72-101.
16. Ezimkızı, Ç. (2012). Nenemden neveme, Bakü: Elm ve tehsil.
17. Gerbi Azerbaycan Folkloru. (2023). II.cild, Bakü: Elm ve tehsil.
18. Kalafat Y. (1998). Kuzey Azerbaycan - Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta Eski Türk Dini İzleri – Dini Folklorik Tabakalaşma. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
19. Memmedova, M. (2014a). *Azerbaycan ve Anadolu Folklorunda Oyun ve Temaşalar*. Bakü: Elm ve eğitim.

20. Memmedova, M. (2014b) "Azerbaycan ve Anadolu da Düğün Merasimi Oyun ve Gösterileri". Gafqaz Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi, Cilt 2, Sayı 1. Bakü: s.23-33.
21. Memmedova, M. (2017). "Azerbaycan ve Anadolu Kına Gecesi". Motif Akademi Halkbilim Dergisi, Cilt 10, Sayı 19, s.149-159.
22. Memmedova, M. (2022). "Azerbaycan ve Anadolu Folklorunda Kına gecesi merasimi". Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyatına Dair Tedgigler, 1 (58), Bakü: Elm ve eğitim, s.106-118.
23. Mirzeyeva, G. (2023). "Nahçıvanda Düğün Adetleri". Heydar Aliyev ve Azerbaycan halk kültürü. Bakı: Elm ve Eğitim, s.261-268.
24. Muradoğlu (Memmedov), N. (2021). Çağdaş Şiir ve Folklor. Bakü: Elm ve eğitim.
25. Şerur Folklor Örnekleri. (2018). I kitap, Nahçıvan: Ecemi
26. Yöresel Halk Oyunları. Amasya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. Erişim Tarihi: 26.04.2024.
27. <https://amasya.ktb.gov.tr/TR-59498/yoresel-halk-oyunlari.html>

KAYNAK KİŞİLER

1. KK-1. Abbasova Naile Paşa kızı, 1982, Nahçıvan ili, Şerur ilçesi, lise eğitimli, ev hanımı.
2. KK-2. Ekberova Sevinç Cavad kızı, 1971, Nahçıvan ili, Ordubad ilçesi, Yukarı Eylis köyü, lise eğitimli, ev hanımı.
3. KK-3. Ekberova Aynur Cavad kızı, 1975, Nahçıvan ili, Ordubad ilçesi, Yukarı Eylis köyü, lise eğitimli, aşçı.
4. KK-4. Esedova Könül Hüsameddin kızı, 1983, Nahçıvan şehri, lisans eğitimli, Şahbuz ilçesi Kayıt bölmesi başkanı.
5. KK-5. Esedova Hurşut İbrahim kızı, 1962, Nahçıvan şehri, Önlisans eğitimli, ev hanımı
6. KK-6. Hüseyinli Leyla Azim kızı, 1982, Nahçıvan ili, Kengerli ilçesi, Gıvrag köyü, lisans eğitimli, evdar hanım.
7. KK-7. Hüseynova Gözel Adıgözel kızı, 1945, Nahçıvan ili, Ordubad ilçesi, Yukarı Eylis köyü, lise eğitimli, ev hanımı.
8. KK-8. Hüseynova Şehla, Marks kızı, 1961, Nahçıvan ili, Ordubad ilçesi, Yukarı Eylis köyü, lise eğitimli, ev hanımı.
9. KK-9. İskenderova Yeter Hüseyin kızı, 1965, Nahçıvan ili, Ordubad ilçesi, Tivi köyü, lise eğitimli, ev hanımı.
10. KK-10. İmanova Vefa Gurban kızı, 1986, Nahçıvan ili, Ordubad İlçesi, Yukarı Eylis köyü, lise eğitimli, ev hanımı.
11. KK-11. Medetli Sefa Azim kızı, 1981, Nahçıvan şehri, lisans eğitimli, ev hanımı.
12. KK-12. Memmed Tahire Geşem kızı, 1960, Naxçıvan şehri, Vaykır köyü, doktora eğitimli, edebiyatçı, profesör.
13. KK-13. Memmedova Tehmine İsmayıl kızı, 1954, Nahçıvan ili, Ordubad ilçesi, Y.Eylis Köyü, Önlisans eğitimli, emekli.
14. KK-14. Mehdiyeva Afet Bayram kızı, 1966, Nahçıvan ili, Culfa ilçesi, Yayı köyü, lisans eğitimli, ev hanımı.
15. KK-15. Mirzeyeva Elmira İmran kızı, 1967, Nahçıvan ili, Şerur ilçesi, Diyadin köyü, lise eğitimli, ev hanımı.

16. KK-16. Mirzeyeva Lale Yunis, 1963, Nahçıvan ili, Şerur ilçesi, lise eğitimli, ev hanımı.
17. KK-17. Necefova Seltenet Yusif kızı, 1961, Nahçıvan ili, Ordubad ilçesi, Anabat köyü, lisans eğitimli, hemşire.
18. KK-18. Talıbova Mehseti İbrahim kızı, 1967, Nahçıvan şəhri, önlisans eğitimli, ev hanımı.
19. KK-19. Hüseynova Sevinc Vagif kızı, 1980, Terter ilçesi, İrevanlı köyü, araştırma görevlisi.
20. KK-20. Mirzeyava Gumral Nizami kızı, 1987, Nahçıvan ili, Ordubad ilçesi, Eylis köyü.
21. KK-21. Celilzade Metanet Reftar kızı, 1960, Füzuli şəhri, öğretmen.

SUMMARY

Meleyke Memmedova

WEDDING RITUALS IN WESTERN AZERBAIJANI CULTURE FROM AMASYA AND NAKHCHIVAN TO IRAVAN

Wedding is the second important thing that happens in human life after a birth ceremony. Wedding period is as the happiest moment of human life as the birth. A marriage, which is one of the transition periods, provides the foundation of a new family with union of two young people. While providing this foundation, the families make magic and happy moments of their life come true by wedding ceremony that consists of some stages such as "kiz begenme" (to look for a girl for bachelor boy), "kiz isteme" (to ask a family to give their daughter as a bride), "nishan" (engagement ceremony), "khina" (party for a bride that bride and her friends dyed their fingers henna) etc. Ceremonies which performing before and after wedding or marriage take an important place in our culture and at the same being rich in beliefs this customs and rituals performed in a form as a ceremony and celebration. The wedding ceremony and customs, significant in our lives, have maintained their presence in various genres of folk literature, especially in tales and epics, continuing to adapt to changes from the past to the present. Being our national cultural heritage these customs and rituals that today still live in many of our regions need to research, collect, write down and systematically introduce to young generation. In the article the importance of the marriage in the culture of Western Azerbaijan, especially Irevan Plain, Nakhchivan and Amasya (Anatolia), customs, traditions and rituals performed before and after the wedding ceremonies, books and articles that written in this direction, were investigated mutually based on information from various sources. Not only in regions Nakhchivan, Irevan Plain and Amasya, but also in all of our regions the wedding customs and rituals were similar as the same nation and carry the same genetic codes. The existence of differences should be perceived as proof that we have a rich folk culture, folklore and traditions.

Keywords: Western Azerbaijan, Iravan, Nakhchivan, Amasya, wedding, custom, ritual

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TOY ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİ

Almaz ŞABANOVA

almaz.yaver.@gmail.com

Bakı Dövlət Universiteti

İrəvan və çevrəsi qədim türk milli adət-ənənələrinin uzun müddət konservativ şəkildə qorunduğu, kənar təsirlərə az uğramış olması ilə də seçilir. Ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycan, o cümlədən İrəvan bölgəsi mövsüm və məişət mərasimləri ilə çox zəngin folklor regionudur. Bu mərasimlər bölgə insanının minillər boyunca təbiət və zamanla iç-içə yaşam modelləridir. Bu cəhətdən regionun mərasim nəğmələri, əslində, bölgə insanının etnoregional yaddaş salnamələridir.

Qərbi Azərbaycanda toy ənənəsi zəngin bir etnoqrafiyadır. Bu etnoqrafiya nəsillərdən-nəsillərə ötürülürdü. Təəssüflər olsun ki, nağıl kimi keçirilən toylarımız zaman-zaman öz dəyərini itirir. Ancaq bu dəyərlər yaşadılmalı dəyərlərdir.

İrəvanın toy adətləri isə ümumilikdə Qərbi Azərbaycanın digər bölgələrindəki və ümumilikdə Azərbaycanın fərqli bölgələrindəki toy mərasimlərindən az şeylə fərqlənsə də, regiona xas spesifik xüsusiyyətlərdən də xali deyildi. Xüsusilə keçən əsrin 60-cı illərindən 1988-ci il deportasiyasına qədər toy adətlərində xeyli dəyişikliklər olmuşdu. Küçələrdə böyük çadır qurular, toy şənliyi axşamdan gecə yarısına qədər çəkərdi. Məclisdə əvvəllər aşıqlar, sonralar isə daha çox müğənnilər iştirak edərdilər. Toylarda məclisi hörmətli ağsaqqallar idarə edərdilər. Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində toy adətlərində müəyyən fərqlilik özünü göstərirdi. "Vədidə keçmişdə ən azı yeddi gün-yeddi gecə toy olardı. 1950-ci illərdə bu, üç gün-üç gecəyə qədər qısaldılmışdı. 1970-1980-ci illərdə isə hər toy ancaq iki gün (adətən, həftənin şənbə və bazar günləri) çalınardı. Həm də toyu oğlan evi edərdi, ayrıca qız toyu olmazdı.

Qədim dədə-babalarımızın adət-ənənəsi ilə gözəl el-şənliyi kimi keçirirdik toylarımızı biz. Toyun başlanması elin şənliyinə səbəb olurdu. Ta ki, yunu çırpılıb, yorğan-döşək sıranıb, hazırlanana qədər el ağbırçəklərinin xeyir-duası alınır. Toyun əvvəlindən-axırına kimi ağsaqqal-ağbırçək xeyir-duası alınan toyun sonunda əməyi keçən hər kəsdən halallıq alınır. Toy onda gözəl olurdu ki, dədə-baba ocağında dədə-baba adət-ənənəsi ilə edilirdi. Bu gün İrəvan bölgəsində olan toyların yenidən bərpa olması bizim özümüzün-özümüə qayıtması, sevdiklərimizin bərpa olunması deməkdir.

Bizim adət-ənənəmizdə elçilikdən öncə bir sınaq var idi ki, elçi düşülən qızın ayağının düşərli olub-olmaması üçün el arasında deyirdilər ki, get o adamın qapısından bir qara daş gətir həyatimizə qoy görək, bunun düşərliliyi olacaq ya yox. Əgər işlər 10-15 gün ərzində avand, qaydasında gedirsə, düşünülürdü ki, hər şey yaxşı olacaq.

Toydan əvvəl oğlan evinin ağsaqqalları ilə qız evinin ağsaqqalları oturub, xərc-xərək deyilən bir sövdələşmə edərdilər. Qız atasına çatacaq başlıq (süd pulu), qız evinin toy xərci (kəbin çörəyi üçün) və s. müəyyənləşdirilərdi.

Toylarımızda gəlinin, bəyin, sağdıç və solduçun geyimi xüsusi olardı. Hətta gəlini aparan at belə bəzənər, boynuna ağ yaylıq bağlanardı. Bizim toylarımızda qadınların geyimi də fərqli olardı. Xanımlarımız həmişə yaşmaq çəkərdilər ağız nahiyyələrinə. Gəlinin üzü həmişə örtülü olardı, duvağı salınardı başına. Heç kəs gəlinin üzünü görə bilməzdi. Elə ki, gəlin evdən çıxarıldı, həmin vaxt molla gəlib kəbini kəsməli idi. Elə ki, molla evdən çıxdı, artıq toyçular başlayırdı həzin musiqi çalmağa ki, gəlinin anası kövrəlib ağlasın bu da

bir adət idi. Bu yaxşı mənada idi ki, ana qızını xoşbəxtliyə doğru yola salır. Gəlini atla aparmaq da qədim adətdən idi. Qız evindən oğlan evinə gedəndə də sürəkçilər olardı at sürərdilər. Burada da bir deyim vardı - atını kim sürüb tez getsə idi ona pul verilirdi. Onda kəndin uşaqları qaçıb dağlara çıxırdı ki, görsün kimin atı daha tez gedib çatacaq. Ən əsası da ki, nişanlı qızlar dağa çıxardı ki, görsün at sürəkçiləri içərisində onun nişanlısı sürüb keçə biləcəkmidi?

Gəlin bəy evinə gəldikdən sonra oturması üçün mütləq qayınatası gəlib, deməli idi ki, ay gəlin otur sənə bir inək bağışlayacam. Sonra gəlin oturarmış. Kəndlərimizdə, əsas da Göyçədə toy olacağı günü təyin ediləndən sonra zurnaçılar kəndin başından başlayacaqdı toy mahnılarını çalmağa, qonum-qonşu, qohumu da yığacaqdı qabağına ta ki, kəndin axırına kimi çalıb oynayacaqdılar. Bu zaman toyçulara pay tutular, pul verilərdi. Bütün el-oba şənlənərdi. Toylarımızın gözü idi aşıqların gəlişi. Elə ki, aşırıq toya gəldi qız-gəlin, qocacavan o toyun ətrafına dövrə vurub baxardılar. Toylarda aşıqların xeyir-dua verməsi, ustadnamələr oxuması vacib idi. Ona görə Qərbi Azərbaycanda toylar aşırıqsız ola bilməzdi. Ən maraqlısı da o olurdu ki, aşıqla camaat arasında dastanlar deyilirdi. Elə olurdu bu dastanlar 4-5 gün çəkirdi. Toy sahibi bu dastanın başa vurulması üçün toy məclisini davam etdirirdi. Məclisin sonu yemək süfrəsi açılırdı. Toy məclisində hər kəsin özünəməxsus oyun havası, oyun növü vardı. Demək olar ki, toyumuzun əsasını da yallı rəqsi təşkil edirdi. İlk yallını toyu edən evin ağsaqqalı başlardı, sonra oğul-qız, gəlin, cavan-uşaq qoşulardı bu oyuna. Bizdə yallı qol-boyun olaraq oynanırlar. Yallı rəqsini edən hər kəs öz səmimiliyini, sevincini bildirmiş olardı. Toylarımızın bir adəti də bəyin oğurlanması idi. Bu vaxt sağdıç və solduça əsas diqqət düşürdü. Qohumlar çalışırdı ki, hər ikisinin başını qatıb, bəyi oğurlasınlar. Əgər bəy oğurlansaydı, sağdıç və solduğun üzərinə nəmər düşürdü. Sabah bəyi oğurlayanlara quzu kəsib qonaqlıq verməli idi [4].

İndiki toylarda gəlini ırağın başına fırladırlar. Amma Qərbi Azərbaycan toylarında gəlini ya ocağın ya da təndirin başına döndərirdilər. Bu, gəlinin öz evindən, ocağından xeyir-dua alması və köçdüüyü ocağa aparması demək idi. Toyun əvvəlindən axırına qədər gəlinin üzü duvaq ilə örtülü olurdu. Heç kim gəlinin üzünü görməzdi. Ata evindən köçərkən gəlin özü ilə çörək, sandıq, eyni zamanda bir qazan halva aparardı. Bu, şirənlik əlaməti idi. İndi bu adət-ənənələr bir qədər dəyişib. Bundan əlavə, qız ata evindən gedəndə onun əlinə pul qoyub dəsmalla bağlayardılar [4]. Yəni qız özü ilə getdiyi ocağa ruzi-bərəkət aparsın. Digər adətimiz də bu idi ki, gəlinin böyük qardaşı gəlini köçürdəndə belinə qırmızı kəmərlər bağlayar. Gəlin gedəndə zurnaçılar ağlamalı hava çalardılar ki, ana balasından ayrıldığı üçün kövrəlsin. Nə qədər mənəm-mənəm deyən ana da olsa, o havanın təsirindən kövrəlirdi.

Keçmişdə oğlan evi bəzən gəlini uzaq yerdən gətirərdi. Həmin dövrlərdə də at nəqliyyat vasitəsi kimi aparıcı rol oynayır. Ona görə də Qərbi Azərbaycanda da gəlini atla gətirəmişlər. Toy günü müjdə yastığı verilirdi at sürənlərə. At sürənlərdən özünə əmin olan gənc yastığı aldığı kimi kimsəyə vermədən qaçıraraq çatdırırdı oğlan evinə. Bu o demək idi ki, gəlinin bəy evinə gəlməyinə çox az zaman qalıb. Həmin atı çapan gənc nəmər alırdı. Gəlin bəy evinə yaxınlaşanda atdan yerə düşər ayaqqabısını çıxarar, evə piyada ayaqqabısız gələr. [5]. Bunun mahiyyəti də o idi ki, ayaqqabını el arasında darlıq əlaməti bilirdilər. Burdan da bu mənə çıxırdı ki, gəlin darlıqdan çıxmaq istəyir, ailəyə xoşbəxtlik gətirmək istəyir. Gəldiyi ailənin gün-güzəranını xoş görmək istəyir, pis gün istəmir. Gəlin elə ki, gəlib qapıya çatdı onun qarşısında yerə sərilmiş lavaşlar və qəndlər olurdu. Gəlin bir-bir o lavaşları yerdən yığaraq sol qolunun üstünə qoyur, qəndləri də yığmağa başlayır. Bu da o

demək idi ki, gəlin bu evə ruzi-bərəkətlə gəlir. Lavaş bərəkət anlamında, qənd isə şirinlik mənasında qoyulurdu. Bu adəti də xoşbəxtliyin əsası bilirdilər.

"Şax bəzəmə" adəti - bu adət Qərbi Azərbaycan nahiyyələrində, Türkiyənin şərq bölgələrində (xüsusilə Qars və Tokat, Amasya, Ağrı, Muş və Ərdahan kimi vilayətlər) və Naxçıvan şəhərində geniş yayılmış adətdir. Kralın devrilməsi kimi də tanınan "şah bəzəyi" ənənəsi 17-ci əsrə gedib çıxır. Toy günü kişinin evində "Şax" hazırlanıb bəzədilir. Üzərinə alma, konfet, şokolad kimi hər cür şey, ağıla gələn quru yemək yerləşdirilir. Şaxın üstündə asılan şeylər ağıza şirin dad, bolluq və şirinlik gətirmək məqsədi ilə edilir. Bəy isə hazırlanmış şax ağacını başının üzərinə qaldıraraq nağara və tütəklərin müşayiəti ilə təqdim edir və sonra bəylə gəlini şadlıq evinə aparırlar. Əvvəllər şaxın üzərinə o qədər şey asırdılar ki, onu daşımaq çox çətin olurdu. Bunu da qeyd edirəm ki, bu adət hələ də davam edir. Təəssüf ki, indi o qədər çox şirinlik ərzaq qoyulmur. Bəyin gəlinin başına alma atma adəti - burada toy günü gəlin evdən çıxarkən bəy damın üzərinə çıxardı. Sonra isə gəlinin başına alma atardı. Gəlin çox vaxt ziyan zədə gəlməsin deyərək başının üstündə sini tutardı [6]. İndi isə gələk bu adətin səbəbinə. Bəyin gəlinin başına alma atmasının səbəbi gəlinin gəldiyi ocağa xeyir və bolluq gətirməsidir. Beləliklə, gəlinin dünyaya gətirdiyi övladın da xeyirli olacağına inanılırdı. Gəlin evdən çıxarkən arxası ilə konfet atardılar. Bu isə getdiyi ocağa bolluq bərəkət gətirsin deyərək idi.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Qərbi Azərbaycan toylarının xüsusi yallısı da var. Və bu adət hələ də davam edir. Demək olar ki, yallı rəqsi Qərbi Azərbaycan toylarının bəzəyidir.

Elə ki, toy bitdi bəy gecə solduq və sağdıçın evinə getməli idi. Bu da o demək idi ki, sağdıç və solduq bəy-gəlin üçün şah bəzəməli idi. Nə demək idi "şah"? Deməli, sağdıç və solduq ikisi də şah bəzəyirdi, ağacın budaqlarından hazırlanan şah bəzən bir metr boyunda olurdu. Bu budaqlar şirniyyatla mer-meyvə ilə, şokolad-konfetlə bəzədilirdi. Bu o qədər ağır bəzədilirdi ki, bəlkə də həmin şahda 40-50 kiloqram şirniyyat olurdu. Şahın baş hissəsinə bişmiş xoruzu taxırdılar. Bunun da simvolik mənası vardı. Bu sağdıç və solduq arasında rəqabətə girilirdi. Görəsən, hansı daha yaxşı şah bəzəyəcək. Hətta yaxşı şah bəzəyən nəmər alırdı. Bu şah ən son gəlirdi gəlin və bəyin otağına. Gəlinlə bəy ancaq şahdan şirniyyat götürə bilərdi. Şahı xüsusi qoruyurdular ki, heç kim ordan konfet qoparmasın. Şah evə gətirilən zaman şahın arxası ilə qız evinin adamı olardı, onlar əllərində şam yandıraraq gələrdilər.

Qərbi Azərbaycan mahallarından olan Zəngibasar mahalının elat həyatı ilə bağlı bu məqama ona görə xüsusi diqqət yetirdik ki, folkloru, ilk növbədə, "xalqın adət-ənənələrini əks etdirən incilər xəzinəsidir" [1, 5]. Bu adət-ənənələrin formalaşmasına da xalqın həyat və məişət həyatı birbaşa təsir edir. Bu baxımdan mərasim folkloru xüsusi diqqət çəkir. Mərasim folkloru deyəndə ilk yada düşən toy mərasimi olur. Professor M.Təhmasib demişkən: "İnsan həyatında ən sevincli və unudulmayan hadisə toydur. ...onun ta ilk elçiləmə günündən duvaqqapma gününə qədər xüsusi mərasimləri vardır" [2, 100]. Bütöv Azərbaycan ərazisində toy mərasiminin ümumi və müştərək cəhətləri nə qədər çox olsa da, tarixi, etnik və coğrafi əlamətlərə görə hər bölgənin bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri də Sumqayıt Dövlət Universiteti – "Elmi Xəbərlər" – Sosial və humanitar elmlər bölməsi Cild 13 № 4 2017 48 vardır ki, bütün bunlar bir yerdə ümum-Azərbaycan mədəniyyətinin mənzərəsini təşkil edir. Qərbi Azərbaycanın Zəngibasar mahalında (o cümlədən bütün İrəvan çuxurunda) da toy mərasimlərinin bir sıra özünəməxsus cəhətləri vardır [3, 58-67]. Zəngibasar mahalında toy mərasimləri, adətən, payızda – el yaylaqdan qayıtdıqdan sonra keçirilirdi. Burada toyun bünövrəsi bəzən beşikdə qoyulurdu. Başqa sözlə, göbəkkəsdə

adəti geniş yayılmışdı. Yəni qız uşağı dünyaya gələndə onun göbəyini kiməsə kəsirdilər. Qız böyüyəndə ad olunduğu, başqa sözlə, göbəkkəsdisi (və ya göbəkkəsməsi) olan oğlana ərə getməli idi. Şübhəsiz ki, bu məsələdə hökm yox idi. Uşaq vaxtından bir-birinə göbəkkəsdi olanlar heç də həmişə bu adətə əməl etmirdilər. Xatırladıyıq ki, bu milli adət "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında da qabarıq şəkildə özünə yer almışdır. Göbəkkəsdiyə başqa, deyikli adəti də geniş yayılmışdı. Bu, uşaq vaxtından qızı kiməsə ad eləmək adəti idi. Ona görə də göbəkkəsməsi və ya deyiklisi olan qızlara elçi getməyi heç kəs ağılna belə gətirməzdi. Bu, kiminsə nişanlısına elçi düşmək kimi bir iş idi və, təbii ki, ciddi düşmənciliyə səbəb olardı. Yalnız bu göbəkkəsdi və ya deyikli məsələsinin baş tutmadığı (qızın getmədiyi, oğlanın almadığı, valideynlərin razı olmadığı və s.) təqdirdə başqaları qıza elçi gedərdilər.

İrəvan çuxurundakı bütün toylar kimi, Zəngibasar mahalında da keçmişdə toylar qara zurna, ney və nağara ilə keçirilərdi. Zəngibasar mahalında toy mərasimi, adətən, cüt günlər, bəzən də cümə günləri başlayar və üç gün davam edərdi. Mahalın müxtəlif kəndlərində bu mərasim, onun ayrı-ayrı mərhələləri qismən fərqli şəkildə olsa da, bir-birinə oxşar idi. Məsələn, Uluxanlıda toyun birinci günü xına gecəsi olurdu. Gündüzdən mal kəsilirdi. Oğlan evində bir qədər toy çalınandan sonra kənddə həmin toydan qabaq sonuncu təzə gəlinin qapısına gedir, orada çalib-oyunayır, həmin gəlini toya dəvət edirdilər. Axşam oğlan evindən qız evinə xına xonçası aparılır, burada xınayaxdı mərasimi icra olunur, çalınır, oynanır, sonra həmin xınadan götürüb, oğlan evinə qaydır, xınayaxdı mərasimini burada da davam etdirir, gecə saat 11-12-yə qədər çalib-oyunayır, yeyib-içirdilər. Sonra başlayırdı bəy tərifli. Bu da çəkirdi gecə saat 2-yə kimi. Mağarı toybaşı idarə edərdi. O, meydanı genişləndirmək üçün əlindəki çubuğu adamların ayaqları ucundan yerə çəkər, hamını geri çəkilib meydanı genişləndirməyə vadar edərdi. Toybaşı gəlinləri, qızları, qonaqları növbə ilə oynadardı. Yallı bu toyların sevimli oyunu idi. Yallının başını əlində dəsmal və ya çubuq tutan şəxs – yallıbaşı çəkərdi. O, əlindəki yaylığı yuxarı qaldırıb dabanını yerə əvvəl ehmalca vurur və qara zurnanın sədası altında yavaş-yavaş sürətini artırır, sonra vəcdə gəlib, ritmə uyğun hərəkətlərlə dəstəni çəkib öz arxasınca aparardı. Yallı geri dönəndə sonuncu şəxs yallıbaşını əvəz etmiş olurdu. Yallıdan başqa, toylarda haxışta, mirzəyi, ləzgiyi, şalaxo, tərəkəmə, süleymani, qazı-qazı və b. havalar da tez-tez oynanardı. Köçəri rəqsi də Yallının bir növü idi. Gəncliyi bu oyunların içində keçmiş professor S.Şükürov toylardakı Köçəri və Bətulla rəqslərini təsvir edərək yazır ki, köçəri oynayanlar iki kiçik addımdan sonra atdıqları üçüncü addımda dizlərini azacıq qatlayar, çökərmişlər. Buna görə də bu rəqsə əvvəllər çökəri demiş, ç və k hərflərinin yerdəyişməsi nəticəsində sonralar o, köçəri şəklinə düşmüşdür. Köçəridən sonra Bətulla rəqsinə keçilərmiş. Bətullada qol-qola tutar, hər addımdan bir dizlərini bükər və irəliyə doğru tullanardılar. Bətulla sürət və çeviklik tələb etdiyindən onu cavanlar oynayırdılar. Ehtimal etmək olar ki, Bətulla ilkin variantında "bərktullan" (yerli dialektə bərk sözü bərt kimi tələffüz olunur) şəklində olmuşdur. Üçayaq rəqsində isə üç addımdan sonra sağ və sol ayağın əvvəl ucunu, sonra dabanını yerə toxundurur, yenidən irəliyə doğru üç ağır addım atırdılar. Toyçular, yəni toyu aparan musiqiçilər, adətən, şabaşa gedərdilər. Şabaş nə yığılsa, onların olar, razı qalardılar. Keçmişdə tez-tez toya aşıqlar da dəvət olunardı. Toyun ikinci günü səhər tezdən xaş süfrəsi açılar, bura xeyli adam yığılar, yeyib-içərdilər. Xaşdan durandan sonra musiqiçilər bir-iki saat dincələr, sonra muğam saatına başlayardılar. Muğam saati gəlin gətirməyə gedənə qədər davam edərdi.

Gəlini başı örtülü, piyada (keçmişdə atla) gətirərdilər. Əvvəllər gəlin həyətdə daxil olanda bəy başının dəstəsi ilə onu qarşılayar, gəlinin başına meyvə, adətən, alma atardı.

Gəlinin başını incitməsin deyə alma əvvəldən dilimlənmiş olar, dəyən kimi paralanıb dağıldı. Deyilənə görə, bu paralanmanın birin çox olmaq, oğullu-uşaqly olmaq kimi rəmzi mənası da varmış. Bununla belə, gəlinin başına sini də tutardılar ki, atılan alma dəyəndə incitməsin. Son vaxtlar meyvə əvəzinə gəlinin başına şirniyyat, qəpik pul atardılar. Həyətdə daxil olan gəlinin ayağının altında mütləq qurban kəsilərdi. Gəlin aparıldığı evdə oturmazdı. Ta ki, qayınata və ya qayınata əvəzi şəxs gəlib ona hədiyyə (inək, düyü, at, qoyun və ya qızıl əşya) boyun olmasaydı. Sonralar da gəlin hər evində uzun illər böyük qayınla, qayınata və bəzən də qayınana ilə danışmağı özünə ar bilərdi. Onlar gəlinin səsinə eşitməzdilər. Gəlin yaşmaqla gəzərdi. Gəlini gətirəndən sonra toyun əsas məclisi başlayardı. Bu məclisdə ancaq kişilər oturardı, qadınlar, uşaqlar olmazdı. Məclisdə içənlərlə içməyənlər də ayrı-ayrı əyləşərdilər. Axşam saat 9-10-da məclis qurtarandan sonra meydan açılar, arvad-uşaq yığılar, toy yenidən qızışardı. Yenə də gecə saat 1-2-yə qədər çalib-oyunayardılar. Səhəri gün duvaq məclisi olardı, ora da ancaq qadınlar yığılardı. Duvaqdan sonra toy bitmiş hesab olunardı. Toy evinə ərki çatan qohum-dost cavanlar toydan sonra da bir həftə gedib-gələr, buna zarafatla "qazandibi" deyər, olub-qalandan yeyib-içərdilər. Zəngibasarın bəzi kəndlərində isə toyun birinci günü çal-çağır məclisi axşam saat 5-dən gecə yarısına qədər çəkər, kəndin sonuncu gəlininin çalğı ilə toya dəvət edilməsi, qız evindən toy xonçasının gətirilməsi, bu xonçanın tərif edilməsi, parça biçimi, xınayaxdı mərasimi toyun ikinci günü həyata keçirilərdi. Üçüncü gün toy qız evinə köçər, gəlini axşam saat 5-6-da gətirərdilər. Bundan sonra oğlan evində yeyib-içmək məclisi başlayar, bu məclisin başa çatması ilə toy da qurtarardı.

Beləliklə, Qərbi Azərbaycan bölgəsinin adət-ənənələri, mərasimləri zəngin etnoregional spesifikaya malikdir. Bu özünəməxsusluq avtohton həyatla müəyyənləşir. Başqa sözlə, Qərbi Azərbaycan mərasimləri bütün struktur elementləri ilə bölgəyə bağlıdır: bölgənin təbiəti, relyef spesifikasiyası, havası, suyu bu mərasimlərin quruluşunu, tərkib elementlərini, regional koloritini şərtləndirmişdir. Bu da öz növbəsində Qərbi Azərbaycan folklor mühitində mərasimləri etnoregional özünüifadə və davranış fonnulları kimi səciyyələndirməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xürrəmqızı, A. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Səda, 2002, 270 s.
2. Təhmasib, M. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I cild. Bakı: Mütərcim, 2010, 488 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası, 10-cu kitab, İrəvan çuxuru folkloru. Bakı: Səda, 2004, 552 s.
4. <https://www.manset.az › news › qerbi-azerbaycan-xronikasi-Toy adətləri>
5. <https://ikisahil.az › post › Qerbi-azerbaycanin-toy mərasimləri>
6. <https://edebiyatveincesenet.az › gundem ›-Qərbi Azərbaycan toy adətləri>

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TARİXİ ABİDƏLƏRİ VƏ MƏDƏNİ İRSİNİN QORUNMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Ruhiyyə RZAYEVA

rzayeva.ruhiyye.001@gmail.com

ORCID iD: 0009-0004-0127-1264

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra tariximizin bir çox dövr və mərhələlərinə, əsasən də Sovet imperiyasının hakim olduğu illərdə xalqımızdan gizlədilən tariximizin bir sıra sahələrinin öyrənilməsinə maraq artmışdır. Arxivlərə üz tutulmuş, ermənilərə "bəxş olunan" torpaqlar, adları dəyişdirilmiş toponimlər, adları dəyişdirilə bilmədikdə talan edilib dağıdılmış tarixi abidələrimiz barəsində məlumatlar yenidən işlənilib xalqın nəzərinə çatdırılmışdır. Azərbaycan mədəni irsinin böyük bir bölümü – çox saylı abidələr Qərbi Azərbaycan - indiki Ermənistan ərazisindədir. Təəssüf ki, bu irs bugünədək hələ də lazımi səviyyədə öyrənilməyib. Qədim Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan, bu gün "Ermənistan" adlanan Qərbi Azərbaycanın mədəni irsinin, burada ucaldılmış tarixi və mədəniyyət abidələrinin alimlərimiz tərəfindən tədqiq edilməsinə, əsl sahiblərinin kimlərin olmasının aşkar edilməsinə Ermənistan hökuməti heç bir zaman imkan verməmiş, şərait yaratmamışdır. Ona görə də həmin tarixi abidələrin yaranması tarixini, bu abidələrin hansı mədəniyyətə aid olduğunu sübut etmək, illər, əsrlər keçdikcə daha da çətinləşir. Qədim ərazilərimizdə yerləşən abidələrin tədqiq olunaraq geniş oxucu auditoriyasına çatdırılması günümüzün ən aktual məsələlərindən biridir. Mənfur qonşularımız olan ermənilər zaman-zaman ələ keçirdikləri torpaqlarımızda türkmənşəli toponimləri dəyişdirərək erməniləşdirmiş, tariximizi saxtalaşdırmağa, mədəni irsimizi özlərininkiləşdirməyə və dünya ictimaiyyətinə erməni abidələri kimi tanıتماğa çalışmışlar. Cənubi Qafqazda yerləşən Azərbaycan hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Dünyanın müxtəlif yerlərindən gələn ticarət karvanlarının, səyyahların və ziyarətçilərinin diqqətini çəkmişdir. Bununla bərabər, tez-tez düşmən hücumlarına məruz qalmış, zaman-zaman ərazilər işğal olunmuşdur. Bu hücumların qarşısını almaq məqsədilə ərazidə bir çox qalalar, istehkamlar, müdafiə sədləri tikilmişdir. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq kütləvi şəkildə Azərbaycan torpaqlarına köçürülən erməni vandalları, sistemli şəkildə memarlıq abidələrimizə qarşı mədəniyyət terroru gerçəkləşdirməyə başlayırlar. Ancaq bu çox ciddi və qorxulu problemə uzun illər heç bir reaksiya verilməyib. Ermənilər Azərbaycan-türk memarlıq irsinə qarşı ən iri terror əməliyyatlarını İrəvan şəhərində aparıblar. İrəvanda 1827-ci il rus işğalından sonar başlanan bu əməliyyatlar indiyədək davam etməkdədir.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, tarixi abidələr, mədəni irs, etnik torpaqlar

Giriş

SSRİ dağıldıqdan və Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlər yarandıqdan sonra ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına iddiası tarix boyu yaşanan işğalların ən yüksək həddinə çatmışdır. İşğal etdikləri ərazilərdə tarixi və mədəni abidələrimizin saxtalaşdırılması, mənimsənilməsi, mənimsənilə bilməyən abidələrin, yaşayış

məntəqələrin, dini-tarixi abidələrin dağıdılması nəticəsində xalqımızın tarixinə, mədəni irsinə zərbələr vurulmuş, xalqımızın haqqı tapdalanmışdır. Ta qədimdən bu torpaqların sahibləri olduqlarını və özlərinin burada əbədi yaşamaqlarının təminatı üçün Azərbaycan-türk izlərinin buradan silinməsinə yetərli hesab edən ermənilər, tarixi həqiqətlərə məhəl qoymayaraq "Böyük Ermənistan" yaratmaq xəyalını "həqiqətə" çevirməyə çalışmışlar.

Lakin bu torpaqların həmişəlik erməni tapdığı altında qala bilməyəcəyini Azərbaycan xalqı və Ordusu 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı qazandığı qələbə ilə sübut etdi və öz haqqını özünə qaytardı. Bu gün Azərbaycanın maraqları onun haqqı ilə hesablaşdırılır. Ərazilərimizin qaytarılması, ermənilərə, bu gün Qərbi Azərbaycan torpaqlarının da qaytarılmalı olduqları təhlükəni hiss etdirir.

Əfsuslar olsun ki, ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərə nə keçmişdə, nə də indi düzgün siyasi qiymət verilməmişdir. Rusiyanın imperiya müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində ermənilərin əli ilə Azərbaycan mədəniyyətinə, mənəviyyətinə zərbələr vurulmuş, tarixi və mədəniyyət abidələri saxtalaşdırmalara və dağıntılara məruz qalmışdır. Rusiyanın Azərbaycan əhalisini itaət altında saxlamaq və hökmranlıq etmək, eləcə də ermənilər öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün daha artıq səy göstərmiş, yaradılmış əlverişli şəraitdən istifadə edərək Azərbaycan xalqına qarşı düşmənçilik niyyətlərini reallaşdırmış, onun mənəviyyətinə, iqtisadi və siyasi maraqlarına zərbələr vurmuşlar. Azərbaycanın tarixi abidələrinin izlərini tamamilə silmək, onun ictimai-siyasi, mənəvi ənənələrini məhv etmək, özlərini buradakı mədəni irsin varisi kimi qələmə verməklə öz mövcudluqlarını əbədləşdirmək üçün ən müxtəlif vasitələrdən istifadə etmişlər.

Tarix boyu arasıkəsilməz hərbi yürüşlər, müharibələr nəticəsində çoxsaylı maddi mədəniyyət nümunələrinin bir hissəsi, ermənilər tərəfindən məhv edilsə, digər hissəsi isə erməniləşdirilərək mənimsənilsə də, daşlara yazılmış yaddaşı pozmaq və ya dəyişmək onlara heç də həmişə nəsib olmamışdır. E. ə. V-II minilliklərə aid Soyuqbulaq və Qarakilsə qayaüstü təsvirləri ilə Qobustan və Altaydakı qayaüstü təsvirlər arasındakı oxşarlıq, Nüvədi-Qarqadaşı yazıları ilə Orxon-Yenisey kitabələrinin dil və əlifba eyniliyi, qədim qala, saray və məbədlərin müxtəlif tarixi mənbələrdə əbədləşən adları bu ərazilərin ən qədim dövrlərdən üzü bəri Türk-Oğuz boylarının ana yurdu olduğuna heç bir şübhə yeri qoymur. Erməni "alimləri", "tədqiqatçıları"na ən yaxşı cavabı elə özlərinin dəyişdirdikləri, lakin neçə-neçə salnamələr, kitablar, xəritələrə düşüb qalan toponimlər verir. 1921-ci ilə qədər türklərə məxsus olan, Zəngi, Sak, Massaget tayfalarının yaşadığı Zəngəzur mahalı kimi.

1828-ci ildən Rusiyanın məqsədli şəkildə erməniləri bu ərazilərə köçürməsinə qədər onların nə Qarabağda, nə də indi "Ermənistan" adlanan ərazidə bir dənə də olsun tarixi izləri yoxdur. 1836-cı ildə Rusiya imperatorunun Alban məbədlərini ermənilərə bəxş etməsindən sonra, ermənilər burada kilsələr inşa etdilər, sonradan yaradılmış və süni şəkildə köhnəldilmiş xaç daşlarını yerləşdirməklə, məbədlərin arxitekturasını məqsədyönlü şəkildə dəyişərək, onları "qədim erməni abidəsi" kimi qələmə verməyə cəhd edirdilər.

Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyasına daxil edilməsi dövründən Azərbaycanın abidələrinin dağıdılması prosesinə başlanmışdı. Ateizmi əsas götürən sovet hakimiyyəti, xristian abidələrinə münasibətdə loyal siyasət yeritdikləri halda məscidləri, türbələri, ziyarətgahları bağlamış, bəzilərini dağıtmış, bir çoxunu təyinatından xaric istifadə olunması üçün insanları məcbur etmişlər. Rusiya imperiyasının siyasətinin davamı olaraq sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın xristian dövrünün tarixinin saxtalaşdırılmasına, alban

məbədlərini erməni-qriqoryan məbədi kimi dəyişdirmələrinə hər cür şərait yaradılmış, Alban məbədlərinin erməniləşdirilməsi üçün hər cür dəstək göstərilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın torpaqları hissə-hissə ermənilərə verilmiş, mədəniyyət sahəsində törədilən erməni təxribatlarına göz yumulmuşdur.

Təəssüflər olsun ki, tarixi abidələrin dağıdılmasında təkcə ermənilərin deyil, 2021-ci il iyunun 31-də Amarasda tikinti və təmir işlərinin maliyyələşdirilməsinə söz verən İran nümayəndələrinin də əli var. Bu barədə rəsmi açıqlama İranın Tarixi Kilsələr Mərkəzinin direktoru Şerli Avetyanın adından verilib. Belə bir bəyanat bütün beynəlxalq norma və konvensiyaların pozulmasına sübutdur.

Azərbaycan alimlərinin, mütəxəssislərinin vəzifəsi bu həqiqətləri dərindən araşdırmaq, ermənilərin uzun illər boyu uydurduğu əfsanələri ifşa etmək, əsl həqiqəti ölkə vətəndaşlarının, dünya ictimaiyyətinin nəzərinə çatdırmaq, haqqı bərpa etməyə dəstək olmaqdır.

Hazırda Qərbi Azərbaycan mövzusunun aktuallığı tarixi zərurətdən yaranmış məsələdir. Şərəfli Azərbaycan ordusunun, şəhid və qazilərimizin qanı bahasına 44 günlük Vətən müharibəsində qazanılan Zəfərlə, tarixi torpaqlarımız olan Qərbi Azərbaycana qayıdışımız üçün mübarizənin aparılması istiqamətində tarixi şərait yaradılıb.

İlk dəfə tarix elmləri doktoru, professor Süleyman Əliyarlı tərəfindən işlədilmiş Qərbi Azərbaycan termini "Dərələyəz", "Əngölöyüd" (Əgələyüz) yer adlarının sonluğu ilə uzlaşır [6, s 15].

Şimali və Cənubi Azərbaycan terminlərinə alışığ olduğumuz halda "Qərbi Azərbaycan" termini, 1988-ci ildə azərbaycanlıların etnik torpaqlarından - indiki Ermənistandan zorla çıxarıldıqdan sonra daha tez-tez işlədilməyə başladı.

Tariximizin bir parçası olan Qərbi Azərbaycan dedikdə İrəvan və Gümrü şəhərləri, Zəngibasar, Vedibasar, Zəngəzurun Meğri, Görus, Sisyan, Qafan bölgələri, Ağbaba, Göyçə, Dərələyəz, Dərəçiçək və s. bölgələri nəzərdə tutulur.

E.ə. II əsrdən başlayaraq Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşamağa başlamış türk tayfaları yerli sakinlər olmuşlar və ermənilər buraya ilk yaşayış yerləri olan İraqdan - Fərat və Dəclə çayının sahillərindən gəlmişlər. Buradakı türk mənşəli toponimlərə, IV-VII əsrdən başlayaraq Qafqaz xalqlarının tarixi ilə bağlı yazılmış əsərlərə istinad edib qeyd etmək olur ki, Qərbi Azərbaycan ərazisində Azərbaycan türkləri indiki "Ermənistan" ərazisində tarixən yaşayan qədim türk tayfalarından biri elə məhz ermənidilli mənbələrdə - xaylantürklər adlandırılmış hunlar olmuşdur [5 s.172].

"Ermənistan azərbaycanlıları yaşayan (1988-ci ilə qədər) bir çox yerlərdə, xüsusilə Basarkeçər, Artaşat (Qəmərli), Amasiya (Ağbaba), Eçmiədzin, Krasnı (Qaraqoyunlu mahalı) və s. rayonlarda sıx-sıx qoyun heykəllərinə, qəbir daşları üzərində qoyun, qoyun başı qabartmalarına tuş gəlmək olur" [8, s.142].

Beləliklə, yuxarıda deyilənlər sübut edir ki, İrəvan xanlığı ərazisində yaradılan indiki "Ermənistan"da azərbaycanlılar əsl köklü xalq olmuş, burada doğulub böyümüşlər. XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində İrandan, Türkiyədən, o cümlədən XX əsrin 40-60-cı illərindən Suriyadan, Livandan, ABŞ-dan, Misirdən, Fransadan köçürülərək indiki "Ermənistan" ərazisində yerləşdirilən ermənilər bu torpaqlarda möhkəmləndikcə bu torpaqların qədim Türk-Oğuz əhalisini öz yurdlarından sıxışdırıb çıxarmış, öz etnik torpaqlarında soyqırımına məruz qoymuşlar.

XX əsrin əvvəllərində "Böyük Ermənistan" yaratmaq naminə milyonlarla türkü məhv etmək ideyası istər 1905-1906-cı, 1918-1920-ci, 1948-1953-cü və ən nəhayət, 1988-1991-ci illərdə yüz minlərlə dinc əhəlinin erməni-rus silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzünə məruz qalması, uşaqların, qadınların, qocaların qətlə yetirilməsi ilə nəticələndi. Bununla yanaşı, evlər, bütöv kəndlər yandırılıb külə dönüb, hətta qəbiristanlıqlar darmadağın edilib.

1918-1920-ci illərdə Qafqazda yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək yüz minlərlə azərbaycanlıyı qıraraq öz yerlərindən qovan ermənilər Cənubi Azərbaycanın bir sıra bölgələrində də bu cür vəhşiliklər törətmişlər.

Erməni vandallarının uzun illər boyu hazırda "Ermənistan" adlandırılan Qərbi Azərbaycan və ölkəmizin digər ərazilərində azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinin qəsdən dağıdılması, onların mənsubiyyətinin dəyişdirilməsi, yaxud özünüküldürülməsi beynəlxalq humanitar hüququn, əsasən də 1949-cu ildə qəbul edilmiş Cenevrə Konvensiyalarının, YUNESKO-nun 1954-cü il və 1970-ci il Konvensiyalarının pozulmasıdır. 1827-ci il rus işğalı ilə başlayan və bugünədək davam edən, Azərbaycan tarixi-memarlığına qarşı ən iri terror əməliyyatlarından biri İrəvan şəhərində aparılıb.

1504-cü ildə Səfəvilər dövləti zamanında tikilən İrəvan qala şəhər kimi yaradılıb. XVI əsrin II yarısında Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin gedişində dağıdılan qalanın divarları Osmanlı sərkərdəsi tərəfindən yenidən inşa edilib. Eni 790 m., uzunluğu 850 m. olan qalanın divarları daşdan və çiy kərpicdən hörülmüşdü. Qalanın bayır divarının hündürlüyü 10 m. olmaqla 17 bürc vardı.

XVII əsrin II yarısında fransız səyyahı Jan Şardenin, XIX əsrin 20-ci illərində məşhur fransız səyyahı və etnoqrafı İvan Şopenin məlumatına görə, yalnız azərbaycanlıların yaşadığı bu qalada 8 məscid, 800 yaşayış evi olub. Şopenin məlumatına görə, 1832-ci ildə İrəvanda 12 məscid qeydə alıb. Bunlara "Came", "Şah Abbas", "Zal xan", "Novruzəli bəy", "Sərtib xan", "Hüseynəli xan" ("Göy məscid"), "Hacı İmamverdi bəy", "Hacı Cəfər bəy məscidləri"ni misal göstərmək olar. Xristian əhəli şəhərdən kənarda yaşayırdı və qalaya yalnız gündüzlər ticarət etmək üçün gəlirdilər.

İkinci köməkçi qala olan Keçiqala içqaladan 1 km. məsafədə yerləşirdi. Cənubda Təbriz qapısı, Şimalda Meydan qapısı, Körpüqapısı adlı 3 möhkəm qapıya malik olan İrəvan qalasının 50-60 bürcü olmuşdur. 1827-ci ildə İrəvan qalası ruslar tərəfindən işğal olunur, 1853-cü ildə zəlzələ nəticəsində ciddi zədə alır, 1930-cu ildə qala tamamilə dağıdılır.

İrəvan şəhəri yaxınlığında Qırmızı təpə yüksəkliyində Teyşebaini allahının şərəfinə e.ə. VIII əsrdə möhtəşəm istehkama malik qala salınmışdır. E.ə. VI əsrə qədər mövcud olan qala Sak, qamar tayfalarla müharibə zamanı dağıdılmışdır.

Oxşar qalalardan biridə Göyçə gölünün sahilində, bir təpədə yerləşən, e.ə. VIII əsrin II yarısına aid edilən Kolagirən və ya Teyşeba adlanan möhtəşəm qala abidəsidir. Tarix boyu Türk-Oğuz tayfalarının yaşadığı qalaya ermənilər yalnız 1830-cu ildən sonra köçürülmüşlər.

E.ə. III-II əsrlərdə inşa olunduğu ehtimal edilən Qərbi Azərbaycanın qədim müdafiə xarakterli abidələrindən biri də Gəmişbasar mahalının Göğ (Ağmanqan) dağın ətəyində, Ellər (indiki Abovyan) rayonunun Baş Gərnə kəndi ərazisində qədim türk qalası olan Gərnə qalasıdır. Uzunluğu 314 m. olan qala divarları bürclərlə əhatə olunmuşdu. 1827-ci ildə II Rusiya-İran müharibəsinə qədər öz möhtəşəmliyini qoruyub saxlayan qala bu zaman dağıdılmış, ermənilərin buraya köçməsi təmin olunmuşdur.

Erməni mənbələrində “Baqaberd” adı ilə qeydə alınan Oxçu qalası Zəngəzur mahalının Qafan rayonunun, Oxçu və Gıgı çaylarının qovuşuğunda, Novruzyurd adlı hündür təpəliyin üstündə yerləşir. VI-VII əsrlərdə inşa olunmuş bu qala Xustub və Gəzbel dağ zirvələrini bir-birindən ayıraraq Zəngəzurdakı beş Babək qalasından biri hesab edilir. Əhəmiyyətli mövqedə yerləşən qalanın iki tərəfi sıldırım dərə, digər iki tərəfi isə ikiqat divarla əhatələnmişdir. Çoxsaylı bürclərindən dövrümüzə qədər 17-si qalmışdır. Keşikçi qalası olduğu güman edilən başqa bir qalanın qalıqları Oxçu qalası ilə üzbəüz durmaqdadır.

Qıpçaq qalası Şörəyel mahalının Artık rayonunun Qıpçaq (Ariç) kəndində yerləşir. 1201-ci ildə tikilən Qıpçaq məbədini nəzərə alsaq, ehtimal etmək olar ki, qala ən azı XII əsrdə, bəlkə daha əvvəllər inşa edilmişdir. Bu qala ilkin orta əsrlərdə Qərbi Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış Qıpçaq türklərinə məxsus olmuşdur.

Qarakilsə rayonu (Sisiyan) ərazisində, Bazarçayın sahilində, Darvaztəpə dağının zirvəsində yerləşən Şəki qalası - Qərbi Azərbaycan ərazisində eramızdan əvvəl VII-V əsrlərdə məskunlaşan Saka (Şaka, Saklar) adlı türk tayfasının adını qoruyub saxlayıb və qalanın da əsasının saklar tərəfindən qoyulması faktını da sübut edir. Qızıl Arslanla Nizami Gəncəvinin görüşdüyü yer kimi tanınan qala həm də Babək Xürrəmidini yaxaladan Qafqaz alban knyazı Səhl ibn Sumbatın əsas iqamətgahı olmuşdur.

Qədimdən türk xalqlarının yaşadığı Cənubi Qafqaz ərazisi din tarixində müxtəlif mərhələlərdən keçərək, son olaraq İslamla bağlı olmuş və bu mərhələdə ərazisində möhtəşəm məscidlərin, minarələrin inşasına şərait yaratmışdır. İslam ölkəsi olaraq Azərbaycan ərazisində maddi və mənəvi irsin saxtalaşması ermənilər tərəfindən mərhələlərlə aparılmış, işğal olunan ərazilərdə əsasən dini tarixi abidələrimizə qarşı xüsusi amansızlıq nümayiş edilmişdir. Tarixi Azərbaycan torpağı olan indiki “Ermənistan” ərazisində çoxlu sayda tarixi-memarlıq abidələri, karvansaralar, imarətlər, məscidlər, qəbiristanlıqlar, məqbərələr, qəbirüstü abidələr və s. mövcud olmuşdur. Bu məscidlərin bəziləri bir sıra alban abidələri ilə birlikdə erməni vandalları tərəfindən tədricən dağıdılıb və ya erməniləşdirilib. Hər dəfə azərbaycanlılar yaşadıkları ərazilərdən qovulandan və ya deportasiya ediləndən sonra onların izlərini silmək üçün yaşayış məntəqələrinin adları dəyişdirilmiş, dini abidələr məhv edilmiş, qalan memarlıq abidələri dəyişdirilərək erməni mədəniyyətinin nümunəsi kimi təqdim edilmişdir. Sonuncu azərbaycanlılar 1991-ci ildə Ermənistandan qovulandan sonra bu əməllər kütləvi hal almışdır. Mütəxəssislərin təxmini hesablamalarına görə 3500-dən çox tarixi və mədəniyyət abidələri, 500-dən artıq qəbiristanlıq, 400-ə yaxın məscid məhv edilmişdir [7, s. 30]. Araşdırmalar göstərir ki, 1912-ci ilə kimi indiki Ermənistan ərazisinin İrəvan qəzasında 42, Eçmiədzin qəzasında 33, Zəngəzur qəzasında 35 məscid fəaliyyət göstərmiş. 1915-ci ildə isə İrəvan və Zəngəzur quberniyasının ərazisində məscidlərin sayının artması müşahidə olunub.

Farsların ayağına yazdıqları “Fars məscidi” adı ilə dünyaya təqdim etdikləri Göy Məscid ermənilərin ən böyük peşmançılıqlarından biri olaraq qarşımıza çıxır. Zaman-zaman yandırılmasına baxmayaraq, ayaqda duran məscid 1760-1764-cü ildə tikilmiş və bu günədək salamat qalmış yeganə məsciddir. Eni 66 m., uzunluğu 97, 2 m. olan Göy məscid İrəvan məscidləri içərisində ölçüsünə görə ən böyüyü və İrəvan şəhərinin mərkəzi Came məscidi idi və digər məscidlərə din xadimləri buradan göndərilirdi. Məscid kompleksi ibadət və din xadimləri üçün yaşayış otaqlarından, qış və yay salonlarından, mədrəsədən və s. tikililərdən ibarət idi. Məscidin minarəsi (3-ü dağıdılmış, yalnız 1-i qalmışdır),

çarhovuzlu-fəvvarəli geniş həyəti, zəngin kitabxanası olmuşdur. Məscid XX əsrdə ermənilər tərəfindən iki dəfə - 1918-ci ildə və 1955-ci ilin martında yandırılmışdır.

1606-cı ildə Şah Abbas tərəfindən tikdirildiyindən Abbas məscidi olaraq adlanan məscidin memarı məşhur Şeyx Bahəddin idi. Səfəvi-Osmanlı savaşı zamanı 1604-cü ildə İrəvan qalası azad edildikdən sonra Sərdar sarayının şərqində inşa edilmişdir. 1918-1920-ci illərdə erməni terrorçularının türklərə qarşı soyqırımı zamanı məscid dağıdılmışdır. XX əsrin 40-cı illərində Sovet rejiminin siyasətindən istifadə edən ermənilər məscidi tamamilə dağıtmışlar.

Xarici quruluşunda dəyişiklik edilərək, xristian məbədi formasına salınmış, rus pravoslav kilsəsinə çevrilmiş məscidlərdən biri də Rəcəb Paşa məscididir. 1827-ci ildə rus qoşunlarının işğalından bir gün sonra məscidin günbəzindəki ay-ulduzu çıxarılıb, yerində xaç və kilsə zəngi asılmışdır. Bununla da kifayətlənməyib 1930-cu ildə “kilsə” də sökülərək məhv edilmişdir.

Nəticə

Azərbaycanda mədəni irsin qorunması, öyrənilməsi və təbliğ edilməsi artıq bir ənənəyə çevrilib. Hazırda Qərbi Azərbaycan İcması Ermənistandakı Azərbaycan mədəni irsinin qorunması ilə bağlı imkanlarının artırılması, o cümlədən müasir metodologiya əsasında mədəni abidələrin reyestrinin aparılması, onların vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və bərpası üçün lazım olan addımların müəyyənləşdirilməsi üçün UNESCO (YUNESKO) ilə praktiki əməkdaşlığı davam etdirir.

XIX yüzilliyin əvvəllərində Cənubi Qafqazın Rusiya, Türkiyə və İran dövlətləri arasında aparılan müharibələrin savaş meydanına çevrilməsi və bu savaşlardan sonra bağlanan sülh müqavilələrinin nəticəsi olaraq minlərlə erməni əhalisinin Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində məskunlaşmasına səbəb oldu. O dövrdən başlayaraq İran və Türkiyədən onminlərlə erməninin tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi ilə bölgədə əhalinin etnik tərkibi dəyişdirildi.

Buraya köçürülən ermənilər “qonaq” olduqları ərazilərdə təkcə müsəlman-türk əhalisinə soyqırımlar təşkil etməklə yetinməyib, xalqımıza məxsus maddi-mədəniyyət abidələrini və tarixi irsimizi ardıcıl surətdə məqsədyönlü şəkildə məhv ediblər. Vaxtilə azərbaycanlıların yaşadıkları bölgələrdə 234 məktəb, 214 kitabxana, 268 mədəniyyət müəssisəsi, 235 səhiyyə ocağı, 112 uşaq bağçası, 152 məişət evi ermənilərin əlinə keçib. Azərbaycanlılara məxsus 223 qəbiristanlıq, 49 məscid, 68 tarixi, 7 memarlıq abidəsi tədricən erməni vandalları tərəfindən dağıdılıb. Mütəxəssislərin bildirdiyinə görə, indiki “Ermənistan” ərazisində, yəni Qərbi Azərbaycanda ermənilər 3500 tarix və mədəniyyət abidələrimizi tamamilə yox ediblər.

İrəvan xanlığının ərazisində yaradılan Ermənistan dövləti xanlığın ərazisindəki türk izlərini silmək üçün ilk öncə azərbaycanlıları dəfələrlə deportasiyaya məcbur etmişlər. 1918-ci il, 1988-1991-ci illərdə Ermənistandan minlərlə soydaşımız deportasiya edilib, azərbaycanlılara məxsus bütün bölgələrdə, əsasən də İrəvan şəhərindəki türk-müsəlman abidələri, tarixi-memarlıq inciləri erməni vandalizminin qurbanına çevrilib.

Təbii ki, Azərbaycan dövləti tarixi torpaqlarımızda xalqımızın tarixi-mədəni irsinə qarşı törədilən cinayətlərin Ermənistanın məqsədyönlü dövlət siyasəti olduğunu dünya ictimaiyyətinə hərtərəfli çatdırmaq üçün həyata keçirdiyi sistemli tədbirləri bundan sonra da davam etdirəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağasioğlu, F. Azər xalqı (seçmə yazılar). Bakı: Ağrıdağ, 2000, 436 s.
2. Axundov, A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, 183 s.
3. Arzumanlı, V., Mustafa, N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 280 s.
4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar (prof. S.S.Əliyarov və dos. Y.M.Mahmudovun redaktəsi ilə). Bakı: ADU, 1989, 328 s.
5. Bünyadov, Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr, 1989, 336 s.
6. Əliyarov, S. "Dədəm Qorqud" kitabında "Boriagız", "Şiröküvəz" anlayışları // Türk dilinə dair etimoloji və tarixi-morfoloji tədqiqlər (elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı: 1982, s. 10-23.
7. İbrahim, Ə. Qərbi Azərbaycanın tarixi və mədəni irsi. Bakı: Rafpoliqraf, 2023, s.100.
8. Seyidov, M.Ə. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.

SUMMARY

Ruhiyya Rzayeva

THE PRESERVATION ISSUES OF HISTORICAL MONUMENTS AND CULTURAL HERITAGE OF WESTERN AZERBAIJAN

After Azerbaijan gained independence, interest in studying various periods and phases of our history increased, Particularly in areas that were concealed from our people during the years of Soviet rule. Archives were consuled, Information about donated lands, Renamed toponyms, and historical monuments thats were either renamed or plundered and destroyed was reprocessed and broughtto the attention of the public. A significant portion of Azerbaijan's cultural heritage – numerous monuments- is lokated in Western Azerbaijan, prezent-day Armenia. Unfortunately, this heritacehas not yet been studied comprehensively and extensively. The cultural heritage of WesternAzerbaijan, an inteqral part of ancient Azerbaijan, and the historical and cultural monuments erected on its territory, have not been sufficiently researched by our scholars. Over the years and centuriers, proving which culture these monuments belong to and protecting them under the name of our nation has become increasingly difficult. It is even more challenging for a nation like ours, surrounded by notorius and diceitful neighbords. The monuments located in our ancient territories have not been brought to a wide readership. Taking anvantage of this gap, some have changed toponyms, falsified our cultural heritage, presenting it to the worlds as their own. Azerbaijan, located in the South Caucasus, has always been the center of attention. It has frequently faced attacks, invasions, and conquests, along with trade caravans, travelers, and visitors fromall over the conflicts, many castles, Fortifications, and defensive walls have been built in the area. From the 19th century onwards, Armenian wandals, who were massively relocated to Azerbaijani lands, began sistematically perpetrating cultural terror against our architectural monuments. However, no response was given to this very serious and alarming problem for many years. Armenians have carried out the largest terror operations against Azerbaijani-Turkish architectural heritage in the city of Yerevan. These operations, which began after the Russian occupation in 1827, continue to this day.

Keywords: *Western Azerbaijan, historikal monuments, cultural heritage, ethnic lands*

QƏRBİ AZƏRBAYCAN - TARİXİ TORPAQLARIMIZ

Fəxriyyə CƏFƏROVA

ceferova.fexriyye@mail.ru

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Xülasə

Tarix sübut edir ki, Qərbi Azərbaycan azərbaycanlıların dədə-baba torpağı olmuş, uzun illər bu ərazilərdə yaşamış, özlərinin tarixi irslərini yaratmışlar. Qərbi Azərbaycanın əsl sakinləri Azərbaycan türkləri olmuşdur. Azərbaycan türkləri indiki Ermənistan ərazisində e.ə. II əsrdən yaşamağa başlamışlar. Qərbi Azərbaycan ərazisində Azərbaycan türkləri yerli sakinlər olmuşlar və ermənilər buraya ilk yaşayış yerləri olan İraqdan - Fərat və Dəclə çayının sahillərindən gəlmişlər. Bildiyimiz kimi, 1826-1828-ci illər II Rusiya-İran müharibəsi də rusların qələbəsi ilə başa çatır və 1828-ci il fevralın 10-da Təbrizin 43 kilometrliyində yerləşən Türkmənçay kəndində sülh müqaviləsi imzalanır. 1828-ci ildə bağlanan Türkmənçay müqaviləsinin nəticəsi olaraq ermənilər İrandan, Türkiyədən bu ərazilərə köçürülür. Bununla da, azərbaycanlılar zaman-zaman – 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1991-ci illərdə tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunurlar. Demək, Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır və bu torpaqları da geri alacağıq. Bir faktı qeyd edə bilərik ki, Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpaqlarımızdır. Bunu sübut edən mənbələrimiz çoxdur. Ancaq ermənilər öz xislətlərinin qurbanı olaraq Qərbi Azərbaycanda bizim tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan etmiş, dağıtmış, bizim tarixi irsimizi bu torpaqlardan silmək istəmişlər. Amma onlar unutmuşlar ki, tarixi sənədlər bu torpaqların bizlərə məxsusluğunu təsdiqləyir. Məqalədə bu məsələlər tarixi baxımdan şərh edilmişdir.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Azərbaycan xalqı, dədə-baba torpağı, tarixi ədalətsizlik, tarixi irsimiz, müqavilə*

"Əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər, ancaq buna nail ola bilməyiblər. Çünki tarix var, sənədlər var, xəritələr var. XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edilən xəritə bir daha onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb".

İlham ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Mənbələr göstərir ki, tarixi torpaqlarımız olan Qərbi Azərbaycanda ermənistan adlı dövlət yaranmış, yerli əhali deportasiyaya məruz qalmışdır. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev 23 fevral 1994-cü ildə bu məsələyə münasibətini bildirərək öz çıxışında demişdir: "Əgər tarixi faktları araşdırmalı olsaq, onda xatırlatmalıyam ki, indiki Ermənistan ərazisi vaxtilə Azərbaycan torpaqları idi. Bir vaxtlar bu yerlər Azərbaycana məxsus olmuş, lakin 1918-1920-ci illərdə Ermənistana keçmişdir. Bir sözlə, tarixə müraciət etməli olsaq, onda görərik ki, Ermənistan Azərbaycana çox şey qaytarmalıdır. Amma indi mən onu deyirəm ki, biz

Ermənistan ərazisinə, mövcud sərhədlərə göz dikməmişik, onların iddiasında deyilik. Bununla bərabər, biz öz ərazimizin bir metrini də verməyə razılaşa bilmərik" [4].

Əlbəttə, bizim tarixi torpaqlarımıza yiyələnən, özlərinin dövlətlərini yaradan ermənilər tarix boyu bizim torpaqlarımıza göz dikmiş, zaman-zaman ərazilərimizi ələ keçirməyə cəhd etmişlər. Tarix sübut edir ki, ermənilərin heç nəyi olmayıb, hətta torpaqları belə, amma bizim ərazilərimiz hesabına özlərinin dövlətini yaratmış, bu gün də torpaq iddialarından əl çəkməmişlər.

Mənbələr sübut edir ki, hazırda Ermənistanın sahibləndiyi ərazilər vaxtilə azərbaycanlıların məskunlaşdığı ərazilər olmuş, ermənilər bu ərazilərə sonradan gəlmişlər. Qərbi Azərbaycanın əsl sakinləri Azərbaycan türkləri olmuşdur. Azərbaycan türkləri indiki Ermənistan ərazisində e.ə. II əsrdən yaşamağa başlamışlar. Qərbi Azərbaycan ərazisində Azərbaycan türkləri yerli sakinlər olmuşlar və ermənilər buraya ilk yaşayış yerləri olan İraqdan - Fərat və Dəclə çayının sahillərindən gəlmişlər. Ermənilərin Şərqi Ermənistan adlandırdığı indiki ərazidə qorunub saxlanılan qədim oğuz qəbirləri, qoç, qoyun qəbir daşları, yəhərli-yüyənli at heykəlləri xalqımızın tarixi keçmişi ilə səsleşir. Bunlar bu ərazilərin bizlərə məxsus olduğunun sübutudur.

Bu ərazidə yaşayan ilk qədim türk tayfaları da bu ərazilərin bizlərə məxsusluğunu göstərir. Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşamış türk tayfaları- kimmerlər, saklar, quqarlar, şiraklar, qarqarlar, peçeneqlər, şadılı tayfaları olmuşdur.

İndiki Ermənistan ərazisində tarixən məskunlaşan qədim türk tayfalarından biri kəngərlərdir. Kəngərlər bu əraziyə eramızın IV əsrindən sonra gəlmişlər. Qədim türk tayfalarından olan kəngərlər əsasən Ağrı vadisində, indiki Ermənistanın Gürcüstanla sərhədlərində yaşamışlar.

Qədimdən oğuz tayfalarının indiki Ermənistan ərazisində yaşadığını VII əsrin tarixi abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı da aydın şəkildə sübut edir. Əlbəttə, bizim belə sübutlarımız çoxdur.

Ermənilərin Azərbaycana qarşı tarixi düşmənçiliyi və xəyanətləri son iki əsrdə – Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanı işğal edib erməniləri müxtəlif bölgələrimizdə məskunlaşdırması ilə başladı.

Bildiyimiz kimi, 1826-1828-ci illər II Rusiya-İran müharibəsi də rusların qələbəsi ilə başa çatır və 1828-ci il fevralın 10-da Təbrizin 43 km-liyində yerləşən Türkmənçay kəndində sülh müqaviləsi imzalanır. 1828-ci ildə bağlanan Türkmənçay müqaviləsinin nəticəsi olaraq ermənilər İrandan, Türkiyədən bu ərazilərə köçürülür. Bununla da, azərbaycanlılar zaman-zaman - 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1991-ci illərdə tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunurlar.

Rusiya Cənubi Qafqazda, o cümlədən indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanda dayaqlarını möhkəmlətmək məqsədilə 1828-ci ildən rusları bu əraziyə köçürməyə başlayırlar. 1903-1905-ci illərdə İrəvan quberniyasının ərazisində 5971 nəfər rus yaşamışdır ki, bu da əhalinin 0,7%-ni təşkil edirdi [2, s.35].

Təkcə bir faktı qeyd edək ki, indiki Ermənistan ərazisində 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə qədər əhalinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil etmişdir. Lakin Türkmənçay müqaviləsindən sonra isə mütənasiblik pozulmuş, azərbaycanlılar Rusiya dövlətindən dəstək alan ermənilər tərəfindən sıxışdırılaraq tarixi-etnik torpaqlarından

qovulmuş və beləliklə, ilk qaçqınlar Şimali və Cənubi Azərbaycana, Türkiyəyə pənah gətirmişlər.

Qafqazı tutduqdan sonra Rusiya öz ərazisindəki məcburi köçkünləri Azərbaycana göndərir. Eyni zamanda İrəndəki rus səfiri A.S.Qriboyedovun (1795-1829) şəxsi təşəbbüsü ilə İrəndən minlərlə erməni ailəsi Naxçıvana, Zəngəzura və Qarabağa köçürülür. Qısa müddətdə İran və Türkiyədən Azərbaycan ərazilərinə köçürülən ermənilərin sayı 130 minə çatır.

Mənbələrin məlumatına görə, 1828-1830-cu illərdə Naxçıvan xanlığının ərazisinə 2511 erməni ailəsi (12555 nəfər) köçürülmüş, bundan başqa, Naxçıvan şəhərində 434 erməni ailəsi yerləşdirilmişdi [3, s. 21-22].

1828-ci ilin martında çar I Nikolayın göstərişi ilə keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində "Erməni vilayəti" adlanan inzibati vahid yaradılır, 1841-ci ildə Naxçıvan torpaqları Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının tərkibinə verilir. 1850-ci ildə isə Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzaları və Ordubad dairəsi yeni yaradılan İrəvan quberniyasına birləşdirilir.

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin dediyi kimi: "Tarixi proseslərin gedişi ona gətirib çıxardı ki, 1813-1828-ci illərdə imzalanmış Gülistan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycanı, onun tarixi torpaqlarını parçaladı, xalqımızı iki yerə böldü" [5, s. 24].

Bütün bunlar sübut edir ki, İrəvan xanlığı ərazisində yaradılan indiki Ermənistanda azərbaycanlılar əsl köklü xalq olmuş, burada doğulub böyümüşlər. Ermənilər isə əsasən, XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində İrəndən, Türkiyədən, o cümlədən XX əsrin 40-60-cı illərindən Suriyadan, Livandan, ABŞ-dan, Misirdən, Fransadan köçürülərək bu ərazilərdə yerləşdirilmişdir. Bu da 1905-1906-cı, 1918-1920-ci, 1948-1953-cü və ən nəhayət, 1988-1989-cu illərdə azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından qovulması üçün ən mühüm şərtlərdən biri idi.

Qərbi Azərbaycan ərazisində Çar Rusiyasının himayəsi və şəxsən I Nikolayın fərmanı ilə yaradılan "Erməni vilayəti" ermənilərin bu ərazilərdə məskunlaşmasına, azərbaycanlıların isə tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyasına, Azərbaycan kəndlərinin dağılmasına, viran edilməsinə gətirib çıxartmışdır. Ermənilərin ərazilərimizə köçürülməsi məsələsi sonrakı illərdə də davam etmiş, nəticədə bizim dədə-baba torpaqlarımıza yiyələnmişlər.

Bir faktı qeyd edək ki, 1949-cu ildə Ermənistan SSR ərazisindən-qədim Qərbi Azərbaycan torpaqlarından 15.276 nəfər azərbaycanlı Şimali Azərbaycana deportasiya edilir. Deportasiya olunanlar Şimali Azərbaycanın Saatlı, Mirbəşir (Tərtər), Göyçay, İmişli, Əli-Bayramlı, Zərdab, Salyan, Kürdəmir, Xaldan, Sabirabad, Jdanov (Beyləqan), Yevlax, Ucar, Bərdə, Gədəbəy rayonlarında yerləşdirilir. Ən çətini, dözülməzi ondan ibarət idi ki, dağlıq və dağətəyi ərazilərdə dünyaya göz açıb, yaşayan bu əhali indi birdən-birə çox isti olan Kür-Araz ovalığına köçürülürdü.

Sonrakı ildə - 1950-ci il martın 14-də və avqustun 25-də daha 14.361 nəfər azərbaycanlının Ermənistan SSR-dən Azərbaycana köçürülməsi haqqında Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının hökumətləri birgə qərar qəbul edirlər.

1988-1991-ci illərdə SSRİ dövlətinin himayəsi altında Ermənistan dövləti Qərbi Azərbaycandan-indiki Ermənistan ərazisindən 250 mindən artıq azərbaycanlıyı ata-baba

torpaqlarından deportasiya etmişdir. Ümumiyyətlə, XX əsrdə 2 milyondan çox azərbaycanlı indiki Ermənistanda soyqırımına məruz qalmışdır.

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev bu tarixi ədalətsizliyə, faciələrə hüquqi-siyasi qiymət vermiş və bununla bağlı 1997-ci il dekabrın 18-də "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında", 1998-ci il martın 26-da "Azərbaycanlıların soyqırımı" və 2001-ci il avqustun 22-də "Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında" fərmanlar imzalamışdır.

27 may 1997-ci ildə Respublika Günü münasibətilə təntənəli yığıncaqda nitq söyləyən Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmalarından danışarkən demişdir: "O vaxt yaşayan insanlar və doğma yerlərindən deportasiya olunanlar yaxşı xatırlayırlar: Ermənistanın çox gözəl iqlimə - yəni bu torpaqlar vaxtilə Azərbaycan torpaqları olub - malik olan yaşayış yerlərindən insanları gətirib evsiz-eşiksiz Mil-Muğan çöllərinə salanda, əlbəttə ki, onlar o şəraitdə yaşaya bilməyəcəkdilər. Məlumdur ki, o vaxt bir çox insanlar qırıldı, tələf oldu, əzab-əziyyət çəkildilər. Hətta məlumdur ki, bəziləri burada yaşaya bilmədilər, gizli olaraq qayıdıb öz yerlərinə, evlərinə getdilər".

Bir faktı qeyd edə bilərik ki, Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpaqlarımızdır. Bunu sübut edən mənbələrimiz çoxdur. Ancaq ermənilər öz xislətlərinin qurbanı olaraq Qərbi Azərbaycanda bizim tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan etmiş, dağıtmış, bizim tarixi irsimizi bu torpaqlardan silmək istəmişlər. Amma onlar unutmuşlar ki, tarixi sənədlər bu torpaqların bizlərə məxsusluğunu təsdiqləyir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev də həmişə bu məsələni diqqətdə saxlamış, Qərbi Azərbaycan torpaqlarının Azərbaycan ərazisi olduğunu qeyd etmişdir. 21 aprel 2011-ci il tarixdə bir qrup gənci və tələbə gənclər təşkilatının nümayəndələrini qəbul edən İlham Əliyev indiki Ermənistan dövlətinin Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yarandığı, İrəvan xanlığının Azərbaycan torpağı olması barədə demişdir: "Bugünkü Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaranıb. Bu tarixi həqiqətdir. Biz bu tarixi yaxşı bilirik. İrəvan xanlığında yaşayanların əksəriyyəti azərbaycanlılar idi, Zəngəzur mahalı Azərbaycandan zorla qoparıldı ki, türk dünyasını parçasınlar və elə də oldu. Ancaq vaxt gələcək, bu ədalətsizlik aradan qaldırılacaqdır" [6].

Dövlətimizin başçısı onu da qeyd edirdi ki: "Əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər, ancaq buna nail ola bilməyiblər. Çünki tarix var, sənədlər var, xəritələr var. Bu binada nümayiş etdirilən, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən xəritə bir daha onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb" [7].

Prezident İlham Əliyev bu tarixi zorakılığı hətta kəskin ittiham etmişdir: "Tarixi Azərbaycan torpaqları olan Qarabağ və Zəngəzura XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq erməni əhalisinin yerləşdirilməsi, demoqrafik vəziyyətin zorla dəyişdirilməsi, 1905-1918-ci illərdə azərbaycanlı əhalini qorxutmaq və qovmaq məqsədi güdən kütləvi qırğınlar, 1920-ci ildə Zəngəzurun Ermənistana verilməsi, 1948-1953-cü illərdə yüz minlərlə azərbaycanlının indiki

Ermənistan ərazisindəki əzəli yurdlarından köçürülməsi xalqımıza qarşı erməni təcavüzünün qanlı səhifələridir" [6].

Xalqımız bu gün Zəngəzur, İrəvana və digər əzəli Azərbaycan torpaqlarına getmək arzusu ilə yaşayır. Bu torpaqlara getmək üçün tarixi hüququmuzu beynəlxalq birlik qarşısında qaldırır. Zorla didərgin salınmış dədə-baba yurdlarına geri qayıtmaq hər bir soydaşımızın haqqıdır. Qərbi Azərbaycan İcmasının üzvləri ilə görüşdə Prezident İlham Əliyev onların əzəli torpaqlarına qayıtmalı olduqlarını qətiyyətlə söyləyirdi: "Biz hüquqlarımızı sülh yolu ilə təmin etmək istəyirik və yenə də deyirəm, bütün konvensiyalar bu hüququ tanıyır. Ona görə buna nail olmaq üçün biz, o cümlədən beynəlxalq müstəvidə daha fəal olmalıyıq. Hesab edirəm ki, İcmanın çox mötəbər bir rəqəmsal platforması olmalıdır, bir portalı olmalıdır. Orada həm tarixi həqiqətlər, həm tarixi abidələrimiz, ermənilər tərəfindən dağıdılan saraylar, məscidlər, şəhərlər, Azərbaycan tarixi irsinin silinməsi ilə bağlı olan faktlar öz əksini tapmalıdır" [6].

44 gün davam edən Vətən müharibəsində ordumuzun qəhrəmanlığı və xalqımızın milli birliyi ilə 30 il düşmən tapdağında olan torpaqlarımız azad olundu. Eyni zamanda Prezidentimiz İlham Əliyev ən mötəbər kürsülərdə İrəvanın, Zəngəzurun və Göyçənin Azərbaycanın tarixi torpaqları olduğunu və Azərbaycan xalqının bu tarixi ədalətsizliklə heç vaxt barışmayacağını da dünyaya bəyan etdi. Bildirdi ki, əsas hədəfimiz Qərbi Azərbaycana qayıtmaqdır.

Qərbi azərbaycanlıların öz doğma yurdlarına qayıdışı tarixi bir zərurətdir və bu, ədalətin bərpası, onların təməl hüquqlarının təmin edilməsi olacaq. Hər kəsin öz əzəli Vətəninə yaşamaq hüququ var və bu hüquq beynəlxalq konvensiyalarda təsbit edilib. Bu gün artıq bu istiqamətdə hərtərəfli işlərə başlanılıb. Azərbaycan xalqı Müzəffər Ali Baş Komandanın qüdrəti, apardığı uğurlu xarici və daxili siyasəti sayəsində Qərbi azərbaycanlıların da öz doğma torpaqlarına qayıdacağı günün uzaq olmadığına tam əmindir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti. Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2001, 192 s.
2. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycan: tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti, Bakı: 2011, 288 s.
3. Bünyadov, Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr, 1989, 336 s.
4. Hacıyev, H. Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır. "Səs" qəzeti, 27 dekabr 2022
5. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir.(2002). X kitab, may, 1997 iyul, 1997, Bakı: Azərnəşr, s.9-11.
6. Hüseynova, İ. Qərbi Azərbaycana qayıdış tarixi zərurətdir. Xalq qəzeti. 27 aprel 2024
7. Məmmədova, L. Qərbi Azərbaycan qədim tarixi yurdumuzdur. "Mədəniyyət" qəzeti, 11 avqust 2011

SUMMARY

Fakhriya Jafarova

WESTERN AZERBAIJAN- OUR HISTORIC LANDS

History proves that the West Azerbaijan of Azerbaijanis It was the land of their grandparents, they lived in these areas for many years, their own date have created their legacy. Western Azerbaijan real residents Azerbaijan Turks was. Azerbaijan Turks present Armenia in the territory of B.C. They started living in the II century. Western Azerbaijan in the area Azerbaijan Turks were local residents and Armenians came here from their first place of residence in Iraq - the Euphrates and From the banks of the Tigris River they came. You know, The Second Russo-Iranian War of 1826-1828 ended with the victory of the Russians, and on February 10, 1828, a peace treaty was signed in the village of Turkmenchay, located 43 km from Tabriz. 1828 Türkmenchay, which was closed in of the contract result as Armenians From Iran, Turkey to these areas is moved. Thus, Azerbaijanis from time to time - 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 and 1988-1991 in years from historical - ethnic lands they are deported. That is, the West Azerbaijan is our history it is our land and we will get these lands back. Note one fact to do we know that the West Azerbaijan is our history it is our land. Which proves it our sources there are many However Armenians of their characteristics victim as Western Our historical and religious monuments in Azerbaijan destroyed our historical heritage from these lands delete they wanted But they forgot that history documents of these lands to us belonging confirms. These issues in the article date point of view comment has been done.

Keywords: *Western Azerbaijan, Azerbaijan people, grandfather's land, history injustice, our historical heritage, contract*

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN MİLLİ MƏTBƏXİ

Aytəkin QƏHRƏMANOVA

aytekinqehramanova@nmi.edu.az

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Xülasə

Azərbaycan Respublikasının bugünkü müasir mətbəxinin əsasını təşkil edən qədim mətbəxlərdən biri də Qərbi Azərbaycan mətbəxidir. Qərbi Azərbaycan mətbəxinin əsasını təndirdə, sacda, ocaqda bişən yeməklər təşkil edir. Qərbi Azərbaycanın hər bölgəsinin özünəməxsus yeməkləri var. Ümumilikdə isə Qərbi Azərbaycanın ən məşhur yeməklərindən biri qovurmadır. Keçmişdə soyuducu olmadığından təbii üsullarla yeməyi qışda saxlamaq üçün əti öz yağında qovururdular. Qovrulan əti ən az 6 ay saxlaya bilirdilər. Qovurma Qərbi Azərbaycan mətbəxinin vazkeçilməzidir. Çünki bütün yeməklər demək olar ki, onun əsasında hazırlanır. Qərbi Azərbaycan mətbəxinin çoxçeşidli olması zəngin flora və faunaya sahib olmasından irəli gəlir. Bu mətbəxdə ət yeməkləri ilə yanaşı, müxtəlif dənli bitkilərdən, dağ bitkilərindən istifadə olunub. İrəvan mətbəxinin digər mətbəxlərdən fərqli xüsusiyyəti budur ki, heyvan mənşəli məhsullarla birlikdə bu bitkilərdən də çox istifadə olunur. Xalqımızın ənənəvi yeməklərinin tarixi-etnoqrafik baxımından Qərbi Azərbaycan materialları əsasında öyrənilməsi onu deməyə əsas verir ki, tarixi torpaqlarımızdan biri olan Qərbi Azərbaycan mətbəxi, onun kulinariyası çox zəngin olmuş və Naxçıvan mətbəxi ilə oxşarlıq təşkil etməklə Azərbaycan milli mətbəxinin tərkib hissəsini təşkil edir.

***Açar sözlər:** Qərbi Azərbaycan, mətbəx mədəniyyəti, qovurma, yarma, süd məhsulları, süfrə mədəniyyəti, təndir*

Azərbaycanın əzəli torpağı olan və əsrarəngiz təbiəti ilə fərqlənən Qərbi Azərbaycan bölgəsi bəşəriyyətin ilkin sivilizasiyalarından biridir. Bəşər cəmiyyəti meydana gəlmiş ilk dövrlərdən insanların, əsas tələbat kimi, qida məhsullarına böyük ehtiyacları olmuş, yaşamaq uğrunda mübarizədə digər vasitələrlə yanaşı, yemək məhsullarının əldə edilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Yeməyin, qidanın tarixinə nəzər salarkən aydın olur ki, ümumiyyətlə, qida insanın yaranması ilə meydana gəlmiş, hər bir xalqın maddi mədəniyyətinin mühüm elementlərindən birinə çevrilmişdir. Məlumdur ki, ilk insanlar qidaları əvvəlcə təbiətdən hazır şəkildə əldə etmiş (yığıcılıq), tarixi proseslərin inkişafı prosesində özləri çeşidli yeməklər hazırlamaq vərdişlərinə yiyələnmişlər.

Hələ çox qədim zamanlardan zəngin bitki örtüyü, sulu çaylarla zəngin olan Azərbaycan ərazisində çoxəsrlik qida mədəniyyətinin formalaşması üçün mükəmməl baza, ilkin şərtlər də mövcud olmuşdur. Özünün təbii ehtiyatlarından istifadə edən xalqımız müxtəlif çeşidli yeməklərin hazırlanmasında zəngin bacarığa, biliyə və təcrübəyə malik olmuşlar.

Azərbaycanda, şübhəsiz ki, uzun əsrlərin empirik bilik və vərdişləri hesabına yaranan, ənənəvi olaraq nəsillərdən-nəsillərə ötürülən zəngin qidalanma ənənələri mövcud olmuş, maddi mədəniyyətin bu sahəsində etnosun milli xüsusiyyətləri aydın izlənməkdədir

[1,159], [Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 384 s., 159]. Belə ki, Azərbaycan mətbəxi dedikdə yalnız xörəklər, onların bişirilmə qaydaları deyil, həm də tarix, fəlsəfə, süfrə psixologiyası, adət-ənənələr, xalqın etika və estetikası və s. bu kimi amilləri ahəngdar surətdə birləşdirən mətbəx mədəniyyəti başa düşülür. AMEA-nın müxbir üzvü H.Q.Qədirzadə mətbəx mədəniyyətini iki yerə ayırır:

1. Xörəklərin, müxtəlif yeməklərin hazırlandığı yer və hazırlanma qaydaları.
2. Süfrə mədəniyyəti [4, s.78], [Qədirzadə H.Q. Milli mətbəx və qonaqpərvərlik. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, s.78].

Məhz bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycanın qədim, əzəli torpağı olan Qərbi Azərbaycan milli mətbəxinə nəzər saldıqda aydın olur ki, bu bölgənin mətbəx mədəniyyəti Azərbaycanın digər bölgələri, xüsusilə Naxçıvanın mətbəx mədəniyyəti ilə tamamilə eynilik təşkil edir.

Mətbəx mədəniyyəti dedikdə ilk növbədə süfrə mədəniyyəti nəzərə gəlir. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycanda da yeməyin süfrəyə verilməsində müəyyən qaydalara əməl olunurdu. Məsələn, süfrəyə plov iri məcməyidə verilirdi. Hələ xanlıqlar dövründə İrəvan xanlığında ailələr yemək rejimi müəyyən olunmuş qaydalarda, saray hücrələrində, adətən, masa arxasında deyil, döşəmənin üzərinə süfrə salmaqla həyata keçirirdilər. Bir qayda olaraq, plov və xəngəl kimi yeməklər məcməyi və sinilərdə, duru yeməklər isə kasalarda süfrəyə verilirdi.

Süfrə arxasında ailənin bütün üzvləri oturur, ailənin başçısının "bicmillah" kəlməsindən sonra çörəyi kəsməsi ilə başlayardı. Adətən, süfrədə çörək əllə kəsilərdi. Qərbi Azərbaycan bölgəsinin demək olar ki, hamısında Naxçıvanda olduğu kimi lavaşdan istifadə edilərdi. Evə qonaq gələndə isə yemək süfrəsinin arxasında qadınlar və uşaqlar oturmazdılar.

Bu gün Qərbi Azərbaycan mətbəxini tədqiq etmək aktual məsələlərdən biridir. Çünki bədnam qonşularımız nəinki Qərbi Azərbaycan yeməklərini, həmçinin bütün Azərbaycan mətbəx terminologiyasındakı yemək-ichmək adlarında bəzi hərfi dəyişikliklər etməklə özlərinə saxta "mətbəx mədəniyyəti" yaratmaq iddiasında olublar. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: "Bizim milli mətbəximiz yenə də ermənilər tərəfindən oğurlanır. Onlar bunu müxtəlif yollarla erməni mətbəxi kimi təqdim etməyə çalışırlar. Halbuki milli yeməklərimizin adları da Azərbaycan sözləridir. Əgər ermənidən soruşsan, dolma ermənicə nə deməkdir, onu deyə bilməyəcək...". Artıq beynəlxalq ictimaiyyət erməni yalanlarının üzə çıxmasını diqqətlə izləyərək onların necə aradan qaldırıldığının şahidi olur. 2016-cı ildə UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Hökumətlərarası Komitəsi ermənilərin iddiasına rəğmən, lavaşın türk xalqlarının çörəyi, 2017-ci ildə dolmanı Azərbaycana məxsus mətbəx növü kimi Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Reprezentativ siyahıya daxil etməsi buna əyani sübutdur.

Tarixi araşdırmalar zamanı Qərbi Azərbaycanda olan yemək növlərinin geniş çeşidi, hazırlanma qaydaları, təyinatı, bu sahədə qazanılmış böyük əməli vərdişlər xalqımızın qida mədəniyyətinin zənginliyindən xəbər verir. Bu baxımdan Tahir Əmiraslanovun "İrəvan xanlığının bölgə mətbəxi" kitabı diqqəti cəlb edir. Çoxillik tədqiqatların məhsulu olan "İrəvan xanlığının bölgə mətbəxi" kitabı bu gün istər tarixi-etnoqrafik, istərsə də milli-mənəvi baxımdan çox aktual bir mövzuya - İrəvan azərbaycanlılarının, indi "Ermənistan" adlanan dövlətin ərazisinin yerli sakinləri olmuş soydaşlarımızın qədim mətbəx

mədəniyyətinin tədqiqinə həsr edilib. Kitabda ümumilikdə Qərbi Azərbaycan mətbəxinə aid olan və həmin bölgənin əhalisinin yaratdığı maddi mədəniyyətin qədimliyini və zənginliyini göstərən çoxsaylı tarixi-etnoqrafik faktlar toplanıb. Kitabda İrəvan mətbəxinə aid çoxsaylı qida məhsullarının, zəngin çeşidli mətbəx ləvazimatlarının, 413 növdə yemək və içki adları və onların hazırlanması qaydaları verilir ki, bu da Qərbi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən İrəvan xanlığı ərazisində azərbaycanlıların yaratdığı mətbəx və süfrə mədəniyyəti haqqında əyani təsəvvür yaradır [7].

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycan yeməkləri də gündəlik və mərasim olmaqla iki yerə ayrılır. Bu ərazi flora və fauna cəhətdən zəngin olduğu üçün bölgədə heyvandarlıq və bitki mənşəli yeməklər üstünlük təşkil edir. Naxçıvan bölgəsində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycanda da bitki mənşəli yeməklər içərisində taxıl bitkiləri daha çox olmuşdur. Bunu tarixi mənbələr də sübut edir. Osmanlılar tərəfində yazıya alınan "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndə Naxçıvan sancağının ən böyük ərazi vahidlərindən olan 1727-ci ildə Dərələyəz mahalında 99 kənd və 5 məzrəə qeydə alınmışdır. Araşdırmalar zamanı aydın olur ki, kəndlərin hamısında əsasən, taxıllar fəslinə aid olan arpa, buğda, çəltik, darı və s. əkilib becərilmişdir [5,289-360].

Etnoqrafik mənbələrə söykənib demək olar ki, Naxçıvan bölgəsində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycanda da çörəkbişirmə Eneolit dövründən başlanmışdır. Uzun təkamül yolu keçmiş çörəkbişirmə texnologiyası tədricən zənginləşərək günümüzə qədər mütərəqqi cəhətlərini gətirmişdir. Qədim dövrlərdən etibarən əkinçiliklə məşğul olan Qərbi Azərbaycanın əzəli sakinləri olan soydaşlarımız çörəkbişirmədə sarı buğda, ağ buğda və s. kimi bərk və yumuşaq buğda növlərindən istifadə etmişlər.

Azərbaycanda təndirdə çörəkbişirmə daha geniş yayılmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı Azərbaycan ərazisində 5 min il bundan əvvələ aid çoxlu təndir qalıqları aşkar edilmişdir [3,s.86]. Yazılı mənbələrdə təndirlə yanaşı, təndiri yandırmaq üçün istifadə olunan yanacaq haqqında da məlumatlar var. S.Aşurbəyli "Bakı şəhərinin tarixi" kitabında yazır: "Qazıntı zamanı təndirdə çörək yapmaq üçün üzüm meynələrinin qalıqları tapılmışdır" [2, s.78].

Qərbi Azərbaycan yeməkləri öz rəngarəngliyi, çox çeşidliyi və özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənsə də, Azərbaycan mətbəxinin tərkib hissəsini təşkil edir. Ərazidə yeməklər, həm də mövsümi səciyyəsi ilə diqqəti cəlb edir. Azərbaycanın başqa bölgələrində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycanda da ilin isti dövrlərində bitki, tərəvəz məhsullarından alınan yeməklərə, soyuq fəsillərdə isə isti yeməklərə (xəmir, ət xörəklərinə) üstünlük verirdilər.

Bahar fəslində dağlarda bitən yabanı bitkilərdən sayılan şomunu, cacığı, əvəliyi, qazayağını, ələyizi və s. yazda yığıb qurudub, qış aylarına saxlayırlar. Həmçinin həmin bitkilərdən mövsümündə də istifadə olunurdu. Qeyd etmək olar ki, Qərbi Azərbaycanın bütün mahallarında qış üçün tədarük olunan qida məhsullarından biri yarmadır. Ümumiyyətlə, ərzaq məhsullarının toplanıb saxlanılmasında əsas rolu qadınlar oynayır. Dərələyəz mahalından olan və bu gün Babək rayonunun Çalxanqala kəndində məskunlaşan məlumatçı deyir ki, yarma adətən payızın günəşli günlərində hazırlanır. Yarmanı ən çox pərinc yarmasından əldə edirlər. İlk növbədə buğda qaynadılır, günəşli bir yerdə süfrə üzərinə sərilir. Buğda quruduqdan sonra onu əldəşində (kirkirə) çəkilir və yarma əldə edilir. Məlumatçı qeyd edir ki, digər buğda növlərindən fərqli olaraq, pərinc

buğdasını qaynatmırlar. Yarmanı pərinc buğda növü ilə yanaşı, dəvədişi və ağ buğdadan əldə edirdilər.

Qərbi Azərbaycanda qış ərzaq ehtiyatları içərisində ərİştə xüsusi yer tutur. Ərİştənin, həmçinin Naxçıvan camaatının qış ərzaq məhsulları içərisində də özünəməxsus yeri var. Payız vaxtı elə ki, təsərrüfat işləri azalır, onda qadınlar ərİştə kəsirlər. Ərİştənin xəmiri lavaşın xəmirindən fərqli olaraq, bərk və bir az da duzlu olur. Adətən, ərİştə unu yazlıq və qırmızı buğdadan olur. Ərİştə kəsilən zaman qadınlar bir-birinə kömək edirlər. Qadınların 2-3 nəfəri kündələri vərđənələyir və ərİştəni kəsir, 1-2 nəfər kəsilən ərİştəni dəstələyir, cavan qız-gəlinlər isə kəsilən ərİştəni iplərə sərir. Ərİştə iplərdə quruduqdan sonra onu təmiz süfrə içərisinə yığıb, bir gündən sonra ocaqda sacın içərisində qovururlar. Ərİştədən ərİştə şorbası, ərİştə süzməsi, ərİştə plovu və s. yeməklər hazırlayırlar. El arasında ərİştədən hazırlanan yeməklərə isti yeməklər deyilir. Onu da qeyd edək ki, ərİştə şorbasına həm Qərbi Azərbaycanda, həm də Naxçıvanda sulu ərİştə (suyuğ ərİştə) deyirlər.

Bu bölgədə buğda və un məhsullarından müxtəlif yeməklər hazırlayırlar. Məsələn, tərək, xəşil, horra, xanatlandı və s. Qərbi Azərbaycan mətbəxində paxlalı bitkilərdən də geniş istifadə olunur. Noxud, lobya, mərciməkdən çeşid-çeşid yeməklər hazırlayan qadınlar maşş (lobya) şorbasına xüsusi önəm verirlər.

Əhalinin əsas təsərrüfat sahəsi əkinçiliklə yanaşı, maldarlıq da olduğundan Qərbi Azərbaycan mətbəxində maldarlıq məhsulları başlıca yer tutur. Heyvan mənşəli məsullar da mövsümi xarakter daşıyır. Heyvan məhsullarını təzə halda qida məhsulu kimi qəbul etdikləri ilə yanaşı, qış üçün də hazırlayıb saxlayırlar. Qış üçün tədarük olunan ərzaq məhsullarından biri də qovurmadır. Qovurma Azərbaycanın Naxçıvan və Qərbi Azərbaycan bölgəsində ən çox istifadə edilən qida məhsuludur. Qovurma ilin payız fəslində edilir. Qovurmaqlıq heyvan xırdabuynuzlu heyvanların erkəyindən seçilir. Övəc kəsilib bir gün saxlanılır ki, ətin suyu çəkilsin. Sonra əti doğrayırlar, ətin tikələri nisbətən böyük doğranılır ki, qovuranda sümüklər ovulmasın. Ət pörtlədilən zaman suya duz atırlar və qovurmaqlıq əti qaynadan zaman səriştəli qadınlar qazana suyu az tökürlər ki, ətinin suyu çıxır. Ət pörtləndikdən sonra onu yağda qızardırırlar. Əti qızardarkən, adətən, heyvanın özünün quyruq yağından istifadə edirlər. Quyruq yağında qızartdıqdan sonra, həmin yağ qovurma yığılmış qaba tökürlər. Əgər yağ qovurmanın üzərinə çıxdısa, onda deyirlər ki, ət özünü basdı.

Qərbi Azərbaycan ərazisində sevilən qida məhsulu kimi cızdıq da önəmli yer tutur. Belə ki, quzunun və yaxud erkəyin quruğunu balaca-balaca doğrayıb qızadırlar. Qızardıqdan sonra yağın süzüb götürürlər, cızdıqları isə qısa da saxlamaq olar və həmin müddət istifadə edə bilərlər. Naxçıvanda olduğu kimi, Qərbi Azərbaycanda da cızdığı soyuduqdan sonra ətçəkən maşından çəkib, tərkibinə yumurta, süd və şəkər tozu əlavə edib, qalın (tapı, dəstana) bişirirlər. Qalını, adətən, səhər-səhər şirin çayla yeyirlər.

Qərbi Azərbaycan əhalisinin mətbəxində qida məhsulları içərisində süd-ağartı məhsulları xüsusi yer tutur. Süd məhsullarına sarı yağ, süd, qatıq, pendir, qurut, şor, lor və s. misal göstərmək olar. Yay fəslində demək olar ki, Qərbi Azərbaycan mahallarının hamısında qatıq gündəlik qida məhsulları içərisində mühüm yer tutur. Qatıqdan hazırlanan ayranaşı (dovğa), qatıq aşı, qatıqlama, ayran, ovduq isti günlərdə əhalinin ən sevimli qida məhsulu hesab edilir.

Hələ qədim dövrlərdə etibarən Azərbaycanın bütün bölgələrində demək olar ki, pendir yemək öynələrində süfrəyə verilən ən sevimli təamlardan biridir. Bölgədə üzlü, üzsüz, ovma, döymə, motal, çilgi və s. pendir növləri qeydə alınmışdır.

Qərbi Azərbaycanın mətbəx mədəniyyətindən danışarkən bu ərazidə əkib-becərilən və yabanı şəkildə bitən bitki və tərəvəzlərdən hazırlanan şorabaları da qeyd etmək lazımdır. Bostan-tərəvəz məhsullarından xiyar, pomidor, qarpız, bibər, maaş (lobya), yabanı bitkilərdən çasır, bolu, sobu, cacıx, çöl kəvəri, quzuqulağı və s. turşuya qoyub qış mövsümünə saxlayırlar. Onu da qeyd edək ki, ölkəmizin bütün bölgələrində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycan bölgəsində də yeməklər, gündəlik və mərasim yeməklərinə ayrılır. Ərazidə ailə-məişət mərasimlərində hazırlanan yeməklərə xüsusi diqqət yetirilir və mərasim yeməkləri "üz ağardan xeyir-şər yeməkləri" kimi hazırlanma texnologiyası, həcmi və tərkibinin kaloriliyinə görə gündəlik yeməklərdən fərqlənirdi [1, s.232].

Mərasim yeməklərinə toyla bağlı mərasim yeməkləri, doğumla bağlı mərasim yeməkləri, yasla bağlı mərasim yeməkləri, bayramlarla bağlı yeməklər aiddir. Bölgələrimizin hamısında olduğu kimi, Qərbi Azərbaycan bölgəsində də bayram yeməkləri içərisində plov şah yemək sayılır. Bayram yeməkləri içərisində yarpaq və kələm dolması, mövsümlə əlaqədar üç bacı dolması bu bölgənin mətbəx mədəniyyətində xüsusi yer tutur.

Ailələrin bəzi özəl günlərində xüsusi yeməklər var ki, onların içərisində kabablar xüsusi yer tutur. Demək olar ki, kababların çeşidləri Naxçıvanla eynilik təşkil edir. Naxçıvanda olduğu kimi, burada da tikə kabab, lülə kabab, basdırma kabab, tava kabab və sacıçı və s. kabab növləri bişirilir [6, s.320].

Qərbi Azərbaycan mətbəxində bişirilən yeməklər içərisində küftəni, xaşlamanı, buğlamanı, bozpörtü xüsusilə qeyd etmək olar. Daş küftəsi Naxçıvan mətbəxində olduğu kimi, digər bölgələrdən fərqlənir. Belə ki, bu bölgənin hər bir ailəsində daş küftəsini döymək üçün yastı, üzəri hamar daş və əti döymək üçün yerli sənətkarlar tərəfindən düzəldilən toxmaq olurdu. Ət isə ya dana əti, ya da yağlı qoyun ətindən olurdu. Küftə üçün lazım olan bütün ərzaqlar ancaq daşda döyülür. İlk növbədə ət yuyulur, suyu süzülür və hissə-hissə daşın üzərinə qoyularaq döyülür. Ardıcıl olaraq qırmızı baş soğan, sonra isə bişmiş düyü və noxud ləpəsi döyülərək ətə qatışdırılır. Ətlə birlikdə döyülən ərzaqlar ağarana qədər döyülür. Sonra hazır olan məmulata məzrə (ancaq Naxçıvan və Qərbi Azərbaycanda bitən küftə pencəri), şüyüt və s. vurularaq əllə cəhlənir. Sonra hər bir küftənin içinə alça və yaxud zirinc qoyularaq qaynanmış suya salınır və bişirilir.

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycan mətbəxinin özünəxas fərqli xüsusiyyətləri var. Bölgələr üzrə yeməklərin fərqlənməsi süfrələrimizin zənginliyinə və maddi nemətlərin bolluğuna dəlalət edir. Xalqımızın ənənəvi yeməklərinin tarixi-etnoqrafik baxımdan Qərbi Azərbaycan materialları əsasında öyrənilməsi onu deməyə əsas verir ki, tarixi torpaqlarımızdan biri olan Qərbi Azərbaycanın mətbəxi zəngin kulinariya ənənələrinə malikdir və Naxçıvan mətbəxi ilə oxşarlıq təşkil etməklə Azərbaycan milli mətbəxinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 384 s.
2. Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi. Bakı: Avrasiya Press, 2006, 416 s.
3. Babayev, T. El ocaq başına yığışar/ tarixi, etnoqrafik etüdlər. Bakı: Azər nəşr, 1989, 365 s.
4. Qədirzadə, H.Q. Milli mətbəx və qonaqpərvərlik. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 112 s.
5. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 2001, 374 s.
6. Naxçıvan etnoqrafiyası . İki cildə, I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2023, 476 s.
7. https://azertag.az/xeber/irevan_xanliginin_bolge_metbexi_kitabinda_eksini_tapan_tarixi_heqiqetler-1742007

SUMMARY

Aytekin Gahramanova

THE NATIONAL CUISINE OF WESTERN AZERBAIJAN

West Azerbaijan cuisine is one of the ancient cuisines that forms the basis of today's modern cuisine of the Republic of Azerbaijan. The basis of West Azerbaijani cuisine is the dishes cooked in tandir, saj, oven. Every region of Western Azerbaijan has its own dishes. In general, roasting is one of the most famous dishes of Western Azerbaijan. In the past, because there was no refrigerator, they used natural methods to fry meat in its own oil to preserve food in the winter. They could keep roasted meat for at least 6 months. Roasting is an indispensable part of West Azerbaijani cuisine. Because almost all dishes are prepared on its basis. The variety of West Azerbaijani cuisine is due to the fact that it has rich flora and fauna. In addition to meat dishes, various cereals and mountain plants are used in this cuisine. The distinguishing feature of Yerevan cuisine from other cuisines is that along with animal products, these plants are used a lot. The study of the traditional dishes of our people from the historical-ethnographic point of view based on the materials of Western Azerbaijan suggests that the cuisine of West Azerbaijan, which is one of our historical lands, is a part of the national cuisine of Azerbaijan, which is very rich in culinary arts and is similar to the cuisine of Nakhchvan.

Keywords: *Western Azerbaijan, kitchen culture, roasting, yarma, dairy products, table culture, tandoor*

РЕЗЮМЕ

Айтекин Гахраманова

НАЦИОНАЛЬНАЯ КУХНЯ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Кухня Западного Азербайджана – одна из древних кухонь, составляющая основу сегодняшней современной кухни Азербайджанской Республики. Основу Западно азербайджанской кухни составляют блюда, приготовленные в тандыре, садже, печи. В каждом регионе Западного Азербайджана есть свои блюда. Вообще, запеканка – одно из самых известных блюд Западного Азербайджана. В прошлом, поскольку не было холодильника, мясо жарили естественными методами в собственном масле, чтобы сохранить продукты зимой. Они могли хранить жареное мясо не менее 6 месяцев. Обжарка является неотъемлемой частью Западно азербайджанской кухни. Потому что на его основе готовятся практически все блюда. Разнообразие кухни Западного Азербайджана обусловлено тем, что она имеет богатую флору и фауну. Помимо мясных блюд, в этой кухне используются различные злаки и горные растения. Отличительной особенностью ереванской кухни от других кухонь является то, что наряду с продуктами животного происхождения широко используются и эти растения. Изучение традиционных блюд нашего народа с историко-этнографической точки зрения на материалах Западного Азербайджана позволяет предположить, что кухня Западного Азербайджана, являющегося одной из наших исторических земель, является частью национальной кухни Азербайджана, который очень богат кулинарным искусством и похож на кухню Нахчвана.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, кухонная культура, обжарка, ярма, молочные продукты, столовая культура, тандыр

İRƏVAN MƏDƏNİ İRSİ

Nigar RAMAZANOVA

nigarramazanova955@gmail.com

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu

Xülasə

Bir xalqın mədəniyyət tarixini öyrənmək üçün oranın yaşayış ərazisinə nəzər salmaq və toponimlərini araşdırmaq lazımdır. Hər bir xalqın mədəni irsi onun sərvətidir. Tarixi abidələr, ustad memarların tikdiyi binalar, məşhur rəssamların çəkdiyi tablolar, yazıçı və şairlərin yazdığı bədii əsərlər, görkəmli bəstəkarların yaratdığı musiqi əsərləri, xalq sənətkarlığının nümunələri xalqın mədəni irsi sayılır. İstənilən ərazinin adı min illik tarix haqqında məlumat verir. Xalqın milli varlığını əks etdirən hidronimlər, etnonimlər, oronimlər, urbanonimlər xalqın ana dilində formalaşır və onunla yaşayır. Azərbaycan xalqının formalaşmasında fəal iştirak etmiş xürrəmilər, kimmerlər, skiflər, saklar, hunlar və digər çoxsaylı oğuz və qıpçaq türkləri bu bölgədə, xüsusən də Göyçə gölü ətrafındakı torpaqlarda yaşamış, özlərindən sonra dərin mədəni və tarixi iz qoymuşlar. Azərbaycan və bütün türk xalqlarına məxsus olan "Kitabi-Dədə Qorqud" qəhrəmanlıq dastanında təsvir olunan bir çox əlamətdar tarixi hadisələr, proseslər məhz Azərbaycanın bu bölgəsində - İrəvan xanlığı ərazisində baş vermişdir. Azərbaycanın elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi İrəvanda sənətkarlıq və tətbiqi sənət xüsusilə inkişaf etmişdi. İrəvan xalçaçılıq məktəbi, memarlıq, dekorativ-tətbiqi sənət, miniatür sənəti və s. üzrə sənətkarlıq məktəbləri var idi. İrəvanda yaradılmış və günümüze qədər gəlib çatmış çoxsaylı tətbiqi sənət nümunələri vardır: bədii ağac və daş üzərində oyma, döymə metal məmulatları, xalçalar, çini qablar, naxışlı tikmələr və s. Təəssüflər olsun ki, hazırda bu sənət növlərinin əksəriyyəti Ermənistanın və xarici ölkələrin muzeylərində ermənilərə məxsus nümunələr kimi nümayiş etdirilir.

Açar sözlər: *İrəvan, xanlıq, mədəniyyət, abidə, qala, saray, xalçaçılıq, tətbiqi-sənət*

Giriş

İrəvan xanlığı (Çuxursəəd) XVIII əsrin ortalarında Nadir şah imperiyasının süqutundan sonra yaranmış Azərbaycan dövlətlərindən - xanlıqlardan biri idi (Şəkil 1). Hazırda Ermənistan Respublikası ərazisində yerləşən bu torpaqlar yaxın keçmişdə - XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dövlətinə, İrəvan xanlığına məxsus olub [5, s.39]. XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunana qədər İrəvan xanlığının əhalisinin əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil edirdi. 1441-ci ildə erməni katolikos mərkəzi İrəvan bölgəsinə (Çuxursəəd) köçürülənə qədər bu ərazidə ermənilərə məxsus heç bir kənd və ya torpaq sahəsi mövcud olmayıb. XVIII əsrə qədər xanlığın paytaxtı İrəvanda səkkiz məscid var idi. İki qalanın içərisində, qalan altısı isə - Zal xan, Novruzəli xan, Sərtib xan, Hüseynəli xan, Hacı İmamverdi və Hacı Cəfər bəyin məscidləri İrəvanın şəhərətrafı kəndlərində yerləşirdi. Ən əzəmətlisi Hüseynəli xan məscidi və ya Göy məscid idi. Göy məscidin divarları mavinin bütün çalarlarında heyvətamiz dərəcədə gözəl mozaika ilə bəzədilmişdi. Bu məscid Azərbaycan memarlığının ən gözəl incilərindən hesab olunur.

Məscidlərdən müəyyən məsafədə, İslam ənənələrinə uyğun olaraq, səkkiz hamam tikilmişdi.

Hamamlar təkcə sakinlərin çimməyə gəldiyi yer deyildi, bura həm də görüşmək, asudə vaxt keçirmək üçün çox uyğun idi. Hər hamam binası şərq üslubunda hündür günbəzlərlə tamamlanırdı. Hamamlara işıq günbəzlərdəki dəliklərdən içəri keçirdi. Memarlığı və gözəlliyi ilə bənzərsiz olan bu hamamlar belə adlanırdı: Şəhri, Şeyxülislam hamamı, Mehdi bəy hamamı, Hacı Bəyim hamamı, Təpəbaşı hamamı, Hacı Əli hamamı, Hacı Fətəli hamamı və Kərim bəy hamamı. İrəvan xanlığı - Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi tarixində mühüm rol oynamış Qacar sülaləsindən olan türk xanları tərəfindən idarə olunurdu.

Şəkil 1. İrəvan xanlığı

Xanlığın bütün idarəetmə sistemi, onun ictimai-siyasi, mədəni-iqtisadi həyatı, əhalisinin məişət mədəniyyəti Azərbaycanın minilliklər boyu tarixi inkişafının ümumi sisteminin tərkib hissəsi olmuşdur (Şəkil 1). İnkişaf xüsusiyyətlərinə görə İrəvan xanlığı o dövrdə mövcud olmuş digər Azərbaycan xanlıqlarından heç bir şəkildə fərqlənmirdi. Mövcud olduğu bütün dövr ərzində İrəvan xanlığının ərazisində çoxsaylı Azərbaycan kəndləri və şəhərləri salınmış, minlərlə tarixi abidə - qalalar, məscidlər, minarələr, karvansaraylar, hamamlar tikilmişdir. Bölgədəki bütün yer adları - toponimlər Azərbaycan mənşəli olub. Bu təkzibolunmaz həqiqəti hətta erməni mənbələri də təsdiq edir. Xanlığın ərazisində qədim oğuz türklərinə məxsus saysız-hesabsız qəbiristanlıqlar və çoxlu sayda heyvan (qoyun) heykəlləri və məzar daşları var idi. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin möhürüdür. İrəvan şəhərinin yerləşdiyi ərazi müxtəlif dövrlərdə Urartu, Sasanilər, Ərəb xilafəti, Sacilər, Şəddadilər, Səlcuqlar, Eldəgəzilər, Elxanilər, Teymurilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər, Əfşarilər, Qacarlar kimi əzəmətli dövlətlərin tərkibində olmuşdur. İrəvan şəhərinin bir mərkəz kimi sosial-iqtisadi inkişafı Çuxursəəd bəylərbəyləri və İrəvan xanlığı dövrünə təsadüf edir. Orta əsr tarixi mənbələrində şəhərin adı Rəvan və İrəvan kimi göstərilir. Azərbaycanın indi Ermənistan Respublikası adlanan tarixi ərazisində çoxlu qalalar, qala-şəhərlər, hərbi istehkamlar mövcud idi. Orta əsrlər və rus işğalı dövrlərinə aid ədəbiyyatda indiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş və hərbi istehkam xarakterli qalalar: İrəvan qalası, Keçi qalası, Sərdarabad, Talın, Gümrü və Şorayel qalaları haqqında məlumat verilir. Bu qalalar arasında ən əzəmətli və hazırda tədqiqatlarda

tez-tez adı çəkilən İrəvan qalasıdır. Yuxarıda sadalanan qalaların hamısı İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra tədricən dağıdılaraq yer üzündən silinib. İrəvan qalası.

İRƏVAN QALASI haqqında ilk yazılı məlumat Səfəvilər dövrünə təsadüf edir. 1502-ci ildə Səfəvilər dövlətinin hökmdarı Şah İsmayılın qoşunları Qaraqoyunlu əmirilərini məğlub edərək İrəvan şəhərini işğal edirlər. XVII əsrin 40-cı illərində Cənubi Qafqaza səyahət edən məşhur türk səyyahı və coğrafiyaşünası Övliya Çələbi yazırdı ki, hicri təqvim üzrə 915-ci ildə (1509-1510) Şah İsmayıl vəziri Rəvanqulu xana qala tikdirməyi əmr edir. O da öz növbəsində bu qalanı tikdirərək onu Rəvan adlandırmışdır. Qalanın tikintisi 7 il davam etmişdir. 1554-cü ildə Sultan Süleymanın Cənubi Azərbaycana yürüşü zamanı İrəvan qalası yenidən türklər tərəfindən işğal olunur.

Şəkil 2. İrəvan qalası

Türk tarixçisi İbrahim Peçevi yazır ki, 1554-cü il iyulun 19-da görə türk qoşunları İrəvan şəhərinə daxil olaraq buradakı xan və sultanların əzəmətli saraylarını, onların park və bağlarını, xüsusən də Bağ-ı Sultaniyyə kimi tanınan möhtəşəm Xan bağını yandıraraq yerlə-yeksan ediblər. Qalanın qərb divarı Zəngiçay çayının strateji cəhətdən əlverişli yerdə yerləşərək sağ sahilində sıldırım qayaya söykənirdi. İrəvan qalası çayın hündür sahili boyunca uzanan qərb divarının tağlı forması istisna olmaqla, demək olar ki, dördbucaqlı formaya malik idi. Divarlar daş və çiy kərpicdən hörülmüşdü. Xarici divar təxminən 12 arşın hündürlüyündə idi. Bəzi mənbələrə görə qalanın 17 qülləsi olub. Xarici divardan 50-60 metr aralı olan daxili divar daha hündür olub, yarımdairəvi formaya malik bir neçə bürçdən ibarət idi. Düşmən xarici divarı aşmaq istəyərkən iki cərgə divar arasında dar boşluğa düşürdülər ki, bu da onların manevr etmələrini çətinləşdirdi. Qalanın üç qapısı var idi: cənub tərəf Təbriz və şimal Şirvan, üçüncü qapı isə körpüyə aparırdı və Körpü adlanırdı. Darvazalar qalın dirəklərdən düzəldilərək dəmir təbəqələrlə üzlənmişdi. Qala qapıları çöl divarda xüsusi otaqlarda yerləşən mühafizəçilər tərəfindən qorunurdu. Hər üç darvazanın yaxınlığında qalanın xarici və daxili divarları ara divarlarla birləşirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan qalasının divarları çox güclü idi və top mərmilərinin zərbələrinə tab gətirə bilirdi. Qalanın gizli su ehtiyatı var idi ki, bu da döyüşçülərin uzun mühasirəyə

tab gətirməsinə imkan verirdi. Növbəti hücumların biri zamanı rus qoşunları su anbarını aşkar edərək onu məhv etmişlər. İrəvan qalasının ətrafında düşmənin hücumlarını ciddi şəkildə çətinləşdirən iki gölməçə qazılmışdı. Qalanın şimal qapılarının yaxınlığında Yuxarı gölməçə adlanan göl var idi ki, bura su Qırxbulaq çayından gilli axar vasitəsilə verilirdi. Artıq su digər gil axarla aşağı gölməçəyə axırdı. Yuxarı gölməçə torpağa basdırılmış itiüclü ağac dirəklərlə əhatələnərək hasara alınmışdı. XVII əsrdə fransız səyyahı J.Şarden İrəvan qalasını təsvir edərkən onun divarının uzunluğunun 4000 addım olduğunu, qalada 800 evin olduğunu qeyd etmişdir. Səyyahın dediyinə görə, qalanın əhalisi yalnız azərbaycanlılardan ibarət olub, ermənilər bura yalnız iş məqsədilə gəlirmişər. İrəvan qalası Qalada bir neçə erməni dükanı olub. Ermənilər gündüzlər şəhərdə ticarətlə məşğul olur, axşamlar isə çıxıb gedirmişlər. Qaladakı tikililər şərq şəhərsalma üslubu üçün xarakterik idi: həyət və evlərə baxışı mümkünsüz olan hündür dar divarların kəsişdiyi dar küçələr. Qapılar çox dar və kiçik idi.

SƏRDAR QALASI. İrəvan xanlığında yerləşən digər qala Hüseyn xanın əmri ilə ucaldılmışdı və İran şah ordusunun komandanı Sərdar titulu daşıyan xanın adını daşıyaraq Sərdarabad (Şəkil 3) adlanırdı. Hər iki qala azərbaycanlı ustalar tərəfindən tikilmişdir.

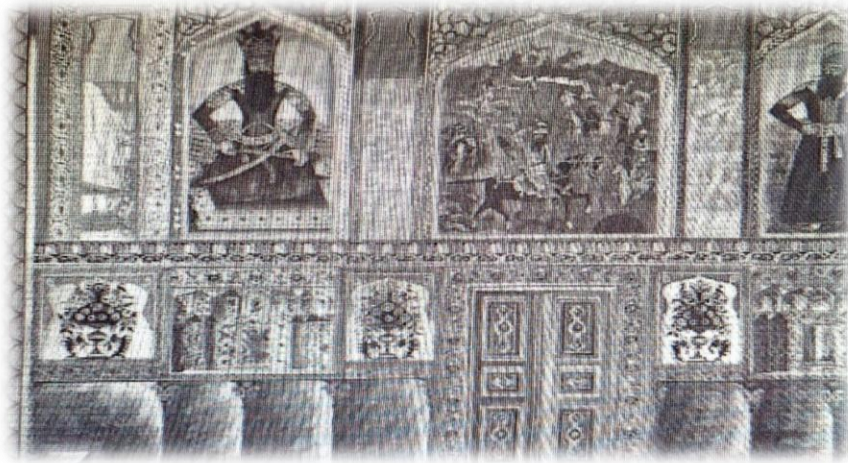
Şəkil3. Sərdarabad qalası

Sərdarabad qalası Alagöz dağının ətəyindəki geniş düzənlikdə yerləşirdi. Qala dördbucaqlı formaya malik olub, künclərində hündür qüllələri olan iki sıra hündür divarlarla əhatə olunmuşdu. Divarlar geniş darvazalara malik idi. Qalanın təxminən iki minlik qoşunu var idi, divarlarda 14 silah quraşdırılmışdı. Sərdarabad qalası o dövrün alınmaz istehkamlarından biri sayılırdı. Rus ordusunun İrəvan xanlığına qarşı son yürüşündə iştirak etmiş dekabrist E.Laçinovun verdiyi məlumata görə, qalada iki məscid olub. Ən qədim məscid qalanın salınması zamanı - 1510-cu ildə Şah İsmayıl Səfəvinin əmri ilə tikilib. Xan sarayının yaxınlığında I Şah Abbasın dövründə qurulmuş cümə məscidi yerləşirdi. Bu məsciddə kitabxana, mədrəsə və qonaqları qəbul etmək üçün otaqları var idi.

İRƏVAN XANLARININ SARAYI. İrəvan xanlığında çoxlu tikililər, diqqətəlayiq memarlıq kompleksləri var idi. Onların arasında Azərbaycan memarlığının ən böyük əsərlərindən biri olan Xan (Sərdar) sarayı (Şəkil 4) da var idi. Bu tikili 1578-ci ildə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin hökmdarı Toxmaq xan (İrəvan bəylərbəyi) tərəfindən

ucaldılmışdır. Xan sarayı İrəvan qalasının içərisində tikilmişdi. Toxmaq xan sarayla üzbəüz Zəngi çayının sağ sahilində böyük bir bağ salmışdı. Onu Xan bağı adlandırırdılar. XVII əsrin (Şəkil 3) ortalarında Qafqaza səfər edən türk səyyahı Övliya Çələbi İrəvan qalası və Toxmaq xanın cənnət kimi sarayı haqqında bir çox qeydlər etmişdir. Fransız səyyahları Jan-Batist Tavernye və Jan-Batist Şarden də müvafiq olaraq 1655 və 1673-cü illərdə İrəvan şəhərində olmuşlar. Onlar İrəvan qalası və onun içərisindəki tikililəri, o cümlədən Xan sarayını təsvir edən qrafik qeydlər aparmışlar. Xan saray kompleksində İslam adət-ənənələrinə uyğun olaraq məscidlər və hamamlar mövcud olub. İrəvan Xan Sarayını və digər memarlıq abidələrinin pəncərələrini rəngli şüşələr bəzəyirdi ki, bunlar da şəhərin özündə hazırlanırdı. İrəvan dülgərləri Asiya pəncərələri hazırlamaq bacarığı ilə məşhur idilər. Bu pəncərələr müxtəlif dizaynda xırda şəbəkələrdən yığılaraq rəngli şüşələrlə doldurulurdu. Hazır şəbəkəli pəncərələr kaleydoskopla bənzəyirdi və möhtəşəm görüntüsü var idi. İrəvanda şüşə yeddi rəngdə istehsal olunurdu - tünd qırmızı, qırmızı, çəhrayı, mavi, açıq mavi, yaşıl və narıncı. Lakin rus qoşunlarının şəhərə hücumu zamanı şüşə zavodu dağıdılır.

İrəvan şəhərinin çiçəklənmə dövrü İrəvan xanlığının hökmdarları Hüseynəli xan Qacarın (1759-1783) və onun oğlu Məhəmməd xanın (1784- 1805) hakimiyyəti illərinə düşür. Hüseynəli xan Xan sarayına daha da əzəmətli görkəm vermək istəyir və o dövrün tanınmış memarı Mirzə Cəfər Xoylunu İrəvana dəvət edir. Mirzə Cəfərin rəhbərliyi ilə Xan sarayında yenidənqurma (rekonstruksiya) işləri aparılır. 1791-ci ildə Məhəmməd xan Qacar Xan Sarayında möhtəşəm Güzgü Zalını tikdirir və Xan Bağında Yay pavilyonu saldırır.

Şəkil 4. Xan sarayı (fragment)

Beləliklə, əzəmətli tikili, saray kompleksi kimi son memarlıq həllini alır. İrəvan qalasının şimal-qərb hissəsində yerləşən Xan sarayı 1 hektara yaxın ərazini tuturdu. Saray qalanın şimal-qərb hissəsində yerləşmişdi və qaladan saraya qapı açılmış. Rəsmi tədbirlər üçün nəzərdə tutulmuş ikimərtəbəli saray binası trapesiya formasında (ölçüləri 36x35x31x25 m) olmuşdur. Sarayın Güzgü zalında Xan taxtının qarşısında müalicəvi xüsusiyyətlərə malik əqiq daşlarından ulduz formalı hovuz düzəldilmişdi. Sarayın bir hissəsində mərmərlə döşənmiş xan hərəmi yerləşirdi, burada da geniş hovuz var idi. Maraqlı cəhət orasıdır ki, həm relyefinin seçilməsi baxımından, həm də tikintinin memarlıq həlli baxımından Xoy, İrəvan və Şəki xanlarının sarayları bir-birinin sanki təkrarıdır. Bu, onu deməyə əsas verir ki, hər üç saray dövrünün məşhur memarı Mirzə Cəfər Xoylu

memarlıq məktəbinin üslubunda inşa edilmiş və yaxud restavrasiya edilmişdir. 1867-1874-cü illərdə Xan Sarayında bərpa işləri aparılmışdır. Bu iş Azərbaycan dəzgah rəssamlığının banisi Mirzə Qədim İrəvani tərəfindən görülmüşdür. O, Xan Sarayının Güzgü zalında portret və ornamental kompozisiyaların əksəriyyətini bərpa edərək yeni görkəm vermişdir. 1910-cu ildə akademik Nikolay Marr Güzgü Zalıının Zəngi çayına baxan hissəsinin, eləcə də sarayın açıq-boz plitələrinin və cilalanmış mərmərdən tikilmiş fontanlı hovuzun vəhşicəsinə dağıdılması faktını təsdiqləyərək bu haqda bəyanat yazır. Akademik Marr yalnız xatirəsi qalan Yay Pavilyonunun vəziyyətini ürəkaçıcı bir şəkildə təsvir edir.

İrəvan xanlığında böyük sənətkar təbəqəsi formalaşmışdı. Şəhərdə toxuculuq, dulusçuluq, dəriçilik, ayaqqabı istehsalı və papaqcılıq əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. Dərzilik, zərgərlik, dəmirçilik və misgərlik də inkişaf etmiş sənaye sahələri idi. Azərbaycanın bütün inkişaf etmiş sahələrində olduğu kimi, İrəvan sənətkarları da sex təşkilatlarında birləşirdilər. İrəvanda boya sənəti nəzərəcarpacaq dərəcədə irəliləmişdi. İrəvan şəhərinin və onun yerləşdiyi ərazinin zəngin florası təbii boyalar əldə etməyə, çoxrəngli parçalar istehsalına və məhsulların ticarət yolları ilə xarici bazarlara çıxarılmasına imkan verirdi. İrəvanda boyama ilə məşğul olan sənətkarlar məhəlləsi Şiləçi adlanırdı. Tədqiqatçı İ.Şopen yazırdı ki, boya sənətkarları iki növə bölünürdü:

- 1) Boyaqçı - parçanı göy rəngə boyayır;
- 2) Şiləçi - parçanı qırmızı və başqa rənglərə boyayır.

Naxış ustaları ağ kağız üzərində at və əjdaha təsvirləri olan müxtəlif naxışlar çəkirdi (süfrə üzərində, adətən, boşqab, qaşıq və çəngəl naxışları olurdu. Rusiya imperiyasının işğalından sonra bir çox azərbaycanlı sənətkarın şəhəri tərk etməsi nəticəsində boyaq məmulatlarının istehsalı kəskin surətdə azaldı. İrəvan xanlığının ərazisində hər ailənin əyirici dəzgahı vardı. Qadınların əyirdiyi saplardan müxtəlif çeşidlərdə pambıq parçalar toxunurdu.

Şəkil 5. Rəqqasə. M.Q. İrəvani

İrəvanda boyaq əldə etmək üçün əsasən koşenildən (qırmızı rəngdə cücü) istifadə olunurdu. Rusiya Elmlər Akademiyasının akademiki Qammel bu boyanı xüsusi olaraq tədqiq etmişdir. O, öz tədqiqatında İrəvan koşenili (Şəkil 5.) M.Q.İrəvani ilə Meksika koşenilini müqayisə edərək boyanın keyfiyyətli olduğunu göstərmişdir. İrəvan xanlığında miniatur janr da özünü göstərə bilmişdi. Rəssamlar sümük üzərində miniatürlər (əsasən ovçuluğu təsvir edən) çəkirdilər. Sümük üzərində yaradılmış miniatürlər bilavasitə İrəvan xanlığının mədəni irsi ilə bağlı idi. Yaradıcılığı Azərbaycan təsviri sənətində mühüm dönüş nöqtəsi olan Azərbaycan dəzgah rəssamlığının banisi XIX əsrin görkəmli ornamental-portret rəssamı Mirzə Qədim İrəvani (1825-1875) İrəvanda doğulmuş və Tiflis gimnaziyasını bitirmişdir.

Yaradıcılığının ilk dövründə - gənclik illərində İrəvani divar rəsmləri, ipək və qızıl saplarla tikmələr (güləbətin) üçün çoxlu naxışlar çəkir və trafaretlər düzəldirdi. Bu dövrlərə aid portretlər arasında Xəncərli adam, Atlı, Rəqqasə və Dərviş əsərləri daha çox maraq doğurur. Son iki əsər Bakıda - R.Mustafayev adına İncəsənət Muzeyində saxlanılır. Mirzə Qədim peşəkar rəssamlıq təhsili almasa da, istedadı sayəsində məşhurluq qazana bilmişdi. O, XIX

əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində şərq memarlığının şah əsərinin - İrəvandakı Sərdar sarayının divar rəsmlərinin bərpasında iştirak edib. Bu sarayda o, dörd böyük həcmdə yağlı boya ilə portret çəkmişdir. Bu portretlərdə şah və sərdarlarını (şah valiləri) tam ölçüdə təsvir etmişdir. Bunlar Fətəli Şah, Abbas Mirzə, Hüseynxan Qacar və Rüstəm Zəlin portretləridir. Sənətşünasların fikrincə, onlar Azərbaycan rəssamlığında ilk dəzgah əsərləridir. İrəvanın yaradıcılığında realistik elementlər, Azərbaycan incəsənəti üçün yeni növlər: dəzgah boyakarlığı və qrafika aydın şəkildə özünü göstərirdi. Rəssamın yaradıcılığı Azərbaycan incəsənətində yeni formaların yaranmasından xəbər verirdi. M.Q.İrəvaninin sayəsində Avropa incəsənətinin ənənələri Azərbaycan incəsənətinə nüfuz etmişdir. Ustad xalq yaradıcılığına məhəbbətini itirmədən adət-ənənələrdən, milli kanonlardan kənara çıxmağı bacarıb. Şərq miniatürləri üslubunu, xalq sənəti ilə Avropa rəngkarlıq üslubunu birləşdirən ustadın əsərlərindəki dekorativlik və realizm bir-birini qanunauyğun şəkildə tamamlayır. Beləliklə, İrəvani Azərbaycan təsviri sənətində yeni bir istiqamətin əsasını qoydu. Hazırda M.Q.İrəvaninin 23 əsəri məlumdur. Onun akvarel və karandaşla çəkdiyi 20 əsəri Bakıdakı Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində nümayiş etdirilir. İrəvaninin əsərlərinin özəlliklərindən biri də onların bir çoxunda müəllif imzasının olmasıdır. M.Q. İrəvaninin hazırda Sankt-Peterburqda Dövlət Ermitaj Muzeyində saxlanılan bir rəsm əsəri olduqca diqqətəlayiqdir. Bu əsər qovluq şəklində hədiyyədir. Sağdakı qovluğun içərisində güzgü, solda isə naməlum kişinin portreti var idi. Portretin altındakı yazıda General Karvilin üçün yazılmışdı. Bu kitabə onu deməyə əsas verir ki, M.Q.İrəvani bu əsəri o vaxt Qafqazda olan bir rus generalına hədiyyə edib. Qovluğun aşağı və yuxarı hissələrini bəzəyən ornamental naxışlar xalça kompozisiyasını xatırladır. Bu ornamental kompozisiyanın ən gözəl tərəfi onun orta hissəsindəki naxışlar idi. Bu hissədə şəffaf boyalarla bənövşə və qızılgül buketinin üzərində oturmaş bülbül təsvir edilmişdir. Təəssüf ki, İrəvaninin əksər əsərləri bu günümüzdə qədər gəlib çatmayıb. Onun İrəvanda qalan irsi erməni vandalları tərəfindən vəhşicəsinə məhv edilmişdir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan ərazisində bir neçə xalçaçılıq məktəbi fəaliyyət göstərir. Hər biri texnologiya, rəng, bəzək formaları ilə fərqlənir. İrəvan xalçaları qrupunun tarixi xüsusilə maraqlıdır. Bu gün İrəvan ölkəmizin bir hissəsi olmasa da, İrəvan xalçaçılıq sənəti itməyib. Bu xalçaları indi də sevgi ilə toxuyan sənətkarlarımız sayəsində yaşamağa davam edir.

Nəticə

Qərbi Azərbaycan çox rəngarəng və zəngin təbiətə malikdir. Qərbi Azərbaycanın bölgələri zəngin meyvə bağları və üzümlükləri, hər cür meyvələri, meşələri ilə məşhur idi. Bu yerlərin belə rəngarəngliyi xalçaları xüsusi çalarlarla zənginləşdirib, özünəməxsus rənglər verib. Rənglərin parlaqlığı bu bölgənin xalçalarının əsas xüsusiyyəti idi. İrəvanda hazırlanmış xalça kompozisiyasının qurulmasında əhalinin müxtəlif ideyaları, mifik baxışları, inancları xüsusi yer tuturdu. Ornamentlərin seçimində mifik quşlar, heyvanlar, eləcə də həndəsi fiqurlar mühüm yer tuturdu. İrəvan xalçaları xovlu (xalça, çallah, gəbə və s.) və xovsuz (palas, kilim, cecim, sumax, zili və s.) xalçalara bölünür. Bu xalçalar naxışların zərifliyi və zəngin koloriti ilə seçilir. Xalçalarda əksər hallarda buraxılış ili və toxucunun adı əks olunurdu. İrəvanın zəngin təbiəti bu bölgənin xalçalarına xüsusi çalarlar vermişdir. Çoxrəngli boyalar bu bölgənin xalçalarını digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət idi. Xalçaların naxışlı kompozisiyasının seçilməsində yerli əhalinin ideyaları, mifik inancları

mühüm yer tutmuş və bu, xalçalarda öz əksini tapmışdır. İrəvan xalçaları ornamental və süjetli olmaqla iki qrupa bölünürdü. Ornamental xalçalara xüsusi kolorit zənginliyi, əlvan naxışlar xas idi və ən çox toxunan xalçalar idi. İrəvanda toxunan xalçalarda da böyükölçülü göllər (medalyonlar) üstünlük təşkil edir. Azərbaycan Milli Tarixi Muzeyinin vitrinlərindən birində İrəvan xanlığına aid əşyalar sərgilənir. Bunlardan xalq geyimləri və məişət əşyaları üstünlük təşkil edir. Bundan əlavə, muzeydə İrəvan xanı Əli xana məxsus olan Məlayir xalçası nümayiş etdirilir və xanlığa məxsus bayraqlar muzeyin fondunda saxlanılır. Gürcüstan Milli Qalereyasında İrəvan xanlığına aid, Sərdarlar Sarayından Qacarlar dövrünə aid əşyalar var. Onların arasında məişət əşyaları, rəsmlər, eləcə də saray kompleksinin dekorasiyasının tərkib hissəsi olan mərmər plitələr var. 2019-cu ildə bu əşyalar ilk dəfə olaraq Heydər Əliyev adına Mədəniyyət Mərkəzində bərpa edilərək nümayiş olunub.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov, S. İrəvan şəhərində etnik çevrilişlər. "Azərbaycan" jurnalı, 1992, № 1-2.
2. Muradov, V. Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: tarixi və xalçaları. (XVIII əsrin II yarısı-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: MHSPoliqraf, 2015, 224 s.
3. Zeynalov Ə. İrəvan ziyalıları. Bakı: 1999.
4. Б.А.Рыбаков, М.Т.Белявский, Г.А.Новицкий, А.М.Сахаров. История СССР с древнейших времён до конца XVIII в.. 2-е изд., перераб. и доп. М. Высшая школа, 1983.
5. İrəvan xanlığı xalq yaşayış evləri (XVIII-XIX əsrlər). Bakı: 234 s.
6. zen.yandex.ru>...irevanskogo-i...irevanskogo-hanstva-...
7. iravan.info>irevan_ziyalilari.html

SUMMARY

Nigar Ramazanova

THE CULTURAL HERITAGE OF IRAVAN

In order to learn the cultural history of a people, it is necessary to look at the place of residence and study its toponyms. The cultural heritage of every nation is its wealth. Historical monuments, buildings built by master architects, paintings by famous artists, artistic works written by writers and poets, musical works created by prominent composers, examples of folk crafts are considered the cultural heritage of the nation. The name of any area tells about a thousand years of history. Hydronyms, ethnonyms, oronyms, urban names reflecting the national existence of the people are formed in the native language of the people and live with it. Khurramis, Cimmerians, Scythians, Saks, Huns and many other Oghuz and Kipchak Turks who took an active part in the formation of the Azerbaijani people lived in this region, especially in the lands around Lake Goycha, and left a deep cultural and historical mark. Many significant historical events and processes described in the heroic epic "Kitabi-Dada Gorgud" belonging to Azerbaijan and all Turkic peoples took place in this region of Azerbaijan - the territory of the Iravan Khanate. As one of the scientific and cultural centers of Azerbaijan, crafts and applied arts were particularly developed in Irevan. Irevan carpet weaving

school, architecture, decorative-applied İrevan xanlığı xalq yaşayış evləri (XVIII-XIX əsrlər) art, miniature art, etc. there were craft schools. There are numerous examples of applied art that were created in İrevan and have survived to this day: artistic wood and stone carving, forged metal products, carpets, porcelain dishes, patterned embroideries, etc. Unfortunately, most of these types of art are displayed in the museums of Armenia and foreign countries as samples belonging to Armenians.

Keywords: *İrevan, khanate, culture, monument, castle, palace, carpet weaving, applied art*

РЕЗЮМЕ

Нигяр Рамазанова

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ИРВАНА

Для того, чтобы узнать культурную историю народа, необходимо посмотреть на место проживания и изучить его топонимы. Культурное наследие каждого народа – это его богатство. Исторические памятники, здания, построенные мастерами-архитекторами, картины известных художников, художественные произведения, написанные писателями и поэтами, музыкальные произведения, созданные выдающимися композиторами, образцы народных промыслов считаются культурным наследием народа. Название любой местности говорит о тысячелетней истории. Гидронимы, этнонимы, оронимы, городские названия, отражающие национальное бытие народа, образуются в родном языке народа и живут с ним. Хуррамы, киммерийцы, скифы, саки, гунны и многие другие тюрки-огузы и кыпчаки, принявшие активное участие в формировании азербайджанского народа, жили в этом регионе, особенно в землях вокруг озера Гейча, и оставили глубокий культурно-исторический след. Многие значительные исторические события и процессы, описанные в героическом эпосе «Китаби-Дедэ Горгуд», принадлежащие Азербайджану и всем тюркским народам, происходили в этом регионе Азербайджана – на территории Иrevанского ханства. Как один из научных и культурных центров Азербайджана, в Иrevане особенно были развиты ремесла и прикладное искусство. Иrevанская школа ковроткачества, архитектуры, декоративно-прикладного искусства, искусства миниатюры и др. существовали ремесленные школы. Имеются многочисленные образцы прикладного искусства, созданные в Иrevане и дошедшие до наших дней: художественная резьба по дереву и камню, кованые изделия из металла, ковры, фарфоровая посуда, узорные вышивки и др. К сожалению, большинство этих видов искусства экспонируются в музеях Армении и зарубежных стран как образцы, принадлежащие армянам.

Ключевые слова: *Иrevан, ханство, культура, памятник, замок, дворец, ковроткачество, прикладное искусство*

ZƏNGƏZURUN EPIQRAFİK ABİDƏLƏRİ

Zenfira SEYİDOVA

turalmemmedov521@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın tarixi və əbədi torpaqları olan Zəngəzurun İslam dövrü epiqrafik abidələrinin bir qismindən bəhs edilir. Türbələr və məzar daşları üzərindəki kitabələrdə İslam dininin böyük şəxsiyyətlərinin adlarının yazılması bu regionun əhəmiyyətini göstərir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdəki salamat qalmış abidələrdə aparılacaq elmi tədqiqatlar Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün növbəti bir elmi nəticə olacaqdır.

Açar sözlər: *Zəngəzur, İslam dövrü abidələri, türbə, sənduqə, epiqrafika, qoç abidələr, məzar daşları*

Azərbaycanda daşyonma sənəti əsasən memarlıq tikililərinin monumental-dekorativ tərtibatında, məzarüstü abidələrin və heykəl fiqurların bəzədilməsində geniş yayılmışdır. Yerli ustaların daşların üzərində həkk etdikləri naxış təsvirlərində, yaşadıqları dövrün dekorativ və təsviri görünüşü əksini tapmışdır.

Məzarüstü abidələrin, baş daşı və sənduqələrin zəngin bədii tərtibatı Azərbaycanda vaxtilə çox mahir nəqqaş, xəttat, həkkakların olduğunu göstərir. Müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində yaşamış ustaların özünəməxsus üslubu, orijinallığı ilə seçilirdi. XVII-XX əsrin əvvəllərində ən yaxşı xəttat, həkkak, nəqqaş və digər bədii daşyonma sənəti ustaları məzarüstü abidələrlə yüksək sənətkarlıq nümunələrini təqdim etmişlər [7, s. 12].

Azərbaycanda qəbirüstü abidələri bəzəyən təsvir motivləri xalqımızın maddi-mənəvi mədəniyyətinin xəzinəsinə daxil olan tarixi dövrlərdəndir. Orta əsrlərdə tanınmağa başlamış insanın ölümü ilə, eyni zamanda dini təfəkkürlə bağlı olan qəbirüstü abidələr, baş daşı, sinə daşı, sənduqə, memarlıq tikilisi olan türbələr mərhumun xatirəsini əbədləşdirmək məqsədi daşıyırdı, bu baxımdan həmin abidələrin bədii tərtibatına xüsusi diqqət yetirmək zəruri etmişdir. Bununla da qəbirüstü abidələrin bədii tərtibatı sahəsindəki, işin özünəməxsus tarixi inkişaf ənənələri meydana çıxır. Bu, xüsusilə ictimai-tarixi dövrün, bədii-estetik ənənələri, sənətkarlıq məsələləri, dini ideologiya ilə sıx bağlı olmuşdur. Ona görə də Azərbaycan qəbirüstü abidələrinin bədii tərtibatının inkişaf təmayülü ibtidaidən başlayaraq aliyə doğru dinamik bir proses keçmişdir. Bu proses qəbirüstü abidələr üzərindəki kompozisiya həlli, simmetriya prinsipləri kimi ən mühüm bədii tərtibat cəhətlərində təsviri motivlərin icra texnikasında və s.-də təzahürünü tapır.

Qəbirüstü abidələrin bədii tərtibatına diqqətin güclənməsi bir tərəfdən mərhumun xatirəsi ilə bağlı idisə, digər tərəfdən hələ qədimdən əcdadlarımızın daşa olan müqəddəs inamı məsələsi ilə əlaqədar idi. Məhz bu inamın nəticəsi kimi daşı bəzəmək, ona nəqşlər vurmaq kimi daşışləmə sənətinin xüsusi bir sahəsi – daşoyma, həkkaklıq, nəqqaş və xəttatlıq sənət istiqamətləri meydana gəlir ki, bununla da ən maraqlı doğuran nümunəsi

qəbirüstü abidələr hesab edilir. Qeyd edək ki, məzarların üzərində oyulmuş ornamental kompozisiyalar, təqdim edilmiş həndəsi və nəbatı motivlər, müxtəlif tətbiqi sənətlərinin sahələrindən götürülmüşdür. Buna misal olaraq, xalça sənətindən götürülmüş haşiyə, medalyon, kənar, buta, çoxbucaqlı ulduzlar və başqa bu cür naxışlar çıxış edə bilər [4, s. 45]. Bu kompleksin məzarüstü daşlarının relyefləri üzərində dəfn edilən insanların peşəsinə aidiyyəti olan əşyalar da təsvir olunurdu. Dini kitabın, Quranın, möhürün və rəhlin təsvirləri bu mənada çox xarakterikdir. Bu cür təsvirlər din xadimlərinin, axund və şeyxin məzar daşlarının üzərində həkk edilirdi.

Məzar lövhələri mərhumun müxtəlif məşğuliyyətinin lal şahidləridir. Onların üzərində həkk olunmuş müxtəlif səhnələr kişilərin ən sevimli məşğuliyyəti ov səhnələrini təsvir edirdi. Ov səhnələrinin təsviri odlu və soyuq silahların təsvirləri ilə müşayiət edilirdi: tufəng, tapança, nizə, oxlarla kaman, balta, bıçaq və s. Beləliklə, məlum olur ki, Azərbaycanda inkişaf etmiş orta əsrlərdə inşa edilmiş türbə, mavzoley, sənduqə, qəbirüstü abidələr öz bədii-estetik həlli ilə seçilirdilər.

Orta əsrlər dövrü Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində epigrafiq abidələrin mühüm yeri vardır. Xalq bir çox tarixi əhvalatları daş lövhələrə yazmaqla, abidələrin üzərində kitabələr həkk etməklə bir sıra ictimai-iqtisadi problemlərə, mədəniyyət tarixinə aid çox zəngin və qiymətli salnamələr qoyub getmişlər. Bütün orta əsrlər boyu şərq dünyasını Avropa ilə birləşdirən karvan ticarət yolları məhz Azərbaycandan keçirdi. O zaman bu yolların üzərində tikilmiş epigrafiq yazılar memarlıq abidələrinin nə vaxt tikildiyini, bu və ya başqa tikinti komplekslərinin ölkənin ictimai-siyasi həyatında nə kimi rola malik olduğunu, karvan ticarət yollarının hansı dövrdə daha da qaynar həyat keçirdiyini araşdırmaqdan ötrü ən dəqiq informasiya verən ilk mənbə hesab edilir [1, s. 113].

Bu sıradan Azərbaycanın ayrılmaz tarixi torpaqları olan Qarabağ və Zəngəzur diyarının epigrafiq abidələri vətən tariximizin öyrənilməsi üçün yüksək əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edək ki, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, tarix üzrə elmlər doktoru Ziya Bünyadov Urud kəndində olarkən bu abidələri tədqiq etməyi tövsiyə etmişdir. Alimlər arasındakı birgə epigrafiq ekspedisiya zamanı Azərbaycan SSRİ arxeoloqları tərəfindən Urud kəndindəki abidələr araşdırılıb, şəkilləri çəkilib və qeydiyyatı aparılmışdır. Urud baş daşı abidələrinin epigrafiyası və relyef təsvirlər Alban dövlətinə aid olan Sünik ərazisində məskunlaşan Alban qəbilələrin türkləşdirilməsi prosesini nümayiş etdirir. Akademik Z. Bünyadov eləcə də Urud qəbiristanlığındakı qəbir daşlarının dini-milləti mənsubiyyəti və tarixi əhəmiyyəti barədə dəyərli fikir söyləmişdir. Həmçinin Urud abidələri M. Nemətin "Azərbaycan memorial abidələri" kitabında öz önəmli yerini tutmuşdur [8, s. 5].

XX əsrin ən böyük araşdırmaçılarından olan epigrafiq, tarixçi və şərqşünas Məşədi xanım Nemətin Azərbaycan epigrafiq abidələrinin öyrənilməsində böyük töhfələri vardır. 50 il ərzində Azərbaycanın diyarlarını qarış-qarış gəzərək abidələri bir-bir araşdırıb qeydə alan alim sonrakı illər ərzində zəhmətinin nəticəsi olan "Azərbaycan epigrafiq abidələr toplusu" adı ilə 6 cildə ibarət kitab nəşr etdirmişdir. Bu kitablar Azərbaycan epigrafiyasının öyrənilməsi sahəsində baza rolunu oynayan kitablardan sayılır.

XVIII – XX əsrin əvvəllərində yaradılmış məzarüstü abidələrin araşdırılması hələ ötən əsrin ortalarından başlamışdır. Memorial abidələri bəzəyən relyeflərin tədqiqi Məşədi xanım Nemətova tərəfindən 1950-ci illərdən başlamışdır. M. Nemətova sənətsünlük

tarixində məlum olmayan bədii daşyonma sənəti məktəblərini, onun əsasını qoymuş ustaları, onların davamçıları üçün fəaliyyətinin xronoloji cərgivələrini və əsərlərini yayıldığı sahələri müəyyənləşdirmişdir. Alimin məzarüstü abidələrə həsr olunmuş silsilə tədqiqatlarında məzar daşlarının üzərindəki epigrafiq yazıların mənası və əhəmiyyəti araşdırılmış, təsvir olunmuş müxtəlif səpkili təsvirlərin mənşəyi və semantikasi açıqlanmışdır.

XX əsrin 60-70-ci illərində M.Nemətovanın Qarabağ və Zəngəzur mahalında apardığı epigrafiq elmi tədqiqatlar, regionunun bir sıra tarixi məsələlərinin həllində müstəsna əhəmiyyətə malik olmuşdur. Alimin Qarabağ diyarında, Cəbrayıl rayonunun Şıxlar kəndindəki el arasında "Şıx Baba piri" adı ilə tanınan ziyarətghahda apardığı epigrafiq elmi araşdırmalarla aydın olmuşdur ki, türbənin içərisində böyük alim, əzəmətli şeyx Şeyx Hüseynin oğlu Şeyx Əbdürrəhman dəfn edilib [3, s. 16]. Bu pir, məhz elə elm adamlarını vaxtilə Avropa ölkəsinin yaxın şərq ilə birləşdirən "Böyük İpək Yolu" üzərində mövcud olmaqla intensiv həyat keçirmiş, mədəni-ideoloji, sosial, siyasi-iqtisadi mərkəzlərdən biri olan Xanəqahda xalqımızın müqəddəs yer kimi qoruduğu tarixin izlərində elmin və mədəniyyətin sirlərini açmağa çağırır. Şeyx Babanın məzar daşı üzərində farsca həkk edilmiş kitabədə deyilir: "Bildim ki, mənim taleyim mənim təbiətimdir, o da çox üzü dənükdür" [3, s. 17].

Azərbaycanın epigrafiq abidələrinə, eyni zamanda Azərbaycan torpaqları olan Zəngəzur mahalında da rast gəlinir. Bu mahalın Çuxursədd vilayətindəki Cəfərabad kəndində tədqiq edilmiş 8 bucaqlı türbə və onun kitabəsi maraq doğurur. Məlumatlara əsasən, bu yerdə Çuxursədd vilayətinin əmirlərinə məxsus bir neçə türbə binası tikilmiş, lakin bu türbələrin kitabələri mənfur ermənilər tərəfindən qəsdən dağıdılmışdır. Zamanında burada mövcud olan 1 müsəlman qəbiristanlığındakı tarixi abidələrdən də heç biri bu günümüzdə qədər qalmayıb. Cəfərabad türbəsinə vilayətin tanınmış 2 əmiri olan Pir Hüseyn və onun atası Əmir Səidin adları həkk edilmişdir [2, s. 40-41].

Zəngəzur mahalının Urud kəndindəki orta əsr qəbiristanlığında qalmış qoç şəkilli sənduqə formalı məzar daşları üzərində professor M.Nemətovanın 1961-1963-cü illərdə apardığı elmi-tədqiqatlar, alimin epigrafiq elmində demək olar ki, 50 illik araşdırmalarının ən mühüm yeniliyi hesab edilir. M.Nemətovanın Urud qəbiristanlığındakı tədqiqatları nəticəsində daşlar üzərində ərəb qrafikasında həkk olunmuş kitabələrin, İslam dini ilə əlaqədar duaların və qədim türkdilli tayfaların dini ayinləri ilə əlaqədar onqonların sirli qalan məqamları üzə çıxarılmışdır. Alimin epigrafiq elmi sahəsindəki Urud kəşfləri xalqımıza qarşı torpaq iddiasında olan ermənilərə tutarlı cavab olmaqla Azərbaycanın tarixi ərazi bütövlüyünün müdafiə edilməsi prinsiplərini də əsaslandırmış və beləliklə, Cənubi Qafqazda yeni tarixi konsepsiyasının əsasını qoymuşdur. Zəngəzurun Urud qəbiristanlığındakı kəndxuda Şıx Rzanın oğlu Əmrusəlin sənduqə formalı, miladi 1478-ci il tarixli bir məzar daşında ərəbcə "Allah, Məhəmməd, Əli min evladi uğvan" (ağvan-uğvan Alban deməkdir) sözlərinin həkk edilməsi və bu tip kitabələrin XVII əsr sənduqələrində də təkrarlanması bu abidələrin Azərbaycan tarixşünaslıq elmində mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu ortaya çıxarır. Bu sözlər 1578-1579-cu il tarixli Əmirəmin oğlu İftixarın qoçşəkilli xatirə abidəsinin sağ tərəfində də təkrar olunub.

1926-cı ildə A.Ələkbərov tərəfindən aşkar olunan Urud abidələrinin XX əsrin 60-cı illərində geniş tədqiqi ilə sübut olunmuşdur ki, bu məzar daşlarındakı epitafiyalar və

təsvirlər vaxtilə Qafqaz Albaniyası ərazisi olan Sünikdə yaşamış Ağvanların müsəlmanlığı qəbul etməsinə dəlalət edir [2, s. 42].

Urud kitabələri üzərindəki epitafiyalar təhlil ediləndən sonra məlum olub ki, alban tayfaları İslam gələndə müsəlmanlığı qəbul edərək bugünkü Azərbaycan xalqının təşəkkül tapmasında iştirak etmişlər [8, s. 18].

Bir dəfə Ulu Öndər Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında alimlərlə birgə keçirilmiş iclasların birində professor M.Nemətova çıxış edərək Zəngəzurun Urud abidələri və bu qəbiristanlığın ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə qəsdən dağıdılması haqqında həqiqətləri ölkə rəhbərinin diqqətinə çatdırmışdır. Alim qeyd etmişdir ki, Urud qəbiristanlığı tarixin böyük bir məsələsinin üstünü açıb. Belə ki, bütün tarixçilər İslamın Qafqaza gəlişinə qədər xaçpərəst olan alban tayfalarının erməniləşməsi və gürcüləşməsi haqqında yazırdılar. Akademik Ziya Bünyadov "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə" adlı əsərində yazır ki, "...necə oldu ki, Zəngəzur mahalında yaşayan tayfalar Qriqorian xaçını qəbul edib erməniləşdirilən, gürcü xaçını qəbul edib gürcüləşdilər. Bəs bunların türkləşəni, islamı qəbul edəni olmadımı?!" Urud məzarlarının tədqiqi də tarixin bu qaranlıq səhifəsini üzə çıxardı. Məhz burada Oğuz, Türk tayfalarına aid daşlar üzərindəki təsvirlər araşdırılmaqla bu suala cavab tapılmış oldu [5, s. 22].

1990-cı ildə M.Nemətova erməni alimləri Akapyonı, Papazyanı, Arekolyanı, Xaçaturyanı susdurmuş, onların Urud qəbirlərinin ermənilərə aid olması haqqındakı iddialarının saxta olduğunu sübut etmişdir. Erməni alimi Akopyan M.Nemətovaya qarşı iddialarla çıxış etməyə başlamış və demişdir ki, "...xeyr, siz səhv edirsiniz, Əmir Teymur orta asiyadan gələndə bu tayfalara zorla İslamı qəbul etdirib. Burada xəttatın səhvi var, xəttat savadsız olub və Məşədi xanım da səhv oxuyub". Daha sonra ermənilər traktorlarla qəbiristanlığı məhv etməyə başlayıblar. M.Nemətova Papazyana cavab məktubu yazaraq deyib ki, "...əgər Urud qəbiristanlığı erməni abidəsi idisə bəs nəyə görə o qəbiristanlığı dağıtdınız, məhv etdiniz, viran qoydunuz?! Əgər siz o məzar daşlarının ermənilərə aid olduğunu sübut edə bilsəydiniz, bu gün də onu şüşənin içinə salıb əldən-ələ bütün dünyanı gəzdirərdiniz ki, baxın bu bizim tariximizdir. Çünki sübut edə bilmədiniz. Xəttat düz yazmışdı. Məşədi xanım da düz oxumuşdu".

Bütün bu qeyd olunanlar, əlbəttə ki, Azərbaycanın tarixi, əzəli torpaqlarının epiqrafik abidələri haqqında yazılan az bir qismidir. Qarabağda və onun ətrafında yüzlərlə məzar daşları və onlar üzərindəki epitafiyalar öz varlığını qoruyub saxlamaqdadır. Baxmayaraq ki, işğal dövründə ermənilər tərəfindən çox dağıntılara və tələfata məruz qalan İslam dini abidələri, yəni məscidlər, türbələr və dini inanc yerləri olmuşdur. Şübhəsiz ki, işğal olunmuş ərazilərdə qalan və İslam dövrünə aid olan tarixi abidələrin ermənilər tərəfindən xüsusi amansızlıqla dağıdılmasının əsas səbəbi onların üzərində olan müsəlman epiqrafikasında yazıların olması ilə izah edilə bilər. Çünki bu abidələri erməniləşdirmək və qeyri-Azərbaycan abidələri kimi təqdim etmək mümkün olmadığı üçün onlar bu cür vəhşiliyə əl atıblar [6].

Qüdrətli Azərbaycan dövləti və onun şanlı ordusunun tarixi qələbələri ilə düşmən işğalından azad olunmuş o müqəddəs torpaqlarımızda yaxın gələcəkdə epiqrafik abidələr yenidən qeydə alınacaq və bu abidələrdə genişmiqyaslı elmi-tədqiqatlar aparılacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Nemət, M. Azərbaycan epigrafik abidələri toplusu. I cild, Bakı: 1948
2. Nemətova, M. Əsrlərin daş yaddaşı. Bakı: 1987
3. Nemətova, M. Azərbaycanda pirlər. Bakı: 1992
4. Əfəndi, R. Azərbaycanda dekorativ tətbiqi sənəti. Bakı: 1999
5. ADMİU "Mədəni irsin qorunmasının aktual problemləri" Beynəlxalq elmi praktik konfransın materialları, Bakı: 2022
6. "Azərbaycan" qəzeti 30 yanvar 2021
7. "Elm və həyat jurnalı" 1986-cı il, № 12
8. Bağirova, D. XVII-XX əsrin əvvəli Azərbaycan məzarüstü abidələrinin bədii tərtibatı. Avtoreferat, Bakı: 2018

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN MENTAL DƏYƏRLƏRİNİ YAŞADAN FOLKLOR ÖRNƏKLƏRİNİN JANR İMKANLARI

Bilal HÜSEYNOV

bilalalarli58@mail.ru

ORCID iD: 0000-0002-2249-6487

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Folklor xalqın tarixi yaddaşdır. Xalq bütün zamanlarda yaşantılarını və həyat tərzini folklorla köçürməyə çalışmışdır. Əlbəttə, dinc dövrlərdən fərqli olaraq, müharibələr, münaqişələr və təbii fəlakətlər folklorda daha çox yer almışdır. Bu da həmin hadisələrin xalqın həyatında oynadığı potensial dəyişikliklərlə bağlıdır. Belə hadisələrdən biri Azərbaycan xalqının uzun illər boyunca düçar olduğu məhəlli münaqişələrdir, daha konkret desək, ermənilərin vaxtı ilə qucağına sığdığı bu xalqa qarşı olan torpaq iddialarının acı nəticələridir. İllərcə qoşub-düzdüüyü həyatını və həyatini olduğu kimi qoyub çıxan qaçqın və köçkün ailələri özləri ilə yalnız bir sərvəti götürə bilirlər. Bu, xalqın yüzillər boyunca formalaşmış, təkmilləşmiş, kamilləşmiş söz yaradıcılığı – folklordur. Folklor tarixi olayların söz yaşantısıdır. Xalqı özünə qaytaran, mənəviyyatına bağlayan, adətinə-ənənəsinə sədaqətli edən folklor həm də şəxsiyyət bəliertisi, kimlikdir. Folklor örnəklərindəki başlıca amillərdən biri də qaçqınların və köçkünlərin doğma yurd-yuvalarına dönmək inamına köklənir. Nə qədər ağırılı mövzu olsa da, folklor örnəyini yarananlar ədalətin qələbə çalacağına, Azərbaycan türklərinin doğma diyarlara qayıdacağına, torpaqlarımızın işğaldan azad olunacağına ümidlərini itirmirlər. Böyük psixoloji zərbələr almış, yurdunu-yuvasını itirmiş qaçqın və köçkünə ən yaxşı dəstək onun mənəvi sərvətini özünə qaytarmaqdır. Qərbi Azərbaycandan toplanmış folklor örnəkləri bu məqsədə xidmət edir.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan folklorunun janr imkanları, mental dəyərləri yaşadan folklor örnəkləri*

MOTİV

Folklor xalqın tarixi yaddaşdır. Xalq bütün zamanlarda yaşantılarını və həyat tərzini folklorla köçürməyə çalışmışdır. Əlbəttə, dinc dövrlərdən fərqli olaraq, müharibələr, münaqişələr və təbii fəlakətlər folklorda daha çox yer almışdır. Bu da həmin hadisələrin xalqın həyatında oynadığı potensial dəyişikliklərlə bağlıdır. Belə hadisələrdən biri Azərbaycan xalqının uzun illər boyunca düçar olduğu məhəlli münaqişələrdir, daha konkret desək, ermənilərin vaxtı ilə qucağına sığdığı bu xalqa qarşı olan torpaq iddialarının acı nəticələridir. İllərcə qoşub-düzdüüyü həyatını və həyatini olduğu kimi qoyub çıxan qaçqın və köçkün ailələri özləri ilə yalnız bir sərvəti götürə bilirlər. Bu, xalqın yüzillər boyunca formalaşmış, təkmilləşmiş, kamilləşmiş söz yaradıcılığı – folklordur. Folklor tarixi olayların söz yaşantısıdır. Xalqı özünə qaytaran, mənəviyyatına bağlayan, adətinə-ənənəsinə sədaqətli edən folklor həm də şəxsiyyət bəliertisi, kimlikdir.

Material və metodlar. Araşdırmanın materialını Qərbi Azərbaycanın Ağbaba, İrəvan, Göyçə, Qaraqoyunlu, Zəngəzur və Dərələyəz bölgələrindən toplanmış nümunələr, bu nümunələr əsasında yazılmış elmi məqalələr və konfrans materialları təşkil edir. İlkin istinad mənbəyi kimi "Qərbi Azərbaycan folkloru" iki cildliyindəki [Qərbi Azərbaycan folkloru, I c., 2023, 400 s. və Qərbi Azərbaycan folkloru, II c., 2023, 404 s.] toplama materialları əsas götürülür. Toplanmış folklor materiallarının tematik xüsusiyyətləri və janr özəllikləri araşdırılır, həmin nümunələrin milli mental dəyərlərlə əlaqəsinə diqqət yönəldilir. Araşdırma tədqiqat, təsvir və müqayisə metodlarına əsaslanır.

Öldə olunan nəticələr

Qərbi Azərbaycanın folklor örnəklərinin öz "bətnində" yaşatdığı milli mental dəyərlər:

-Folklorun ayrı-ayrı janrları ədəbi ənənələri (növlər və janr imkanlarını) gələcək nəsillərə ötürür;

-Folklor örnəkləri dilin söz ehtiyatlarını, dialektal xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır;

-Folklor örnəkləri etnoqrafik mənbədir, onda milli adətlər, davranış mədəniyyəti, əxlaqi prinsiplər, ibrətamiz fikirlər öz əksini tapır;

-Folklor örnəkləri yer-yurd adlarının, coğrafi məkanların mənsubluq kateqoriyasının yaddaşlardan silinməsinin qarşısını alır, toponimik rəvayətlərdə və əfsanələrdə, dastanlarda etnoməkan çərçivəsində qoruyub yaşadır;

-Folklor örnəkləri memuaristik xarakterdədir, xatirə, əhvalat, rəvayət janrlarında tarixi hadisələrə, siyasi münasibətlərə, şəxsiyyət amilinə şifahi söz sərvəti vasitəsi ilə işıq salır;

-Folklor örnəkləri elin-obanın yaradılış, yaşam göstəricilərini (toydan yasadək olan ənənələri nəsillərdən-nəsillərə ötürən janrlar və janrdaxili dəyişmələr çərçivəsində) sənədləşdirir və möhürləyir;

-Folklor örnəkləri xalqın iqtisadi həyatının, idarəetmə prinsiplərinin (el ağsaqqalı obrazlarında) göstəricisidir;

-Folklor örnəkləri patriotizm mənbəyidir, Vətən sevgisini, mübarizlik ənənələrini təbliğ edən ən güclü təsir vasitəsidir;

-Folklor örnəkləri milli kimlik sənədidir, dini mənsubiyyətin daşıyıcısıdır.

Müzakirə

Qərbi Azərbaycan folklor örnəklərinin öyrənilməsi bölgə tarixinin öyrənilməsi deməkdir. Folklor tarixi yaddaşın bərpasına, milli kimliyin təsdiqinə xidmət edir. Münaqişə qurbanlarının ailə üzvlərinə psixoloji-mənəvi dəstək göstərmək məqsədilə onların söz sərvətini itib-batmaqdan xilas etmək vacib şərtdir. Folklor insanların öz yaddaşlarında qoruyub saxladıkları bir mənəvi sərvətdir, vaxtında toplananda bu söz yaşantılarını həyat tərzinə çevirmiş insanlar dünyalarını dəyişdikdə öz sinələrində aparmırlar, gələcək nəsillərə ərməğan qoyub gedirlər.

Ermənilər əzəli Azərbaycan torpaqlarına ayaq açdıqları vaxtlardan türkün söz sənətinə də yiyə durmağa çalışmış, ilkin olaraq folklorunu mənimsəmək istəmişlər. Çoxlu sayda erməni "folklor" nümunələri var ki, əslində bu nümunələr Azərbaycan türklərinin dilindən ermənicəyə tərcümə olunmuş örnəklərdən ibarətdir. Həm torpağı, həm də

mənəviyyatı işğal etməyə yönəlmiş bu əməllər Azərbaycan xalqını öz milli söz sənətinə sahib çıxmağa, mənəvi sərvətinə yiyə durmağa səsleyir.

Qərbi Azərbaycanın Ağbaba, İrəvan, Göyçə, Qaraqoyunlu bölgələrindən toplanmış nümunələrin növ və janr təyinatının araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Bölgədən toplanılan nanaylar, acı-qınılar (acıtmalar), lağamalar (ayamalar), boranlar [AFA - Ağbaba, III 1997: 34-37; 44-46; 208-213], bəxtaçmalar, papaqaltılar və yaylaqaltılar, tırnqılar, deyimlər [AFA – Ağbaba, VIII 2003: 35-37; 261-282], İrəvan folklorunda yallıbaşılar, haxıştalar [AFA - İrəvan, X 2004: 69; 394-401], Qaraqoyunlu folklorunda yasaqlar, yalvarışlar [AFA –Qaraqoyunlu, VII 2002: 34-38; 63-65], Göyçə folklorunda sicilləmələr [AFA - Göyçə, III 2000: 711-716] janr təyinatına görə ətraflı araşdırma tələb edir.

Folklor nümunələrini danışanlar həmin toponimin harada yerləşməsinə, ətrafını, təbiətini də təsvir edən hekayətlər danışirlar. Bu yer-yurd adlarının sözaçımları həmin ərazidə yerli əhalinin "etnik bünövrəsinin kimliyini" təsdiq edir [Səməmi Tacir-Göyçəli, 2013: 30]. Nisgil, həsrət bayatılara, nəğmələrə ayaq açandan el dərdi çəkənlərin qürbətdəki məzarları sayını itirdi:

*Mən aşiq, Göyçə dərdi,
Bəxt məndən üz döndərdi.
Yurdsuz-yuvəsiz oldum,
Qaçqın edib göndərdi.*

*Eləmi, göy çəmənə,
Göy dağı, göy çəmənə.
Sabah, ya da başqa gün
Gözləyir Göyçə məni [Səməmi Tacir-Göyçəli, 2013: 163].*

Qaçqın və köçkünlərdən əldə edilmiş folklor nümunələrində janr rəngarəngliyi də diqqəti çəkir. Məsələn, Qərbi Azərbaycanda qaçqınlıqla bağlı qoşmalar müsibətnamə adlanır:

*Ağbaba köyləri boşaldı bir-bir,
Boş otaq, boş xana, obalar qaldı.
El köçdü, tərpaşdı, düşdü yollara,
Ocaqlar üstündə tavalar qaldı [Səməmi Tacir, 2013: 153-154].*

Dərələyaz folklor nümunələrini toplayan mərhum professor Həsən Mirzəyev Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını janr baxımından bir qədər də zənginləşdirmişdir. Onun yazıya aldığı yasaqlar [Mirzəyev Həsən, 2006: 54-57], hədə-qorxular [Mirzəyev Həsən, 2006: 72-73], yalvarışlar (Mirzəyev Həsən, 2006: 73), söyüşlər [Mirzəyev Həsən, 2006: 73], lağlar (Mirzəyev Həsən, 2006: 73-75), öyüd-nəsihətlər və məsləhətlər [Mirzəyev Həsən, 2006: 79], sızlamalar [Mirzəyev Həsən, 2006: 116-117] janr baxımından ilk dəfə öyrənilir. Sızlamalar ağının bir növü kimi təzahür edir, vəfat edən şəxs üçün həzin-həzin, astadan xüsusi avazla ifa olunur:

*Gözləri ağlar qoydun,
Qolları bağlar qoydun.
Evin yıxılsın, düşməni,
Sinəmi dağlar qoydun.
Bu dağlara çən düşdü,*

Yel əsdi duman düşdü.

Balamı öldürdülər,

Canıma talan düşdü [Mirzəyev Həsən, 2006: 116]

Həsən Mirzəyevin yazıya aldığı *andlar, hədə-qorxular, yalvarışlar, söyüşlər, lağlar, öyüd-nəsihətlər və məsləhətlər, sızlamalar* janr baxımından ilk dəfə araşdırılır. Lağları və atmacaları bir başlıq altında təqdim edən Həsən Mirzəyev əslində onların eyni mahiyyət daşıdığını bildirir və bir-birindən fərqləndirmir. *Vəşflər, bənzətmələr və deyimləri* ayrıca janr kimi təqdim edən Həsən Mirzəyev frazeoloji birləşmələrə üz tutur, onların folklor çalarını izah edir. Qərbi Azərbaycanda, o cümlədən Dərələyəz bölgəsində lətifə gülməcə janrı kimi tanınır. Təmsillər isə həm nəsr, həm də nəzm şəklindədir. *Ovsunlar* tətbiq olunan folklor janrıdır.

Dialektal xüsusiyyətlərin gözlənilməsi həmin folklor örnəkləri əsasında Dərələyəz bölgəsinin şivəsini öyrənməyə imkan verir. Çillələrlə bağlı çoxsaylı mətnlərdən birində deyilir: Böyük Çiləynən Kiçik Çilə bacıdılar. Kiçik Çilə Böyük Çilədən soruşur ki, getdin neynədin? Böyük çilə deyir ki, getdim camahatın dənnərini üyütdüm, qavırmalarını elədim, qalaxlarını yardım, çörəklərini bişirib gəldim. Kiçik Çilə deyir ki, kül başına. Mən gedijam qocaları təndirdən basıp küflədən çıxarıjam. Hayıf ki, ömrüm azdır [Mirzəyev Həsən, 2006: 24-25].

Həsən Mirzəyev toponimlərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin, ermənilər tərəfindən təhrif olunması səbəbini və reallığını göstərir, Azərbaycan türklərinin bu bölgənin avtoxton əhalisi olmasını etimoloji təhlillərlə sübut edir. [Mirzəyev Həsən, 2006: 4-9]. O, Qərbi Azərbaycan toponimlərini araşdırarkən elmi mənbələrlə yanaşı, folklor nümunələrinə də müraciət edir, oronim, hidronim və oykonimlərlə bağlı əfsanə və rəvayətləri, xalq yozumlarını da araşdırır [Mirzəyev Həsən, 2004: 478-482]. Həsən Mirzəyev etnonim, etnotoponim, antrotoponim, hidrotoponim kimi onomastik vahidlərin xarakterik xüsusiyyətlərini el deyimləri, xalq yozumları ilə qarşılıqlı şəkildə öyrənir. Dərələyəz mahalının şivə sözlərinə diqqət çəkən Həsən Mirzəyev ifadələrin folklor qatına enir və bu əsasda onların lüğətini yaradır [Mirzəyev Həsən, 2004: 483-512].

Həsən Mirzəyevin Dərələyəzlə bağlı yazıya aldığı hadisə və əhvalatlar janr baxımından folklorla tarixi birləşdirir. Maraqlısı isə budur ki, hadisə ayrıca janr təsiri bağışlayır və bir hadisədə bir neçə tarixi məqam öz əksini tapır. Hadisə isə toponimik rəvayət xarakterlidir [Mirzəyev Həsən, 2004: 609-610]. Hadisə janrının bir qismi aşiq rəvayətini xatırladır, lakin onlarda tarixi əhvalatlara daha çox diqqət yetirilir. Göyçəli Aşiq İmanla Qovuşuqlu Axund Əlinin söhbəti və sazın qələbəsi hadisəsində xatirə nümunələrinə müraciət olunur [Mirzəyev Həsən, 2004: 613-615].

Qərbi Azərbaycan folklor nümunələri içərisində janr özəlliyi ilə fərqlənən nanaylar, bağlamalar, müəmma-bağlamalar sonradan yazıya alınsa da, xalqın şifahi təfəkkürünün zəngin çaları kimi özünü göstərir [Səməmi Tacir, 2013: 146-157].

Zəngəzur bölgəsindən toplanmış folklor örnəkləri içərisində janrdaxili dəyişmələr məruz qalan nümunələr kimi *xatirələri (memuaratları), hekayətləri, deyimləri, dodaqqaçmaları, dini rəvayətləri (hədisləri), dini nağılları, novellavari nağılları, nağıl-hekayətləri, nağıl-dastanları, tapınaqları, acılamaları və diləkləri* göstərmək olar. Xatirələr miflər, əfsanələr və rəvayətlərlə birlikdə təqdim olunur və verilən mətnlərin hansının mif, hansının əfsanə və rəvayət olduğu bilinmir. *Xatirənin janr çalarını müəyyənləşdirmək* üçün mətnin məzmunu və tarixlə bağlılığı əsas götürülə bilər.

Məsələn, "Cəbrayıl ata ocağı (Cəbrayıl rayonu)" adlı mətn bir nəslin şəcərəsini verdiyi üçün xatirə sayılır: "Cəbrayıl ata şıx olubdu. Altı oğlu olub: Mahmud, Ali, Maşan, Mirzəcan, Yarəhməd, Hasan. Mahmudlu, Alikeyxalı, Maşannı, Mirzəcannı, Əhmətdilər, Hasannı kətdəri onun oğlanlarının törəmələridi" [AFA – XII, Zəngəzur, I 2005: 57]. Elə buradaca təqdim olunan digər oxşar xatirə də əvvəlki mətni tamamlayır: "Cəbrayıl ata, Ağ oğlan, Comatil (Cəbrayıl rayonu) qardaş olublar" [AFA – XII, Zəngəzur, I 2005: 58]. Göründüyü kimi, xatirə mətnləri əslində ensiplopedik xarakterdədir və şəcərə ilə eyniyyət təşkil edir. Tədqiqatçılar memuaratların bir janr kimi xronikal məlumat və fabulat kimi şəkillərdə özünü göstərdiyini yazırlar [AFA – XII, Zəngəzur, I 2005: 28].

Xatirələr kimi tarixi hadisələrlə və tarixi şəxsiyyətlərlə, həmçinin müxtəlif türk tayfaları ilə bağlı məlumatları özündə qoruyub saxlayan rəvayətləri də həqiqətləri yaşadan janr saymaq olar. *Dini rəvayətlər* müqəddəslər, övliyalər, seyidlər, pirlər, ocaqlar haqqında olan hadisələrdən ibarətdir. Belə rəvayətlər beynəlmiləl və lokal səciyyəlidir. Beynəlmiləl səciyyəli rəvayət mətnləri (hədislər) "ümumilikdə islam dünyagörüşü ilə" bağlıdırsa, lokal (məhəlli) səciyyəli rəvayət mətnləri Zəngəzur bölgəsinin konkret dini şəxsiyyətləri, dərvişləri, övliyalər, həmçinin ziyarətgahları haqqındadır [Zəngəzur folkloru, I 2021: 14].

Nəticə

Folklor örnəkləri mental münasibətləri sözdə əbədiləşdirir. Qərbi Azərbaycanda, Qarabağın işğal olunmuş ərazilərində *"ənənəvi yaşam tərzinə söykənən baba-nənə, ata-ana, bacı-qardaş, əmi-bibi, xala-dayı, qohum-qonşu, ağsaqqal-ağbirçək kimi ailə münasibətləri"* haqqında poetik məlumatlar əvəzsiz mənbələrdir. Məhəllədə, kənddə milli ailə formaları və onları qoruyan *yasaqlar, tabular* folklor örnəklərində daha möhkəm görünür. Mənəviyyəti yaşayan xalq heç vaxt diz çökmür.

Folklor örnəklərindəki başlıca amillərdən biri də qaçqınların və köçkünlərin doğma yurd-yuvalarına dönmək inamına köklənir. Nə qədər ağrılı mövzu olsa da, folklor örnəyini yaradanlar ədalətin qələbə çalacağına, Azərbaycan türklərinin doğma diyarlara qayıdacağına, torpaqlarımızın işğaldan azad olunacağına ümidlərini itirmirlər. Böyük psixoloji zərbələr almış, yurdunu-yuvasını itirmiş qaçqın və köçkünə ən yaxşı dəstək onun mənəvi sərvətini özünə qaytarmaqdır. Qərbi Azərbaycandan toplanmış folklor örnəkləri bu məqsədə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. AFA - Ağbaba, III 1997 - Azərbaycan folkloru antologiyası, 3-cü cild, Ağbaba folkloru. Toplayanı və tərtibçisi: Sürəyya Ağbabalı. –Bakı: Azərnəşr, 1997. -256 s.
2. AFA - Göyçə, III 2000 - Azərbaycan folkloru antologiyası, 3-cü cild, Göyçə folkloru. Toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi: Hüseyn İsmayılov. –Bakı: Səda, 2000. -768 s.
3. AFA – Qaraqoyunlu, VII 2002 - Azərbaycan folkloru antologiyası, 7-ci cild, Qaraqoyunlu folkloru. Toplayıb tərtib edənlər: Hüseyn İsmayılov və Qurban Süleymanov. –Bakı: Səda, 2002. -464 s.
4. AFA – Ağbaba, VIII 2003 - Azərbaycan folkloru antologiyası, 8-ci cild, Ağbaba folkloru. Toplayıb tərtib edənlər: Hüseyn İsmayılov və Tacir Qurbanov. –Bakı: Səda, 2003. -476 s.

5. AFA - İrəvan, X 2004 - Azərbaycan folkloru antologiyası, 10-cu cild, İrəvan çuxuru folkloru. Toplayıb tərtib edənlər: Hüseyn İsmayılov və Əziz Ələkbərli. –Bakı: Səda, 2004. -472 s.
6. AFA – XII, Zəngəzur, I 2005 – Azərbaycan folkloru antologiyası, XII kitab (Zəngəzur folkloru, I cild). Toplayıcılar: Vəli Nəbioğlu, Muxtar Kazımoğlu, Əfzələddin Əsgər. Ön sözün müəllifi Əfzələddin Əsgər. Tərtib edənlər: Əfzələddin Əsgər, Muxtar Kazımoğlu. –Bakı: Səda, 2005 -464 s.
7. Qərbi Azərbaycan folkloru, I c.,2023 – Qərbi Azərbaycan folkloru, I cild. –Bakı: Elm və təhsil, 2023. -400 s.
8. Qərbi Azərbaycan folkloru, II c.,2023 - Qərbi Azərbaycan folkloru, II cild. –Bakı: Elm və təhsil, 2023. - 404 s.
9. Mirzəyev, H. Əsərləri, 1-ci cild, Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. –Bakı: Elm, 2004. -856 s.
10. Mirzəyev, H. Əsərləri, 8-ci cild, Dərələyəz folkloru. –Bakı: Elm, 2006. -768 s.
11. Səməmi Tacir, 2013 - Səməmi T. Gülsehran. –Bakı: AKE NPM, 2013. -328 s.
12. Səməmi Tacir-Göyçəli, 2013 - Səməmi T., Göyçəli Q. Zərkənd. –Bakı: AKE NPM, 2013. -328 s.
13. Zəngəzur folklor örnəkləri, I 2021 - Zəngəzur folklor örnəkləri. I cild. Tərtibçi İlkin Rüstəmzadə. –Bakı: Elm və təhsil, 2021. -356 s.

SUMMARY

Bilal Huseynov

GENRE POSSIBILITIES OF FOLKLORE EXAMPLES THAT PRESERVE THE MENTAL VALUES OF WESTERN AZERBAIJAN

Folklore is the historical memory of the people. People have always tried to transfer their lives and lifestyle to folklore. Of course, in contrast to peaceful times, wars, conflicts and natural disasters are more prominent in folklore. This is related to the potential changes that those events played in the lives of the people. One of such events is the local conflicts that the people of Azerbaijan have faced for many years, more specifically, the bitter consequences of the land claims against this people, which the Armenians took refuge in. Refugee and displaced families, who leave their homes and their homes as they have been for years, can take only one wealth with them. This is the word creation of the people formed, improved and perfected over the centuries - folklore. Folklore is the oral history of historical events. Folklore, which brings people back to themselves, binds them to their spirituality, and makes them loyal to their traditions, is also a sign of personality and identity. One of the main factors in folklore examples is rooted in the belief of refugees and displaced persons to return to their native lands. No matter how painful the subject, the creators of the folklore example do not lose hope that justice will prevail, that Azerbaijani Turks will return to their native lands, and that our lands will be freed from occupation. The best support for refugees and displaced persons who have suffered great psychological blows and lost their home is to restore their spiritual wealth. Folklore examples collected from Western Azerbaijan serve this purpose.

Keywords: *Genre opportunities of Western Azerbaijani folklore, examples of folklore that keep mental values alive*

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN UNUDULMUŞ YEMƏKLƏRİ

Rəsmiyə TAĞIYEVA

resmiye_tagiyeva@yahoo.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Qərbi Azərbaycan uzun illər boyu öz zəngin tarixi və mədəni irsi ilə tanınmış bölgələrdən biri olmuşdur. Bu bölgə xüsusilə özünəməxsus yemək mədəniyyəti ilə seçilmişdir. İrəvan mətbəxi minilliklərə gedib çıxan zəngin irsə malik olmuşdur. Xalqımız bu mədəniyyəti qoruya-qoruya gələcək nəsillərə ötürmüşlər. Bu gün də mətbəxə aid unudulmaqda olan yeməklər vardır ki, məqalədə bu yeməklər haqqında geniş söhbət açılmışdır. İrəvan mətbəxində əsasən heyvandarlıq və bitki mənşəli yeməklərə üstünlük verilmişdir. Bitki mənşəli yeməklər içərisində taxıl bitkilərdən hazırlanmış yeməklər daha çox üstünlük təşkil etmişdir. Bundan əlavə, bitki mənşəli məhsullardan tərəvəz məhsulları da xüsusi yerlərdən birini tutmuşdur. Digər etnoqrafik bölgələrində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycan, eləcə də İrəvan bölgəsində də yeməklər iki qrupa bölünür: gündəlik yeməklər və mərasim yeməkləri. Mərasim yeməkləri hazırlanma texnologiyası, həcmi, tərkibinin kaloriliyi, çeşidin müxtəlifliyinə görə gündəlik yeməklərdən əsaslı surətdə fərqlənirdi. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, yeməklər heyvan və bitki mənşəli olmaqla iki qrupa ayrılır. Qeyd etmək lazımdır ki, yeməklərin hazırlanması fəsillərə görə də dəyişmişdir. Bitki mənşəli yeməklər insan həyatında ilk dövrlərdən mühüm rol oynamışdır. İnsanlar qış fəslini başa vurub yaz fəslinə qədəm qoyduqda, ərzaq məhsullarının tükəndiyi bir vaxtda daha çox bitki (yabanı) mənşəli yeməklərlə qidalanırdılar. Yabanı bitkilərlə qidalanmaq əcdadlarımızın ilkin çağları ilə, əsas məşğuliyyətləri yığıcılıq olduğu bir zamanla səsləşir. Yeməklərin tarixinə nəzər salsaq, görərik ki, qida insanın yaranması ilə meydana gəlmişdir. Onlar əvvəlcə bunu təbiətdən hazır şəkildə almış, sonralar isə zaman dəyişdikcə, insan şüuru təkmilləşdikcə, özləri çeşidli yeməklər hazırlamaq vərdişinə yiyələnmişlər. Bu baxımdan hər bir xalqın mətbəx mədəniyyəti həmin xalqın maddi mədəniyyətinin əsas tərkib hissələrindən birini təşkil edir.

***Açar sözlər:** mətbəx, yemək, xörək, bitki, süd, ət*

Giriş

Xalqımız uzun illər boyu öz zəngin tarixi və mədəni irsi ilə tanınmış bölgələrdən biri olmuşdur. Xalqımız bu mədəniyyəti, mədəni irsi qoruya-qoruya bu günə gəlib çıxmışdır.

İrəvan mətbəxində əsasən heyvandarlıq və bitki mənşəli yeməklərə üstünlük verilmişdir. Bitki mənşəli yeməklər içərisində taxıl bitkilərindən hazırlanmış yeməklər daha çox üstünlük təşkil etmişdir. Bundan əlavə, bitki mənşəli məhsullardan tərəvəz məhsulları da xüsusi yerlərdən birini tutmuşdur.

Digər etnoqrafik bölgələrində olduğu kimi, İrəvan bölgəsində də yeməklər iki qrupa bölünür: gündəlik yeməklər və mərasim yeməkləri. Mərasim yeməkləri hazırlanma texnologiyası, həcmi, tərkibinin kaloriliyi, çeşidin müxtəlifliyinə görə gündəlik yeməklərdən əsaslı surətdə fərqlənirdi.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, yeməklər heyvan və bitki mənşəli olmaqla iki qrupa ayrılır. Qeyd etmək lazımdır ki, yeməklərin hazırlanması fəsillərə görə də dəyişmişdir. Bitki mənşəli yeməklər insan həyatında ilk dövrlərdən mühüm rol oynamışdır. İnsanlar qış fəslini başa vurub yaz fəslinə qədəm qoyduqda, ərzaq məhsullarının tükəndiyi bir vaxtda daha çox bitki (yabanı) mənşəli yeməklərlə qidalanırdılar. Yabanı bitkilərlə qidalanmaq əcdadlarımızın ilkin çağları ilə, əsas məşğuliyyətləri yığıcılıq olduğu bir zamanla səsləşir.

Qərbi Azərbaycan mətbəxi haqqında. Azərbaycan Kulinariya Mərkəzinin prezidenti Tahir Əmiraslanov deyir: "Azərbaycan mətbəxi dedikdə yalnız xörəklər, onların bişirilmə qaydaları deyil, həm də tarix, fəlsəfə, süfrə psixologiyası, adət-ənənələr, xalqın etika və estetikası və sair bu kimi amilləri ahəngdar surətdə birləşdirən mətbəx mədəniyyəti başa düşülür" [1.59]. Bunu İrəvan mətbəxinə də aid etmək olar.

Yeməklərin tarixinə nəzər salsaq, görərik ki, qida insanın yaranması ilə meydana gəlmişdir. Onlar əvvəlcə bunu təbiətdən hazır şəkildə almış, sonralar isə zaman dəyişdikcə, insan şüuru təkmilləşdikcə, özləri çeşidli yeməklər hazırlamaq vərdişinə yiyələnmişlər. Bu baxımdan hər bir xalqın mətbəx mədəniyyəti həmin xalqın maddi mədəniyyətinin əsas tərkib hissələrindən birini təşkil edir.

Qərbi Azərbaycan bölgələrinə xas olan yeməklər öz rəngarəngliyi, çox çeşidliyi ilə diqqəti cəlb etmişdir. Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, İrəvan mətbəxində də əsasən heyvandarlıq və bitki mənşəli yeməklər üstünlük təşkil etmişdir. Bitki mənşəli yeməklər içərisində taxıl bitkiləri daha çox olmuşdur. Bundan əlavə, bitki mənşəli məhsullardan tərəvəz məhsulları ilə hazırlanmış yeməklər xüsusi yer tutmuşdur. Heyvan mənşəli məhsullar isə ət yeməkləri və süd məhsulları olmaqla iki yerə ayırmaq mümkündür.

Ancaq onu demək olmaz ki, Qərbi Azərbaycanda əkinçiliklə məşğul olanlar daha çox əkinçilik məhsulları, heyvandarlıqla məşğul olanlar təkcə heyvandarlıq məhsulları ilə qidalanırlar. Çünki Qərbi Azərbaycan bölgələrində əhali qarışıq təsərrüfat sahələri (əkinçilik və maldarlıq) ilə məşğul olmuşdur. Az bir fərqlə elat tayfaların yeməkləri başqa tayfaların yeməklərindən fərqlənmişdir.

Bir insan yaşaması üçün qidalanmalı, bir şeylər içməlidir. Ancaq bir insanın nə yediği və necə yediği onun yaşadığı ərazi ilə, bir sözlə, təbii coğrafi şəraitlə, məşğuliyyət sahəsi və onun mədəniyyəti ilə bağlıdır.

Yeməyin, qidanın tarixinə nəzər salsaq, görərik ki, insanın yaranması ilə meydana gəlmişdir. Onlar əvvəlcə bunu təbiətdən hazır şəkildə almış, sonralar isə ictimai inkişafın gedişi prosesində özləri çeşidli yeməklər hazırlamaq vərdişinə yiyələnmişlər. Bu baxımdan yeməklər xalqın maddi-mədəniyyətinin əsas tərkib hissələrindən birini təşkil edir.

İrəvan mətbəxi Azərbaycan mətbəxinin tacı sayılır. Azərbaycanda, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qərbi Azərbaycanın bəzi elmi ədəbiyyatlarda işlədilən "mətbəx mədəniyyəti", "milli mətbəx" ifadələri problemi tam əhatə etmir. Bu problemin bir tərəfidir ki, el arasında "aşbazlıq", "biş-düş" adlanan sahəni əhatə edir. Mətbəx mədəniyyəti deyiləndə yemək növləri ilə yanaşı, yeməyin harda (təndir, ocaq, buxarı, qaz və elektrik cihazları), kim tərəfindən (gəlin, qaynana, evin qızı), hansı yeməyi nə zaman, hansı qabda (qazan, bala qazan, çölmək, badya) bişirilməsi, süfrəyə verilməsi, süfrədən öncə görülən işlər, süfrədən sonra görülməli işlər və yeyiləcək şiriniyyatlar nəzərdə tutulmalıdır [4.25].

Bu gün yemək tarixini, unudulmuş yeməkləri araşdırmaq olduqca vacib bir məsələdir. Çünki bədnam qonşularımız Azərbaycan Respublikası və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qərbi Azərbaycan yeməklərini öz adlarına çıxmışlar. Bununla bağlı Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: "Bizim milli mətbəximiz yenə də ermənilər tərəfindən oğurlanır. Onlar bunu müxtəlif yollarla erməni mətbəxi kimi təqdim etməyə çalışırlar".

İrəvan mətbəxinin fərqliliyi və özünəməxsusluğu daha çox təbii-coğrafi şərait və iqlim amilləri ilə bağlı olub. Ümumiyyətlə, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Azərbaycan mətbəx mədəniyyəti ilə bağlı zəngin məlumatlara rast gəlirik. Dastandan məlum olur ki, əhalinin yemək öynəsində dənli bitkilər, ət-süd və bağ-bostan məhsulları əsas yer tutur. Hələ XV əsrdə ölkəmizdə olan Avropa səyyahları və diplomatları da süfrə mədəniyyətimiz, çeşidli yeməklərimiz haqqında məlumatlar veriblər.

Qərbi Azərbaycan mətbəxində unudulmuş yeməklər. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, Qərbi Azərbaycan bölgələrində bitki mənşəli yeməklərdən geniş istifadə edilmişdir ki, bunlardan da maş, ləpə xörəkləri əsas yer tutmuşdur. Gündəlik yemək dənli bitkilərdən bişirilən, sevilən və unudulmaqda olan xörəklərdən biri maş şorbasıdır. Bu xörəyi hazırlamaq üçün ailədəki üzvlərin sayına görə maş yuyulur, suda qaynadılır. Bu vaxt xörəyin həcminə görə alça lavaşı, soğan da əlavə olunur. Ət qovurması, duz, istiot və mərzə (ət otu) əlavə edib bişirilir. Yeməyin süfrəyə verilməsi zamanı təndirdə bişirilmiş, qurudulmuş lavaş çörəkləri boşqablara doğranır. Üstünə şorbanın suyu əlavə olunur və islanmış lavaşla yeyilir.

Düyü də mətbəxdə xüsusi yer tutmuşdur. Düyüdən müxtəlif yeməklər hazırlanmışdır ki, bunlardan biri də südlü düyü çəkməsidir. Düyü süddə bişirilir, duz əlavə edilir, üzərinə yağ əridilib tökülür. Kişmiş əlavə edilib, üzərinə sarıçiçək səpilib dəmə qoyulur.

Qeyd edək ki, ət məhsullarından hazırlanan yeməklər xalqımızın yüksək qida mədəniyyətindən xəbər verir. Məsələn, "İrəvan xan yeməyi" çox məşhurdur. Bu xörəyi hazırlamaq üçün toğlu əti sümükdən ayrılır. Şəhadət barmağı boyda uzunsov doğranaraq qazana tökürlər və ocağa qoyurlar. Ət tovlanıb bişmiş hala gəlir. Bu zaman xeyli soğan uzunsov doğranır və ona əlavə olunur. Soğan qızılı rəng aldıqda duz, istiot, sarıkök, ciyi (qaymaq) əlavə olunur və dəmə qoyulur. Ta o vaxtadək ki, xan yeməyi yağa dönür. Bu ləziz xörək də islanmış lavaşla yeyilir.

İrəvan mətbəxində maldarlıq məhsullarından hazırlanan yeməklərdən biri də "Bağır-beyin" yeməyidir. Bu yeməyi əsasən maldarlıqla məşğul olanlar hazırlayır. Bunun üçün qoyunun qaraciyərini bişirib quyuqla birlikdə döyürlər. O, hazır vəziyyətə gəldikdə qoyunun beyninə duz, istiot əlavə olunur. Sonra xəmir kimi yoğurulur və düz sinilərə yayılır.

Noxuddan hazırlanan xörəklərdən "Noxud-ləpə-hu" da maraq doğurur. Bu xörəyi ətlə və ya ətsiz də bişirmək olur. Ətsiz bişirilən noxud-ləpə-hu şorbası üçün xırda-xırda doğranan, qızardılan soğana tomat əlavə olunur. Ləpə yuyulur və bir buğum qaynadılır. Sonra kartof dörd yerə bölünür və xörəyə əlavə olunur. Hazır olana yaxın duz, istiot, sarıkök və ağ reyhan əlavə olunur. Bu şorba da dənli-sulu vəziyyətdə və ya suyu, dənisi ayrı halda dürməklə yeyilir.

Yabanı halda bitən qazayağı, şomu, ələyöz, cacıq, şeb, çobankirmidi, xatınbarmağı, unnuca, salmança, livik və s. göstərmək olar. Bu bitkilər qədim dövrdən başlayaraq günümüzədək erkən yazda həm kənd ailələrinin qida mənbəyinə çevrilib, həm də qış ərzaq

ehtiyatı üçün tədarük edilib. A.A.Qrosheyim qeyd edirdi ki, yabanı yeməli bitkilər Qafqaz xalqlarının geniş istifadəsində olduğundan, onların qida öynəsi çox zaman bu bitkilərin üzərində qurulurdu. Onlardan orqanizmə çoxlu miqdarda vitamin daxil olduğuna görə bu öynə daha çox əhəmiyyətlidir. Bunlardan qışda duru yeməklər, plov üçün "üz-göz" hazırlayarkən istifadə edilir. Bununla yanaşı, kəvərdən qış üçün turşu da qoyulur. Onu da qeyd edək ki, bu işlə əsasən qadınlar məşğul olar.

Yabanı bitkilərdən hazırlanan yeməklər də geniş yer tutmuşdur. Qazayağı deyilən yabanı bitkidən "Cılvır" deyilən yemək hazırlanmışdır ki, bu da unudulan yeməklər siyahısındadır. Bu yeməyi hazırlayarkən qazağayı bişirilir, üzərinə düyü və su tökülür. Birlikdə vam odda bişirilir.

Bölgədə həm də tayfa, məhəlli yeməkləri olub ki, onlardan biri də "Qır-qır" küftəsidir. Onu hazırlamaq üçün soğanla çəkilməmiş dana əti yarı bişmiş azacıq düyü, suda bişib əzilmiş kartof və yumurta ilə qarışdırılır. Ədviyyat vurulduqdan sonra küftələr hazırlanır. Həcmə görə qaynar duzlu suda pörtlədilir və yağda qızardılır. Üstünə nazik-nazik doğranıb qızardılmış soğan, keşniş və bir az da su əlavə olunur. Onu da deyək ki, mərasimlərdə əsasən un, umac və halva bişirilir. Ancaq mərasimlərdən kənar, məhəlli xarakterli "Çərəz halvası" və "Çörək halvası" da evlərdə tez-tez bişirilir.

Qərbi Azərbaycan ekoloji təmiz havası, günəş şüasının bolluğu və digər amillərin təsiri nəticəsində bu torpağın yetirdiyi meyvə, tərəvəz və digər məhsullar öz dadı və keyfiyyəti ilə fərqlənirlər. Bu da öz növbəsində həmin məhsullardan hazırlanmış yeməklərin, şirniyyatların, şərbət və şirələrin dadlı və ləzzətli olmasına səbəb olur. Şirin içkilərə müxtəlif meyvə və gül ləçəklərindən hazırlanmış kompot və şərbətləri misal göstərmək olar. Bu içkilər arasında xoşab deyilən içki vardır ki, bu da unudulmaqda olan içkilər arasında yer tutmuşdur [4, 257].

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, yeməklər heyvan və bitki mənşəli olmaqla iki qrupa ayrılır. Bitki mənşəli yeməklər insan həyatında ilk dövrlərdən mühüm rol oynamışdır. İnsanlar qış fəslini başa vurub yaz fəslinə qədəm qoyduqda, ərzaq məhsullarının tükəndiyi bir vaxtda daha çox bitki (yabanı) mənşəli yeməklərlə qidalanırdılar. Yabanı bitkilərlə qidalanmaq əcdadlarımızın ilkin çağları ilə, əsas məşğuliyyətləri yığıcılıq olduğu bir zamanla səsləşir. H.Q.Qədirzadə yazır ki, hər şeydən öncə yığıcılıq ailələrin qış ehtiyatlarının hazırlanmasında və gündəlik tələbatlarının ödənilməsində ciddi rol oynayır [2, 65].

Bitki mənşəli ərzaqların içərisində çörək xüsusi yer tutmuşdur. Əcdadlarımız arasında çörək müqəddəs bilinmiş, insanların and yerinə çevrilmişdir. Hər bir azərbaycanlının yeməyinin əsasını çörək təşkil edir. Ümumi olaraq, çörək kimi bilinən bu qidanın xalq arasında müxtəlif növləri vardır. Məsələn: lavaş, dəstəna, fətr, çırpma, qalın, cad və s. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, bu bölgələrdə də çörək deyərkən daha çox lavaş yada düşür. Araşdırmaçılar çörək ifadəsini çevirmək (sacda bişirilən zaman) sözü ilə bağlılığını qeyd edirlər. Çörəkdən ilin bütün fəsilərində istifadə edilməsinə baxmayaraq, insanlar qış çörəyinə xüsusi fikir vermişlər. Onu da qeyd etmək istərdik ki, keçmişdə hər bir taxıl bitkisinin ununa uyğun aşağıdakı çörək növləri yapıları. Məsələn: tapı arpa, dəstəna buğda və düyü unundan yapıları. Cad hazırlamaq üçün qarğıdalı unundan istifadə edilərdi. Bunların hər biri xalqımızın uzunmüddətli təcrübəsi sayəsində əldə edilmişdir.

Bitki mənşəli yeməklərdən olan bostan-tərəvəz məhsullarından qarpız, yemiş, xiyar, lobya, paxla, badımcın, soğan, sarımsaq və b. həm əhalinin gündəlik yeməklərindən təzə

halda, həm də onların bəzilərindən hazırlanan turşu (tutma, şoraba) halında və qurudularaq istifadə olunurdu. Pomidor, kələm, kartof və b. tərəvəz bitkiləri Qərbi Azərbaycan yemək siyahısına nisbətən gec daxil olmuşdur.

Bitki mənşəli yeməklər içərisindən undan hazırlanan ənənəvi yeməklərdən xəşil, umac, tərək, horra, axsan, hərsə və s. qeyd etmək olar. Bitki mənşəli yeməklər içərisində düyü yemək rasionunda buğdadan sonra ikinci yeri tuturdu. Etnoqrafik materiallar Azərbaycan xalqı arasında düyüdən hazırlanan yeməklərin şahının, tacının plov olduğunu təsdiqləyir. Qərbi Azərbaycan bölgələrində plover aşı da deyirlər. Plov əsasən mərasim yeməkləri sırasına daxildir. Bəhs olunan yeməklər içərisində ərşəni də qeyd etmək lazımdır. Qış ərzaq ehtiyatları içərisində ərşənin özünəməxsus yeri vardır. Ərşədən sıvıq ərşə (ərşə aş) bişirilirdi.

Əhalinin aparıcı təsərrüfat sahələrindən biri maldarlıq olduğundan insanların qidaya olan tələbatının bir hissəsi də maldarlıq (ət, süd) məhsulları ilə ödənilir. Buna görə də xalqımızın mətbəxində bu məhsullar ayrıca yer tutmuşdur. Onu da qeyd edək ki, bitki mənşəli qida məhsulları kimi, heyvan mənşəli məhsullar da mövsümə uyğun istifadə edilmişdir. Azərbaycan xalqı mövsümdən asılı olaraq, yazın axırı, yay və payız aylarında daha çox ətədən təzə halda, qış və yazın əvvəllərində isə ətədən qovrulmuş halda istifadə edilmişdir. Əhali ət yeməklərindən yayda az, qışda isə çox istifadə edir. Ət tədarükü qovurma, qaxac, cızdıq etmə və s. üsulla həyata keçirilir. Qışda daha çox işlədilən ət formasına qovurma deyilir. Qədim mənbələrdə göstərilir ki, türklər ət qurudub, qaxac şəklində saxlar və çinlilərə də satardılar. Bişirilən qovurmanın suyuna Qərbi Azərbaycan bölgələrində "təngov", "şorsu", "işgənə", "cıqata" deyilir. Qovurmanın suyundan qohumlara, qonşulara pay qoymaq adəti də mövcuddur.

Süd məhsulları içərisində süfrənin "şahı" adlandırılan qış üçün xüsusi hazırlananlardan biri pendirdir. Bölgədə aşağıdakı pendir növləri üzlü, üzsüz, qaşar, sərmə, axtarma, ovma, döymə, çilgi, baş, motal qeydə alınmışdır. Bundan əlavə, süd məhsulları içərisində qış üçün tədarük edilənlərdən biri də qurutdur. Qışda qurutdan qurudaşı, kələci (qurut kələcisi) bişirilirdi. Qurutu bişirmək üçün saxsı qablarda (əngənəkdə) ərşirlər. Qurut bişiriləndə içərisinə qovurma, soğan, düyü, yarma və s. də vururlar. Keçmişdə qurut kənd yerlərində qış üçün ən sevimli yeməklərdən biri hesab edilirdi. XIX əsrin əvvəllərinə aid olan rus mənbələrində Qərbi Azərbaycanla bağlı yazılır ki, Qərbi Azərbaycan əyalətində ailələr gündə üç dəfə yemək yeyərdilər. Axşam süfrədə çox yemək olur. Onlar axşamlar əsasən süd yeməkləri yeyərlər, süfrədə qaymaq və pendir də olur. Sonra müəllif sözünə davam edərək yazır ki, burada əhali yeməyi tez yeyər və süfrə başında danışmazlar. Mətbəxə təsir edən amillərdən biri də başqa xalqlarla olan təmasdır. Buradan gəlib keçən xalqların, ticarət edən tacirlərin də mətbəxə öz təsiri olub. İlk müşahidələr, toplanmış ədəbiyyat materialları sübut edir ki, hazırda mətbəx mədəniyyətimiz millilik baxımından ciddi transformasiyaya uğramaqla qədim dövrdə formalaşmış bir sıra xörəklər unudulmuşdur. Gənc qızların çoxu həmin xörəkləri nəinki hazırlamağı bacarmırlar, hətta onların adlarını belə bilmirlər. Bəzi ənənəvi yeməklərin adlarını verməklə bu cür yeməkləri xalqımızın yaddaşına qaytarmaq mümkündür.

Yeməklərin bölgələr üzrə fərqlənməsi süfrələrimizin zənginliyinə və maddi nemətlərin bolluğuna dəlalətdir. Xalqımızın ənənəvi yeməklərinin tarixi-etnoqrafik baxımdan Qərbi Azərbaycan haqqında yazılan materialların əsasında öyrənilməsi belə bir nəticəyə gəlməyə

imkan verir ki, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan İrəvan mətbəxi zəngin və müxtəlifliyi ilə həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Nəticə

Qərbi Azərbaycan unudulmuş yemək mədəniyyəti bölgənin zəngin tarixini və özünəməxsus kimliyini əks etdirən mühüm irsdir. Min illər əvvələ gedib çıxan bu kulinariya ənənəsi bölgənin coğrafi və mədəni müxtəlifliyinin əksidir. Lakin modernləşmə və dəyişən həyat tərzilə bəzi ənənəvi Qərbi Azərbaycan yeməkləri unudulmağa başlayıb. Qərbi Azərbaycan unudulmuş yeməklərinin yenidən kəşf edilməsi təkcə ləzzətli ziyafət vermək üçün deyil, həm də bölgənin tarixini və mədəniyyətini qoruyub saxlamaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu yeməklər təbii və yerli inqrediyentlərlə hazırlanır və ümumiyyətlə, fəsillərə və coğrafi şəraitə uyğun formalaşdırılır.

Qərbi Azərbaycan bölgələrinin unudulmuş xörəkləri nəinki damağı oxşayır, həm də keçmişə pəncərə açır, yerli əhalinin həyat tərzini, inancları və adət-ənənələri haqqında ipucu verir. Ona görə də bu xörəklərin qorunub saxlanması və dirçəldilməsi xalqımızın mədəni irsinin mühüm tərkib hissəsi hesab edilməlidir. Bu unudulmuş reseptlərin yerli əhali arasında yenidən populyarlaşması üçün müxtəlif səylər göstərilməlidir. Bunlara ənənəvi reseptlərin tərtibi və yayılması, yerli restoranlarda və evlərdə bu yeməklərin təqdim edilməsi və gənc nəsillərin bu mirasın əhəmiyyəti və dəyəri haqqında maarifləndirilməsi kimi addımlar daxil ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əmiraslanov, T., Əmiraslanova, A. Novruz süfrəsi. Bakı: 2000
2. Qədirzadə, H. Q. Milli mətbəx və qonaqpərvərlik. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 112 s.
3. Azərbaycan mətbəxi. Bakı: 2004
4. Əmiraslanov, T. Söz mətbəxi
5. Əmiraslanov, T., Əmiraslanova, A. Qarabağ mətbəxi. Bakı: Nurlan, 2012, 216 s.

SUMMARY

Rasmiya Taghiyeva

THE FORGOTTEN DISHES OF WESTERN AZERBAIJAN

In general, Western Azerbaijan, including the Iravan region, is a very rich folklore region with seasonal and household ceremonies. These ceremonies are the models of living together with nature and time for thousands of years. In this respect, the ceremonial songs of the region are, in fact, ethnoregional memory chronicles of the people of the region. In the article, the lifestyle and culture of Western Azerbaijan were discussed and illuminated in detail. The continuity of customs, traditions and habits of people in different districts and regions of Western Azerbaijan conditioned the emergence of a number of beliefs and trials, seasonal and ceremonial songs, suitable for the rural lifestyle. This situation is typical for all regions of Azerbaijan where the elat culture is widespread.

Keywords: food, food, plant, milk, meat

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ABİDƏLƏRİNƏ QARŞI TÖRƏDİLMİŞ SOYQIRIM

Nuray MƏMMƏDLİ

nuray.memmedli31@gmail.com

ORCID iD: 0009-0008-0850-5413

Sevda OCAQQULİYEVA

sevdaocagguliyeva@gmail.com

ORCID iD: 0009-0007-6141-9656

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Qərbi Azərbaycan Azərbaycanın tarixi və mədəniyyət mənbəyi üçün əhəmiyyətli bir bölgədir. Qərbi Azərbaycan bölgəsində yerləşən mədəniyyət abidələri Azərbaycanın tarixini, mədəniyyətini və mədəni iradəsini təmsil edir. Tarixi ərazimiz olan Qərbi Azərbaycanda çoxlu sayda məscidlər, qalalar, körpülər, məqbərələr və qəbiristanlıqlar mövcuddur. Bu bölgədə yerləşən mədəniyyət abidələri, Azərbaycanın mədəni irsini dünya ilə paylaşmağa və tanıتماğa yardım edir. Təəssüflər olsun ki, ermənilərin törətdiyi kütləvi vandallıq aktları Qərbi Azərbaycan abidələrindən də yan keçməmiş, milli mədəni irsimizə, real tariximizə ağır zərbələr vurulmuşdur. Erməni vandallarının uzun illər boyu Qərbi Azərbaycan və ölkəmizin digər ərazilərində gerçəkləşdirdikləri sistemli mədəniyyət terrorundan ən çox memarlıq abidələri zərər çəkib. Nəticədə azərbaycanlıların bu ərazilərin tarixi və əzəli sakinləri olduğunu sübut edən izləri yox etmək üçün məqsədyönlü şəkildə, kütləvi vandallıq aktları törədilmişdir. Xristianlıq dövrünə aid olan abidələrimiz erməniləşdirilmiş, müsəlman abidələrimiz məhv edilmiş, burada azərbaycanlı türklərinin izlərini məhv etmək məqsədilə onların yaşadıqları yer-yurd adları zamanla dəyişdirilərək erməni adları ilə əvəz edilmişdir. Bu vandalizm təkcə mədəniyyət abidələrini məhv etməklə bitmir, onun tarixini dəyişdirmək, bərpa adı altında qədimliyinə zərbə vurmaq da barbarlığın bariz bir nümunəsi idi. Bu vandalizmi ermənilərin Qərbi Azərbaycanın mədəni irsinə qarşı törətdikləri soyqırım faktı kimi də adlandırmaq olar. Bu məqalədə vandalizmə məruz qalmış Qərbi Azərbaycan abidələrinin mövcud vəziyyətindən, mədəni irsimizə qarşı vurulan ağır zərbələrdən, ermənilər tərəfindən dəyişdirilmiş tarixi yer adları və toponimlərdən bəhs olunur.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, mədəni irs, abidə, erməni vandalizmi*

Giriş

Qərbi Azərbaycan qədim tarixi, zəngin mədəniyyəti və oğuz-Türk abidələrinin zənginliyi ilə tanınan bölgələrdən biridir. Qərbi Azərbaycanın abidələri bu bölgənin zəngin tarixini və mədəniyyətini təmsil edir. Coğrafi mövqeyi və iqlimi, bu bölgədə ən azı 5 min il əvvəl insanların yaşadığını göstərir. Bu keçmişə dayanan tarix, Azərbaycanın qədim tarixini və mədəniyyətini inkişaf etdirməsinə səbəb olmuşdur. Bu tarixi əhəmiyyət, bölgənin tarixini digər bölgələrlə müqayisədə daha çox inkişaf etmiş mədəniyyətə malik olduğunu sübut edir. Bu abidələr Qafan, Mehri, Qarakilsə, Gorus rayonları ərazisində daha çoxluq təşkil edir. Qayalar üzərində cızılmış təsvirlər, qəbirlər üzərində qoyulmuş sənduqələr və daş fiqurlar, onların üzərində oyma sənətilə yonulmuş süjet xarakterli təsvirlər buranın türk yurdu olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Tarixən Qərbi Azərbaycan ərazisi sayılmış bu coğrafiyada min illər boyu yaşamış soydaşlarımızın etnik mövcudluğuna son qoyulması və onların mədəni irsinin məhv edilməsi son bir əsrdə dövlət siyasəti səviyyəsində gerçəkləşdirilmişdir. Bu terrorun bir qolunun da müsəlman olan türk xalqlarının mədəni irsinə yönəldiyi məlumdur. Erməni vandallarının uzun illər boyu hazırda Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycan və ölkəmizin digər ərazilərində gerçəkləşdirdikləri sistemli mədəniyyət terrorundan ən çox memarlıq abidələri zərər çəkib. Ancaq bu çox ciddi və qorxulu problemə uzun illər heç bir reaksiya verilməyib. Nəticədə azərbaycanlıların bu ərazilərin tarixi və əzəli sakinləri olduğunu sübut edən izləri yox etmək üçün məqsədyönlü şəkildə, kütləvi vandallıq aktları törədilmişdir. 1988-ci ildən başlanan sonuncu etnik təmizləmə nəticəsində on minlərlə azərbaycanlı ailəsinin əmlakı və mədəni irs nümunələri də ermənilər tərəfindən qarət edilmiş, məhimsənilmişdir. Bundan başqa, erməni vandalları azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarındakı izlərini silməklə yanaşı, onlara məxsus toponimlərə qarşı da soyqırım həyata keçirmişlər.

Azərbaycanın tarixi şəhərlərindən biri olan İrəvan qalası XVI yüzillikdə yaranıb. Türk-İslam şəhərsalma ənənələrinə uyğun inkişaf etmiş İrəvan XVIII yüzillikdə Qala, Şəhər, Təpəbaşı və Dəmirbulaq hissələrindən ibarət olub. Bunların hər biri müəyyən tarixi mərhələdə formalaşmış məhəllələr qrupu olub. Məşhur fransız səyyahı və etnoqrafı İvan Şopen (1798-1870) XIX əsrin 20-ci illərində Rusiyaya gələrək Qafqaz canişinliyində işə düzəldikdən sonra general İ.F.Paskeviçin göstərişi ilə Qafqazda yaşayan xalqların, xüsusilə də İrəvan və Naxçıvan əhalisinin tarixi ilə əlaqədar tədqiqat işləri aparmağa başlayıb. İ.Şopen əsərlərində Qafqaz xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların tarixi, etnik tərkibi, dili, folkloru, ədəbiyyat və incəsənəti haqqında geniş məlumatlar toplayıb. O, 1832-ci ildə İrəvanda 12 məscid qeydə alıb. Bunlara "Came", "Şah Abbas", "Zal xan", "Novruzəli bəy", "Sərtib xan", "Hüseynəli xan" ("Göy məscid"), "Hacı İmamverdi bəy", "Hacı Cəfər bəy" məscidlərini misal göstərmək olar. Bu məscidlərin bəziləri bir sıra alban abidələri ilə birlikdə erməni vandalları tərəfindən tədricən dağıdılıb. Araşdırmalar göstərir ki, 1912-ci ilə kimi indiki Ermənistan ərazisinin İrəvan qəzasında 42, Eçmiədzin qəzasında 33, Zəngəzur qəzasında 35 məscid fəaliyyət göstərib. 1915-ci ildə isə İrəvan və Zəngəzur quberniyasının ərazisində məscidlərin sayının artması müşahidə olunub. Burada 382 şiə, 9 sünni məscidi fəaliyyət göstərib. 1918-ci ildən başlayaraq bu məscidlərin hamısı ermənilər tərəfindən dağıdılaraq məhv edilmişdir [Azadi. 2023, s.13].

Azərbaycan abidələrinə qarşı törədilən vandalizm keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində və tarixi Azərbaycan ərazilərində 1918-ci il mayın 28-də Ermənistan adlı dövlətin yaradılmasından sonra orada yaşayan soydaşlarımız zaman-zaman öz tarixi torpaqlarından deportasiya olunmuş və nəticə də azərbaycanlılara məxsus tikililər, habelə İrəvan şəhərindəki türk-müsəlman abidələri, tarixi-memarlıq inciləri erməni vandalizminin qurbanına çevrilmişdir. 1988-1989-cu illərdə Ermənistandan 250 minə yaxın azərbaycanlı deportasiya edilmiş və bununla da tarixi Azərbaycan torpaqlarında monoetnik erməni dövlətinin əsası qoyulmuşdur. Məhz bundan sonra Ermənistan qanunverici orqanının qərarları ilə azərbaycanlılara məxsus yaşayış məntəqələrinin, eyni zamanda çayların, göllərin, təpələrin adları dəyişdirilmiş, tarixi, maddi-mədəni irs tamamilə silinmiş və monoetnik erməni dövlətində əvvəllər azərbaycanlıların yaşadığı 703 yaşayış məntəqəsinin adları dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir.

Ermənilərin Qərbi Azərbaycan ərazisinə köçürülməsindən sonra burada azərbaycanlı türklərinin izlərini məhv etmək məqsədilə onların yaşadıkları yer-yurd adları zamanla dəyişdirilərək erməni adları ilə əvəz edilmişdir. Bu proses Sovetlər dövrü daha da geniş miqyas almışdı. Türk dilində bir mənə kəsb edən bu toponimlər erməni dilində heç bir mənası yoxdur. Basarkeçər (Vardanes), Qaranlıq (Martuni), Hamamlı (Spitak), Cəlaləoğlu (Stepanavan), Qarakilsə (Sisyan), Qarakilsə (Vanadzor), Keşişkənd (Yexeqnadzor), Uluxanlı və ya Zəngibasar (Masis), İstibulaq və ya Karvansara (İcevan), Dəvəli (Ararat qəsəbəsi), Gözlü Kəmərlı (Metsamor), Üç Müədzin (Eçmiədzin), Alagöz (Araqats), Göyçə (Sevan), Arpaçay (Axuryan) və yüzlərlə başqa keçmiş Azərbaycan toponimləri üçün minlərlə yeni "vararakan"lar icad edəcəklər [Mehdiyev, 2010, s.36-37].

İrəvandakı məscidlərin ən qədimi "Sərdar məscidi" idi. "Köhnə məscid" adlandırılan bu ibadətqah Şah İsmayılın tapşırığı ilə onun vəziri Rəvanqulu xan İrəvan qalasını tikdirdiyi dövrdə inşa edilib. 1589-cu ildə isə Osmanlı dövləti tərəfindən yenidən bərpa edilib. İrəvan qalası içərisində və Sərdar sarayı yaxınlığında yerləşdiyi üçün "Sərdar məscidi" adlandırılıb. 1918-ci ildə ermənilər həmin məscidə müsəlmanları dolduraraq od vurub yandırdılar. Məscid insanlarla birlikdə tamamilə yanıb külə dönüb. Hündür minarələri olan İrəvan məscidləri şəhərin möhtəşəm görüntüsünü səciyyələndirən tikililər olub. Belə məscidlərdən 4-ü İrəvan qalasının "Şəhər" məhəlləsində yerləşirdi. Bunlar "Novruzəli xan", "Hüseynəli xan" (indiki "Göy məscid"), "Xoca Səfər bəy" və "Məhəmməd Sərtib xan" məscidləri idi. Lakin İrəvan məscidləri arasında sənət dəyəri baxımından "Şah Abbas məscidi"nin əhəmiyyəti çox böyük idi. 1604-cü ildə 1-ci Şah Abbas İrəvan qalasını Osmanlılardan azad etdikdən sonra 1606-cı ildə İrəvan xanına məxsus Sərdar sarayının şərq tərəfində möhtəşəm bir məscid inşa etdirib. Məscidə xalq tərəfindən "Şah Abbas məscidi" adı verilib. Məscidin memarı o zamanın məşhur sənətkarı Şeyx Bahəddin idi. Gəncə məscidinə oxşarlığı olan "Şah Abbas məscidi"nin kompleksinə mədrəsə, kitabxana, mehmanxana və müxtəlif obyektlər daxil idi. İrəvan xanlığı dövründə məscidin aş evində kasıblara gündə 3 pay yemək verilmiş. Məscid dini məkan olmaqla bərabər, həm də ictimai qurumların toplandığı yer olması ilə də diqqəti cəlb edib. 1918-ci ilə qədər "Şah Abbas məscidi" yarımçıq vəziyyətdə olsa da, sonralar tamamilə məhv edilib [Azadi, 2023, s.13].

Tarixə yönəlik vəhşilik, vandalizm təkcə mədəniyyət abidələrini məhv etməklə bitmir, onun tarixini dəyişdirmək, restavrasiya adıyla qədimliyinə zərbə vurmaq da barbarlığın bir nümunəsidir. Ümumiyyətlə, İndiki Ermənistan ərazisində xalqımıza məxsus 3 min 500 tarix və mədəniyyət abidəsi, 500 qəbiristanlıq, 391 məscid qəddarlıqla dağıdılmış, bir çoxu isə tamamilə yox edilmişdir. Zəngəzur vilayətinin Qafan, Mehri, Xot, Şinuayr, Əlidərə inzibati yaşayış məntəqələrində Ermənistanın siyasi rəhbərliyinin göstərişi ilə viran qoyulmuş 900-dən çox tarix və mədəniyyət abidəsinin xarabalıqları bu gün də qalmaqdadır. Bu məntəqələrin xaraba mənzərəsini müşahidə edəndə adama elə gəlir ki, sanki burada əsl cəhənnəm yaradılmışdır. Bu kəndlərdə 900-dən çox tarix və mədəniyyət abidəsi – yaşayış evləri, məscidlər, alban dövrü tikililəri, bədii daş nümunələri, qəbir daşları, at-qoç fiqurları ermənilər tərəfindən dağıdılaraq yararsız hala salınmışdır. Tarixi ərazimiz Azərbaycanın mədəni irs nümunələrindən təmizlənərək kütləvi erməni vandalizminə məruz qalmışdır [Xalq qəzeti, 2023, s.1;6].

Qədim Azərbaycan torpağında - Qərbi Zəngəzur ərazisində yerləşən Əldərə qalası və bu qalanın yerləşdiyi kənddəki bütün abidələr də ermənilər tərəfindən

özününküləşdirilmiş və deformasiyaya uğradılmışdır. Qafan rayonunun inzibati yaşayış mərkəzlərindən biri olan, Gorus şəhərindən 23 kilometr məsafədə yerləşən qədim Əldərə kəndində 200-dən çox yaşayış evi, məscid, karvansara və digər tikili ermənilər tərəfindən dağıdılmış və ümumilikdə kənd xarabalığa çevrilmişdir. Ermənilər qismən salamat qalmış Əldərə qalasını isə özününküləşdirmək niyyəti ilə 2010-cu ildə onun bir hissəsini təmir edərək üstünə zəng qülləsi əlavə edərək qriqorian kilsəsi kimi təqdim etmişlər. Azərbaycan mədəniyyətinə və tarixinə aid olması heç bir halda mübahisə predmeti olmayan bu istehkam qalasını ermənilər özləri də Əldərə qalası adlandırırlar. Ümumi tarixi 1200-1300-cü illəri əhatə edən bu kənddə həm qalaya, həm də digər tarixi abidələrə qarşı vandalizm aktları da UNESCO-ya göndərilmiş, lakin cavab alınmamışdır.

Nəticə

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın tarixi və mədəniyyət abidələrinə münasibətdə ermənilərin apardığı dağıdıcılıq və saxtalaşdırma işi mərhələlərlə aparılmışdır. Onlar sifarişçilərinin tapşırıqlarına uyğun olaraq məqsədyönlü şəkildə fəaliyyət göstərmişlər. Azərbaycan tarixi və mədəni irsinin məhvinə və saxtalaşdırılmasına yönəlmiş erməni fəaliyyətinin ən fəal dövrü Sovet hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Mövcud ideoloji durumdan istifadə edərək azərbaycanlı əhaliyə qarşı repressiyalarda, tarixi izlərimizin silinməsində və saxtalaşdırılmasında ermənilər xüsusi canfəşanlıq göstərmişlər. Tarixi Azərbaycan torpağı olan indiki Ermənistan ərazisində çoxlu sayda tarixi-memarlıq abidələri, karvansaralar, imarətlər, məscidlər, qəbiristanlıqlar, məqbərələr, qəbirüstü abidələr və s. mövcud olmuşdur. Ümumiyyətlə, həmin ərazilərdə Azərbaycan əhalisi zəngin mədəniyyətə malik olmuşdur. Memarlıq abidələri ilə yanaşı, hər yerin, hər bir dağ, dərə, düzənlik, çay, göl, bulaq, yaşayış məskəni, öz adları ilə xalqımıza məxsusluğuna şahidlik edir. Tarixi Azərbaycan ərazisindəki xan sarayı, qalalar, məscidlər, karvansaralar haqqında səyyahların, salnaməçilərin, tarixçilərin, arxeoloqların, rəssamların əsərlərində geniş məlumatlar verilmişdir. Təbii ki, bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan dövləti qonşu dövlətlərdəki olan arxiv sənədlərinin araşdırılması, əzəli torpaqlarımız olan İrəvanda, Zəngəzurda və digər ərazilərdə Azərbaycana aid tarixi-mədəniyyət abidələri haqqında tədqiqatın həyata keçirilməsi, tarixi torpaqlarımızda xalqımızın tarixi-mədəni irsinə qarşı törədilən cinayətlərin Ermənistanın məqsədyönlü dövlət siyasəti olduğunu dünya ictimaiyyətinə hərtərəfli çatdırılması istiqamətində vacib addımlar atır və həyata keçirilən sistemli tədbirlər bundan sonra da davam etdiriləcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Azadi, S. Qərbi Azərbaycanda mədəni irs soyqırımı, İki sahil, 2023, 15 aprel. N 65, s.13
2. Əliyev, İ. Qərbi Azərbaycanın tarixi və mədəni irsi. Bakı: "Rafpoliqraf" nəşriyyatı, 2023.
3. Qərbi Azərbaycanda mədəni irs soyqırımı. Xalq qəzeti, 2023, s.1; 6
4. Mehdiyev, R.Ə. Gorus-2010: Absurd teatrı mövsümü, Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 96 s.
5. Zahid Rza. Qərbi Azərbaycanda tarixi-mədəni irsimizə qarşı soyqırımı. 24 yanvar 2023

SUMMARY

Nuray Mammadli, Sevda Ocagquliyeva

GENOCIDE COMMITTED AGAINST THE MONUMENTS OF WESTERN AZERBAIJAN

Western Azerbaijan is an important region for the source of history and culture of Azerbaijan. The cultural monuments located in the Western Azerbaijan region represent the history, culture and cultural will of Azerbaijan. There are many mosques, fortresses, bridges, mausoleums and cemeteries in Western Azerbaijan, which is our historical territory. The cultural monuments located in this region help to share and promote the cultural heritage of Azerbaijan with the world. Unfortunately, the acts of mass vandalism committed by Armenians did not bypass the monuments of Western Azerbaijan, and our national cultural heritage and real history were severely damaged. Architectural monuments have suffered the most from the systematic cultural terror carried out by Armenian vandals in Western Azerbaijan and other areas of our country for many years. As a result, massive acts of vandalism were purposefully committed to erase the traces that prove that Azerbaijanis are the historical and ancient inhabitants of these areas. Our monuments belonging to the Christian era were Armenianized, our Muslim monuments were destroyed, and in order to destroy the traces of the Azerbaijani Turks, the names of the places where they lived were changed over time and replaced with Armenian names. shooting was also a clear example of barbarism. This vandalism can be called a genocide committed by Armenians against the cultural heritage of Western Azerbaijan. This article talks about the current state of vandalized Western Azerbaijan monuments, heavy blows against our cultural heritage, historical place names and toponyms changed by Armenians.

Keywords: *Western Azerbaijan, cultural heritage, monument, Armenian*

QƏRBİ AZƏRBAYCAN TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏTİN BATAL JANRINDA

Həbib ALLAHVERDİYEV

allahverdiyevhabib30@gmail.com

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Rəssamlığın ən çətin sahələrindən biri olan batal janrı təsviri sənətdə müharibə və hərbi həyat mövzularına həsr olunur. Bu janrda əsərlər yaradan rəssam batalist adlanır. İbtidai insanlar hələ qayalar üzərində müxtəlif rəsmlər çəkdiyi gündən savaş mövzusunə müraciət ediblər. Qobustan qayalarında cızılan ov və döyüş səhnələri bunu bir daha sübut edir. "Bu janrda qanlı müharibələr, döyüş səhnələri olduğu kimi, dəqiq və kəskinliyi ilə təsvir edilir, eyni zamanda xalq qəhrəmanları, tarixi şəxsiyyətlərin döyüş zəfərləri sənətin bənzərsiz gücüylə rəssamlar tərəfindən böyük bir məharətlə tərənnüm edilir" [1]. Azərbaycanın məşhur rəssamları batal janrında möhtəşəm sənət əsərləri yaradıblar. Bu baxımdan Təbriz miniatür məktəbinin nümayəndələri diqqəti cəlb edir. Belə ki, o dövr rəssamlar öz miniatürlərində dövlətlərarası müharibələri çox böyük ustalıqla öz miniatürlərində təsvir ediblər. Tarixən Azərbaycan ərazisi dəfələrlə yadellilərin basqınlarına, hücumlarına məruz qalıb. "Əzəli torpaqlarımız İrəvana, Zəngəzura, Dərələyəzə, Göyçə mahalına zorla yiyələnən ermənilər özlərinə saxta tarix quraşdırmaq üçün, ilk növbədə, o ərazilərdəki qədim toponimlərimizə hücum ediblər. Yer adlarımızı dəyişdirib uydurma erməni adları ilə əvəz ediblər, türk dilində mövcud olan yer adlarını dəyişdiriblər. Bunu Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaşayan dədə-baba ocaqlarından didərgin salınan şahidlər də təstiqləyir"[3]. Digər tərəfdən isə bunları təsdiqləyən sənət əsərləri var idi. O dövr rəssamlar bütün bu tarixi hadisələri batal janrında, kətanlarında əbədiləşdirirdilər. Belə əsərlərdən biri "İrəvan qalasının işğalı" adlı rəsmdir.

Frans Rubo "İrəvan qalasının işğalı" Şəkil 1.

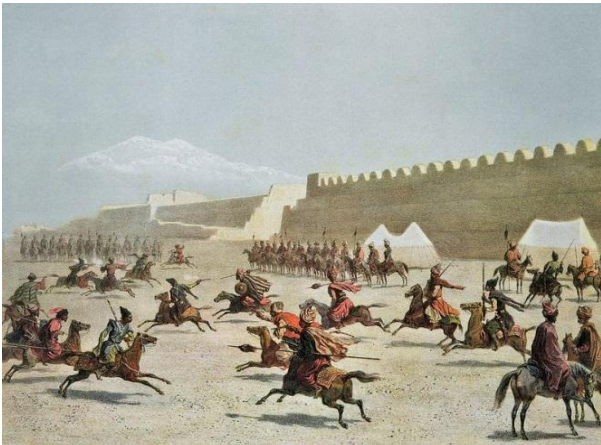

Tablonun müəllifi Fransız əsilli rus rəssamı olan Rubodur. O əsasən batal janrında müharibə təsvirləri işləyən bir rəssam kimi tanınmışdır. Rəssam bu tablonu 1893 cü ildə yaratmışdır. Əsərdə rəssam rus qoşunlarının İrəvan xanlığına hücumu nəticəsində qalanın mühasirəyə alınması və təslim olan xan qoşunlarının tərkisilah olunmasını əks etdirən bir kompozisiya canlandırır. "İrəvan xanlığının mərkəzi İrəvan qalaşəhəri idi. Bu qala 1582-1583-cü illərdə

Osmanlı sərkərdəsi Fərhad paşa tərəfindən inşa edilmişdi" [5]. Rəssam Frans Rubo bu qala divarlarını kompozisiyanın mərkəz istiqamətində işləməklə maraqlı bir perspektiva yaradıb. Kompozisiyanın arxa fonunda isə əzəmətli Ağrı dağının təsvir olunması rəsme ikinci bir gözəllik qatıb. Tablodakı qalanın mərkəz istiqamətində İrəvanın məşhur məscidlərindən biri olan Göy məscid təsvir olunub.

"Batal janrı rəssamdan təkcə müharibə və ya döyüşü təsvir etmək bacarığı deyil, eyni zamanda tarixi həqiqətləri, müxtəlif dövrlərə aid hərbi texnikanı bilmək, geyimləri və döyüş sursatlarını təsvir etmək qabiliyyətinə dair ustalıq tələb edir" [2]. Bu cəhətdən Qərbi Azərbaycan mövzusunda çəkilən hər bir əsər qiymətli sənət əsərləridir. Belə əsərlərdən biri də rus rəssamı Qriqori Qaqarinin çəkdiyi "Sərdərabad qalası ətrafında döyüş" adlı əsəridir (Şəkil 2).

Q. Qaqarin "Sərdərabad qalası ətrafında döyüş" Q. Qaqarin "Qacarlar Araz çayını keçirlər

Şəkil 2.

Şəkil 3.

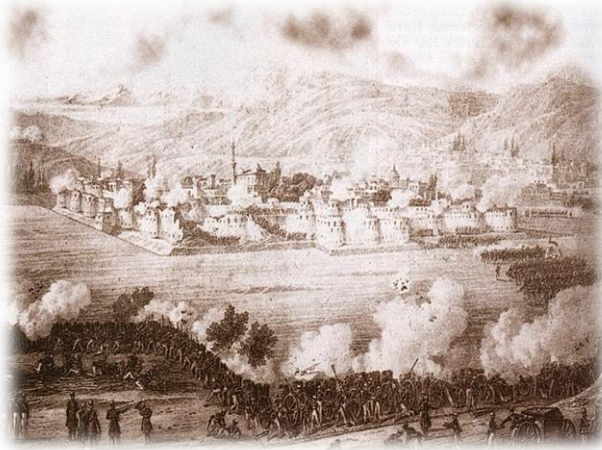
"Rusiyanın Qafqazdakı qoşunlarının baş komandanı İvan Paskeviç böyük bir orduyla İrəvanı mühasirəyə almağa başlayır. Qala qarnizonuna İrəvan xanı Hüseynqulu xan Qacarın qardaşı Həsən xan Qacar başçılıq edirdi. O, düşmənlə üz-üzə gəlsə də, tezliklə təslim olur. Qalanın dördkünc qülləsi dağıdılır, qala divarları və evlərə böyük ziyan dəyir" [4]. Bu tarixi hadisəni rəssam tablosunda gözə çarpan rənglərlə işləyib. Tabloda atların qaçışı, döyüşçülərin bir-biriləri ilə vuruşmaları dinamikdir. Bu janrda rəsm çəkən hər bir rəssam kompozisiyada olan hər detalın dəqiq işlənməsinə önəm verir. Bu rəsmdə Qaqarin döyüşçülərin simalarında olan gərginliyi xüsusilə göstərməyə çalışıb. Bundan əlavə, tabloda işıq və kölgələr daha çox diqqəti cəlb edir. Belə ki, uzaqdan görünən qalanın divarlarında, atların düzülüşündə, ön planda olan atların yerə düşən kölgələri ustalıqla verilib. Əsərdə maraqlı bir perspektiva da vardır. Uzaqdan görünən başı qarlı dağ solğun rənglərdə və bizə tərəf yönələn uzun qala divarları tünd rəngdə işlənilib. Batal janrında çəkilən bu əsər dövrün maraqlı tablolarından idi. Rəssamın çoxlu sayda batal janrında əsərləri var, amma onun bu tablosu uğurlu əsərlərindən sayılır.

Qaqarinin batal janrında çəkilmiş digər bir tablosu isə "Qacarlar Araz çayını keçirlər" adlı qrafik əsəridir (Şəkil 3). Tamaşaçının gözü əvvəlcə ön planda olan iki personajın diqqətini çəkir. Qoca fikirlərə qərq olur və bir az da ona tərəf əyilmiş gəncə baxmır. Biz isə kifayət qədər böyük bir qacar ordusu görürük. Sağdakı arxa planda kiçik bir nöqtə kimi görünən şəxs bəzi qacarların diqqətini çəkib. Qoşun artıq ona tərəf tələsir. Ağrı dağı qara buludlarla əhatə olunub ki, bu da qarşıda ağır bir döyüşün olacağından xəbər verirdi.

İrəvan xanlığı rus qoşunları tərəfindən hücumlara, talantlara məruz qalsa da, Qacar qoşunu heç vaxt geri çəkilmirdi. Bu tarixi hadisəni kətana köçürən digər bir rus rəssamı isə Beqqrov idi. O “İrəvan qalasının alınması” adlı tablosunda rus qoşunları ilə Həsən xan Qacarın başçılıq etdiyi ordu arasında qarşıdurmanı əks etdirib. Rəssam bu rəsmdə İrəvan qalası ətrafında gedən bu döyüşü çox canlı çəkib. Qrafika üslubunda çəkilən bu tabloda toplardan çıxan atəşi yerə yığılan döyüşçüləri incə ştrixlərlə təsvir edib (Şəkil 4).

K.Beqqrov “İrəvan qalasının alınması”(Şəkil 4)

F. Şukaev “Qafqazda hərbi düşərgə”

Şəkil 5.

Rus rəssamı F.Şukaevin çəkdiyi “Qafqazda hərbi düşərgə” adlı əsərində isə döyüşə hazırlaşan rus əsgərləri və uzaqdan onlara doğru irəliləyən Qacar döyüşçüləri təsvir olunub. Tabloda rus ordusunun komandiri general Pyotr Truzson əli ilə komanda verir. Burada kimi silahını doldurur, kimisi isə döyüş əmrinin verilmə həyəcanını yaşayır. İsti və soyuq rənglərin bərgə təzadını gördüyümüz bu tablo batal janrında çəkilən qiymətli sənət əsərlərindəndir (Şəkil 5).

Bədnam qonşumuz ermənilərin sonrakı illərdə də Azərbaycan torpaqlarına hücumları, azərbaycalılara qarşı vəhşilikləri, etdikləri soyqırımlar rəssamlarımız tərəfindən tablolarda canlandırılmışdır. Yanar ocaqlarından, barlı-bərəkətli torpaqlarından, dolu ev-eşiklərindən olan, düşmən zorakılığı ilə deportasiya olunan Qərbi Azərbaycan sakinləri Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə pənah gətirdilər. Amma 44 günlük Vətən müharibəsində şanlı Zəfərimiz 30 ilin işğalına son qoydu, ərazi bütövlüyümüz bərpa edildi. Bütün bu hadisələr zaman-zaman rəssamlarımızın batal janrında çəkdiyi tablolarda yer aldı. Müasir Azərbaycan rəssamlığında da bu janra müraciət edən çoxlu sayda fırça ustalarımız var. Batal janrında əsərlər yaradan rəssamlarımız müharibənin ağrı-acısını dərinlən duyub hiss edərək döyüşə həsr etdiyi əsərləri milli koloriti və inandırıcılığı ilə seçilir. Xalq qəhrəmanları, tarixi şəxsiyyətlərin döyüş zəfərləri tablolarda, sənətin bənzərsiz gücüylə tərənnüm edilir.

Dövlətimizin qətiyyəti, Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin siyasi iradəsi, xalqımızın birliyi, həmrəyliyi sayəsində qazandığımız möhtəşəm Zəfərimiz Ermənistanı və ona havadarlıq edən dövlətlərə bir daha sübut etdi ki, Azərbaycan xalqı öz tarixi torpaqlarına sahib çıxmaq əzmindədir. Zülmün mütləq bir sonu olur. O son isə artıq yaxınlaşıb. Xalqın tarixi yaddaşı doğma torpaqlara olan sevgini hər zaman qoruyur. Bunun

nəticəsi kimi, Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti Qərbi Azərbaycan İcmasına çevrildi. Gün gələcək Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımız öz tarixi yurdlarına qayıdacaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyeva, H. "Rəngkarlığın əsasları" dərs vəsaiti. Naxçıvan: Əcəmi, 2022, 268 s.
2. Həbibov, N. Rəssamlıqdan söhbət. Bakı: 1961, s. 21
3. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002.
4. https://az.wikipedia.org/wiki/İrəvan_qalasının_işğalı
5. <https://mod.gov.az/az/irevan-tarixi>

SUMMARY

Habib Allahverdiyev

WESTERN AZERBAIJAN IN THE BATTLE GENRE OF VISUAL ARTS

In the middle of the XIX th century, the theme of Western Azerbaijan occupied one of the main places in the works of many artists. This topic, addressed by Russian artists, belonged to the batal genre of visual arts. In this genre, bloody wars and battle scenes are described accurately and sharply, and at the same time, the victories of national heroes and historical figures are glorified by artists with great skill with the unique power of art. Batal genre requires from the artist not only the ability to depict a war or a battle, but also mastery of historical facts, knowledge of military equipment of different periods, ability to depict clothing and ammunition. Many Russian artists with such abilities created interesting paintings in the battle genre. Among them are "Occupation of the Yerevan Fortress" by the French-born Russian artist Franz Rubon, "Battle around the Sardarabad Fortress" painted by Grigory Gagarin, "Gajars Cross the Araz River", K. Beggrove "Taking the Yerevan Fortress", F. Shukaeov "Military Camp in the Caucasus", etc. tables are an example of this. The artists who created works in the battle genre deeply felt the pain of the war, and their works dedicated to the battle stand out for their national color and believability. Battle victories of national heroes and historical figures are glorified in paintings with the unique power of art.

Keywords: West Azerbaijan, batal genre, artists and paintings

РЕЗЮМЕ

Хабиб Аллахвердыев

В БОЕВОМ ЖАНРЕ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

В середине XIX века тема Западного Азербайджана занимала одно из главных мест в творчестве многих художников. Эта тема, к которой обращались русские художники, относилась к батальному жанру изобразительного искусства. В этом жанре точно и остро описываются кровавые войны и батальные сцены, и в то же время победы национальных героев и исторических деятелей воспеваются художниками с большим мастерством и уникальной силой искусства. Жанр батала требует от художника не только умения изображать войну или сражение, но и владения историческими фактами, знания военной техники разных периодов, умения изображать одежду и амуницию. Многие русские художники, обладающие такими способностями, создали интересные картины в батальном жанре. Среди них «Захват Ереванской крепости» русского художника французского происхождения Франца Рубона, «Битва вокруг Сардарабадской крепости» кисти Григория Гагарина, «Гаджары переходят реку Араз», К. Беггроув «Взятие Ереванской крепости», Ф. Шукаев «Военный лагерь на Кавказе» и др. таблицы тому пример. Художники, создавшие произведения в батальном жанре, глубоко прочувствовали боль войны, а их произведения, посвященные битве, отличаются национальным колоритом и правдоподобностью. Боевые победы национальных героев и исторических деятелей воспеваются в картинах, обладающих неповторимой силой искусства.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, батальный жанр, художники и картины

QƏRBİ AZƏRBAYCANLI RƏSSAM ŞAMİL QAZIYEVİN YARADICILIĞINDA MƏNZƏRƏ JANRI

Rübabə İMANLI

rubabeimanli@gmail.com

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Xülasə

Naxçıvan diyarı tarixin bütün dövrlərində Azərbaycan ədəbiyyatına, elminə, siyasətinə, mədəniyyətinə, eləcə də incəsənətinə görkəmli simalar bəxş etmiş, bu müqəddəs torpağın yetirdiyi görkəmli şəxsiyyətlər tarixin axarını dəyişmək gücündə olmaqla yanaşı, mədəniyyətimizin inkişafında da çox mühüm xidmətlər göstərmişdir. Bu mənada Naxçıvan XX əsrdə Azərbaycanın ictimai-mədəni fikrinin inkişafında mühüm töhfələr verən çoxsaylı elm, ədəbiyyat, mədəniyyət xadimləri yetirmişlər. Tarixən Naxçıvanda rəssamlıq sənətinə də böyük maraq olmuşdur. XII əsrdən başlayaraq Əcəmi Naxçıvanının əsasını qoyduğu memarlıq məktəbinin təsiri ilə memarlarla yanaşı, rəssamlar və digər dekorativ tətbiqi sənət ustaları da yetişmiş, Naxçıvan Rəssamlıq Məktəbi formalaşmışdır. XX əsrin ilk onilliyindən etibarən Naxçıvanda təsviri sənətin inkişafında mühüm xidmətləri olan realist təsviri sənətin banisi Bəhruz Kəngərli, Azərbaycan rəssamlığını Türkiyədə layiqincə təmsil edən və dünyada tanınan İbrahim Səfi, Əkbər Kazımbəyov, "Molla Nəsrəddin" satirik rəssamlıq məktəbinin də təsiri ilə Bəhruz Kəngərlinin realizm ənənələrini davam etdirən Şamil Qaziyev, Xalq rəssamı Hüseyn Əliyev, Əyyub Səfərov, Əyyub Hüseynov, Adil Qaziyev, Elmira Şahtaxtinskaya, Cəmil Müfidzadə, Nadir Axundov, Məmməd Qasimov, Arif Qaziyev, Hüseynqulu Əliyev və digər istedadlı fırça ustaları XX əsrdə Naxçıvanda təsviri sənətin inkişafında mühüm xidmətlər göstərərək Naxçıvan rəssamlığının yeni mərhələdə tərəqqisinə xidmət etmişlər. Bu rəssamlar Naxçıvan Rəssamlıq Məktəbinin yetirmələridir.

***Açar sözlər:** təsviri incəsənət, mənzərə janrı, rəssamlıq məktəbi, realist təsviri sənət, sənətkarlıq, milli xüsusiyyət, maddi mədəniyyət*

XX əsrdə Azərbaycan təsviri sənət tarixində özünəməxsus sənət dəyərləri və yaradıcılıq yolu olan, peşəkar səviyyəli rəssam, eyni zamanda teatr rəssamı kimi də səmərəli fəaliyyət göstərən istedadlı sənət adamlarından biri də Şamil Qaziyevdir. O, yaradıcı fəaliyyətinin uzun bir dövrünü Naxçıvanda keçirmiş, Naxçıvan teatrında teatr rəssamı kimi fəaliyyət göstərməklə yanaşı, Naxçıvanda əsas Bəhruz Kəngərli tərəfindən qoyulan professional, realist rəssamlıq ənənələrini gərəyincə davam etdirən sənətkarlardan biridir.

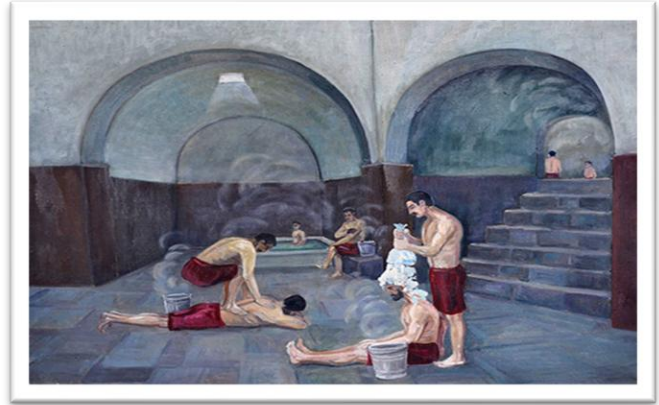
Şamil Qaziyev 1908-ci il martın 30-da qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanda maarifçi Həsən bəy Qaziyevin ailəsində anadan olmuşdur. O, çox maraqlı və zəngin həyat yolu keçmişdir. Şamil Qaziyev qrafika, natürmort, peyzaj, portret janrlarında maraqlı əsərlər yaratmışdır. Rəssamın Naxçıvanın tarixi, təbiəti, adət-ənənələri, həyat və məişəti ilə bağlı çəkdiyi "Çoban", "Xırmanda", "Qalayçı", "Dəyirman", "Lavaşyapanlar", "Qaçqınlar", "Çarıqçılar", "Öküzlərin nallanması", "Örtülü bazar", "Naxçıvan hamamı",

"İnqilabaqədərki Naxçıvan", "Naxçıvanda köhnə həyət" kimi əsərləri keçmiş tariximiz və mədəniyyətimizin öyrənilməsi üçün olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. O, 1934-cü ildə həm "Şərq qapısı" qəzetində, həm də Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında baş rəssam olmuş, 120-dən çox tamaşaya bədii tərtibat vermişdir. Şamil Qaziyev, eyni zamanda Ordubad Dövlət Dram Teatrının səhnəsində oynanılan tamaşaların geyim eskizini vermiş, müxtəlif janr və mövzularda çox orijinal, qiymətli sənət əsərləri yaratmışdır.

Qaçqınlar

Naxçıvan hamamı

Mənalı həyat yolu, məhsuldar yaradıcılığı ilə təsviri sənət tarixinə öz adını yazdıran Şamil Qaziyevin yaradıcılığı təsviri sənətin bir sıra janrlarını əhatə etdiyi kimi, mövzu etibarilə də şərti olaraq təsnifləndirilir. Belə ki, rəssamın əsərləri "İrəvan", "Naxçıvan" və "Qusar" silsiləsi kimi qruplaşdırılmışdır. Şamil Qaziyevin sənət dünyasında sözsüz ki, teatr rəssamlığının xüsusi yeri, rolu və dəyəri vardır.

Şamil Qaziyevin yaradıcılığında önəmli yerə malik olan əsərlər sırasında mənzərə janrlı tabloların da xüsusi əhəmiyyəti və dəyəri vardır. Belə ki, "Çobanlar" əsəri ilə sənətdə iri addımlar atan rəssamın mənzərə janrlı əsərləri öz sənət texnikası, rənglər aləmi, estetik tutumu, sənətkarlıq məziyyətləri, ideyası, mövzusu ilə də onu özünəməxsus qılırdı.

İstedadlı rəssam Şamil Qaziyevin mənzərə yaradıcılığında qədim Azərbaycan şəhəri, onun dünyaya gəldiyi və uşaqlığının 12 ilinin keçdiyi İrəvan mövzulu tabloların da özünəməxsus dəyəri vardır. "İrəvanda dağ", "İrəvanda qədim körpü" və s. tablolarında Şamil Qaziyev İrəvan şəhərinin təbiəti, zəngin mədəniyyətini özündə əks etdirən abidələrini dolğun rənglərin ahəngində canlandıraraq gözəl sənət əsəri yaratmaqla tamaşaçının zövqünə, göz yaddaşına nüfuz etdiyi kimi, eyni zamanda gələcək nəsillərə tarixi-mədəni dəyər daşıyan məlumatlar çatdırmışdır.

Şamil Qaziyevin yaradıcılığında daha çox təbiət mənzərələri ilə diqqəti cəlb edən Qusar silsiləsinin özünəməxsus yeri vardır. Belə ki, rəssamın Qusarın təbiətinə dair müşahidələrinin bəhrəsi olan "Qusar", "Qusar bağı", "Qusar meşəli dağlar", "Peyzaj", "Kənd ətrafı", "Meşəli dağlar" kimi mənzərə tabloları onun yaradıcılığında canlı təbiətin dərkə, təbiətə vurğunluq bir həqiqəti ifadə edir ki, Şamil Qaziyev Azərbaycan təbiətinin vurğunudur. Qusar mənzərələrində rəssamın rənglər dünyası daha çevik, parlaq olmaqla yanaşı, daha çox onun təbiət fəlsəfəsində genetik yaddaşdan gələn ağac kultunun ön plana çıxarılması ilə diqqəti cəlb edir. Baxdıqca insanı təbiətlə bütövləşdirən bu mənzərə tabloları,

eyni zamanda ruhi rahatlıq gətirən rəng çalarları ilə də diqqətəlayiqdir. Bəzən meşədəki bir ağacı diqqətə aldıqda sənətkarın rəng seçimindəki cəsarəti, yaxmalarındakı sərbəstliyi, qarışıq rənglərin timsalında yaratdığı harmoniyanı canlı təbiətin fonunda qəbullanmaq çətin olmadığı kimi, bir məqamı da önə çəkmək olur ki, Şamil Qaziyev Qusar mənzərələrində özünü təbiətlə həmahəng görür, bütün varlığı ilə sevdiyi, duyduğu ana təbiəti əlvan rənglərlə ustalıqla canlandırır bilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyeva, H. Şamil Qaziyev rəngləri Naxçıvan teatrı sahəsində. AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun "Axtarışlar" jurnalı, 2018, N 2, s.128-143
2. Xəlilov, F. Maarif fədaisi: Həsən bəy Qaziyev. Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 88 s
3. Quliyeva, F. Şamil Qaziyevin həyatı və yaradıcılığı. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 144 s.
4. Qaziyev, Ş. Albom-kataloq. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 63 s.
5. İsmayılov, C. XX əsr Naxçıvan rəssamlarının yaradıcılığında mənzərə janrı. Dərs vəsaiti. Naxçıvan: 2019.

SUMMARY

Rubaba İmanlı

THE LANDSCAPE GENRE IN THE WORKS BY WESTERN AZERBAIJAN ARTIST SHAMIL GAZIYEV

The land of Nakhchivan has given prominent figures to the literature, science, politics, culture and art of Azerbaijan in all periods of history, and the outstanding personalities of this holy land have the power to change the course of history and have also rendered very important services in the development of our culture. In this sense, in the 20th century, Nakhchivan received many scientific, literary and cultural figures who made important contributions to the development of social and cultural thought of Azerbaijan. Historically, there has been great interest in the art of painting in Nakhchivan. Starting from the twelfth century, under the influence of the architecture school founded by Ajami Nakhchivani, along with architects, artists and other masters of applied decorative arts were trained, and the Nakhchivan School of Painting was formed. Bahruz Kangarli, the founder of realist visual art, who had important services in the development of fine art in Nakhchivan from the first decade of the 20th century, Ibrahim Safi, who represented Azerbaijan painting in Turkey and made it known to the world, Akbar Kazimbayov, who continued the realism traditions of Bahruz Kangarli under the influence of "Molla Nasreddin" school of satirical painting. Shamil Gaziyeu, People's Artist Huseyn Aliyev, Eyyub Safarov, Eyyub Huseynov, Adil Gaziyeu, Elmira Shahtakhniskaya, Jamil Mufidzade, Nadir Akhundov, Mammad Gasimov, Arif Gaziyeu, Huseyngulu Aliyev and other talented brush masters rendered important services in the development of fine art in Nakhchivan in the 20th century. served the progress of the new stage. These artists are students of Nakhchivan Art School.

Keywords: *fine art, landscape genre, school of painting, realistic fine art, craftsmanship, national characteristic, material culture*

РЕЗЮМЕ

Рубаба Иманлы

ЖАНР ПЕЙЗАЖА СОЗДАН ЗАПАДНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ ХУДОЖНИКОМ ШАМИЛЕМ ГАЗИЕВЫМ

Земля Нахчывана дала выдающиеся деятели литературы, науки, политики, культуры и искусства Азербайджана во все периоды истории, а выдающиеся личности этой святой земли обладают силой изменить ход истории, а также оказали очень важные услуги в развитии нашей культуры. В этом смысле в XX веке Нахчыван принял многих деятелей науки, литературы и культуры, внесших важный вклад в развитие общественной и культурной мысли Азербайджана. Исторически в Нахчыване существовал большой интерес к искусству живописи. Начиная с двенадцатого века, под влиянием архитектурной школы, основанной Аджами Нахчивани, наряду с архитекторами обучались художники и другие мастера декоративно-прикладного искусства, образовалась Нахчыванская школа живописи. Бахруз Кенгерлы, основоположник реалистического изобразительного искусства, оказавший важные заслуги в развитии изобразительного искусства в Нахчыване с первого десятилетия 20-го века, Ибрагим Сафи, представлявший азербайджанскую живопись в Турции и сделавший ее известной миру, Акбар Казимбеков, продолжавший традиции реализма Бахруза Кангерлы под влиянием школы сатирической живописи «Молла Насреддин», народного художника Гусейна Алиева, Эйюба Сафарова, Эйюба Гусейнова, Адила Газиева, Эльмиры Шахтахнисской, Джамиля Муфидзаде, Надира Ахундова, Мамеда Гасымова. Ариф Газиев, Гусейнгулу Алиев и другие талантливые мастера кисти оказали важные услуги в развитии изобразительного искусства Нахчывана в 20 веке, послужили развитию нового этапа. Эти художники являются учениками Нахчыванской художественной школы.

Ключевые слова: *изобразительное искусство, пейзажный жанр, школа живописи, реалистическое изобразительное искусство, мастерство, национальная специфика, материальная культура*

BÖYÜK İPƏK YOLUNUN ALTERNATİVİ: ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ

Məhsəti ƏSGƏROVA

esgerovamehseti@ndu.edu.az

ORCID iD: 0009-0001-1899-3325

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın Qərb bölgələrini Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə birləşdirən, Böyük İpək Yolunun alternativini olan - Zəngəzur dəhlizi geniş şəkildə araşdırılmışdır. Zəngəzur dəhlizi, Azərbaycan və Ermənistan arasında yerləşən strateji əhəmiyyətli bir nəqliyyat dəhlizidir. Bu dəhliz Ermənistanın cənub-qərbində, Zəngilan rayonu ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında yerləşir. 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya arasında imzalanan üçtərəfli bəyanata əsasən, Zəngəzur dəhlizinin açılması nəzərdə tutulub. Bu dəhliz Azərbaycanın əsas ərazisini Naxçıvanla birləşdirəcək və regional ticarət və nəqliyyat əlaqələrini gücləndirəcək. Məqalədə, eyni zamanda Zəngəzur dəhlizinin əhəmiyyəti, beynəlxalq ticarət imkanları və s. də araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur dəhlizi, Böyük İpək Yolu, Türk dünyası, beynəlxalq ticarət imkanları, regional ticarət və logistika*

Giriş

Zəngəzur dəhlizi tarixi Zəngəzur ərazisindən keçən və Azərbaycanın qərb bölgələrini Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə birləşdirən strateji bir yol olaraq nəzərdə tutulur. XX əsrin əvvəllərində bu bölgədə mövcud olan etnik və siyasi münaqişələr nəticəsində dəhliz kəsilmiş və bu, bölgənin iqtisadi inkişafını ləngitmişdir.

Zəngəzur dəhlizi, tarixən Azərbaycan və digər Türk dünyası ölkələri arasında mühüm bir keçid nöqtəsi olmuşdur. Zəngəzur dəhlizinin yenidən açılması, Türk Dünyası ölkələri arasında tarixi əlaqələrin bərpası və gücləndirilməsi üçün mühüm bir addımdır.

Zəngəzur dəhlizi Azərbaycan və Ermənistan arasında yerləşən strateji əhəmiyyətli bir nəqliyyat dəhlizidir. Bu dəhliz Ermənistanın cənub-qərbində, Zəngilan rayonu ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında yerləşir. 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya arasında imzalanan üçtərəfli bəyanata əsasən, Zəngəzur dəhlizinin açılması nəzərdə tutulub. Bu dəhliz Azərbaycanın əsas ərazisini Naxçıvanla birləşdirəcək və regional ticarət və nəqliyyat əlaqələrini gücləndirəcək.

Zəngəzur dəhlizinin əhəmiyyəti

1. Regional əlaqələrin gücləndirilməsi: Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Azərbaycan Naxçıvanla birbaşa əlaqə quracaq və Türkiyə ilə olan ticarət və nəqliyyat əlaqələri daha da genişlənəcək. Bu dəhliz Azərbaycan, Türkiyə, Ermənistan və İran arasında yeni iqtisadi əlaqələr yarada bilər.

2. Strateji nəqliyyat marşrutu: Zəngəzur dəhlizi Qafqaz regionunda əsas tranzit marşrutlardan biri kimi xidmət edə bilər. Bu dəhliz regionun nəqliyyat infrastrukturunu şəbəkəsinə əlavə edilərək, Böyük İpək Yolunun alternativ marşrutu kimi də nəzərdən keçirilir.

3. İqtisadi inkişaf və investisiyalar: Dəhlizin açılması regionun iqtisadi inkişafına təkan verəcək. İnfrastrukturun inkişafı, yeni iş yerlərinin yaranması və investisiyaların cəlb edilməsi mümkün olacaq.

4. Geopolitik əhəmiyyət: Zəngəzur dəhlizi regional geopolitik tarazlığı dəyişdirə bilər. Rusiya, Türkiyə, İran və Avropa İttifaqı kimi böyük güclər dəhlizin açılması ilə maraqlanır və bu, regionda siyasi vəziyyətə təsir göstərə bilər [Məmmədov, 2021, s3].

Beynəlxalq ticarət imkanları. Zəngəzur dəhlizi, beynəlxalq ticarət baxımından da böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu dəhliz, Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat marşrutlarının kəsişməsində yerləşir və bir sıra beynəlxalq ticarət imkanları yaradır:

1. Qlobal ticarət marşrutları: Dəhliz, Avropa və Asiya arasında yük daşımalarının sürətini artıracaq və ticarət həcmi genişləndirəcək. Bu, xüsusilə Çinin "Bir kəmər, bir yol" təşəbbüsü çərçivəsində mühüm rol oynayacaq.

2. İqtisadi integrasiya: Dəhliz, region ölkələrinin beynəlxalq ticarət sistemində daha sıx integrasiya olunmasına kömək edəcək. Yeni ticarət əlaqələri qurulacaq və mövcud ticarət həcmi artırılacaq.

3. Tranzit ölkəsi rolu: Azərbaycan və Ermənistan Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə tranzit ölkələrə çevriləcək. Bu, hər iki ölkənin iqtisadiyyatına əlavə gəlirlər gətirəcək və beynəlxalq ticarət şəbəkəsində mövqelərini gücləndirəcək.

Türk dünyası ilə əməkdaşlıq perspektivləri. Zəngəzur dəhlizinin açılması, Türk dünyası ölkələri arasında əməkdaşlığın inkişafına aşağıdakı aspektlərdə mühüm təsir göstərəcək:

1. Nəqliyyat və kommunikasiya: Dəhliz, Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Türkmənistan və digər Türk dünyası ölkələri arasında birbaşa nəqliyyat əlaqələrini təmin edəcək. Bu, yük və sərnişin daşımalarının həcmi artıracaq və logistika xərclərini azaldacaq.

2. Ticarət imkanları: Zəngəzur dəhlizi, Türk dünyası ölkələri arasında ticarət həcmi artırılmasına səbəb olacaq. Xüsusilə kənd təsərrüfatı, sənaye və enerji sektorlarında ticarət əlaqələri genişlənəcək.

3. Mədəni və humanitar əlaqələr: Dəhlizin açılması, Türk dünyası ölkələri arasında mədəni və humanitar əlaqələrin güclənməsinə də təkan verəcək. Təhsil, turizm və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlıq genişlənəcək və xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma artırılacaq.

4. Enerji təhlükəsizliyi: Zəngəzur dəhlizi, Türk dünyası ölkələri arasında enerji resurslarının daşınması üçün yeni marşrutlar yaradacaq. Bu, regional enerji təhlükəsizliyini təmin edəcək və enerji ticarətini asanlaşdıracaq.

İntegrasiya perspektivləri. Zəngəzur dəhlizi, Türk dünyası ölkələri arasında integrasiya perspektivləri baxımından bir sıra imkanlar yaradır:

1. İqtisadi integrasiya: Dəhliz Türk dünyası ölkələrinin iqtisadiyyatlarını bir-birinə daha sıx integrasiya etməyə imkan verəcək. Bu, sərmayə axınlarını artıracaq və regional iqtisadi əməkdaşlığı gücləndirəcək.

2. Strateji əməkdaşlıq: Türk dünyası ölkələri arasında strateji əməkdaşlıq, xüsusilə müdafiə və təhlükəsizlik sahələrində genişlənəcək. Zəngəzur dəhlizi, bu sahələrdə qarşılıqlı fəaliyyət imkanlarını artıracaq.

3. Regional sabitlik: Zəngəzur dəhlizinin açılması, Cənubi Qafqaz regionunda siyasi sabitliyin bərqərar olunmasına və uzunmüddətli sülhün təmin edilməsinə kömək edəcək. Bu, Türk dünyası ölkələrinin maraqlarına uyğun olaraq, regional sabitliyi gücləndirəcək.

4. İnnovasiya və texnologiya transferi: Dəhliz Türk dünyası ölkələri arasında innovasiya və texnologiya transferini asanlaşdıracaq. Bu, regional iqtisadi inkişafı sürətləndirəcək və yeni texnoloji həllərin yayılmasına şərait yaradacaq [Hüseynov, 2021, s.32].

Böyük İpək Yolu ilə müqayisə. Böyük İpək Yolu tarixi baxımdan Asiya ilə Avropa arasında ticarət və mədəni əlaqələrin əsas marşrutu olub. Müasir dövrdə də bu yol Çin tərəfindən təklif edilən "Bir kəmə, bir yol" təşəbbüsünün əsas komponentlərindən biridir. Zəngəzur dəhlizi isə Qafqaz regionunda yeni bir marşrut olaraq, Böyük İpək Yolunun bir qolu və ya alternativini kimi çıxış edə bilər.

- Marşrutun müasirliyi: Böyük İpək Yolunun bəzi hissələri tarixi marşrutlardan ibarət olsa da, Zəngəzur dəhlizi tamamilə yeni və müasir bir nəqliyyat dəhlizidir.
- Geosiyasi əhəmiyyət: Hər iki marşrut regional və global geosiyasi münasibətlərdə əhəmiyyətli rol oynayır. Zəngəzur dəhlizinin açılması Qafqaz regionunda yeni geosiyasi reallıqlar yarada bilər.
- İqtisadi imkanlar: Hər iki marşrut regionun iqtisadi inkişafına böyük töhfələr verə bilər. Zəngəzur dəhlizi, xüsusilə Cənubi Qafqazda iqtisadi aktivliyi artırmaq potensialına malikdir.

Zəngəzur dəhlizinin Böyük İpək Yolunun alternativini kimi çıxış etməsi üçün onun tam funksional hala gətirilməsi, təhlükəsizlik və sabitliyin təmin edilməsi, həmçinin beynəlxalq və regional əməkdaşlığın gücləndirilməsi vacibdir.

Zəngəzur dəhlizi, Qafqaz regionunda yeni bir nəqliyyat marşrutu olaraq böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu dəhliz Azərbaycanın əsas ərazisini Naxçıvanla birləşdirərək, Türkiyə, İran və digər ölkələrlə olan əlaqələri gücləndirir. Bu marşrutun yaradılması, Qafqazın nəqliyyat və ticarət şəbəkəsində strateji rol oynamaqla yanaşı, Böyük İpək Yolunun müasir alternativini kimi çıxış edir.

Zəngəzur dəhlizinin Böyük İpək Yolunun alternativini kimi potensialı. Zəngəzur dəhlizinin Böyük İpək Yolunun alternativini kimi çıxış etməsi üçün onun tam funksional hala gətirilməsi, təhlükəsizlik və sabitliyin təmin edilməsi, həmçinin beynəlxalq və regional əməkdaşlığın gücləndirilməsi vacibdir. Bu dəhliz regionun nəqliyyat və logistika sistemində yeni nəfəs gətirə bilər və ticarət marşrutlarının diversifikasiyası baxımından əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

1. Nəqliyyat və logistika infrastrukturu: Zəngəzur dəhlizinin müasir standartlara uyğun olaraq inşa edilməsi və onun üzərində effektiv nəqliyyat və logistika infrastrukturu yaradılması lazımdır. Bu, yük daşımalarının sürətini və səmərəliliyini artıracaq.

2. Beynəlxalq əməkdaşlıq: Dəhlizin effektiv fəaliyyəti üçün region ölkələri arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi vacibdir. Həmçinin beynəlxalq təşkilatların və investorların dəstəyi də mühüm rol oynaya bilər.

3. Təhlükəsizlik və sabitlik: Zəngəzur dəhlizinin tam təhlükəsiz və sabit olması üçün regional sülhün və sabitliyin təmin edilməsi vacibdir. Bu dəhlizin uğurla fəaliyyət göstərə bilməsi üçün bölgədəki siyasi və hərbi risklərin minimuma endirilməsi zəruridir.

Zəngəzur dəhlizi Böyük İpək Yolunun alternativini kimi böyük potensiala malikdir. Bu dəhliz regionun iqtisadi və geosiyasi xəritəsini dəyişdirə bilər və Qafqazda yeni ticarət və əməkdaşlıq imkanları yarada bilər. Zəngəzur dəhlizi həm də Türkiyə ilə Mərkəzi Asiya arasında birbaşa əlaqəni təmin edir və bu marşrutun iqtisadi potensialını artırır [Hüseynov, 2021, s.22].

Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi perspektivləri. Zəngəzur dəhlizi, regionun iqtisadi inkişafına böyük töhfə verə bilər. Bu dəhlizin açılması, nəqliyyat və logistika infrastrukturunun inkişafına səbəb olacaq və yeni iş yerlərinin yaranmasına təkan verəcək. Eyni zamanda bu dəhliz vasitəsilə regional ticarət və investisiyaların artması gözlənilir.

1. İnfrastruktur inkişafı: Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə yeni yollar, dəmir yolları və digər nəqliyyat infrastrukturunu inşa ediləcək. Bu, yük daşımalarının sürətini və səmərəliliyini artıracaq.

2. Ticarət və investisiyalar: Zəngəzur dəhlizi regionda yeni ticarət marşrutları açacaq və beynəlxalq ticarətin həcmi artıracaq. Bu dəhliz vasitəsilə Azərbaycan, Türkiyə, Ermənistan və digər ölkələr arasında ticarət əlaqələri güclənəcək və investisiyalar artacaq.

3. Regional əməkdaşlıq: Zəngəzur dəhlizi, Qafqaz regionunda ölkələr arasında əməkdaşlığı gücləndirəcək. Bu dəhliz vasitəsilə yeni iqtisadi əlaqələr qurulacaq və regional sabitlik və sülh təmin ediləcək [Əliyev, 2022, s.23].

Zəngəzur dəhlizinin strateji rolu. 2020-ci ildə, İkinci Qarabağ müharibəsinin ardından Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya arasında imzalanan üçtərəfli bəyanatın nəticəsində Zəngəzur dəhlizinin açılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu dəhliz vasitəsilə Azərbaycan və Türkiyə arasında birbaşa əlaqə qurulur və eyni zamanda Ermənistanın regional iqtisadi integrasiyasında iştirakını artırır. Böyük İpək Yolu, Çinin "Bir kəmə, bir yol" təşəbbüsü çərçivəsində yenidən canlandırılmağa çalışılır. Bu təşəbbüs, Asiya, Avropa və Afrika arasında ticarət əlaqələrini gücləndirmək və infrastruktur inkişafını təşviq etmək məqsədi daşıyır. Zəngəzur dəhlizi isə Böyük İpək Yolunun müasir alternativini kimi çıxış edə bilər. Bu dəhliz vasitəsilə Qafqaz regionunda yeni bir tranzit marşrutu yaradılır və ticarət əlaqələri genişlənir. Zəngəzur dəhlizi həm də Türkiyə ilə Mərkəzi Asiya arasında birbaşa əlaqəni təmin edir və bu marşrutun iqtisadi potensialını artırır.

Zəngəzur dəhlizinin açılması, regionun iqtisadi inkişafına böyük töhfə verə bilər. Bu dəhlizin açılması, nəqliyyat və logistika infrastrukturunun inkişafına səbəb olacaq və yeni iş yerlərinin yaranmasına təkan verəcək. Eyni zamanda bu dəhliz vasitəsilə regional ticarət və investisiyaların artması gözlənilir [Əliyev, 2022, s.44].

Nəticə

Zəngəzur dəhlizi, Qafqaz regionunda yeni bir nəqliyyat marşrutu olaraq böyük potensiala malikdir. Bu dəhliz, Böyük İpək Yolunun müasir alternativini kimi çıxış edərək,

regionun iqtisadi və geosiyasi xəritəsini dəyişdirə bilər. Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə Qafqazda yeni ticarət və əməkdaşlıq imkanları yaranacaq və regional sabitlik və inkişaf təmin ediləcək. Böyük İpək Yolu əsrlər boyu Asiya və Avropa arasında ticarət və mədəniyyət əlaqələrinin əsas marşrutu olub. Tarixi İpək Yolu boyunca tacirlər, alimlər və səyyahlar bir çox fərqli mədəniyyəti birləşdirərək iqtisadi və mədəni integrasiyaya töhfə veriblər. Müasir dövrdə, Böyük İpək Yolunun yenidən canlandırılması və infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, "Bir kəmə, bir yol" təşəbbüsü çərçivəsində önə çıxır. Bu təşəbbüsün bir hissəsi kimi, Zəngəzur dəhlizi də strateji əhəmiyyətə malikdir və Qafqaz regionunda yeni ticarət marşrutu olaraq nəzərdən keçirilir.

Zəngəzur dəhlizi Qafqaz regionunda əməkdaşlığı və sabitliyi gücləndirəcək. Bu dəhliz vasitəsilə Ermənistanın da regional iqtisadi integrasiyasında iştirakı artacaq və regional sabitliyə töhfə verəcək. Eyni zamanda bu dəhliz regional nəqliyyat şəbəkəsinin inkişafına və əməkdaşlığın gücləndirilməsinə səbəb olacaq. Zəngəzur dəhlizinin açılması, Qafqaz regionunda yeni geopolitik reallıqlar yarada bilər. Türkiyə, Rusiya, İran və Avropa İttifaqı kimi böyük güclər dəhlizin açılması ilə maraqlanır və bu, regionda siyasi vəziyyətə təsir göstərə bilər. Bu dəhliz, həmçinin Azərbaycanın strateji rolunu gücləndirir və onun regional liderliyini möhkəmləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, M. Zəngəzur dəhlizi: Strateji əhəmiyyət və regional təhlükəsizlik. 2022-ci il.
2. Hüseynov, R. Azərbaycanın nəqliyyat siyasəti və Zəngəzur dəhlizi. 2021-ci il.
3. Məmmədov, E. Zəngəzur dəhlizinin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri, məqalə 2021.
4. Asker, Ali, Zeynəp Gizem Özpınar. Azərbaycanı Zaferə götürən Büyük Taarruz: 44 günlük Savaşın Anatomisi' Avrasiya İncelemeler Dergisi No 10.1 (2021).
5. Скубицкий, А.М. Карабахский Союз 1991 №7 Гейдаров Н Г В горах Зангезура Баку: 1986.
6. Böyük regional və beynəlxalq əhəmiyyətli layihə - Zəngəzur dəhlizi. "Səs" qəzeti, 31 avqust 2023-cü il. №156.
7. Zəngəzur dəhlizinin açılması Cənubi Qafqazı dünyanın mühüm logistik mərkəzinə çevirəcək. "Respublika" qəzeti 24 avqust 2023-cü il. №180.
8. Zəngəzur dəhlizi: böyük regional və beynəlxalq əhəmiyyətli layihə. "İki sahil" qəzeti, 24 avqust 2023-cü il. №151.
9. Orta Dəhliz: Şərqlə Qərbi birləşdirən körpü: Avropa ilə Asiya arasında ən qısa və rahat marşrut Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə daha səmərəli olacaq. "Respublika" qəzeti, 22 sentyabr 2023-cü il. №205.

SUMMARY

Mahsati Asgarova

THE ALTERNATIVE TO THE GREAT SILK ROAD: THE ZANGEZUR CORRIDOR

In the article, the Zangezur corridor, which is an alternative to the Great Silk Road, which connects the Western regions of Azerbaijan with the Nakhchivan Autonomous Republic, has been extensively investigated. Zangezur Corridor is a strategically important transport corridor between Azerbaijan and Armenia. This corridor is located in the southwest of Armenia, between Zangilan region and Nakhchivan Autonomous Republic. According to the tripartite declaration signed between Azerbaijan, Armenia and Russia after the 44-day Second Karabakh War, the Zangezur Corridor is planned to be opened. This corridor will connect the main territory of Azerbaijan with Nakhchivan and strengthen regional trade and transport relations. The article also mentions the importance of the Zangezur corridor, international trade opportunities, etc. was also investigated.

Keywords: *Western Azerbaijan, Zangezur Corridor, Great Silk Road, Turkic World, International trade opportunities, Regional trade and logistics*

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN KARVANSARALARI

Ülkər HƏSƏNZADƏ

ulkerhasanzade@ndu.edu.az

ORCID iD: 0009-0006-7869-1106

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycanın qədim karvan yolları üzərində yerləşməsi, əlverişli coğrafi mövqeyi və iqlimi ərazidə ticarətin geniş səviyyədə təşəkkülünə təkan verirdi. Böyük İpək Yolunun magistralı boyunca Azərbaycanın ticarət əhəmiyyətli şəhərlərində və karvan yolları üzərində karvansaralar mövcud olmuşdur. İqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən karvan yolları üzərində tacirlərin rahatlığı üçün hamamlar, kəhrizlər, məscidlərlə yanaşı, karvansaralar da inşa olunurdu. Qərbi Azərbaycan karvansaraları, həmçinin müxtəlif ticarət əməliyyatlarının keçirilməsi üçün ən sərfəli obyektlər idi. Ona görə də karvansaralar bir qayda olaraq, şəhərin qızğın ticarət gedən" qaynar nöqtələrində" tikilirdi.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, karvansara, İrəvan, Dərələyəz, ticarət*

Giriş

Azərbaycan hələ qədim zamanlardan coğrafi mövqeyinə görə Qərblə-Şərqi birləşdirən karvan və ticarət yollarının kəsişdiyi yer olub. Həmin ərazilərdə çox sayda karvansaranın tikilməsinin səbəbi də bu olub. Karvansaralar əsasən ticarət yollarının kənarlarında və şəhərrətrafi ərazilərdə də inşa edilirdi.

Tarixən Azərbaycan ərazilərində karvansaraların prototipləri V-VI əsrlərdən mövcud olsa da, bu tikililər XII-XIII əsrlərdə xüsusi populyarlıq qazanmışdı. Karvansaralar müxtəlif materiallardan əhəng məhlulu ilə tikilirdi. Onların inşası üçün məkan seçilərkən yaxınlıqda içməli suyun olması, eləcə də ərazinin küləkdən və qar fırtınalarından qorunması nəzərə alınır. Karvansara komplekslərində həm insanların, həm də yük heyvanlarının qalması üçün yerlər inşa edilirdi. Məhz buna görə də karvansaraların memarlıq və tikinti üslubu orijinallığı ilə seçilirdi. Azərbaycanın demək olar bütün karvansaraları oxşar memarlıq kompozisiyasına malik idi. Onlar yalnız ölçü və üslub xüsusiyyətlərinə, yəni böyük və ya kiçik olmalarına görə bir-birindən fərqlənirdi. Plan baxımından düzbucaqlı, təknefli və üçnefli karvansaralar uzunsov zal tipli tikililərdir. Karvansaralarda zəmin uzunluğu bəzən 30 metrə çatırdı. Dəhliz boyunca tağı damın dayandığı paralel qoşa dirəklər və plastırlarla tamamlanırdı. Karvansaraların dəhlizlərinin damı daş plitələrlə örtülürdü. Giriş qapısı eninə, yan divardan fasada açılırdı. Karvansaranın zalı binanın damında açılan dar dəhlizlərlə işıqlandırılırdı. Bəzi karvansaralar isə qalalar, saraylar kimi, binanın divarları və küncələri vasitəsilə işıqlandırılır və havalandırılırdı.

Qərbi Azərbaycan karvansaralarının quruluşu və Azərbaycanın digər bölgələrində olan karvansaralarla oxşar xüsusiyyətləri

Məlum olduğu kimi, İrəvan ticarət əhəmiyyətli beynəlxalq yolların kəsişdiyi yerdə yerləşib. Ona görə də burada çoxsaylı karvansaralar fəaliyyət göstərmiş. Bu karvansaraların tikilmə dövrü müxtəlif olsa da, plan və konstruksiya baxımından oxşar olublar. Adətən, möhkəm divarla əhatə olunmuş karvansaraların mərkəzində su hovuzları, yan tərəflərində ambarlar və heyvanların saxlanması üçün zallar yerləşirdi. Zalların və otaqların tavanı tağbənd və günbəzlə örtülürdü. İkinci mərtəbəsində müsafirlər üçün otaqlar və digər istirahət guşələri yerləşirdi. Bu cəhəti ilə onlar Naxçıvan, Təbriz və Aran memarlıq məktəbinin özəlliyini saxlayırdı.

XIX əsrin əvvəllərinə qədər İrəvanın mərkəzində eni və boyu 400x400 m olan meydan olub. Bundan başqa, şəhərin müxtəlif yerlərində Hüseynəli xan, Zal xan, Pənah xan, Xan bağı və Fəhlə bazarı adlı nisbətən kiçik meydanlar da fəaliyyət göstərmiş. Zənabı xan (Sənafxana), Ovşar, Culfa, Gürcü, Tahir, Sulu, Susuz və Hacı Əli karvansaraları məhz belə meydanların yaxınlığında yerləşirdi [4]. Tarixi mənbələrdə bu karvansaralardan bir çoxunun yalnız adı çəkilsə də, bəziləri haqqında, qısa da olsa, məlumatlar var. Ovşar karvansarası məhz belələrindəndir.

XVI əsrin yadigarı olan Ovşar karvansarası bütövlükdə bişmiş kərpiclə İrəvanın Bazar meydanında inşa edilib. Karvansaranın arxa tərəfi bağlı, qarşı tərəfi açıq eyvanlı olub. Eyvana düzülmüş daş sütunlar yuxarıdan yarım dairə şəkilli tağlarla tamamlanırdı. Tağların kənarı ilə dövrələnən relyefli haşiyə onun estetik görünüşünü daha da artırır. Yağış sularının eyvana daxil olmaması üçün karvansaranın döşəməsi həyət səviyyəsindən 25 sm hündür olub. Tağbəndlərin zəlzələyə qarşı davamlı olması üçün aşırım aralığı metal boru ilə birləşdirilib. Karvansaranın dam örtüyü yastı, tavanları günbəz şəklində hörülmüşdü. Tarixi mənbələrdə onun XVIII əsrdə bərpa olunduğu qeyd olunur. Karvansaradan sonralar müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilmişdir.

XVI əsrin yadigarı Gürcü karvansarası da Ovşar karvansarası kimi İrəvanın Bazar meydanında yerləşirdi. Zamanında 78 dükkanı olan Gürcü karvansarası örtülü bazar kimi də fəaliyyət göstərmişdi. Karvansaranın ümumi forması Ovşar karvansarası kimi daxili eyvan və mərkəzi həyət şəklində olsa da, onun tağbəndləri yarım dairə deyil, oxvari şəkildə olub. Tağbəndlər arasında olan pilyastrlar ümumi bina divarlarına monumentallıq gətirirdi. Bu karvansaranın da tavanı günbəzşəkilli olub, dam örtüyü yastı, maili formada tamamlanmışdı. Təbii suları damdan kənar etmək üçün xarici divar boyunca 50 sm enə malik olan karnizaltı daş novlar düzülmüşdü. XVII əsrdə karvansarada yenidənqurma və bərpa işləri aparılmışdı [1.s.121].

XIV əsrdə Qərbi Azərbaycanda inşa olunan maraqlı karvansaraların bir neçəsi Dərələyəz mahalının Ağkənd obasında yerləşir. Onlardan biri də Səlim karvansarasıdır. Səlim karvansarası Ağkənd obasından təqribən 1 km. yuxarıdakı dağın Səlim adlı aşırımında yerləşir. Bu aşırım özünün füsunkar landşaftı ilə yanaşı, həm də karvansaraları ilə məşhurdur. Karvansara Şah Abbasın zamanında onun adını daşıyıb. Görünür, Şah Abbas dövründə karvansarada təmir və bərpa işləri aparılıb.

Səlim karvansarası iki böyük zaldan ibarətdir. Zalın biri digərinə perpendikulyardır.

Karvansara girişi olan zal (15x7 m) şimal-şərq istiqamətində olub. İkinci zal isə (45x21 m) bundan nisbətən həm uzun, həm də enlidir. Hər iki zalın tavanı dairəvi tağbəndlə

örtülüb. Tağbəndin dayanıqlığını artırmaq məqsədi ilə daxili divarda pilyastrlar qaldırılıb. Pilyastrlar tağbəndə həmahəng bağlanaraq tavanın mərkəzində tamamlanır. Zalların birindən digərinə keçmək üçün tağbənd örtüklü qapılar qoyulub. İnteryerdə qurulmuş çox da hündür olmayan dördbucaqlı daş sütunlar yuxarıdan kiçik relyefli kapitellə tamamlanır. Elə tavanın tağbəndləri də bu sütunların kapitelləri üzərinə oturdulub. Karvansara zalları daxildən tağbəndşəkilli olsa da, onun dam örtüyü ikiaşırımlı formadadır. Maraqlıdır ki, karvansara bütövlükdə yerli daş materialından inşa olunduğu kimi, onun damı da daş lövhələrlə örtülüb. Karvansaranın portalı xüsusi zövqlə işlənib. Burada memarın yüksək peşəkarlığı bütün aydınlığı ilə görünür.

Çatma tağbəndşəkilli portalın daxili səthi zəngin stalaktitli ornamentlərlə bəzədilib. Binanın məhz karvansara olmasına işarə olaraq memar portalın yan tərəflərində relyefli heyvan fiquru işləmişdi. Heyvan fiqurları qala mazğalına bənzər çıxıntılar üzərindədir. Bu həm də güc və qüdrət rəmzidir. Karvansaranın diqqəti çəkən detallarından biri də onun girişi üzərindəki yeganə daş kitabəsidir. Yuxarısı yarım dairə, aşağısı isə düz olan həmin kitabə üç yarpaqşəkilli ornamentlərlə haşiyələnib. Həmin daş kitabəni epigrafcı alim Məşədixanım Nemət tədqiq etmişdir.

Alimin yazılarından məlum olur ki, Səlim karvansarası miladi tarixinin 1328-29-cu illərində Əbu Səid Xan Bahadur tərəfindən tikdirilmişdi. Təəssüf ki, kitabədə memarın adı qeyd olunmur. Çox güman ki, karvansara sahibi buna icazə verməyib. Ancaq onun memarlıq üslubu, işlədiyi ornamentlər həmin dövrün digər abidələrində görünür. Belə abidələrdən biri Zəngilan rayonunun Məmmədbəyli kəndindəki Xacə Yəhya türbəsidir ki, kitabəsində memar Əli Məcidəddinin adı qeyd olunur. Memar Əli Məcidəddin XIII əsrin axırlarında Qarabağda yaşayıb-yaratmış və böyük memarlıq məktəbinə rəhbərlik etmişdi. Məktəbin üslub özəlliyi Səlim karvansarasından başqa Ağkənd və Sınıq adlı karvansarada, eləcə də Cəfərabad kəndi yaxınlığındakı Pir Hüseyn türbəsi (XV əsr), Qubadlının Dəmirçilər və Gürcülər kəndindəki Səkkizüzüzlü türbələr (XII əsr), Cəbrayılın Şıxlar kəndindəki Şıxbaba piri (XIV əsr), Xudayarlı kəndindəki səkkizüzüzlü və dairəvi türbələr (XIV əsr), Füzulinin Babı kəndindəki Şeyx Babı Yaqub (1273-1274), Əhməd alılar kəndindəki Arqalı (XIII əsr) və Veysəlli kəndindəki Mirəli türbəsi (XIV əsr) üzərində izlənilir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Səlim karvansarası Dərələyəzin Ağcakənd inzibati ərazisində yerləşir. Buna və daş kitabəsində əsgir əlifba ilə yazılmış tarixi məlumatlara baxmayaraq, erməni "ustalar" heç nədən çəkinmədən, karvansara divarına erməni dilində yazılmış kitabə yerləşdiriblər. Ancaq həqiqi tarixi fakt budur ki, 1923-cü ildə bura cəmi 172 nəfər erməni gəlib. Bütün bu tarixi həqiqətlərə göz yuman "tədqiqatçılar" Azərbaycana məxsus olan digər abidələr kimi Səlim karvansarasını da erməni abidəsi adı altında əcnəbi dillərdə çap etdirərək bütün dünyaya bəyan edirlər [2.s.78].

Səlim karvansarasından təqribən 3 km aşağıda eyni ilə digər bir karvansara da mövcuddur. El arasında Ağkənd karvansarası kimi tanınan bu karvansaranın Səlim karvansarasından əsas fərqi ondadır ki, o tamamilə yerin altında inşa edilib. Beləliklə, karvansaranın bir növü müdafiə qabiliyyəti artırılıb. Karvansara daxildən yonulmuş bazalt daşlarla, xaric hissəsi isə torpağın altında qaldığı üçün adi daşlarla inşa edilmişdir. Sağ və sol tərəflərdə hər cərgədə 9 dayaq olmaqla cəmi 18 dayaq yonulmuş daşlarla bir-biri ilə möhkəm birləşdirilmişdir.

Yeganə zaldan ibarət olan karvansara interyeri iki cərgə sütunla üç nefə ayrılır. Hər cərgədə 9 sütun olmaqla interyerdə cəmi 18 daş sütun var. Səlim karvansarasında olduğu kimi, burada da zəlin tavanı yarımdairə şəkilli tağbəndlə örtülüb. Tağbəndin möhkəmliyini artırmaq məqsədilə divarlarda pilyastrlar quraşdırılıb. Ümumi ölçüləri 12,2x25,1 m olan zəlin baş tərəfindəki divarlar şaquli şəkildə hörülüb. Bu hissəsindəki divar daşları təbii formadadır. Lakin bundan fərqli olaraq, giriş tərəfindəki divar daşları çox səliqə ilə yonulub. Belə daşlarla karvansaranın həm tağbəndi və həm də pilyastrları hörülüb. Onun yalnız bir tərəfdən giriş-çıxışı var. Karvansaranın yer altında olması onun müdafiə qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, həm də burada münasib mikroiqlim yaranmışdır. Belə ki, karvansara zalı yayda sərin, qışda isə isti olur. Bu karvansara ilə Səlim karvansarasının eyni quruluşa malik olduğunu və eyni dövrdə tikildiyini əsas götürərək, onların hər ikisi Əbu Səid xan Bahadurun göstərişi ilə memar Əli Məcidəddin tərəfindən inşa etdirildiyini güman etmək olar.

Karvansaranın yaxınlığında yerləşən Ağkənd kəndində 1918-ci ilə qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər 1923-1925-ci illərdə köçürülüb gətirilmişlər.

Səlim və Ağkənd karvansarasının konstruksiya və memarlıq oxşarı, Gorus rayonundan keçən qədim Urud yolunun üstündə, Yayıcı kəndinin qonşuluğunda yerləşən Sınıq karvansaraıdır. Karvansaranın girişi üzərindəki kitabədən onun tikilmə tarixi hicri tarixi ilə 698-ci il göstərilib. Bu da miladi tarixi ilə 1319-cu ilə uyğundur. Bu tarix ilə Səlim karvansarasının tikilmə tarixinin müqayisəli təhlili göstərir ki, Sınıq karvansara 9 il əvvəl tikilib. Həmin tarix Əbu Səid Bahadur xanın dövrünə düşdüyü üçün o, Əbu Səid karvansarası adlanmışdı. Qədim İpək Yolunun üstündə tikilmiş türk-müsəlman abidəsidir. Sonralar karvansara ciddi dağıntılara məruz qaldığı üçün Sınıq karvansa adlandırılıb. Karvansaranın planı Səlim karvansarasında olduğu kimi bucaqşəkillidir. Karvansaranın divarı çaylaq daşından, əhəng və qum qarışıqlı məhlulla hörülmüşdür. Tağlar və sütunlar isə yonulmuş bazalt daşdan tikilmişdir. Karvansaranın ətrafında çox qədim qəbiristanlıq qalıqları mövcuddur.

Tağlarında işlənmiş daşlar da Səlim və Ağkənd karvansaralardakı kimi səliqə ilə yonulub. Onların sütunları da qarşılıqlı oxşarlıq təşkil edir. Bütün bunlar göstərir ki, bu karvansaranın da memarı Əli Məcidəddindir.

Zəngəzur mahalı qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ermənilərin ilk kütləvi axını XIX yüzilliyin əvvəllərində bölgənin Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra başlanmışdır.

İrəvan şəhərində tarixi karvansaralardan biri olan Zərrab xan (Zalxana, Sərrafxana) karvansarası Göy məscid kompleksinin bir hissəsi olmuşdur. 8 girişi olan almaz formalı qapalı həyəti olan kompleks XVII əsrin ikinci yarısında tikilmiş, təxminən 1675–1680-ci illərdə tamamlanmışdır. Abidə əvvəlcə zərbxana kimi istifadə edilmiş, lakin sonradan tacirlərin istifadəsinə verilmişdir. Karvansarada 38 dükan olmuşdur. Zərrab xan karvansarası 1920-ci illərdə dağıdılmışdır [6].

Belə möhtəşəm karvansaralardan biri olan Araqatson karvansarası da ermənilər tərəfindən dağıdılaraq xarabalığa çevrilib. Araqatson əyalətinin Talin, Aruç və Araya karvansaraları da eyni taleni yaşamışlar. XII-XIII əsrlərdə inşa edilən Talin karvansarası şəhərin cənubunda, yolun sol tərəfində yerləşir. Bu, Qərbi Azərbaycan ərazisində

xarabalıqları qalan ən böyük karvansaradır. Həyətli karvansaralar tipinə aid Talin iki üçnefli zaldan və həyətdən ibarətdir. Şərq tərəfdə üçnefli zal, zəlin qarşısında dördkünc həyət və qərb zalı tikilib. Həyət və ona şərqdən və qərbdən bitişik olan dəhlizlər boş divarlarla ayrılır. Bu karvansara kompleksinin cənub tərəfdən yalnız bir giriş qapısı olub. Həyətin daxili perimetri boyunca alqı-satqı, ticarət fəaliyyəti üçün nəzərdə tutulmuş tağlı otaqları olan qalereya var idi. Şərq və qərb divarları bürclərlə möhkəmləndirilmişdi. 1990-cı illərdə karvansaraya ermənilər tərəfindən ciddi ziyan vurulmuşdur. Belə ki, ərazidə məskunlaşdırılan erməni əhali əsrlərin şahidi olan bu binanın daşlarını sökərək öz ehtiyacları üçün istifadə ediblər.

Ermənilər tərəfindən dağıdılan daha bir karvansara (XIII əsrə aid) Aruç kəndindən bir kilometr şimal-qərbdə, İrəvan-Gümrü avtomobil yolunun sol tərəfində yerləşir. O, təkzallı, üçnefli karvansaralar tipinə aiddir və nəfis, təmiz işlənmiş hörgüsü ilə seçilirdi. Üçnefli strukturun uzununa zalında tağlı damın əsas ağırlığını daşıyan altı cüt dirək quraşdırılmışdı. Yeganə giriş qapısı cənub fasadına açılırdı, binanın divarları və küncləri qüllələrlə möhkəmləndirilmişdi. Abidə 2008-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılaraq bərbad vəziyyətə salınıb. Binanın yalnız şimal-şərq hissəsi qalıb [5].

Ermənilər tərəfindən vandalizmə uğradılan karvansaralardan biri Aparan rayonunun Arai kəndindən bir kilometr cənubda yerləşir. Karvansara 1213-cü ildə tikilib. Talin karvansarası kimi, bu abidə də erməni millətçiləri tərəfindən dağıdılıb. Binanın daşları sökülərək naməlum istiqamətə aparılıb. Karvansaranın yalnız kiçik bir divarı qorunub saxlanılıb ki, bu da abidə haqqında tam təsəvvür əldə etməyə imkan vermir.

Nəticə

Azərbaycan hələ orta əsrlərdə ticarət mərkəzi kimi tanınır və Şərqlə Qərbi birləşdirirdi. Müxtəlif ölkələrlə ticarət aparan Azərbaycandan neft, duz, ipək, yun, mis qablar və xalçalar müxtəlif ölkələrə ixrac olunurdu. Həmin dövrlərdə ölkəyə gələn tacirlər karvanlarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün, onların ölkədə qala bilmələri üçün müxtəlif bölgələrdə karvansaralar tikilirdi. Əsrlər boyu böyük şəhərlərdə, o cümlədən də Böyük İpək Yolu üzərindəki karvansaralar bugünkü mehmanxana funksiyasını daşıyıb. O dövrdə karvansaralar 2 qrupa bölünürdü — şəhər və yolüstü karvansaralar. Yolüstü karvansaralar daha çox istehkamı, qalanı xatırladırdı. Qalın divarları olan həmin karvansaraların bir qapısı vardı və gecələr bağlanırdı. Şəhər karvansaralarının isə əsasən iki qapısı olub və daha yaxın məsafələrdə yerləşirdi.

Karvansaralarda karvanların dayanacaq yeri, mehmanxana tipli istirahət otaqları, minik və yük heyvanları üçün ayrıca yer (tövlə) və axurlar, ticarət mallarının saxlanması üçün anbarlar, müxtəlif dükanlar, yeməxana və s. yerləşirdi.

İki məfhumu - karvan və sarayı özündə birləşdirən bu ifadə günümüzdə qonaq evi kimi də qəbul edilir, yəni ilkinliyini qoruyub saxlayır. Memarlıqda dəyərli hesab olunan karvansaralar, əslində, ticarət yolları üzərində tikilmiş qonaq evləri funksiyasını daşıyan tikili, saraylardır. Mənfəət əldə etmək istəyən imkanlılar tərəfindən tikdirilən həmin binalarda karvanlar saxlanar, insanlar dincələr və yollarına davam edərdilər. Karvansaraların sonralar xanlar və bəylər tərəfindən də salındığı bildirilir. İslamiyyətin daha geniş ərazilərə yayıldığı dövrlərdə (Qafqazda VI əsr) hərbi və sərhədlərin müdafiəsi

məqsədilə tikilmiş, sonralar daha çox ticarət əhəmiyyəti daşıyan binalar karvansara adlandırılmışdır.

Kənardan alınmaz qala kimi görünən, karvan sahiblərinin bütün ehtiyaclarını ödəyən (rahat istirahət etmək, dincəlmək məqsədilə) bu binalar (karvansaralar) Səlcuq sultanları və yüksək dövlət məmurları tərəfindən böyük ticarət yolları üzərində (30-40 kilometr məsafədə olmaqla) tikilmişdir.

Göründüyü kimi, yuxarıda qeyd olunan karvansaraların adı və hətta mənsub olduğu memarlıq məktəbi belə azərbaycanlılara məxsusdur. Çox təəssüf ki, bu karvansaraların çoxu bu günə qədər gəlib çatmamış və ermənilər tərəfindən zaman-zaman dağıdılmışdı. Onların bəzilərinin rəsmi xeyirxah insanlar tərəfindən çəkilib. Əks halda, erməni vandalları tərəfindən dağıntılara məruz qalan minlərlə Azərbaycan memarlığının inciləri kimi bu abidələrin də əyani görünüşü günümüzə gəlib çatmazdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycan: tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti, Bakı: 2012
2. Mirzəyev, H. İ. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. Bakı: 2004
3. Hacıəli, Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan: İngiloylar. Bakı: 2007
4. https://anl.az/el/emb/Qerbi_Azerbaijan/memarliq.htm
5. [https://azertag.az/xeber/ermenistanda_vandalizme_meruz_qalan_azerbaycan_karvansaralari ___arasdir ma-2901649](https://azertag.az/xeber/ermenistanda_vandalizme_meruz_qalan_azerbaycan_karvansaralari___arasdir_ma-2901649)
6. <https://qerbiazərbaycan.com/z%c9%99rrab-xan-karvansarasi/>

SUMMARY

Ulkar Hasanzadeh

THE CARVANSERAI OF WESTERN AZERBAIJAN

Along the highway of the Great Silk Road, there were caravanserais in the important commercial cities of Azerbaijan and on the caravan routes. Caravansaras were built for the convenience of merchants along with baths, kahriz, mosques, which were important in the regulation of economic relations. Western Azerbaijan caravansaries were also the most profitable facilities for carrying out various trade transactions. That's why caravanserais were built, as a rule, in the "hot spots" of the city where there was a lively trade.

Keywords: Western Azerbaijan, caravansary, Yerevan, Deraleaz, trade

KƏNGƏRLƏR CƏNUBİ QAFQAZDA

İlqar KƏNGƏRLİ

kengerliilqar@ndu.edu.az

ORCID iD: 0009-0008-8169-5276

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Cənubi Qafqazda baş verən etno-siyasi proseslərdə iştirak etmiş etnoslardan biri də türk mənşəli Kəngərlərdir. Eramızın ilk əsrlərində Mərkəzi Asiyadan Şərqi Avropaya, oradan isə Cənubi Qafqaza yeni türk tayfalarının köçü başlayır. Bu köç hunlarla bağlı idi. Hunlarla gəlmiş böyük ellərdən biri də Kəngər adlanırdı. Kəngər elinin adı Orta Asiyada e. ə. III əsrdən eramızın ilk əsrlərinə qədər mövcud olmuş qədim türk dövlət qurumlarından biri olmuş Kanq dövlətinin adı ilə əlaqədardır. Tədqiqatın obyektı olan və erkən orta əsrlərdə Cənubi Qafqazda yaşamış Kəngərlər də Orta Asiya mənşəli türk etnosuna mənsubdurlar. Siyasi müstəqilliyini itirdikdən sonra Kəngərlər erkən orta əsrlərdə Cənub-Şərqi Avropada və Cənubi Qafqazda baş verən etno-siyasi proseslərdə fəal iştirak etmiş, öz varlıqlarını qoruyub saxlamışlar. Cənubi Qafqazda Kəngərlərin adı hələ 193-213-cü illərə aid hadisələrlə əlaqədar olaraq çəkilməmişdir. II əsr yunan müəllifi Klavdi Ptolomey Albaniyada şəhərlərin birinin Qanqar (əslı Kanqar) adlandığını yazmışdır. Deməli, Kəngərlər artıq II əsrdə Albaniya ərazisində məskun idilər və onlar burada oturaq həyat tərzı keçirirdilər. Mənbələrin məlumatına görə, Kəngər-peçeneqlər Cənubi Qafqazda əsasən Kürdən cənubdakı Qarabağ-Qazax-Ağstafa və indiki Ermənistan ərazisində məskunlaşmışdılar. XIX əsrin əvvəllərinə aid mənbələrdə qeyd olunur ki, Qazax və Naxçıvan bölgəsində yaşayan Kəngərlərin bir qolu Qaracallı adlanırdı. Kəngərlərin bu eli Qərbi Azərbaycan ərazisində bir neçə Qaracallı adlı məntəqənin əsasını qoymuşdur. Qərbi Azərbaycanın indi Qukasyan (keçmiş Qızıl Qoç) adlanan rayonunda Kəngər dağları vardır. Artıq bu təsdiqini tapmış bir faktdır ki, 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsinin bağlanmasıdan sonra ermənilərin Cənubi Qafqaza, əzəli Azərbaycan torpaqlarına kütləvi köçürülməsi prosesi başlayır. Nəticədə bolşevik Rusiyasının köməyi ilə 1918-ci ildə İrəvan xanlığının ərazisində ermənilər özlərinə dövlət yaratmağa nail oldular. Həmin vaxtdan Qərbi Azərbaycan torpaqlarından yerli aborogen əhalinin qaçqın düşməsi və köçürülməsi prosesi başlayır. Bu deyilənlər bir daha göstərir ki, 1918-ci ildə Rusiyanın köməyi ilə Qərbi Azərbaycan ərazisində ermənilərin yaratdığı dövlət əzəli Azərbaycan torpaqlarıdır.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Cənubi Qafqaz, Kəngər, Türk, İrəvan, Peçeneq, Qarabağ*

Türk xalqlarının bəşər tarixində roluna tarixşünaslıqda obyektiv qiymət verilməmiş və ya çox az yazılmışdır. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, eyni vəziyyət Azərbaycanla yanaşı, qədim türk mənşəli etnosların ana yurduna daxil olmuş Orta Asiya və Qazaxıstan tarixşünaslığında da hökm sürmüşdür.

Azərbaycan tarixinə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərdə də xalqımızın mənşəyində türk etnoslarının rolunu kiçiltmək və heçə endirmək tendensiyaları var idi.

Yalnız SSRİ dağıldıqdan sonra tarixi həqiqətlər üzə çıxarılmğa başlanmış və müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan ərazisində türk mənşəli etnoslar e. ə. I minilliyin

əvvəllərindən mövcud olmuş Manna, Atropatena və Alban dövlətləri yerli türk mənşəli etnosların qurumları idilər. Eramızın I minilliyinin əvvəllərində Hun, Bolqar, Avar, Suvar, Qıpçaq, Xəzər, Peçeneq və Kəngərlər də Azərbaycan ərazilərinə gəlmişlər və Cənubi Qafqazda baş verən etno-siyasi proseslərdə iştirak etmişdilər. Bu araşdırmada eramızın əvvəllərində Azərbaycan ərazilərinə gəlib məskunlaşmış türk mənşəli Kəngərlər haqqında məlumat verilir.

Azərbaycanın bir sıra ərazilərində, o cümlədən Naxçıvanda hələ e. ə. VII əsrdə qədim türk mənşəli sakların müəyyən hissəsinin məskunlaşdığı artıq sübut olunmuşdur [1, s.189].

Eramızın ilk əsrlərində Mərkəzi Asiyadan Şərqi Avropaya yeni türk tayfalarının köçü başlayır. Bu köç hunlarla bağlı idi. Hunlarla gəlmiş böyük ellərdən biri Kəngər adlanırdı. Kəngər elinin adı Orta Asiyada e. ə. III əsrdən eramızın ilk əsrlərinə qədər mövcud olmuş qədim türk dövlət qurumlarından biri olmuş Kanq dövlətinin adı ilə əlaqədardır. Kəngər (əslə kanqar) etnonimi "Kanq ərləri"- qədim türk dillərində ar, ər, "igid", "döyüşçü", "uca" mənasındadır. Türk xalqlarının tarixi üzrə tədqiqatçı L. N. Qumilyova görə "kanqar" sözü Kanq ölkəsində yaşayanların etnik özünüadlandırmaları olmuşdur. Başqa mənbələrə görə, Kanqarlar Kanq əyalətində məskunlaşmış Basine (peçeneq) tayfasının bir hissəsinin adıdır [7, s. 54].

Bizim tədqiqatın obyektı olan və erkən orta əsrlərdə Cənubi Qafqazda yaşamış Kəngərlər də Orta Asiya mənşəli türk etnosuna mənsubdurlar. E.ə. II əsrə aid Çin mənbələrində Orta Asiyada Usun və Kanq adlı dövlətlər haqqında məlumatlar vardır [8, s. 61].

Tarixi mənbələr göstərir ki, Kanq dövləti Sır-Dərya çayının orta axarı ilə Amu-Dərya çayı arasındakı ərazilərdə e. ə. V əsrin sonundan eramızın əvvəllərinədək mövcud olmuş Kanq qalasının adı ilə adlanmışdır. Kanqlı tayfasına mənsub yaşayış məntəqə adları bu gün də Orta Asiyada qalmaqdadır [2, s. 183].

Siyasi müstəqilliyini itirdikdən sonra da Kəngərlər erkən orta əsrlərdə Cənub-Şərqi Avropada və Cənubi Qafqazda baş verən etno-siyasi proseslərdə fəal iştirak etmiş, öz varlıqlarını qoruyub saxlamışlar. Cənubi Qafqaza yürüş edən Kəngərlərin tərkibində peçeneqlərin də olması fikri vardır.

Tarixçi alim Q.Qeybullayev antik dövrə aid mənbələrə istinad edərək bu istiqamətdə dəyərli tədqiqatlar aparmışdır. Q.Qeybullayev e.ə. VII əsrdə Cənubi Qafqaza yürüş edən saklardan bəhs etmiş, onların içərisində "pasian" adlı türkdilli tayfanın indiki Ermənistanın Türkiyə ilə həmsərhəd bölgələrində və Qarabağda məskunlaşdığını göstərmişdir [3, s. 125].

Q.Qeybullayevin tədqiqatlarına əsasən bu qənaətə gəlmək olar ki, peçeneqlər hələ miladdan əvvəl sakların tərkibində Cənub-Şərqi Avropa çöllərinə, oradan isə Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycan ərazilərinə gəlmişlər. Əgər biz Kəngər-Peçeneq bağlılığından danışırıqsa, onda bu tayfaların bir hissəsinin hunlarla birlikdə Qafqaza gəlişini ikinci axın, X əsrdən sonra oğuzlarla gəlişini isə üçüncü axın kimi dəyərləndirməliyik [6, s. 179].

Cənubi Qafqazda Kəngərlərin adı hələ 193-213-cü illərə aid hadisələrdə çəkilmişdir. II əsr yunan müəllifi Klavdi Ptolomey Albaniyada şəhərlərdən birinin Qanqar adlandığını yazmışdır. Deməli, Kəngərlər artıq II əsrdə Albaniya ərazisində məskun idilər və onlar burada oturmaq həyat tərzini keçirirdilər [5, s. 85].

Mənbələrin məlumatına görə, Kəngər-peçeneqlər əsasən Azərbaycanın Kürdən cənubdakı ərazilərində - Qarabağ və Qazax-Ağstafa bölgələrində məskunlaşmışdılar. Diqqəti cəlb edən odur ki, e. ə. VII əsrdə Orta Asiyadan Şimali Qafqaz çöllərinə, oradan Cənubi Qafqaza gəlmiş saklar da əsasən Kürdən cənubdakı ərazidə və indiki Ermənistan ərazisində məskunlaşmış, Gəncə bölgəsi mərkəz olmaqla Sak çarlığı yaratmışdılar. "Dağlıq Qarabağ"ın qədim adı olan "Artsak" toponimi də məhz qədim türk dillərindəki art "aşırım", "yüksəklik" sözündən və sak etnonimindən ibarətdir [2, s. 244].

Sisakan (sonrakı Zəngəzur) əyalət adı da Sak etnonimi ilə bağlıdır və bütün tarix boyu Alban ərazisi olmuşdur.

XIX əsrin əvvəllərinə aid mənbələrdə qeyd olunur ki, qazaxların 33 tayfasından biri Kəngərli adlanır. Qazax bölgəsində və Naxçıvan bölgəsində yaşayan Kəngərlərin bir qolu Qaracallı adlanırdı. Kəngərlərin bu eli Qərbi Azərbaycan ərazisində bir neçə Qaracallı adlı məntəqənin əsasını qoymuşdur. Qərbi Azərbaycanın Qukasyan rayonunda (indiki Qızıl Qoç) indi də Kəngər dağları (ermənicə Kanqaras pern) vardır [4, s. 64].

Q.Qeybullayev mənbələrdə 1284-cü ildən adı çəkilən Qarabağ adının Kəngər-peçeneqlərin "Qarabağ" tayfasının adını əks etdirdiyi fikrini irəli sürmüş və onu əsaslandırmışdır. Qarabay tayfası Kəngərlərin ən iri qolunu təşkil edirdi [3, s. 53].

Artıq bu təsdiqini tapmış bir faktdır ki, 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsinin bağlanmasından sonra ermənilərin Cənubi Qafqaza, əzəli Azərbaycan torpaqlarına kütləvi köçürülməsi prosesi başlayır. Nəticədə bolşevik Rusiyasının köməyi ilə 1918-ci ildə İrəvan xanlığının ərazisində ermənilər özlərinə dövlət yaratmağa nail oldular. Həmin vaxtdan Qərbi Azərbaycan torpaqlarından yerli aborogen əhalinin qaçqın düşməsi və köçürülməsi prosesi başlayır.

Yada saldıığımız bu hadisələr Vətənimizin bir parçası olan Qərbi Azərbaycanımızın tarixidir. Lakin tarix davam edir. 27 sentyabr 2020-ci ildə başlamış və 44 gün davam etmiş ikinci Qarabağ müharibəsi Vətən tariximizin yeni səhifəsidir. Bu tarix qərbli-cənublu Bütöv Müstəqil Azərbaycanın yeni tarixinin başlanğıcıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. I cild, Bakı: Elm, 1998
2. İstoriya Uzbekskey SSR. Tom 1, kniqa pervaya. Taşkent: 1955
3. Qeybullayev, Q. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı: 1994
4. Muxtarova, Ə. Türk xalqlarının tarixi. Bakı: 1999
5. Seyidbəyli, E. Kəngərli elinin mənşəyi haqqında tarixi-etnoqrafik məlumat. "Əlyazmalar xəzinəsində", VII cild, Bakı: 1985
6. Kəngərli, İ. Kəngər elinin soy kitabı. Bakı: 2005
7. Qumilyov, L. N. Drevnie tyurki, M.: 1967
8. Borovkova, L. A. Zanaq Çentralnoy Azii vo II v. Do n. E.-VVb. N. E. İstoriko-qeoqrafiçeskoy obzor po drevnekitayskim istoçnikom), M.: 1989

SUMMARY

İlgar Kangarlı

KANGARS IN THE SOUTH CAUCASUS

One of the ethnos that participated in the ethno-political processes in the South Caucasus is the Kangars of Turkish origin. In the first centuries of our era, the migration of new Turkic tribes from Central Asia to Eastern Europe and from there to the South Caucasus begins. This migration was related to the Huns. One of the big rivers that came with the Huns was called Kangar. The name of the country of Kangar in Central Asia e. a. It is related to the name of the Kang state, which was one of the ancient Turkic state institutions that existed from the 3rd century to the first centuries of our era. The Kangars, who are the object of the study and lived in the South Caucasus in the early Middle Ages, also belong to the Turkic ethnic group of Central Asian origin. After losing their political independence, the Kangars took an active part in the ethno-political processes that took place in South-Eastern Europe and the South Caucasus in the early Middle Ages and preserved their existence. In the South Caucasus, the name of the Kangars was mentioned in connection with the events of 193-213 years. The second century Greek author Claudius Ptolemy wrote that one of the cities in Albania was called Gangar (actually Kangar). So, the Kangars already inhabited the territory of Albania in the II century, and they led a sedentary lifestyle here. According to the sources, the Kangar-Pechenes settled in the South Caucasus, mainly in Karabakh-Kazakh-Aghstafa south of Kura and in the territory of present-day Armenia. It is mentioned in the sources of the beginning of the 19th century that a branch of the Kangars living in the region of Gazakh and Nakhchivan was called Garacalli. This group of Kangars founded several settlements called Garacalli in the territory of Western Azerbaijan. There are Kangar mountains in the district of Western Azerbaijan, which is now called Gukasyan (formerly Gizil Goch). It is a confirmed fact that after the conclusion of the Treaty of Turkmenchay in 1828, the process of mass resettlement of Armenians to the South Caucasus, to the ancestral lands of Azerbaijan, began. As a result, with the help of Bolshevik Russia, in 1918, Armenians managed to create a state for themselves in the territory of the Iravan Khanate. From that time, the process of refugees and resettlement of the local aboriginal population from the lands of Western Azerbaijan began. This once again shows that the state established by Armenians in the territory of Western Azerbaijan in 1918 with the help of Russia is the ancient lands of Azerbaijan.

Keywords: West Azerbaijan, South Caucasus, Kangar, Turkish, Yerevan, Pecheneg, Karabakh

QƏRBİ AZƏRBAYCAN: ZƏNGƏZUR XƏYANƏTİ

Ələkbər CABBARLI

elekberecabbarli@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşında yaşayan, yaddaşlardan heç vaxt silinməyən Qərbi Azərbaycan torpaqları bizim əzəli və əbədi ata-baba torpaqlarımızdır. Bu torpaqlarda vaxtilə azərbaycanlılar yaşamış, tarixin amansız sınaqları ilə azərbaycanlılar bu torpaqlardan didərgin düşmüş, ermənilər bu ərazilərdə məskunlaşmağa başlamışlar. Tarixin dərin qatlarına getdikcə bu torpaqlarda türk tayfalarının yaşadığının şahidi oluruq. Qərbi Azərbaycanın köklü sakinləri də məhz azərbaycanlılar olmuş, sonradan ermənilər bu ərazilərə köçürülmüşlər. Bu ərazilər arasında Zəngəzur da var idi. Sovet Rusiyası da işğalçı planlarını həyata keçirmək üçün erməniləri dəstəkləmiş, öz niyyətinin reallaşdırılmasında onlara fəal yardım etmişdir. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını dəstəkləyən rəsmi Moskva Azərbaycan rəhbərliyinə təzyiqlər edirdi. Moskvanın təzyiqlərinə davam gətirə bilməyən Azərbaycan rəhbərliyi 1920-ci il noyabrın 30-da Zəngəzurun Ermənistanə verilməsi haqqında bəyanatla çıxış etdi. Lakin həmin dövrdə Zəngəzurun Ermənistanə verilməsinə qarşı çıxışlar da olmuşdu. Çox təəssüf ki, bu məsələ ilə bağlı aparılan müzakirələr heç bir nəticə vermədi və nəticədə Zəngəzur mahalı iki hissəyə bölünərək onun 4505 km²-lik ərazisi Ermənistanə verildi. Bu gün Zəngəzur məsələsi Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin diqqət mərkəzində olan əsas məsələlərdən biri kimi diqqət çəkir.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur, Zəngəzur dəhlizi, türk tayfaları, tarixi Azərbaycan torpağı*

Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşında yaşayan, yaddaşlardan heç vaxt silinməyən Qərbi Azərbaycan torpaqları bizim əzəli və əbədi ata-baba torpaqlarımızdır. Bu torpaqlarda vaxtilə azərbaycanlılar yaşamış, tarixin amansız sınaqları ilə azərbaycanlılar bu torpaqlardan didərgin düşmüş, ermənilər bu ərazilərdə məskunlaşmağa başlamışlar. Tarixin dərin qatlarına getdikcə bu torpaqlarda türk tayfalarının yaşadığının şahidi oluruq. Qərbi Azərbaycanın köklü sakinləri də məhz azərbaycanlılar olmuş, sonradan ermənilər bu ərazilərə köçürülmüşlər.

Ermənilərin işğalçılıq planlarında Naxçıvan və Zəngəzur həmişə birinci yerdə dayanmış, bizim torpaqlar hesabına öz dövlətlərini yaratmağa çalışmışlar. Tarix göstərir ki, ermənilər son iki əsrdə "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyası ilə Azərbaycana qarşı ərazi iddialarında olmuşlar. Belə ki, 1828-ci il martın 21-də rus çarı I Nikolayın fərmanı ilə keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində "Erməni vilayəti" adlanan inzibati əyalət yaradılmışdı. Fərmanda deyilirdi: "İranla bağlanmış müqaviləyə əsasən İrandan Rusiyaya birləşdirilən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını bundan sonra "Erməni vilayəti" adlandırmağı hökm edir və öz titulumuza daxil edirik. Həmin vilayətin quruluşu və onun idarə olunması qaydası haqqında ali senat lazımi fərmanları öz vaxtında alacaqdır" [7, s.362]. Vilayət

idarəsinin rəisi vəzifəsinə A.Çavçavadze təyin edildi. İdarənin üzvlüyünə iki rus hərbiçisi, erməni və azərbaycanlılardan ibarət imtiyazlı təbəqənin nümayəndələri daxil idi.

Naxçıvan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra onun əhalisinin tərkibində həm sayca, həm də etnik cəhətdən əsaslı dəyişiklik baş verdi. Əvvəllər bütün bunlar çarizmin işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərini xristianlaşdırmaq, daha dəqiq desək, erməniləşdirmək siyasətinin nəticəsi idi. Ermənilərin Azərbaycana axını çoxpilləli proses olub, əsrlər boyu davam etmişdir. Nəticədə Naxçıvana xeyli erməni köçürülmüşdür. Çarizm bütövlükdə Şimali Azərbaycana, o cümlədən Naxçıvana köçürülən ermənilərə böyük imtiyazlar verir, onların etnodemoqrafik mövqelərinin möhkəmləndirilməsinə şərait yaradırdı.

1918-1920-ci illərdə Naxçıvanı zorla Ermənistanla birləşdirmək cəhdləri bölgədə olduqca gərgin hərbi-siyasi vəziyyət yaratmışdı. 1918-1921-ci illərdə xarici dövlətlərin köməyindən istifadə edən Ermənistan hakimiyyəti Naxçıvana iddia edirdi. Lakin Naxçıvanın qeyrətli sakinləri bu iddianı rədd etdi. Bundan sonra ermənilər zor gücünə, hərbi yolla Naxçıvanı ələ keçirməyə cəhd göstərdilər. Onların bu planları nəticəsiz qalsa da, ermənilər Azərbaycana qarşı olan ərazi iddialarından əl çəkmək istəmirdilər. Ermənilərin işğalçılıq planında Naxçıvan, Zəngəzur, Dağlıq Qarabağ və Şərur-Dərələyəz əraziləri daim ön planda olmuşdur.

Sovet Rusiyası da işğalçı planlarını həyata keçirmək üçün erməniləri dəstəkləmiş, öz niyyətinin reallaşdırılmasında onlara fəal yardım etmişdir. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını dəstəkləyən rəsmi Moskva Azərbaycan rəhbərliyinə təzyiqlər edirdi. Moskvanın təzyiqlərinə davam gətirə bilməyən Azərbaycan rəhbərliyi 1920-ci il noyabrın 30-da Zəngəzurun Ermənistanla verilməsi haqqında bəyanatla çıxış etdi. Lakin həmin dövrdə Zəngəzurun Ermənistanla verilməsinə qarşı çıxışlar da olmuşdu. Çox təəssüf ki, bu məsələ ilə bağlı aparılan müzakirələr heç bir nəticə vermədi və nəticədə Zəngəzur mahalı iki hissəyə bölünərək onun 4505 km²-lik ərazisi Ermənistanla verildi. Nəticədə ermənilərin "torpaq iddiaları bolşevik işğalından sonra daha da güclənmiş, bu dəfə Azərbaycan Zəngəzur mahalını itirməli olmuşdu". Heydər Əliyev Zəngəzurun ermənilərə verilməsinin təleyüklü bir hadisə olduğuna işarə edərək bildirirdi: "Əgər Zəngəzur mahalının Ermənistanla verilməsi olmasaydı, bəlkə də Naxçıvanın muxtariyyəti də lazım deyildi və Azərbaycan vahid əraziyə malik olan bir ölkə idi" [2].

1920-ci il 10 avqustda Rusiya K(b)P-nin Qafqaz Bürosu Azərbaycanın bolşevik rəhbərliyinin razılığı olmadan Naxçıvanın Şərur-Dərələyəz bölgəsini Ermənistanla vermək barədə qərar çıxardı, Qarabağ və Zəngəzur isə Azərbaycanla Ermənistan arasında "mübahisəli ərazilər" elan olundu. Zəngəzurun Ermənistanla verilməsi 1920-ci il noyabrın 30-da keçirilən Azərbaycan K(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının birgə iclasının qəbul etdiyi qərarı ilə həll olundu. Qərarla Zəngəzur bölgəsini 2 yerə: Qərbi Zəngəzur qəzası və Şərqi – əhalisinin guya kürdlərdən ibarət olmasına görə Kürdüstan qəzasına bölündü.

AK(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının 1921-ci il 12 yanvar tarixli iclasında "Zəngəzurun müsəlman hissəsinin inzibati cəhətdən təşkili" haqqında qərar qəbul edildi. 1921-ci ilin 3 iyununda RK(b)P MK Qafqaz Bürosu Stalinin iştirakı ilə iclas keçirib məxfi qrifli Zəngəzur məsələsini müzakirə etdi, Zəngəzurun Ermənistanla birləşdirilməsi barədə qərar çıxarıldı. Bu iclasda bir nəfər də olsa, azərbaycanlı, müsəlman yox idi. Əsas məqsəd də Azərbaycanla Osmanlı bir-birindən ayırmaq, Ermənistan ərazisini genişləndirmək idi. Zəngəzurun Azərbaycandan zorla qoparılaraq Ermənistan SSR-ə verilmiş hissəsində Qafan,

Gorus, Sisian və Mehri rayonları yaradıldı. Nəticədə Naxçıvan digər Azərbaycan torpaqlarından ayrı salındı. Zəngəzurun Azərbaycanda qalan hissəsində Zəngilan, Qubadlı, Laçın rayonları yaradıldı [4, s. 135].

Zəngəzur qəzasının 6.742 kvadrat verstlik ərazisindən 3.105 kv. verstli Azərbaycan SSR-in tərkibində qalmış, 3.637 kv.verstlik hissəsi - 4505 kvadrat kilometr ərazisi Ermənistana verilmişdi.

Beləliklə, 29 noyabr 1920-ci ildə Sovet Rusiyasının dəstəyi ilə indiki Ermənistan ərazisində Azərbaycan torpaqlarının hesabına Ermənistan adlı dövlət yaradıldı. İrəvan şəhəri, Göyçə mahalı, Zəngəzur mahalı indiki Ermənistana verildi.

Doğrudan da, Zəngəzurun ermənilərə verilməsi Naxçıvanı Azərbaycandan ayrı saldı və bunun nəticəsində Naxçıvan taleyüklü məsələlərlə qarşı-qarşıya qaldı. Bütün bunlar isə Zəngəzurun Azərbaycan üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərdi.

Tarixi mənbələrdə Zəngəzurun tarixi belə qeyd edilir. Zəngəzurun ərazisi e.ə. IV əsrdən b.ə. VII əsrə qədər Qafqaz Albaniyasının, VII-IX əsrlərdə ərəblərin, IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş Sacilər, Salarilər və Rəvvadilər dövlətlərinin, XII-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan Atabəylər dövlətinin, XIII-XIV əsrlərdə Hülakülər dövlətinin, XIV əsrin sonu-XV əsrin əvvəllərində Cəlairilər dövlətinin və Teymurilər imperiyasının, XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. 1590-1612 və 1724-1735-ci illərdə Osmanlı idarəçiliyinin, xanlıqlar dövründə Zəngəzurun ərazisi Qarabağ xanlığının idarəçiliyinə tabe olmuşdur. Rusiya işğalı ərəfəsində Zəngəzurun əhatə etdiyi ərazilər xanlığın banisi Pənah xan tərəfindən Qarabağ xanlığının tərkibinə daxil edilmişdir.

XIX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra inzibati ərazi vahidlərinin adları dəyişdirilmiş, Zəngəzur ərazisi Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Zəngəzur qəzasına daxil edilmişdir.

Qərbi Zəngəzurun elə bir bölgəsi olmamışdır ki, ermənilər 1918-1919-cu illərdə azərbaycanlıları qılıncdan keçirməsinlər. Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndi dağıdılmışdır. Həmin kəndlərdə 3257 kişi, 2276 qadın, 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın, 425 uşaq yaralanmışdır. Bütün qəza üzrə 10068 nəfər müsəlman əhalisi öldürülmüş və şikəst edilmişdir [3, s.317].

Tarixi Azərbaycan torpağı Qərbi Zəngəzurdə - Qafanda, Gorusda, Qarakilsədə və Meğridə də 1930-cu ildən sonra azərbaycanlılar planlı şəkildə ata-baba torpaqlarından qovulmuş, hər zaman dövlət səviyyəsində ermənilərin təcavüzünə məruz qalmışlar. Ermənistan dövlətinin azərbaycanlılara qarşı yeritdiyi milli ayrı-seçkilik siyasəti nəticəsində öz ata-baba yurdlarından didərgin düşürdülər.

Bununla iş bitmiş hesab edilmədi. Bunun davamı kimi, Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1969-cu il 7 may tarixli qərarı ilə Mehri kəndlərinin Ermənistana verilməsi rəsmən təsdiqlənmişdi. Sovet rejiminin sonrakı illərində də Ermənistan ərazisi Azərbaycan torpaqları hesabına daha da genişləndirildi və 29,743 km² -ə çatdırıldı. 1923-cü ilin iyununda Şuşa, Cəbrayıl, Qubadlının 169 kəndi, sonralar daha 31 kəndi DQMV-ə verildi, bu kəndlərin əksəriyyətində ermənilər yaşamırdılar. Əhalisnin 90 faizi azərbaycanlılardan ibarət olan Göyçə mahalı Ermənistana verildi.

Ermənistan dövlətinin əsas siyasətlərindən biri də indiki Ermənistan ərazisində bir nəfər də azərbaycanlı yaşamamalıdır siyasəti idi. Bunun nəticəsi olaraq 1988-ci ildə baş

verən hadisələr Qərbi Zəngəzurdan da yan keçmədi. Azərbaycanlıların yaşadığı kəndlər odlara qalandı, azərbaycanlılar qırğınlarla, faciəvi bir şəkildə tarixi etnik torpaqlarından vəhşicəsinə qovuldu və dünyanın "demokratik dövlətləri" və "demokratları" bu faciəyə göz yumdu.

Bir sözlə, 1918-1920-ci illərdə qərbi Zəngəzurun Azərbaycan qoparılıb Ermənistanla birləşdirilməsinə gətirib çıxaran faciəli proseslər 1992-1993-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında təkrar olundu. Zəngəzurun tək bir erməninin də yaşamadığı Laçın, Qubadlı, Zəngilan rayonları Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarla birlikdə Azərbaycandan qoparıldı. Rusiya Federasiyası ordusunun fəal hərbi dəstəyi, birbaşa iştirakı ilə, ABŞ, Fransa, Böyük Britaniya və digər aparıcı dövlətlərin siyasi yardımı ilə Ermənistan silahlı qüvvələrinin 1993-cü il oktyabrın 29-da Zəngilan rayonunu işğal etməsi ilə tarixi Zəngəzur torpaqlarının azərbaycanlı əhalidən təmizlənməsi və Ermənistan Respublikasının nəzarətinə keçməsi prosesi tamamlanmış oldu.

Beləcə, zaman-zaman ata-baba torpqlarımız bizdən qoparılmış, həmin ərazilərimizdə ermənilər məskunlaşdırılmışdır. Məskunlaşan ermənilər isə bir müddətdən sonra baş qaldırmış, bu torpaqlar bizimdir iddiası ilə çıxış etmişlər.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illik yubileyində iştirak və çıxış edən dövlət başçısının çox böyük diqqət çəkən fikirlərindən biri də Azərbaycanın əzəli torpağı olan Zəngəzurun tarixi ilə bağlı söylədiyi fikirlər idi. Prezident İlham Əliyev Naxçıvanın tarixi haqqında danışarkən çox gözəl qeyd edib ki: "Naxçıvanın qədim dövlətçilik tarixi vardır. "Qədim Atabəylər dövlətinin mərkəzi Naxçıvan idi. Təsədüfi deyil ki, Naxçıvana 90 il bundan əvvəl Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu verilmişdir. Bu, gözəl hadisə idi, tarixi hadisə idi.

Naxçıvanın rolunu, bu diyarın strateji əhəmiyyətini əks etdirən bir qərar idi. Ancaq bununla bərabər, o vaxt xalqımıza qarşı ədalətsizlik də edilmişdir. Çünki Azərbaycanın əzəli torpağı olan Zəngəzuru Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanla vermişdilər".

Əlbəttə, İlham Əliyev bunu böyük ədalətsizlik hesab edir və vurğulayırdı ki: "Zəngəzur tarixi, əzəli Azərbaycan torpağıdır. "Zəngəzurun o vaxtkı əhalisinin mütləq əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Zəngəzurun bütün yaşayış məntəqələrinin adları Azərbaycan adları idi. Ona görə, bu qərarın qəbul edilməsində Azərbaycan xalqına qarşı ədalətsizlik və qərəz əsas rol oynamışdır. Eyni zamanda bu qərarla Azərbaycan coğrafi baxımdan iki yerə bölünürdü. Eyni zamanda böyük türk dünyası iki yerə bölünürdü" [1].

Tarix yenidən təkrar edilir. 1988-1991-ci illərdə isə SSRİ dövlətinin himayəsi altında Ermənistan dövləti Qərbi Azərbaycandan - indiki Ermənistan ərazisindən 300 minə yaxın azərbaycanlıyı ata-baba torpaqlarından deportasiya edir. Ümumiyyətlə, XX əsrdə 3 milyondan çox azərbaycanlı indiki Ermənistanda soyqırma, deportasiyaya məruz qalır.

Bu məsələləri diqqətdə saxlayan Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev 26 mart 1998-ci il tarixdə "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" fərman imzalayır. Fərmanda deyilir: "Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri siyasihüquqi qiymətini almamış soyqırımı da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir. Əsrin əvvəlində əksər əhalisi azərbaycanlı olan İrəvan şəhərindən və Ermənistan SSR-in digər bölgələrində soydaşlarımız təqiblərə məruz qalaraq kütləvi surətdə qovulur. Azərbaycanlıların hüquqları ermənilər tərəfindən kobudcasına pozulur, ana dilində təhsil almasına əngəllər törədilir, onlara qarşı repressiyalar həyata keçirilir. Azərbaycan kəndlərinin tarixi adları

dəyişdirilir, toponimika tarixində misli görünməyən qədim toponimlərin müasir adlarla əvəz olunma prosesi baş verir"

Məhz bu səbəbdəndir ki, bu gün Zəngəzur məsələsi dövlətimizin və Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin diqqət mərkəzində olan əsas məsələlərdən biri və birincisidir.

Ölkəmizin Prezidenti İlham Əliyev 2011-ci ilin aprelin 26-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının illik ümumi yığıncağında haqlı olaraq deyirdi: "Biz təşəbbüslərimiz, tarixə müraciətimiz və konkret dəlillərlə, faktlarla mövqeyimizi əsaslandırmışıq ki, İrəvan Ermənistanın paytaxtı kimi Azərbaycan dövləti tərəfindən 1918-ci ildə verilmişdir. İrəvan xanlığında yaşayan əhalinin əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Zəngəzur mahalı qədim Azərbaycan torpağıdır və süni şəkildə Ermənistana verilmişdir. Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi böyük ədalətsizlik idi. Bütün indiki Ermənistan ərazisinin əksər toponimləri Azərbaycan mənşəli toponimlərdir [5].

Prezidentimiz İlham Əliyev 2020-ci il 3 iyun tarixində (Tərtər Olimpiya İdman Kompleksinin açılışında bir qrup idmançı ilə görüşündə) bu barədə danışarkən bildirmişdi: "Mən deyəndə ki, İrəvan bizim qədim torpağımızdır, tam həqiqəti deyirəm. Bunu hər kəs bilir. Əgər belə olmasaydı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nə üçün qərar qəbul edib ki, İrəvanı Ermənistana versin, bağışlasın. Özü də nə vaxt? Müstəqillik elan olunandan bir gün sonra. Özü də yekdilliklə yox. Bu qərarın əleyhinə çıxanlar da olubdur, amma onların rəyi nəzərə alınmayıb. Bunu unutmaq olmaz və bunu bağışlamaq da olmaz..." [6].

Artıq Zəngəzura qayıdıqla bağlı xalqın içindəki ümid işartıları görünməkdədir. İlham Əliyevin dediyi kimi: "Zəngəzura da, əlbəttə ki, qayıdacağıq, amma sülh yolu ilə. Mən demişəm, məni bəziləri ittiham etməyə çalışırlar, mən dedim ki, biz oraya tanklarla yox, minik maşınları ilə qayıdacağıq".

Qərbi Azərbaycan - Zəngəzur xalqımız üçün əzəli, əbədi yurd yeri, Vətəndir. Və biz bu torpaqlara tezliklə qayıdacağıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Şahinoğlu, A. Zəngəzur tarixi Azərbaycan torpağıdır. Yeni Azərbaycan. 10 aprel 2014
2. "Azərbaycan" qəzeti. 17 yanvar 1998
3. Bayramov, İ. Tarixi Azərbaycan torpağı - Qərbi Zəngəzur, Ankara: 2023, - 373 s.
4. Nərimanoğlu, H. Zəngəzur: 100 sual, 100 cavab. Bakı: 2019
5. "Xalq qəzeti", 27 aprel 2011
6. "Mədəniyyət" qəzeti, 8 noyabr 2023
7. Süleymanov, M. Erməni millətçiliyi və təcavüzkarlığı tarixindən. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2008, -398 s.

SUMMARY

Alekbar Jabbarli

WEST AZERBAIJAN: THE BETRAYAL OF ZANGEZUR

The lands of Western Azerbaijan, which live in the historical memory of the Azerbaijani people and have never been erased from memory, are our ancient and literary ancestral lands. Azerbaijanis used to live in these lands, Azerbaijanis were displaced from these lands by the merciless trials of history, and Armenians began to settle in these territories. As we go deeper into history, we witness the presence of Turkish tribes in these lands. The established residents of Western Azerbaijan were Azerbaijanis, and later Armenians moved to these areas. Zangezur was among these areas. Soviet Russia also supported the Armenians to implement their invasion plans and actively helped them to realize their intentions. Official Moscow, which supports the territorial claims of Armenians against Azerbaijan, put pressure on the leadership of Azerbaijan. On November 30, 1920, the leadership of Azerbaijan, unable to withstand Moscow's pressure, issued a statement on the transfer of Zangezur to Armenia. However, during that period, there were also speeches against the transfer of Zangezur to Armenia. It is a pity that the discussions on this issue did not yield any results, and as a result, Zangezur district was divided into two parts and its territory of 4505 km² was given to Armenia was. Today, the Zangezur issue stands out as one of the main issues in the focus of our Commander-in-Chief Ilham Aliyev.

Keywords: Western Azerbaijan, Zangezur, Zangezur corridor, Turkic tribes, history Azerbaijan the land

ДРЕВНИЙ ГОРОД ИРЕВАН – ЖЕМЧУЖИНА ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Самира АБДУЛЛАЕВА

temar_s@mail.ru

ORCID iD: 0000-0001-9442-4645

НАНА Институт Архитектуры и Искусства

Резюме

Среди древних городов Азербайджана особое место занимает город Иреван, столица Иреванского ханства. Многократно подвергавшийся войнам и разрушениям город раз за разом восстанавливался и продолжал свое развитие как один из живописнейших городов своей эпохи. Таким его описывали многочисленные путешественники средневековья. При всей кажущейся хаотичности, присущей структуре городов того времени, линии главных улиц составляли четкую планировочную основу города. Ханский дворец, мечети, жилые кварталы утопали в роскошной зелени подобно «райским садам». До первой половины XIX века, город Иреван сохранял свою красоту.

Ключевые слова: *Иреван, древний город, ханство, структура, мусульманские сады, наследие, история*

Исторические процессы, на территории Азербайджана В первой половине XVIII, были тесно связаны с событиями, происходящими на Южном Кавказе, в Иране, Турции и России. В этот период, в связи с полным упадком Сефевидского государства, вновь обострился ирано-турецкий конфликт за приобретение территорий Южного Кавказа. Одним из важных факторов, повлиявших на ход исторических событий, стал рост политического и экономического интереса России к этому региону. Азербайджан фактически стал местом, где столкнулись интересы 3-х стран - Ирана, Турции и России. Территория страны регулярно делилась на сферы влияния между этими государствами, и, конечно же, такая ситуация оказала значительное влияние на историческую и политическую географию Азербайджана.

К концу правления Сефевидов территория Азербайджана была разделена на 4 бейлербейства. В 1736 году эта система была упразднена и 4 бейлербейства были объединены в единую Азербайджанскую провинцию.

К 40-м годам XVIII века на территории Азербайджана сформировались самостоятельные и полузависимые государственные образования – ханства: Шекинское, Карабагское, Губинское, Ленкораньское (Талышское), Бакинское, Гянджинское, Дербендское, Шамахинское, Нахичеваньское, Иреванское, карадагское, Тебризское, Мараганское, Ардебильское, Урмийское, Хойское, Сарабское. Одни из них образовались в результате борьбы с Ираном в период правления Надиршаха, другие – после падения государства Надиршаха. Некоторые из них действовали длительное время (даже до 1922 г.), а некоторые недолго (более 30 лет).

Среди выше перечисленных ханств Иреванское ханство имеет, я бы сказала, трагическую историю (рис.1).

Известный турецкий путешественник-географ Эвлия Челеби в своих заметках отмечает дату возникновения Иревана как населенного пункта к началу XV века. По его словам, в 810 году по хиджре (1407-1408 гг.) один из любимцев эмира Тимура, купец Ходжа-хан Лехичани ступил на землю Иревана. Он увидел плодородный край и поселился там вместе со всеми своими домочадцами. День ото дня он богател на выращивании риса. В результате землетрясения 1679 года крепость полностью была разрушена [4].

Некоторые исследователи соглашались с историей основания города Иреван и Иреванской крепости, написанной Эвлией Челеби, иные считают, что история города более древняя.

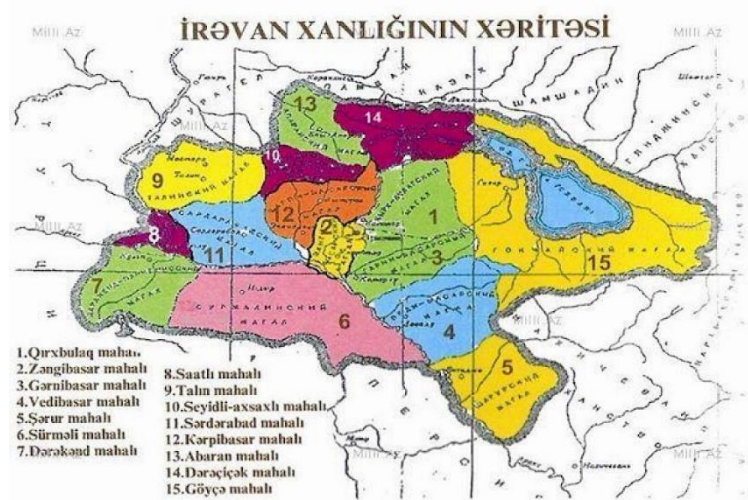

Рисунок 1. Карта Иреванского ханства

После смерти Надиршаха местный феодал Мир Мехди-хан, поднявший восстание против иранского владычества, объявил себя ханом и основал независимое Иреванское ханство на базе Чухурдсадского бейлербейства. К середине XVIII в. (1828 г.) Иреванское ханство охватывало Араратскую равнину, южный и восточный берега озера Гойка, запад от реки Араз. Она граничила с Гянджой, Карабахом, Нахчыванским, Макинским ханствами, Казахским султанатом, Османской империей и Грузией. Центром ханства стал город Иреван.

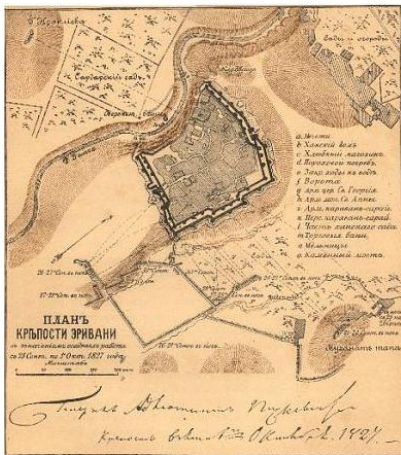
Столица ханства, по своему устройству не отличался от других азербайджанских городов. Он граничил с районами Кирхбулаг на севере, Зангибасаром на западе и юге и каменистыми ступенями горы Окчуберд, отделяющими его от района Гарни (Горпубасар) на востоке. Город занимал большую территорию утопающую в зелени садов. Его площадь равнялась 28 верстам [4, с. 24]. Как самостоятельный административный центр Древний город был разделен на две части - внутренний город (замок) и внешний город. Внутренний город в основном состоял из Иреванской крепости и Иреванского замка. Крепость, построенная визирем Ревангулу ханом по приказу Шах Исмаила в честь победы над эмирами Гара-гоюнлу и захвата города Иреван в 915 г. по хиджре (1509-1510 г.г.), была возведена на холме левом берегу реки

Занги [8]. Она имелапрямоугольную форму, 5 башен и была обнесена защитной крепкой стеной. Впоследствии крепость неоднократно разрушалась и восстанавливалась, а в конце 18 века была достаточно укреплена и выдерживала множество тяжелых осад. Замок имел двое ворот: знаменитые Ширванские ворота на севере и Тебризские ворота на юге. Из замка также имелся выход к реке Занги для использования воды во время осады [6, с. 16]. Гаспар Друвиль, побывавший здесь в 1813 году, писал: «Иреванская крепость окружена двумя стенами и находится на расстоянии полу пущечного огня от города. Замок долгое время вызывал спор между Турцией и Ираном, и, наконец, оказался под властью ИранавпериодправленияСефевидов» [7]. (рис.2)

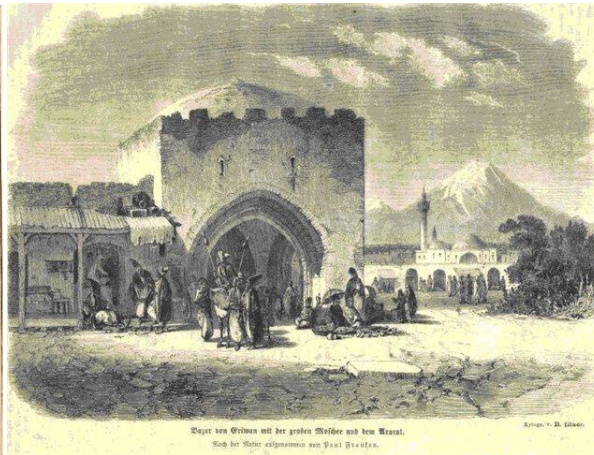
Внутри Иреванской крепости находились дворец Сардара, дома военных чиновников, лавки и две мечети - мечети Мухаммед-хана и Аббас-мирзы. Вода вгород подавалась по подземным каналам из 2-х мест - из реки Занги и с юго-восточной стороны - из реки Кырхбулаг. До российской оккупации в Иреванской крепости было 800 домов. Однако после оккупации большая часть этих домов была разрушена [9].

Между крепостью и другими кварталами находился Базар Мейдан (базарная площадь) (рис.3). Основные улицы внутреннего города соединяли Ширванские, Тебризские ворота с базарной площадью и с мечетью. От них отходили лучевые улицы. При всей кажущейся хаотичности, присущей структуре городов того времени, с учетом рельефа линии главных улиц составляли четкую планировочную основу Иревана, вдоль которых были сформированы живописные кварталы [8].

Внешний город занимал большую территорию и состоял из трех больших кварталов - Район Шахри (Старый город), Квартал Тепебаши, Район Демирбулаг.

План города Иревань.1827

Тарговый центр Иревана.

Район Шахри (Старый город) – окружал северо-восточную часть города и простирался вдоль правого берега реки Кырхбулаг до Иреванского замка. В этой части располагались центральный рынок города и все его площади, множество караван-сараяев [8]. Квартал Тепебаши - располагался на холме между рекой Занги и кварталом Шахри. Этот район охватывал западную часть города. Квартал Тепебаши был отделен от квартала

Шахри многочисленными садами известных людей Иревана. Здесь же находился знаменитый Ханбаги, принадлежавший Гусейнгулу-хану [3, с. 42].

Район Демирбулаг - располагался юго-восточнее квартала Шахри, восточнее Иреванской крепости. Здесь располагались мечеть и баня Гаджи Джафар бека, мечеть Гаджи Насрулла бека, баня Гасанали и караван-сарай Сузуз. Американский историк Дж. Борнютян армянского происхождения не может скрыть того факта, что жители вышеуказанных кварталов являются тюрками-азербайджанцами.

Не смотря на войны и стихийные бедствия в результате которых город не раз разрушался он как птица, феникс воскрешал из пепелища становясь все красивее. В периоды затишья город процветал, развивалось ремесленничество, торговля. Благоустраивались кварталы, улицы, разбивались сады.

Во дворе дворца Сардара, находящегося внутри Иреванской крепости, был создан «удивительной красоты сад как рукотворный оазис — такой же пышный, но при этом имеющий строгое оформление» [1]. Дворцовый комплекс состоял из нескольких построек – ханский дворец, гарем, баня, мечеть, купальня. К дворцу примыкал замкнутый внутренний двор с садом, оформленный в традиционном исламском стиле «Чахар-Бах», что означает «Четыре Сада». Территория сада была разделена на четыре участка. Строгая геометрия планировки подчеркивалась с помощью мощеных дорожек, растений и каналцев с водой. В центрах квадратов были установлены небольшие бассейны, облицованные разноцветными керамическими плитками, которые являлись главным украшением всего сада. Вода – источник жизни, она питает жизнь и дает очищение. В мусульманском мире вода у символизирует Рай, и без нее немислим райский сад. Изобилие раскидистых деревьев создавали живительную тень под которыми можно было отдохнуть. А журчание воды и запахи ароматных трав создавали прекрасное место размышлений и напоминание о рае.

К сожалению, не осталось графических изображений дворцового сада, только по персидским миниатюрам и письменным источникам можем предполагать, что сад мог бы выглядеть таким образом (рис.4,5).

Согласно источнику, составленному Леккобытовым в 1836 году, вокруг Иреванской крепости - во внешнем городе было 1736 домов, 5 площадей, 8 мечетей, 5 церквей, 6 караван-сараяв, 1670 лавок, 9 общественных бань, 1470 виноградников и садов, 40 мельниц. В отличие от Леккобытова, И. Шопен пишет, что в городе Ереване 1730 домов. 792 из этих домов находились в Шахри (Старый город), 622 в Тепебаши и 322 в районе Демирбулаг [5]. Среди мечетей своей красотой и величиим выделялась мечеть Гаджи Гусейнали хана, известная как Гёй (Голубая) мечеть. Такое название она получила благодаря покрытию купола и минарета синей плиткой. Построенная в 1760-1768 гг. иреванским ханом Гаджи Гусейнали ханом Каджаром (1759-1783 гг.), эта мечеть отличалась наличием во дворе каменной площади с фонтаном и густо затененными деревьями вокруг нее [2].

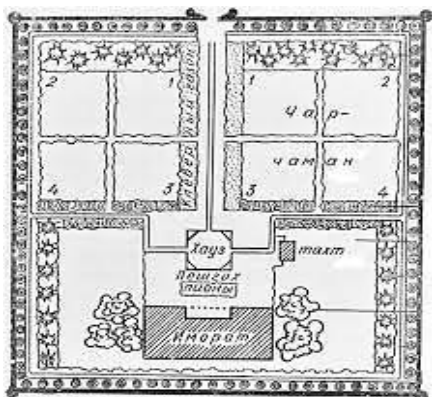

Рисунок 4. План

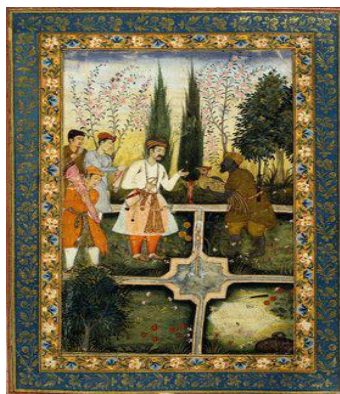
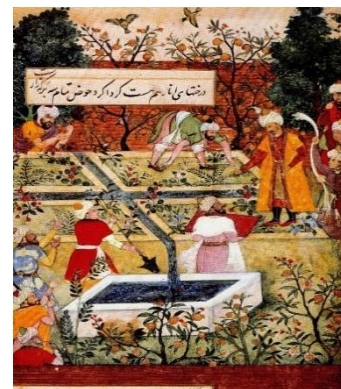

Рисунок 5. Средневековые миниатюры с
(рис.6)

Прихожане могли совершить омовение и охладиться перед намазом, а затем отдохнуть на уютных площадках под тенью деревьев.

Рисунок 6. Двор Гей (Голубой) мечети.
Фото Ф. Сарра. 1897 г.

Несмотря на оккупацию Россией в первой половине XIX века, город Иреван сохранял свою красоту и принадлежность азербайджанским тюркам. О нем пишет Б. Еличовская: «Иреван — совершенно татарский (азербайджанский — ред.) город с виду, он очень красив издалика. Равнина, на которой расположен город, выглядит как огромная цветочная корзина. Белые дома, башни, развалины замков, покрытые разноцветной черепицей мечети и великолепные минареты: все это, затерялось в садах, окруженных аллеями пирамидальных кипарисов, все увито виноградниками, коврами плюща, все украшено розами и гранатовыми кустами. Река Занги водопадом льется с высокой горы на равнину и открывает глубокое русло в скалах, направляется к городу и исчезает в непроходимых дебрях всевозможной зелени» [4, с. 36].

ЛИТЕРАТУРА

1. Mustafa, N. İrəvan şəhəri. Bakı: 2013.
2. Гусейнов, Р. Н «Азерб. Демокр. Республика и трагическая судьба азербайджанского города Иревана. Ист, политика, культура. Сборник статей 2018.
3. «Крепость Эривань со стороны Занги», Утверждение русского владычества на Кавказе, Тифлис: Типография Я. И Либермана, 1901, Том IV С. 164.
4. Наджафлы, Г., Азербайджан в XVIII – XIX веках. Бишкек, «Бийиктик», 2010.
5. Шопен, И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху ее соединения к Российской империи. СПб.: 1852.
6. Bournoutian, G.A. The khanat of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa California and New York, 1992 41
7. Lych H.F.B., Armenia, Travels and Studies, 2 vol. 1901
8. <https://www.virtualkarabakh.az/ru/post-item/3/27/istoriya-irevana.html>
9. <https://1news.az/news/20150207091644230-Istorik-Nazim-Mustafa-V-1905-1906-godakh-armyane-unichtozhili-bolee-10-tys-azerbaidzhantsev/>

XÜLASƏ

Samirə Abdullayeva

QƏDİM İRƏVAN ŞƏHƏRİ – QƏRBİ AZƏRBAYCANIN İNCİSİ

Azərbaycanın qədim şəhərləri arasında İrəvan xanlığının paytaxtı İrəvan şəhəri xüsusi yer tutur. Dəfələrlə müharibələrə və dağıntılara məruz qalan şəhər yenidən bərpa olunaraq dövrünün ən mənzərəli şəhərlərindən biri kimi inkişafını davam etdirmişdir. Qədim şəhər orta əsrlərin çoxsaylı səyyahları tərəfindən belə təsvir edilmişdir. O dövrün şəhərlərinə xas olan görünən xaotik quruluş, əsas küçələrin xətləri şəhərin aydın planlaşdırma əsasını təşkil edirdi. Xan sarayı, məscidlər, yaşayış massivləri "Cənnət bağları" kimi dəbdəbəli yaşıllıqlar içində yerləşirdi. XIX əsrin birinci yarısına qədər İrəvan şəhəri öz gözəlliyini qoruyub saxlamışdır.

Açar sözlər: *İrəvan, qədim şəhər, xanlıq, struktur, müsəlman bağları, irs, tarix*

SUMMARY

Samira Abdullayeva

THE ANCIENT CITY OF IREVAN – THE PEARL OF WESTERN AZERBAIJAN

Among the ancient cities of Azerbaijan, the city of Irevan, the capital of the Irevan Khanate, occupies a special place. Repeatedly subjected to wars and destruction, the city was restored over and over again and continued its development as one of the most picturesque cities of its era. This is how it was described by numerous travelers of the Middle Ages. For all the seeming chaos inherent in the structure of cities of that time, the lines of the main streets formed a clear planning basis for the city. The Khan's palace, mosques, residential areas were buried in luxurious greenery like "Gardens of Eden". Until the first half of the 19th century, the city of Irevan retained its beauty.

Keywords: *Irevan, the ancient city, khanate, structure, Muslim gardens, heritage, history*

ZƏNGƏZUR SOYQIRIMI XOCALIDA DAVAM EDİB

Əli QURBANOV

eli.qurbanov57@mail.ru

Nigar BABABƏYLİ

oğuzturan82@mail.ru

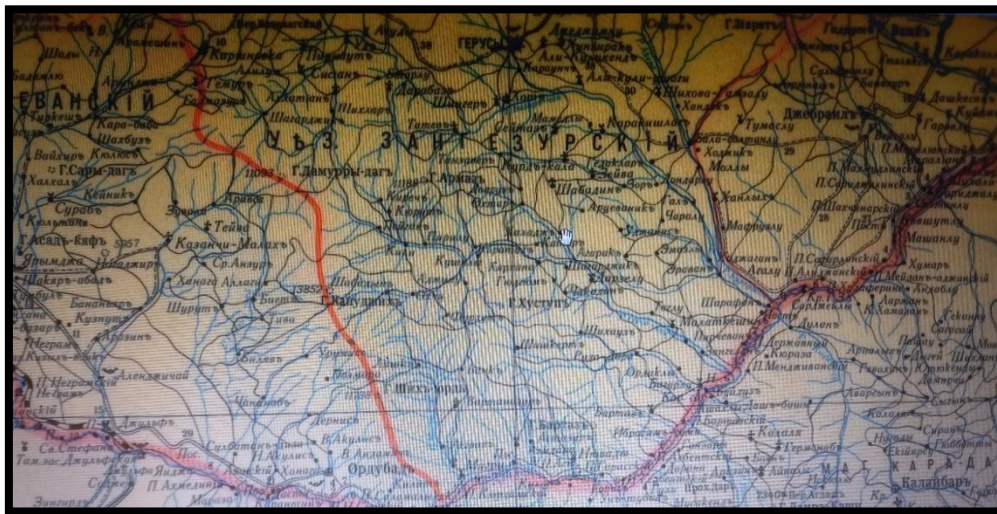
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə əsrlər boyu Azərbaycan ərazisində yerləşdirilmiş ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş və məqsədyönlü işlətdikləri soyqırım və etnik təmizləmə siyasətlərindən bəhs edilir. Tarixi faktlar və sənədlər əsasında sübut olunmuş bu hadisələr uzun illər boyu azərbaycanlılarla ermənilər arasında düşmənçiliyin davam etməsinə səbəb olmuşdur. 1900-1920-ci illərdən başlayaraq Naxçıvanda, Zəngəzurda və sonralar 1988-2020-ci illərdə Qarabağda, Xocalıda törədilmiş soyqırım hadisələrin eyni ssenari üzrə eyni məqsəd daşdığı sübut olunmuşdur. Bu illərdə həmin ərazilərdən azərbaycanlı əhali yaşayan kəndlərin necə talan olunduğu və əhalini necə vəhşiliklə qırdıqları məqalədə öz əksini tapmışdır. Məqaləni gələcək nəsillərə bir terrorun və soyqırımın tarixi xronikası kimi təqdim edilməsi məqsəduyğundur.

Açar sözlər: *Zəngəzur uyezdi, soyqırım, erməni terroru, dağıdılmış kəndlər, Qərbi Azərbaycan, məcburi köçkünlər*

Zəngəzur Azərbaycanın Qubadlı, Laçın, Zəngilan rayonlarını, indi Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycanın Qafan, Gorus, Sisyan, Məgri rayonlarından ibarət olmaqla 7.892 kv.km ərazini əhatə edir. Qədim dövrdə bu ərazi Sünik adı ilə ifadə olunmuşdur. Bu tarixi məlumata qədim Azərbaycan mənbəyi olan M.Kalankatuklunun "Albaniya tarixi" əsərində rast gəlirik. Zəngəzur qəzası ayrıca inzibati ərazi vahidi kimi 1861-ci ildə yaradılıb. 1867-ci ilin dekabrında Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası yaradıldıqda Zəngəzur qəzası (mərkəzi Gorus) onun tərkibinə daxil edilmişdir. Cavanşir, Şuşa, Naxçıvan qəzaları, cənubdan Araz çayı boyunca İranla əhatə olunmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) Qarabağ general-qubernatorluğunun 4 qəzasından biri olmuş Zəngəzurun sahəsi 7.824 kv. km idi.

1903-cü il Zəngəzur uyezdinin xəritəsi

Zəngəzur coğrafi anlayışdan bütöv bir zonanı əhatə edən inzibati-ərazi bölgüsünün adı kimi XIX əsrin ortalarında işlənsə də, Zəngəzur coğrafi məfhumuna hələ XVI əsrdə rast gəlinir. Zəngəzur inzibati-ərazi vahidi ilk dəfə 1593-cü ildə Osmanlı məmurları tərəfindən tərtib edilən "Urud və İsgəndər qalası livalarının müfəssəl dəftəri"ndə sənəddə "Zəngəzur nahiyəsi" adında ayrıca olaraq göstərilmişdir [3, s. 6].

1828-ci ildə bağlanan Türkmənçay müqaviləsinin nəticəsi olaraq ermənilər İrandan, Türkiyədən bu ərazilərə köçürülmüşdür. Bu tarixi faktlar erməni və rus mənbələrində öz əksini aydın şəkildə tapmışdır. Burada yaşayan azərbaycanlılar isə zaman-zaman - 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1991-ci illərdə tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşlar [2, s. 5].

Lakin tarixi vərəqlərkən bu hadisənin törədilməsi ilkin olmadığı və keçən yüz illiklər dövründə bir neçə dəfə təkrarlandığı aydın olur. "Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası" əsərini vərəqlərkən ermənilərin Zəngəzur qəzasında törətdikləri vəhşiliklər insanı dəhşətə gətirir.

Alınmış statistik məlumatlara görə, Zəngəzurdə azərbaycanlıların sayı ermənilərdən xeyli çox olmuşdur. 1886-cı il Gəncə (Yelizavetapol) quberniyasının Zəngəzur qəzasındakı 326 kənddən 154-ü azərbaycanlı kəndi, 91-i kürd kəndi və yalnız 81 erməni kəndi olmuşdur.

Zəngəzurun Ermənistana verilməsi 1920-ci il noyabrın 30- da keçirilən Azərbaycan K(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının birgə iclasının qəbul etdiyi qərarı ilə həll olundu. Nəticədə Zəngəzur qəzasının 6.742 kv. verstlik ərazisindən 3.105 kv. versti Azərbaycan SSR-nin tərkibində qalmış, 3.637 kv. verstlik hissəsi isə Ermənistan SSR-ə verilmişdir.

Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Zəngəzur qəzasına daxil olan Gorus, Qafan, Meğri və Sisyan rayonları ilə bağlı tarixi mənbələrinin statistik rəqəmlərindən aydın olur ki, Rusiya imperiyası tərəfindən İrandan və Türkiyədən köçürülən ermənilər həm də bu ərazilərdə yerləşdirilmiş və bölgədə demoqrafik vəziyyət ermənilərin xeyrinə dəyişdirilmişdir. Digər tərəfdən əsrin əvvəllərində bu bölgədə yaşayan əhalinin 70%-ni, əsrin ortalarında 50%-ni azərbaycanlılar təşkil edirdisə, əsrin sonunda bölgədə ermənilər çoxluq təşkil etmişdir. Bu da azərbaycanlıların Rusiya siyasətinin nəticəsi olaraq ermənilər tərəfindən öz ata-baba torpaqlarından deportasiya olunması ilə bağlıdır. Doğrudur, 1920-ci ilə kimi bölgələr (Gorus, Qafan, Meğri və Sisyan) Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasının tərkibinə daxil olmaqla Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini təşkil edirdi. Lakin bir həqiqəti unutmayaq ki, bütövlükdə Cənubi Qafqaz, o cümlədən də Azərbaycan Rusiyanın 46 təsir dairəsində olmaqla onun müstəmləkəsi idi. Bu ərazilərdə də ermənilərin yerləşdirilməsi, elə azərbaycanlıların qovulması da Rusiyanın əli ilə həyata keçirilmişdir.

Bütün tarix boyu hər zaman biz erməni daşnaklarının və millətçilərinin insanlığa sığmayan hərəkətlərinin şahidi olmuşuq. Onlar bizim torpaqlarımıza yerləşdikdən və keçmiş rəhbərliklərin təsiri nəticəsində özlərinə dövlət yatdıqları gündən bu günə qədər daima yerli azərbaycanlılara qarşı terror və soyqırım həyata keçirmişlər. Zaman-zaman bu soyqırım halları kütləvi xarakter almaqla dövrünün ən çirkin halları olaraq tarixə yazılmışdır. Yerli azərbaycanlılar təhqir olunmuş, öldürülmüş və dədə-baba yurdlarından didərgin salınmışdır. İstər Qarabağda və istərsə də Zəngəzurdə ermənilər yerləşdikdən sonra yerli əhaliyə hər zaman zülmələr etmiş özlərini bu torpağın sahibi etmişlər. Lakin Qarabağ hadisələri bu səbrin son damlası oldu. 1990-cı illərin əvvəllərində iddiaya görə Qarabağ əhalisinin əksəriyyəti erməni əsilli olduğuna görə özlərinə müstəqil dövlət qurmaq

iddiası irəli sürərək silahlı münaqişə yaratdılar və yerli əhalini insanlıqdan kənar bir şəkildə təhdid etdilər və əsil terrorizm cinayətləri işlədərək qışın sərt vaxtında əhalini kütləvi surətdə Qarabağdan çıxmağa məcbur etdilər. Eyni zamanda XXI-ci əsrin ən böyük vəhşiliyi olan Xocalı soyqırımını həyata keçirdilər. Həmçinin bununla yanaşı, Ermənistan ərazisində özlərinin əzəli torpaqlarında yaşayan azərbaycanlıları da köçməyə məcbur etdilər. Belə bir tarixi hadisə bu millətin keçmişində Zəngəzurda olmuş və bu gün də təkrarlanır.

1916-cı il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, Zəngəzur qəzasında əhalinin etnik tərkibində azərbaycanlıların sayı ermənilərdən çox olmuşdur. Yəni 119.5 min azərbaycanlı olmuşdur. Bu say artımını azaltmaq və ya onları öz torpaqlarından qovmaq üçün erməni millətçiləri azərbaycanlıları öz doğma torpaqlarından çıxarmaq, onları qırmaq, var dövlətlərini talan etmək etmək məqsədilə evlərini yandırmaya başladılar [1, s. 29].

1906-cı ilin iyul ayının 29-da Qafan (Qatar) rayonunun Mədən-bazarını dağıtdıqdan sonra ermənilər Karxana kəndinə hücum edərək hər tərəfdən kəndi beş min silahlı ilə atəşə tutaraq onları doğma kəndlərini tərk etməyə məcbur etdilər. Ermənilər qaçmağa məcbur olan kənd əhalisini ya əsir alır ya da öldürürdülər. Hətta qaçıb sığınacaqda toplanmış 30-a yaxın qadını vəhşicəsinə öldürmüşlər.

Elə həmin gün ermənilər Xələc, Saldamla, İncəvar, Daşnov kəndlərini dağıdıb viran qoymuş, əhaliyə divan tutmuşlar. Soyqırımdan qaçanlar qaçaraq Qatar kəndinə sığınmışlar. Ermənilər Qatar kəndini də mühasirəyə alaraq kəndə daxil olmağa cəsarət etmədilər, çünki onların qüvvələrindən xəbərləri yox idi [1, s. 31].

Bu zaman yenə rus xain diplomtiyası işə düşərək pristav Saxarovun razılığı ilə 50 nəfər kazak kəndə göndərilir. Kazaklar kəndə girərkən onların əksəriyyətinin silahlı olduğunu görür və onlara ermənilərin açdıqları atəşə cavab verməməyi tapşırıraq söz verirlər ki, hökumət özü onları cəzalandıracaq deyərək onları aldadırlar. Əslində bu rusların növbəti tələsi idi.

Qatar kəndi hər bir tərəfdən erməni kəndləri ilə əhatələndiyi üçün heç bir yerdən kömək gözləmədilər. Ermənilər səkkiz min silahlı dəstə ilə 9 gün şiddətli vuruşmadan sonra ermənilər kəndi ala bildilər.

Kitabda deyildiyinə görə, Məlik Azaryantsın mis mədənlərində işləyən bir qrup iranlı fəhlələrin xəyanəti nəticəsində kənddə çox evlər yandırılmış, dinamitlə partladılmışdır. Qatar kəndi yandırılıb dağılsa da, camaat kənddən çıxıb qaçmamışdır. Burada yaşamağın mümkün olmadığını görən əhali axşam ermənilər gedəndən sonra 10 km şimalda yerləşən Girətağ kəndinə qaçmışlar. Ermənilər 750 evdən, 2500 nəfərdən ibarət olan Qatar kəndini dağıtdıqdan sonra Oxçu çayı sahilində yerləşən azərbaycanlı kəndlərini viran edib, Zəngəzur qəzasının açarı olan Oxçu-Şabadın, Aralıq, Purdavdan, Atqız kəndlərini qarət etməyi qarşılarına məqsəd qoymuşlar [1, s. 31].

Yerli daşnaklar Ermənistandan əlavə qüvvələr almaqla avqustun 9-da silahlı dəstələr Qxçu dərəsindəki beş azərbaycanlı kəndlərinə hücum edib yerlə-yeksan etdilər. Əhalinin xeyli hissəsi qırıldı, qaçanlar isə Pirdavdan kəndinin yaxınlığındakı Saqqarsu çayının sahillərindəki daşlara və kolluqlara sığındılar. Qaçmaq imkanı olmayan qoca, əlsiz-ayaqsızlar ertəsi gün qətlə yetirilmişdir. Saqqarsuda sığınacaq tapmış əhali səhər tezdən "ya Əli, ya Əli" deyə-deyə gələn adamları görüb, onları müsəlman qonşu olduğunu zənn edərək çıxıb onlara tərəf getdikdə ermənilər atəşə tutaraq sığınanların tamamını bütün qadın, uşaq və qocaları öldürdülər. Ölүmdən xilas olanlar dağdan aşıb Ordubada getdilər,

vəziyyəti Ordubad camaatına bildirdilər. Ordubadlılar qaçqınlara hər cür şərait yaradıb müalicə etdilər.

Avqustun 16-da ordubadlılar hər cür hazırlıqla dağlara, qırğın yerinə silahlı dəstələr göndərdilər. Avqustun 17-də dəstə qırğın yerinə gəlib ermənilərin qırıp bir daşın arxasına tökdükləri 62 nəfər qadın və uşağın meyidini tapdılar. Digər ərazilərdən də meyidləri toplayıb dəfn etmək üçün torpaq tapılmadığı üçün ağac yarpaqları ilə üzərlərini örtüldü.

1905-1906-cı illərdə erməni millətçilərinin törətdikləri misli görünməmiş vəhşiliklər 1918-1920-ci illərdə yenidən təkrar edildi.

1918-20-ci illərdə azərbaycanlıların soyqırım dövründə Ermənistanın indiki ərazisində yaşayan 575000 azərbaycanlının 565000 qırılmış və ya qovulmuşdur. 1922-ci ildə 60000 qaçqın qayıtdıqdan sonra burada azərbaycanlıların sayı 72596 nəfər olmuşdur [1, s.35].

1918-ci ilin oktyabr ayında erməni ordusu Nijdehun, Dronun rəhbərliyi altında Qafan rayonunun bütün azərbaycanlı kəndlərini dağıdaraq əhalinin bir hissəsini Zəngilan, Qubadlı rayonuna, böyük bir hissəsini isə Qapıcıq, Qazangöl və Eşşək meydanı ərazisindən Ordubada və Culfaya qovduqdan sonra evlərini talan edib yandırdılar, mal-qaranı isə özlərinə götürdülər.

1919-cu ilin yayında qaçqınlar dağdan aşıb kəndlərinə gəldilər, payızda əkdikləri taxılı yığdılar, evlərini təmir edib yaşamağa başladılar. Bundan xəbər tutan ermənilər yenidən kəndlərə hücum edib taxıllarını əllərindən alıb, evlərini yandıraraq, var-dövlətlərini talan etdilər. Canlarını götürüb qaçan Gərd kənd camaatının qarşısını ermənilər kəsərək onları vəhşicəsinə qətl etdilər.

Bütün bu hadisələrin canlı şahidləri olan Gərd sakinlərindən Misri Məmmədqulu qızı, Qaytaran Mahmud oğlu hadisələri təfərrüatı ilə anlatmışlar.

Bu kütləvi soyqırım hadisələrindən sonra ermənilər tez-tez terror hadisələri törətməklə Zəngəzurun Azərbaycan əsilli vətəndaşlarını sıxışdırıb kəndləri boşaltdılar. Sonra isə oranın əhalisinin əksəriyyətini ermənilər təşkil etdiyini iddia edərək bu əraziyə Ermənistanın idarə etməsinə nail oldular. Sonrakı illərdə bir çox əsassız faktlar irəli sürərək Azərbaycan əsilli əhalinin oradan köçürülməsinə nail oldular. Bu ərazilərin Ermənistanə verilməyinin heç bir hüquqi əsası yoxdur və həmçinin Kars və Moskva müqavilələrinin kobud şəkildə pozulmasına yol verilmişdir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il dekabrın 23-də “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 4083 sayılı, 1948-ci il martın 10-da isə həmin qərara əlavə olaraq qəbul edilən “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlıların Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” 754 sayılı qərarlarına əsasən 150 min azərbaycanlı tarixi-etnik torpaqlarından - Ermənistandan deportasiya edilmişdir. 1988-1991-ci illərdə isə SSRİ dövlətinin himayəsi altında Ermənistan dövləti Qərbi Azərbaycandan - indiki Ermənistan ərazisindən 250 mindən artıq azərbaycanlını ata-baba torpaqlarından deportasiya etmişdir. Ümumiyyətlə, XX əsrdə 2 milyondan çox azərbaycanlı indiki Ermənistanda soyqırımına məruz qalmışdır [2, s. 5].

Övvəllər çirkin niyyətlərinə Rus imperiyasının köməyi ilə nail olan ermənilər oxşar bir hadisəni Qarabağda da həyata keçirdilər. Ermənistanın ərazisində kompakt şəraitdə yaşayan azərbaycanlıları 1988-ci ildən başlayaraq sıxışdıraraq Ermənistandan qovdular. Eyni vaxtda Qarabağa Ermənistan ordu yeridərək 1905-1906-cı və 1918-1920-ci illərdə Zəngəzurda

azərbaycanlıların başlarına gətirdikləri kütləvi soyqırım hadisəsini burada: Xocalıda və Qarabağın digər ətraf rayonlarının da başına gətirdilər. Xocalı soyqırımını bütün dünyanın gözü qarşısında baş verdi. Demək olar ki, tarix təkrar edilir və ermənilər öz qəddar vəhşi hərəkətlərindən əl çəkmirlər. Zəngəzur soyqırımını Xocalıda da davam edib.

Azərbaycanda ilk olaraq 2020-ci ildə Azərbaycanın yeritdiyi düzgün və düşünülmüş siyasəti nəticəsində sülh yolu ilə qaytarılması mümkün olmayan Azərbaycan torpaqları şərəfli və cəsur Azərbaycan ordusunun 44 günlük müharibə yolu ilə qaytarıldı və Azərbaycan ərazisinin tam bütövlüyü təmin olundu.

Hazırda Azərbaycan dövləti bu torpaqların, yəni Zəngəzurun Azərbaycana qaytarılmasını tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı: 1995
2. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycan: tarixi həqiqətlər və ya ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti. Bakı: 2012
3. Kalankatuklu, M. Zəngəzurun tarixinə nəzər. Albaniya tarixi. Bakı: 1993, s.33
4. M.Urud. Zəngəzur. Bakı: 2005, s.404.
5. Əhmədli, N. Zəngəzur mahalının kameral təsviri 1832-1833-cü illər. Bakı: 2021, s.17.

SUMMARY

Ali Gurbanov, Nigar Bababeyli

THE ZANGEZUR GENOCIDE CONTINUED IN KHOJALY

The article deals with the deliberate and purposeful policy of genocide and ethnic cleansing of Armenians placed in the territory of Azerbaijan during prisoners of war against Azerbaijanis. These events, proven on the basis of historical facts and documents, have led to the continuation of hostilities between Azerbaijanis and Armenians for many years. It has been proved that the events committed in Nakhchivan, Zangezur since 1900-1920 and later in Karabakh and Khojaly in 1988-2020 had the same purpose according to the same scenario. The article reflects how the villages inhabited by the Azerbaijani population were plundered in these years and how the population was brutally massacred. It is appropriate to present the article to future generations as a historical chronicle of the Armenian terror and genocide.

Keywords: Zangezur county, genocide, armenian tetor, destroyed villages, West Azerbaijan, internally displaced persons

РЕЗЮМЕ

Али Гурбанов, Нигяр Бабабейли

ЗАНГЕЗУРСКИЙ ГЕНОЦИД ПРОДОЛЖИЛСЯ В ХОДЖАЛЫ

В статье рассказывается о политике геноцида и этнических чисток, которую армяне, размещенные на территории Азербайджана на протяжении всей войны, продуманно и целенаправленно проводили против азербайджанцев. Эти события, подтвержденные историческими фактами и документами, на протяжении многих лет приводили к продолжающейся вражде между азербайджанцами и армянами. Геноцид, совершенный в Нахчыване, Зангезуре, начиная с 1900-1920-х годов, а затем в Карабахе, Ходжалинске в 1988-2020 годах, имел ту же цель по тому же сценарию. В статье рассказывается о том, как в эти годы с этих территорий были разграблены села с азербайджанским населением и как они жестоко уничтожались. Целесообразно представить статью будущим поколениям как историческую хронику армянского террора и геноцида.

Ключевые слова: *Зангезурский уезд, геноцид, армянский тетор, разрушенные села, Западный Азербайджан, вынужденные переселенцы*

QƏRBİ AZƏRBAYCAN TARİXİ HƏQİQƏTLƏRDƏ

Dürdanə VƏLİYEVƏ

dudana.veliyeva@sdu.edu.az

ORCID iD: 0009-0001-1875982X

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

"Erməni məsələsi"nin sonrakı mərhələsi XIX əsrin birinci otuzilliyində başlayır. Bu dövrdə Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyət xeyli mürəkkəbləşmişdi. Çar Rusiyası işğalçılıq yürüşlərini genişləndirməyə başladı, çünki Qafqazdakı mövqeyini möhkəmləndirmək istəyirdi. Rus generalı Sisianov Gəncəni ələ keçirməyi qarşısına məqsəd qoydu. 1804-cü ildə ermənilərin satqınlığı nəticəsində Gəncə işğal olundu. Tarix boyu azərbaycanlılara qarşı yeridilən soyqırım siyasəti və baş verən hadisələri izləsək, görürük ki, hadisələr eyni ssenari əsasında cərəyan edib. Azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından sıxışdırılıb çıxarılması prosesi XIX əsrdə Çar Rusiyası tərəfindən Osmanlı və İran ərazisindən ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi ilə başlanıb. XX əsrin əvvəllərində həyata keçirilmiş etnik təmizlənmə, soyqırım siyasəti azərbaycanlılara qarşı ağır məhrumyyətlərlə, faciələrlə nəticələnib. Araşdırılan tədqiqat obyekti uydurma "erməni məsələsi"nin ta qədim dövrdən yarandığını, XVIII əsrdən bəri ermənilərin Azərbaycanın tarixi torpaqlarına qarşı ərazi iddialarını, bu iddiaların əsas istiqamətlərini – İrəvan və Qarabağ torpaqlarına məkrli planlarını göstərir. Problemi incələyərkən qeyd etmişdim ki, "erməni məsələsi"nin ana xətti olan "böyük Ermənistan" əfsanəsini reallaşdırmağa çalışan ermənilər XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda dinc müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım həyata keçirmiş, rus bolşeviklərinin dəstəyi ilə Qərbi Zəngəzuru ələ keçirmişdilər. Qələbəmizin nəticəsidir ki, qarşıda soydaşlarımızı Qərbi Azərbaycana böyük qaydıış gözləyir. Bu sözləri Prezident cənab İlham Əliyev 2022-ci il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycan ziyalıları ilə görüşündə bəyan etmişdi. "Əminəm ki, gün gələcək və Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımız, onların yaxınları, uşaqları, nəvələri tarixi diyarımız olan Qərbi Azərbaycana qayıdacaqlar. Mən əminəm ki, bu gün gələcək və Qərbi azərbaycanlılar böyük həvəslə öz doğma yurdlarına qayıdıb orada yaşayacaqlar", – deyə prezidentimiz vurğulayıb. Görüşdə Möhtərəm Prezident tarixi faktlara nəzər salaraq Qərbi Azərbaycanın əbədi tarixi torpaqlarımız olduğunu dünya ictimaiyyətinə bir daha bəyan etdi: "Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər də təsdiqləyir".

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, erməni məsələsi, tariximiz, abidələrimiz, mədəniyyət ocaqlarımız*

Giriş

Araşdırılan tədqiqat obyekti uydurma "erməni məsələsi"nin ta qədim dövrdən yarandığını, XVIII əsrdən bəri ermənilərin Azərbaycanın tarixi torpaqlarına qarşı ərazi iddialarını, bu iddiaların əsas istiqamətlərini – İrəvan və Qarabağ torpaqlarına məkrli planlarını göstərir. Problemi incələyərkən qeyd etmişdim ki, "erməni məsələsi"nin ana xətti olan "böyük Ermənistan" əfsanəsini reallaşdırmağa çalışan ermənilər XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda dinc müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım həyata keçirmiş, rus bolşeviklərinin dəstəyi ilə Qərbi Zəngəzuru ələ keçirmişdilər.

Faktiki olaraq materiallarda da göstərilmişdir ki, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müdrik siyasəti nəticəsində ölkədə ermənilərin təxribatçı, erməni millətçilərinin yalan və böhtanları tarixi həqiqətlər üzərində təkzib edilmiş, erməni nağılları həqiqətlər matrisində “sabun köpüyünə” çevrilmişdir. Tezisimdə də bildirmişəm ki, Qarabağın azadlığı uğrunda mübarizə aparan Ulu Öndər Heydər Əliyev beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə tarixi hadisələri aşılamişdır. 44 günlük Vətən müharibəsində Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qalib ordumuz erməni işğalından torpaqlarımızın böyük hissəsini azad etmiş və XXI əsr dünya tarixində böyük səhifələr açmışdır. Xalqımızın bu qələbəsi Ermənistan deyilən ərazidə Azərbaycan xalqının yaratdığı zəngin tarixi-mədəni irsimizin qorunması və erməni vandalizimindən tarixi abidələrimizin qurtulması, vətəndaşlarımızın öz ata-baba yurdlarına qayıtmaq hüququnun təmin edilməsi danışıqlar masasının əsas obyektinə çevrildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrin əvvəllərindən “erməni məsələsi” özünün yeni mərhələsinə Qərb dövlətlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Hələ 1712-ci ildə müqəddəs Lazar adasında ermənilərdən ibarət monax ordeni yaradan Sebastiyalı Mxitar Avropanın görkəmli elm xadimlərini “erməni məsələsi” ilə tanış etmiş, ermənilərin əfsanəvi arzularını beyinlərinə yeritmişdir. Bu dövrdə Ş.Şaamiryan öz layihələrində Səfəvi torpaqlarının ələ keçirilməsi planlarını cızır, Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizə aparmağın mümkünsüz olduğunu nəzərə alıb, “erməni məsələsi” nin Şərqi Anadoluda yalnız təbliğini məsləhət bilirdi.

Metodlar. Müqayisə və təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Əsas hissə. “Erməni məsələsi”nin sonrakı mərhələsi XIX əsrin birinci otuzilliyində başlayır. Bu dövrdə Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyət xeyli mürəkkəbləşmişdi. Çar Rusiyası işğalçılıq yürüşlərini genişləndirməyə başladı, çünki Qafqazdakı mövqeyini möhkəmləndirmək istəyirdi. Rus generalı Sisianov Gəncəni ələ keçirməyi qarşısına məqsəd qoydu. 1804-cü ildə ermənilərin satqınlığı nəticəsində Gəncə işğal olundu.

Ermənilər öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün rus imperatoruna məktub yazıb “əzabkeş xalqı” himayə etməyə çağırır, onlardan ümid diləyirlər.

İndiki Ermənistan Respublikasının ərazisi olan Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan torpaqlarıdır. Burada vaxtilə yüz minlərlə Azərbaycan türkü yaşayıb. XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığını Çar Rusiyasının işğal etməsindən sonra bölgədə demoqrafik vəziyyət dəyişdirilməyə başlanıb. Çətin müharibə nəticəsində İrəvan qalasını işğal edən, rus ordusunun komandanı general Paskeviç başda olmaqla müxtəlif rus komandirlərinin göndərdiyi raportlarda, Rusiya arxivlərində saxlanılan rəsmi arxiv sənədlərində İrəvan xanlığının ərazisinin müsəlmanların yurdu olduğu qeyd olunub.

Tarix boyu azərbaycanlılara qarşı yeridilən soyqırım siyasəti və baş verən hadisələri izləsək, görərik ki, hadisələr eyni ssenari əsasında cərəyan edib. Azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından sıxışdırılıb çıxarılması prosesi XIX əsrdə Çar Rusiyası tərəfindən Osmanlı və İran ərazisindən ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi ilə başlanıb. XX əsrin əvvəllərində həyata keçirilmiş etnik təmizlənmə, soyqırım siyasəti azərbaycanlılara qarşı ağır məhrumiyyətlərlə, faciələrlə nəticələnib.

1828-ci il fevralın 10-da bağlanan Türkmənçay müqaviləsindən sonra Qərbi Azərbaycan ərazisindəki türk mənşəli adların dəyişdirilməsi siyasəti inqilabdan sonra yeni

vüsət almış, minlərlə kənd adı məhv edilmiş və qondarma erməni adları ilə əvəz edilmişdir. Türk etnoslarının Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşamasını eramızdan əvvəl VIII əsrdə tarixi faktlar da təsdiq edir.

Mədəni irsin qorunması hər bir kəsin borcudur. Hər bir xalqın mədəni irsi onun sərvətidir. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində torpaqlarımızın 20 faizindən çoxu işğal olunub və mədəniyyət abidələrimizə ziyan vurulub. İki əsrdən artıqdır ki, erməni təcavüzünün qurbanları bizim dini abidələrimiz, məbədlərimiz, müqəddəs ocaqlarımızdır. Tarixi-dini abidələr xalqımızın milli kimliyini, mənəvi-əxlaqi dəyərlərini və adət-ənənələrini özündə təcəssüm etdirən, müqəddəs məkanlardır. Buna görə də Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində yerləşən maddi-mədəniyyət nümunələrini, o cümlədən tarixi-dini abidələri məhv etmək Ermənistanın təcavüzkar siyasətinin tərkib hissələrindən biridir.

Qürurverici haldır ki, bu gün Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin məkrli siyasəti nəticəsində Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılması, o cümlədən Qarabağdan və Qərbi Azərbaycandan qaçqın düşmüş vətəndaşlarımızın hüquqlarının müdafiəsi beynəlxalq səviyyəyə çıxarılıb.

Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər təsdiqləyir, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir. Ancaq əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər, ancaq buna nail ola bilməyiblər. Çünki tarix var, sənədlər var, xəritələr var. XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən xəritə bir daha onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb. İndi əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, dünya ictimaiyyəti də bunu bilsin. Artıq bu istiqamətdə işlər başlamışdır. Ancaq əminəm ki, icma bu işləri daha məqsədyönlü şəkildə və nəticəyə hesablanmış tərzdə aparacaqdır.

Nəticə

Azərbaycan Prezidentinin siyasi iradəsi, diplomatik gücü və hərbi sərkərdəlik bacarığı nəticəsində 2020-ci ildə 30 il işğal altında qalan torpaqlarımız 44 gün ərzində düşməndən azad edildi. 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan qazandığı Zəfər tariximizə yeni bir səlnaməni həkk etdi. Azərbaycanın ağırlı məsələsi olan Qarabağ birdəfəlik həll olundu. Hazırda Azərbaycanın yeganə problemi öz əbədi torpaqları olan Qərbi Azərbaycan torpaqlarının həqiqi sahiblərinə geri qaytarılması, vaxtilə bu torpaqlarda yaşamış Azərbaycan əhalisinin hüquqlarının və azadlıqlarının bərpa edilməsidir. İllərlə həsrətlə gözlədiyimiz tarixi torpaqlarımıza qayıdış reallığa çevrildi. Prezidentimizin də qeyd etdiyi kimi: "Tarixi qələbəmizdən sonra ən əsas məsələ Qərbi Azərbaycandan qaçqın düşmüş vətəndaşlarımızın öz yurdlarına qayıtmasıdır".

Qələbəmizin nəticəsidir ki, qarşıda soydaşlarımızı Qərbi Azərbaycana böyük qayıdış gözləyir. Bu sözləri Prezident cənab İlham Əliyev 2022-ci il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycan ziyalıları ilə görüşündə bəyan etmişdi. "Əminəm ki, gün gələcək və Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımız, onların yaxınları, uşaqları, nəvələri tarixi diyarımız olan Qərbi Azərbaycana qayıdacaqlar. Mən əminəm ki, bu gün gələcək və Qərbi azərbaycanlılar böyük həvəslə öz doğma yurdlarına qayıdıb orada yaşayacaqlar", – deyə prezidentimiz vurğulayıb. Görüşdə Möhtərəm Prezident tarixi faktlara nəzər salaraq Qərbi

Azərbaycanın əbədi tarixi torbaqlarımız olduğunu dünya ictimaiyyətinə bir daha bəyan etdi: "Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər də təsdiqləyir."

Bu gün, heç şübhəsiz ki, xalqımız Müzəffər Ali Baş Komandanın qüdrəti və apardığı daxili və xarici siyasəti nəticəsində Qərbi azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarına qayıdacağı günün uzaq olmadığına tam əmindir və öz liderinin ətrafında sıx birləşərək yeni qələbələrə zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycan: tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti. Bakı: 2011, 288 s.
2. Qərbi Azərbaycan: tarixi həqiqətlər. "Respublika" qəzeti

SUMMARY

Durdana Valiyeva

HISTORICAL TRUTHS OF WESTERN AZERBAIJAN

The next stage of the "Armenian issue" begins in the first thirty years of the 19th century. During this period, the socio-political situation in the Caucasus became much more complicated. Tsarist Russia began to expand its invasion campaigns because it wanted to strengthen its position in the Caucasus. Russian general Sisianov set himself the goal of capturing Ganja. In 1804, Ganja was invaded as a result of Armenian treachery. If we follow the genocidal policy against Azerbaijanis throughout history and the events that took place, we will see that the events unfolded on the basis of the same scenario. The process of expelling Azerbaijanis from their historical lands began in the 19th century with the transfer of Armenians from the Ottoman and Iranian territories to the South Caucasus by Tsarist Russia. The policy of ethnic cleansing and repression carried out at the beginning of the 20th century resulted in severe deprivations and tragedies against Azerbaijanis. The investigated object of research shows that the fictitious "Armenian issue" arose from ancient times, the territorial claims of Armenians against the historical lands of Azerbaijan since the 18th century, the main directions of these claims - their insidious plans for the lands of Yerevan and Karabakh. While analyzing the problem, I mentioned that Armenians trying to realize the legend of "great Armenia", which is the main line of the "Armenian issue", committed genocide against the peaceful Muslim population in Azerbaijan at the beginning of the 20th century and captured Western Zangezur with the support of the Russian Bolsheviks. As a result of our victory, a great return awaits our compatriots to Western Azerbaijan. President Ilham Aliyev stated these words on December 24, 2022 in a meeting with intellectuals of West Azerbaijan. "I am sure that the day will come and our compatriots from West Azerbaijan, their relatives, children and grandchildren will return to our historical land, West Azerbaijan. I am sure that today will come and West Azerbaijanis will return to their homeland and live there with great enthusiasm," our president emphasized. At the meeting, the Honorable President looked at the historical facts and once again declared to the world community that Western Azerbaijan is our eternal historical land: "Western Azerbaijan is our historical land, which is confirmed by many historical documents."

Keywords: Western Azerbaijan, Armenian issue, our history, monuments, cultural centers

РЕЗЮМЕ

Дурдана Валиева

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРАВДЫ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Следующий этап «армянского вопроса» начинается в первых тридцати годах XIX века. В этот период общественно-политическая ситуация на Кавказе значительно осложнилась. Царская Россия начала расширять свои вторжения, поскольку хотела укрепить свои позиции на Кавказе. Русский генерал Сисиянов поставил перед собой цель захватить Гянджу. В 1804 году Гянджа была захвачена в результате предательства армян. Если мы проследим политику геноцида против азербайджанцев на протяжении всей истории и происходящие события, то увидим, что события развивались по одному и тому же сценарию. Процесс изгнания азербайджанцев с их исторических земель начался в XIX веке с переселения царской Россией армян с османских и иранских территорий на Южный Кавказ. Политика этнической чистки и репрессий, проводившаяся в начале XX века, привела к жестоким лишениям и трагедиям азербайджанцев. Исследуемый объект исследования показывает, что фиктивный «армянский вопрос» возник с древнейших времен, территориальные претензии армян к историческим землям Азербайджана начиная с XVIII века, основные направления этих претензий – их коварные планы относительно земель Еревана и Карабах. Анализируя проблему, я упомянул, что армяне, пытаясь реализовать легенду о «великой Армении», которая является основной линией «армянского вопроса», в начале XX века совершили геноцид мирного мусульманского населения в Азербайджане и захватили в плен Западный Зангезур при поддержке русских большевиков. В результате нашей победы наших соотечественников ждет великое возвращение в Западный Азербайджан. Эти слова президент Ильхам Алиев заявил 24 декабря 2022 года на встрече с интеллектуалами Западного Азербайджана. "Я уверен, что настанет день, и наши соотечественники из Западного Азербайджана, их родственники, дети и внуки вернутся на нашу историческую землю, Западный Азербайджан. Я уверен, что наступит сегодняшний день, и западные азербайджанцы вернутся на родину и будут жить там с большим энтузиазмом", - подчеркнул наш президент. На встрече уважаемый президент ознакомился с историческими фактами и еще раз заявил мировому сообществу, что Западный Азербайджан – наша вечная историческая земля: «Западный Азербайджан – наша историческая земля, что подтверждается многими историческими документами».

Ключевые слова: Западный Азербайджан, армянский вопрос, наша история, памятники, культурные центры

VEDİLİ HƏRBÇİ ABBASQULU BƏY ŞADLİNSKİ ŞƏRURDA

Zaman ABBASLI

AMEA Naxçıvan Bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu

Xülasə

Bütöv Azərbaycan xalqının qəhrəmanı olan Abbasqulu bəy Xanbaba bəy oğlu Şadlinski 24 fevral 1886-cı ildə İrəvan quberniyasının Böyük Vedi kəndində anadan olmuşdur. Azərbaycanda elə qəhrəman şəxsiyyətlər var ki, onların adları qoca tarixin özünə işıq tutur, əsrlərin uzun yollarını aydınlandırır, hardasa unudulmuş, təhrifə uğramış, ən incə təfərrüatla, yaxası polemikanın əlinə verilmiş, mübahisəyə düşmüş bu işıqda özünü tapır. Azərbaycanda elə görkəmli şəxsiyyətlər var ki, onların adlarına bir xalqın, bütöv bəşərin tarixi güvənir. Bu tarixi torpaqlarda elə şəxsiyyətlər var ki, biz onları babalarımızın, atalarımızın, övladlarımızın, mənəvi yaşıdı kimi tanıyır, sevirik. Elə şəxsiyyətlər də var ki, biz onların qarşısında ovsunlaşır, qəhrəmanlarımızın, azadlıq alovu yandıranların ünvanı kimi bu adları ehtiramla yad edirik. Qəhrəman xalq mübarizəyə qalxıb üsyan qaldırır. Vedibasarda Abbasqulu bəy Şadlinski üsyanın rəhbəri kimi tanınır. İllər keçəcək, Naxçıvandan Abbasqulu bəy Şadlinski Dərələyəzi, Vedibasarı, Zəngəzuru, Şəruru, Naxçıvanı yenidən qəhrəmanlıq mübarizəsinə qovuşduracaq, insanları ayıq olmağa, birlik olmağa, tarixdən ibrət götürməyə çalışacaq.

Rusiyada 1905-1907, İranda 1905-1911-ci illər inqilabları Şadlinskinin ictimai-siyasi dünyagörüşünün formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. Fevral inqilabından (1907) sonra Şadlinski həyatını xalq işi uğrunda mübarizəyə həsr etmiş, kommunistlərə rəğbət bəsləmişdir. Daşnak hökumətinin başçısı Ov. Kaçaznuni 1917-ci il fevral inqilabından sonra yaranmış vəziyyətlə bağlı yazırdı: "1917-ci ilin fevralında rus inqilabı baş verdi. Tamamilə gözlənilmədən qarşımızda yeni perspektivlər açıldı". Daşnakların bütün cəhdləri Osmanlı Türkiyəsində boşa çıxdıqdan sonra bütün diqqətlərini Cənubi Qafqaza yönəldirlər. Erməni silahlı dəstələrinin bu ərazidə göstərdikləri vəhşiliklər, özbaşınalıqları görünməmiş miqyas alır. Bunula əlaqədar olaraq, Vedibasarda, Şərurda, Naxçıvanda, Ordubadda və digər bölgələrdə silahlı dəstələr yaradılırdı [4, s. 219].

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra İrandan və Türkiyədən Azərbaycan torpaqlarına kütləvi şəkildə köçürülüb, xüsusilə İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqları torpaqlarına yerləşdirilən ermənilər tədricən bölgədə mövqelərini möhkəmləndirib, milli ayrı-seçkilik, separatçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. Tarixi şəraitin doğurduğu ilk fürsətdə – 1905-ci ildə isə Azərbaycan torpağında məskunlaşıb, çörəyindən yedikləri azərbaycanlılara qarşı soyqırımı həyata keçirirlər. Bu soyqırımı 1917-1921-ci illərdə özünün kulminasiya nöqtəsinə qalxır, bütün Cənubi Qafqazı, Şərqi Türkiyəni və Cənubi Azərbaycanı öz ağuşuna alır. Belə bir ağır vəziyyətdə əhali öz təhlükəsizliyini təmin etmək, özünümüdafiə dəstələri yaratmaq barədə düşünməli olur. İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasının Vedi nahiyəsinin rəisi, 32 yaşlı Abbasqulu bəy Şadlinski də elə həmin vaxtlar Böyük Vedinin və ətraf kəndlərin igidlərindən silahlı dəstə yaratmağa başlayır. Xalq arasında böyük nüfuz sahibi

olan Abbasqulu bəy az vaxtda bu işin öhdəsindən uğurla gəlir və həmin dəstə tezliklə “Mübariz dəstə” adı ilə məşhurlaşır.

Bu, həmin Abbasqulu bəydir ki, hələ sağlığında qəhrəmanlığına aşıqlar, şeirlər qoşub, özünün və silahdaşlarının şəxsiyyəti və qəhrəmanlığı haqqında el arasında çoxlu rəvayətlər söylənilib.

Vedinin dağları batıbdı yasa,
Düşmənlər istəyir oranı basa.
Bir namə yazmışam o xan Abbasa.
Durmayıbsan gəlsin bizə imdada. –

Abbasqulu bəyin şəxsiyyəti və qəhrəmanlığı böyük bir ərazidə təsadüfən şöhrət tapmamışdı [2, s. 14].

1918-ci ilin ilk ayında İrəvan vilayətində erməni daşnaklarının daha da fəallaşması Vedibasar mahalında da sabitliyi pozur. 1918-ci il 4 iyun tarixində Batum anlaşmasına əsasən Qars, Ardahan və Batum vilayətləri Türkiyəyə verilməli idi. Andranik bu sazişi pozmaq üçün gecə Naxçıvana, Yaycıya basqın etdi. Andraniklə Şaumyan əlbir olaraq azərbaycanlılara tələ qurdular [7]. Silahlı daşnakların vilayətin müsəlman kəndlərinə basqınları artıq sistemli şəkil alır. Ermənilər kəndlərə qəfildən hücum edir, dinc əhaliyə vəhşicəsinə divan tutur, qoca, uşaq demədən onları qılıncdan keçirir, var-dövlətlərini talayıb aparır, mülklərinə, evlərinə od vurub yandırır. Bölgədə tarixi vəziyyət belə idi. Lakin belə bir tarixi vəziyyətdə bölgədə erməni faşizminin qarşısını kəsə bilən möhtəşəm bir qüvvə meydana atılmışdı – Abbasqulu bəy Şadlinskiyin başçılığı ilə yaradılmış bu hərəkət, xalq onun ordusunu və bu ordunun komandanını yekdilliklə qəbul etmiş, bütün mahalın əli silah tutanları bu orduya yazılmış, öz istəyi ilə Abbasqulu bəyin əmrinə keçmişdilər. Artıq xalq arasında Şadlinski haqqında rəvayətlər dolaşmaqda idi, hamı onun gülləbatmaz olduğuna inanırdı. Hamı onun ədalətinə, qəhrəmanlığına güvənir və sığınır. Abbasqulu bəy bu etibarı orduda yaratdığı hərbi intizam və qayda-qanun ilə də qazanmışdı. Bütün qərarlar kollegiadan sürətlə keçir, qəbul olunmuş qərar hamı üçün qanun olurdu. Bu qərarların icrasına o özü məsuliyyət daşıyırdı, heç kəs qəbul olunmuş qərara qarşı çıxmağa, onun bir sözünü iki etməyə cəsarət etməzdi, cəsarət edənlər müharibə dövrünün qanunlarına uyğun olaraq dərhal və yerində cəzalanardı.

Qırmızı Tabor; Hər bir xalqın yaşaması, vahid olması, inkişaf etməsi və tanınması onun qüdrətli və qeyrətli övladlarının hesabına mümkün olur. Belə övladlar əsasən Vətənin, xalqın dar günlərində parlayıb üzə çıxır. Naxçıvanda Qızıl Ordu hissələrinin tezliklə daşnaklara qarşı çıxışı mümkün deyildi. Avqustun sonlarında Azərbaycan İnqilab Komitəsi, Bahadır Vəlibəyovu 300 atlı ilə Naxçıvana fəvqəladə komissar göndərir. Ermənistanda daşnak hökumətini yıxmaq üçün Nəriman Nərimanovun tövsiyəsi ilə fəvqəladə komissar və Qızıl Ordu qərargahı məsləhət görürlər ki, Mərənd şəhərinə nümayəndə göndərüb Şadlinskiyin taborunu və bütün mühacirləri Naxçıvana dəvət etsinlər və ona daşnaklara qarşı mübarizədə hər cür şərait yaradılsın. Belə də olur. 1920-ci ilin sentyabrında bolşevik Əli Eyvazov, Seyfulla Süleymanov və demokrat Məmməd Rəhimov Arazın o tayına Abbasqulu bəyin düşərgəsinə göndərilir. Onlar A.Şadlinskiyə məktub çatdırırlar. Məktubda yazılır ki, siz bolşevik təşkilatının tapşırığı və fəvqəladə komissar Bahadır Vəlibəyovun xahişi ilə Naxçıvana dəvət olursunuz. Xalq düşmənlərinə qarşı mərd,

mübariz, Vətənin müdafiəsini hər şeydən üstün tutan A.Şadlinski dərhal nümayəndələrin təklifini qəbul edib 200 nəfərlik silahlı dəstə və mühacir kütləsi ilə sentyabr ayının 17-də Naxçıvana qayıdır [3, s.]. A.Şadlinskinin taboru Culfada hərbi nümayəndəlik tərəfindən hərarətlə qarşılır. Təntənə ilə hərbi qaydada Naxçıvana daxil olan Abbasqulu bəy Şadlinski orada fəaliyyət göstərən qırmızı qvardiya dəstələri ilə birləşərək "Qırmızı tabor"un komandiri olur. Daşnaklara qarşı yeni vüsətlə mübarizə başlayır. Naxçıvan sərhədlərinin qorunması A.Şadlinskinin taboruna tapşırılır. 1920-ci ilin noyabrın 29-da Ermənistan İnqilab komitəsinin bəyannaməsi ilə Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası elan olunur. Noyabrın soyuq günləri Naxçıvan İnqilab komitəsinin iradəsi ilə hərbi hissələr Şərura hərəkət edir. Abbasqulu bəyin taboru dağ cığırıları, əhalidən toplanan xalq dəstələri şosse yolu, Qızıl Ordu hissələri isə dəmir yolu ilə hərəkət edir. Əznəbürd, Qarabağlar, Xok və Şaxtaxtı daşnaklardan azad edilir. Bu döyüşlər nəticəsində 1200 əsgər və zabıt əsir alınır [5, s. 658]. Abbasqulu bəy Şadlinskinin komandanlığı altında "Qırmızı Tabor" və əhalidən ibarət olan dəstələr daşnakların hücumlarını dalbadal dəf edirdi. "Qırmızı Taborun" 4-cü rota komandiri İbrahim Fərzəliyev öz xatirələrində belə yazırdı: "Taborun hissələri Zeynə qəbiristanlığından hücumə keçib, Şəhriyar dəmir yol körpüsünü ələ keçirdəndən sonra irəliləyərək, Səderək kəndinə çatdıqda daşnak qoşunları Qaratəpədən və Bağıracaq dərəsindən çıxıb Dərələyəzə qaçdılar. Abbasqulu bəy dedi ki, gərək düşməni təqib edib başını təmam əzək. Onun cəsarətli planları, şəxsi qəhrəmanlıq nümunəsi bu ağır döyüşlərdə dadımıza çatdı.

Haskelin məqsədi əvvəlcə Qərbi Azərbaycanda A.Şadlinskinin başçılığı ilə rəşadətlə müdafiə olunan Vedini boşaltmaq, bitərəf zona yaratmaq adı altında sonradan Naxçıvan və Şərurun da ermənilərin işğalı altına verilməsi planını həyata keçirmək idi. Lakin Azərbaycan hökumətinin başçısı N.Yusifbəyli amerikalıların əsl məqsədini başa düşdü və məsələni parlamentin müzakirəsinə verməyi vəd edərək bir sıra prinsipial şərtlər irəli sürdü: neytral zonada Azərbaycan pulu işlədilməli, zona Ermənistanın bütün təsirlərindən kənarda olmalı, erməni silahlı qüvvələri zonaya buraxılmamalı və s. [1, s. 280]. Bütün bunlardan sonra Haskelin təklif etdiyi şərtlərin həyata keçirilməsinin qarşısı alınması istiqamətində fəal tədbirlərin görülməsinə başlandı. Vedi əhalisini ingilis-amerikanların Şərur-Naxçıvanda neytral zona yaratması bərk qəzəbləndirir. İngilis-amerikan nümayəndəliyi ilə danışıq aparmaq üçün Naxçıvandan Əli Səbri Qasımov və Ordubaddan M.Ələsgərov general Haskelin yanına gedərək, ona on maddədən ibarət tələbnamə verir və qeyd edirlər ki, bizim xalqımız nə müttəfiqlərə, nə də daşnak Ermənistanına təbə olmayacaqdır [1, s. 57-58]. Naxçıvanlılar öz müqəddəratlarını silahla qoruyacaqlardır. Məhz belə də olur. İngilis-amerikan-daşnak hərbi hissələrinin yerləşdiyi Baş Nəraşəndə, Yaycı, Şaxtaxtı, Nəhrəm, Naxçıvanda üsyanlar qalxır. "Qırmızı Tabor"un Şərur komandiri Tağı İsmayılov idi. Həmin Tağı İsmayılov ki, 1920-ci il iyulun 28-də Dərələyəz dərəsindən Şərur mahalına hücum edən daşnak quldur dəstəsinə qarşı döyüşlərdə xüsusilə fərqlənmiş və bu döyüşlərdə böyük qəhrəmanlıq nümunələri göstərmişdi. Şərurda hərbi hissə əhali tərəfindən dağıdılır və cəbbəxana ələ keçirilir. Bundan sonra Şərur və Naxçıvanda özünümüdafiə qüvvələri xeyli möhkəmlənir. 1918-1920-ci illərdə Zəngibasarda 48, Vedibasarda 118, Dərələyəzdə 74, Şərurda 76 kənd dağıdılıb yandırılmışdı. Azərbaycan kəndlərində yarım milyondan çox əhali dərbədər düşmüşdü.

Ermənistan daşnak hökumətinin başçısı Kaçaznuni etiraf etmişdi ki, biz Ağbaba kimi maldarlıq rayonunu, Şərur kimi taxıl mənbəyini, Vedibasara kimi bağlı-bostanlı meyvəli kəndləri darmadağın etdik. Bundan sonra Vədi əhalisinin didərginlik dövrü başlayır [6].

1920-ci ilin əvvəlləri vəziyyət gərginləşir. Vedibasara təcrid vəziyyətinə düşür. Nizami daşnak qoşunları Naxçıvana dağıdıcı hücumlar təşkil edirlər. Böyük qüvvə qarşısında duruş ağır itkilər deməkdir. Gavurqala işğal olunduqdan sonra Abbasqulu bəy əmr verir ki, Böyük Vədidə qalan əhali və yaralıları keçərkən kəndi tərk edib Sədərək kəndinə tərəf irəliləsinlər, özü isə onların tələfatına yol verməmək üçün igidləri ilə son döyüşə atılır və daşnak generallarının mühasirəsini yarıb döyüşə-döyüşə Sədərək kəndinə daxil olur. Bir qədər sonra isə Maku sərdarının torpağı olan Ərəblər kəndinə doğru hərəkət edir və bu ərazidə Şərur, Vedibasara camaatından olan böyük qaçqın ordusu ilə rastlaşır. Görürlər ki, Şərur əhalisi kəndlərini, öz yurdlarını tərk edib Şaxtaxtıya tərəf çəkilib. Şaxtaxtında Kalbali xan Naxçıvanski qərargah düzəldib daşnakların qabağına çıxmağa çalışırdı. Yurdçu, Qabil, Qıvraq və Şaxtaxtı təpələrində mövqe tutmuşdu. Lakin cəbhə pozulmuş, əhali axın-axın Naxçıvana tərəf gedir və İrana keçirdi. Bolşeviklər Naxçıvana girərkən Abbasqulu bəy Vədi və Şərur əhalisini Şaxtaxtıdan İrana keçirdir. 28 iyul 1920-ci ildə Naxçıvanda sovet hakimiyyəti elan olunduqdan sonra Hərbi İnqilab Komitəsinin və Nəriman Nərimanovun dəvətini qəbul edərək, sentyabrın 17-də 200 nəfərlik "Qırmızı tabor" dəstəsi ilə Naxçıvana gəlmişdi; buradakı qırmızı qvardiya döyüşçüləri də onun dəstəsi ilə birləşmişdi. Şadlinski ilk vaxtlar Naxçıvan sərhədlərinin qorunmasına, sonra Zəngəzur istiqamətində öz dəstəsinin daşnak hissələri ilə fəal döyüş əməliyyatlarına başçılıq etmişdir. Onlar cəllad Dronun daşnak qüvvələrini darmadağın edərək, Naxçıvanda Sovet Hakimiyyətini qurmuş, burada ingilis-daşnak işğalına son qoymuşdur. O, bu xidmətləri müqabilində Nəriman Nərimanov tərəfindən "Qızıl Ulduz" medalı ilə təltif edilmişdir [3, s. 95].

1921-ci ilin yayında Şadlinskiyin döyüşçüləri Dərələyəz və Zəngəzurdə daşnak quldurlarının darmadağın edilməsində qəhrəmanlıq göstərmişdilər. Zəngəzurdə daşnak fitnəkarlıqlarına son qoyulduqdan sonra, Naxçıvanda olan hərbi hissələr başqa yerlərə çəkilir. Tabora gəldikdə isə o, Naxçıvanda saxlanılır, sərhədlərin mühafizəsi onlara tapşırılır. Abbasqulu Şadlinski 1922-ci ilin sonlarına kimi Naxçıvanda sərhəd mühafizəsi vəzifəsini aparır. Sərhəd mühafizəsi ixtisaslaşmış qoşun hissələrinə verildikdən sonra A.Şadlinski Naxçıvandan öz doğma kəndi Vədiyə qayıdır. Beləliklə, Ordubaddan başlamış Sədərəkə bütünlükdə Naxçıvan ərazisi daşnaklardan təmizləndi.

Nəticə

Naxçıvan igidlərinin də bu döyüşlərdə iştirakı qiymətləndirilməlidir. Bütün bu ağır məğlubiyyətlər erməni daşnak hökumətinin süqutunu yaxınlaşdırırdı və bunu bu hökumətin başçısı Kaçaznuni dəfələrlə etiraf etmişdir: "Vedibasara, Şərur, Naxçıvan kimi vacib məntəqələrdə isə hakimiyyətimizi silah gücünə belə qura bilmədik, məğlub olduq və geri çəkildik". Qırx dörd il ömür sürmüş Abbasqulu bəy Şadlinski 1922-ci ilin sonuna qədər Abbasqulu bəy Naxçıvan sərhəd mühafizə dəstəsinin rəisi vəzifəsində taborçuları ilə birlikdə bölgənin siyasi sabitliyini və sərhədlərinin təhlükəsizliyini qorumuşdur. Abbasqulu bəy Şadlinskiyin Azərbaycanın milli tarixinə yazdığı o şanlı səhifədən bir əsrə yaxın zaman keçməsinə baxmayaraq, onun və silahdaşlarının şəxsiyyət mübarizəsi nəinki unudulmur, həm də bu xalqın yaddaşında yaşayır. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi

olan Naxçıvanın müstəqilliyi və azadlığı uğrunda mübarizlərdən biri olan Abbasqulu bəy Şadlinskiyin həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsi mədəni borcumuzdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərli, E.Y. Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münaqişəsi. Bakı: Nurlan, 2008, 280 s.
2. Ələkbərli, Ə. Araşdırmaçı Xalq Cəbhəsi.- 2015.- 24 oktyabr.- s14.
3. İsmayılova, N. Abbasqulu Bəy Şadlinski, tarixi-mənşum roman. Bakı: Ərgünəş, Nəşriyyat-Poliqrafiya Müəssisəsi, 2011, 184 s.
4. Ocaquliyev, H. Yadda qalan xatirələr, Bakı: Elm və təhsil, 2016, 503 s.
5. Vedibasər, müstəqil qəzeti, IV cild, 2006-cı il, (68-91-ci sayılar) Bakı: Araz, 2009-cu il, şəkilli, 710 s. 658.
6. URL 1: <https://ovqat.com/logoxeber/41159-abbasqulu-by-adlinski-andranik-v-qareqin-njdey-dflrl-qan-udduran-qhrman.html>
7. URL 2: <https://www.adalet.az/az/posts/detail/-milli-iftixarimiz-160601>

SUMMARY

Zaman Abbaslı

VEDI-ORIGIN MARTIAL ABBASGULU BEY SHADLINSKI IS IN SHARUR

Abbasgulu bey Khanbaba bey oğlu Shadlinski, the hero of the entire Azerbaijani people, was born on February 24, 1886 in the village of Beyuk Vedi, Iravan province. There are such heroic personalities in Azerbaijan, whose names shed light on the old history itself, clarify the long paths of the centuries, find themselves in this light, forgotten, distorted, in the finest detail, handed over to polemics, in this light. There are such outstanding personalities in Azerbaijan that the history of a nation and the entire humanity relies on their names. In these historical lands, there are such personalities that we know and love as our grandfathers, fathers, children, spiritual peers. There are also personalities that we are enchanted by, and we remember these names with respect as the address of our heroes, those who ignited the flame of freedom. The people rise up to fight and revolt. In Vedibasər, Abbasgulu Bey Shadlinski is known as the leader of the rebellion. Years will pass, Abbasgulu Bey Shadlinski from Nakhchivan will bring Deraleazi, Vedibasər, Zangezür, Sharur, Nakhchivan back to the heroic struggle, he will try to make people alert, unite, and learn from history.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN TORPAQLARINDAN AZƏRBAYCANLILARIN MƏCBURİ VƏ ZORLA KÖÇÜRÜLMƏSİ GERÇƏKLİYİ

Nuray HACIYEVA

haciyevanurka92@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı aparılmış məqsədyönlü şəkildə etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indiki Ermənistan adlandırılan ərazidə - min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi etnik torpaqlarında didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi mədəni abidə dağıdılıb viran edilmişdir. Azərbaycanlılara qarşı yönəldilmiş bu ədalətsizlik nəticəsində 1948-1953-cü illərdə 150 mindən çox azərbaycanlı Ermənistandan kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdu. Ermənistan deyəndə o ərazinin keçmişdə kimə mənsub olduğu məlumdur. O ərazinin çox hissəsi azərbaycanlıların əsrlərlə yaşadıkları doğma diyar olubdu. Onlar öz dədə-baba yurtlarından tədricən çıxarılıblar. Azərbaycanlıların köçürülməsinə səbəb ABŞ, Avropa, Yaxın Şərq ölkələrində yaşayan ermənilərin guya Vətənə köçmək istəyi idi. Azərbaycanlı əhalinin Ermənistandan köçürülməsi xarici ölkələrdən köçürülən ermənilərin qəbul edilməsi və yerləşdirilməsi şərtlərini xeyli yüngülləşdirirdi. Buna görə də qərara əsasən, azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi nəticəsində azad edilən tikililər və yaşayış evləri gələn erməni əhalinin məskunlaşması üçün istifadə olunurdu. Bu köçürmə azərbaycanlılara yönəldilmiş deportasiya aktı və soyqırımı kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki uyğun olmayan iqlim və məişət şəraiti minlərlə insanın, xüsusilə uşaq və qocaların ölümünə səbəb oldu. Deportasiya zamanı azərbaycanlıların köçürülməsi ilə yanaşı, yaşayış məntəqələrinin adlarının dəyişdirilməsi, təhsil, klub-kitabxana və mədəniyyət ocaqlarının bağlanması, rayonların birləşdirilməsi əməliyyatı da aparılırdı. 1989-cu ildə SSRİ hökuməti 40-cı illərdə deportasiyaya məruz qalmış xalqların hüquqlarının bərpası haqqında qərar qəbul etsə də, Qərbi Azərbaycandan deportasiya edilmiş azərbaycanlılar həmin xalqların siyahısına daxil edilmədi. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 18 dekabr 1997-ci il tarixli "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" fərmanı həmin illərdə xalqımıza qarşı həyata keçirilmiş tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi, onun beynəlxalq ictimaiyyətin nəzərinə çatdırılması üçün zəmin yaratmışdır.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, azərbaycanlılar, deportasiya, ərazi, erməni, köçürmə*

Azərbaycan xalqı 70 il sovet sosialist sistemi şəraitində yaşamışdır. Bu, XX əsrdə xalqımızın həyatının böyük bir hissəsidir. Bu dövrün Azərbaycan xalqı üçün böyük itkiləri, ziyanları, ağrılı-acılı dövrləri olmuşdur. Belə ki, 20-30-cu illərdə kommunist, bolşevik hakimiyyətinin qurulması, möhkəmlənməsi ilə əlaqədar on minlərlə insan ədalətsiz olaraq repressiyalara uğramış, yerindən-yurdundan uzaq ellərə sürgün edilmiş, öz var-

mülklərindən məhrum olmuş, böyük əzab-əziyyətlərə məruz qalmışlar. 1937-1938-ci illərin repressiyaları Azərbaycan xalqına, onun mədəniyyətinə, mənəviyyətinə böyük zərbələr vurmuşdur. Lakin sovet rəhbərliyinin xalqımıza qarşı yönələn ədalətsizliyi bununla da bitməmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan xalqına vurulan zərbələrdən biri də 1948-1953-cü illərdə Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilmiş deportasiya aktı olmuşdur.

Cənubi Qafqazın sovetləşməsindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra digər torpaqlarını Ermənistan SSR-nin ərazisi elan etdilər. Sonrakı dövrdə bu ərazidəki azərbaycanlıların deportasiyasını daha da genişləndirmək məqsədilə yeni vasitələrə əl atdılar.

Bunun üçün onlar SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycanın SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" xüsusi qərarına [Bayramov, 2015, s. 226] və 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına dövlət səviyyəsində nail oldular.

Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı 1918-1920-illərdə soyqırım və 1930-1938-ci illərdə kütləvi repressiya və sürgün aksiyaları həyata keçirilməsinə baxmayaraq, Ermənistanın Türkiyə və İran sərhədləri, eləcə də Azərbaycan və Gürcüstan sərhədləri boyunca yenə də əsasən azərbaycanlılar yaşayırdılar. İrəvan şəhərinin ətraf rayonları ən münbit torpaqlar hesab edilirdi və həmin rayonlarda da azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil edirdilər. Ermənistan rəhbərlərinin qarşısında duran başlıca vəzifə İrəvan ətrafında və Türkiyə ilə sərhəd boyu münbit torpaqlarda yaşayan azərbaycanlıları həmin ərazilərdən köçürməyə nail olmaqdan ibarət idi. Bunun üçün isə ilk növbədə Moskvanın razılığı alınmalı idi. Xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistanda yaşamaq arzusunda olduqlarını, lakin onları yerləşdirmək üçün ərazilərin azlıq təşkil etdiyini Stalinin nəzərinə çatdırmaq lazım gəlirdi. Çıxış yolunu isə türklərin Azərbaycanın aran rayonlarına köçürülməsində görürdülər.

Xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistana köçürülməsi üçün məsələ qaldırmaq fürsətini onlar ilk dəfə 1943-cü ildə Tehran konfransı zamanı əldə etmişdilər. Konfransın gedişində zirək erməni diasporunun nümayəndələri SSRİ xarici işlər naziri Molotovla əlaqə yaratmış, onların Ermənistana köçürülməsi üçün Sovet rəhbərliyinin razılıq verməsini xahiş etmişdilər. Molotov İ.Stalinlə danışdıqdan sonra onların köçürülməsinə razı olduqlarını bildirmişdi [Azərbaycan tarixi 7 cildə, 2008, s. 135].

1945-ci ildə Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Q.Harutyunov yenidən Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi məsələsini qaldırır. O, məsələ müsbət həll olunarsa, onda Qarabağın keçmiş mərkəzi və 1920-ci ildə dağıdılmış Şuşanın bərpası haqqında təkliflər hazırlayaraq mərkəzi hökumətə təqdim edəcəyini bildirir. Stalin həmin məktubu G.Malenkova, o da M.Bağirova göndərir. M.Bağirov həmin məktuba cavab olaraq 1945-ci il dekabrın 10-da MK-a yazdığı məktubda bildirmişdi ki, Azərbaycan Dağlıq Qarabağı Şuşa istisna olmaqla Ermənistana bu şərtlə güzəşt gedə bilər ki, müxtəlif vaxtlarda Ermənistana, Gürcüstana və Sovet Rusiyasına verilmiş (Zəngəzur, Dərələyəz, Vedibasar, Sürməli, Göyçə, Dilcan, Borçalı, Qara çöp, Dərbənd və s.) ərazilər Azərbaycan SSR-ə qaytarılsın. Beləliklə, məsələnin arzuolunmaz istiqamət alacağını hiss edən Moskva onun üstündən keçməli olur. Bundan sonra Ermənistan rəhbərləri öz taktikasını dəyişir. Xaricdən gətiriləcək erməniləri yerləşdirmək bəhanəsi ilə oradan azərbaycanlıların deportasiya edilməsinə nail olmağa çalışır [Ermənistan Azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, 1995, s. 51].

1945-ci ilin noyabrında Ermənistan hökumətinin vəsadətini əsas götürərək SSRİ hökuməti xaricdə yaşayan ermənilərin Sovet Ermənistanına köçürülməsi işinin təşkili haqqında qərar verir. Ermənistan hökuməti yanında repatriantların qəbulu və yerləşdirilməsi üzrə xüsusi komitə yaradılır və ermənilərin köçürülməsi nəzərdə tutulan ölkələrə respublika hökuməti öz nümayəndələrini göndərir. Artıq 1946-cı ilin əvvəlində 130 min erməni Ermənistana köçmək arzusunda olduğunu bildirir. “Hınçak” və “Ramkavar” partiyaları Ümumerməni Xeyriyyə İttifaqı köçürülmənin təşkili üçün 1 milyon dollar xərcləyir. Təkcə 1946-cı ildə Suriya, Yunanıstan, Livan, İran, Bolqarıstan və Rumıniyadan 50,9 min nəfər, 1947-ci ildə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir, İran və Livandan 35,4 min nəfər erməni qəbul edilib, Ermənistanda - Qərbi Azərbaycanda yerləşdirilmişdi. 1948-ci il yanvarın 9-da “Sovet Ermənistanı” qəzeti baş məqaləsində yazırdı: “Bolşeviklər Partiyası, Sovet hökuməti və şəxsən Stalin yoldaşın qayğısı sayəsində öz dogma yurdundan uzun illər boyu didərgin düşərək yad ellərdə səfilliklə həyat keçirən 90 minə qədər erməni öz dogma vətəninə - Sovet Ermənistanına qayıtmaq imkanı tapmışdır... Vətənə qayıdan ermənilər böyük şadlıq və misli görünməmiş ruh yüksəkliyi ilə onlar üçün yeni olan həyata qoşulurlar. Sovet hökuməti vətənə qayıdan erməniləri aclıq və dilənçiliyin girdabından xilas etmiş, onlara yeni həyat şəraiti yaratmışdır”. Göründüyü kimi, “millətlər atası” Stalinin sayəsində ermənilərə “yeni həyat”, azərbaycanlılara isə sürgünlər, didərginlik və deportasiya qismət olurdu [Bayramov, 2015, s. 221-222].

Ermənistan hökuməti köçürüləcək yaşayış məntəqələrinin siyahısını əvvəlcədən hazırlamışdı. Bu siyahıya ilk növbədə İrəvan şəhəri və onun yaxınlığında olan Əştərək, Zəngibasar, Eçmiədzin, Hoktemberyan, Artaşat (Qəmərlı) Qarabağlar, Vedi, Yeğeqnadzor, Hrazdan (Axta), Əzizbəyov və s. rayonlar daxil edilmişdi [Azərbaycan tarixi 7 cild, 2008, s. 220]. Ermənistan rəhbərləri Stalini başa salmışdılar ki, köçürülən azərbaycanlıları Azərbaycanın pambıq yetişdirilən rayonlarında, Muğan-Mil düzənliyində yerləşdirmək iqtisadi cəhətdən sərfəlidir. Çünki 1945-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti Kür-Araz ovalığının yenidən qurulması haqda qərar qəbul etmişdi.

Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlıların zorla Azərbaycana köçürülməsinə razılıq verən, isti iqlim şəraiti və baxımsızlıq nəticəsində on minlərlə adamın tələf olmasında müqəssir hesab edilən Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Mircəfər Bağirovun məhkəməsi zamanı o, həmin prosesi belə şərh etmişdi ki, 1947-ci ilin sonunda İ.Stalinin köməkçisi Poskrebışev ona zəng edib Stalinin onu çağırıldığını söyləyir. O, Moskvaya gedir və Stalinin qəbul otağında Q.Harutyunovla rastlaşır. Birlikdə Stalinin kabinetinə daxil olurlar. Stalin müqəddiməsiz filansız deyir: - Bağirov, bilirsən də ermənilər xaricdən Ermənistana gəlirlər. Harutyunovun da torpağı yoxdur. Sən öz azərbaycanlılarını oradan götür, onları Muğanda, Mildə yerləşdirərsən. M.C.Bağirov deyir ki, yoldaş Stalin, bu asan məsələ deyil. İcazə verin qayıdım, Bakıda yoldaşlarla da məsləhətləşim. Məsələni yoluna qoymağı götür-qoy edək. Stalin onun bu cavabından əsəbiləşir və deyir: - Deyildi, əməl et! Qurtardı! M.C.Bağirovun Bakıya qayıtmasından bir qədər sonra, yəni dekabrın 27-də SSRİ Nazirlər Soveti “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 4083 №-li qərar qəbul edir [Arzumanlı, 1998, s. 115]. Bu qərar Ermənistanda yaşayan Azərbaycan türkləri üçün qəfil və gözlənilməz olur. Dekabrın 23-də qəbul edilən qərarın özü də tələsik hazırlandığından giriş və izahat verilməmişdi. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1948-ci il fevralın 2-də müvafiq qərar qəbul

edir [Bayramov, 2007, s. 4]. SSRİ Nazirlər Soveti 10 mart 1948-ci ildə 4083 №-li qərara əlavə olaraq “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında 754 №-li qərar qəbul edir. Bundan sonra Azərbaycanda Köçürmə İdarəsi, Ermənistanda isə köçürmə komissiyası təşkil edilir. Ermənistan rəhbərliyinə də elə bu lazım idi. 1948-ci ildə Suriya, Livan, Fransa, ABŞ, Misir, Bolqarıstan və Rumıniyadan cəmi 10 minə yaxın erməni köçürülür. Beləliklə, xaricdən ermənilərin Ermənistana köçürülməsi dayandırılır. Ümumiyyətlə, 1946-1948-ci illərdə xaricdən Ermənistana təqribən 100 min erməni köçürülür. 1947-ci il 23 dekabr tarixi qərarında göstərilirdi ki, 1948-1950-ci illərdə “kənüllülük prinsipi əsasında” Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülsün [Qəniyev, 2019, s. 416]. 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min və 1950-ci ildə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. Həmin qərarın 11-ci bəndində göstərilirdi ki, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililəri və yaşayış evlərini xaricdən Ermənistana gələn erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər [Məmmədov, 1992, s. 49].

1951-ci ildə Qərbi Azərbaycandan 1500 ailənin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi planlaşdırılır. Onlardan 400 ailə İrəvan şəhərinin sakinləri nəzərdə tutulurdu. 1952-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin köçürmə planı haqqında qəbul etdiyi qərarla 1200 təsərrüfatın köçürülməsi nəzərdə tutulur və ilin axırında bu plan 124,6 faiz yerinə yetirilir. Həmin illərdə, eyni zamanda qeyri-rəsmi surətdə Ermənistandan Azərbaycana mindən çox ailə köçüb gəlmişdi. 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan 144 654 nəfər doğma ev-əşiyindən zorla köçürülür. 1953-cü ildə İ.Stalinin ölümündən sonra köçürmə dayandırılır və əhəlinin geriye qayıtma prosesi sürətlənir [Arzumanlı, 1998, s. 118].

Bu köçürmə azərbaycanlılara yönəldilmiş deportasiya aktı və soyqırımı kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki uyğun olmayan iqlim və məişət şəraiti minlərlə insanın, xüsusilə uşaq və qocaların ölümünə səbəb oldu. Aran rayonuna köçürülən elə bir ailə olmadı ki, onun heç olmasa bir uşağı qızdırmadan vəfat etməsin. Elə bir ailə olmadı ki, onun qocayaşlı atası və ya da anası tələf olmasın.

Qərbi Azərbaycandan əhəlinin deportasiyası ilə yanaşı, yaşayış məntəqələrinin adlarının dəyişdirilməsi, təhsil və mədəniyyət ocaqlarının bağlanması, rayonların birləşdirilməsi əməliyyatı aparılırdı. Təkcə 1947-1953-cü illərdə 60-dan artıq yaşayış məntəqələrinin adları dəyişdirilmişdir.

Əgər 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan 150 minə yaxın əhali deportasiya edilərək Azərbaycana köçürülməsəydi və bu köçürülmə ilə yanaşı, mədəni-maarif ocaqları bağlanmasaydı, rəhbər kadrlar sıxışdırılıb çıxarılmısaydı, azərbaycanlı əhəlinin təbii artımı nəticəsində 80-ci illərin sonunda Ermənistanda azərbaycanlıların sayı ermənilərin sayına yaxınlaşacaqdı. Bu təhlükəni Ermənistan rəhbərləri əvvəlcədən hiss edir və vaxtında tədbir görürdülər.

1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası son 200 ildə soydaşlarımızın başlarına gətirilən faciələr silsiləsinin bir həlqəsidir. Deportasiya və yaxud əhəlinin zorakılıqla miqrasiyası sovet hakimiyyəti illərində müxtəlif üsullarla həyata keçirilən siyasi repressiyanın xüsusi forması idi. Etnik təmizləmə məqsədini güdən bu aksiyaya həm

administrativ xarakter daşdığı üçün, həm də Ermənistanda yaşayan xalqlardan yalnız birinə – azərbaycanlılara şamil edildiyi üçün siyasi repressiya kimi xarakterizə edilməlidir. Min illər ərzində müəyyən arealda formalaşmış toplumun gözlənilməz bir qərarla tarixi köklərindən qoparılaraq yurdsuzlaşdırılması isə bu aksiyanın qeyr-insani, antihumanist xarakterinə dəlalət edirdi.

Təəssüflər olsun ki, biz tarixin cürbəcür mərhələlərində belə hadisələri lazımi qədər təhlil edə bilməmişik və xalqımıza qarşı edilən bu ədalətsizliklərə qarşı öz səsimizi lazımi qədər qaldırmamışıq. Məhz bunların nəticəsində də 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycanı yeni təcavüzləri başlamış və nəticə etibarilə Qərbi Azərbaycandan 300 mindən çox adam deportasiya olunub. Bununla bərabər, XX əsr ərzində Ermənistanın Qərbi Azərbaycan və bu bölgədən olan soydaşlarımıza təzyiqləri davam edib. Qərbi azərbaycanlıların deportasiyası rəsmi olaraq 4 dəfə həyata keçirilib və təəssüf ki, bu ağlasığmaz şovinist özbaşınalığına münasibətdə beynəlxalq ictimaiyyət hələ də susur. Bu gün tam haqlı olaraq "Qərbi Azərbaycan" mövzusu artıq beynəlxalq arenaya çıxarılıb. Xüsusi işçi qrupu yaradılıb və vahid konsepsiya üzərində işlər başlanıb. Əminik ki, dövlətimiz heç bir güc tətbiq etmədən soydaşlarımızın Qərbi Azərbaycana qayıdışını reallaşdıracaq və tarixi ədalət bərpa olunacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı, V., Mustafa, N. Tarixin qara səhifələri. Bakı: 1998, 280 s.
2. Azərbaycan tarixi, 7 cildə, VII cild (1941-2002-ci illər) Bakı: 2008, 608 s.
3. Bayramov, A. Tarixi faciələrimiz: deportasiya, repressiya və soyqırımı. Bakı: 2015, 416 s.
4. Bayramov, A.Ə. Söz ürəkdən gələndə. Bakı: 2007, 384 s.
5. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı: 1995, 461 s.
6. Qəniyev, H. Q. Azərbaycan tarixi (Ən qədim zamanlardan XXI əsrin ilk onilliklərinədək) Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: 2019, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı, 499 s.
7. Məmmədov, İ., Əsədov, S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı: 1992, 72 s.

SUMMARY

Nuray Hacıyeva

THE REALITY OF THE FORCED AND COERCED RELOCATION OF AZERBAIJANIS FROM THE LANDS OF WESTERN AZERBAIJAN

As a result of the purposeful policy of ethnic cleansing and genocide against Azerbaijanis in the Caucasus in the last two centuries, our people have suffered severe deprivations, national tragedies and hardships. As a result of this step-by-step inhumane policy, Azerbaijanis were displaced and subjected to mass murders and massacres in the territory called Armenia, where they lived for thousands of years, and thousands of historical cultural monuments belonging to our people were destroyed and destroyed. As a result of this injustice directed against the Azerbaijanis, more than 150 thousand Azerbaijanis were forcibly deported from Armenia in 1948-1953. When we say Armenia, it is known to whom that territory belonged in the past. Most of that area was the homeland where Azerbaijanis lived for centuries. They were gradually removed from their ancestral homes. The reason for the resettlement of Azerbaijanis was the alleged desire of Armenians living in the USA, Europe, and the Middle East to move to their homeland. The resettlement of the Azerbaijani population from Armenia greatly eased the conditions for accepting and settling Armenians resettled from foreign countries. Therefore, according to the decision, the buildings and residential houses released as a result of the resettlement of the Azerbaijani population were used for the settlement of the incoming Armenian population. This transfer should be regarded as an act of deportation and genocide aimed at Azerbaijanis. Because the unsuitable climate and living conditions caused the death of thousands of people, especially children and the elderly. During the deportation, along with the resettlement of Azerbaijanis, the name change of residential areas, closure of educational, club-library and cultural centers, unification of regions were also carried out. In 1989, the USSR government adopted a decision to restore the rights of the peoples deported in the 1940s, but the Azerbaijanis deported from West Azerbaijan were not included in the list of those peoples. National leader Heydar Aliyev's decree dated December 18, 1997 "On the mass deportation of Azerbaijanis from their historical and ethnic lands in the territory of the Armenian SSR in the years 1948-1953" legal-political assessment of the historical crime committed against our people in those years, bringing it to the attention of the international community has created a foundation for its delivery.

Keywords: West Azerbaijan, Azerbaijanis, deportation, territory, Armenian, resettlement

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TARİXİ KEÇMİŞİ, TOPONİMLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ AKADEMİK BUDAQ BUDAQOVUN TƏDQİQATLARININ ƏHƏMİYYƏTİ

Çinarə İSMAYILOVA

chinare12@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, Budaq Budaqov, Çobankərə, toponimlər

Azərbaycanın tarixi torpaqlarında ermənilərin məskunlaşdırılması, azərbaycanlıların soyqırımını, deportasiya siyasətinin acı nəticələri özünü bir sıra sahələrdə büruzə vermişdir. Ermənilər zaman-zaman ərazinin köklü sakinləri olan azərbaycanlıları öz dədə-baba yurdlarından qovmağa başladıqdan sonra türk mənşəli toponimlər də xəritədən silinmişdir. Və bununla da böyük bir tarixi irs məhvə məhkum edilmişdir.

Ermənilərin öz adlarına çıxdıqları məsələlər sırasında tarixi toponimlər öndə gəlməkdədir. "Eyni zamanda onlar qədim Oğuz yurdu olan Azərbaycanın tarixi torpaqlarını - indiki Ermənistan ərazisini zorla Azərbaycandan parça-parça qopararaq qondarma erməni respublikası yaratdılar və bu gün xalqımız üçün əlçatmaz, ünyetməz bir torpağa çevirdilər. Bu ərazilərdə tarixən mövcud olmuş türk tayfa və qəbilə adları, eləcə də bilavasitə Azərbaycan dili ilə bağlı olan toponimik adlar dəyişdirilərək erməni mənşəli adlarla əvəz edilmiş, onların izlərini tarixdən silməyə çalışmışlar. Bu baxımdan indi Ermənistan adlanan ərazinin tarixən mövcud olmuş türk mənşəli toponimlərinin öyrənilməsi öz aktuallığı ilə diqqəti xüsusilə cəlb edir". "Halbuki bu ərazinin tarixi toponimləri ermənişünasların cəfəng fikrini alt-üst edir. Ermənilərin bu ərazidə köklü xalq olduğunun əsassızlığını göstərən əsas faktlardan biri məhz toponimlərdir. Tarixi faktlardan aydın olur ki, indi Ermənistan adlanan ərazidə XIX əsrin əvvəllərinə kimi qeydə alınmış toponimlərin əksəriyyəti türk mənşəli olmuşdur" [1, s.4].

Torpaqlarımıza, milli mədəniyyətimizə, mətbəximizə, tariximizə, etnoqrafiyamıza, toponimikamıza, bir sözlə, milli kimliyimizin var olduğu bütün sahələrə, dəyərlərimizə "qonan" ermənilərin yalanlarının ifşası, onların elmi əsaslarla susdurulması istiqamətində atılan ən böyük addımlardan biri də məhz tədqiqatçıların bu sahədə apardıqları tutarlı, dəyərli araşdırmalar, dünya miqyaslı elmi sübutlardır. İrəvan və Gümrü şəhərləri, Vedibasar, Zəngibasar, Göyçə, Dərələyəz, Dərəçiçək, Zəngəzurun Meğri, Gorus, Sisyan, Qafan bölgələri, Ağbaba mahalının aid olduğu doğma yurd yerimiz olan Qərbi Azərbaycan torpaqlarının tarixi keçmişi, toponimləri haqqında aparılan araşdırmalara 90-cı illərdən başlanılmış və bu araşdırmalar 2000-ci illərdən etibarən daha da genişlənmişdir.

Demək olar ki, tədqiqatların böyük əksəriyyəti məhz toponimlər, yer adları ilə bağlıdır. Əlbəttə ki, bu da səbəbsiz deyildir. Akademik Budaq Budaqovun "Toponimin tarixi, onun kökü, məkanı, coğrafiyası öyrənilməzsə, o yersizdir, dil mənşəyi öyrənilməzsə, o, laldır" - elmi tezişi demək olar ki, alimin elmi fəaliyyətinin hərəkətverici qüvvəsi hesab olunmaqla yanaşı, digər eyni məqsədli tədqiqatların da əsası hesab oluna bilər.

Əməkdar elm xadimi, “Şöhrət” ordenli, görkəmli coğrafiyaçı alim Budaq Budaqov respublika elmi ictimaiyyəti tərəfindən Qərbi Azərbaycanın yer-yurd adlarının, tarixi keçmişinin tanınmış tədqiqatçısı kimi qəbul edilir. Özü də Qərbi Azərbaycandan olan, dədə-baba yurdundan ermənilər tərəfindən deportasiyaya məruz qalan Budaq Budaqov 1928-ci il fevralın 23-də Qərbi Azərbaycanın Zəngibasar (indiki Masis) rayonunun Çobankərə kəndində anadan olub. Alim tədqiqatlarını, elmi araşdırmalarını hər zaman Vətən nisgilini, doğma yurd həsrətini dilə gətirərək yaradırdı. Onun “Elim, obam mənim”, “Türk uluslarının yer yaddaşı”, “Çobankərə eli”, “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti” kimi dəyərli tədqiqat əsərləri bu gün də Qərbi Azərbaycanla bağlı elmi tədqiqatlar üçün etibarlı, nüfuzlu və dəyərli mənbə hesab olunur.

Görkəmli coğrafiyaçı alim, türk toponimlərinin öyrənilməsi sahəsində misilsiz xidmətləri olan tədqiqatçı, akademik Budaq Budaqov və tanınmış tarixçi alim Qiyasəddin Qeybullayevin birgə ərsəyə gətirdikləri “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti” adlı kitabı doğma yurd yerlərimizin tarixi, etnoqrafiyası, toponimikasının öyrənilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu kitabda biz Qərbi Azərbaycan torpaqlarının təbii-coğrafi şəraiti, etnik tarixi məsələləri, Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti ilə də tanış ola bilərik. Müəlliflərin 172 ədəbiyyata istinad edərək ərsəyə gətirdikləri bu tədqiqat işi vasitəsilə Qərbi Azərbaycanla bağlı geniş elmi bilik əldə etmək mümkündür.

Budaq Budaqov tədqiqatlarının xarakterik xüsusiyyətləri toponimləri geniş şəkildə araşdırması olmuşdur. Belə ki, alim Qərbi Azərbaycanla bağlı olan makrotoponim, mikrotoponim, antrotoponim, drinonim, hidronim, oykonim, oronimlər haqqında təfəssilat məlumatlar vermişdir. Biz müəllifin əsərlərində bu toponimlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri, türk mənşəli olmağı haqqındakı elmi sübutlara rast gələ bilərik. Müəllif yeri gəldikcə, tarixi yer adlarının sonradan dəyişdirilib ermənicə hansı formada adlandırılması məsələlərinə də toxunur.

Lüğətdən də aydın olur ki, Qərbi azərbaycanlıların etnogenezində müxtəlif türk tayfaları iştirak etmişdir. Bu tayfalardan e.ə VIII əsrdə gəlmiş, antik mənbələrdə kimmer kimi yazılan kəmə (qəmər) (Kəmərlı, Qəmərli kənd adları), eranın əvvəllərindən başlayaraq Cənubi Qafqaza hunların tərkibində və erkən orta əsrlərdə bir sıra türk tayfaları gəlib məskunlaşmışlar: Hun (Hünüt), goros (Gorus), peçeneq (Biçənək), kəngər (Kəngərli), abdal (Abdallar), quşçu (Quşçu) adlarını qeyd edə bilərik. Toponimlərdə bulqarların kazan (Qazançı) və kul (Qullar), peçeneqlərin qarabağ, güyerçi, kapan, çuban, çor (Qarabağ, Güyerçili, Qafan, Çobankərə, Çorlu), xəzərlərin kabar və tərənə (Kəvər, Tərənəqut), qıpçaqların eti, çiban, qarabork (İtqıran, Çıvanlı, Qarabərk) və s. tayfalarının adları əks olunmuşdur.

Budaq müəllim doğma eli Qərbi Azərbaycan diyarı haqqında olan “Çobankərə eli” kitabında kəndin tarixi keçmişindən, onun mənəvi dünyasından, görkəmli şəxsiyyətlərindən, erməni vandallarının müxtəlif illərdə Azərbaycan xalqına, o cümlədən çobankərəlilərə qarşı soyqırımını və deportasiyasından tarixi, real, həqiqətləri əks etdirən faktlara əsaslanaraq bəhs etmişdir.

Müəllif Çobankərə kəndinin aid olduğu Zəngibasar rayonu haqqında danışarkən bu rayonun yerləşdiyi coğrafi amillər haqqında geniş şəkildə izah vermişdir. “Orta dağlıq ərazinin düzənliklə qovuşduğu hissədən cənub-qərbə, Araz çayının sol sahilinə qədər uzanan düzənlikdə Zəngibasar mahalı yerləşir. İlin yaz və payız aylarında vaxtaşırı daşan Zəngiçayı yataqboyu yerləşən düzənlik ərazini basırdı. Ona görə də bu yerlər – Zəngi

çayının daşqın sularının basdığı ərazi Zəngibasar adlandırılmışdır. "Zəngi" coğrafi adı isə türk tayfalarının birinin adından götürülmüşdür" [2, s.7]. Kitabda Zəngibasar inzibati rayonu ərazisinə daxil olmuş 37 kəndin siyahısı ilə də tanış olmaq mümkündür.

Tədqiqatçı alim Budaq Budaqovun doğma eli - Qərbi Azərbaycanın qədim yurd yerlərindən olan Çobankərə yaşayış məntəqəsinin adının mənşəyi haqqında araşdırmalarında oxuyuruq: "Çobankərə - İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd adıdır. 1918-ci ildə əhalisi qovulmuşdur... Kənd qazaxların 159 ailədən ibarət Çobankərə tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmışdı... Çobankərə tayfası qədim türk mənşəli Kəngər-peçeneqlərin Çupan tayfasından ibarətdir" [3, s.425].

Alimin araşdırmaları tarixi yenidən vərəqləməyə, keçmişə qayıtmağa imkan verir: "Kəndimizin tarixi haqqında müəyyən mülahizə söyləmək üçün bir əsaslı dəlil var: kənddə olan iki qəbiristanlıqdan biri "Qaradolaq qəbiristanlığı" adlanırdı. İkinci qəbiristanlıq isə təzə idi... Orada üç-dörd qəbir üstündə ... iri qoç heykəlləri var idi... Tədqiqatçılar qoç daşlarını əsasən Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfaları ilə bağlayırlar" [2, s.30].

Budaq müəllimin tədqiqatlarında maraqlı cəhətlərdən biri də onun məsələyə birtərəfli deyil, geniş aspektli yanaşmasıdır. Belə ki, o, toponimlərin mənşəyi haqqındakı mülahizələrində yalnız onların yaranma tarixini araşdırmaqla kifayətlənməyərək, eyni zamanda həmin toponimlərin digər hansı toponim növləri ilə mənşəcə eyniliyi haqqında ətraflı informasiya vermişdir. Belə ki, biz müəllifin "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti" kitabında Şadılı toponimi haqqında araşdırmalarda oxuyuruq: "Şadılı – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Aralıq nahiyyəsində kənd adıdır. Naxçıvanda Şada kəndi, Şada çay hidronimi (Şahbuz rayonu) ilə mənşəcə eynidir" [3, s.435]. Eyni zamanda digər bir nümunə ilə tanış olaq: "Vərməziyar – İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında kənd adıdır. XIX əsrin ortalarında ermənilər yerləşərək Azərbaycan türklərini sıxışdırmışlar... Naxçıvanda Vərməziyar kənd adı ilə mənşəcə eynidir" [3, s.171].

Budaq Budaqovun Qərbi Azərbaycanla bağlı tədqiqatlarını şərtləndirən əsas amillər sırasında onun toponimlərin hər birini xalqımızın tarixi, dili, təfəkkürü, adət-ənənəsi, məişəti, etnoqrafiyası ilə bağlılığını əldə əsas götürərək təhlil etməsidir. Bu dərin araşdırmalar, geniş tədqiqatlar bizə bölgənin toponimləri, tarixi keçmişi haqqında ətraflı informasiya verməkdədir. Beləliklə, bütün bu tədqiqatlar erməni yalan və uydurmalarını, saxtakalıqlarını tamamilə alt-üst edərək həqiqətin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasına dəyərli töhfələr verir.

Biz əminliklə deyə bilərik ki, vaxt gələcək Azərbaycan torpaqlarının yaddaşı olan, pasportuna çevrilən qədim yurd yerlərimizin adları yenidən vətəndaşlıq hüququ qazanacaqdır. Və eyni zamanda inanırıq ki, tezliklə doğma yurd yerlərimizə, Qərbi Azərbaycan torpaqlarına qayıdışımız arzu olmaqdan reallığa çevriləcəkdir!

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi. Bakı: Elm, 2005, 462 s.
2. Budaqov, B. Çobankərə eli. Bakı: Elm, 1996, 200 s.
3. Budaqov, B., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 452 s.

SUMMARY

Chinara Ismayilova

THE IMPORTANCE OF RESEARCH BY ACADEMICIAN BUDAG BUDAGOV IN STUDYING THE HISTORICAL PAST AND TOPONYMS OF WESTERN AZERBAIJAN

Budag Budagov, a prominent geographer and scientist, is recognized by the scientific community of the republic as a well-known researcher of place names and historical past of Western Azerbaijan. The article talks about the scientific research of Budag Budagov, who was deported, and his research on Western Azerbaijan. His valuable research works such as "Elim, obam mein", "The memory of the Turkic nations", "Chobankara eli", "Explanatory dictionary of toponyms of Azerbaijani origin in Armenia" are still considered a reliable, authoritative and valuable source for scientific research on Western Azerbaijan.

Keywords: *Western Azerbaijan, Budag Budagov, Chobankara, toponyms*

РЕЗЮМЕ

Чинара Исмаилова

АКАДЕМИЧЕСКИЙ ОТРАСЛЬ БУДАГ БУДАГОВ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОШЛОГО ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА, ТОПОНАМЫ ВАЖНОСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

Будаг Будагов, выдающийся географ и учёный, признан научным сообществом республики известным исследователем топонимики и исторического прошлого Западного Азербайджана. В статье говорится о научных исследованиях депортированного Будага Будагова и его исследованиях Западного Азербайджана. Его ценные исследовательские труды, такие как «Елим, обам мейн», «Память тюркских народов», «Чобанкара ели», «Толковый словарь топонимов азербайджанского происхождения в Армении», до сих пор считаются надежным, авторитетным и ценным источником научных знаний. исследования Западного Азербайджана.

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, Будаг Будагов, Чобанкаре, топонимы*

XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCANDAN NAXÇIVANA KÖÇLƏR

Münəvvər SÜLEYMANOVA

munevversuleymanova@ndu.edu.az

ORCID iD: 0009-0002-4128-4090

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Qərbi Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində mühüm istiqamətlərdən biri etnodemoqrafik tərkibin dəyişdirilməsi və azərbaycanlı əhalinin tarixi yurd yerlərindən köçürülməsi problemidir. Araşdırmalar göstərir ki, XIX əsrdə - ermənilərin kütləvi şəkildə gətirilərək Qərbi Azərbaycan ərazisində yerləşdirilməsi ilə paralel həm də aborigen əhalinin sıxışdırılması prosesi başlamışdır. XX əsrin 20-30-cu illəri Qərbi Azərbaycan ərazisinin azərbaycanlılardan təmizlənməsi prosesində xüsusi bir mərhələni təşkil edir. Məqalədə XX əsrin 20-30-cu illərində Qərbi Azərbaycanın digər bölgələrindən Naxçıvan ərazisinə köçlər tədqiq edilmişdir. Bu prosesin başvermə səbəbləri, köçün əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün müqayisəli təhlillər aparılmış, müxtəlif mənbələrin verdiyi məlumatlar öyrənilmişdir. Belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, Cənubi Qafqazın bolşeviklər tərəfindən işğalından və sovet respublikalarının təşkilindən sonra da bu proses səngiməmiş, daha məkrli formada davam etmişdir. Qərbi Azərbaycanın müxtəlif ərazilərindən Naxçıvan şəhəri və ətraf kəndlərə, Ordubad, Culfa, Şərur, Şahbuz və Şahtaxtı ərazilərinə köçlər baş vermişdir.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Naxçıvan, köç, əhali, bolşevik, Ermənistan*

XX əsrin 20-30-cu illəri Cənubi Qafqazın tarixi taleyində keşməkeşli hadisələrlə yadda qalan olmuşdur. Həmin dövrdə regionun bolşevik Rusiyası tərəfindən işğalı, Azərbaycanda, Gürcüstanda, eləcə də tarixi Qərbi Azərbaycan əraziləri hesabına yaradılmış Ermənistanda sovet respublikalarının qurulması bölgədə yeni şərait yaratmışdı. Bolşevik Rusiyanın regionu faktiki olaraq nəzarət altına alması prosesi həm də tarixi Azərbaycan torpaqlarının daha böyük bir hissəsinin qoparılaraq Ermənistana verilməsi ilə paralel gedirdi. Heç də təsadüfi deyildir ki, Qərbi Zəngəzur bölgəsinin hüquqi olaraq qondarma Ermənistanın ərazisi kimi tanınması məhz sovetləşmədən sonra baş vermişdir. Naxçıvan ərazisini Azərbaycandan ayıran Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi ilə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə böyük zərbə vuruldu [Hacıyev, 2018, s. 173]. 1921-ci ilin martında Moskva, oktyabrında Qars müqavilələrinin imzalanmasına, faktiki olaraq Naxçıvanın muxtariyyətinin əhatə edəcəyi ərazilərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinə baxmayaraq, sonrakı illərdə də ərazilərin hissə-hissə qoparılaraq Ermənistana verilməsi prosesi davam etmişdir. Hələ 1918-ci ildə Qərbi Azərbaycan əraziləri hesabına daşnak Ermənistanının qurulmasından sonra bu respublikanın ərazisində əhali müxtəlif vasitələrlə digər ərazilərə köçməyə məcbur edilmişdi. Sovetləşmədən sonra da bu proses davam etmişdir. Məsələn, aparılan hesablamalara görə 1897-ci ildə Zəngəzurdə yaşayan 138 min nəfərə yaxın insanın 73 min nəfərdən artığını – 53 faizini Azərbaycan türkləri təşkil etdikləri

halda, 1921-ci ildə həmin bölgədəki Azərbaycan türklərinin sayı 6.5 min nəfərə qədər azalmışdı. Ermənilərin sayı isə əksinə artmışdı [B.K.Гарданов, 1969, s. 254]. Xarici ölkə müəlliflərinin də tədqiqatlarından aydın olur ki, həmin dövrdə erməni terror dəstələrinin başçıları, xüsusən Qaregin Njdenin 1921-ci ildə Zəngəzuru ələ keçirməsindən sonra bölgədə yaşayan Azərbaycan türklərinin bir qismi qırılmış, qalanları isə digər bölgələrə üz tutmuşdular [Baal, 2005].

Qərbi Azərbaycan əhalisinin öz doğma dədə-baba yurdlarını tərk edərək üz tutduqları əsas istiqamətlərdən biri də məhz Naxçıvan olmuşdur. Həmin dövrdə Naxçıvana üz tutan ailələr Naxçıvan şəhərində, ətraf kəndlərdə, Şahbuzun dağ kəndlərində (Ayrınc, Zırnel), Culfa, Ordubadda məskunlaşmışdılar. Həmin dövrdə Qərbi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən əhalinin məhz Naxçıvana pənah gətirməsi təsadüfi deyildi. Əhalinin məhz buraya üz tutmasının bir neçə səbəbi var idi. İlk növbədə aydındır ki, Naxçıvanda azərbaycanlı əhali həm say baxımından, həm özünümüdafiə qüvvələri baxımından daha üstün idi. İkincisi, Qərbi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinin əhalisi ilə Naxçıvanın əhalisi arasında həm etno-mədəni oxşarlıqlar, həm məişət və təsərrüfat bənzərlikləri daha çox idi. Eyni zamanda bu regionların əhalisi arasında sıx qohumluq əlaqələri var idi. Zəngəzur, Dərələyəz, Vədi və digər bölgələrdən Naxçıvana əhalinin üz tutması həm də tarixi amillərlə bağlı idi. Tarixən Naxçıvan xanlığına tabe olmuş bu bölgələrdə əhalinin yaddaşında Naxçıvan məhz xanlığın mərkəzi, pənah yeri kimi həkk olunmuşdu. Əhalinin bu əraziyə üz tutmasını təmin edən ən mühüm faktorlardan biri isə bölgədə əvvəlcə türk ordu hissələrinin mövcudluğu, sonrakı dövrdə isə Naxçıvan üzərində Türkiyənin beynəlxalq müqavilələrlə təsbit edilmiş hüquqi təminatının olması idi.

Naxçıvan əhalisinin özünün də maddi və iqtisadi vəziyyətinin ağır olmasında baxmayaraq, Qərbi Azərbaycandan gələn qaçqınlara da yardım edilirdi. Bununla belə dövrün mənbələrinin öyrənilməsi aydın şəkildə göstərir ki, bölgədə əhali aclıq və səfalət içində yaşayırdı. Bolşeviklərin məqsədi isə hər zaman olduğu kimi məkrli idi. Onlar başa düşürdülər ki, Naxçıvanda aclığın hökm sürməsi Qərbi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən gəlmiş qaçqınların yenidən geriye doğma yurdlarına qayıtmasını sürətləndirə bilər. Bunun qarşısını almaq üçün Naxçıvana müəyyən yardımlar edilir, qaçqınların burada qalmasına çalışılırdı. 1920-ci il sentyabrın 20-də Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Sovetinin Naxçıvana 100 min pud buğda, 1 vaqon tibbi ləvazimat göndərilməsi ilə bağlı qərarı heç də təsadüfi deyildi. Bu hadisədən 5 gün sonra - 1920-ci il sentyabrın 25-də Naxçıvanda qaçqınlara yardım üzrə Fövqəladə Komissiya yaradılmış, qaçqınların və yoxsulların bütün vergilərdən azad edilməsi barədə qərar qəbul edilmişdi.

Qərbi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən XX əsrin 20-ci illərində Naxçıvana üz tutan qaçqınların sayı ilə bağlı rəqəmlər müxtəlifdir. Bu xüsusi tədqiqat mövzusu olmalıdır və rəqəmlər dəqiqləşdirməlidir. Lakin bununla bağlı müxtəlif mənbələrdə dəhşətli məlumatlar əksini tapmışdır. Məsələn, 1920-ci il sentyabrının bölgədəki hərbi birləşmələrdən birinin rəisinin Qızıl Ordu Komandanlığına göndərdiyi teleqramda Naxçıvana pənah gətirmiş qaçqınların sayının hətta milyon nəfərə çatdığı, onların çox pis şərtlər altında, Araz çayı sahilində aclıq və səfalət içində yaşadıkları göstərilmişdi [Məmmədov və Əsədov, 1992, s.33-34].

Vəziyyətin ağırlığı bəzi hallarda həm Naxçıvana gələn qaçqınların, həm də yerli əhəlinin özünün də miqrasiyasına səbəb olurdu. Dövrün mənbələrində Şərurdan, Şaxtaxtdan, Dərələyəzdən əhəlinin bir qisminin Arazın cənub sahilinə Güney Azərbaycan ərazilərinə üz tutmasına dair məlumatlar da əksini tapmışdır.

Ermənistan SSR gedən digər ərazilərə, o cümlədən Naxçıvana gedən qaçqınların vəziyyəti sabitləşdikdən sonra yenidən öz doğma yurdlarına qayıtmasının qarşısını almağa çalışırdı. Məqsəd aydın idi, çeşidli bəhanələrlə azərbaycanlı əhəlinin yenidən geri qayıtmasını əngəlləmək, türksüz Ermənistan yaratmaq kimi xəstə ideologiyayı gerçəkləşdirmək, gələcəkdə yerdə qalan azərbaycanlı əhəlinin də deportasiya edilməsi üçün şərait yaratmaq. Öz doğma yurdlarına qayıtmaq istəyən qaçqınların kütləvi dönüşünün epidemik xəstəliklərin sayının artmasına səbəb ola biləcəyini bəhanə gətirərək Ermənistan SSR rəhbərliyi hay-küy salırdı. Məsələn, Ermənistanın Xalq Xarici İşlər Komissarının müavini olmuşu Karinyan 1920-ci ilin iyulunda Naxçıvanın komissarına göndərdiyi məktubda Naxçıvanda olan qaçqınların Zəngibasar, Qəmərli və digər regionlara üz tutmasını xəstəliklərin yayılma səbəbi kimi göstərmiş, azərbaycanlı qaçqınların Ermənistana hərəkətinin müvəqqəti dayandırılmasını tələb etmişdi. Karinyanın bu cür tələbləri təkcə Naxçıvana yönəlməmişdi. 1920-ci ilin sentyabrında o eyni məzmunlu məktubla Azərbaycan SSR-in Xalq Xarici İşlər Komissarı Mirzə Davud Hüseynova da müraciət etmişdi [Mustafayev, 2013, s. 107-108].

Qərbi Azərbaycandan Naxçıvana və Cənubi Azərbaycana getmiş azərbaycanlı əhəlinin evlərində ciddi-cəhdlə erməniləri yerləşdirməyə çalışan Ermənistan SSR rəhbərliyi müxtəlif qərarlar qəbul edirdi. Həmin illərdə Ermənistan İnqilab Komitəsi tərəfindən qəbul edilmiş “Qaçqınlar haqqında qərar” Qərbi azərbaycanlıların öz doğma yurdlarına qayıdışın əngəlləyən ən mənfur sənədlərdən biri olmuşdur.

Ermənilərin məkrli məqsədləri bolşevik Rusiyası tərəfindən tam dəstəklənirdi. Qərbi Azərbaycandan Naxçıvana üz tutmuş qaçqınların burada qalmasını təmin etmək üçün Moskvanın təzyiqi ilə sərt qərarlar qəbul edilirdi. 1922-ci ilin iyulun 9-da Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikalarının İttifaq Soveti qaçqınların Ermənistan SSR-dən Naxçıvana, Naxçıvandan isə Ermənistan SSR-ə yerdəyişməsini qadağan edən qərar qəbul etmişdi. Həmin qərar faktiki olaraq Ermənistandan Naxçıvana gəlmiş və qərarın qəbul edilməsinə qədər öz yurdlarına dönmə bilməmiş təqribən 28 min nəfərə qədər qaçqının öz yurdlarına dönməsinin qarşısını aldı [Mustafayev, 2013, s. 112].

XX əsrin 20-ci illərinin ortalarından etibarən qaçqınların Naxçıvandakı müxtəlif yaşayış məntəqələrində daimi yerləşdirilməsi işi təşkil edilməyə başlanmışdı. Zəngəzurdan gələn qaçqınların böyük bir qismi Culfa ərazisində iqlimi əlverişli olmayan ərazilərdə yerləşdirilirdi. Zəngibasarın Kərimarxı, Çobankərə, Milli Dərəsi, Qulubəyli və s. kəndlərindən gələn qaçqınlar Naxçıvan şəhərinin yaxınlığındakı Əliabad kəndində məskunlaşdırılmışdı [Mustafayev, 2013, s. 114].

Naxçıvan MSSR-in təşkilindən sonra hissə-hissə qoparılarq Ermənistan SSR-ə verilən sərhədboyu kəndlərin müsəlman-türk əhalisi də Naxçıvana köçürülürdü. 1924-cü ildə Dərələyəzin Qızılca kəndinin əhalisi Şərurun Ulya Noraşen məntəqəsinə, Zəngəzurdan olan qaçqınların bir qismi Nehrəm və Güznütdə, Milli Dərəsindən olan qaçqınlar Əliabadda yerləşdirilmişdilər.

Maraqlı məsələlərdən biri, XX əsrin 30-cu illərində tarixi Qərbi Azərbaycan torpaqlarından Naxçıvan MSSR ərazisinə köçlərin olub-olmaması ilə bağlıdır. Araşdırmalarımız göstərir ki, XX əsrin 20-ci illərində, 1948-1953-cü illərdə Azərbaycanlı əhalinin tarixi Qərbi Azərbaycandan deportasiyası məsələsinə tarixşünaslığımızda diqqət yetirilsə də, 30-cu illərdəki vəziyyət diqqətdən kənarda qalmışdır. Həm Naxçıvanda, həm də ölkənin digər bölgələrində yaşayan Qərbi Azərbaycandan olan sakinlərlə aparılan söhbətlər aydın şəkildə göstərir ki, 30-cu illərdə də əhali yerdəyişmələri baş vermiş, Qərbi Azərbaycanın bəzi kəndlərində yaşayan azərbaycanlı əhalinin sıxışdırılması onların digər ərazilərə, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasının şəhər və rayonlarına üz tutmalarına səbəb olmuşdu. SSRİ-nin təşkilindən sonra dövlət sərhədlərinin faktiki olaraq inzibati xətlərə çevrilməsi əhalinin hərəkətini asanlaşdırmışdı. Ermənistan SSR rəhbərliyi isə həm 30-cu illərin repressiyalarından, həm də erməni əhalisinin azərbaycanlılara qarşı aqressiyasından istifadə edərək qorxu mühiti yaradır, Qərbi Azərbaycan əhalisini sıxışdırırdı. Milliyətçilik zəminində damğalanacaqlarını görən bir çox insanlar səssizcə yurd yerlərini tərk edir, onların bəziləri yenə də məhz Naxçıvana köçürdülər. Təbii ki, həmin dövrün hadisə və proseslərini sadəcə bir məqalə çərçivəsində aydınlaşdırmaq mümkün deyildir. Bu baxımdan gələcək tədqiqatlarımızı həm də məhz bu istiqamədə yönəltmək, dövrün hadisə və proseslərini arxiv sənədləri və ilkin mənbələr əsasında aydınlaşdırmaq niyyətindəyik.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, XX əsrin 20-30-cu illərində Qərbi Azərbaycandan olan azərbaycanlı əhalinin əsas miqrasiya istiqamətlərindən birini də Naxçıvan ərazisi təşkil etmişdir. Qərbi azərbaycanlıların öz dədə-baba torpaqlarından sıxışdırılmasında, onların öz yurd yerlərini tərk etmələrində daşnaklar qədər, onları əvəzləyən bolşeviklər də maraqlı olmuşlar. Qərbi Azərbaycandan olan qaçqınlara Naxçıvanın yerli sakinləri böyük köməkliklər göstərmiş, onların müvəqqəti məskunlaşması üçün əllərindən gələni etmişlər. Sovetlər isə maksimum şəkildə həmin əhalinin bir daha öz doğma yurdlarına qayıtmaması üçün bəhanələr uydurmağa çalışmışdır. Eyni zamanda bu prosesin həyata keçirilməsində inzibati resurslardan istifadə etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev, İ.M. Naxçıvan Azərbaycanın dövlətçilik tarixində / İ.M.Hacıyev -Bakı: Elm, - 2018.
2. Məmmədov, İ., Əsədov, S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi (qısa tarixi очерк) / İ.Məmmədov, S.Əsədov. –Bakı: Azərnəşr, -1992.
3. Mustafayev, A.N. Ermənistanın soyqırım və deportasiya siyasətində Naxçıvan /A.N.Mustafayev. - Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, -2013.
4. Баал, Т. Глава 9. Противоречия. Сюжет двадцатого века [Электронный ресурс] / BBC,-2005.http://news.bbc.co.uk/hi/russian/in_depth/newsid_4670000/4670433.stm
5. Гарданов, В.К. Кавказский этнографический сборник. -М.: Наука, -1969. Вып. 4.

SUMMARY

Munavvar Suleymanova

PEOPLE TOOK REFUGE FROM WESTERN AZERBAIJAN TO NAKHCHIVAN IN THE 1920s AND 1930s

One of the crucial areas in studying the history of Western Azerbaijan is the alteration of the ethnodemographic composition and the displacement of the Azerbaijani population from their historical homelands. Research indicates that in the 19th century, alongside the mass settlement of Armenians in Western Azerbaijan, the process of displacing the indigenous population began. The 1920s and 1930s mark a significant phase in the cleansing of Azerbaijanis from Western Azerbaijan. The article investigates the migrations from various regions of Western Azerbaijan to the Nakhchivan area during these decades. Comparative analyses have been conducted to determine the causes of this migration and its main directions, utilizing information from various sources. It is concluded that this process did not abate after the Bolshevik occupation of the South Caucasus and the establishment of Soviet republics but continued in a more insidious form. Migrations occurred from different areas of Western Azerbaijan to the city of Nakhchivan and its surrounding villages, as well as to the regions of Ordubad, Julfa, Sharur, Shahbuz, and Shahtakhti.

Keywords: *Western Azerbaijan, Nakhchivan, migration, population, Bolshevik, Armenia*

İLHAM ƏLİYEV VƏ BÖYÜK QAYIDIŞ KONSEPSİYASI

Reyhan YUNİSOVA

baku_2007@mail.ru

ORCID iD: 009-0003-6846-7598

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

*Məqalə Böyük Qayıdış Konsepsiyasına həsr edilmişdir, xüsusilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin konsepsiya istiqamətində fəaliyyəti işıqlandırılmışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin Qərbi Azərbaycanla bağlı çağırışları bu gün Prezident İlham Əliyevin birbaşa tapşırığı ilə hazırlanan Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyasında öz təzahürünü tapmışdır. Prezident İlham Əliyevin 2022-ci il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında bir qrup ziyalı ilə keçirdiyi görüşdə dövlətimizin başçısı istər daxili auditoriyaya, istərsə də beynəlxalq aləmə çox ciddi mesajlar vermiş və Qərbi Azərbaycan İcmasının fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Prezident İlham Əliyev tarixə müraciət edərək bu gün Ermənistan Respublikası adlanan dövlətin tarixi Azərbaycan torpaqlarında mövcud olduğunu, bunu təsdiqləyən sənədlərin və xəritələrin alimizin altında olduğunu və dünya ictimaiyyətinin bütün bunları bilməli olduğunu bildirmişdir. **Tətbiqi əhəmiyyəti:** material ali və orta məktəblərdə istifadə oluna bilər, tarix, siyasətlə maraqlananlar üçün faydalıdır.*

***Açar sözlər:** Qərbi Azərbaycan, Qayıdış konsepsiyası, İlham Əliyev, köçürülmə*

Giriş

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2023-cü ili Heydər Əliyev ili elan etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin son dövr fəaliyyəti, xüsusən onun 44 günlük Vətən müharibəsindən sonrakı çıxışları, xarici və yerli mətbuata mü sahibləri zamanı Qərbi Azərbaycan torpaqlarının azərbaycanlıların qədim və tarixi yurd yeri olması və onların mütləq öz tarixi vətənlərinə qayıdacağı barədə bəyanatları bu gün o qədər də dərinləndirən öyrənilməmiş bir məsələni də aktuallaşdırır. Bu, Heydər Əliyevin azərbaycanlıların öz tarixi vətənlərindən deportasiyası haqqında olan ideyaları, çıxışları, müraciətləri və onların məntiqi nəticəsi olan 1997-ci il dekabr ayının 19-da imzaladığı "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" fərmanıdır.

Ulu Öndərin Qərbi Azərbaycanla bağlı çağırışları bu gün Prezident İlham Əliyevin birbaşa tapşırığı ilə hazırlanan Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyasında öz təzahürünü tapmışdır.

Prezident İlham Əliyevin 2022-ci il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında bir qrup ziyalı ilə keçirdiyi görüşdə dövlətimizin başçısı istər daxili auditoriyaya, istərsə də beynəlxalq aləmə çox ciddi mesajlar verdi və Qərbi Azərbaycan İcmasının fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirdi.

Prezident İlham Əliyev tarixə müraciət edərək bu gün Ermənistan Respublikası adlanan dövlətin tarixi Azərbaycan torpaqlarında mövcud olduğunu, bunu təsdiqləyən sənədlərin və xəritələrin əlimizin altında olduğunu və dünya ictimaiyyətinin bütün bunları bilməli olduğunu bildirdi.

Dövlətimizin başçısı öz çıxışında demişdir: “Qərbi azərbaycanlılar qanunsuz olaraq dəfələrlə deportasiyaya məruz qalmış toplumdur. Onların hüquqları bərpa edilməlidir və onlar öz doğma torpaqlarına qayıtmalıdırlar. Mən bunu deyəndə təxmin edirəm, yenə də Ermənistanda növbəti dəfə isterika başlayacaq ki, Azərbaycan gəldi bizi işğal etdi və sair. Yox. Biz bunu sülh yolu ilə etmək istəyirik. Biz hüquqlarımızı sülh yolu ilə təmin etmək istəyirik və yenə də deyirəm, bütün konvensiyalar bu hüququ tanıyır. Ona görə buna nail olmaq üçün biz, o cümlədən beynəlxalq müstəvidə daha fəal olmalıyıq” [2, s.217-218].

Prezident İlham Əliyev də ata vəsiyyətinə sadıqlığını ifadə edərək Qərbi Azərbaycana Böyük Qayıdışın baş tutacağına inamını ifadə edir. İrəvan ana babamın, Zəngəzur isə ata babamın yurduudur deyən, doğum gününü Qərbi Azərbaycan İcmasının nümayəndələri ilə birgə qeyd edən dövlətimizin başçısı xüsusilə vurğuladı ki, Qərbi azərbaycanlılar da heç vaxt inamlarını itirməməli, eyni zamanda addımlar atmalı, fəal olmalıdırlar. Nəyi, necə və nə zaman edəcəyini dəqiq bilən Prezident İlham Əliyev görüşün sonunda dedi: “Gün gələcək, biz Qərbi Azərbaycanda da belə gözəl məclis keçirəcəyik və bu günü xatırlayacağıq” [1, s.242].

Prezident İlham Əliyev Qarabağ münaqişəsi həll olunandan sonra qarşıda duran əsas məsələnin Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyasının hazırlanması məsələsinin olduğunu, bu konsepsiyanın sülhsevər konsepsiya olacağını, bütün beynəlxalq konvensiyalarda bizə məqbul olan müddəaların əsasında öz hüququmuzu tələb etməli olduğumuzu, bu işə beynəlxalq hüquqşünasları cəlb edilməli olduğunu bildirdi. Artıq bu istiqamətdə İcma tərəfindən konkret addımlar atılıb. Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyası təsdiq edilib. Qərbi Azərbaycan İcması indiki Ermənistan ərazisindən deportasiya edilən azərbaycanlı əhəlinin dinc şəraitdə tarixi-etnik torpaqlarına qayıtmaları üçün BMT-yə və digər beynəlxalq təşkilatlara və Ermənistan Respublikasına müraciətlər etmişdir.

16 iyun 2022-ci ildə keçirilən IX Qlobal Bakı Forumunda Prezident İlham Əliyev dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlmiş dövlət və ictimai xadimlərin qarşısında çıxış edərək dedi: “Ermənistan Qarabağdakı ermənilər üçün status tələb etməyə cəhd edəcəksə, nə üçün azərbaycanlılar Qərbi Zəngəzurdə özləri üçün status tələb etməsin? Həmin ərazilərin əhalisi tamamilə azərbaycanlılardan ibarət olub. Bu yanaşma çıxılmaz vəziyyətə gətirib çıxaracaq və hesab edirəm ki, Ermənistan hökuməti İkinci Qarabağ müharibəsinin dərslərini unutmamalıdır. Həmin dərsləri yaxşı öyrənməli və Azərbaycana qarşı hər hansı ərazi iddialarından çəkinməlidir” [1, s.103].

16 mart 2023-cü ildə Türk Dövlətləri Təşkilatının Dövlət Başçıların Fövqəladə Zirvə görüşündə Prezident İlham Əliyev bəyan etdi: “Qərbi Azərbaycanda etnik təmizləməyə məruz qalan həmvətənlərimiz indi Qərbi Azərbaycan İcmasında birləşiblər. Onlar tarixi torpaqlara sülh yolu ilə qayıdışı qarşılarına məqsəd qoyublar. Qərbi Azərbaycan İcmasının hazırladığı Qayıdış Konsepsiyasına əsasən, indiki Ermənistan ərazisindən zorla deportasiya olunmuş azərbaycanlıların öz yurdlarına qayıdışı üçün müvafiq verifikasiya və zəmanət mexanizmi olan və hüquqi baxımdan məcburi olan beynəlxalq razılaşma əldə edilməlidir. Biz Azərbaycan dövləti olaraq Qarabağda yaşayan erməni sakinlərin fərdi

hüquq və təhlükəsizliyini təmin edəcəyimiz kimi, Ermənistan da qarşılıqlı prinsipi əsasında Qərbi azərbaycanlıların hüquq və təhlükəsizliyini təmin etməlidir" [2].

Bu gün Azərbaycan tarixinin ən qüdrətli dövrünü yaşayır. Öz ədalətli tələblərini qəbul etdirmək gücündədir. Qərbi Azərbaycan İcması Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində, Mülki və Siyasi Hüquqlar üzrə Beynəlxalq Paktda, Qaçqınların Statusuna dair Konvensiyada və digər mühüm beynəlxalq aktlarda təsbit olunmuş geriyyə qayıtmaq hüququna əsaslanmaqla, indiki Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlıların öz evlərinə təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə qayıtmasına və oraya qayıtdıqdan sonra onların fərdi və kollektiv hüquqlarının təmin olunmasına çalışır. Qərbi Azərbaycan İcması tərəfindən 26 yanvar 2023-cü ildə Qayıdış Konsepsiyası qəbul edilmişdir [2]. Bu məqsədlə həm Ermənistan hökumətinə, həm də beynəlxalq təşkilatlara müraciətlər qəbul edilmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının katibliyi Qərbi Azərbaycan İcmasının Qayıdış Konsepsiyasını BMT Təhlükəsizlik Şurasının, Baş Assambleyasının və İqtisadi və Sosial Şurasının rəsmi sənədi kimi yaymışdır.

Bir halda ki, multikultural Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində erməni əhalisi kompakt ərazidə yaşayır və Azərbaycan dövləti öz vətəndaşları kimi, onların da hüquqlarının qorunmasına və sosial-mədəni inkişafına təminat verir, onda Ermənistan dövləti də öz tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilmiş azərbaycanlıların da kompakt şəkildə öz yurdlarına qayıtmalarına və təhlükəsiz şəkildə yaşamalarına təminat verməlidir. Bu zaman tarix ədalətsizlik aradan qaldırıla, Beynəlxalq humanitar hüquq öz təsdiqini tapa bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycan: tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti. Bakı: 2011, 288 s.
2. Qərbi Azərbaycan: tarixi-siyasi aspektlər. Bakı: Elm və təhsil, 2023

SUMMARY

Reyhan Yunisova

ILHAM ALIYEV AND THE CONCEPT OF THE GREAT RETURN

*The article is dedicated to the Great Return concept. In particular, the activities of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev in the direction of the concept were highlighted. The great leader Heydar Aliyev's calls regarding West Azerbaijan have found their manifestation today in the concept of Return to West Azerbaijan prepared by the direct order of President Ilham Aliyev. In the meeting held by President Ilham Aliyev with a group of intellectuals in the administrative building of the West Azerbaijan Community on December 24, 2022, the head of our state would like gave very serious messages to the domestic audience as well as the international world and determined the directions of activity of the West Azerbaijan Community. Addressing history, President Ilham Aliyev stated that today the state called the Republic of Armenia exists in the historical lands of Azerbaijan, documents and maps confirming this are at hand, and the world community should know all this. **Application importance:** the material can be used in higher and secondary schools, it is useful for those interested in history and politics.*

Keywords: West Azerbaijan, Return concept, Ilham Aliyev, resettlement

YOLLAR, MƏNİ YURDA APAR!

Rüxsarə ADİLQIZI

Bakı Dövlət Universiteti

Yollar, qucaq aç haqlıya,
El-obamı yurda apar,
Qazaxdan öt Haqqıxlıya,
Bu həsrətdən bizi qurtar...

Yurdum yuvam gəlsin cana,
İrəlilə Darlığa keç,
O körpüdən sağ Dilcana,
Sol bizədi, sən solu seç!

Alaçıqqaya təklənib,
Çiliklənib dərddən qaya,
Nalə çəkir, qəm yüklənib,
Göz yaşları axır çaya...

Cənnətməkan dağ arası,
Səmədin Dil(i)can dərəsi,
Sağalarmı, heç yarası?
Bizə həsrət yol, bərəsi.

Ovunarmı, yurd acısı,
Gəl baş əyək biz bu ada!
Dərə kəndin dar qapısı,
Sağa dönək, dön Polada!

Bir tərəfi gözəl meşə,
Çay, bulağı ayna-ayna,
Dağın bağrın deşə-deşə,
Qarışır Tərsə çayına.

Dağ yuxarı güneyə qalx!
Ağkilsəni şad eliyək...
Baş çəkəsi kəndlərim çox,
Hər birini yad eliyək.

Yol ver, çataq Mürteyilə,
Meşə kirpik, bu kənd gözdü,
Gözəlliyi düşüb dilə,
Yaddaşlarda yanar közdü.

Görmək qismət olaydı kaş,
Kənd sıx meşəylə bürünür,
Ordan baxsan gündüz Günəş,
Gecə ulduz, Ay görünür.

Bu füsunkar, gözəl tala,
Qüzeyindən bəzər dağı,
Könül istər orda qala,
Heyran edib dost qonağı.

Xəbərləşib, əhval sorub,
Salamlayaq biz Salahı,
Aman Allah, viran olub,
Ərşə qalxır viran ahı...

Bir gecənin qurbanıdır,
Xatirəsi ürək deşir,
Oğulları el tanıdır,
Xoş çağları yada düşür.

Nəbzim daha tez-tez vurur,
Kəndimizə çox az qalıb,
Dilim, dodağım quruyur,
Qaraqaya müjdə alıb.

Boynu bükük, doğma kəndim
Girəcəkdə qucaq açdı,
Qucaqladı ana kəndim,
Gözlərindən işıq saçdı.

Dedi, yaman darıxmışam,
Çin olmur arzum, muradım.
Yadınızdan mən çıxmışam?
Mən ki, sizə pis olmadım?

Mənə əzab verməməkçün,
Kəndə girməyə qoymadı,
Baxdı mənə küskün-küskün,
Körpüdəncə yola saldı.

Dönəmmədim, Yanıqpəyə
Yuxarıda, sağda qaldı,
Sizsiz bağrım yanır, deyə,
Dolaylarda, dağda qaldı...

İrəlidə Çaykəndim var,
Olubdur arzum, diləyim,
Biz görüşsək, bayram olar,
Məktəbimə gedim dəyim.

Cah-cəlallı, gözəl Çaykənd
Ortalıqda tapdanıbdı,
Uçuq-sökük, viranə kənd,
Hər tərəfli talanıbdı.

Bala Əfəndi yasdadı,
Abidəsi dağlanıbdı,
Alimlərin ağız dadı
Ulu məktəb bağlanıbdı,

Çevrilibdi göz dağına,
Şirin dilli, qədim Gökənd,
Dayaq olub övladına,
Alim, həkim yetirən kənd.

Gözü yolda, dolub göllər,
Qəmli-qəmli layla çalır,
Saçlarını yolub çöllər,
Qartal köçüb, bayquş qalır.

Yaddan çıxıb, dağ başında
Cıvıxlını qar alıbdı...
Hey qovrulur, el yasında...
Yollar, izlər daralıbdı...

İrəliyə daha yol yox,
Qaytar məni, sən Çaykəndə,
O üçyoldan yoxuşa qalx,
Kirdivandan baxım kəndə.

Yaylağa dəyməsəm küsər,
Yollar, məni anla sən də,
Qucağında qönçə güllər,
Xatirələr yatır məndə...

Yol üstündə Bəriabad,
Viranədir, tamam boşdur,
Hər koması edir fəryad,
Sanki, Tanrı qarğamışdır...

Haylı-küylü Əmirxeyir,
Can üstədir, son nəfəsdə,
El-obaya gəl-gəl deyir,
O, həsrətdən olub xəstə...

Kef-damaqlı günü itib,
Boran gəlib, gülü itib,
Zaman kədər, dərd yetirib,
Yol, izində qanqal bitib...

Əlim çatmır Göyçəməzə,
Şorca, Ağbulaq, Ardanış,
Göyçəgülüm dərman bizə,
Toxlucadan, Cildən danış!

Yoldan uzaq yerlərimiz,
Tikanlardan tələ qurub,
Cəngəllikdi izlərimiz,
Yollarına qıfıl vurub...

Dağdan, dərədən sıyrılıb,
Gedəmmədim yolu daha,
Sanki, yollar da qırılıb,
Güman qalıbdı sabaha...

Göz gəzdirdim gədiklərə,
Seyr eləyib nəfəs dərdim,
Köks ötürüb, qəbirlərə
Ağ deyib, fatə verdim.

Gavurların ucbatından
Köksü yara, yetim dərə,
Gileylənib öz bəxtindən,
Xeyir-dua verdi mənə.

Möhtac ikən o, bizlərə,
Salam dedi, neçə kərə,
Fəhləsindən nazirədək,
A-dan Z-yə hər nəfərə...

O yurddakı qüdrətə bax!
Qəlbi viran, qeyrətə bax!
Könlü talan, hikmətə bax!
Övladına hörmətə bax...

Rüxsarə sizi haraylar!
Ay ellilər, ay doğmalar!
Qucaq açır bizə yollar,
Damcı-damcı su sel olar!

DOĞULDUĞUM ÖZ YURDUMU İSTƏRƏM

Yad, özgənin torpağında gözüüm yox,
Doğulduğum öz yurdumu istərəm.
O torpaqda yeddi arxa dönənəm,
Doğulduğum öz yurdumu istərəm.

İstəmirəm üzüm, fındıq, nar bağı,
Könül istər göy yaylağı, şış dağı,
Göz açanda kölgəm düşən torpağı,
Doğulduğum öz yurdumu istərəm.

Çəmənimdə tər çiçəklər bitərdi,
Orda bülbül daha şövqlə ötərdi,
Bulaqlarım dodağımdan öpərdi,
Doğulduğum öz yurdumu istərəm.

Əsən mehi sığal çəkib telimə,
Bənövşəsi bəzək olub əlimə,
Şəlaləsi zümzümədi dilimə,
Doğulduğum öz yurdumu istərəm.

Yazın sonu köç edərdik yaylağa,
Öyrənmişdik bala-yağa, qaymağa,
Al laləsi rəng vermişdi yanağa,
Doğulduğum öz yurdumu istərəm.

Analıydım, orda anam da vardı,
İstəyimi gözlərimdən duyardı,
Şeh-çəmənəm ayağımı yuyardı,
Doğulduğum öz yurdumu istərəm.

El-obamda xoşbəxt idim özüm də,
Ona görə "vətən" ləldi sözümdə,
Hara baxsam nişanəsi gözümdə,
Doğulduğum öz yurdumu istərəm.

Tezəcə dönək, son qoyulsun həsrətə,
Qəlbim möhtac, həmin diqqət, şəfqətə,

Ac deyiləm, nə ad-sana, şöhrətə,
Doğulduğum öz yurdumlu istəmə.

Rüxsarə Adil qızı Həsənova – 20.02.1962-ci ildə Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək (Krasnoselo) rayonu, Qaraqaya kəndində anadan olub, həmin rayonun Çaykənd kənd orta məktəbini bitirib, 1982-ci ildə indiki Bakı Dövlət Universitetinin Biologiya fakültəsinə daxil olub. 1986-cı ildə Azərbaycan ali məktəb tələbələrini XIV respublika elmi konfransında qazandığı müvəffəqiyyətlərə görə Üçüncü Dərəcəli diploma layiq görülüb və 1987-ci ildə ali məktəbi bitirərək təyinatla AMEA-nın Botanika İnstitutunda elmi-əmək fəaliyyətinə başlamışdır. 1992-ci ildə aspiranturaya daxil olub, Azərbaycan Respublikası Ali Attestasiya Komissiyasının 06.01.1997-ci il qərarı ilə biologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi adını alaraq BDU-nun Biologiya fakültəsində pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. 1997-ci ildə Türkiyənin Giresun şəhərində keçirilən "Ətraf mühit və Sülh" Beynəlxalq Avroasiya Konqresində uğurlu iştirakına görə Giresun şəhərinin "Fəxri vətəndaşı" Sertifikatına layiq görülmüşdür. 2003-cü ildə "VEKTOR" Beynəlxalq Elm Mərkəzi Mükafat Komissiyasının qərarı ilə "Azərbaycanın Gənc Alimləri" Beynəlxalq Layihəsinin qalibi olmuş və "XXI ƏSRİN GƏNC ALİMİ" Beynəlxalq Diplomu ilə təltif olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 26.01.2006-cı il qərarı ilə dosent elmi adını almış və kafedranın dosenti vəzifəsinə keçirilmişdir. 2010-cu ildə Ekologiya və torpaqşünaslıq fakültəsi yarandıqdan sonra isə bu fakültədə hal-hazırda qədər dosent vəzifəsində çalışır. 2019-cu ildə BDU-nun 100 illiyi (1919-2019) Azərbaycan Respublikasının Yubiley medalı, 2020-ci ildə Azərbaycan KİVİHİ-nin "Qızıl qələm" mükafatı laureatı diplomu, 2022-ci ildə Türkiyədə keçirilən "Çukurova Uluslararası VII Türk Dünyası Şeir və Musiqi" festivalının "Türk Xalqları Birliyi" medalı və 2024-cü ildə isə "CİPDH-FD Beynəlxalq İnformasiya Agentliyi tərəfindən 1-ci dərəcəli "Xurşidbanu Natəvan" fəxri medalı ilə təltif olunmuşdur.

"Yollar, məni yurda apar" (2012), "Vətən adlı sevgilim" (2021), "Tarix yazan 44 gün" (2021), "Qəlbimin aynası" (2023) şeir kitablarının müəllifi, habelə şeir antologiyalarında, ədəbi-bədii, elmi publisistik məcmuələrdə çap olunub və Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvüdür.

2002-ci ildən Yeni Azərbaycan Partiyasının üzvüdür. Qərbi Azərbaycan İcmasının Çəmbərək rayon İcması İdarə Heyətinin üzvü, Çəmbərək rayonu üzrə "Mədəni irsimiz, tarixi abidələr və toponimlər" bölməsinin sədri, habelə həmin rayonun Qaraqaya kənd İcma sədri, QAI Qadınlar şurasının üzvüdür. Ailəlidir, iki oğlu var.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN QƏDİM AZƏRBAYCAN TORPAĞIDIR

Şəbnəm ƏLİYEVƏ

sebnemeliyeva@ndu.edu.az

ORCID iD: 0009-0005-2978-7884

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Hələ XIX əsrdə Çar Rusiyası tərəfindən Osmanlı və İran ərazisindən ermənilərin kütləvi şəkildə Cənubi Qafqaza köçürülməsi ilə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarında sıxışdırılması prosesinə başlanılıb. XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə, soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərlə, faciələrlə üzləşib. 1918-1920-ci illərdə yüz minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirilib, öz yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qalaraq qaçqına çevrilib, yüzlərlə Azərbaycan kəndi yer üzündən silinib. Ötən əsrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Zaqafqaziyanın sovetləşməsindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra digər torpaqlarını sovet hakimiyyətinin köməyi ilə Ermənistan SSR-in ərazisinə daxil etməyə nail olublar. 1948-1953-cü illərdə xalqımız növbəti deportasiyaya məruz qalıb. Tarixin təkrarlanan dövrlərində xalqımız bir çox əziyyətlərin, deportasiyaların şahidi olub. Yaxın keçmişimizdən bəllidir ki, 1988-1989-cu illərdə azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından - Ermənistandan növbəti deportasiyası baş verib, nəticədə 250 min azərbaycanlı qaçqın düşüb. Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ötən 50 il ərzində lazımınca araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir. Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini alır. Məqalədə məhz bu məsələlər şərh edilmişdir.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, müstəqil Azərbaycan, müasir inkişaf, tarixi qərarlar*

"Keçmiş zamanlarda Azərbaycan təkcə indiki hüdudlarda deyildi. İndi Ermənistanın əlində olan Göyçə mahalı da, yaxud sizin İğdırın qarşısındakı Vedibasar, Zəngibasar, İrəvan xanlığı da Azərbaycanın olubdur. Sizin ulu babalarınızın əksəriyyəti oralardandır. İğdırdə yaşayanlardan soruşsan ki, kökün haradandır, hər 10 nəfərdən 4-5-i deyəcək ki, ya Zəngibasardan, ya Vedibasardan, ya İrəvandandır. İğdırın Azərbaycana daha əziz olması və sevilməsi, bax bu tarixi köklərə əsaslanır. Siz gəncsiniz, kitablar oxuyursunuz, mən də bunların bir hissəsini kitablardan bilirəm. Amma bir hissəsini şəxsi həyatımdan bilirəm".

Heydər Əliyev

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri

"Torpaq insanı öz doğma yurduna, el-obasına çəkir" bu sözləri hər zaman atababalarımızdan eşitmişik. Dünyanın harasında qərar tutub yaşamasından asılı olmayaraq, el-oba bağlılığı ilahi yaşantı kimi hər bir şəxsin ruhunu təzələyir, ona dinclik verir. Ancaq

bu yaşantının nisgilə çevrildiyi, məhrumiyyət acısına kökləndiyi reallıq da var. Eynən Qərbi Azərbaycanın aqibəti kimi.

O Qərbi Azərbaycan ki İndiki Ermənistan ərazisində yerləşsə də tarix boyu azərbaycanlılara məxsus olub. Azərbaycanlıların sıx yaşadığı coğrafi məkan kimi tanınıb. O Qərbi Azərbaycan ki hər daşında, torpağında, hər tikilisində izimiz var. Dədə-babamız tikib, yaradıb. O Qərbi Azərbaycan ki adı gələndə ürəyimiz titrəyir, gözümüz həmin diyardan bir şəkil, video görüntü axtarır.

Təcavüzkar erməni millətçiləri tərəfindən xalqımıza qarşı iki yüz ilə yaxın bir dövrdə yeridilən soyqırımı siyasətinin məqsədi azərbaycanlıları tarixi torpaqlarından qovmaq, xarici havadarlarının köməyi ilə həmin yerlərdə Ermənistan dövləti yaratmaq olub. Bu mənfur ideyanı reallaşdırmaq istiqamətində ardıcıl olaraq hərbi, ideoloji və təşkilati xarakterli tədbirlər həyata keçirilib. Azərbaycanlılar tədricən doğma torpaqlarından qovulub, onların ərazilərində başqa ölkələrdən köçürülmüş ermənilər məskunlaşdırılıb. Azərbaycanlılara qarşı yeridilən soyqırımı siyasəti tarixi əsrləri əhatə edir və hadisələri ardıcılıqla izləsək, görərik ki, hadisələr eyni ssenari əsasında baş verib. deportasiya 3 mərhələdə davam edib. I mərhələ - 1905-1920, II mərhələ 1948-1953, son köç – 1988-1993-cü illər. Bir neçə dəfə köç edib qayıdan ailələr üçün Qərbi Azərbaycandan son köç (1988-ci ilin köçü) ən dəhşətlişi olaraq yadda qaldı. Çünki ot tayaları, evlər yandırılır, əhali üçün öz evlərində yaşamaq əzaba çevrilirdi. O şaxtalı noyabr günündən sonra insanlar illərdir yaşadığı, böyüdüüyü, əkib-becərdiyi torpaqlarından didərgin düşdü. Onlara qalan isə xatirələr, bir də kənddən, evlərindən yadigar əşyalar, şəkillər oldu.

Lakin müstəqilliyimizi təkrar əldə etdikdən, dahi siyasətçi Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtdığı dövrdən etibarən ermənilərin məkrli niyyətlərinin qarşısı alınıb, bütün sahələrdə vacib işlər həyata keçirilib, tarixi faktlar ortaya qoyulub, daşnaklar və onların havadarlarının mənfur addımları lokallaşdırılıb, dayandırılıb. 1997-ci il mayın 27-də Azərbaycanın Milli Bayramı - Respublika Günü münasibətilə təntənəli yığıncaqda nitq söyləyən Ümummilli Lider Heydər Əliyev azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmalarından bəhs edərkən deyib: "O vaxt yaşayan insanlar və doğma yerlərindən deportasiya olunanlar yaxşı xatırlayırlar: Ermənistanın çox gözəl iqlimə - yəni bu torpaqlar vaxtilə Azərbaycan torpaqları olub - malik olan yaşayış yerlərindən insanları gətirib evsiz-eşiksiz Mil-Muğan çöllərinə salanda, əlbəttə ki, onlar o şəraitdə yaşaya bilməyəcəkdilər. Məlumdur ki, o vaxt bir çox insanlar qırıldı, tələf oldu, əzab-əziyyət çəkildilər. Hətta məlumdur ki, bəziləri burada yaşaya bilmədilər, gizli olaraq qayıdıb öz yerlərinə, evlərinə getdilər. Nə qədər əzab-əziyyət, çətinliklər çəkildilər. Hesab edirəm ki, bu da bizim xalqımıza qarşı edilən ən böyük ədalətsizlikdir... O vaxt Ermənistandan azərbaycanlıların çıxarılması, etnik təmizləmə baş veribdir. Onları öz yerlərindən, yurdlarından, doğma torpaqlarından o vaxt didərgin salıblar. Təəssüflər olsun ki, biz tarixin cürbəcür mərhələlərində belə hadisələri lazımi qədər təhlil edə bilməmişik və xalqımıza edilən bu ədalətsizliklərə qarşı öz səsimizi lazımi qədər qaldırmamışıq. Məhz bunların nəticəsində də 1988-ci ildə Ermənistan Azərbaycana artıq açıq təcavüz edibdir. O dövrdə Ermənistan ərazisində qalmış azərbaycanlılar qısa bir müddətdə Ermənistandan zorla çıxarıldılar..."[1].

"Bu torpaqlarda Dədə Qorqud qopuz çalıb, söz qoşub, igidlərə ad verib, Koroğlu yağı düşməyə daş atıb, Aşıq Ələsgər dağlarımızı, buz-bulaqlarımızı, güllü-çiçəkli torpağımızı

vəsf edib, oxşayıb, tərənnüm edib. Qərbi Azərbaycan torpağı Azərbaycan elminə görkəmli şəxslər-ictimai xadimlər, elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət aləmində öz sözü olan şəxslər bəxş etmişdir" [Bayramov, 2012, s.6].

Xalqın tarixini, dilini və mədəniyyətini öyrənmək üçün onun yaşadığı əraziyə nəzər salmaq və toponimlərini araşdırmaq lazımdır. Qərbi Azərbaycanın köklü sakinləri Azərbaycan türkləri olub, ermənilər isə xaricdən bu ərazilərə köçürülüb. Məhz bunun nəticəsidir ki, tarixən, yəni 1991-ci ilə kimi ərazinin toponimlərindən 90 faizindən çoxunu türk mənşəli toponimlər təşkil edib. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq 1994-cü ilə kimi Qərbi Azərbaycan ərazisində olan türk mənşəli oykonimlərin, oronimlərin və hidronimlərin adları dəyişdirilərək erməniləşdirilib və ya ruslaşdırılıb. Bu tarixi faktlar erməni və rus mənbələrində öz əksini aydın şəkildə tapıb.

"Xalqımız əldən getmiş torpaqların nisgilini indi də çəkir. İndi də Göyçə mahalı, Zəngəzur deyəndə xalqımızın ürəyi ağrıyır, xalq o torpaqların arzusu ilə yaşayır. Amma, eyni zamanda Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini əldə edərkən beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınmış sərhədləri çərçivəsində olan ərazimizi biz heç vaxt heç kəsə verməyəcəyik" [2].

Bu uğurlu siyasət müasir tariximizin sonrakı illərində - İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə də davam etdirilib. Onun "Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər təsdiqləyir, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir" [3], - deməsi, Prezident İlham Əliyevin bu məsələdə nə qədər qərarlı və inamlı olmasının göstəricisidir.

44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanın qazandığı Zəfər tariximizə yeni bir salnaməni həkk edib. Belə bir Zəfər qazandığımız dövrdə, əlbəttə ki, Qərbi Azərbaycan həqiqətlərinin öyrənilməsi, dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, erməni saxtakarlıqlarının, erməni yalanlarının sona qədər ifşası və son 200 ildə Qərbi Azərbaycandan qovulmuş azərbaycanlıların, onların varislərinin hüquqlarının beynəlxalq müstəviyə çıxarılması və digər məsələlər üçün geniş imkanlar yaradır"

Deportasiya insanların dədə - baba torpaqlarındakı firavan həyatlarına son qoydu. Yaşayış məntəqələrinin əvvəlki vəziyyətindən də əsər əlamət qalmadı. Buna baxmayaraq, Qərbi Azərbaycandan olan ailələr isə o şəhərlərə, kəndlərə tezliklə yeni həyatın qayıdacağına inanırlar.

Bu gün Xocalı və 20 Yanvar hadisələrinin şahidlərinin səsləri bütün dünyaya yayılıb, onları hər kəs böyük ürək yangısıyla dinləmişdir. Təəssüf ki, Qərbi Azərbaycandan deportasiya olan soydaşlarımızın həmin deportasiya zamanı yaşadıkları, onların sonrakı taleyi haqqında məlumat azdır və çox az dinlənib.

❖ 87 yaşlı Yevlaxda yaşayan Allahverən Əliyev deyir ki, "Hərə bir yerə köçmüşdü. Hadisələr elə qarışmışdı ki, asfalt yuxarı - aşağı ermənilər maşınla, musiqi ilə elə bil bizi qovalayırdılar. Hər kəsin arzusu var ki, o doğma yerlərin daşına da, ağacına da yenidən toxunsun. Kaş ölüb orada - çinarımızın dibində qalaydım. Ürəyimizin başı ordadır, o yerlərdə biz körpəliyimizi, cavanlığımızı yaşamışıq. Nə cür unuda bilərək oranı? Orada bizim ocağımız var. Əgər getsəm, mən orda dizin-dizin sürünərəm".

❖ 68 yaşlı Göyçə mahalında ziyalı ailədə anadan olan Abbasova Minayə Oruc qızı danışır: "Bizim kəndimiz dağın ətəyində yerləşmiş bir kənd idi. Kəndimizin 2 yerindən gözəl çay axırdı. 1988-ci illərin əvvəlləri idi. Elə bil ordan – burdan nəse eşidirdik ki,

ermənilər dinc durmur. 1988-ci ilin dekabrın 4-ü idi. Həmin gün xəyalımdan silinməz, heç unutmaram. Göyçədə xeyli qar var idi. Gecə 12 radələrində xalamda bizdəydi, oğlumla yoldaşım yatmışdı, mən əlimdə nəsə toxuyurdum. Həmin gecə oğlum Aşıq Ələsgərin "Sarı köynəyini" oxuyurdu. Oxuyandan sonra deyirdi "Məni yada salmayın". Oğluma niyə elə dediyini soruşanda təzə söz öyrənirəm deyirdi. Həmin gecə gördüm ki, evə nəsə atıldı. Bircə dəfə qışqırdım ki, uşaqları götürün. Uşaq qucağımda hiss elədim ki, nəsə açıldı. Açılanda baxdım ki, artıq uşaq qucağımda deyil. Anam, qızım yaralandı. Üzümdə yaralar, yoldaşımın bədənində qəlpələr qaldı. O günlər getsin gəlməsin. Göyçədə evimizi tərk edəndə kömür sobası yanılı qaldı".

Gül əkdim həşəm oldu
Dərmədim həkər oldu
Elimdən, günümdən ayrı düşdüm
Ağlamaq peşəm oldu.

Həyatda arzum heç olmasa gedəm, kəndimizi uzaqdan görəm. Orda cavan qardaşımın, atamın, oğlumun qəbri qalıb.

❖ Nazirə Dəmirçiyeva danışır ki, "1988-ci ilin dekabrın 16-sı kəndi tərk eləmişəm. Oktyabrda vəfat edən anamın məzarını orda qoyub çıxmışıq. Heç anamın məzar daşı belə qoyulmayıb. Bizim kənddə anbar varıydı. Ermənilər anbarın işığını kəsib, ordakı azərbaycanlıları aparmışdı. Vətən həsrəti mənim üçün ağır dərddir. Qarabağ qayıdıbsa, Qərbi Azərbaycanda qayıdacaq".

❖ Qəzənfər Məmmədov danışır: "1938-ci ildə Qərbi Azərbaycanda anadan olmuşam. Anadan olduğum torpaq Göyçədir.

Uca dağlar aralığı kəsibdir
Sənlə görüşmək mana nəsibdir.
Bir şair inciyib səndən küsübdür.
Bəhman deyir, mənim özümsən Göyçə

Atam əsgər gedib gəlməyib, anam tək yekəldib məni. Göyçədə anamı dəfn edib gəlmişəm. Qəbrinin üstündə 8 kümbəz tikmişdik, hamısını qırıb dağıtmışdılar. Orda 1141-ci ildən qalmış bir daş vardı, körpü kimi idi. Hansı uşaq yerimiyəndə altından keçirdirdilər. Biz gedən kimi o daşı götürüb aparıblar. Əvvəllər orda ancaq azərbaycanlılar olub, erməniləri sonradan gətirib, kəndlərə yerləşdirdilər. Kəndimizdə müşavirə idi. Qabaqcadan bizə forma gəlirdi bütün azərbaycanlılar orada olurdu. Sonra o formaları ermənicə göndərməyə başladılar. Bizdə oxuya bilmirdik. Ayağa durub iclasda dedim ki, niyə belə edirsiniz? Mənə dağın arxasını göstərdi. Sizin ta yeriniz o dağın arxasıdır. Get orda öyrən. Bütün vəzifələrdən hamını çıxardırdılar. İdarələrə gedəndə işlərimizi rüşvət almamış düzətmirdilər. İdarələrdə Qarbaçov və Heydər Əliyevin şəkli idi. Bu qaça-qaç başlayanda Heydər Əliyevin şəklini düşürtmüşdülər. hay haray saldım ki, bu dəqiqə teleqram vururam. Tez düzəldirdilər bilirdilər ki, Heydər Əliyev qoymaz, o bizim ümidgahımız idi. Heçnə götürmədən çıxmışıq ordan. Babamgil 16 nəfər olub, tək mənəm ordan sağ qalan. Gör bizim başımıza nə oyunlar açdılar. İndi ürəyim gedir Göyçə üçün. Elə gecə olmaz ki, yuxumda evimizi görmüyəm. Vətəndir, axı orada anadan olmuşam. O yurdlar bizi gözləyir. ayaqyalın gedərəm. Allah bizim şəhidlərimizə rəhmət eləsin. İlham Əliyevə cansağlığı

versin. İndiki cavanların köməkliyi ilə özlərini oda vurub torpaqlarımızı aldılar. Bu böyük şərəfdir".

❖ İrəvanda müəllim işləmiş Xasay Həsənov hələ deportasiyadan əvvəl ermənilərin yaratdığı milli ayrı-seçkilik və azərbaycanlılara qarşı təzyiqləri yaxşı xatırlayır: "Xəstəxanaya gedirdin, yaşlı adamlar bizə türküyav deyirdilər - türkdülər deyirdilər. Mən 9-cu sinifdə xəstələnmişdim erməni mənə eyni palatada qalmaq istəmirdi. Mən bu türklə qalmaram söylədi".

❖ Əslən Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Qaraqoyunlu kəndindən olan Tapdıq Fərhadoglu deyir ki, atası, atasının atası, babaları, ən azı ailəsinin 30 nəsil nümayəndələri Qaraqoyunlu kəndində yaşayıblar: "Ermənilər tez-tez kəndimizə hücum edirdi, ona görə kənddə fəvqəladə vəziyyət elan edilmişdi. Ermənilər rahatlıqla kəndlərə soxulur, kənd əhalisini təhdid edirdilər. Kəndlilər isə sadəcə ov tüfəngləri ilə özlərini, ailələrini, kəndlərini qorumağa çalışırdılar. Kəndimizdə bir yer var idi, həmin yeri "sümük tökülən" dərəsi adlandırırdılar. Həmin dərədə o qədər adam həlak olmuşdu ki, torpağı bir qarış, təxminən 20 santimetr qazanda insan skeletləri üzə çıxırdı. Buradan kənddə baş verən qırğınların miqyasını təsəvvür etmək mümkündür". Valideynlərim - atam Fərhad Quliyev, anam Kubra Quliyeva bu dünyadan kəndimizin, öz dədə-baba yurdlarının həsrəti ilə köçdü və ölənədək bu nisgil onların geridə qalan bütün həyatına, yaşayışına öz təsirini göstərdi". T.Fərhadoglu deyib ki, hərdən "Google Map"də öz kəndinə baxır, evlərinin yerini axtarır: "Evimizin yerini tapsam da, özü yer üzündən bir dəfəlik silinib".

❖ Qərbi Azərbaycandan deportasiya edilmiş, Pəmbək mahalının Hamamlı (indiki Spitak) rayonunun Saral kənd sakini Şəmsiyyə Mustafayeva uşaqlıq və gənclik illərinin həmin kənddə keçdiyini bildirib, yaddaşında qalan epizodlar, sevindirici və kədərli hallardan danışarkən deyir: "Atam həmişə bizə oxumağı öyrədirdi, oxumağa meyilliyi təbliğ edirdi və həmişə sözarası deyirdi ki, siz hələ bu ermənilərin iç üzünü görməmişsiniz. Ona görə siz mütləq oxumalısınız və oxuyandan sonra siz onların bizə qarşı olan hislərini duya bilərsiniz. İllər keçdikcə mən böyüdüm, Azərbaycan Dövlət Universitetini bitirdim, orada, öz kəndimizdə kitabxanada müdir işləyirdim və ermənilərlə əlaqəm olurdu. Bu zaman doğrudan da onların həmişə bizi aşağılamağını və ikili yanaşmalarının şahidi olurdum".

Ş.Mustafayeva özünün başına gələn hadisələrdən, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı nifrətindən bəhs edib: "Avtobuslarda həmişə bizə qarşı ikrah hissi nümayiş etdirirdilər. Ermənilər əyləşəndən sonra axırda bizə yer verirdilər. Dükanlarda, mağazalarda çətin tapılan malları ermənilər almayanadək bizə heç nə vermirdilər. Türkləri orada 2-ci, 3-cü dərəcəli adam kimi sayırdılar. 1988-ci ildə orada işləyirdim. Hadisələr baş verəndə zəlzələ oldu. Mən kişi paltarı geyinirdim ki, erməninin əlinə keçəndə qadın kimi öldürməsinlər. Mən kişi kimi ölüm".

Bu deyilənlər sadəcə bir neçə ailənin təmsalında bütöv bir mahalın ürək sözü, həsrəti, qayıdış arzusu idi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dediyi kimi: "Gün gələcək, soydaşlarımız, onların yaxınları, uşaqları, nəvələri tarixi diyarımız olan Qərbi Azərbaycana qayıdıb, orada yaşayacaqlar. Bunu deməyə əsas verən bir çox amillər var. Onlardan yəqin ki, ən önəmlisi xalqımızın tarixi yaddaşdır" [3].

ƏDƏBİYYAT

1. Milli bayram – Respublika günü münasibətilə təntənəli yığıncaqda nitqi, 27.05.1997.
2. Milli bayram – Respublika günü münasibətilə təntənəli yığıncaqda nitqi, 26.05.1996.
3. Prezident İlham Əliyev Qərbi Azərbaycanı ziyarət edən bir qrup ziyalı ilə görüşündə nitqi, 27.12.2022.
4. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycan: tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti. Bakı: 2012, 287 s.

SUMMARY

Shabnam Aliyeva

WESTERN AZERBAIJAN IS THE LAND OF ANCIENT AZERBAIJAN

Back in the 19th century, the process of repressing Azerbaijanis in their historical lands was started with the mass transfer of Armenians from the Ottoman and Iranian territories to the South Caucasus by Tsarist Russia. At the beginning of the 20th century, as a result of the purposeful ethnic cleansing and genocide policy against Azerbaijanis, our people faced severe deprivations and tragedies. In 1918-1920, hundreds of thousands of Azerbaijanis were killed, forced to leave their homelands and became refugees, and hundreds of Azerbaijani villages were wiped out. After the fall of the Azerbaijan Democratic Republic in the last century, the Armenians, who used the Sovietization of the Transcaucasia for their own dirty purposes, managed to include Zangezur and a number of other lands of Azerbaijan in the territory of the Armenian SSR with the help of the Soviet authorities in 1920. In 1948-1953, our people were deported again. Our nation has witnessed many hardships and deportations in repeated periods of history. It is clear from our recent past that in 1988-1989 another deportation of Azerbaijanis from their historical-ethnic land - Armenia took place, as a result of which 250 thousand Azerbaijanis became refugees. Unfortunately, the fact of the deportation of Azerbaijanis from the territory of the Armenian SSR in 1948-1953 has not been properly investigated in the past 50 years, and these events have not been given a legal and political assessment. After the Republic of Azerbaijan gained independence, it was possible to create an objective picture of the historical past of our people. The truths that were kept secret and banned for many years are revealed, and the distorted events get their true value. These issues are explained in the article.

Keywords: Western Azerbaijan, independent Azerbaijan, modern development, historical decisions

QƏRBİ AZƏRBAYCANDAN OLAN ALİMLƏRİN BOTANİKA ELMİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Afaq ƏLİYEVƏ

afagaliyeva100@gmail.com

ORCID iD: 0009-0009-8075-9490

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Qərbi Azərbaycandan olan və biologiya elmi sahəsində yaradıcılığı yeniliklərlə səciyyələnən iki alimin fəaliyyətindən bəhs edilir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasında botanikanın inkişafında mühüm rolları olan professorlar – Elşad Qurbanov və Elman İsgəndərin tədqiqatları və elmə gətirdiyi yeniliklər ön plana çəkilir. Onlar Azərbaycan florasını dərinlən və hərtərəfli araşdıraraq əldə etdiyi nəzəri və praktik bilgiler əsasında botanika elmi üçün dəyərli kitablar nəşr etdirmişlər. Bu ədəbiyyatlarda botanikaya dair nəzəri, praktik biliklərlə yanaşı, həmçinin bitki növlərinə aid fotosəkillər də verilmişdir. Elşad Qurbanov "Ali bitkilərin sistematikası", "Bitki ekologiyası", "Dərman bitkiləri", "Geobotanika", "Bitki morfoloqiyası", "Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı" və s., Elman İsgəndər "Azərbaycan dendroflorası" (2 cildə), "Azərbaycanın nadir ağac və kol bitkiləri", "Azərbaycanın nadir oduncaqlı bitkilərinin bioekologiyası, çoxaldılması və mühafizəsi", "Qaziantepin geofit (soğanaqlı) bitkiləri" və s. kimi fotosəkillərlə zəngin elmi ədəbiyyatlar dərc etdirməklə Azərbaycanda botanikanın inkişafında gərgin əmək sərf etmişlər. Görkəmli professor Elman İsgəndər Azərbaycan florası ilə yanaşı, Türkiyə florasında da (Qaziantep florası) tədqiqatlar aparmışdır. Azərbaycanın biologiya sahəsindəki professorları – Elşad Qurbanov və Elman İsgəndərin elmi yaradıcılığındakı bu nəzəri və praktik biliklər və fotosəkillər onların araşdırma istiqamətinin əsas göstəricisidir. Alimlərin zəhmətli araşdırmalarının nəticəsi olan ədəbiyyatları həm tədris üçün vacib material, həm də tədqiqatçılar üçün dəyərli elmi mənbədir. Məqalədə sözügedən alimlərin Azərbaycan florası mövzusunda araşdırmalarının əhəmiyyətli cəhətləri faktlarla əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *botanika, alim, tədqiqat, flora, bitki*

Giriş

Qərbi Azərbaycan – indiki Ermənistan Respublikasının əhatə etdiyi, tarixən azərbaycanlıların sıx şəkildə yaşadığı coğrafi məkandır (Şurnuxu, Gorus və Qafan kimi bir çox kəndlər həmin əraziyə daxildir) [8]. Tarixi ata-baba yurdumuz olan bu qədim məkandan olan ziyalılar Azərbaycan elminə dəyərli töhfələr vermişlər. Bu mənada, botanika elminin inkişafında professor Elşad Qurbanovun özünəxas rolu olmuşdur. Elşad Qurbanov 1951-ci ildə Zəngəzur mahalının Qarakilsə (Sisyan) rayonunun Urud kəndində anadan olub. O, 1979-cu ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin biologiya fakültəsinin botanika ixtisasını bitirib. 1984-cü ildə "Naxçıvançay hövzəsinin florası, bitkiliyi və onun fitomeliorativ əhəmiyyəti" mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edərək elmlər namizədi, 2004-cü ildə isə "Atropatan əyalətinin flora və bitkiliyi (Azərbaycan Respublikası

ərazisində)" mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə edərək biologiya elmləri doktoru elmi adını almışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü-Öməkdar elm xadimidir.

Material və metodlar. Görkəmli professorlar Elşad Qurbanov və Elman İsgəndərin elmi fəaliyyətlərindən bəhs edən məlumatlar toplanılmışdır. Həmçinin onların kitab, monoqrafiya, məqalələr və bibliografik məlumatlarından istifadə olunmuşdur.

Əldə olunan nəticələr. Professor E.Qurbanovun bioloji tədqiqatları çoxşaxəlidir. O, flora, bitkilik, geobotanika, bitki ekologiyası, aqrobiologiya sahələrini əhatə edir. Alim, əsasən, Azərbaycanın flora biomüxtəlifliyi və bitki örtüyünün öyrənilməsi istiqamətində araşdırmalar aparmışdır. Tədqiqatlarında Azərbaycan ərazisi üçün ilk dəfə olaraq "Psevdomakki" və "Səhra" bitkilik tiplərini, onların fitosenoloji xüsusiyyətlərini və bir çox bitki növlərinin yeni yayılma areallarını müəyyən etməklə Azərbaycan botanika elmini daha da zənginləşdirmişdir. Gərgin əməyi ilə seçilən E.Qurbanov Atropatan florasına aid olan 2595 bitkinin Azərbaycan və latın dillərində adlarını qeyd etmiş, 6 mindən çox herbari nümunəsi toplamışdır.

E.M. Qurbanov 446 (18 kitab, 438 məqalə) elmi əsər, 60-dan artıq tədris proqramı və metodik göstəriş, 13 müəlliflik şəhadətnaməsi və patentin müəllifidir. O, Azərbaycanın "Qırmızı Kitabı"nın (II cildlik) ikinci və üçüncü nəşrinin (2013; 2023) redaksiya heyətinin üzvü olmuşdur. Hazırda Bakı Dövlət Universitetinin professoru olan E.Qurbanov Azərbaycan florasına aid əsərləri ilə botanika elminin zənginləşməsində fəallıq göstərmişdir. Onun "Dərman bitkiləri" adlı əsəri diqqəti çəkən elmi mənbələrdən biridir. Həmin əsərdə aşağıdakı məsələlər işıqlandırılmışdır:

1. Dərman bitkilərinin toplanma, qurudulma, saxlanma qaydaları.
2. Farmokoloji aktiv maddələr.
3. Xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunan bitkilər.

Professor E.Qurbanovun "Ali bitkilərin sistematikasını" əsəri də qiymətli elmi qaynaq kimi dəyərləndirilməyə layiqdir. Burada bitki sistematikasının tarixi, ali bitkilərin ümumi xarakteristikası, sistematik kateqoriyaları, nomenklaturası, təyini, Mamırkimilər (*Bryophyta*) şöbəsi, Riniofitkimilər və ya Qıjıyabənzərlər (*Rhyniophyta* və ya *Proteridophyta*) şöbəsi, Psilotumkimilər (*Psylotophyta*) şöbəsi, Plaunkimilər (*Lycopodiophyta* və ya *Lycophyta*) şöbəsi, Buğumlular və ya Qatırquyruğukimilər (*Sphenophyta* və ya *Equisetophyta*) şöbəsi, Qıjıkimilər (*Pteridophyta* və ya *Polypodophyta*) şöbəsi, Çılpaqtoxumlular (*Pinophyta* və ya *Gymnospermae*) şöbəsi, Örtülütoxumlu və ya çiçəkli bitkilər (*Angiospermae*, *Anthophyta* və ya *Magnoliophyta*) şöbəsi, örtülütoxumlu bitkilərin xarakteristikası, mənşəyi, sistematikada qəbul olunmuş müasir baxışlar sistemi, birləpəlilər sinfi, ikiləpəlilər sinfinə aid olan sıralar, fəsilələr haqqında əhatəli məlumatlar və bir sıra növlərin fotosəkilləri verilmişdir [Qurbanov, 2009, 420 s.].

E.Qurbanov Naxçıvançay hövzəsinin bitki aləmi, bitki ekologiyası, bitki morfologiyası, geobotanika üzrə tədqiqatlar aparmış və toplanılmış məlumatları kitab şəklində nəşr etdirmişdir.

Qərbi Azərbaycandan olan alimlərdən biri də professor Elman İsgəndərdir. O 1955-ci il aprel ayının 5-də Ermənistan SSR Amasiya rayonunun Balıqlı kəndində anadan olmuşdur. 1973-cü ildə Kirovabad Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki Gəncə Dövlət

Universiteti) kimya-biologiya fakültəsinə daxil olmuş və 1978-ci ildə oranı fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1989-cu ildə "Qafqaz florasına aid nadir və nəsli kəsilməkdə olan ağac-kol bitkilərinin Abşeronda bioekoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi" mövzusunda dissertasiya işini müdafiə etmiş və biologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almışdır. 2012-ci ildə "Azərbaycanın nadir və nəsli kəsilməkdə olan oduncaqlı bitkilərinin in situ və ex situ şəraitində bioekoloji xüsusiyyətlərinin, reproduksiya və repatriasiyasının elmi əsasları" mövzusunda dissertasiya işini müvəffəqiyyətlə müdafiə etmiş və biologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsinə layiq görülmüşdür. Görkəmli alim beynəlxalq təcrübələrin iştirakçısı olmuş və bir sıra beynəlxalq layihələrə imza atmışdır [6].

Azərbaycan florasına aid nadir və nəsli kəsilməkdə olan ağac və kol bitkilərinin bioekoloji xüsusiyyətləri, introduksiya, morfogenezi, reproduksiya və reintroduksiya in situ və ex situ şəraitində müqayisəli şəkildə tədqiq etmiş, həmin bitkilərin areallının kiçilmə səbəblərini aşkar edərək onların təhlükə kateqoriyalarını müəyyənləşdirmiş və mühafizə olunmaları üçün təkliflər vermişdir. E.İsgəndər yaşıllaşdırma üçün perspektivli növləri aşkar edərək, istifadəsi üçün təkliflər hazırlamışdır. İlk dəfə Abşeron şəraitində ağac və kol bitkilərinin introduksiyaının perspektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün şkala hazırlanmışdır.

E.İsgəndər çox sayda elmi əsərin (7 kitab, 62-si xaricdə, 10-u beynəlxalq bazalarda referatlaşdırılan və indeksləşdirilən jurnallarda və s. əsərlər) müəllifidir. Alim Azərbaycan florası ilə yanaşı, həm də Türkiyənin Qaziantep bölgəsinin florasında tədqiqatlar aparmışdır. Elman İsgəndər Qaziantepin bitkiləri, xüsusən geofitlərini də araşdırmışdır [İsgəndər, 2010, 178 s.]. Alimin tədqiqatları botanikanın dendrologiya bölməsini də əhatə edir. O, Azərbaycanın dendroflorasını tədqiq edərək, əldə etdiyi məlumatlar əsasında iki cildlik kitab hazırlamışdır. Həmçinin Azərbaycanın nadir oduncaqlı bitkiləri, onların bioekologiyası, çoxaldılması və mühafizəsi istiqamətində araşdırmalar aparmış və kitab nəşr etdirmişdir.

Müzakirə. Qərbi Azərbaycandan olan Elşad Qurbanov və Elman İsgəndər kimi görkəmli alimlərin elmi yaradıcılığı Azərbaycan elminə xeyli dərəcədə fayda vermişdir. Hazırda onların elmi araşdırmaları əhəmiyyətini qoruyub saxlayır bu sahədə çalışanlar - təhsil alan tələbələr, doktorantlar, müəllimlər üçün gərəkli məlumat mənbəyidir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsgəndər, E. Azərbaycanın nadir ağac və kol bitkiləri, Bakı: Elm, 2014 373 s.
2. İsgəndər, E. Azərbaycanın nadir oduncaqlı bitkilərinin bioekologiyası, çoxaldılması və mühafizəsi, Bakı: Elm, 2014, 256 s.
3. İsgəndər, E. Gaziantepin Geofit (Soğanaqlı) bitkiləri, Gaziantep, Şəhirkamil Bələdiyyəsi, Kültür yayınları, 2010, 178 s.
4. Qurbanov, E.M., Ali bitkilərin sistematikası, Bakı: "Bakı universiteti" 2009, 420 s.
5. Qurbanov, E.M. Dərman bitkiləri. Bakı: "Bakı universiteti", 2009, 356 s.
6. <https://bakubotanicalgarden.az/page/18>
7. <https://science.gov.az/az/forms/chlenyikorrespondentyi/1288>
8. https://az.wikipedia.org/wiki/Q%C9%99rbi_Az%C9%99rbaycan

SUMMARY

Afag Aliyeva

THE ROLE OF SCIENTISTS FROM WEST AZERBAIJAN IN THE DEVELOPMENT OF BOTANICAL SCIENCE

The article talks about the activities of two scientists from Western Azerbaijan whose creativity in the field of biological science is characterized by innovations. In this regard, the researches and innovations brought to science by professors Elshad Gurbanov and Elman Iskandar, who played important roles in the development of botany in the Republic of Azerbaijan, are brought to the fore. They have published valuable books for botanical science based on the theoretical and practical knowledge obtained by deeply and comprehensively researching the flora of Azerbaijan. In addition to theoretical and practical knowledge of botany, photographs of plant species are also provided in these literatures. Elshad Gurbanov "Systematics of Higher Plants", "Plant Ecology", "Medicinal Plants", "Geobotany", "Plant Morphology", "Red Book of the Republic of Azerbaijan", etc., Elman Iskander "Dendroflora of Azerbaijan" (in 2 volumes), "Azerbaijan's rare tree and shrub plants", "Bioecology, propagation and protection of rare woody plants of Azerbaijan", "Geophyte (bulb) plants of Gaziantep" etc. by publishing scientific literature rich in photographs such as Prominent professor Elman Iskander conducted research on the flora of Azerbaijan as well as the flora of Turkey (the flora of Gaziantep). These theoretical and practical knowledge and photos of the scientific creativity of Azerbaijan's professors in the field of biology - Elshad Gurbanov and Elman Iskander - are the main indicator of their research direction. The literature, which is the result of painstaking research of scientists, is both an important material for teaching and a valuable scientific resource for researchers. In the article, the important aspects of the research of the mentioned scientists on the flora of Azerbaijan are substantiated by facts.

Keywords: botany, scientist, research, flora, plant

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMİKASINDA ÇƏMBƏRƏK VƏ ƏMİRXEYİRİN YERİ

Vəfa İSGƏNDƏROVA

vafa1.aslan@gmail.com

ORCID iD: 0000-0002-4167-7531

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Toponimika interdisiplinar bir sahə kimi özündə tarix, coğrafiya, dilçilik, etnoqrafiya kimi müxtəlif sahələri birləşdirir və hər bir xalqın tarixi keçmişini, mədəniyyətini öyrənmək üçün əvəzsiz rol oynayır. Araşdırmalara görə, Azərbaycanda 25-30 milyondan çox toponim vardır. Onlardan bir çoxu məhz Qərbi Azərbaycanın ərazisinə düşür. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri həmin torpaqların Azərbaycanın tərkib hissəsi olmasının, həmin ərazilərdə türklərin yaşamasının bariz göstəricisidir. Təqdim edilən məqalədə Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin ikisindən, Çəmbərək rayonundan və ona daxil olan Əmirxeyir kəndindən və onların etimologiyalarından söhbət açılır.

Açar sözlər: *toponimika, oykonimika, fauna, türk-oğuz yurdu, orooykonimika*

Giriş

Toponimika bir sıra elmlərin, coğrafiyanın, tarixin və dilçiliyin qovuşmasında yaranan müstəqil bir elm sahəsidir. Əhalinin bu və ya digər ərazilərdə məskunlaşması haqqında təsəvvür yaradır və landşaftın müxtəlif komponentləri ilə bağlı lakonik məlumat verir.

Azərbaycan ərazisindəki toponimlərin tədqiqindən məlum olur ki, bəzi coğrafi adlar xalq, etnik qrup, qəbilə, tayfa, nəsil adlarını, bir qismi baş vermiş hansısa tarixi hadisələri əks etdirməsinə görə, bəziləri kənd, şəhər, qala, mədəniyyət mərkəzlərinin, bir hissəsi dərə, təpə, dağ, çay, göl adını daşmasına, bir qrupu görkəmli dövlət xadimlərinin, alimlərin, yazıçıların, şairlərin, xalq qəhrəmanlarının xatirəsini əbədləşdirmək məqsədilə yaranmışdır [N.G.Məmmədov: 2007, 5].

Təxmini aparılmış toponimik hesablamalara görə, Azərbaycandakı toponimlərin sayı makro, mezo və mikro coğrafi adlar olmaqla, 25-30 milyondur [N.G.Məmmədov: 2007, 4].

Dünya toponimikasının ən nadir, eyni zamanda ən spesifik səhifələrindən biri Ermənistandakı Azərbaycan toponimləri və onların taleyi ilə bağlıdır. Ermənistanda Azərbaycan toponimlərinə qarşı siyasi kampaniya ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş və hazırda Ermənistanda Azərbaycan toponimlərinin kökü kəsilmişdir. Azərbaycanın tarixi İrəvan bölgəsində 1918-ci ildə Ermənistan dövləti yaradıldıqda buradakı toponimlərin böyük əksəriyyəti Azərbaycan mənşəli olub. 1920-ci ildə Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, Sovet Rusiyasının dəstəyilə onun ərazisi Azərbaycan torpaqları hesabına genişləndirilmiş, nəticədə orada Azərbaycan

mənşəli toponimlərin sayı yenidən artmışdır. Ermənistanda həyata keçirilən erməniləşdirmə siyasəti daxilində Azərbaycan mənşəli yer adlarının dəyişdirilməsi məqsədyönlü dövlət siyasətinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat xülasəsi

Toponimika sahəsini dünyada və ölkəmizdə araşdıran mütəxəssislərin sayı çoxdur. Müasir Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan toponimləri barədə qədim Roma-yunan, sasanilər, ərəb və digər mənbələrdə məlumatlar vardır. Müəyyən dərəcədə bütün yaşayış məskənlərini qeydə alan daha mükəmməl mənbələrə isə əsasən XVI əsrin sonlarından təsadüf edilir. İndiki Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin izahına Avropa tədqiqatçıları da diqqət yetirmişlər.

Təxminən yüz il sonra İrəvan ərazisindəki toponimik vəziyyəti sənədləşdirən yeni bir mənbə də olmuşdur. Bu İ.Şopenin 1829-cu il aprel-1832-ci ilin mayında tərtib etdiyi İrəvan əyalətinin kameral təsviridir. Burada əsasən Rusiya işğalından sonra Azərbaycanın tarixi İrəvan xanlığının idarə sistemi haqqında məsələlər yer tapmışdır [İ.Şopen: 1852, 386]. Ümumən, indiki Ermənistan ərazisindəki toponimlərin tədqiqi sistemli şəkildə XIX əsrdən başlayır. Ərazinin türk mənşəli toponimlərinin ilk izahına İ.Şopenin yuxarıda göstərilən əsərində rast gəlirik. Bu əsərdə əksini tapan indiki Ermənistanın ərazisindəki toponimlərin, demək olar ki, hamısı türk mənşəlidir. O, bu toponimlərin semantikasını ilə bağlı etimoloji təhlil aparmamış, həmin toponimləri rus dilinə tərcümə edərək izah etmişdir. İ.Şopen Qərbi Azərbaycanın toponimlərinin izahında xalq etimologiyasına, təsviri izahlara üstünlük vermiş, elmi faktlara istinad etməmişdir. Bu baxımdan ərazidəki Qanlı Allahverdi, Gümüşlü, Kömürlü dağ, Qarasu, Axuryan çayı, Erivan//Эриван, Oxçaberd, Baş Abaran, Bicni və s. toponimləri düzgün izah etməmişdir [Bayramov: 2002, 7].

P.Woodman toponimika və kimlik arasında daxili əlaqə haqqında araşdırma aparmışdır (16). D Light, I Nicolae, B Suditu və GeoJournal toponimikanın vacibliyindən yazmışdır. Tjeerd Tichelaar toponimika və dil haqqında araşdırma aparmışdır [17]. Rusiya toponimistlərindən isə akademik N.İ.Nadejdin, professor V.A.Hiçkevich, E.M.Murzayev, professor N.A.Nikonov, professor B.A.Serebrennikov, professor O.F.Molganova, professor A.K.Matveyev, V.A.Lutchkeviç məşhur olmuşlar.

Bəzi mütəxəssislər qeyd edirlər ki, H.M.Mamayevin hazırladığı vəsaitlər Azərbaycanda yer adlarının tədqiqinə dair ilk nümunələrdəndir. O, yaşayış məntəqələrinin adlandırılması, toponimlərin dəqiqləşdirilməsi, yer adlarının dəyişdirilməsinin hüquqi əsasları, adların transkripsiyası və sairə məsələlərə toxunmuşdur.

XX əsrin 50-ci illərinin ortalarından başlayaraq, Azərbaycanın tarixçi-alimlərindən Z.M.Bünyadov, S.B.Aşurbəyli, K.H.Əliyev, Y.B.Yusifov, S.K.Kərimov, S.Əliyarlı və başqaları öz araşdırmalarında Azərbaycanın çoxsaylı toponimlərinin mənşəyi və inkişafı barədə dəyərli fikirlər irəli sürmüşlər.

Sözügedən sahəni ümumən araşdıran yerli mütəxəssislərdən akademik Budaq Budaqov, M.H.Baharlı, Məmmədov H, AMEA-nın müxbir üzvü professor Afad Qurbanov professor Səyyarə Mollazadə, Lalə Quliyeva, professor Tofiq Əhmədov, professor Məsud Məmmədov, Qiyasəddin Qeybullayev, Sitara Mirmahmudovanın adlarını xüsusi vurğulamaq gərəkdir. Y.Cəfərli "Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə" monoqrafiyasında bəzi coğrafi adların, toponimlərin izahını vermişdir. İbrahim Bayramov,

Əziz Ələkbərli, Könül Səmədova isə əsasən Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərini araşdırmışlar.

Son illərdə Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli tam onomastikonun bərpası və yaradılması istiqamətində prof. Həsən Mirzəyevin tədqiqatları qiymətlidir. Bu tədqiqatlarda kənd və daha kiçik yaşayış məntəqələri daxilindəki onimlər qruplaşdırılır, onların böyük hissəsi qeydə alınır.

Toponimika və onun spesifik sahələri

Toponimlər 1) şəxs adları; 2) tayfa, nəsil adları; 3) coğrafi obyektin relyefi; 4) su obyektlərinin adı; 5) ərazinin flora və faunası; 6) ərazidə yaşayan heyvan adları; 7) yaşayış məntəqəsinin əlaməti və təbii şəraiti əsasında yaranır.

Oykonimlər toponimlərin əsas növlərindən biri olmaqla, xüsusi lay təşkil edir, həm də geniş və əhatəliliyi ilə diqqəti daha çox çəkir. Onların növlərindən biri də etnonimlər əsasında yaranan etnooykonimlərdir. Yəni hər bir etnos (tayfa, qəbilə, xalq) hansı əraziyə qədəm qoyursa, orada yaşayırsa, həmin yerə öz adını verir. Digər növü isə orooykonimlərdir. Oros (dağ), onim (ad) sözlərindən əmələ gəlib.

A.Juçkeviç isə bu fikirdədir ki, toponimlər morfoloji cəhətdən sadə, düzəltmə və mürəkkəb adlara bölünməlidir [Cəfəri: 2014, 86-88]. Quruluşca düzəltmə olan toponimlər sadəyə nisbətən çoxluq təşkil edir. İstər düzəltmə etnotoponimlərin, istərsə də etnotoponim olmayan düzəltmə toponimlərin düzəlməsində oxşar ünsürlər iştirak edir [Səmədova: 2008, 103].

Əmirxeyir və Çəmbərək toponimləri

Azərbaycan toponimlər sistemində xüsusi yer tutan Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Bu toponimlərin formalaşması tarixən bu ərazidə yaşayan şəxslərin, türk tayfalarının adını, coğrafi obyektini, flora və faunasını özündə əks etdirir.

Qərbi Azərbaycanın yer adlarından biri olan Əmirxeyir də məhz orooykonim kimi səciyyələndirilir. XVIII əsrin 30-cu illərinə kimi Gəncə xanlığına, XX əsrin 20-ci illərinə kimi Gəncə quberniyasının Qaza qəzasına, hazırda isə Çəmbərək (Krasnoselo) rayonuna daxildir. Kənd 1831-1919-cu illərdə Gəncə quberniyasının Qaza qəzasının Gölkənd kəndinin inzibati ərazisinə daxil idi. 31 dekabr 1937-ci ilə kimi Dilican rayonunun tərkibində olmuşdur. Kəndin adı 1991-ci ildə Ermənistan prezidentinin fərmanı ilə dəyişdirilib Kalavan qoyulmuşdur. Kənddə 1897-ci ildə 161 nəfər, 70-ci illərdə 720 nəfər, 1987-ci ildə 500 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1919-cu ilin martında kəndin əhalisi erməni təcavüzünə məruz qalaraq qırğınlarla deportasiya olunmuş, sovet hökuməti qurulandan sonra isə geri qayıtmışdır [Bayramov: 2002, 146].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Əmirxeyir kəndini Göyçə mahalına aid edərək yazmışlar ki, bu kəndlə XIX əsrin II yarısında Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilən Amirxeyir kənd adı ilə eynidir, sadəcə rus dilində olan yazılış formasıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, Əmirxeyir toponimi Əmir şəxs adı ilə türk dilində "dimdik qaya", "yalçın qaya" mənasında işlənən kayır, kair, xayr sözünün əsasında formalaşmışdır. Kair sözünə Buxaranın ətrafında yerləşən Besikair toponimində rast gəlmək olur. Toponimin ikinci komponenti olan xeyir kayır, kair, xayr sözünün fonetik variantıdır. Kəndin adı ilə

yerləşdiyi relyef bir-birini tamamlayır (Budaqov: 2005, 187). XIX əsrin ikinci yarısında Qaza qəzasında da Əmirxeyir adlı kənd olmuşdur. Toponimlərdəki "bəy", "xan" ("əmir") sözləri həmin ərazilər və konkret şəxslər, idarəçilər arasında tarixi sahiblik və mənsubluq münasibətlərini ifadə edir.

Əməkdar elm xadimi Budaq Budaqovun yazdığına görə, Çəmbərək Gəncə quberniyasının Qazax qəzasında kənd adıdır. 1937-ci ildə XI Qızıl Ordunun şərəfinə Krasnoselo adlandırılmışdır. Azərbaycan dilində çəmbərək "dağ döşündə böyük hamar yer" deməkdir. Eyni zamanda B.Budaqov eyni adda Vedibasər mahalında kənd adının olduğunu da təqdim edərək söyləmişdir ki, Kiçik Qafqaz sıra dağlarında Çəmbərək aşırımı olmuşdur və keçmişdə ora maldar ellərin yaylaq yeri olmuşdur [Budaqov; Qeybullayev: 1998, 421]. Budaq Budaqovun tədqiqatlarında Əmirxeyir Göyçə mahalında kənd kimi göstərilmişdir. Etimologiyası "əmir" – şəxs adı və kair türk dillərində vadinin suvarılan hissəsi sözlərindən ibarətdir. Əmirxeyir Gəncə quberniyasının Qazax qəzasının Çəmbərək rayonunda kənd adıdır. Rayon mərkəzindən 20 km. Şimal-Qərbdə dağlıq, meşəlik ərazidə yerləşir. Erməni mənbələrində də kəndin adı Əmirxer, Əmirxeyir, Əmirxir formalarında işlənir. Erməni mənbələrində Yuxarı Çəmbərək formasında qeyd edilir [Budaqov; Qeybullayev: 1998, 253]. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğətində də Çəmbərək sözünün etimologiyasına yer verilmişdir. Bir sözlə, etnotoponimin fərqləndirici əlamət bildirən yuxarı sözündən Azərbaycan dilində şam ağacının adını bildirən çam sözü ilə baraq türk etnonimindən əmələ gəlmişdir.

Əziz Ələkbərli Ermənistanda türk mənşəli toponimlərin müxtəlif prinsiplər əsasında dəyişdirilməsini faktlar əsasında şərh etməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, Ə.Ələkbərlinin təklif etdiyi prinsipləri belə qruplaşdırmaq mümkündür: 1) siyasi motivləşdirmə yolu ilə toponimin dəyişdirilməsi; 2) yeni tarixə və mədəniyyətə istinadla toponimin dəyişdirilməsi; 3) tərcümə yolu ilə dəyişdirmə; 4) fonetik uyğunlaşdırma yolu ilə dəyişdirmə; 5) qədim adın izini itirmək məqsədilə dəyişdirmə [Ələkbərli: 2020, 15]. Ümumiyyətlə, araşdırıcının "Qədim türk-oğuz yurdu – Ermənistan" əsərində yazdığına görə, türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsinin səkkiz prinsip vardır [Ələkbərli: 1994, 16].

Azərbaycanlılar ta qədimdən XX əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərin əvvəllərinə qədər indiki Ermənistan ərazisində yaşamışlar. Bu torpaq Azərbaycan türklərinin ata-baba yurdlarıdır. Onlar zaman-zaman erməni təcavüzünə məruz qalaraq deportasiyaya olunmuşlar. Təkcə XX əsrdə dörd dəfə (1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, 1988-1991) azərbaycanlılar indiki Ermənistan ərazisindən – tarixi-etnik torpaqlarından qırğınlarla deportasiya olunmuş, soyqırımına məruz qalmışlar. Kərim Şükürovun fikrincə, müasir Ermənistanda mövcud olmuş Azərbaycan toponimləri ilə Azərbaycan ərazisindəki toponimlər vahid sistem təşkil edir [19].

Nəticə

Dünya toponimikasının ən nadir, eyni zamanda ən spesifik səhifələrindən biri Ermənistandakı Azərbaycan toponimləri və onların taleyi ilə bağlıdır. Həm adları çəkilən, eyni zamanda digər türkmənşəli toponimlərdən də görünür ki, indiki Ermənistan Respublikasının ərazisi qədim Oğuz yurdu tarixi torpaqları olmuşdur. Bu torpaqlar Azərbaycandan mərhələ-mərhələ qoparılarq qondarma erməni respublikası yaradılmış və bu gün xalqımız üçün yad, əlçatmaz, ün yetməz bir yerə çevrilmişdir. Həmin vaxtdan da

ermənilər təkzibedilməz yer adlarımızı dəyişdirərək erməni mənşəli adlarla əvəz etmiş, Azərbaycan türklərinin bu ərazidəki izlərini tarixdən silməyə çalışmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova, M.Ə., Bəndəliyev, N.S., Məmmədov, X.H. Böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsinin toponimiyası. Bakı: Elm, 1993, 196 s.
2. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri, Bakı: Elm, 2002, 346 s.
3. Budaqov, B. Türk uluslarının yer yaddaşı. – Bakı: Elm, 1994, 272 s.
4. Budaqov, B., Qeybullayev, Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 452 s.
5. Budaqov, B. Qərbi Azərbaycan toponimlər sistemi. Bakı: 2005, 436 s.
6. Cəfərli, Y. Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə. Bakı: Elm və təhsil. 2014, 386 s.
7. Ələkbərli, Ə. Qədim türk-oğuz yurdu- Ermənistan. Bakı: Sabah, 1994, 208 s.
8. Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanda soyqırma məruz qalmış toponimlərimiz, Bakı: Elm və təhsil, 2020
9. Qeybullayev Q. Toponomiya Azerbaydjana (istoriko-etnoqrafiçeskoye issledovaniye), Baku: Elm, 1986
10. Mirzəyev, H.İ. Aşıq poeziyasında işlənən etnonimlərə dair//Azərbaycan onomastikası problemləri. – Bakı: ADPU nəşri, 198, Bakı: Nurlan, 2008
11. Məmmədov, N.G. Toponimika, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2007, 408 s.
12. Səmədova, K. Qərbi Azərbaycan etnotoponimlərinin arealları, Bakı: Nurlan, 2008, 152 s.
13. Mirmaxmudova, S. Azerbaydjanskiye oykonimi v Armenii i politika ix armenizatsii, İzdatelskiy dom TEAS Pres, Baku: 2015
14. Şopen, İ. İstoriçeskiy pamyatnik sostoyaniya Armyanskoy oblasti v epoxu yeya prisoyedineniya k Rossiyskoy imperii, İmperatorskaya Akademiya Nauk, Sankt-Peterburq: 1852
15. Şyukurov, K., Azerbaydjan v sisteme mejdunarodnix otnoşeniy. Dokumenti i materialı 1648- 1991, Baku: Elm, 2020
16. https://scholar.archive.org/work/4hh224qrorcaxo3bcqycxfgdp4/access/wayback/https://geografie.uvt.ro/wp-content/uploads/2015/06/06_ARTICOL_WOODMAN.pdf
17. https://mdgs.un.org/UNSD/geoinfo/UNGEGN/docs/Training/2002-Netherlands/03_TICHELAAR_Toponymy%20and%20language.pdf
18. <https://journals.openedition.org/echogeo/20760>
19. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1977580>

SUMMARY

Vafa Iskandarova

THE LOCATION OF CHAMBARAK AND AMIRKHEIR IN THE TURKIC- ORIGIN TOPONYMIC OF WESTERN AZERBAIJAN

As an interdisciplinary field, toponymy combines various fields such as history, geography, linguistics, ethnography, and plays an indispensable role in studying the history and culture of each nation. According to research, there are more than 25-30 million toponyms in Azerbaijan. Many of them fall on the territory of Western Azerbaijan. Toponyms of Turkish origin in Western Azerbaijan are a clear indication that those lands are part of Azerbaijan and that Turks live in those areas. The presented article talks about two toponyms of Turkic origin of Western Azerbaijan, Chambarak and Amirkheir, which is part of it, and their etymologies.

Keywords: *toponymy, oykonymy, fauna, Turkic-Oghuz land, oroykonymy*

РЕЗЮМЕ

Вафа Искандарова

РАСПОЛОЖЕНИЕ ЧАМБАРАКА И АМИРХЕИРА В ТОПОНИМИКЕ ТЮРКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Как междисциплинарная область топонимика объединяет различные области, такие как история, география, лингвистика, этнография, и играет незаменимую роль в изучении истории и культуры каждого народа. По данным исследований, в Азербайджане насчитывается более 25-30 миллионов топонимов. Многие из них приходятся на территорию Западного Азербайджана. Топонимы турецкого происхождения в Западном Азербайджане являются четким указанием на то, что эти земли являются частью Азербайджана и что на этих территориях проживают турки. В представленной статье говорится о двух топонимах тюркского происхождения Западного Азербайджана, Чамбарак и Амирхейр, входящих в его состав, и их этимологиях.

Ключевые слова: *топонимия, ойконимия, фауна, тюрко-огузская земля, оройконимия*

QƏRBİ AZƏRBAYCAN SOYDAŞLARIMIZDA HƏRBİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK RUHU

Pərviz ALLAHVERDİYEV

pervizallahverdiyev06@gmail.com

ORCID iD: 0009-0000-1962-8824

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycanın bütün diyarları kimi, Qərbi Azərbaycan torpaqları da vətənpərvər oğullar yetişdirmişdir. Baxmayaraq ki, bütöv Azərbaycandan ayrı düşmüş, öz ağrı-acısı ilə hər zaman bizləri səsləyən əzəli torpaqlarımız hal-hazırda düşmən taptağında olsa da, Azərbaycan Respublikasının Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi, uzaq siyasəti ordumuzun və xalqımızın birliyi nəticəsində Göyçə mahalını da, Zəngəzur mahalını da azad edəcəyik. Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycandakı hakimiyyət illərində isə yüksək mövqe tutan ordumuz Qarabağ torpaqlarını azad edib böyük qayıdış etdiyi kimi, Qərbi Azərbaycan torpaqlarını da düşməndən azad edib böyük qayıdış edəcəyik. Buna bizim yetişən gənc vətənpərvərlərin, ürəyi, qəlbi hər zaman vətən eşqi ilə döyünən, bir yumruq kimi birləşən xalqımızın möhkəm iradəsi sayəsində nail olacağıq.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Göyçə mahalı, Zəngəzur mahalı, İrəvan xanlığı, vətənpərvərlik*

Qərbi Azərbaycan əzəli Azərbaycan torpaqlarıdır.

Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşında və milli mənəvi şüurunda tarixi yurd-yuvamız olan Qərbi Azərbaycan torpaqlarının xatirəsi hər zaman yaşayır. Bu torpaqlarda yaşayan azərbaycanlılar hər zaman öz vətəninə, elinə və obasına bağlı olublar. İndi Ermənistanın əlində olan Göyçə mahalı, Zəngəzur mahalı, İrəvan xanlığı da Azərbaycan torpaqları olubdur. Biz yaxşı bilirik ki, vaxtı ilə çar Rusiyası tərəfindən bizim torpaqlarda ölüm-dirim savaşı çıxaran, üsyanlar və soyqırımlar törədərək Qərbi azərbaycanlıları öz dədə-baba torpaqlarından didərgin salan erməni daşnakları bu gün də öz çirkin niyyətlərindən əl çəkmirlər. Bu gün Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi ərazi 180 il bundan əvvəl Azərbaycan torpaqlarında yaranıb. Üstündən on illiklər, əsrlər keçməsinə baxmayaraq, qəlbi hər zaman öz ana vətəni ilə döyünən Qərbi azərbaycanlı soydaşlarımız daima nə vaxtsa ata-baba yurdlarına böyük qayıdış edəcəklərinə ümid bəsləyirlər. Ali Baş Komandanımızın xarici və daxili siyasəti sayəsində biz vətənpərvər Qərbi azərbaycanlılar ilə birlikdə mənfur düşmənin söküb apardığı, dağıdıb yıxdığı Zəngəzuru, Göyçə mahalını Laçın kimi, Şuşa kimi dirçəldəcəyik.

Bu torpaqlarda yetişən vətənpərvər vətəndaşlar torpaqlarından didərgin düşməməsi üçün nə qədər çaba göstərsələr də, xarici havadarlarının hesabına üstün gələn mənfur düşmən erməni daşnaklarının öhdəsindən gələ bilmədilər. Əsrlər boyu əmək-ətək çörəyimizi yeyən, ocağımızın başında qızıışan erməni terrorçuları zaman-zaman özlərinə yer edərək bizə qənim kəsildilər.

"Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələrinin bir hissəsi bu gün Qərbi Azərbaycan adlandırdığımız indiki Ermənistan ərazisindədir. Lakin təəssüf ki, bu abidələr tədqiqatçılarımız tərəfindən vaxtında öyrənilməmiş və bundan istifadə edən həmin əraziyə gəlmə ermənilər o abidələrin bir hissəsini məhv etmiş, bir hissəsini isə erməniləşdirməyə çalışmışlar. Lakin daşlara yazılmış yaddaşı pozmaq və ya dəyişmək yadellilərə heç də həmişə nəsisb olmamışdır. Dünya bilməlidir ki, "qədim erməni mədəniyyəti" deyilən bir anlayış kökündən uydurmadır və Qərbi Azərbaycan ərazisindən tapılıb dünya ictimaiyyətinə sınıran bütün yeraltı və yerüstü maddi mədəniyyət nümunələri əslində Azərbaycan xalqına məxsusdur" [6. s.124].

Ulu Öndər Heydər Əliyevin və Ali Baş Komandan İlham Əliyevin ordu siyasəti və hərbi vətənpərvərliyi

Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanda birinci dəfə hakimiyyətə gəlişi ilə Azərbaycanda vətənpərvərlik və hərbi vətənpərvərlik hisslərinin yüksəldilməsi üçün layiqli addımlar atmışdır. Heydər Əliyev hələ o zamanlar SSRİ-nin dağılacağını qabaqcadan görürdü və buna görə də bu böyük dövlətin tükənməz sərvətindən istifadə edərək öz Vətəninə - doğma Azərbaycanı daha da inkişaf etdirməyə çalışırdı. Bunun üçün hər şeydən öncə, güclü və müasir kadr ordusu yaratmaq lazım idi. Vətənin zabıt kadr sarıdan geriliklərini hamıdan yaxşı görən Heydər Əliyev bu sahəyə xüsusi diqqət yetirir, gənc mütəxəssislər hazırlanması işini öz şəxsi nəzarəti altında saxlayırdı. Hər il SSRİ-nin qabaqcıl ali təhsil müəssisələrinə, özü də nadir ixtisaslara, bir ali məktəbin qəbulu qədər tələbə göndərməyə, bununla da XXI əsrin Azərbaycanı üçün güclü zabıt kadr potensialı yaratdı. Hələ o zaman Azərbaycana başçılıq edən Heydər Əliyev hərbi təhsilə xüsusi diqqət yetirirdi. N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində orta təhsil müəssisələri üçün hərbi rəhbərlər hazırlayan "İbtidai hərbi və fiziki təlim müəllimi" ixtisası üzrə xüsusi fakültə və hərbi kafedra, C.Naxçıvanski adına hərbi təmayüllü məktəbin açılmasına nail oldu. SSRİ-nin ali hərbi məktəblərinə yüzrlərlə azərbaycanlı göndərtirdi, təyyarəçilər hazırlanmasını diqqət mərkəzində saxlayırdı, hətta kosmonavtlar dəstəsinə azərbaycanlıların daxil edilməsinə çalışırdı. Bakı Ali Birləşmiş Ümumqoşun Komandirləri məktəbinə hər il qəbul olunan kursantlardan azərbaycanlıların nə qədər olduğu ilə xüsusilə maraqlanır, azərbaycanlı gənclərin bu hərbi məktəbə qəbulunun miqdarının artması üçün daim iş aparırdı [2. s.252-253].

Ulu Öndər Heydər Əliyev zabıt kadr ehtiyatlarının yaradılması ilə Birinci Qarabağ müharibəsi illərində, Zəngəzur mahalında və digər Qərbi Azərbaycan torpaqlarında gedən qanlı döyüşlər zamanı öz sinəsini qabağa verərək vətənpərvərlik göstərmiş, son damla qanına qədər vuruşaraq şəhidliyə ucalmış vətənpərvər vətəndaşların sayı da az deyildi.

Azərbaycan yağı düşmənlərini bütün yuxarıda göstərilənlərdən daha çox narahat edən budur ki, belə ağır problemləri olan Azərbaycan xalqının başında qüdrətli bir siyasətçi, düşmənlərinin min bir hiyləsindən, məkrli oyunlarından asanlıqla baş çıxaran, onları aramsız olaraq dolaşdırdıqları siyasət kələfinin ucunu əldən verməyən, siyasi dühası ilə on illəri, yüz illəri qabaqlayan, qalın-qalın siyasət divarlarının arxasında nələr baş verdiyini ovucunun içi kimi görən Heydər Əliyev durur.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycan müstəqilliyinə qənim kəsilmiş, xalqımızı dəfələrlə qan içərisində boğmuş ənənəvi düşmənlərimizin, onların bitib-tükənməyən məkr, hiylə və ən müasir silahlarının qarşısında məhz Heydər Əliyev şəxsiyyəti duruş gətirə bildi.

Azərbaycanda hakimiyyətə ikinci dəfə qayıdan Ulu Öndər Heydər Əliyevin qarşısına qoyduğu yeganə məqsəd Qarabağ torpaqlarını, Qərbi Azərbaycan torpaqlarını işğaldan azad etməkdən ibarət idi. Bu siyasəti həyata keçirməyə ömür çatmasa da, Ulu Öndərin təşəbbüsü, diqqət və qayğısı sayəsində ele bir güclü ordu formalaşdırıldı ki, biz bu gün Qarabağ torpaqlarının azad olunması ilə bərabər, Qərbi Azərbaycan torpaqlarımıza - Zəngəzur mahalına, İrəvan xanlığına, Göyçə mahalına və s. yerlərə böyük qayıdış edərək dədə-baba torpaqlarımızda yaşayıb yenidən yaradacağıq. Qərbi Azərbaycan torpaqlarına qayıdışın əsasında Azərbaycan vətənpərvərliyi durur. Əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan ordu quruculuq işləri sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrimizin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev tərəfindən inkişaf etdirilərək yüksək nöqtəyə çatdırılması həyata keçirilmişdir.

Qəlbləri daim Qərbi Azərbaycan ilə döyünən bu diyarın, bu elin sənət adamları, qəhrəmanları öz yazı, əsər, mahnı, çıxış və nitqlərində bir gün böyük köç şəklində Qərbi Azərbaycan elinə qayıtmaları onların nə qədər vətənpərvər, nə qədər öz yurd yuvasından yana darıxdıqlarını göstərmiş olur. Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycandakı hakimiyyəti illərinə diqqət etdikdə görürük ki, hansı sahədə olursa-olsun, orada görülmə işlərin əsas hissəsini xalqın, dövlətin, insanlığın, vətənin naminə həyata keçirildiyinin şahidi olmuş olarıq.

Ulu Öndərin həyata keçirdiyi ordu siyasətinin əsasını hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi təşkil edirdi. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Milli ordu sıralarında fərariyyənin aradan qaldırılması;
- Orta ümumtəhsil müəssisələrində ibtidai hərbi hazırlıq dərslərinin layiqincə tədrisinə geniş imkan yaradılması;
- Hərbi hissələr ilə məktəbin birgə işinin təşkili;
- Hərbi komissarlıqlar ilə məktəbin işinin təşkili;
- Bir çox hərbi məktəblərin açılması.

Bu işlərin həyata keçirilməsi ilə bu gün Azərbaycan məktəblisi və əsgəri böyük vətənpərvərlik hissləri altında düşməyə layiqli cavabı vermişdir və verəcəkdir.

Mənfur düşmən Azərbaycan torpaqlarında zamanında törətdiyi soyqırımlar, üsyanlar nəticəsində bizim gənc nəsil bərkidi və bərkidiyi kimi də bir gün döyüş meydanında qisas alacağıq deyə səbr etdi. Mənfur düşmən unudur sanki, Azərbaycan 90-cı illərdəki 20 Yanvar faciəsi, Xocalı soyqırımını zamanı başsız qalan bir orduya malikdir. Xeyr, Azərbaycan artıq XXI əsrin ən öndə gedən qabaqcıl dövlətlərindəndir.

Yüz ildən çox yaşı olan və tarixi sərkərdələrin simalarını özündə əks etdirən Azərbaycan Ordusu, onun Silahlı Qüvvələri müstəqil Azərbaycan Dövlətinin qurucusu, memarı, müasir Silahlı Qüvvələrimizin banisi kimi tanıdığımız ulu sərkərdə Heydər Əliyev tərəfindən qoyularaq dünyanın əlli inkişaf etmiş ölkələri içərisində və Qafqazın ən böyük, ən güclü ordusuna çevrilmişdir. Hər zaman öz çıxış və nitqlərində Azərbaycan Ordusu haqqında, Silahlı Qüvvələrin əzmkarlığı haqqında müsbət fikirlər söyləməklə yeni və gənc nəsle öz tövsiyələrini çatdırmış olur. Azərbaycanda əsası Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev tərəfindən qoyulmuş bir neçə ali hərbi məktəb və bu məktəblərin yetişdirdikləri zabitlər ordumuzun əsas dayaqını təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrimizin Müzəffər Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən ordu ilə xalq birliyi, ordu

ilə lider birliyi artıq öz bəhrəsini verməkdədir. Ürək yanğısı ilə xatırladığımız otuz ilə yaxın torpaqlarımızın işğal altında, düşmən tapdağı altında qalmasına son qoyan Müzəffər Ali Baş Komandanımızın dəmir yumruğu və ordu siyasəti nəticəsində öz həllini tapdı. Müzəffər Ali Baş Komandanımız İlham Əliyev çıxışlarında dəfələrlə mənfur düşməyə sülh bağlanmasını təklif etsə də, öz çirkin niyyətindən dönməyən erməni xalqı, silahlı birləşmələri 2010-cu ildə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin giziri Mübariz İbrahimovun tək başına 60 nəfərdən çox erməni terrorçularını məhv etməsi onları hələ də yuxudan oyatmadı. Azərbaycan Ordusunun, Silahlı Qüvvələrinin nə qədər ağıla, biliyə, gücə sahib olduqlarını dərk etmədilər. Cənab İlham Əliyevin böyük dövlətlər ilə dostluğu, əməkdaşlığı, ordu siyasəti günümüzün ən öndə gedən aktual məsələlərindəndir. Müzəffər Ali Baş Komandanımız çıxışlarının birində deyirdi: “Biz yeni nəsil yetişdiririk” yetişən gənc nəsil bir gün də Azərbaycanın üç rəngli bayrağını Xankəndində, Göyçə mahalında dalğalandıracaq. Necə ki, Müzəffər Ali Baş Komandanımızın başçılığı və siyasəti altında rəhbərlik etdiyi Silahlı Qüvvələrimizin döyüş bacarığı, döyüş qabiliyyəti, müasir tələblərə cavab verən peşəkar ordu, silah, sursat, texnikası ilə üç rəngli bayrağımızı 44 günlük Vətən müharibəsində Qarabağ torpaqlarında dalğalandırdı [3. s.167].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrimizin Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, bizim yumruğumuz bizim birliyimizdir. Biz dəmir yumruğumuz sayəsində, ordumuzun, xalqımızın birliyi, iradəsi sayəsində 44 günlük Vətən müharibəsində döyüş meydanında erməni silahlı qüvvələrini, erməni terrorçu birləşmələrinin canlı qüvvəsini, eləcə də silah, sursat texnikasını darmadağın etdik, eyni zamanda tarixi və beynəlxalq ədaləti bərpa etdik, eyni zamanda Azərbaycan xalqının və onun bəşəriyyətinin başına müxtəlif tarixlərdə açılan Mart soyqırımının, 20 Yanvar soyqırımının, Xocalı faciəsinin, Birinci Qarabağ döyüşlərində qəhrəmancasına şəhid olmuş igidlərimizin qisasını aldığımız. Eyni zamanda 2016-cı il Aprel döyüşləri qəhrəmanlarının, 2020-ci il iyul ayında Tovuz istiqamətində gedən şiddətli döyüşlər zamanı qəhrəmancasına şəhid düşən Milli Qəhrəmanımız General-mayor Polad Həşimovun, polkovnik İlqar Mirzəyevin qisasını döyüş meydanında aldığımız və düşmən üzərində tarixi zəfər qazandıq.

Nəticə

Silahlı Qüvvələrimizin Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyev hər çıxışında Qərbi Azərbaycan torpaqlarının vətənpərvər vətəndaşlar yetişdirdiyini, onların nə qədər əzm göstərdiyini, öz torpaqlarına qayıtmaları üçün canlarından bele keçəcəyi qədər çox sevdiklərini bildirmişdir. O gün çox uzaqda deyil, biz yaxın zamanda Göyçə mahalına, Zəngəzura da qayıdacağıq. Qayıtmaqla bərabər, bu torpaqlar uğrunda şəhid olmuş vətənpərvər vətənpərvərlərin qisasını almış olacağıq. Gözü yaşlı qalan Qərbi Azərbaycan əsilli ana və bacılarımızın göz yaşı quruyacaq və öz ata-baba torpaqlarına, yurd-yuvalarına qovuşmuş olacağıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev, C. İravan ədəbi mühiti. Bakı: Elm, 2010
2. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 ciliddə] H.Əliyev. Bakı: Azərnəşr, c.22. 2007, 528 s
3. Əliyev, İ. İnşaf məqsədimizdir.124-cü kitab. Bakı: Azərnəşr, 2022, s.225
4. Məmmədov, İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı: 2002.
5. Musa Urud. Zəngəzur uzaq keçmişdən müasir dövrə qədər. Bakı: Nurlar, 2016.
6. Qərbi Azərbaycan: tarixi-siyasi aspektlər. Məqalələr toplusu. Bakı: Elm və təhsil, 2023, s. 321.
7. Qarabağ Azərbaycandır! Bakı: Poli Art, 2021.

SUMMARY

Parviz Allahverdiyev

THE SPIRIT OF MILITARY PATRIOTISM AMONG OUR FELLOW COUNTRYMEN OF WESTERN AZERBAIJANIS

Like all the lands of Azerbaijan, the lands of Western Azerbaijan have raised patriotic sons. Although our ancient lands, separated from the whole of Azerbaijan, which always call us with their pain, are currently in the hands of the enemy, we will liberate them in Goycha district and Zangezur district as a result of the leadership of the victorious Supreme Commander-in-Chief of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, and the far-reaching policy of the unity of our army and people. Just as our army, which held a high position during the reign of great leader Heydar Aliyev in Azerbaijan, liberated the lands of Karabakh and made a great comeback, we will also liberate the lands of Western Azerbaijan from the enemy and make a great comeback. We will achieve this thanks to the strong will of our growing young patriots, our people, whose heart and soul are always united like a fist that beats with love for the country.

Keywords: West, Azerbaijan, Goycha district, Zangezur district, Iravan khanate, patriotism

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İLƏ ERMƏNİSTAN RESPUBLİKASI ARASINDA
DELİMİTASIYA VƏ DEMARKASIYA MƏSƏLƏSİNİN TARİXİNƏ DAİR BƏZİ
ARXIV SƏNƏDLƏRİ HAQQINDA (XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİ)**

Kamran İSMAYILOV

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu

Xülasə

Təqdim olunan məruzədə yeni əldə olunmuş arxiv sənədləri əsasında sovet sistemə daxil edildikdən sonra Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR arasında yaranmış sərhəd mübahisələri təhlil edilir. Hazırda iki dövlət arasında delimitasiya və delimitasiya mübahisələrinin predmetini təşkil edən eksklav (anklav) kəndlərin ərazi mənsubiyyəti haqqında XX əsrin 20-30-cu illərində aparılmış yazışmalara dair sənədlər təqdim edilir. Qeyd olunur ki, bu sənədlər Azərbaycanla Ermənistan arasında sərhəd problemlərinin tarixi köklərini müəyyənləşdirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN MAHALI - GORUS

İsmayıl ZEYNALOV

ismayilzeynalov10@gmail.com

ORCID iD: /0009-0001-0812-6682

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Bəsrət ZEYNALOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə tarixi Azərbaycan torpağı olan Qərbi Azərbaycan ərazisinin Zəngəzur qəzasındakı, hazırda isə 1930-cu ildən ayrıca rayon kimi fəaliyyət göstərən Gorus mahalının tarixinin bəzi məsələləri öz əksini tapır. Həmçinin məqalədə Gorusun inzibati-ərazi bölgüsündən, Gorus toponiminin meydana gəlməsindən, Gorus toponiminin Azərbaycanın digər ərazilərində eyni mənşəli yer adlarının olduğundan burada Oğuz-türk tayfalarının məskunlaşmasından, eləcə də burada yaşayan etnik qrupların ləhçələri, Gorus haqqında tədqiqatçıların fikirləri kimi mühüm məsələlər açıqlanır. Bununla yanaşı, Çar Rusiyası və sovet hökuməti dövrlərində ermənilərin buraya köçürülməsi və yerləşdirilməsi, ermənilərin Qərbi Azərbaycanın digər ərazilərində olduğu kimi, Gorus mahalında əhaliyə və milli-mənəvi dəyərlərimiz olan abidələrə qarşı törətdikləri soyqırımından bəhs olunur. Qərbi Azərbaycan ümumi Azərbaycan etno-mədəni sistemin tərkib hissəsi kimi, nə qədər regional və məhəlli xüsusiyyətlərə malik olsa da, XX əsr qədər heç vaxt bütöv Azərbaycanın etno-mədəni sistemindən kənarda qalmamış, ayrıca vahid bir dövlət və siyasi, mədəni, etnik proseslər Azərbaycanın istər şimalı, istərsə də cənub ərazilərində gedən proseslərdən kənarda qalmamış və gedən bu proseslərin tərkib hissəsi olmuşdur. Belə inzibati ərazilərdən 36 rayondan ibarət olan Qərbi Azərbaycan ərazisinin Zəngəzur qəzasındakı mahallardan Qarakilsə (Sisyan), Qafan, Meğri və Çorus mahalının adlarını çəkmə bilərik.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Vedion, Çorus, Qədim Oğuz yurdu, Zəngəzur qəzası, mahal*

Zəngəzur ərazisi Araz çayı böyük Mehridən (Meqri) başlamış Akaraya qədər, Şimala doğru isə Zəngəzurun ən yüksək zirvəsi olan (hündürlüyü 3204 metr) Qapıcıq və (hündürlüyü 3202 metr olan) Xusdub dağlarına, həmçinin Zəngəzur sıra dağlarından başlayaraq bərgüşat dağlarına qədər olan əraziləri əhatə edir.

Zəngəzur Gəncə quberniyasının qəzası kimi Azərbaycanın qədim ərazisi olmuşdur. Azərbaycan torpağı olan Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasında təkcə Qafan, Süsyan (Qarakilsə), Mehri, Gorus deyil, həmçinin Azərbaycanın Zəngilan, Qubadlı və Laçın rayonları da daxil olmuşdur.

Azərbaycan torpaqları 1828-ci ildə Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra, rusların himayədarlığı ilə İrəvandan və Türkiyədən gələn erməniləri bu ərazilərdə yerləşdirməklə, Azərbaycan torpaqları hesabına "erməni dövləti" yaratmaq ideyasını həyata keçirməkdən ibarət olmuşdur [4, s. 25].

Məhz bu məqsəd üçün də Qərbi Azərbaycanın bütün ərazilərinə də 1829-1831-ci illərdə İran və Türkiyədən çoxlu sayda erməni köçürüldü.

Bu zaman Gorusda 119 ailə azərbaycanlı yaşayır. Amma bu köçürülmüş ermənilər hesabına əhali çoxalmış oldu.

XV-XVII əsrlərdə Qızılbaşların tərkibində Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsində mühüm rol oynamış və çox güman ki, XVI əsrin əvvəllərində Şah İsmayıl Xətəinin Zəngəzura yürüşü zamanı bu ərazilərə gələrək yeni yurdda məskunlaşmışlar.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycana köçürülmüş ermənilər, digər bölgələrdə olduğu kimi, Azərbaycanlılara qarşı Gorusda da öz kobudluqları və qəddarlıqları ilə seçilməyə başlamışlar.

Fikrimizcə, bunun əsas səbəbləri, əsasən, Gorusda güclü dayaq malik olan Daşnaküstü partiyasının antitürk təbliğatı həm də Rusiyanın ermənilərə dəstək olması ilə bağlı olmuşdur. Ona görə də 1905-1918-ci il Zəngəzurdə erməni-müsəlman davaları zamanı, Gorus erməniləri xüsusi qəddarlıq göstərmişlər. Onlar nəinki əhaliyə qarşı qırğınlar törədirdi, həm də milli-mənəvi dəyərlərlərimiz olan abidələrimizi saxtalaşdırır və onları məhv edirdilər. Hətta belə 1868-ci ildən Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasının mərkəzi olan Gorus 1930-cu il sentyabrın 9-da Ermənistan SSR-in tərkibində ərazisi 752 kvadrat kilometr olan Gorus rayonu yaradıldı.

Ermənilər Azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kobudçuluğun əsas məqsədi isə etik təmizləmə işinə rəvac verməkdən ibarət idi [2, s. 12].

Bu işdə 1915-ci ildə Türkiyədə məğlubiyyətə uğrayan daşnakstun partiyasının ordu genralları Andranik ozanyanın başçılığı ilə, 1918-ci ildə İrandan qoşunla keçib gələn hərbi nazir Dro, ordu rəhbəri NİDE, Azərbaycanın Naxçıvan və onun digər bölgələrində qırğınlar btörətməklə yanaşı, Zəngəzur qəzasında və onun mərkəzinə olan Gorusda da qırğınlar törətmiş oldu.

Gorusda əhaliyə qarşı həyata qarşı həyata keçirilən soyqırımla yanaşı, 200-dən artıq kənd dağıdılmış, 120 mindən çox qaçqın düşmüş və xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri məhv edilmişdir [5, s. 54].

Andranik Ozanyanın əsas məqsədi və onun Zəngəzur mahalından mərkəzi hesab olunan Gorusdan bütün azərbaycanlıları qovmaq, ancaq erməniləri orada saxlamaqla onu Ararat respublikasına birləşdirməklə Gorus şəhərini özünün baş qərargahı seçməkdən ibarət olmuşdur.

Andranik Ozanyan elə bu məqsədlə də erməni milli şurası yaradılacaq Gorusu ayrıca dövlət elan etdi. Gorus beləliklə, onun ayrıca dövləti oldu. Oradan didərgin düşən 40 min nədfər qaçqınlar isə Qarabağın Cəbrayıl, Şuşa, Cavanşir qəzalarına səpələnmiş oldular.

Sovet hökuməti qurulduqdan sonra belə, iki ilə yaxın bir zamanda Gorus ərazisində "Sunik Respublikası" deyilən oyuncaq qurum fəaliyyət göstərmiş və antitürk təbliğatlar davam etdirilmişdir. 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağ "problemi" adı altında bütün Ermənistana daxil olan Azərbaycan ərazisində olduğu kimi, yenidən Zəngəzurdan da azərbaycanlıların çıxarılmasına başlandı və soyqırıma məruz qaldılar. 1992-ci ildə soyqırımlar nəticəsində bir nəfər də olsun Ermənistanın Azərbaycanda ərazilərində azərbaycanlılar qalmadı. 1 milyondan çox qaçqın düşdü. O, zamankı Azərbaycan rəhbərliyi isə bu işə biganə qalmış və heç bir tədbir görməmişlər.

Bununla da inzibati ərazi bölgümüz pozularaq Dağlıq Qarabağ Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş oldu. Amma 1993-cü ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin xalqın tələbi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə gəlişi ilə, Azərbaycanın parçalanmasını qorudu, onun müstəqilliyini bərpa etdi. Həm də 1994-cü ilin may ayında atəşkəsə nail oldu.

Bununla yanaşı, gələcəkdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün bütün lazım olan tədbirləri həyata keçirərək, məsələni dinc yolla, yəni danışıqlar yolu ilə həll etmək üçün ciddi səy göstərdi, ancaq 2003-cü il dekabr ayının 12-də vəfat etməsi, bu planın həyata keçirməsinə imkan vermədi. Lakin onun ideyasına sadıq, vətəninə, xalqına bağlı

olan, 2003-cü idə Prezident seçilən, güclü siyasi dünyagörüşə malik Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev Dağlıq Qarabağ "probleminin" sülh yolu ilə həll olunmasına Ermənistan rəhbərliyinin və onun havadarlarının marağı olmadığından, həmçinin təxribatlar törətdiyindən, Müzəffər Ali Baş Komandan, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün 2020-ci ildə sentyabr ayının 27-də Vətən müharibəsinə başlamaq əmrini verməyi lazım bildikdə 44 gün ərzində Ermənistanı məğlub edib diz çökdürdü, Qarabağ məsələsi həll olunaraq ərazi bütövlüyümüz təmin olundu və 30 illik həsrətə son qoyuldu.

İndi isə yolumuz Qərbi Azərbaycana qayıdışdır!

ƏDƏBİYYAT

1. Qərbi Azərbaycanda (İndiki Ermənistanda) məhv edilən, erməniləşdirilən və ya başqa xalqlara aid edilən abidələr Bakı: – 2023
2. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, f.897, f. 970
3. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. – Bakı: Elm, – 2002. – 346 s. 6. Didərginlər. – Bakı: Gənclik, – 1990. – 384 s. 7.
4. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Tərtib edən. Əsədov S. – Bakı: Gənclik, – 1995. – 464 s.
5. Əliyev, Ə. Qırmızı tabor. – Bakı: Gənclik, – 1990. – 45 s. 9. Əliyev Ə. Əlincə yaddaşı. Naxçıvan 1914-1922. – Bakı: Gənclik, – 1997. – 304 s.
6. Əliyev, M. B. Qanlı günlərimiz (1918-1920 Naxçıvan). Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – Bakı: – 1993. – 162 s.

SUMMARY

Ismayil Zeynalov, Basrat Zeynalov

THE WESTERN AZERBAIJAN DISTRICT-GORUSH

The article reflects some issues of the history of Gorus district in Zangezur district of West Azerbaijan territory, which is the historical land of Azerbaijan, and which has been operating as a separate district since 1930. The article also explains important issues such as the administrative territorial division of Gorus, the formation of the Gorus toponym, the fact that the Gorus toponym has place names of the same origin in other areas of Azerbaijan, the settlement of the Oghuz-Turkic tribes here, as well as the dialects of the ethnic groups living here, the opinions of researchers about Gorus. At the same time, the relocation and resettlement of Armenians during the Tsarist Russia and the Soviet government, the genocide committed by Armenians against the population and monuments of our national and spiritual values in Gorus district, as in other areas of Western Azerbaijan, are mentioned. Western Azerbaijan, as a part of the general Azerbaijani ethno-cultural system, no matter how many regional and local features it has, was never left out of the entire ethno-cultural system of Azerbaijan until the 20th century. was not left out of the ongoing processes in their territories and was a part of these ongoing processes. Among such administrative areas, we can mention the names of Garakilsa (Sisyan), Gafan, Megri and Chorush districts in Zangezur district of West Azerbaijan territory, which consists of 36 districts.

Keywords: Western Azerbaijan, Vedion, Chorus, Ancient Oguz homeland, Zangezur district, district

İRƏVAN SƏRDARI SARAYININ MEMARLIĞI VƏ BƏDİİ TƏRTİBATI

Ərtegin SALAMZADƏ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Qərbi Azərbaycan tam şəkildə Türk dünyası mədəniyyətinə məxsus olan memarlıq və bədii irsin zənginliyi ilə seçilir. Lakin məlum dramatik kolliziyalar nəticəsində bu irsə aid çoxlu sayda sənət abidəsi itirilmişdir. İrəvan sərdarının sarayı da memarlıq və incəsənətin qaytarılması mümkün olmayan, həmin itirilmiş inciləri sırasına daxildir. Rəvayətə görə, saray təxminən 1600-cü ildə Ərus adlı cəngavər tərəfindən, Ermənistanda Razdan adlandırılan Zəngi çayının sol sahilində tikilmişdir. 1850-ci illərdə saray bərpa olunub. 1914-cü ildə saray tamamilə dağıdılıb. Bu gün biz sarayın memarlığı və bədii tərtibatı barədə yazılı mənbələr və XIX-XX əsrlərin ayrıcında çəkilmiş sayca çox olmayan fotosəkillər əsasında mühakimə yürüdə bilərik. İnteryerin memarlığı, daxili məkanın zəngin tərtibatı saray otaqlarının detallarının incə bədii həlli – bütün bunlar hökmdarın rəsmi iqamətgahı obrazını təcəssüm etdirir. Bütövlükdə, İrəvan sərdarı sarayının bədii tərtibatı üç hissədən – memarlıq dekorundan, divar rəsmləri və dəzgah rəngkarlığından, həmçinin şəbəkə kompozisiyalarından ibarətdir. Əsas məkan tavanı və arakəsmə divarları amalqamalı şüşə fraqmentləri ilə bəzədilmiş güzgülü zal adlanan salondan ibarət idi. Sarayın əsas zalının ikinci təbəqəsindəki iri ölçülü taxçalarda görkəmli Azərbaycan rəssamı Mirzə Qədim İrəvaninin (1825-1875) çəkdiyi dörd bayram portreti yerləşirdi. Bu portretlərdə Fətəli şah, onun varisi Abbas Mirzə, Hüseynqulu Sərdar və onun qardaşı təsvir edilmişdilər. Sarayın bədii tərtibatının üçüncü hissəsi şəbəkə kompozisiyalarından ibarət olmuşdur. Sərdar sarayının vitrajlı pəncərəsi üst hissədə tağlı quruluşa malik idi və bu üst hissədə şəbəkə sənəti üçün ənənəvi olan naxışlarla örtülmüşdü. Lakin hündürlüyünə görə divar üzərindəki karnizədək uzanan aşağı hissə, tamamilə Şuşadakı Zöhrəbəyovların evindəki kompozisiya ilə müqayisə edilə bilər. Burada müstəvi eyni şəkildə şaquli istiqamətdə bordür və mürəkkəb olmayan ornamentlə haşiyələnmiş üç düzbucaqlıya ayrılmışdır. Eyni ilə Şuşada olduğu kimi, düzbucaqlıların fonu rəngsiz şüşə ilə örtülmüşdür, onların hər birinin tam mərkəzində isə bir xaçşəkilli element yerləşir. Bütün bunlar tarixi Azərbaycan ərazilərində bədii ənənələrin birliyindən xəbər verir.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİ

Nərmin MEHDİYEVƏ

nerminmhdv30@gmail.com

ORCID iD: 0009-0001-9072 — 8702

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Qərbi Azərbaycan şivələrinin araşdırılması dilçilər tərəfindən bir neçə aspektdən araşdırılmışdır. Qərbi Azərbaycan şivələrinə indiki Ermənistanın bəzi bölgələrinin məsələn, Qafan, Gorus, Meğri, QarakilsəKəvər, Basarkeçər, Çəmbərək və s. şivələri daxildir. Həmin şivələrdən bir neçəsinin nümunə olaraq mənasıyla birgə izahına nəzər yetirək:

Ağarışdammax şivəsi Çəmbərək ərazisində işlənmiş şivə olaraq - səhər açılmaq, işıqlanmaq mənasını ifadə edən dan üzü mənəsinibildirir. Misal üçün istifadə edilmiş nümunəyə nəzər yetirsən: Qaçaxla ağarışdammamış kəntdən çıxdılar.

Çəmbərəkdə işlədilən

Ağarmax şivəsi- işıqlanmaq mənasını ifadə edir. Biz obaya çatandahava yavaşyavaş ağarırdı.

Ağartı (Çəmbərək) - süd məhsulları - Ağartı adamı çox yaxşı edir

Ağızdamax (Əştərək) - doğulmuş heyvana ilk süd əmizdirmək- Quzunu çox zətin ağızdandırıdım.

Ağızdan (Çəmbərək) - əzbər-Müəllim həmməşə bizdə şeirlər ağızdan soruşurdu. **Ağızdandırmax** şivəsi isə Basarkeçər və Çəmbərək ərazisində işlənən - yenicə doğulmuş quzuya, buzova anasının ilk südünü əmizdirmək mənasını nəfədə edir. Nümunə olaraq:- Heyvan anadan olanda əvvəlcə ağızdandırırıx (Basrkeçər); Təzə doğulmuş buzoyu ağızdandırır anasının yanına qoydum (Çəmbərək).

Bağanağı ayırmax (Çəmbərək) - döymək, parçalamaq – Başınnan yekə danışma, bağanağıni ayraram, onda başa düşərsən.

Bağanağı yarılmax (Çəmbərək) – qorxmaq - Qorxudan az qala uşağın bağanağı yarılmışdı. **Bağa tikani** (Ağbaba) - yabanı bitki adı kimi işlənir.

Dambat (Ağbaba, Çəmbərək, Dərələyəz, Hamamlı, Kalinino, Vədi, Zəngibasar) - ədəbaz, lovğa, dikbaş, özünü çəkən

Dambat-dambat damşmax (Vədi, Zəngibasar) - lovğalanmaq

Dambatdammax (Çəmbərək, Hamamlı) - lovğalanmaq, ədəbazlıq etmək

Dambatdix (Hamamlı) - lovğalıq, ədəbazlıq Dambıl (Ağbaba, Hamamlı) - gavalı növünün adı

Dambul (Kalinino, Vədi, Zəngibasar) - bax: dambıl

Damdıra (Çəmbərək, Əştərək, Qarakilsə) - nağara, dəf

Damnançıxma (Ağbaba, Çəmbərək) - birillik qaramal, birillik inək balası (inəyin dişi balası)- Pə:dəki damnançıxmanı yaxşı bordamışdılar (Çəmbərək).

Bəzi Qərbi Azərbaycan şivələri omonim kimi işlənənlər də var. Belə ki, bir neçə şivə var ki, onlar bir neçə ərazidə ayrı-ayrı mənaları ifadə etdiyini gətirdiyimiz misallardan görə bilərik:

Danqa sözü omonim kimi bir neçə mənada işlənən sözlərdən biridir.

İrəvan ərazisində - xətirə dəyən zaman cavabı verməyi bacarmayan adam mənasını ifadə etdiyi halda, Dərələyəz, Əştərək, Vədi, Zəngibasar ərazilərində dikbaş, sözə baxmayan, heç kimi eşitməyən

mənasını ifadə edir. Digər bəzə yandan isə danqa şivəsi Vedi, Zəngibasar ərazisində yekə, böyük, iri mənasını bildirir: Ətin içində danqa sümükləri qatıb uşağın əlinə vermişdi başıbatmış qəssab (Zəngibasar). Hamamlı bölgəsində isə "mal aşığı" mənasında işlənildiyini görə bilərik.

Bu siyahını çoxaltda bilərik. Belə ki, Milçəx (Çəmbərək) - həşərat və Ağbabada əkin sahəsinin kənarından əkilmə mənasını ifadə edən, Naşar şivəsinə Qafan, Meğri ərazisində işlənən qəribə, təccüblü, xeyli, çox mənalarda işlənən və s. bu kimi nümunələri gətirə bilərik.

Ümumilikdə qeyd etsək, hər bir bölgənin özünəməxsus şivə zənginliyi olduğu kimi, Qərbi Azərbaycanın şivə zənginliyi olduqca rəngarəng və çoxşaxəlidir.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, şivə, omonim, ifadə etmək*

DƏRƏLƏYƏZ TOPONİMLƏRİNİN TƏDQIQI TARIXI

Gülöyşə ƏHMƏDZADƏ

gulu010894@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Toponimlər xalqın tarixini öyrənmək işində xüsusi rol oynayır. Belə ki, biz toponimlər vasitəsi ilə xalqın ona məxsus qəbilə, tayfa, sülalə, yer-yurd, şəxs adlarının ətraflı öyrənilməsinə nail ola bilirik. Azərbaycan xalqının tarixən hansı ərazilərdə məskunlaşmasını toponimlər vasitəsi ilə üzə çıxara bilirik. Ayrı-ayrı bölgələrdə olan dağların, yurdların, tarixi abidələrin kimə məxsus olduğunu isbat edə bilirik. Toponimlərin ətraflı öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dilçilərimizdən Ə.Dəmirçizadə, A.Qurbanov, B.Budaqov, Q.Qeybullayev, Ə.Hüseynzadə, Y.Yusifov, T.Əhmədov, A.Axundov və başqaları toponimlər barədə dəyərli əsərlər yazmışdır.

Açar sözlər: *toponim, xalq, dil, tarix, mahal*

Azərbaycanın tarixi torpaqlarının bir hissəsində hal-hazırda Ermənistan dövləti mövcuddur. Minilliklər ərzində azərbaycanlıların yaşadığı bu torpaqlara 1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında bağlanmış Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilər kütləvi surətdə köçürülməyə başlamış, Rusiya İmperiyasının dəstəyi ilə azərbaycanlılar öz dədə-baba torpaqlarından tədricən sıxışdırılıb çıxarılmış, mərhələlərlə deportasiyaya məruz qalmışlar. Bu proses qədim türk-oğuz yurdu olan Dərələyöz mahalından da yan keçməmişdir. Azərbaycanlıların sıxışdırılıb qovulması, köçürülməsi ilə paralel olaraq, ermənilərin bu ərazilərə köçürülməsi prosesi də başlamışdır. Belə ki, 1828-1830-cu illərdə İran və Türkiyədən Dərələyöz mahalına 2773 erməni köçürülüb məskunlaşdırılmışdır. Bundan sonra azərbaycanlıların qədim yaşayış məskənlərinin adları dəyişdirilməyə başlamışdır. Bu addəyişmə prosesinə ermənilər, əsasən, 1924-cü ildən başlamış və ilk növbədə Gümrünün adını dəyişərək Leninakan qoymuşlar, Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı yürüdülmən soyqırım siyasətini tədqiqatçılar dörd mərhələyə ayırırlar: 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953, 1988. Qeyd olunmalıdır ki, 1828-ci ildən ermənilərin Türkiyə və İran ərazisindən Qərbi Azərbaycan torpaqlarına köçürülərək məskunlaşdırıldığı vaxtdan 1905-ci ilə qədər bu proses gizli şəkildə, 1905-ci ildən sonra isə açıq şəkildə həyata keçirilmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qəbul edilən 22 avqust 2001-ci il tarixli fərmanda isə Azərbaycan-türk mənşəli toponimlərin saxtakarlıqla dəyişdirilməsi, tarixi faktların təhrif edilməsi faktı özünün hüquqi-siyasi qiymətini almışdır: "Tarixi saxtalaşdırmaq, təhrif etmək və Azərbaycan torpaqlarının tarixi adlarını dəyişdirmək, süni surətdə Ermənistanı monoetnik dövlətə çevirmək siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edirdi. 1935-1989-cu illərdə Ermənistanda hətta yer adlarına qarşı qərəzli siyasət tətbiq edilmiş və minlərlə Azərbaycan toponimi xəritələrdən silinmişdir".

B.Ə.Budaqov və Q.Ə.Qeybullayevin, Ə.Ələkbərlinin, İ.Bayramovun əsərlərində, ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycan toponimləri, H.Mirzəyevin əsərlərində isə bilavasitə

Dərələyəz mahalının toponimləri tədqiqata cəlb olunmuşdur: "Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası"nda Dərələyəz mahalının 132 toponimi, B.Ə.Budaqov və Q.Ə.Qeybullayevin "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti"ndə 329 toponimi, İ.Bayramovun "Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri" kitabında 183 toponimi, H.Mirzəyevin "Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı" kitabında 162 toponim tədqiq olunmuşdur. Bir sıra tarixi mənbələrdə, Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədovun, İ.Şopenin, Sabir Əsədovun, Kamil Məmmədovun əsərlərində də Dərələyəzdəki yer-yurd adları haqqında məlumat verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tərkibində işlənən söz və coğrafi terminlər lüğəti. Bakı: Elm, 2000, 106 s
2. Mirzəyev, H. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. I, Bakı: Elm, 2004.
3. Məmmədov, K. Dərələyəz od içində. Bakı: 2001.

XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ ZƏNGƏZUR QƏZASINDA TƏHSİL VƏ KƏND MƏKTƏBLƏRİ

Cavid BAĞIRZADƏ

cavid.bagirzade@gdu.edu.az

ORCID iD: 0009-0000-8358-6497

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Şimali Azərbaycanın çarizm tərəfindən işğalından sonra meydana gələn dövlət məktəblərinin həm sayca azlığı, həm də silki xarakter daşması yalnız yuxarı təbəqələrin, xüsusən də şəhər əhalisinin təhsil almasını təmin edirdi. Kənd əhalisi, demək olar ki, dünyəvi təhsildən kənarda qalmışdı. Ziyalıların tələbləri nəticəsində XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən Şimali Azərbaycanın rus kəndlərində olduğu kimi, azərbaycanlı kəndlərində də dünyəvi təhsil verən kənd (xalq) məktəbləri meydana gəlməyə başladı. Bu məktəblər çar hökumətinin 1873-cü il tarixli "Cənubi Qafqazda tədris hissəsinin təşkili haqqında" qanunu ilə rəsmiləşdirildi və qanuna görə quberniya və ya vilayətlərin hər birində üçə qədər normal kənd məktəbi açıla bilərdi. Kənd məktəbləri bir və ya iki sinifdən ibarət ola bilərdi. Birsinifli məktəbdə təhsil müddəti üç, ikisinifli məktəbdə isə beş il idi. 1875-ci il fevralın 18-də bu məktəblərin ştat cədvəli təsdiq edildi. Qafqazda, ilk olaraq 1876-cı il sentyabrın 1-də Zəngəzur qəzasının Gorus, Cəbrayıl qəzasının Cəbrayıl kəndlərində birsinifli normal kənd məktəbləri açıldı. 1882-ci ildə Zəngəzur qəzasının Qarakilsə və Qubadlı kəndlərində də kənd məktəbləri fəaliyyətə başladı. 1883-cü ildən başlayaraq, bölgədə kənd məktəblərinin sayının artması müşahidə olunurdu. 1890-cı ildə Zəngəzur qəzasının Minkənd, 1897-ci ildə isə Zəngəzur qəzasının Dığ kəndlərində kəndli uşaqlarının təhsil alması üçün kənd məktəbləri fəaliyyətə başlamışdı. 1876-1904-cü illərdə Yelizavetpol quberniyasının dörd qəzasında 80 kənd məktəbi təsis edilmişdir ki, onlardan 30-u Zəngəzur qəzasında idi. Ən çox məktəb 1901-ci ildə yaranmışdır ki, həmin ildə yaranan 18 məktəbin 12-si Zəngəzur qəzasında idi. 1882-ci ildə təsis edilmiş Zəngəzur qəzasının Qarakilsə ikisinifli ictimai kənd məktəb, 1897-ci ildə Dığ kəndində məktəb açıldı. 1899-cu ildə Zəngəzur qəzasının Bazarçay oğlan məktəbi, Cicimli kənd cəmiyyətinə daxil olan Geranzur kəndində 1901-ci ildə açılmış birsinifli kənd məktəbi, Şalat kəndində 1901-ci ildə birsinifli ictimai kənd məktəbi, Əliqulukənd birsinifli kənd məktəbi 1902-ci ildə təsis edilmişdir. 1904-cü ildə kəndin erməni əhalisi məktəbdə tədrisin başlamasına təzyiq göstərmiş, onun əvəzinə erməni kilsə-məhəllə məktəbinin açılmasını tələb etmişdilər. 1902-ci ildə 13 kəndin daxil olduğu Oxçu kənd cəmiyyətinin Oxçu kəndində birsinifli normal kənd məktəbi açıldı. Oxçu kənd cəmiyyətinə Oxçu, Gecanan, Şabadın, Panisli, Kürdkənd, Atkiz, Pirdaydan, Purxut, Arçazur, Afsirli, Budaucay, Pirməzrə, Qaçafka kəndləri daxildir. 1911-ci il avqustun 31-də Zəngəzur qəzasının Punis kəndində məktəb açıldı. Zəngəzur qəzasının Vartanazur kəndində məktəb açılması üçün kəndin sakini Məşədi Tərqulu oğlu Məşədi Cəfər 1913-cü il sentyabrın 20-də xəzinəyə 200 rubl ödəmişdir. Lakin 1913-cü il oktyabrın 30-da Amrakar kəndində açılmasına qərar verildi. 1913-cü ilin oktyabrında Zəngəzur qəzasının Ağüdü kənd cəmiyyətinin Ağüdü kəndində kənd məktəbi fəaliyyətə başladı. 1913-cü ildə Böyük Bəymanlı kəndində məktəb təsis edilmişdi. Zəngəzur qəzasının Qədim Gorus kənd birsinifli məktəbi 1914-cü il sentyabrın 1-dən məktəb ikisinifli məktəbə çevrildi. Artsevan cəmiyyətinin Xələc kəndində 1914-cü ildə ikisinifli kənd məktəbi fəaliyyətə başlamışdı. 1914-cü ildə Zəngəzur qəzasının Temirmuskanlı kənd cəmiyyətinin Əliquluuşağı kəndində birsinifli kənd məktəbi açılması üçün qərar verilmişdi.

SABİR İRSİ CƏFƏR XƏNDAN YARADICILIĞINDA

Afət RƏFİYEVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ən önəmli imzalarından biri Hacıyev Cəfər Zeynal oğlunun – Cəfər Xəndanın dərin və məzmunlu yaradıcılıq irsi hər zaman ədəbiyyat insanının diqqət mərkəzində olmuşdur. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim klassik ədəbi irsin araşdırılması və nəşri ilə yanaşı, müasir ədəbi prosesi də öyrənmiş, hər yeniliyə münasibət bildirməkdə gecikməmiş, bir şair kimi mətbuatda dərc olunmuş və həm də gənc nəslin təlim-tərbiyəsində bir müəllim kimi öz töfəsinə vermişdir. Alimin ən çox araşdırdığı və sayısız-hesabsız elmi araşdırmalar dərc etdiyi ədib isə Mirzə Ələkbər Sabir olmuşdur. Tənqidi realizmin yaranmasında və inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan Sabirin yaradıcılığı istər Cəfər Xəndanın dövründə, istərsə də bu gün yaradıcıların diqqətini cəlb edir. Sabir xalqın cəhalətdən qurtulması üçün əlindən gələni edəndə bəlkə də inanmırdı ki, bir gün elm onun yaradıcılığını sətir-sətir öyrənəcək və ona dərin minnət hissi duyacaq. Cəfər Xəndan M.Ə.Sabirə həsr etdiyi "Sabir", "Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri", "Şairin həyatı" və s. monoqrafiyalarında, onlarla məqaləsində Sabirin ədəbiyyat tariximizdəki mövqeyini ortaya çıxarmağa çalışmışdır. Sabir irsinə dərin hörmətlə yanaşan alim onun yaradıcılığının mühüm tərəflərinə işıq tutmuş, ədəbiyyat tariximizdəki roluna diqqət çəkmişdir. Sabir ədəbiyyatımızda yenilik idi. Özünü də elə yenilik ki, onun əks-sədası hələ minilliklərlə davam edəcək. Yüzlilliklərlə Şərq ədəbiyyatında dominant olan Füzuli ənənələrinə son qoyan bu şairin üzləşdiyi çətinliklərin, keçməkeşli həyatının müxtəlif məqamları tənqidçinin iti nəzərindən yayınmamış və layiqli qiymətini almışdır. Təqdim olunan məqalədə ədəbiyyatşünasın yaradıcılığında Sabir ədəbi irsinin əhəmiyyətindən, onun Sabir irsinə olan münasibətindən söhbət açılır, alimin şairin yaradıcılığına olan marağının səbəbləri araşdırılır. Qeyd olunur ki, Sabir ədəbi irsinin ən gözəl tədqiqatçılarından biri Cəfər Xəndan olmuşdur. Belə ki, onun tədqiqatları bu gün də Sabirin həyat və yaradıcılığına üz tutan gənc tədqiqatçılar üçün ən önəmli məxəzlərdən biridir. Sabir yaradıcılığı öz aktuallığını itirmədiyi kimi, alimin onun haqqında araşdırmaları heç vaxt köhnəlmir, fikirləri və mülahizələri hər dövr üçün öz yeniliyini saxlayır. Bu Cəfər Xəndan qələminin və istedadının gücü və önəmindən irəli gələn məqamdır. Ən az Sabir qədər keşməkeşli və ağır həyat yaşayan alimin onun irsini bu qədər həssas bir şəkildə araşdırması təəccüb doğurmamalıdır, əksinə bəlkə də onun qədər kimsə şairin irsinə həssas yanaşa bilməzdi.

Açar sözlər: *Sovet ədəbiyyatı, ədəbi tənqid, ədəbiyyatşünaslıq, Sabir ədəbi irsi, sosializm realizmi*

Cəfər Xəndan ədəbi aləmə ədəbiyyatın ən çətin dövründə - 1930-1950-ci illərdə gəlmişdi. Yeni bərqərar olmuş Sovetlər biriliyinin sərt qayda-qanunları, bitib-tükənmək bilməyən qadağalar, hələ də tam aydınlaşmamış yaradıcılıq metodları, yerli xalqlara münasibətdə yol verilən ədalətsizliklər və s. məsələlər yaradıcı insanın öz yolunu müəyyənləşdirməsində çətinliklərlə üzləşdirirdi. Buna baxmayaraq, hələ əsrin əvvəllərində bir elm kimi formalaşmağa üz tutan ədəbi tənqid öz meyarlarını sabitləşdirməyə çalışırdı. Min illərlə yaşı olan ədəbiyyatımız on illiklər ərzində sistemə salınmağa çalışılırdı.

Ədəbiyyat dərsləkləri yaradılır, orta məktəb sisteminə ədəbiyyat müstəqil fənn kimi daxil edilirdi. Bütün bunlar ciddi senzura nəzarətində baş verirdi. Ədəbiyyat tariximiz sosializm realizminin tələbərinə uyğun "saxtalaşdırılır", bu məqsədə xidmət etməyən ədəbiyyat nümayəndələrinə aid məqamlar ciddi-cəhdlə gizlədilir.

1943-1944-cü illərdə nəşrə hazırlanmış ikicildlik "Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" ilk sistemli ədəbiyyat tariximiz olmasına baxmayaraq, hökumət tərəfindən bəyənilməmiş, dövrüydən yığışdırılması əmri verilmişdir. Səbəblər isə çox bəsit idi. Burada mərsiyyə ədəbiyyatından, dini ədəbiyyatdan danışılmışdı. Bu məqamlar "burjuaziya" və "mürtəce" ədəbiyyatı kimi qiymətləndirilmişdir. Bunu deyənlər sadə həqiqəti anlamırdılar ki, bir zamanlar xalqın yaşayışının, adət-ənənəsinin bir parçası olan belə məqamları ədəbiyyatdan uzaqlaşdırmaqla heç nə əldə etmək olmaz.

Bu dövrdə folklorun, klassik irsin toplanılması və nəşri ilə yanaşı, yeni meyarlara uyğun yaranan və inkişaf edən şeirə, nəsrə və dramaturgiyaya da münasibət bildirmək lazım gəlirdi. Bu baxımdan ədəbiyyatşünasların - ədəbiyyat tənqidçilərinin qarşısında ciddi vəzifələr dururdu.

Belə bir mürəkkəb tarixi şəraitdə yaradıcılıq prosesinə başlayan Cəfər Xəndanın da yaradıcılıq yolu heç də asan olmamışdır. Cəfər Xəndan yaradıcılığa başlayanda elmin nəhəngləri – Məmməd Arif, Mikayıl Rəfili, Əli Nazim, Həmid Araslı, Feyzulla Qasımzadə, Məmməd Cəfər, Mir Cəlal və b. imzaları elmi mətbuatda artıq tanınırdı. Onların sırasında yer almaq, hörmət görmək çətin iş idi. Lakin Cəfər Xəndan iti zəkası, orijinal yanaşma üsulu və maraqlı təhlilləri ilə qısa zamanda bunu bacardı. "C.Xəndan müasir ədəbi prosesi diqqətlə izlədiyi kimi, eyni zamanda klassik irsi də mükəmməl öyrənir və mətbuatda ardıcıl çıxışlar edirdi. Həm klassiklərin, həm də müasirlərinin ədəbi-nəzəri fikrinə yiyələndiyi və qarşılıqlı izlədiyi üçün məktəblərimizdə də ədəbiyyat nəzəriyyəsi dərsliyini məhz Cəfər Xəndan yazmışdır" [Namazov, 2010, s. 5].

Onlarca orta və ali məktəb dərsləklərinin müəllifi kimi C.Xəndan ədəbi prosesin mahiyyətini anlayır, xalqın tarixində iz qoymuş sənətkarların yaradıcılığının obyektiv araşdırılmasının əhəmiyyətini dərk edirdi. Orta məktəb üçün yazılmış dərsləklərin müəllifi kimi, müəyyən qədər, yəni quruluşun yol verdiyi qədər təhriflərdən qaçır, ədəbiyyatın öyrədilməsinin mühüm məqamlarını anlayırdı. İstər klassiklərin, istərsə də müasirlərin ədəbi irsini araşdıranda şəxsi düşüncəni deyil, obyektiv münasibəti ortaya qoyurdu.

Alim Nizami Gəncəvidən üzubəri bir çox klassikin yaradıcılığını dərinlən öyrənmişdir. Onlardan Mirzə Fətəli Axundov, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Abbas Səhhət, Cəfər Cabbarlı və başqalarının adını çəkə bilərik. Adını çəkdiyimiz sənətkarların əksəriyyəti yaradıcılıq üslubu kimi realizm metodunu seçmişdilər. Bəlkə də məhz bu cəhətə görə onların yaradıcılığı Cəfər Xəndanın diqqətini cəlb etmişdir. Sabir təxminən üç yüz il sonra Azərbaycan ədəbiyyatının təsirindən çıxıb bilmədiyi Füzuli ənənələrini darmadağın etdi. Onun yaradıcılığı Azərbaycan və bütövlükdə Şərq ədəbiyyatında yeni hadisə, novatorluq, ənənədən qopub irəliyə doğru mühüm addım atmaq idi.

Cəfər Xəndan Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığını elə tədqiq etdi, elə öyrəndi ki, müasir tədqiqatçılar bu gün də Sabirlə bağlı ən səhih məlumatları elə məhz Cəfər Xəndanın kitablarında axtarırlar. Alim Sabir realizminin, həqiqətinin sehrinə elə düşdü ki, bəlkə də həyatını elə ən çox onu öyrənməyə həsr etdi.

O, Sabirə onlarca məqalə və onun həyat və yaradıcılığının bütün detallarını özündə əks etdirən bir neçə monoqrafiya həsr etmişdir: "Sabir", "Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri", "Şairin həyatı" və s. Alim araşdırmalarında Sabirin dövrü üçün və hətta yüzilliklər ötsə belə Azərbaycan ədəbiyyatı üçün əhəmiyyətini dönə-dönə vurğulayırdı.

Sabir ənənələri öz sağlığından başlayaraq zəmanəmizə qədər yaşayır və hələ uzun müddət də yaşayacaqdır. Bu çox təbiidir, çünki o, digər klassiklər kimi ədəbi məktəb yaratmağa nail oldu və hətta bunu onun qələm yoldaşları da qəbul etdi. "Molla Nəsrəddin" jurnalının ətrafında sıx birləşmiş və dövrünün novatorları hesab olunan bu sənətkarlar bu jurnalın fəaliyyətini Sabirsiz təsəvvür etmirdilər. Sabirin qələmi cəhaləti parçalayan qılınca, süngüyə çevrildi. Onun qələminin izindən gedənlər bu həqiqəti qəbul etdi. C.Xəndan da onun həyat və yaradıcılığını diqqətlə tədqiq edəndə bunu dərk edirdi. "C.Xəndan Sabir irsi ilə uzun illər məşğul olmuş və onun haqqında yazdığı monoqrafiyada şairin poetikası, yaradıcılığında tendensiya və ifşa üsulları, ümumiyyətlə, şeir və şair haqqında, şairin romantikası, Sabir yaradıcılığında folklordan və canlı xalq ifadələrindən istifadə yolları adlı fəsillərdə geniş və ətraflı bəhs etmişdir.

Qeyd edək ki, C.Xəndanın vəfatından sonra çap olunan bu monoqrafiyaya qədər də şairin haqqında xeyli dəyərli məqalə və monoqrafiyalar yazılmışdır. Ancaq Cəfər Xəndanın bu dəyərli monoqrafiyası öz həcmi və mükəmməlliyi ilə seçilir" [Namazov, 2010, s. 5].

Alimin "Şairin həyatı" monoqrafiyası Sabir ədəbi irsini öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətli mənbədir. Monoqrafiyaya bir-birindən maraqlı başlıqlar seçilmişdir: "Mollaxanda", "Seyid Əzim Şirvaninin məktəbində", "Gənclik illəri. Şairin qələm təcrübələri", "Səyahət", "Ailə başçısı", "Sabun tiyanı dibindən şikayətlər", "Yaxın dostların məsləhəti", "Beynəlmiləl", "Lampa işığında "Molla Nəsrəddin", "Yeni şeirlər", "Oyanan Şərqi inqilabçı şairi", "Ölüm qorxusu", "Dostlar və düşmənlər", "Odlu şeirlər", "Başladı şişməyə indi üzü qarə ciyərim", "Ayrılıq", "Axan səmələr", "Kədərli məktublar", "Açılmayan portmanet", "Son günlər", "Dayanan ürək", "Ölməz sənətkar". Tədqiqatçı hər başlığa uyğun xeyli sayda mənbəni araşdırmış, sənədlərə müraciət etmiş, kitabın önündə qeyd etdiyi kimi öz şəxsi mövqeyini bildirməkdən də çəkinməmişdir.

Əslində Sabirin üsyanı hələ o, balaca yaşlarında olanda başlamışdır. Atasının onu mollaxanada yüngül təhsil aldırıb sonra da öz dükanında işlətmək sevdası, mollanın kobud hərəkətləri, səriştəsizliyi, din ehkamları adı altında təbliğ etdiyi təhsil balaca Sabiri razı salmamış, dəfələrlə evdən qaçmış, nəhayət, atası onu həmişəlik itirəcəyindən qorxaraq o vaxt dövrünün ən görkəmli ziyalı kimi tanınan və Şamaxıda "üsuli-cədid" tipli məktəb açan Seyid Əzim Şirvaninin məktəbinə qoymuşdur.

Bu məktəbdə oxumaq, S.Ə.Şirvani ilə tanışlıq şairin bütün gələcək taleyində ciddi dönüş yaratdı. Məktəbdə oxuyanda balaca şagirdinin istedadının fərqi varan Seyid Əzim də onu həvəsləndirir, ilk qələm təcrübələrini oxuyub düzəliş edir, tərcümələr tapşırıraq yoxlayırdı. C.Xəndan tarixi sənədlərə, xatirələrə müraciət edərək hər iki sənətkarın bir-birinə olan təsirini araşdırır və haqlı olaraq belə qənatə gəlirdi ki, S.Ə.Şirvani qədər Sabir də öz ustasına təsir edə bilmiş, şagirdinin istedadı müəllimini tam razı salmışdır.

Keşməkeşli uşaqlıq həyatı özünü daha qayğılı gənclik və ahıllıq illərinə dəyişərkən şairin yaradıcı kimi yetişməsində də mühüm rol oynayır. Çoxdandan ona bəlli olan M.F.Axundov realizmi sənətkarı dərinə düşündürürdü. Dövrü mətbuatda Sabir "üsyanı" başlayırdı. Sabirin mövzu dairəsi çox geniş idi. Adi həyatda gördüyü hər hansı bir

hadisə şairi yazmağa çağırır və o, kiçik bir hadisənin təsvirində böyük məsələlərə toxunurdu. C.Xəndan yazırdı: "Sabirin həyatı mövzulara həsr olunmuş şeirlərində böyük ümumiləşdirmə qabiliyyəti hiss olunurdu. O, gördüyü bir hadisəni o qədər ümumiləşmiş bir şəkildə təsvir edirdi ki, oxucu onun qələmindəki qüvvətə heyran qalırdı. Sabir saatlarla düşünüb mövzu axtarmırdı, həyatı hadisələrin hər biri onun üçün hazır mövzu idi" [Xəndan, 1977, s. 29]. Məsələn, küçədə iki qonşunun söhbəti, mağazadan nəsə alarkən satıcıyla arasındakı dialoq, təsadüfən yanından ötdüyü bir yas məclisi və s. hamısı Sabir şeirinin ilham və mövzu qaynağı idi. Tədqiqatçı monoqrafiyanın digər qismlərində də tarixi və sənədli faktlara əsaslanaraq, eləcə də şəxsi mülahizələri ilə şairin "Molla Nəsrəddin" jurnalına gəlişi, imzasının tanınması, təqiblərə məruz qalması, ağır xəstəliyin pəncəsində olarkən belə bir dəqiqə həqiqəti deməkdən yayınmaması, kədərli ölümü haqqında ətraflı məlumat verilir. Qeyd edək ki, monoqrafiya sənədli roman xarakteri daşıyır, tədqiqatçı bədii təsvirlərdən, şairi düşüncə və təxəyyülündən də yeri gəldikcə istifadə edir.

Alimin şairin yaradıcılığına həsr etdiyi ən irihəcmli monoqrafiyası "Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri" adlanır. Monoqrafiya "Sabirin poetikası", "Sabir yaradıcılığında tendensiya və ifşa üsulları", "Şeir və şair haqqında", "Sabirin romantikası", "Sabir yaradıcılığında folklordan və canlı xalq ifadələrindən istifadə yolları" adlanan beş fəsildən ibarətdir. "Alimin vəfatından sonra nəşr edilən "Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri" adlı sanballı elmi monoqrafiyası fikrimizcə, son əlli-əlli beş ildə sabirşünaslığın əldə etdiyi ən böyük nailiyyətlərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Bu kitan ona görə əvəzsiz sayılır ki, burada elmi praktika nəzəri müddəalarla üzvi şəkildə sintezdədir. Kitabda təkcə Sabir poetikası deyil, klassik və müasir Azərbaycan poeziyası fonunda poetika məsələləri işıqlandırılıb. Alimin öz sözləri ilə desək, poetika şairin yalnız ədəbi yaradıcılıq qaydalarına necə əməl edib-etməməsi ilə qalmır, eyni zamanda onun bədii zövqü, dünyagörüşünü və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini qiymətləndirmək işində də müəyyən rol oynayır [Yusifli, 2015, s. 10].

Elə yaradıcı insanlar var ki, onlar ənənəyə sadıq qalmaqla, yeni bədii kəşflər edir, ədəbiyyatı zənginləşdirir. Sabir belə sənətkarlardan biri kimi ədəbiyyat tariximizdə önəmli iz qoymuşdur. Bir ədəbiyyat tarixçisi kimi Cəfər Xəndan onun ədəbiyyatımıza nə kimi yeniliklər gətirməyi, müasirləri arasında nə kimi təsir oyatmağı və bir şair kimi əzəməti klassik ədəbiyyatla müqayisədə müəyyənləşir.

Monoqrafiyada alim qeyd edir ki, Sabir yaradıcılığının ən önəmli xüsusiyyətlərindən biri, bəlkə də birincisi şairin heç vaxt heç kimi və eləcə də özünü təkrar etməməsidir. Sabir yaşadığı dövrdə "sənət sənət üçündür" nəzəriyyəsinin tərəfdarlarından fərqli olaraq, sənətin həyatla sıx əlaqəsi olduğunu, bədii əsərin qaynağının həyatdan götürüldüyünü bir daha təsdiq etdi. Təkcə forma gözəlliyi olan əsər oxucunun duyğularını rıqqətə gətirə bilməz, onun düşüncələrinə və ümumi dünyagörüşünə təsir edə bilməz. Şeirdə sənət əsərində forma və məzmun vəhdət təşkil etməlidir. Bunun öhdəsindən layiqincə gələn sənətkarlardan biri də məhz elə M.Ə.Sabir idi.

Əslinə baxanda Sabir ədəbi irsi cəmi bir kitabdan – "Hophopnamə"dən ibarətdir. Lakin fikrimizcə, bu kitab özü elə ədəbiyyatımıza bir kitab dolusu da yenilik gətirmişdi. Onun irsini tədqiq edən ədəbiyyat tarixçiləri, tənqidçilər də əslində çox bəsit görünən, lakin alt qatlarında böyük əziyyət, izzət, məhrumiyyətlər yatan bu həqiqətin fərqlində idilər.

Yəqin ki, Sabiri xalqımıza sevdiren ən önəmli xüsusiyyətlərdən biri onun dilinin, yazılarının, toxunduğu həqiqətlərin kifayət qədər sadə, aydın və anlaşıqlı olması idi.

Tədqiqatçı monoqrafiya boyu şairin irsinin müxtəlif aspektlərini oxucunun gözü önünə gətirir. Onun yaradıcılığında yer alan tipi öz dili ilə danışdırmaq, süjet qurmaq və s. kimi sənətkarlıq məsələlərinin göründüyü qədər sadə və bəlkə də bəziləri üçün "göydəndüşmə" olması fikrini nə qədər yanlış olduğunu sübut etməyə çalışır. Şairin seçdiyi üsulların əvvəlcədən və diqqətlə düşünülmüş priyomlar kimi ədəbiyyatımızda yenilik olmaqla yanaşı, həm də tutarlı sənət əsəri üçün vacib amil olduğunu sübut etməyə çalışan alim yazırdı: "Sabirin bədii zövqü, poetik görüşləri, eləcə də əsərlərinin şəkli quruluşu haqqındakı prinsipləri dəyişməz deyildir. Əksinə, dövr, hadisə, mövzu və sairədən asılı olaraq, bunlar tez-tez dəyişir, təkmilləşir və yeniləşir. Şairin özünü təkrardan əsasən qaçması, rəngarəng qafiyələr işlətməsi, müxtəlif şeir ölçülərində yazması və s. bu xüsusiyyətin təzahür forması kimi qiymətləndirilə bilər" [Xəndan, 1962, s. 8-90].

Sabir xalqımızın əvəzsiz sənətkarıdır. Onun irsini öyrənmək, tədqiq etmək tədqiqatçıdan böyük məsuliyyət, istedad tələb edir. İstər klassik dövrün, istərsə də müasirlərinin yaradıcılığını öyrənərkən Cəfər Xəndan hər bir sətərə, hər bir yazıya yüksək həssaslıqla yanaşırdı. Xüsusilə də, Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığını tədqiq edərkən, onun hər məsələyə nə qədər həssas və dərin yanaşdığını görmək olar. Qeyd etdiyimiz kimi, onun Sabirlə bağlı apardığı tədqiqatlar bu gün və gələcəkdə də bu sahə araşdırmaçıları üçün zəngin məxəz rolunu oynayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəndan, C. Şairin həyatı. Bakı: Gənclik, 1977, 90 s.
2. Xəndan, C. Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı: Azərnəşr, 1962, 434 s.
3. Namazov, Q. Cəfər Xəndan klassiklərimiz haqqında. // Ədəbiyyat qəzeti, 2010, 14 may, s. 5
4. Yusifli, V. Ədəbiyyat fədaisi (Cəfər Xəndan – 105) // "Azərbaycan" qəzeti, 2015, 17 may, s. 10

SUMMARY

Afət Rəfiyeva

THE LITERARY HERITAGE OF SABIR IN THE WORKS BY JAFAR KHANDAN

One of the most important signatures of Azerbaijani literary studies, Hacıyev Jafar Zeynal - Jafar Khandan's deep and meaningful creative legacy has always been the center of attention of literary people. In addition to researching and publishing the classical literary heritage, the outstanding literary scholar studied the modern literary process, was quick to respond to every innovation, was published in the press as a poet, and also contributed to the education of the younger generation as a teacher. Mirza Alakbar Sabir was the writer whom the scientist studied the most and published countless scientific studies. Sabir's work, which has invaluable services in the creation and development of critical realism, attracts the attention of creators both during Jafar Khandan's time and today. When Sabir did his best to free the people from ignorance, perhaps he did not believe that one day science would study his work line by line and feel deep gratitude to him. Jafar Khandan dedicated to M.A. Sabir "Sabir", "Artistic features of Sabir's work", "The life of the poet", etc. In his monographs and dozens of articles, he tried to reveal Sabir's position in our literary history. The scientist who deeply respects Sabir's heritage shed light on the important aspects of his work and drew attention to his role in our literary history. Sabir was a novelty in our literature. It is such an innovation that its reverberations will continue for millennia. The difficulties faced by this poet, who put an end to the Fuzuli traditions that were dominant in the Eastern literature for hundreds of years, and the various moments of his life without escape, did not escape the sharp attention of the critic and received the deserved appreciation. The presented article talks about the importance of Sabir's literary heritage in the literary critic's work, his attitude towards Sabir's heritage, and the reasons for the scholar's interest in the poet's work are investigated. It is noted that Jafar Khandan was one of the best researchers of Sabir's literary heritage. So, his researches are one of the most important sources for young researchers who turn to Sabir's life and work even today. Just as Sabir's work does not lose its relevance, the scientist's research about him never gets old, his ideas and opinions keep their novelty for every era. This is the point that comes from the power and importance of Jafar Khandan's pen and talent. It should not be surprising that a scholar who lived at least as tumultuous and difficult a life as Sabir should examine his legacy in such a sensitive way, but perhaps no one could be as sensitive to the poet's legacy as he is.

Keywords: Soviet literature, literary criticism, literary studies, Sabir's literary heritage, socialist realism

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ MÖVZUSU

NURLANA ƏLİYEVƏ

n.aliyeva@nu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə naxçıvanlı şairlərin yaradıcılığında Cənubi Azərbaycan və Türkiyə mövzusunda yazılan əsərlərdən bəhs edilir. Müəllif göstərir ki, Cənubi Azərbaycan həsrəti və qardaş Türkiyə niskili həmişə Azərbaycan ədəbiyyatında, o cümlədən Naxçıvan ədəbi mühitində olduqca mühüm yer tutub. Şair və yazıçılar daim bu mövzuya müraciət etmiş, poetik olaraq ədəbi yaddaş əmələ gətirmişlər. Naxçıvanlı şairlərdən H.Razi, Kəmalə, A.Yadigar, V.Məmmədov, X.Kərimli, M.Qasımzadə, V.Qaraxan və başqalarının yaradıcılığında həm Cənubi Azərbaycan, həm də Türkiyə mövzusunda yazılan əsərlər yer almış, qardaş həsrəti və niskili əks etdirilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan ədəbi mühiti, Cənubi Azərbaycan, Türkiyə, Dərələyəz, qardaş həsrəti*

Ədəbiyyatşünaslıqda çox haqlı deyilmişdir ki, realizm üçün mövzu real tarixi şəraitdən alınır, mövzu sifarişi yalnız ictimai formada – ictimai sifarişlə həyata keçirilir. Naxçıvan ədəbi mühitində də müstəqillik dövrü ciddi ədəbiyyatın meydana gəldiyi bir mərhələ kimi səciyyələnir. Görkəmli elm xadimi alademi İsa Həbibbəyli müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər yetirərkən bu məsələyə diqqət verərək yazmışdır: “Müstəqillik dövrünün Azərbaycan ədəbiyyatı müstəqil dövlət quran xalqın ədəbiyyatıdır və bütün dəyərləri, keşməkeşli həyat yolu, mübarizə və uğurları ilə bu həqiqətləri əks etdirir” [2, s.4]. Görkəmli elm adamının vurğuladığı kimi, “müstəqillik illəri ədəbiyyatının formalaşmasında bir sıra ictimai-siyasi və tarixi-mədəni faktorların mühüm rolu” [2, s. 4] olmuşdur və əlbəttə, məhz bu faktorlar müstəqillik dövrü ədəbiyyatının formalaşması, təşəkkülü və inkişafını müəyyən etmiş, yaranmasını şərtləndirmiş, ona forma və başlıca olaraq məzmun vermişdir. “1991-ci ildən sonra ölkəmizdə yaranan ədəbiyyat müstəqillik dövrü ədəbiyyatıdır. Amma bu da qəti bir fikirdir ki, Naxçıvanda müstəqilliyin tarixini 1990-cı ildən – Ulu Öndər Heydər Əliyevin məhvərində uğurla dönən zaman çərçivəsindən hesablamaq daha doğru olar. Bu mənada, 1990-cı illərdən başlayaraq Naxçıvanda yaranan ədəbiyyat müstəqillik dövrü ədəbiyyatı idi. Müstəqillik dövrü ədəbiyyatı istər keyfiyyətə, mövzu və formaca, istərsə də məzmun və problemcə, istərsə də ideya və ideoloji konsepsiya cəhətindən fərqli və özünəməxsus idi” [1]. Diqqətəşayan haldır ki, Naxçıvan ədəbi mühitində yazıb-yaradan ədəbi şəxsiyyətlər mərkəzində Ulu Öndər Heydər Əliyevin dayandığı muxtar respublika və ümumən Azərbaycanın taleyi timsalında həyata keçirilən inkişafyönümlü tədbirlər əhatəsində öz sözləri, rəyləri ilə bu proseslərə münasibətlərini ifadə etmiş, ölkənin varlığı, inkişafı və əbədiyi üçün atılan addımları əsərlərində yüksək qiymətləndirmiş, ictimai rəy timsalında alqışlamış, həyata keçirilən mühüm tədbirləri, əldə

olunan uğurlu nəticələri və qurucu şəxsiyyəti tərənnüm və vəsf etmiş, ədəbi cəhətdən əks etdirmişlər.

1990-cı illərdə Ulu Öndər Heydər Əliyevin başçılığı altında Naxçıvandan başlanan milli dövlətçilik yolu Naxçıvanda həyata keçirilən Azərbaycan və İran arasındakı sərhəd çəpərlərinin sökülməsi, Naxçıvan və Türkiyə Cümhuriyyəti arasında "Ümid" körpüsünün tikintisi ilə müşayiət olunan hadisələr və başlanan iqtisadi-mədəni əməkdaşlıqlar ədəbiyyatımıza ardıcıl olaraq Cənubi Azərbaycan və Türkiyə mövzusunun da gətirmiş oldu. Sərhəd çəpərlərinin sökülməsi, dünya azərbaycanlılarının birliyi ideyası və bu sahədə görülən ardıcıl tədbirlər ədəbiyyat adamlarında bu mövzuya olan müraciəti daha da sıxlaşdırdı və davamlı bir şəkil aldı.

Məlumdur ki, Azərbaycanın parçalanaraq biri-birindən ayırdüşən iki vətən torpağına çevrilməsi qəlblərdə ağır kədər və yaraya səbəb olmuşdur. Bədii ədəbiyyatda da bu mövzu həmişə yeri sızlayan və qanı axan bir yara kimi təsvir edilmiş, başlıca bir mövzu təşkil etmişdir. İki qardaş elin birlik, gediş-gəliş həsrəti həmişə başlıca yeri tutmuşdur. Buna görədir ki, Naxçıvandan Cənubi Azərbaycana, Cənubi Azərbaycandan Naxçıvana gedib-gələn ədəbiyyat adamları çox böyük inamla bu mövzunu diqqətdə saxlamışlar. Bu mövzuda naxçıvanlı şairlərdən H.Razinin, Kəmalənin, A.Yadigarın, X.Kərimlinin, İ.Yusifoglunun, V.Məmmədovun, M.Qasımzadənin, H.Eyvazlının, İ.Yusifoglunun, V.Qaraxanın, M.Qaraçuğunun, Q.Qəribin və başqalarının yazdıqları əsərlər mühüm ideya və çağırışlar ifadə etmişdir.

Qətiyyətlə demək olar ki, ictimai şərait ədəbi inkişafın məhvəridir. Mövzu sifarişləri ictimai mühitdən ədəbiyyata daxil olaraq dövrün salnaməsini tərtib etmişdir. Hüseyn Razinin vətəndaşlıq lirikasının tərkibində vətənin bütövlüyü və qardaş həsrəti duyğularının ifadəsi də xüsusilə yer almışdır. Onun vətən mötəvli duyğuların ifadəsində həm də qardaş ölkə və xalqlara olan qovuşmaq məhəbbəti də üstünlük təşkil edirdi. Xüsusilə, qardaş Türkiyə və Cənubi Azərbaycan mövzusu da bu dövrdə yenidən alovlanır, bədii ədəbiyyatın aparıcı mövzu xətlərindən birinə çevrilir. Şair Hüseyn Razinin də yaradıcılığında bu mövzu üstünlük təşkil edir və bütöv vətən, bütöv xalq ideyasını ehtiva edir. Hüseyn Razi 1990-cı ildə yazdığı "Ağrı Dağı" şeirində qardaş həsrətini və ona qovuşmaq duyğularını Ağrı dağının əzəməti timsalında ümumiləşdirərək ifadə etmişdir:

Taleyimiz, tariximiz yanaşı,
Qoşa dağlar vüqarında dayanmış.
Nənələrin, babaların yaddaşı
Güzgüsündə şölələnib daranmış.
Dədə Qorqud boylarının özülü,
Yunis İmrə şeiri kimi düzülü.
Zirvələri butalanmış dağ gülü,
Sevgimizin alovunda boyanmış.
Çıxıb göyün qübbəsindən bax bəri,
O Atatürk qeyrətinin ləngəri.
Milyon-milyon mərd igidin səngəri,
Neçə-neçə döyüşlərdə sınıanmış [11, s.42].

Şair türk mənəviyyatı, vətənpərvərliyini bütün əzəmətilə poetik sözün vüsəti və ecazkarlığı ilə ifadə edərək şeirin sonunda birlik, qovuşma ümidlərini də dilə gətirirdi. Çünki məhz həmin illər Ulu Öndər Heydər Əliyev Naxçıvana gələrək Naxçıvanın blokada vəziyyətindən çıxması naminə qardaş Türkiyə Cümhuriyyəti və İran İslam Respublikası ilə danışıqlar aparırdı və Türkiyə Respublikası ilə danışıqların nəticəsi olaraq Sədərək rayonu ərazisində Dilucu sərhəd-keçid körpüsünün inşası da həmin illərdə həyata keçirilirdi. Bu səbəblə də şair sonuncu bənddə fikirlərini dilə gətirərək yazırdı:

Göz dikməsin qamətinə hər yetən,
O vətəndir, əcdadıma bir vətən.
Sürünsə də dövrəsində duman, çən,
Od ürəkli bir xalq üçün yaranmış [11, s.42].

Xalqın qardaş həsrətini, bütövlük duyğuları və nisgilini şair Hüseyn Razi də əsərlərində başlıca yerə qoymuşdur. Şairin "Culfadan Təbrizə", "Sahil düşüncələri" şeirləri, "Sahil həsrəti" poeması bu cəhətdən diqqətəlayiqdir. "Culfadan Təbrizə" adlı şeirin yazıldığı illər Naxçıvanda sərhəd hərəkətinin baş tutub Cənubi Azərbaycanla sərhəd çəpərlərinin söküldüyü və əlaqələrin təmin olunduğu illərdir. Şair Təbrizə səfər çərçivəsində şeiri qələmə alıb. Şeirdə təmtəraqlı sevinc təzahürü əvəzinə gələcəkdə görünən ümid işartıları - Azərbaycanın birliyi və bütövlüyü ideali yer alıb. Gələcəklə bağlı daha böyük hadisələrin baş tutacağına ümid bəsləmək şeirdə ön planda görünməkdədir. Şeirdəki:

Səngərlər görünür mənə dərinə,
Ümidlər imtahan qarşısındadır.
Elə bil dağların gədəklərində
Ovxarlı qılınclar hələ qındadır [11, s.151] –

misralar da hələ iki qardaş torpağın birləşməsi üçün əsaslı bir mücadilənin həyata keçirilməsi ideyasını təzahür etdirir.

Şairə Kəmalənin yaradıcılığında qardaş diyarlar arasında həsrət duyğuları əsas mövzulardan birini təşkil etmişdir. Şairə həmçinin "Dərələyəz həsrəti" şeirilə də öz dədə-baba yurd yerlərindən düşən azərbaycanlılarının qəlbinin qubar yeri olan Qərbi Azərbaycan – dərələyəz həsrətini də poetik kədərlə əks etdirmişdir:

Dərələyəz, yallıların sındımı?
Güllü-güllü dərələrin yandımı:
Yağı səni özününkü sandımı?
Elin hanı, gülün hanı, a yurdum! [5, s.74]

Sərhədlərin açılması ilə qardaş sevincini özündə ifadə edən şairənin yaradıcılığında müxtəlif səfərlərin nəticəsində meydana gələn "Axtarıram Şəhriyarı", "Şəhriyarım", "Ümid körpüsü", "Yunus İmrəyə", "Sevdim Türkiyəni", "Türk qardaşıma" və bu silsilədən müxtəlif şeirlər əsaslı yer tutmuşdur. Şairə "Axtarıram Şəhriyarı" şeirində ustad Şəhriyarın timsalında Cənubi azərbaycanlı qardaşları yada salaraq onlara olan həsrət və niskil duyğularını dilə gətirmişdir:

İllərdir ki, yol gəlirəm,
Nə yatıb, nə dincəlirəm.
Bu dərdi özüm bilirəm,
Aman Allah, köməyim ol!

Şəhriyarım – könül yarım,
Azərbaycan – qəm diyarım!
Orda yarım, burda yarım,
Aman Allah, köməyim ol! [4, s.69]

Şairə "Ümid körpüsü" şeirində isə naxçıvanla qardaş türkiyə arasındakı sərhədin ortadan qalxması və iki qardaşın on illərin ayrılığından sonra böyük təntənə və şadyanılıqla qucaqlaşmasını yüksək poetik əhval-ruhiyyə və ustalıqla dilə gətirir, sevinc hissilə qələmə alırdı:

Bitdi həsrət körpüsü,
Güldü mehrin hörgüsü.
Ya rəbb, ömürlü olsun,
Bu məhəbbət körpüsü.

Burdan nəsillər keçər,
Neçə əsrlər keçər.
Bu vüsal körpüsündən,
Həsrətli ellər keçər.

Xan Arazım, coş indi,
Həsrətlilər sevindi.
Sahillərin qovuşur,
Gülsün torpaq, daş indi [4, s.28]

Asim Yadigarın da əsərlərinin çoxunda dövrün ictimai ruhu və inkişafına uyğun olaraq fəlsəfi motivlər başlıca yer alır və bu üzdən fəlsəfi qayəli əsərləri çoxluq təşkil edir. Haqla nahaqqın yerdəyişimi, zülmün ədalətə güc göstərisi, ümitsizlik və başqa məsələlər bu əsərlərin başlıca ruhunu, məzmununu təşkil edir. Şair Asim Yadigarın "Bu yol Təbriz yoludur", "Üzü Təbrizə, Təbrizə", "Ay Paşazadə" əsərləri Cənubi Azərbaycanla açılan yollar və bu mövzu əhatəsində yazılan şeirlərdir.

Şair Asim Yadigarın "Bu yol Təbriz yoludur" şeiri Hüseyn Razinin "Culfa-Təbriz yolu" şeiri ilə, eyni zamanda oxşar məzmununda yazılmışdır. Yəni 1990-cı illərdə sərhəd hərəkətindən sonra İran-Naxçıvan yolunun açılması münasibətilə Təbrizə ilk gedənlər sırasında olan ziyalılardan biri kimi Asim Yadigar da öz duyğularını dilə gətirmiş, Cənubi Azərbaycan həsrətilə bağlı fikirlərini ümid dolu notlara bükərək poetik həssaslıqla ifadə etmişdir. Şairin "Üzü Təbrizə, Təbrizə", "Ay Paşazadə" şeiri də həmin illərdə oxşar məzmununda yazılmış əsərlərdəndirlər.

Şairin "Culfadan Təbrizə" adlı şeiri də daha maraqlı doğuran əsərlərdəndir. Ölbəttə, şeirin yazıldığı illər Naxçıvanda sərhəd hərəkətinin baş tutub Cənubi Azərbaycanla sərhəd çapərlərinin söküldüyü və əlaqələrin təmin olunduğu illərdir. Şair Təbrizə səfər

çərçivəsində şeiri qələmə alıb. Şeirdə təmtəraqlı sevinc təzahürü əvəzinə gələcəkdə görünən ümid işartıları- Azərbaycanın birliyi və bütövlüyü ideali yer alıb. Gələcəklə bağlı daha böyük hadisələrin baş tutacağına ümid bəsləmək şeirdə ön planda görünməkdədir. Şeirdəki:

Səngərlər görünür mənə dərinə,
Ümidlər imtahan qarşısındadır.
Elə bil dağların gədəklərində
Ovxarlı qılınclar hələ qındadır [12, s.151] –

misralar da hələ iki qardaş torpağın birləşməsi üçün əsaslı bir mücadilənin həyata keçirilməsi ideyasını təzahür etdirir.

Ümumiyyətlə, ədəbi dövrün xüsusilə Cənub mövzusu ilə bağlı ideal və ideyalarını əks etdirmək baxımından Xanəli Kərimlinin yaradıcılığı daha xarakterik və səciyyəvidir. Azərbaycanın birliyi ideyası və Cənubi Azərbaycan həsrəti məsələsi Xanəli Kərimli yaradıcılığının məhvərinə çevrilir və onun yaradıcılığının başlıca səciyyəsi, ana mahiyyəti kimi ümumiləşmişdir. Təsadüfi deyil ki, X.Kərimlinin yaradıcılığından bəhs edərkən bu məsələni nəzər diqqətə çatdıran R.Qasimov onun ədəbi irsini Azərbaycan ədəbiyyatında Cənubi Azərbaycan-Araz mövzusunda əsərlərlə öndərlik qazanmış Xalq şairi Məmməd Arazın davamı kimi qiymətləndirmişdir [7].

Müxtəlif mövzularda qiymətli əsərlər yazan müəllifin Cənub mövzulu əsərləri daha çox yadda qalandır və Naxçıvan ədəbi mühitində bu mövzunu Xalq şairi Məmməd Arazdan sonra daha ardıcıl, sıx və fəal şəkildə davam etdirən məhz Xanəli Kərimlidir. Ümumiyyətlə, isə, "Xanəli Kərimlinin şeir yaradıcılığında həssaslıq və vətəndaşlıq mövqeyi ön sırada dayanır" [3, s. 755]. Şairin usta qələmindən çıxan "Özgə millətə", "Şair haqqın yolçusudur", "Məsəl", "Nəticələrim üçün", "Toğluqayanın Məmməd Araza məktubu", "Nənəm nağıl deyərdi", "Saxla qəlbini buztək" kimi şeirlər özündə şairin vətən bütövlüyü, vətən qeyrəti ehtiva edən şeirləri olaraq ədəbiyyatımızın zənginləşməsinə xidmət göstərmişdir. Ümumiyyətlə, şair Xanəli Kərimli yaradıcılığı üçün ilk növbədə ana vətənin bütövlüyü məsələsi aparıcıdır və səciyyəvidir. Şairin "Nəticələrim üçün" adlı şeirində deyilən kimi:

Vətəni bütöv olanın
Ürəyi də bütövdür,
Çörəyi də,
Yumruğu da...
Mənimsə
Ürəyim də,
Çörəym də,
Yumruğum da paradır.
Onunçün də
Yüzillərdir
Qoymadılar görəm ki,
Qibləm haradır,
Yolum haradır [6, s. 67]

Vaqif Məmmədovun bədii irsində də Cənubi Azərbaycan və qardaş Türkiyə həsrəti çox uğurla əks olunmuşdur. Hətta şairin bir kitabı "Arazdan keçə bildim" (Bakı, Şirvannəşr, 2004) adlanaraq başlıca mövzunu təşkil etmişdir. məhz Şairin bu dövrkü əsərlərində ictimai ruh, ictimai mövzular digər mövzu və məsələlərdən daha qüvvətli və qabarıq, daha sıx və fəal əks olunub. "Şair Vaqif Məmmədovun yaradıcılığı öz mövzu əhatəsinə görə olduqca genişdir. Ancaq vətən mövzusu, vətənə sevgi, yurda bağlılıq, vətənin hər qarışına məhəbbət başlıca mövqe tutur" [14]. "Şəhriyar gəlmədi", "Müjdə verin Nəriman Həsənzadəyə", "Səni səslərəm, səslərəm", "Ağlama, Təbrizli bacım", "Ustad Şəhriyarın yüz illiyinə", "Beyləqandan qonaq gəlib Təbrizə" kimi poetik nümunələrində Cənubi Azərbaycan həsrəti və nisgilini dilə gətirmiş, özünü duyğu və düşüncələrini ifadə etmişdir.

Şair V.Məmmədovun "Müjdə verin Nəriman Həsənzadəyə" şeiri N.Həsənzadəyə və onun "İçmək olmur Arazdan, Keçmək olmur Arazdan" misralarına cavab olaraq yazılıb. Şair burada Araz çayını keçərək Təbrizə - Cənubi Azərbaycana səfərini böyük təntənə və yüksək pafosla dilə gətirmişdir:

Müjdə verin Nəriman Həsənzadəyə,
Təşnə kimi içdim Araz çayından.
Müjdə verin Nəriman Həsənzadəyə,
Bu xoş gündə keçdim Araz çayını [9, s.69].

Şair bu torpağı "müqəddəs torpaq" adlandıraraq bütün Azərbaycan xalqının Cənub həsrəti və nisgilini ifadə etmiş, ağrını, kədəri yaşatmağa çalışmışdır:

Hər arışı müqəddəsmiş bu yurdun,
Həsrət-həsrət baxdım Xoya, Mərəndə.
Ayrılığın acısını duyurdum
Başı qarlı Savalanı görəndə [9, s.69].

Şairin "Səni səslərəm, səslərəm", "Ağlama təbrizli bacım" və başqa şeirlərində də qardaş həsrətinin dəruni kədəri poetik həssaslıqla ifadə edilmişdir. Şairin "Ağlama, təbrizli bacım" bu şeirlərin arasında daha kədərli, daha nisgilli olduğu kimi, forma, janr baxımından da özünəməxsusluq qazanaraq bayatı janrının formasında yazıya alınmışdır:

Təbriz yanı düzən olar,
Qəm insanı üzən olar.
Dərdli dərdə dözən olar,
Ağlama, təbrizli bacım [10, s.47].

Şair həm də qardaş Türkiyə Cümhuriyyəti ilə sərhədlərin açılmasından doğan böyük bir sevinc və bayram duyğularını konkret şeirlərində ifadə etmişdir. "Türkiyə bayatıları", "Salam, İstanbul", "Yunus İmrə", "Xoş gəldin, türküm, xoş gəldin", "Türk qardaşım Həbil Özmənə", "Özünə tək demə" şeirlərində iki türk qardaşın qovuşması və bundan doğan sevinc duyğuları, qardaş evinə səyahət və qardaşlarla birgəliyin qururu bədii ifadəsini tapmışdır. "Xoş gəldin, türküm" şeirində Araz çayının aşılacağı olduğu və hətta Türkiyəyə qovuşmağa da yol verdiyini böyük sevinc duyğuları ilə dilə gətirmişdir:

Bulanıq sular duruldu,
Daha həsrətim yoruldu.

Arazda körpü quruldu,
Xoş gəldin, türküm, xoş gəldin [10, s.51].

XX yüzilliyin sonları XXI yüzilliyin astanasına doğru tarixin verdiyi şans, türkün qazandığı zəfər olaraq Azərbaycan və Türkiyənin qüovuşmasından doğan sevinc duyğularını birlik və arxa-hayanlıq duyğuları ilə qovuşuq olaraq ifadə edən şair "Özünə tək demə" şeirində belə ifadə etmişdir:

Üstündə mən nanə kimi əsərəm,
Simurq quştək başın üstün kəsərəm.
Təkəm desən inciyərəm, küsərəm,
Habil özmən, sən özünə tək demə [10, s.54].

Bu ədəbi mərhələnin istedadlı nümayəndələrindən olan Muxtar Qasımzadənin də poetik vüsətlə əks etdirdiyi mövzulardan biri Cənubi Azərbaycan-Təbriz həsrəti idi. İlk səfərin Təbrizə gerçəkləşməsi ilə şairlər qələmlərinə sarılaraq uzun ilərin həsrətinə son duyğularını yüksək poetik həssaslıqla dilə gətirdilər. "Oxuyum" adlı şeirində Muxtar Qasımzadə:

Gedim, durnalara qoşulum gedim,
Gedim, Şah gölündə bir az oxuyum.
Təbriz öz içinə çəkib səsinə,
Coşum, var könüldən bir az oxuyum [8, s. 116], -

deyə ümumxalq sevincini ifadə edirdi. Halbuki on il ondan əvvəl, 1981-ci ildə şair "Araz boyu, qatar yolu" adlı şeirində illərlə kök salan qardaş həsrətini ifadə edərək dilə gətirmiş, bu sərhədlərin nə vaxt ortadan qaldırılacağı nisgil və həsrətini ifadə etmişdi.

Beləliklə, Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələri də öz yaradıcılıqlarında qardaş həsrətini bədii şəkildə əks etdirmiş, Cənubi Azərbaycan və Türkiyə mövzusunda bir sıra əsərlər yazmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva N. Müstəqillik dövründə Naxçıvanda bədii ədəbiyyatın inkişafı məsələləri. s. 127-130. // Naxçıvan: dayanıqlı inkişaf, uğurlar, perspektivlər [1995-2020] mövzusunda AMEA Naxçıvan bölməsində keçirilmiş beynəlxalq elmi konfransın materialları, Naxçıvan: Əcəmi, 276 s.
2. Həbibbəyli, İ. Müstəqilliyin şərəfli yolu və müstəqillik ədəbiyyatı. s. 3-36. // Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 800 s.
3. Həbibbəyli, İ. Xanəli Kərimli şeirinin özəllikləri. // Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 800 s.
4. Kəmalə. Tanrıya heyranam mən. Bakı: Elm və həyat, 1997, 160 s.
5. Kəmalə. Vətənə sevdalıyam. Bakı: Nurlan, 2004, 132 s.
6. Kərimli, X. Anamdan məktub. Bakı: Adiloğlu, 2001, 174 s.
7. Qasimov, R. Bölünmüş Vətənin bütöv dərdi: şair qəlbində Cənub ağrısı. "525-ci qəzet", 2011-ci il, 2 aprel.
8. Qasımzadə, M. Seçilmiş əsərləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2020, 336 s.
9. Məmmədov, V. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə, I c. Bakı: Şirvanəşr, 2008, 288 s.

10. Məmmədov, V. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə, II c. Bakı: Şirvan nəşr, 2008, 260 s.
11. Razi, H. Ömür keçdi. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 304 s.
12. Yadigar, A. O mənim ürəyim deyil... Naxçıvan: Əcəmi, 2020, 464 s.
13. Həbibbəyli, İ. Vətəndaşlıq mövqeyi, plyus lirizm. // <https://525.az/news/64281-vetendasliq-movqeyi-plyus-lirizm>.
14. Qasimov, R. Yaradıcılığı Vətən deyən şair. // <http://etmtv.news/yaradiciligi-veten-deyen-sair/>

SUMMARY

Nurlana Aliyeva

THE TOPIC OF SOUTHERN AZERBAIJAN AND TURKEY IN THE LITERARY ENVIRONMENT OF NAKHCHIVAN IN THE INDEPENDENCE PERIOD

The works written on the subject of South Azerbaijan and Turkey in the creativity of Nakhchivan poets are discussed in the article. The author shows that the longing of South Azerbaijan and hankering with brother Turkey have always taken very important place in Azerbaijani literature as well as in Nakhchivan literary environment. Poets and writers have constantly addressed this topic and poetically created a literary memory. The creativity of Nakhchivan poets H.Razi, Kamala, A.Yadigar, V.Mammadov, X.Karimli, M.Gasimzadeh, V.Garakhan and others held the works written on the topic of both South Azerbaijan and Turkey, reflects brotherhood longing and hankering.

Keywords: Nakhchivan literary environment, South Azerbaijan, Turkey, Darelaz, brotherly longing

РЕЗЮМЕ

Нурлана Алиева

ТЕМА ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА И ТУРЦИИ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЕ НАХЧЫВАНА ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ

В статье рассматриваются произведения нахчыванских поэтов о Южном Азербайджане и Турции. Автор показывает, что Южный Азербайджан и братская Турция всегда занимали очень важное место в азербайджанской литературе, в том числе в литературной среде Нахчывана. Поэты и писатели всегда обращались к этой теме, поэтически создавали литературную память. К числу поэтов Нахчывана Х.Рази, Камали, А.Ядигара, В.Мамедова, Х.Каримли, М.Гасымзаде, В.Гарахана и других относятся произведения, написанные на тему Южного Азербайджана и Турции, в которых отразились братская тоска и грусть.

Ключевые слова: литературная сцена Нахчывана, Южный Азербайджан, Турция, Дераляз братская тоска

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN (İNDİKİ ERMƏNİSTANIN) TÜRK MƏNŞƏLİ ETNOTOPONİMLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

KÖNÜL SƏMƏDOVA

samedovakonul74@mail.ru

ORCID iD: 0000-0003-4061-9775

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Qərbi Azərbaycana (indiki Ermənistana) aid olan etnotoponimlərin struktur, fonetik, leksik-semantik və grammatik xüsusiyyətlərinin ayrıca araşdırılması onların bu xüsusiyyətlərinin digər toponimlərlə müqayisəli təhlili üçün geniş materiallar verir. Bunu nəzərə alaraq etnotoponimlərin toponimlərlə qarşılıqlı şəkildə müqayisə edilərək öyrənilməsi daha faydalıdır. Bu zaman etnotoponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini daha aydın müəyyənləşdirmək olacaqdır.

Açar sözlər: *etnotoponimlər, müqayisəli metod, onomastika, appelyativlər*

İndiyə qədər dilçiliyimizdə leksik və semantik yolla yeni sözlər yaranmasının sərhəddi dəqiq müəyyənləşdirilməmiş, leksik yolla söz yaratmanın mahiyyəti tam aydınlaşdırılmamışdır. Dildəki xüsusi adların böyük bir qismi appelyativlərin köməyi ilə yaranır. Bu hadisə özünü toponimiyada da geniş şəkildə göstərir. Ona görə də onomastik vahidlərin leksik xüsusiyyətlərini öyrənərkən bu məsələyə fikir verilməlidir.

Təbii ki, dildə olan bütün appelyativlər onomastik vahidlərin yaranmasında eyni səviyyədə iştirak etmir. Appelyativlərin müəyyən bir qismi bu prosesdə kifayət qədər fəal və məhsuldardır. Digər bir qismi isə bu prosesdə passiv iştirak edir. Bu mühüm dil hadisəsi onomastik leksikadakı bütün xüsusi adlar qrupunu əhatə edir (1). Məsələn,

Ümumi söz	Xüsusi ad
Abad	Abad (k)
Ağ+bənd	Ağbənd (q)
Ağ+bulaq	Ağbulaq (p)
Ağ+qaya	Ağqay a
Balıq-çı	Balıqçı (q)
Balıq-çı-lar	Balıqçılar (q)
Boz+binə	Bozbinə (k)
Qala+ça	Qalaça (k)
Qamış-lı	Qamışlı (k)
Qara+bağ-lar	Qarabağlar (k)

Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də leksik yolla söz yaratma prosesi ən qədim derivatoloji hadisədir. Bu prosesdə heç bir grammatik vasitə olmadan sözlər dəyişir,

ümumilik bildirməklə yanaşı, xüsusi obyekt adlarını da ifadə edir. Dilimizin onomastik leksikasında bu hadisə geniş yayılmışdır.

Xüsusi adların bir qismi semantik üsulla konversiya yolu ilə yaranır. Belə ki, müxtəlif nitq hissələrinə mənsub olan bir sıra ümumi sözlər substantivləşir və sırf xüsusi ad əmələ gətirir.

Onomastik vahidlərin semantik üsulla əmələ gəlməsində başlıca əlamət bu prosesdə müəyyən bir nitq hissəsinə məxsus sözlərin başqa nitq hissəsinə keçməsi hadisəsidir. Bu cəhətdən onomastik vahidlərin aşağıdakı əmələgəlmə tiplərini göstərmək olar.

Sifətin ismə keçməsi əsasında: Bu prosesdə sifətlər substantivləşir və ismin suallarına cavab verir. Hər biri özünəməxsus məna daşıyır. Hər bir adın da daşdığı məna çox qədimlərə gedib çıxır. Dilimizin onomastik leksikasında sifət+isim modeli aşağıdakı şəkildə mövcuddur. Ağ kənd–Ağkənd; qara qoyun-qaraqoyunlu; ağ-xaç-ağxaç;

Göründüyü kimi, sifət əsasında yaranmış toponimlərin mənasında həmin sifətlərin bildirdiyi əlamət, keyfiyyət anlayışı olduğu kimi qalmır, zəifləyir.

Felin ismə keçməsi əsasında: Faktlar göstərir ki, felin təsriflənməyən formalarından feili sifət və felin əmr, xəbər formalarından olan bəzi sözlər substantivləşərək ismin sualına cavab verir. Məs: Basar+keçər-Basarkeçər.

Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin tərkibində heyvan adlarının müəyyən tezliklə işlənməsi müşahidə edilir. Bu hadisə ümumiyyətlə, türk onomastikası, o cümlədən də Azərbaycan onomastikası üçün yayılmış hadisələrdəndir. Hələ "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında bir sıra heyvan adlarının antroponimlərin tərkibində işlənməsinə aid çoxlu faktlar üzə çıxır. Eyni sözləri Orxon-Yenisey abidələri haqqında da demək olar.

"Basat Dəpəgözü öldürdüyü boyı"nda Dəpəgöz // Təpəgöz Basatdan kimliyini soruşanda onun

Anam adın sorar olsan - Qaba Ağac

Atam adım deyirsən - Qaqan Aslan cavabı heç də təsadüfi deyildir. Bununla o, ağac heyvan kultu ilə bağlılığını göstərmişdir.

Qurd protooğuzların ilkin soykökü sayıldığından bir növ totemlər totemi hesab olunur. Ümumiyyətlə, qurd əksər türkdilli xalqlarda güc, qüvvət, məğrurluq, qorxmazlıq rəmzi olmuşdur.

"Aldədə" əfsanəsində Aldədən oğlunun Qurd qayasında Bozqurddan süd əmməsi də buna işarədir. Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlər sırasında da tərkibində qurd sözü olanlar vardır: Qurdqulaq, Qurdqulu və s.

Etnonimlər əsasında toponimlərin yaranması geniş yayılmış haldır. Burada leksik sistemin xüsusi onimlərinin toponim tərkibində yer alması özünü göstərir. Belə vahidlərin tapılıb aşkara çıxarılması mənbələrindən biri də aşiq poeziyası və digər yazılı mənbələrdir. Prof. H.Mirzəyev Aşiq poeziyasında işlənən etnonimlərə ayrıca yazı həsr etmişdir. Müəllif leksik qatın tərkibində məhz etnonimlərlə bağlı olan vahidləri aşiq yaradıcılığı nümunələrindən toplaya bilmişdir [55].

H.Mirzəyev göstərir ki, "Vers" Dərələyz və Göyçənin sərhəddində yerləşən, ən uca dağdır. Bu ətrafda Versdən uca dağ yoxdur (3522 m.) Vers dağının Dərələyəzə baxan üzündə əvvəllər Qovuşq və Güldüz kəndlərinə məxsus Soğanlı yaylağı və burada Göytəpə, Qaçaqqayısı, Bərkdəre adlanan yerləri arasında türk tayfalarının birinci adını daşıyan

"Xalaclar" yurdu adlı yer də vardır. Türk qəbilələrindən birinin adını daşıyan Arpa çayının bir qolu ilk mənbəyini Vers dağının ətəyindən alır.

Ərazi və kənd adlarında: ...*Göyçə qar əlindən zara gəlibdir, Muğan həsrət çəkər a yağa qar qar.* (Aşıq Ələsgər) *Qanlıda qonaq qalanda Canıma sataşdı birə.* (Aşıq Ələsgər) *Savab bilməz Təhlə, Qozlu, Qaradolax, Muğanlı, Mülğaduz, Kələntər, Dizax, Kari, Baharlı, Alpavut, Qaytax...* (Məlikballı Qurban); *Ədəb bilməz Sadıqbəyli, Əyricə, Qaraman, Ternavod, Ağdam, Güllücə, Cəbəlli, Kəngərli, Cinli Yarımca, Bərgüşad, Çələblər, Mərcanlı dəryab...* (Məlikballı Qurban) 4 *Göftügusi nəb, Üçqovut, Padar, Hazır mayəhtacı, içində bazar...* (Məlikballı Qurban)

Göründüyü kimi, Qarqar, Arpa, Muğan, Təhlə, Qaradolax, Kələntər, Alpavut, Qaytax, Əyricə, Kəngərli, Mərcanlı, Padar və s. kimi tayfa və qəbilə adları aşıq poeziyasında və xalq şairlərinin əsərlərində çox yaxşı mühafizə olunub saxlanılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1999, 588 s.
2. Əhmədov, T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: BDU nəşri, 1991. 317 s.
3. Mirzəyev, H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz. Bakı: ADPU nəşri, 1997. 352 s.
4. Qurbanov, A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988, 536 s.

GÖYÇƏ AŞIQ MÜHİTİ TARİXİ POVESTLƏRDƏ

(Gülhüseyn Hüseynoğlunun "Yana-yana" povesti əsasında)

ƏLİ HƏŞİMOV

ali.hesimov@ndu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan tarixi povestinin yaranması, inkişaf yoluna müxtəsər nəzər salınmış, tarixi povestlərdə ədəbi şəxsiyyət probleminə yanaşma sərgilənmişdir. Ustad aşiq-Dədə Ələsgər obrazı yaradılan, eyni zamanda Göyçə aşiq mühitinin tarixi inkişaf yolunun bəlli məqamlarının xarakterizə olunduğu Gülhüseyn Hüseynoğlunun "Yana-yana" tarixi povestinin ideya-bədii məziyyətləri, sənətkarlıq həlli, dil-üslub xüsusiyyətləri, tarixi reallıqların bədii təqdimi məqamları məqalədə tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Açar sözlər: *Gülhüseyn Hüseynoğlu, "Yana-yana", tarixi povest, Göyçə aşiq mühiti, tarixi reallıq, ədəbi şərtilik*

Müstəqillik illərinin tədqiqatlarında povest janrı ilə bağlı fərqli mülahizələr zamanla müzakirələrə səbəb olmuşdur. Mirzə İbrahimovun, Süleyman Rəhimovun, Əzizə Cəfərzadənin, Zaman Qarayevin və s. yazıçıların tarixi povestləri ədəbi tənqid tərəfindən dəyərləndirildikdə də, uzun müddət Azərbaycan oxucusu tərəfindən oxunanda da povest janrı kimi mövcudiyyəti problemi ədəbiyyatşünaslığı məşğul etmirdi. Müstəqillik illərinin gətirdiyi meyillərdən biri də janrlararası sərhədlərin kövrəkləşməsidir. Romana povest, povestə hekayə deyildiyini ədəbi mətbuatdan müşahidə etmək heç də çətin deyil. Doğrudur, povest ad olaraq postsovet məkanında işlənən termindir. Dünya ədəbi təcrübəsində "Uzun hekayə" kimi xarakterizə edilir povest. Povest janrı olaraq necə adlandırılmasından asılı olmayaraq, janrı Azərbaycan ədəbiyyatının gerçəkliyidir.

Povest janrının inkişaf yolunda əhəmiyyətli istiqaməti tarixi povestlər təşkil edir. Ədəbi şəxsiyyət obrazı yaradılan tarixi povestlər içərisində Gülhüseyn Hüseynoğlunun Aşiq Ələsgər obrazını yaratdığı "Yana-yana" tarixi povesti nəinki ustad aşıqın, eləcə də Göyçə aşiq mühitinin bədii planda öyrənilməsi üçün maraqlı hadisədir.

Gülhüseyn Hüseynoğlunun "Yana-yana" tarixi povesti aşiq poeziyamızın nəhəng simalarından olan Aşiq Ələsgərin həyatı və mühitini, dövrün bir sıra siyasi və sosial-mədəni proseslərini, yaradıcılıq axtarışlarını əsasən tarixi reallıqlara uyaraq bədii planda əks etdirməklə geniş oxucu kütləsinə Aşiq Ələsgər şəxsiyyətini, sənətkarın yaşadığı reallıqları çatdırıb bilmişdir. "Yana-yana" povestindən bəhs edən professor Vaqif Yusili qeyd edir ki, "'Yana-yana" povesti böyük el sənətkarı Aşiq Ələsgərin gənclik illərindən söz açır. Lirik hissləri, insan qəlbinin, insan sevgisinin ən zərif, kövrək məqamlarını əks etdirən bu povest ilk cümləsindən başlamış oxucunu öz ardınca çəkir, gənc Ələsgərin keçirdiyi hisslər, onun varlı evində nökrəçilik etməsi, burada Səhnəbanuya aşiq olması, onun eşqiylə gözəl qoşmalar söyləməsi və nəhayət, bu eşqin qarşısına çıxan maniələr..bütün bunlar Aşiq

Ələsgərin tərcümeyi-halı ilə uyğundur. Lakin təbii ki, tərcümeyi-halla bədii əsər arasında eynilik ola bilməz. Çünki bədii əsərdə qəhrəmanın keçirdiyi hisslər, onun sevgisi, əhatə olunduğu mühit və qarşılaşdığı çətinliklər müəllifin bədii təxəyyülünün məhsuludur və Gülhüseyn Hüseynoğlu professional bir yazıçı kimi bunları ustalıqla təsvir edə bilmişdir" [8].

"Aşıq sənəti öz mahiyyətində milli kimlik mücadiləsini, müstəqil dövlətçilik düşüncəsini, ana dilinə mehr-məhəbbəti, ana yurda vurğunluğu, qəhrəmanlıq, mərdlik və halallığı cəmləşdirir" [7, s.7]. Görkəmli tədqiqatçıların fikirlərindən çıxış edərək vurğulamaq yerinə düşər ki, Gülhüseyn Hüseynoğlu da məhz aşiq yaradıcılığını, Aşıq Ələsgər obrazını bədii ədəbiyyata gətirməklə milli yaddaşa xidmətin uğurlu nümunəsini göstərdi. Əsər aşığın atası Alməmməd kişi ilə balaca Ələsgərin səfərinin təsviri ilə başlayır. Hadisələrin axarından məlum olur ki, bu yol Aşıq Ələsgəri həm çətin həyat məktəbinə, ağır sınaqlara, fiziki istismara, mənəvi sıxıntılara, çörək davasına, həm də ilk məhəbbətinə götürür. Yazıçı özünəməxsus biçimdə hadisələrin axarında bir sıra mətləblərə aydınlıq gətirdiyi kimi Çar Rusiyasının yerlərdə, xüsusilə də Azərbaycanda yerli əhaliyə münasibətini, istismarçı siyasətinin mahiyyətini açmağa çalışır. Aşıq Ələsgərin ailəsi isə bu zaman dövrün bir sıra gerçəklərini yaşamışdı, hər cür məhrumiyyətlərini görmüşdü, aclıq, səfalət çəkmişdi, o həddə çatmışdı ki, atası Alməmməd kişi böyük ailəni dolandıra bilmədiyi üçün ürəyindən qan-yaş axa-axa oğlu Ələsgəri "boğazına" mehtəliyə verirdi Kərbəlayı Qurbanın yanına. Yazıçı dövrün məhrumiyyətlərinin iç üzünü bu ailənin timsalında açmağa çalışır. Əsərin adı "Yana-yana"da Alməmmədlə Pərzadın çəkdiyi əzabların ifadəsi baxımın təsirlidir və kifayət qədər emosional effekt yaradır. Bədii şərtlikdən yaradıcı şəkildə istifadə edən G.Hüseynoğlunun təqdim etdiyi bu məqam tədqiqatlarda bu şəkildə öz real əksini tapır: "Kərbəlayı Qurban adlı birisi Alməmmədin yanına gəlib, onu dilə tutmuş, köməksiz olduğundan şikayətlənmiş, bir neçə il Ələsgərin onlara kömək etməsini xahiş eləmişdi. Ələsgər Kərbəlayı Qurbanın evində dörd il işləmiş, bu müddətdə özünün işgüzarlığı, mərifət-qanacağı ilə hörmət qazanmışdı. Kərbəlayı Qurban onu oğul gözündə görürdü. Axır vaxtlar Kərbəlayı Qurbanın yegane qızı Səhnəbanı ilə Ələsgərin arasında səmimi bir məhəbbət də yaranmışdı. Kərbəlayı Qurban bu işdən xəbər tutanda çox şad olmuş və Ələsgəri yanında həmişəlik saxlamaq üçün gəncləri evləndirmək fikrinə düşmüşdü. Lakin Kərbəlayı Qurbanın qardaşı Pullu Məhərrəm bu məsələni eşidəndə, Ələsgəri qovdurmuş və Səhnəbanını öz oğlu Mustafaya almışdı" [2, s. 4].

Bütün bu ciddi sosial-siyasi proseslərin fonunda yazıçı ön plana Aşıq Ələsgərin məhəbbətini çıxarmaqla uğurlu ədəbi cəhd edir. Bu ülvü məhəbbətin ucalığı, saflığı, aliliyinin qarşısında bir də dözülməz həyatı reallıqlar var idi. Məhz bu reallıqların fonunda Ələsgərin şəxsiyyət kimi təkamülü izlənilir, onun mənəvi dünyası, yaddaşında dərin izlər qoyan nakamlıq sindromu onun gələcək həyatının da müəyyən cizgilərinə təsirsiz ötüşmür. Bunu povestdə, bədii planda görməklə yanaşı, el sənətkarının həyatı ilə bağlı ədəbi-tarixi mənbələrdə də müşahidə edə bilirik. Bu detallar isə əsərin tarixiliyini şərtləndirir, povestdə tarixi kolorit doğurur, tarixi reallıq-bədii əsər-müasir dövr-yazıçı mövqeyini vəhdətdə görməyimizə, dəyərləndirməyimizə imkan verir. Klassik poeziyamızdan üzü bəri aşiq məşuqun sevgi macərasında qovuşmama, sınaqlardan keçmə, buta verilmə, çətinliklərlə mübarizə aparma və sevdilinə qovuşma motivləri əsərdə o qədər də Aşıq Ələsgərin timsalında görünməsə də, Ələsgər şəxsiyyətinin, dövrə, dövrün ədalətsizliklərinə münasibətinin, sosial ədalətsizliklərin pozulduğu, hətta pik həddə çatdığı mühitdə aşığın mənəvi kamillik mərhələsinə gedən yolu daha dərin planda əks etdirilməsə də, bu kimi

detallar povestdə yarımçıqlıq sindromu yaratmışdır. Belə ki, aşiq öz məhəbbəti yolunda mübariz xarakter kimi əsərdə ön plana çıxarılmır, amma bununla yanaşı, onun mühitin sərt qanunları qarşısında acizliyi, çarəsizliyi, hələ yetkinləşməmiş vücudu, düşüncələri, mənəvi təkamül mərhələlərindəki çatışmamazlıqları, daha dəqiqi tarixi şəxsiyyətlə müqayisə məqamındakı uyşmamazlıqlar dövrün sosial problemləri fonunda o qədər də diqqəti cəlb etmir. Hətta onların görüşlərinin yasaqlandığı dövrdə məşuqun bütün məhrumiyyətlərə sinə gərərək yalnız bir amal üçün susması- Aşiq Ələsgərin gələcəkdəki aşiq kimi karyerası naminə ona-qəhrəmana ürək-dirək verməsi, özü üçün məqsəd müəyyənləşdirdiyi məhəbbətini qurban vermə düşüncəsindəki sabitliyi, əminliyi onun Ələsgərə olan məhəbbətindən də ali tutduğu aşığın sənətdə keçəcək gələcəyi naminə ali duyğularını qurban verməyə hazır olması Səhnəbanunu "ucaltdığı" qədər məhz bu səhnədə Aşiq Ələsgərin sabit olmayan düşüncələri oxucunu narahat etmir. Ələsgər məhəbbətində çarəsizlik, maddi məhrumiyyətlər, həyatı sıxıntılar, sosial kimliyi və statusu ciddi mənada əngəldir. Ələsgərin dilindən bu kimi gerçəkləri ifadə etməyən, onun susması ilə situasiyanı daha da dərinləşdirən yazıçı müqabildə Səhnəbanunun öz məhəbbəti naminə Ələsgərin gələcəyinin müəyyənləşməsinə üstün tutması, bunu gözə ala bilməsi Azərbaycan qadını kimi Səhnəbanunu ucaldır. Düzdür, Səhnəbanu dünyagörüşü etibarilə o qədər ucalıqda deyil ki, məhz Ələsgərin gələcəkdə haqq aşıqlığı mərtəbəsinə gedən yolunun sütunu kimi bu məhəbbətin nakamlığının hardasa şərt olduğunu dərk etsin. Bununla yanaşı, mövcud situasiyada öz şəxsi səadətini deyil sevdiyi insanın gələcəyini düşünə bilməsi, bu mənəvi mərhələyə ucalması XIX əsrin məşuq obrazını daha da ucaldır. Qəhrəmanımız isə tam mənada özünüaxtarış mərhələsini keçir. Belə ki, Səhnəbanu eşqi ilə haqdan gələn səsi dinləyən Ələsgər ilk qoşmalarını deyir, həm də coşğun təblə deyir. Artıq Aşiq həqiqət yolunun yolçusu olduğu gerçəyini dərk etməyə başladığıca keçirdiyi mənəvi təbəddülatlar, ruhi sarsıntılar nəticəsində müxtəlif "hal"lar keçirir. İlk baxışdan əsərin dil xətası kimi də dəyərləndirə biləcəyimiz aşağıdakı cümlələr aşığın sarsıntılarının ifadəsi kimi maraq doğurur. Əsərdə oxuyuruq: "Ay Ələsgər, ay Ələsgər vur-tut ikicə qoşma demisən, əmmə çox basıb bağlayırsan. Bir az aşağı en, bala, aşağı en, nökrəçiliyini eləginən, görək axırı nə olur..." [3, s. 235]. Haqdan gələn sədayla üfüqlərdə gəzən Ələsgər xəyalı ilə reallıqlar arasındakı məsafənin görünməsi baxımından bu detal xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bir tərəfdən onun ruhi-mənəvi sarsıntıların, bir tərəfdən ülvü məhəbbəti yolundakı əngəlləri, bir tərəfdən də sırf realist planda görülməsi gərəkən gerçəkləri ifadə edən sözlər Aşiq Ələsgər şəxsiyyətinə gedən yolu tam mənası ilə gözlərimiz önündə canlandırır.

1. Bəllidir ki, söz sənəti şifahi şəkildə yaranaraq dildən-dilə yayılmış, yaşamışdır. Tarixin sonrakı mərhələlərində yazıya alınan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin tədqiqi istiqamətində müəyyən işlər görülsə də profesional müstəvidə şifahi və yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqələri, bu əlaqələrin spesifik xüsusiyyətləri dolğunluqla araşdırılmamış, şifahi ədəbiyyatın yazılı nümunələrə təsiri, eləcə də əks əlaqə məqamları tam aydınlaşdırılmamışdır. Bu məqamı diqqət mərkəzinə çəkən N.Xəlilov vurğulayır ki, "Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yazılı ədəbiyyatla folklorun qarşılıqlı əlaqələrinə dair məsələlərdən bir çox tədqiqatlar bəhs etsə də bu problem kifayət qədər araşdırılmayıb. Bu barədə yazılmış tədqiqatların çoxunda bir sıra çatışmamazlıqlar da nəzərə çarpır. Bu, ilk növbədə təsvirçilikdə, folklorla mənsub süjet, obraz və bədii ifadə vasitələrinin şairlər tərəfindən istifadəsinə dair faktların sadəcə sadalanmasında, folklorla yazılı ədəbiyyatın

qarşılıqlı təsirini şərtləndirən səbəblərin nəzəri və tarixi baxımdan açıqlanmamasında özünü göstərir" [6, s. 54].

Əsərdə tarixiliyi şərtləndirən məqamların başında aşığın şəxsi bioqrafiyası ilə səsleşən məqamlarla yanaşı, Ələsgər yaradıcılığından seçilmiş qoşmaların mətn daxilində istifadəsi də maraq doğurur. Belə ki, Ələsgərin ilk qoşması bu mənada əlamətdardır:

Dərdim çoxdu, dindirməyin, həzərat!
Məni bir alagöz ceyran öldürür.
Qılıncsız, tufəngsiz alır canımı,
Bilən yoxdur, pünhan-pünhan öldürür. [3, s. 228]

Aşiqin çəkdiyi izzətlərin ifadəsi baxımında yerində seçilmiş şeir parçası müvafiq məqama emosional ovqat qatmaqla yanaşı, janrın tələbinin də qorunduğunu göstərir. Yaxud yazıçı ustalıqla mövcud səhnəyə uyğun olaraq seçilmiş folklor nümunələrindən istifadə edir. Ələsgər və Səhnəbanunun məhəbbətinin cövlan etdiyi günlərdə məşuqun gülüşünü ifadə edən

Əzizim, gül üşüdü
Şeh düşdü, gül üşüdü.
Güldün əqlim apardın,
Bu necə gülüş idi?

Bayatının aşığın dilindən səslənməsi nə qədər xoş ovqat yaradırsa bu məhəbbətin sədlərə dayanması ilə mənəvi təbəddülat keçirən Ələsgərin dilindən verilən

Eləmi bağı qara,
Bir quş var, bağı qara.
Lalə kimi gül olmaz,
Onun da bağı qara [3, s. 247]

misralar da eyni dərəcədə onun sarsıntılarının ifadəsi baxımından əhəmiyyət daşıyır, yazıcının seçimi kimi də, folklordan bəhrələnmə məqamı kimi də razılıq doğurur.

Kərbalayı Qurbanın xəbəri olduqdan sonra Ələsgərə elə bir söz yarası vurulur ki, ömür boyu yaddan çıxmayan, yaddaşını didən bu sözlərlə qalınır. Ələsgər öz evlərinə qayıdır. Amma bu evdən gedən insan deyil o. İndi o artıq haqdan içdiyi bədənin sərməstliyini yaşayır. Qarışıq duyğular, anlaşılmaz düşüncələr, mənəvi sarsıntılar, çarəsizlik, ədalətsizliklər qarşısında acizlik, ruhi sarsıntılar bir tərəfdən Ələsgəri üzürsə digər tərəfdən də haqdan gələn səs onu mənəvi kamillik yoluna səsləyir. Bu səslər, nidalar onun ruhi rahatlığını pozursa da anlaşılmaz bir ümid də, istək də aşılayır. Mətnə oxuyuruq ki, Ələsgərin gözüne Qeys görünür. "Bilirəm ki, özündən söz deyirsən. Mən də deyirdim. Çöllərə düşməsəm əməlli-başlı şair idim. Sən söz de Ələsgər, bizim hamımızın əvəzindən sən söz deyinən. Kərəmin də, Qəribin də, Şeyx Sənanın da əvəzindən sən söz deyinən, Ələsgər!" [3, s. 246]. Düzdür, əsərdə cümlələr nə qədər bəsit planda, dayaz şəkildə verilsə də, Ələsgər, onun düşdüyü məhəbbət çıxılmazlığı, haqdan gələn nidalar, mənəvi yetkinliyə doğru yolun sarsıntıları bu cümlələrdəki seçimsizliyi görünməz edir. Ənənəyə söykənən, Kərəmin, Şeyx Sənanın, Qeysin taleyini göz önünə gətirən yazıçı Ələsgərin haqq yollunda şəxsi səadətini gözdə tutub edə bilməsini, Məcnun kimi çöllərə düşməməsini onun bəlkə də mənəvi qələbəsi kimi dəyərləndirir. Sələflərinin əvəzindən də söz demək missiyasını

üzərinə götürən Ələsgərin mənəvi mərtəbəsi, ruhani dünyası tarixi şəxsiyyət kimi Aşıq Ələsgəri göz önünə gətirdiyimiz zaman onu yazıcının idealizə etməsinə haqq qazandırır. Bəlli yolda seçim qarşısında qoyduğu haqq aşiqinin "Uca söz"ü seçməsində Ələsgərin şəxsiyyət kimi kamilliyinin ifadəsini diqqət mərkəzinə çəkən yazıçı uğurlu ədəbi-fəlsəfi cəhd edir. Amma unutmamaq olmas ki, qəhrəmanın yaşadığı dövr XIX əsrdir. Orta əsrlərin ehkamçı təsəvvürləri zəifləyibdir, sələflərinin yaşadığı dövrlərin sosial-siyasi gerçəklikləri, şəxsiyyət konsepsiyası fərqli prizmadan dəyərləndirilir. Bir sözlə, Ələsgərin seçimində mövcud reallığın payını da vurğulamaq gərəklidir. Çünki Ələsgər Məcnun, Kərəm, Sənan olmadığı kimi, onun sosial statusu da onlarınki ilə daban-dabana ziddir.

Əsərdə diqqət çəkiləsi məqamlardan biri də Ələsgər obrazının irfani düşüncədə dərkə məsələsidir. Bəllidir ki, aşıq haqqındakı tədqiqatlarda onun təsəvvüf ideyalarına bağlılığı, irfani düşüncəni yaşaması və əsərlərində irfan fəlsəfəsindən çıxış etməsini təsdiqləyən bir sıra fikirlər vardır. Tarixi şəxsiyyət kimi Aşıq Ələsgər əsərlərində dövrün irfan fəlsəfəsinə aqah şəxsiyyət kimi çıxış edir və şeirlərində təsəvvüf ideyaları duyulur. Aşığın dünyagörüşündəki bu məqamı işıqlandıran tədqiqatda qeyd olunur ki, "Aşıq Ələsgərin sufi aşıq olması məsələsinə gəldikdə isə mənim fikrim belədir: Aşıq Ələsgər bütün sufi terminlərinə bələddir. O, həmin terminləri konkret obrazların, gözəllərin təsviri üçün məharətlə işlədir və sufizmin bütün prinsiplərini dərindən bilir, onlardan böyük sənətkarlıqla istifadə edir, amma mənim fikrimcə, o, sufizmin necə dəyərlər kanonlaşmış mərhələlərini keçməmiş, mürid-mürşüd münasibətləri ilə bağlı şərtləri məktəb səviyyəsində keçməmişdir" [5, s. 22]. Fikirlə razı olmaqla yanaşı, onu da diqqətə çatdırmaq ki, aşığın yaşadığı XIX əsr mühitində təsəvvüf ideyaları zəifləməyə başlamışdı və klassik ədəbiyyatımıza hakim kəsilən irfan fəlsəfəsi XIX əsrin əvvəllərindən etibarən poeziyanın arxa planına keçirdi. Yazıçı Gülhüseyn Hüseynoğlu da bu məqama həssaslıqla yanaşaraq aşığın obrazını fərqli planda işləmişdir.

Gülhüseyn Hüseynoğlunun yaradıcılığında özünəməxsus ədəbi-nəzəri dəyərə sahib olan "Yana-yana" tarixi povesti Azərbaycan tarixi nəsrinin maraqlı nümunəsidir, Aşıq Ələsgərə ucaldılmış söz abidəsidir. Əsər ədəbi fikrimizin zənginləşməsinə xidmət etməklə yanaşı, yaratdığı tarixi aura baxımından da diqqətəlayiqdir.

Ötən əsrdən etibarən Azərbaycan tarixi nəsrində sənədli roman, sənədli povest ənənəsi formalaşaraq yeni nümunələrin timsalında tariximizin müxtəlif dövrlərini sənədlərin diliylə, bədii planda ədəbi müstəviyə gətirmişdir. Belə əsərlərin bir çoxunda XX əsrin əvvəllərindəki hadisə, dövr və şəxsiyyətlərdən bəhs edilmişdir. Bu mənada diqqəti cəlb edən, yazıldığı dövrün abı-havasını özündə əks etdirən maraqlı povestlərdən biri də Gülhüseyn Hüseynoğlunun "Xəzərin qoynunda" əsəridir. Olsun ki, bu gün əsər mövzusu, ideyası etibarilə yazıldığı dövrdəki aktuallığını saxlamamışdır. Amma bütün hallarda ötən yetmiş illik sovet hakimiyyəti dövrü də tariximizin mühüm tərkib hissəsi idi və quruluşun yeni yarandığı dövrlərdə kommunizm quruculuğu ideyaları, ictimai mühitdə formalaşan dəyərlər, dürüst, idarəçilik əxlaqına malik olan sovet vətəndaşlarının yetişdirilməsi məsələləri bu dövrdə Azərbaycan sovet ədəbiyyatının da maraq dairəsində idi. Belə deyirlər ki, dünən bu gün üçün tarixdir. Bu prizmadan yanaşaraq sosializm quruculuğu prosesində müxtəlif sahələrdə çalışan əmək insanlarının vicdanlı, əlitəmiz, dürüst, dövlət malına göz dikməyən sovet vətəndaşı kimi yetişməsində ədəbiyyat mənəvi tərbiyə vasitəsi olaraq rol oynayırdı. Qəhrəmanımız universiteti yenidən bitirib Gürgən nextçixarma briqadasına işə

göndərilmişdir. O, ilk günlərdən işinə məsuliyyətli yanaşması ilə diqqəti cəlb edən dürüst bir insan kimi xarakterizə edilə bilər. Yetişdiyi ailə, aldığı tərbiyə, düşdüyü mühit onun möhkəm əqidəsini üzə çıxarır. Yazıçı neft emalı sahəsində görülən işlər, qarşıya çıxan çətinlikləri o dövrün canlı şahidlərinin, buruqçuların yanında olaraq öyrənmiş, povestin sənədlilik-tarixilik bazasını təmin etmişdir. Məsələn əsərin sənədliliyini təmin edən məqamlar kimi məşhur neftçi Minirə Məmmədbəylinin adının çəkilməsi, yaxud Xoşbəxt Yusifzadədən bəhs olunması, eyni zamanda o dövrün buruq ustaları olan Mixail Kaverockin, naxçıvanlı Qurban Abbasov, Yusif Kərimov kimi simalardan söz açılması maraq doğurur. Neft buruqlarında sıradan bir işdən başlayaraq yüksələn qəhrəmanımız Aslanın əzmi, iradəsi, dürüstlüyü, vicdani əməklə yaşaması onun yüksəlişini təmin edir, ideyasını yazıçı ön plana çıxararaq sosializm cəmiyyətində zəhmətkeşliyə verilən dəyəri ifadə etmiş olur. Yazıçı həssas müşahidələri, neftçilərin həyatı və iş prosesi ilə bağlı hər bir incə detallı mənimsəməsi nəticəsində peşə leksikasına məxsus olan – "İstehsalat ikinci məktəbdir" tezisini qabardır. Ümumilikdə sosializm quruculuğu, kommunizmə gedən yolda qəhrəmanımızın timsalında mənəvi tərbiyə problemlərindən, zəhmətkeşlərə göstərilən qayğıdan çıxış edən yazıçı öz missiyasını yerinə yetirərək bir sıra uğurlu cəhdlərə də imza atmışdır. Bu mənada Azərbaycan dramaturgiyasının görkəmli siması Cəfər Cabbarlının "Qız qalası" əsərindən nümunələrin gətirilməsi [4, s. 124] də, mətnə uyğun olaraq folklor nümunələrindən bəhrələnmə də povestin oxunaqlılığına hesablanmışdır. Mətnə verilən bayatı da qəhrəmanın sevgi hisləri ilə yaşadığı anların psixoloji nüanslarını duymaq baxımından maraqlı alınmışdır.

Əzizim dalda yeri,
Meh vurur dalda yeri.
İki könül bir olsa,
Tez tapar dalda yeri. [4, s. 116]

Ümumilikdə götürdükdə Gülhüseyn Hüseynoğlunun "Xəzərin qoynunda" sənədli povesti sovet dövrü Azərbaycan nəsrinin maraqlı nümunələrindən biridir. Xatırlayaq ki, sovet dövründə sosializm əxlaqını aşılaman S.Rəhimovun "Mehman" povesti hansı səviyyədə qarşılanırdı, nə qədər böyük auditoriyanın diqqət mərkəzində idi. O zaman "Xəzərin qoynunda" povestinin də sovet cəmiyyətində necə qarşılandığını duya bilərik.

Nəticə olaraq deyək ki, yüz ilə yaxın tarixi olan Azərbaycan tarixi nəsrinin uğur payında tarixi mövzulu povestlərin də rolu vardır. Eləcə də tarixi, sənədli, sənədli-xroniki povestlərin müəllifi kimi Gülhüseyn Hüseynoğlunun da qələminə məxsus olan "Yana-yana", "Xəzərin qoynunda" kimi povestlər tarixi-sənədli bədii nəsrimizin yadda qalan nümunələridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Ələsgər – 190: biblioqrafiya. (M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, tərt. ed.: S.Əsədova, G.Misirova; ixt. red. və burax. məsul K.Tahirov; red. M.Vəliyeva). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 149 s.
2. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 400 s.
3. Hüseynoğlu, G. Yana-yana. Bakı: Bakı: Yazıçı, 1986, 424 s.
4. Hüseynoğlu, G. Çətin yol. Bakı: Gənclik, 1987, 184 s.
5. Hüseynov, M. Aşıq Ələsgərin söz ümmanı. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 313 s.
6. Xəlilov, N. Aşıq yaradıcılığı və yazılı poeziya. Bakı: Elm, 2012, 325 s.
7. Qasımlı, M, Allahmanlı M. Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 220 s.
8. Yusifli, V. Mənsur şeir ustası: Gülhüseyn Hüseynoğlu ("Ədəbiyyatımızın cəfəkeşləri" silsiləsindən). "Ədalət" qəzeti, 21 iyun, 2014. s.14.
9. <http://www.kitabxana.net/?oper=readNews&id=997>

NAXÇIVANDA MƏSKUNLAŞAN QƏRBİ AZƏRBAYCANLILARIN VƏTƏN HƏSRƏTİ VƏ QAYIDIŞ ÜMİDLƏRİNİN POETİK İFADƏSİ

Ramiz QASIMOV

ramizqasimli44@gmail.com

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Məqalədə Naxçıvanda məskunlaşan Qərbi azərbaycanlılardan olan şair və ədiblərin yaradıcılığında bədii əksini tapan vətən, el-oba həsrəti və qayıdış ümidlərindən bəhs edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, tarixin müxtəlif mərhələlərində – iki yüz il ərzində erməni zülmü nəticəsində Azərbaycan xalqı öz ata-baba, doğma, qədim yurd yerlərindən didərgin salınaraq müxtəlif yerlərdə məskunlaşmaq məcburiyyətində qalmışlar. Müxtəlif dövrlərdə baş verən soyqırımı və deportasiya hadisələri nəticəsində didərgin düşmüş zərərdidələrdən Naxçıvana da üz tutub gələnlər və burada məskunlaşanlar olmuşdur. El şairi Aşıq Kamil Teymuroğlu, Allahverdi Kalbaliyev, Səttarxan İmaməli, Ramiz Babayev, Zaur Vedili və başqaları elin kədər və dərdinin poetik tərcümanına çevrilmiş, el dərdini bədii ədəbiyyatın dililə söyləmişlər. Şairlər öz yaradıcılıqlarında ermənilərin zülmərlə yaratdığı faciələri təsvir və təqdim etmiş, elin üzləşdiyi faciələri kədərli notlarla qeyd etmişlər. Onlar həm də didərgin düşdükləri doğma yerlərin həsrətini, xatirələrini bədii yaradıcılıqlarında yaşatmış, yer-yurd adlarının xatırlanması ilə bədii formalı tarix və xəritə formalaşdırmışlar. Allahverdi Kalbaliyev "Göycə, Zəngəzur qaçqınlarına", "Nə xəbərin var?", "Ağlasın", "And yerim", "Qalib ocağım", "Vətən ağlayır", "Yurd harayı", Səttarxan İmaməli "Qalıbdır", "Məhəmməd", "Qafan dağları", "Xatırladıram", "Gəlir", Ramiz Babayev "Nənəm bir ovcuq torpaq borcluyam", "Məni o yerlərə qaytar, ay Allah", "Dağlar", "Öldürəcək məni", Zaur Vedili "Kaş qayıda Xalisalı günlərim", "Vedisiz göynəyir Zaur Vedili", "Xalisa həsrəti, Vədi həsrəti", "Həsrətam mən qucağına kəndimin", "Vətən dərdi, torpaq dərdi, el dərdi", Aşıq Kamil Teymuroğlu "Kim gəlibdir təzə, dağlar", "Az qalırdı yaza, dağlar", "Bağlayıblar yolu, dağlar", "Dağlar", "Mənimlə qan ağlar sazım dağlara" və b. şeir nümunələrində Qərbi Azərbaycandan ayrılmanın kədər və həsrətini, o yerlərə qayıtmaq ümid və inamını ifadə etmişlər.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, vətən həsrəti, Dəraləyaz mahalı, Qərbi Azərbaycana Böyük Qayıdış.*

"Alagöz" dən bu yana,

"Ağbaba" dan o yana.

Hey dayana-dayana

Gəzintiyə çıxan Kür! [3, s. 234-235]

"Ə.Cavadın həsrət dolu ifadə etdiyi coğrafi adlar mühaciərt ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndəsi Almas İldırımın da lirikasında bol-bol işlənmiş, Azərbaycanın tarixi bütövlüyü və Turan ellərinin nisgili öz əksini tapmışdır" [4]. Həsrət və kədər şairlərindən olan mübariz istiqlalçı çair Almas İldırım da "Əsir Azərbaycanım" adlı şeirində Əhməd Cavad kimi Alagözü vətən bütövlüyünün simvolu kimi görərək ona Ağrı dağdan salam ötürmək istəyini dilə gətirmişdi: "Salam desəm, rüzgar alıb götürsə, Ağrı dağdan Alagözə ötürsə" [7, s.115]. Ə.Cavadın və A.İldırımın Kür çayının axışı istiqamətində adlarını məxsusi olaraq nəzərə çarpdırdıqları Alagöz, Ağbaba Qərbi Azərbaycanımızda mövcud

olan dağ adlarıdır. Alagöz Kiçik Qafqaz sıra dağlarının Qərbi Azərbaycanımızı əhatə edən hissəsində olan ən hündür zirvəsidir. Ağbaba isə oradakı həm dağın, həm də mahalın adıdır. Görünür, şair "“Arazı” götür birbaşa Get Xəzərdə yıkan Kür” deməklə Kürü bütün qolları ilə Azərbaycanı bağrını basaraq birləşdirmək fikrini ehtiva etmişdir” [4]. Qərbi Azərbaycanın xalqımızdan qoparılib qəlbinə dağ basılmasından sonra qəlbində yaraya dönərək şeirlərində, bədii dilində yaşadılmışdır. Bu baxımdan öz doğma, ata-baba torpaqlarından didərgin düşən vətən övladlarımızın Qərbi Azərbaycan həsrəti və yurda qayıtmaq ümidləri bədii ədəbiyyatımızda duyğularda, düşüncələrdə yaşamış, bu günün reallıqlarına qədər daşınmışdır.

Qeyd edək ki, Naxçıvanda məskunlaşan Qərbi azərbaycanlıların folklorunda da erməni zülmünə nifrət, doğma torpağından ayrılmanın kədəri yer almışdır:

Naçaram, ay naçaram,
Baş götürüb qaçaram.
Harda bir qərib görsəm,
Orda dərdimi açaram.

Vətənimdə talan var,
Zülfün üzə salan var.
Erməniyə heç inanma,
Onlarda çox yalan var.

Dağlar, üzün gülmədi,
Çiçəyin üzülmədi.
Yağı yolun bağladı,
Elim sizə gəlmədi.

Qərbi Azərbaycandan erməni zülmü nəticəsində elindən-obasından didərgin düşüb Naxçıvanda məskunlaşan bir çox eloğlunun yaradıcılığında yurd həsrəti və məhəbbəti yer almış, bədii yaddaş olaraq yaşadılmışdır. Çalxanqala kəndində məskunlaşan Aşıq Kamil Teymuroğlu (Həsənov), Şıxmahmud kəndində məskunlaşan şair Ramiz Babayevin, Əlincə kəndində yaşamış Allahverdi Kalbaliyevin, Kurud kəndində yaşayan Səttarxan İmaməlinin, Naxçıvan şəhərində məskunlaşmış Zaur Vedilinin (hazırda Bakı şəhərində yaşayır – müəl.) əsərlərində Qərbi Azərbaycana, onun yurd yerlərinə bəslənilən həsrət və məhəbbət duyğuları özünün poetik ifadəsini tapmışdır.

Mənim orta məktəbdən, hətta ibtidai sinifdən əziz müəllimim olmuş, mənə qələm tutmağı, yazmağı və öyrənməyi mənimsətmiş Allahverdi İsa oğlu Kalbaliyev də Qərbi Azərbaycandan – Qafan elindən didərgin salınan və Əlincə kəndində məskunlaşan qiymətli ziyalı və söz adamlarından biri olmuşdur. Vətəndən didərgin düşmənin nisgil və ağrısı onu da şairliyə sövq etmiş, kədərini sözə yükləməyi və hayqırmağı rəva bilmişdir. Allahverdi Kalbaliyevin sağlığında nəşr olunan “Ömrümün yadigarı” şeirlər külliyyatında onun vətən və el dərdsini ümumiləşdirən dərin duyğulu lirik şeirləri toplanmışdır. “Göyçə, Zəngəzur qaçqınlarına”, “Telli saz məskəni”, “Nə xəbərin var?”, “Ağlasın”, “And yerim”, “Qalib ocağım”, “Vətən ağlayır”, “Yurd harayı”, “Qurban olum”, “Həkarim”, “Ürəyimdə bir arzum var” kimi şeirləri və müəllifli bayatılarında qoparılmış Vətən torpağının ağrısı yer

almışdır. Bu şeirlərin hər birində bütöv Vətənin qoparılmış hissəsinə yanıqlı bir ağrı yer almışdır. Dərdli şair "Nə xəbərin var?" şeirində ellərinin həsrətini dilə gətirərək içindəki kədəri, nisgili basdırmaq üçün eloğlundan ümidverici bir xəbər almaq istəyirdi:

Ay el oğlu, qurban olum dilinə.
O doğma ellərdən nə xəbərin var?!
Həsrət qaldıq çiçəyinə, gülünə.
Solmuş çəmənlərdən nə xəbərin var?!

Öz ətri var hər dərənin, hər dağın,
Hər çəmənin, hər çiçəyin, yarpağın.
Sönük qoyduq ana yurdun ocağın.
Saralmış güllərdən nə xəbərin var? [6, s.46].

Vətənə bağlılığın, doğma ellərə bəslənilən qırılmaz məhəbbətin nişanəsidir ki, Azərbaycan insanı təkcə güllü-gülüstanlı, bağ-başçalı torpaqları deyil. onun saralıb-solmuş. Viran qalmış hər qarışına nisgil duyur və onun üçün üeyi qubardan paralanır, yara bağlayır. Şair bu və bu kimi şeirlərində də dağılsa da. Viranı qalsa da, talanıb al-əlvanlığından məhrum qalsa da. Öz elinin xatirələrinə bürünərək yaşayır və onun bozarmış, qaralmış torpağına belə məhəbbətini dilə gətirmişdir. Şair xatirələrə bürünərək o doğma ellərdə qoyduğu doğma yer-yurd adlarını çəkir, onları xatırlayır və niskilini dilə gətirir. "Gıgı dərəsi", "Xusdub", "Cidalı" [6, s.46], "Şuşa, Xocalı, Kəlbəcər, Laçın, İstisu, İsabulağı, Göyçə, Almalı, Mehri, Qarakilsə" [6, s.55] kimi yer adları ilə xatirələr düzüümünə üz tutaraq didərgin qalan ellərini və didərginliyə salınmış eloğullarını kədərlə xatırlamış, "Ağlar" rədifli şeirində dilə gətirmişdir:

Elə bil xalqıma yazılıb qismət.
Doğma od-ocaqdan didərgin düşmək.
O bizə həsrətdir, biz ona həsrət,
Zəngəzur ünvanlı mahalım ağlar.
Pənahabad – Şuşam tarix sorağım,
Kəlbəcər, Laçınım ömür varağım.
Gözləyir İstisu, İsabulağım,
Ah-nalə içində Xocalım ağlar!

Bu nisgillər qiyamətə silinməz,
Məğrur yurdun əqidəsi yenilməz!
Ocaqların od-alovu kəsilməz,
Gözü yolda Göyçəm, Almalı ağlar.

Allahverdi, haqq nazilər, üzülməz,
Bu dərd elə dərdədir, heç vaxt dözülməz.
Özü kömək olsun Gözəgörünməz,
Mehrim, Qarakilsəm, Qatarım ağlar [6, s.55].

Şairin "Yurd harayı" şeiri onunla xarakterikdir ki, burada bütöv bir bədən, can olan Vətənin paralındıqca adbaad ağrısı, kədəri, yağısı göstərilmiş, ümumi mənzərəsi yaradılmışdır.

Qafan elindən olan, hazırda Kurud kəndində yaşayan Səttarxan İmaməlinin şeirlərində kədərlə mübarizə, niskillə ümid bir arada yer alaraq əksini tapmış, gah kədər, gah ümid ön plana çıxaraq Vətən idealını bütün duyğuları ilə ehtiva etmişdir. "O taylı, bu taylı bütöv bir canam. Beşdən biri qalmış Azərbaycanam!" [11] deyən bütövlük, birlik ideallı şair başqa misralarında ayrı düşmüş, yad ellərdə qalmış vətən torpaqlarına olan həsrət və nisgil duyğularını əks etdirmişdir:

O üzde ulumun "ruhlar dünyası"
O üzde babamın damı qalıbdır.
Dağların kimi var, kimi qalıbdır [11].

Şair bu həsrət duyğularını bir gün ortadan qaldıraraq Vətən torpaqlarını bir-birinə qovuşduracaq mərd, cəsur Azərbaycan övladlarının mübarizə aparacağına da ümid bəsləmiş və inam ifadə etmişdir:

Bu üzlərin igidi var, mərdi var.
Hər igidi keçilməz sədd, nə divar.
O üzlərin fil daşımaz dərdi var.
Məni bükən "o üz" dərdi, Məhəmməd! [11]

Ümumiyyətlə, şair S.İmaməlinin "Qalıbdır", "Məhəmməd", "Qafan dağları", "Xatırladıram", "Gəlir" və b. şeirlərində elindən ayrı düşmüş vətən övladının dərdi, kədəri, həsrət və nisgili yer almışdır. Şair doğulub-böyüdüüyü o doğma yerləri xatırlayır, qanında, canında yaşayan doğma ellərin xatirələri ilə ağrıyır, ayrı düşdüyü ellərin həsrətindən dilə gələn duyğularını misralara tökür, yanıb-yaxılır, oxucularını da bu odla dağlayır. Çünki hər bir azərbaycanlı üçün adı nə olursa olsun, elin hər tərəfi vətəndir, doğma yurddur. Şair "Qafan dağları" adlı iki şeirində o yerlərin həsrətini xalqın bədii düşüncəsində Ulu Ata obrazı olaraq yer almış dağlara – Qafan dağlarına müraciətlə deyir, bütün el oğlanlarının dərindən xəbər verir:

Siz doğan Günəşdən salam göndərin
Mən əsən küləkdən, Qafan dağları.
Siz görüş gününə inam göndərin
Göz qurtulsun şəhdən, Qafan dağları.

Yəni bu həsrətin gəlməzmi sonu?
Bir gör ağlar qoymuş neçə milyonu.
Bu yaz da, yəqin ki, geyib al donu
Al güldən, çiçəkdən, Qafan dağları.

Ulu Zəngəzurum, qoca Qafanım,
Sənə çatmayınca yatmaz tufanım.
Qalsam seyrangahım, ölsəm kəfənim
Qismətsə fələkdən, Qafan dağları.

O sənsən - həsrəti burnumda tutan.
O sənsən-əlimdən alınmış Vətən.
Biz qayıdacayıq, bu sənə vədəm.
Türk dönərmə əhddən, Qafan dağları?! [11]

Vətən, yurd həsrətindən doğan yanqılı kədər şairin dayısı Məhəmmədə müraciətlə yazdığı "Məhəmməd" rədifli şeirində də yer almışdır. Şair Səttarxan İmaməli yazırdı ki, "Söhbət Zəngəzurdan, Qafanımızdan gedir. 1996-cı ildə dayım Məhəmməd və atam İmamxan hərəsi qorunmaq üçün bir xəncər götürüb pirimiz Cidalını ziyarətə getdilər. Üç gün intizarla gözlədik. Allah qorudu, ziyarətlərini yerinə yetirib, sağ-salamat qayıtdılar" [11]. Adıgedən "Məhəmməd" rədifli şeirində sanki kədərdən od tutub yanır şair, ürəyində vətən, el-oba həsrəti qubar edir, yaraları qan-qan olur:

Dağ başında tala bulud mordu mu?
Ordan baxsam görürmüdim yurdumu?
Səndən başqa kimə deyim dərdimi,
Dərdi bilsin, dərd eləsin, Məhəmməd?!

...Yaralıyam, Qafan adlı yaram var.
Aralıyam, Vətən ilə aram var.
Nə yaxşı ki, dost-tanışdan soran var,
Nə yaxşı ki, gəlir səsin, Məhəmməd! [11]

Lakin şair Səttarxan İmaməli ümidlidir, Vətənin ayrı düşən yurd yerlərinin qovuşacağına, bu torpaqları bir-birinə birləşəcəyinə inanır, inam bəsləyir. Şair inanırdı ki, bir qeyrətli, uzaqgörən vətən oğlu xalqın bu kədərinə son qoyub, onun qeyrətli övladlarının gücünü birləşdirərək bu ayrı düşən ərazilərimizi də birləşdirəcək, Vətənə qaytaracaq:

İnşallah, dönəcəyəm yurduma.
İnamım var rəhbərimə, orduma!
Siz dostlarım şərik çıxın dərdimə,
Harda düşdü, deyiz dərdi, Məhəmməd!!! [11]

Və yaxud:

Bir savaş istəram, müqəddəs savaş.
Lap istər qalmasın daş üstündə daş!
Torpaq udsa məni, etmərəm tələş
Ağlıma anamın ağuşu gəlir.

Başlayıb qiyamət, çalınıb ta sur.
Qalx, ey şəhid ruhum, cənnət üçün , dur!
İnşaAllah, birləşir bölük Zəngəzur.
Gözləsin batısın doğusu, gəlir! [11]

Şair Ulu Öndər varisinə, Azərbaycanın yeni liderinə tam qəlbi ilə inanırdı və inamında da haqlı çıxdı. Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin uzaqgörən qərarları və Azərbaycan Milli Ordusunun əzmi ilə 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində

Suqovuşandan, Zəngilandan başlayaraq Şuşaya, Qarabağa qədər Zəfər əldə edərək xalqımızın başına açılmış 200 illik tarixi problemi ortadan qaldırdı və Vətən torpaqlarının birliyinə, bütövlüyünə nail oldu. Azərbaycan Ordusunun bu tarixi qələbəsindən, müqəddəs Şuşa və Xankəndi şəhərlərinə girişindən sevinən şair bir gün Qafan elinə, İrəvana da dönüş olacağına inamını əminliklə dilə gətirirdi:

Bu gün Xankəndimdə yanan tonqalım
İrəvanımda da yanar, İnşaAllah!
Qəsdim olmayıb ki, qəsbkar olum.
Xalqım öz yurduna dönər, İnşaAllah!

Zəngəzurumuzdan yol gələr, keçər.
Bu yolunan ağır el gələr, keçər.
Bu birlik həsrəti kölgələr, keçər.
Qalxar Turan adlı çinar, İnşaAllah! [11]

Naxçıvan ədəbi mühitində tanınb-seçilən şair Ramiz Babayev də Şıxmahmud qəsəbəsində məskinləşən Dərələyəzli el ziyalılarından biridir. "Torpağa bağlılıq, yurd məhəbbəti onun əsərlərinin əsas qayəsini, başlıca xüsusiyyətlərini kəsb edir. "Nənəmə bir ovuc torpaq borcluyam", "Məni o yerlərə qaytar, ay Allah", "Dağlar", "Qədrini bilsən", "Öldürəcək məni" kimi şeirlərində məhz bu motivlər ön planda dayanır. "Ramiz Babayevin şeirləri içərisində məzmununda yurd həsrəti, el-oba məhəbbəti olan əsərlər də az deyil. Torpağa bağlılıq, yurd məhəbbəti onun əsərlərinin əsas qayəsini, başlıca xüsusiyyətlərini kəsb edir. "Nənəmə bir ovuc torpaq borcluyam", "Məni o yerlərə qaytar, ay Allah", "Dağlar", "Qədrini bilsən", "Öldürəcək məni" kimi şeirlərində məhz bu motivlər ön planda dayanıb. "Nənəmə bir ovuc torpaq borcluyam" şeirində yurd həsrəti və bağlılığı özünün daha poetik sanballa göstərir" [5, s.15]:

Nənəmə bir ovuc torpaq borcluyam,
Tez-tez yuxularda istəyir onu.
Öləndə gözləri üzümdə qaldı,
Nakam arzusunun yetişdi sonu.

...Nənəmə bir ovuc torpaq borcluyam,
Bulaqlar kəndindən gətirəm gərək.
Babamın qəbrindən, ayaq tərəfdən,
Nənəm deyən yerdən gətirəm gərək.

...Nənəmə bir ovuc torpaq borcluyam,
İllər illər üstə qalanıb gedir.
Nənəmə bir ovuc torpaq borcluyam,
Dözüb gözləməkdən əyilib qəbir [1, s.71-72].

Və yaxud "Məni o yerlərə qaytar, ay Allah" şeirində doğma yerlərə həsrət özünün ən mükəmməl poetik ümumiləşməsini tapıb:

Çuxur, bağ yolunda itib izlərim,
Dik daşın üstündə qalıb gözlərim.
Talanıb, dağılıb kəndim, şəhərim,
Məni o yerlərə qaytar, ay Allah.

Ağdaban, Bazarçay yaylağım hanı?
Ver mənə Damcını, o Əhlimanı.
Neynirəm onlarsız mən bu dünyanı?
Məni o yerlərə qaytar, ay Allah [1, s.75-76].

Elə "Dağlar" adlı şeirdə də bu həsrət və nigaranlığı duymaq, yaşamaq mümkündür:

İgidin atı yüyənsiz,
Dağların dumansız, çənsiz.
Necə yaşayırsan mənsiz?
Sən, ay dağlar, sən, ay dağlar.

...Zirvələrin zirvəsi qar,
Tənha qalıb, itib yollar.
Məni keçmişimə qaytar,
Sən, ay dağlar, sən, ay dağlar [1, s.77-78].

Şair Zaur Vedilinin "O yallar", "Bizim dağlara", "Sədərkədən Vədi qoxusu gəlir", "Kaş qayıda Xalisalı günlərim", "Vedisiz göynəyir Zaur Vedili", "Xalisa həsrəti, Vədi həsrəti", "Məktub yazmaq istəyirəm Vedimə", "Həsrətəm mən qucağına kəndimin", "Vətən dərdi, torpaq dərdi, el dərdi" kimi lirik şeirlərində, "Vüqarlı Azərbaycan" lirik poemasında Vətənin çalın-çarpaz dərdləri, həsrət və kədər notları, faciəli taleləri və qayıdış ümidləri poetik şəkildə əks olunmuşdur. "Vedisiz göynəyir Zaur Vedili" şeirində şair didərgin salındığı Vedinin – Qərbi Azərbaycan həsrətinin dərin kədərini dilə gətirmiş, bitməyən ağrı və dərдинi qələmə almışdır:

Yoxdur nə gündüzüm. Nə də ki, gecəm,
Hicran dünyasında elə bil heçəm.
Kaş Həcər bulağın gözündən içəm,
Ola dərdlərimə məlhəm mərd əli,
Vedisiz göynəyir Zaur Vedili!

Xalisa nisgili qəddimi aydı,
Sanki ürəyimə bir güllə dəydi.
Bütün el mən geyən libası geydi,
Tanrım, bu bəladan sən qurtar eli,

Vedisiz göynəyir Zaur Vedili! [9, s.25]

Z.Vedili "O yollar" şeirində onu uşaqlığının şirin çağlarını qayğısız-qayğısız ata-analı, doğma el-obalı keçirdiyi zamanda didərgin salan mənfur, qansız düşmən fitnəsini lənətləyərək ayrılıq və köçkünlük dərдинi sətirələrə çevirmişdir:

Məni doğma el-obamdan ayırıb,
Uşaq vaxtı qərrib etdi o yollar.
Yol abadlıq. Yol xoşbəxtlik olsa da,
Ürəyimdə dərdtək bitdi o yollar.

Qoca, cavan yandı əcəl oduna,
Həsrət qaldıq Vedibasara yoluna.
And olsun o Vətənimin adına,
Məni yağıtək tam əritdi o yollar [9, s.22]

Şair həm də inanır və tam əminliklə ümid bəsləyirdi ki, o doğma ellərə mütləq qayıdacaqlar. Çünki haqq nazilər, üzülməz deyiblər. Ona görə də şeirinin son bəndini qayıdış ümidi və inamı ilə tamamlamışdır:

Tanrım, eşit, hər duamı, sözümü.
Bir də görüm Xalisada özümü.
Gün olsun ki, mənim ağlar gözümlü
Zaur, görək tam kiritdi o yollar [9, s.22].

Şairin aşiq şeiri tərzində gəraylı formasında yazdığı "Bizim dağlara" şeirində də vətən, el-ob həsrəti dağların obrazında ümumiləşdirilmişdir. Məlumdur ki, ədəbiyyatımızda dağ obrazı bir çox məna-məzmunun xüsusiyyəti qazanaraq işlənmişdir. Dərdin ağır obrazı kimi də xüsusi yer almış, kədər, dərd, həsrət, nisgil kimi mənaları ifadə etmişdir. Bu baxımdan "Bizim dağlara" şeirində gəraylı şeir şəklinin səkkiz hecalı deyim ritminin 4/4 melodik biçimindəki təqtilərini məhz kədər və həsrət duyğularının ifadəsi baxımından istifadə etmişdir:

Yolum düşə, kaş ki gedəm.
Bizim dağlara, dağlara.
Neçə ildir mən həsrətəm
Bizim dağlara, dağlara.

Hicran qəlbi elə sıxır,
Alovunda külüm çıxır.
Ay taleyim, məni çağır
Bizim dağlara, dağlara [9, s.23].

Qərrib şair (əlbəttə, elin o başı, bu başı olmaz, olmadığı kimi də, Vətən oğlu üçün vətənin hər yeri doğma və əzizdir. Lakin öz elindən didərginlik yaşamasına işarə olaraq şairə "qərrib" həsrət epitetini işlətməmişik – R.Q.) öz poeziyasında çox tez-tez Vedi, Vedibasara və Xalisa yer-yurd adlarını istifadə etmişdir. Məlum olduğu kimi, Vedi-Vedibasara Qərbi Azərbaycanda bir mahal olmuşdur ki, azərbaycanlıların ən qədim dövrlərdən kompakt məskunlaşaraq yaşadıkları vətən torpağının bir hissəsidir. Xalisa da bu mahalda, Vedi rayonunda bir kənd adıdır, şair Zaur Vedili də məhz bu kənddən didərgin salınan dərdli, dərdindən ürəyi sazlı-sözlü el şairlərindən biridir. Bunu da qeyd edək ki, erməni zalımlarının xalqımıza qan uddurduğu, qan çanağına, faciə məkanına çevirdikləri yerlərdən

biri də Xalisa olmuşdur ki, şair Zaur Vedili də bu faciənin qurbanlarından, o zülmün didərgin saldığı vətən övladlarından biridir.

Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalından, Gomur kəndindən didərgin düşüb Naxçıvanın Çalxanqala kəndində məskunlaşan gözəl el sənətkarı aşiq Kamil öz yaradıcılığında elin, obanın dərini bütün həssaslığı ilə əks etdirmişdir. Barlı-bəhərli Dərələyəz elindən didərgin salınan bu insanların hal-əhvalı onun da şeirlərində həsrəti, nisgili, ümid və inam parıltıları ilə bəzən təqdim ediləndir. El şairinin "Dərələyəzdə", "Gomurum", "Vətən torpağının daşı gözəldir", "Bizim yerlərin", "Ağlasın", "Ağlayır", "Vətəndə", "Düşmüşəm", "Ağlaram" kimi şeirlərdə el şairi elinin, obasının həm dərini, həm ümidlərini ifadə etmişdir. Aşiq Kamilin də şeirlərində dağlara müraciətlə yazılan çoxluq təşkil edir. Çünki Dağ Ulu Atadır, mərd və cəsarət ünvanıdır, əbədidir, heç zaman əyilməyən, həmişə susqun və etibarlı dərd və kədər ortağıdır. "Hanı Pənah xan, ay dağlar", "Kim gəlibdir təzə, dağlar", "Az qalırdı yaza, dağlar", "Bağlayıblar yolu, dağlar", "Dağlar", "Mənimlə qan ağlar sazım dağlara" və bu kimi nümunələrində məhz dağlara deyilən ağır bir elin dərd və kədər yangısı var. Şair "Yoxdurlar adların siləndən bəri" şeirində erməni zülmünü və faşist işğalına üsyan qaldırır, dünyadan ədalət tələb edir, elinin dərini dilə gətirir. Şair ermənilər saxtakarlığını da bu şeirdə bir-bəbir göstərərək quzu donuna girib necə vəhşi bir xislətə malik olduqlarını ortaya qoyur, Azərbaycan yer adlarını saxtalaşdıraraq necə erməniləşdirməyə çalışdıqlarını faktlara çevirərək dünyanın gözüne soxur:

Qəmərli Artaşan oldu soldu,
Dəvəlisə, Ararat erməni doldu.
Azəri elinə xəyanət oldu
Xankəndi Stepanakert olandan bəri.

Xnzorut qoyuldu Almalı adı,
Bazakeçər vardı, Vardenis nədir?
Paşalı kəndinin qopdu fəryadı
Zaritap adını alandan bəri.

Cul adı silindi, Artavan oldu,
Terpin də ləqəbi Saravan qaldı.
Barciruna döndü Sultanbəy kəndi
Dığa Karen katib gələndən bəri [8, s.57].

"Kamil müəllimin şeirlərində Dərələyəz, Zəngəzur, Göyçə, Vədi, Gomur, Axta, Gabut, Cul, Zeytə, Daylaqlı, Daşaltı, Kotanlı, Əmağ, Qovuşuq, Qabaxlı, Güldüzü, ələyəz, Gədikvəng, Xatun yaylağı, Qələndər çalası, Noyu dağı, Şahmirzə dağı, Göyçə gölü, İstisu, Meşə bulağı, Soyuq bulaq, Pünhan bulağı, Arpa çayı və s. adı keçən mahal, kənd, dağ, oba, göl, çay, bulaq adlarıdır" [2, s.6]. Bu cəhətdən Aşiq Kamilin yer-yurd adları ilə əzgin olan yaradıcılığı bir tərəfdən də Qərbi Azərbaycanımızın – Dərələyəz elinin tarixi-coğrafi söz xəritəsidir.

"Ruha can verir Dərələyəz mehi, Tapılmaz əvəzi bizim yerlərin" [8, s.59], - deyər həsrət və nisgil çəkdiyini dilə gətirən, "Kamil də tərk etdi yurdu, yuvanı, Yönü düşüb ayrı yana,

ağlayır" [8, s.59], - deyə qan-yaş tökən şair "Ağlayır" rədifli şeirində ürəyinin həsrətdən necə qan ağladığını, göz yaşı və dərddən, qabar dolu yaralı ürəyinin təqdim etmişdir:

Sağaltmaq çətindir vətən yarasın,
Düşmənlir spkdükcə bina ağlayır.
Təbiblər, loğmanlar tapmır çarəsin,
Balasın itirən ana ağlayır.

Tutulub bərəsi, kəsilib yolu,
Solubdur vətənin çiçəyi, gülü.
Sonasız qalıbdır dağların gölü,
Gölündən ayrılan sona ağlayır [8, s.59].

"Mənimlə qan ağlar sazım dağlara" şeirində də şair doğma yurd yerlərinə olan həsrət duyğularını ifadə etmişdir:

Çəmən yaşıllaşır, gül çiçəklənir,
Uzaqdan yol çəkir gözüüm dağlara.
Ürəyim istəyir, könlüm diləyir,
Qoymurlar getməyə bizim dağlara.

...Kamil xatırlayır dağı-dərəni,
Yamacda sürünü, zirvədə çəni.
Yaş ötdü, qocaldım, bu son vədəni,
Nə ola gedəydim özüm dağlara [8, s.84].

Şair "Ağlasın" rədifli şeirində eldən-obadan didərgin düşənlərin dərddini bir az da ictimailəşdirir, bütün ağırlığını və ağırlığını sözün ağlar gözü ilə təqdim edib, göstərir:

Ayrılmaq çətindir vətəndən, eldən,
Bülbül ayrı düşüb çəməndən, güldən.
Gomurdan, Köçbəkdən. səfalı Culdən
Didərgin düşənlər gəlib ağlasın [8, s.84].

Beləliklə, Vətəndən – doğma Qərbi Azərbaycan elindən didərgin düşənlərin qələmindən süzlüb gələn el şairlərinin yaradıcılığında bir vətən ağlayıb, bir el göz yaşı töküüb, bir obanın dərddi, kədəri, faciəsi təqdim tapıb, bir bədii tarix yaranıb. Naxçıvanda məskunlaşaraq yaşayan ürəyi dolu insanlar öz el-obalarına olan məhəbbəti, ordan ayrılmanın həsrət və nisgilini, bir də o doğma yerlərə qayıtmağın ümid və inamını əks etdiriblər. Bu gün Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin uzaqgörən qərarları ilə Müzəffər Ordumuz düşmən üzrəində qəti qələbə çalaraq doğma Qarabağımızı işğaldan azad elədi. İndi isə Qərbi Azərbaycana Qayıdış işləri həyata keçirilməkdədir. Xalqımız da, qərrib ellərdə qalan o yurd yerlərimiz də əmindirlər ki, qovuşacağımız gün uzaqda deyil və biz mütləq qayıdacağıq. "Biz mütləq torpaqlarımıza qayıdacağıq!" qətiyyəti ilə çıxış edən Müzəffər Ali Baş Komandan cənab Prezident İlham Əliyev Qərbi Azərbaycan İcmasının nümayəndələri ilə görüşündə də dediyi kimi: "Əminəm ki, gün gələcək və Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımız, onların yaxınları, uşaqları, nəvələri tarixi diyarımız olan Qərbi Azərbaycana qayıdacaqlar. Mən

əminəm ki, bu gün gələcək və əminəm ki, Qərbi azərbaycanlılar böyük coşqu və həvəslə öz doğma torpaqlarına qayıdıb orada yaşayacaqlar!" [10].

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev, R. Salam. Şuşa (şeyrlər kitabı). Naxçıvan: Əcəmi, 2021, 96 s.
2. Bağırılı, A. Vətənə baxıram həsrət gözüylə // A.K.Teymuroğlu. Vətənə baxıram həsrət gözüylə. Ön söz. Bakı: 2015, s.3-7.
3. Cavad, Ə. Seçilmiş əsərləri (Tərtib edən Ə.Saləddin). Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
4. Qasimov, R. Əhməd Cavad lirikasında Kür: türk dünyasının simvolik obrazı. "Olaylar" qəz., 2023, 20-26 yanvar, s.18.
5. Qasimov, R. Qələbə duyğulu, yurd nisgilli misralar / R.Babayev. Salam, Şuşa. Naxçıvan: Əcəmi, 2021, s.3-16.
6. Kalbaliyev, A. Ömrümün yadigarı. Bakı: Qanun, 2009, 256 s.
7. İldırım, A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Öndər, 2004, 160 s.
8. Teymuroğlu, A.K. Vətənə baxıram həsrət gözüylə. Bakı: 2015, 128 s.
9. Vedili, Z. Bizi sevgi yaşadacaq. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 160 s.
10. Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşdə İlham Əliyevin nitqi [Elektron resurs] // URL: <https://president.az/az/articles/view/58470>.
11. İmaməli, S. [Elektron resurs] // URL: <https://www.facebook.com/search/top/?q=Səttarxan%20İmaməli>.

SUMMARY

Ramiz Gasimov

THE POETIC EXPRESSION OF HOMELONGING AND HOPES OF RETURN OF WESTERN AZERBAIJANS TOOK REFUGE IN NAKHCHIVAN

The article talks about the longing for the homeland, the homeland, and hopes for return, which are reflected artistically in the works of poets and writers from Western Azerbaijanis who settled in Nakhchivan. It was noted that at different stages of history - during two hundred years, as a result of Armenian oppression, the people of Azerbaijan were displaced from their ancestral, native, ancient homeland and had to settle in different places. As a result of the genocide and deportation events that took place at different times, some of the victims who were displaced came to Nakhchivan and settled here. El poet Ashiq Kamil Teymuroglu, Allahverdi Kalbaliyev, Sattarkhan Imamali, Ramiz Babayev, Zaur Vedili and others became poetic interpreters of the grief and pain of the hand, and expressed the pain of the hand in the language of fiction. In their works, poets described and presented the tragedies caused by Armenian oppression, and recorded the tragedies faced by the people with sad notes. They also kept the longing and memories of their displaced native places alive in their artistic creations, and created an artistic history and map by remembering the names of places and countries. Allahverdi Kalbaliyev "To the refugees of Goycha, Zangezur", "What do you know?", "Let her cry", "I swear", "My heart is victorious", "The motherland is crying", "Where is the country", Sattarkhan Imamali "Victory", "Mohammed", "Gafan mountains", "I remember", "Comes", Ramiz Babayev "I owe my grandmother a handful of land", "Take me to those places bring me back, oh God",

"Mountains", "He will kill me", Zaur Vedili "I wish my Khalisa days would come back", "Zaur Vedili is crying without Vedi", "Khalisa longing, Vedi longing", "I miss my village in your arms", "The pain of the homeland, the land is in trouble, the hands are in trouble", Ashik Kamil Teymuroglu "Who has just arrived, mountains", "It was not long for spring, mountains", "They have closed the road, mountains", "Mountains", "Blood cries with me to the mountains", etc. in their poetry samples, they expressed the sadness and longing of leaving West Azerbaijan, the hope and confidence to return to those places.

Keywords: Western Azerbaijan, homesickness, Deraleaz district, Great Return to Western Azerbaijan

РЕЗЮМЕ

Рамиз Гасимов

ПОЭТИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ДОМАШЕННОСТИ И НАДЕЖДЫ НА ВОЗВРАЩЕНИЕ ЗАПАДНЫХ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ, ПОСЕЛЕННЫХ В НАХЧИВАНЕ

В статье говорится о тоске по родине, родине и надеждах на возвращение, которые художественно отражены в произведениях поэтов и писателей из западных азербайджанцев, поселившихся в Нахчыване. Было отмечено, что на разных этапах истории - в течение двухсот лет в результате армянского гнета азербайджанский народ был вынужден покинуть свою исконную, родную, древнюю родину и был вынужден расселиться в разных местах. В результате событий геноцида и депортации, произошедших в разное время, некоторые из перемещенных лиц приехали в Нахчыван и поселились здесь. Эль-поэт Ашик Камиль Теймуроглу, Аллахверди Калбалиев, Саттархан Имамали, Рамиз Бабаев, Заур Ведили и другие стали поэтическими интерпретаторами горя и боли руки, выразили боль руки на языке художественной литературы. В своих произведениях поэты описывали и представляли трагедии, вызванные армянским гнетом, и печальными нотами записывали трагедии, с которыми столкнулся народ. Они также сохранили тоску и воспоминания о своих перемещенных родных местах в своих художественных творениях и создали художественную историю и карту, запоминая названия мест и стран. Аллахверди Калбалиев «Беженцам Гейчи, Зангезура», «Что вы знаете?», «Пусть плачет», «Клянусь», «Мой очаг победоносен», «Страна плачет», «Где страна », Саттархан Имамали «Он победитель», «Магомед», «Гафанские горы», «Я помню», «Приходит», Рамиз Бабаев «Я должен бабушке горсть земли», «Верни меня в те места, о Боже », "Горы", "Он меня убьет", Заур Ведили "Я хочу, чтобы мои дни Халисы вернулись", "Заур Ведили грустно без Веди", "Тоска по Халисе, тоска по Веди", "Я тоскую по своей деревне в моих объятиях», «Боль родины, боль земли, боль руки», Ашик Камиль Теймуроглу «Кто пришёл недавно, горы», «Было почти лето, горы», «Баглиларская дорога, горы», «Горы», «Моя музыка будет плакать со мной в горы» и т. д. в своих поэтических образцах они выразили печаль и тоску по поводу отъезда из Западного Азербайджана, надежду и уверенность вернуться в эти места.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, тоска по дому, Дералеазский район, Великое возвращение в Западный Азербайджан

QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ KONTEKSTİNDƏ QAÇQINLARIN REPATRIASIYASI VƏ REİNTEQRASIYASININ BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

İsmayıl QƏRİBLİ

ismayilgaribli@ndu.edu.az

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

İkinci Qarabağ müharibəsinin nəticəsində cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə bütün ölkə üzrə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü bərpa edilmiş və suverenliyi təmin edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 16 noyabr tarixli Sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı" təsdiq edilmiş və Proqram çərçivəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yeni salınan və bərpa olunan yaşayış məntəqələrinə minlərlə məcburi köçküniün qayıdışı təmin olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin apardığı uğurlu siyasət Ermənistandan deportasiya olunmuş soydaşlarımızın da öz tarixi torpaqlarına – Qərbi Azərbaycana qayıdışını gündəlikdə duran ən zəruri məsələlərdən biri kimi aktuallaşdırır. Buna görə də, Qərbi Azərbaycan İcması Qayıdış Konsepsiyasını hazırlamış və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq, geriye qayıtmaq hüququna əsaslanmaqla indiki Ermənistan ərazisindən deportasiya olunmuş azərbaycanlıların öz tarixi vətənlərinə qayıtmalarına imkan yaradılmasını və bundan sonra həmin şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsini özünün əsas hədəfi kimi müəyyən etmişdir. Bu məqalədə beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq qaçqınların repatriasiyası və reintegrasiyasının hüquqi əsaslarından bəhs olunur.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, qaçqın, qayıdış, repatriasiya, reintegrasiya*

Giriş

Müasir dünyada qaçqınların repatriasiyası və reintegrasiyasının əhəmiyyətini qiymətləndirməmək olmaz, çünki o, mühüm humanitar, sosial, iqtisadi və siyasi problemlərin həllinə yönəlmişdir.

Repatriasiya qaçqınların hüquqlarının, ləyaqətinin və təhlükəsizliyinin bərpasını təmin edərək onların öz mənşə ölkələrinə və əvvəllər yaşadıkları yerlərə qayıtmasına imkan verir. Bu, insan hüquqlarına riayət etmək və münafişələr, təqiblər və ya təbii fəlakətlər nəticəsində didərgin düşmüş şəxslərə humanitar yardım göstərmək üçün vacibdir.

Qaçqınların geri qaytarılmasını təşviq etmək, münafişədən sonrakı dövrdə cəmiyyəti sabitləşdirərək sülh quruculuğu söylərinə töhfə verir, sosial birliyi bərpa etməyə, icmaları yenidən qurmağa və müxtəlif qruplar arasında barışığa kömək edir. Qaçqınların öz icmalarına reintegrasiyası onların bacarıqlarından, biliklərindən və yerli iqtisadiyyatlara potensial töhfələrindən istifadə etməklə davamlı inkişafı dəstəkləyir.

Qaçqın böhranlarının həlli beynəlxalq əməkdaşlıq və həmrəylik tələb edir. Repatriasiya və reintegrasiya söyləri həssas əhalinin qorunması, global sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması üçün kollektiv məsuliyyəti təşviq edir.

Deportasiyaya məruz qalmış şəxslərin geri qaytarılmasının beynəlxalq-hüquqi əsasları

Deportasiya məsələsi kifayət qədər önəmli məsələ olduğundan, dövlətlər bunu nəinki milli qanunvericilik aktları ilə, hətta beynəlxalq müstəvidə qəbul edilən aktlarla da tənzimləməyə çalışırlar. Qovulmuş şəxslərin öz doğma yurdlarına qayıtmaq hüququ müxtəlif mötəbər beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Beynəlxalq hüquq qaçqın və köçkünlərlə bağlı məsələlərin hüquqi əsaslarını çoxsaylı rəsmi sazişlər, konvensiyalar və digər təcrübələrlə müəyyən edir. Belə ki:

-İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 13-cü maddəsinin 2-ci bəndinə görə "hər bir insan öz ölkəsi də daxil olmaqla istənilən ölkəni tərk etmək və öz ölkəsinə qayıtmaq hüququna malikdir".

- BMT-nin Baş Məclisinin 16 dekabr 1966-cı il tarixli Qətnaməsi ilə qəbul edilmiş Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 12-ci maddəsinin 4-cü bəndinə əsasən, "heç kim öz ölkəsinə gəlmək hüququndan özbaşınalıqla məhrum edilə bilməz".

-Dördüncü Cenevrə Konvensiyası çıxarılmış şəxslərin sözügedən ərazidə hərbi əməliyyatlar dayandırıldıqdan sonra öz evlərinə qaytarılmasını nəzərdə tutur.

Ümumilikdə, könüllü qayıdış hüququ bəzi digər müqavilələrdə, məsələn, Panmuncom Sülh Müqaviləsi və Afrikada qaçqın problemlərini tənzimləyən Konvensiyada da tanınır.

Regional insan hüquqları müqavilələrində də oxşar müddəalar nəzərdə tutulur. Məsələn, Avropa insan hüquqları Konvensiyasına 4-cü Protokolun 3-cü maddəsində, İnsan hüquqları üzrə Amerika Konvensiyasının 22-ci maddəsinin 5-ci bəndində, İnsan və xalqların hüquqları üzrə Afrika Xartiyasının 12-ci maddəsinin 2-ci bəndində hər bir şəxsin öz ölkəsinə qayıtmaq hüququ nəzərdə tutulur.

Qaçqınların və köçkünlərin geri qayıtmaq hüququ, həmçinin Abxaziya (Gürcüstan), Bosniya və Herseqovina, Filippin və Tacikistan kimi beynəlxalq olmayan silahlı münaqişələrə aid olan çoxsaylı rəsmi bəyanatlarla dəstəklənir. Bu hüquq, məsələn, Abxaziya (Gürcüstan), Əfqanıstan, Bosniya və Herseqovina, Xorvatiya, Koreya, Liberiya, Sudan və Tacikistandakı münaqişələrlə əlaqədar qaçqın və köçkünlərlə bağlı bir sıra sülh sazişləri və razılaşmalarla da tanınır.

BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası, BMT-nin Baş Məclisi və BMT-nin İnsan Hüquqları Şurası dəfələrlə qaçqın və köçkünlərin təhlükəsiz şəraitdə öz evlərinə sərbəst qayıtmaq hüququnu xatırladıb. Onların könüllü və təhlükəsiz qayıdışı və reinteqrasiyasını asanlaşdırmaq üçün tədbirlər görmək vəzifəsi Afrikada qaçqın problemlərini tənzimləyən Konvensiyada və Daxili köçkünlük üzrə Rəhbər Prinsiplərdə nəzərdə tutulmuşdur. Xüsusilə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası və BMT-nin Baş Məclisi çoxsaylı hallarda həm beynəlxalq, həm də beynəlxalq olmayan silahlı münaqişələrin tərəflərini məcburi köçkünlərin könüllü və təhlükəsiz qayıdışına və reinteqrasiyasına kömək etməyə çağırmışdır. BMT-nin Baş Katibi və onun Məcburi Köçkünlər üzrə Xüsusi Nümayəndəsi köçkünlərin könüllü və təhlükəsiz qayıdışına və reinteqrasiyasına kömək etmək öhdəliyinə əməl etmək üçün bir sıra münaqişələr kontekstində görülmüş və ya görülməli tədbirlər haqqında məlumat vermişlər [1, s. 497].

Qaçqınların repatriasiyası

Beynəlxalq humanitar hüquq beynəlxalq hüququn ən qədim bölmələrindən biridir və könüllü repatriasiya normalarını ehtiva edir. Bu normalar 12 avqust 1949-cu il tarixli dörd Cenevrə Konvensiyasında öz əksini tapmışdır və hazırda 192 dövlət tərəfindən təsdiqlənmişdir. Könüllü repatriasiya anlayışı, humanitar hüquq norması olaraq, müdafiə olunan şəxslərin iki kateqoriyası, yəni hərbi əsirlər və mülki şəxslərlə əlaqəli olaraq xüsusi olaraq qeyd edilir [6, s.3].

"Repatriasiya" tərfi baxımından nisbətən aydındır, "könüllü" sifəti isə daha problemlidir. Webster Lüğətində könüllülük "öz azad iradəsi ilə... yerinə yetirilən", "öhdəlik olmadan" və "seçim" kimi tərif edilir. "BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının Könüllü Repatriasiya haqqında Kitabçası" repatriasiyanı mənfi, "qaçqını sövq edən tədbirlərin olmaması" kimi tərif edir. Bu müzakirənin məqsədləri üçün könüllü repatriasiya qaçqının şərtlərin imkan verdiyi zaman geri qayıtmaq istəməsini nəzərdə tutur. Beləliklə, könüllü repatriasiya o zaman baş verir ki, mənşə ölkəsindən onu qaçqın edən şəraitdə qaçan fərd azad iradə və məcburiyyət olmadan öz mənşə ölkəsinə qayıtmaq yolunu seçir [7, s.139].

Bu prinsip Afrika Birliyi Təşkilatının 1969-cu il tarixli Qaçqınlar Konvensiyasının 5-ci maddəsi ilə daha da gücləndirilmişdir ki, "repatriasiyanın mahiyyətə könüllü xarakterinə bütün hallarda hörmət edilməlidir və heç bir qaçqın onun iradəsinə zidd olaraq repatriasiya edilə bilməz". ABT-nin Konvensiyası həmçinin qaçqınların repatriasiyasının hüquqi və normativ bazasına "təhlükəsizlik" anlayışını təqdim edir və qeyd edir ki, "sığınacaq ölkəsi mənşə ölkəsi ilə əməkdaşlıq edərək repatriasiyanı tələb edən qaçqınların təhlükəsiz qayıtması üçün adekvat tədbirlər görməlidir.". Bu prinsiplər sonrakı illərdə daha da işlənib hazırlanmışdır. Məsələn, BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının İcraiyyə Komitəsi 1985-ci ildə könüllü repatriasiyanın "mütləq təhlükəsizlik şəraitində həyata keçirilməsi" zərurətini təsdiq edən Qərar verdi (UNHCR 1980). 1992-ci il BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının Könüllü Repatriasiyanın Müdafiəsi Aspektləri üzrə Müzakirə Notu qaçqınların öz mənşə ölkələrinə qayıtmasının "təhlükəsizlik və ləyaqətli şəraitdə həyata keçirilməli" olduğunu təkid etməklə diskursa başqa bir konsepsiya əlavə etdi (UNHCR 1992). 1996-cı ildə BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının Könüllü Repatriasiya haqqında Kitabçası nəşr etdi və bu kitabda könüllülük "qaçqını repatriasiyaya sövq edən hər hansı fiziki, psixoloji və ya maddi təzyiqin olmaması" kimi müəyyən edilmişdir (UNHCR 1996) [4, s.142].

1970-ci illərə qədər BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının qaçqınlar üçün həll yolları arasında aydın bir iyerarxiya yox idi. BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının II Dünya müharibəsindən sonra qaçqınların geri qaytarılmasının məqsədəuyğun olmadığına əsaslanaraq köçürmə və integrasiya məsələləri ilə məşğul idi. Ancaq 1970-ci illərdə ortaya çıxan və şübhəsiz ki, 1980-ci illərin ortalarından etibarən könüllü repatriasiya qaçqınlar üçün üstünlük verilən və əsas həll yolu oldu. Şübhəsiz ki, BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının mövqeyi belədir:

"Könüllü repatriasiya, yerli integrasiya və məskunlaşma, yəni qaçqınlar üçün ənənəvi həll yolları, hətta könüllü repatriasiya ən vacib həll yolu olsa belə, qaçqın vəziyyətlərinə cavab vermək üçün əlverişli və vacib tədbirlər olaraq qalır".

BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı həmçinin könüllü repatriasiyanın "ən yaxşı həll yolu" olduğuna inanır. 1983-cü ildə Ali Komissarlığın ofisi "könüllü repatriasiyanın qaçqınların və köçkünlərin problemlərinin ən arzuolunan və davamlı həll yolu olduğunu vurğulayır.... Joan Fitzpatrick, Vaşinqton Universitetinin Hüquq Məktəbinin qaçqın hüququ üzrə eksperti, hesab edir ki, "münaqişənin dayandırılması zamanı könüllü repatriasiya, hadisələrin Ruandada və ya Bosniya-Herseqovinada baş verməsindən asılı olmayaraq, münaqişənin həllinin nə qədər uzağa getməsindən asılı olmayaraq, silahlı münaqişə qurbanlarının kütləvi axını üçün ideal həll yolu kimi görünür". BMT-nin altmış qətnaməsi, bəyannaməsi və hesabatı qaçqın problemlərinin həlli kimi könüllü repatriasiyaya çağırır [7, s.140].

Könüllü repatriasiya humanitar hüquq, qaçqın hüququ və insan hüquqları hüququnun bir-birinə qarışmasının ən yaxşı nümunələrindən biridir. Beynəlxalq hüququn norması olaraq, könüllü repatriasiyanın dəqiq hüquqi məzmunu hüququn bir sahəsindən digərinə dəyişə bilər. Onun tətbiqi humanitar hüquq çərçivəsində qorunan şəxslərin iki xüsusi kateqoriyasına (yəni hərbi əsirlərə və mülki şəxslərə) şamil edilsə də, insan hüquqları hüququnda bu daha geniş mənə daşır. Qaçqın hüququnun əsas prinsiplərini müəyyən etməklə yanaşı, könüllü repatriasiya 28 iyul 1951-ci il tarixli Cenevrə Konvensiyasında açıq şəkildə qeyd olunmamışdır. Bu hüquqi konteksti nəzərə alaraq, insan hüquqları hüququ BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı tərəfindən dünyanın müxtəlif regionlarında həyata keçirilən könüllü repatriasiya əməliyyatları üçün daha möhkəm hüquqi baza təmin edir. Könüllü repatriasiya konsepsiyasını tənzimləyən müxtəlif beynəlxalq qaydaların bu qısa icmalımız bizim gümanımızı təsdiq edir ki, humanitar hüquqda olduğu kimi, qaçqınlar hüququ da insan hüquqları hüququnun daha geniş cinsinin bir növü kimi qəbul edilə bilər. Buna görə də, qaçqınlar haqqında hüququ təmsil edən *lex specialis* insan hüquqları hüququ ilə tamamlana bilər. Beynəlxalq normaların bu iki orqanı həm bir-birini tamamlayır, həm də bir-birindən asılıdır. İnsan hüquqları hüququ könüllü repatriasiya üçün ümumi çərçivəni təşkil etsə də, qaçqınların xüsusi vəziyyətinə diqqət yetirilməlidir. Könüllü repatriasiya özlüyündə səbəb deyil. Onun son məqsədi mənşə ölkəsinə göndərilməklə itirilən əsas hüquqları bərpa etməkdir. Bu nöqteyi-nəzərdən, könüllülük repatriasiya üçün əsas şərt olaraq qalmasına baxmayaraq, mənşə ölkədə hökm sürən insan hüquqlarının vəziyyətinin ümumi yaxşılaşmasını nəzərdə tutur. Mövcud könüllü repatriasiya standartları ilə Qaçqınlar Konvensiyasının dayandırma müddəaları arasında əlaqə problemli olaraq qalır, çünki Cenevrə Konvensiyasına əsasən beynəlxalq müdafiə formal olaraq artıq lazım deyildir. Buna baxmayaraq, beynəlxalq ictimaiyyət ardıcıl olaraq hesab edir ki, belə şəraitdə könüllü repatriasiya ən çox üstünlük verilən fəaliyyət kursu olaraq qalır. Həm könüllü repatriasiyanın nəzəri çərçivəsi, həm də BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının bu sahədə təcrübəsi göstərir ki, hüquqi parametrlər siyasi mülahizələrlə sıx əlaqədə olan mürəkkəb anlayışdır [6, s.31]

Qaçqınların reintegrasiyası

Geniş mənada reintegrasiya davamlı qayıdışın əldə edilməsi ilə eyniləşdirilir. Başqa sözlə, reintegrasiya geri qayıdan qaçqınların həyatı, dolanışığı və ləyaqətini qorumaq üçün lazım olan siyasi, iqtisadi, hüquqi və sosial şəraiti təmin etmək qabiliyyətidir.

Qaçqınların öz vətənlərinə könüllü qayıtması təhlükəsizliyin və öz həyatına nəzarətin bərpa oluna biləcəyinə işarədir, lakin repatriasiya yalnız başlanğıcdır, bu, vətəndaşla dövlət arasında inam və sədaqət bağının bərpa olunması demək deyil. Fiziki olaraq evdə olan, lakin öz ölkəsinin iqtisadi və siyasi həyatında iştirak etməyən insanlar hələ də kökündən qoparılmış insanlardır. Bir çox hallarda onlar öz vətənlərinə qayıda, lakin öz icmalarından uzaqda ola bilirlər. Təhlükə ondan ibarətdir ki, repatriasiya təkcə qaçqınları məcburi köçkünlərə çevirən yerdəyişməyə çevrilə bilər. Geri qayıdan qaçqınların reinteqrasiyası mürəkkəb siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni prosesdir və qaçqınların öz icmalarına adi fiziki şəkildə yenidən yerləşdirilməsindən kənara çıxır. Zorakılıq, münaqişə və zamanın keçməsi fərdlərə və cəmiyyətlərə təsir edir. Qaçqınlar böyük mədəni və sosial dəyişikliklərə məruz qala bilər, münaqişə və siyasət isə vətəni dəyişdirir. Geridə qalanların çoxu münaqişənin digər tərəfində ola bilirlər. Qalan digərlərinin isə repatriantların paylaşmadığı iztirabları və təcrübələri vardır [3, s.8].

Reinteqrasiya geri dönənlər və onların həmvətənləri arasında qanuni hüquq və vəzifələrdəki fərqlərin aradan qalxması və qayıdanların xidmətlərə, məhsuldar aktivlərə və imkanlara bərabər çıxışı ilə nəticələnməli olan prosesdir. Belə bir proses qaçqınların az-çox stabil olan cəmiyyətlərə qayıtmasını nəzərdə tutur. Belə olmadıqda, geri qayıdanlar və geri qayıdan ərazilərdəki icmalar məhsuldar aktivlərə və sosial xidmətlərə çıxışın yaxşılaşdırılmasından bərabər şəkildə faydalanmalıdırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, qayıdış ərazilərindəki icmalar geri qayıdanlardan çox faydalana bilər, çünki onlar köçkünlük və sürgün zamanı əldə etdikləri yeni bacarıqlar, resurslar, daha yüksək təhsil standartları, sağlamlıq və gender bərabərliyi gətirə bilirlər. Həqiqətən də, reinteqrasiya ilə bağlı problemlərdən biri qaçqınlar daha əənənəvi sosial strukturlara qayıtdıqda, sürgündə əldə edilən qazancları qorumaqdır. Bu mənada reinteqrasiya sosial transformasiya prosesi ola bilər.

Reinteqrasiyanın “son vəziyyəti” tam siyasi, mülki, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlardan universal istifadədir. Beləliklə, reinteqrasiya hökumətin rəhbərliyi altında kollektiv məsuliyyətdir; bəzi aktyorlar (məsələn, BMT QAK və digər humanitar agentliklər) əvvəlki mərhələlərdə aparıcı rol oynayır, digər aktyorlar (məsələn, inkişaf agentlikləri) reinteqrasiya prosesində daha böyük rol oynayır.

Yuxarıdakı tərifləri nəzərə alaraq, reinteqrasiya aspektləri aşağıdakılardır:

1. *Hüquqi*: Hüquqi proseslərə giriş; əmlak, torpaq və mənzil mülkiyyətinə hüquqi dəstək;
2. *Siyasi*: Sabit hökumət; siyasi proseslərdə tam iştirak; siyasi həyatın bütün aspektlərində gender bərabərliyi; fikir və ifadə azadlığı; təqiblərdən müdafiə;
3. *İqtisadi*: Məhsuldar resurslara çıxış (məsələn, torpaq, kənd təsərrüfatı məhsulları və heyvandarlıq); və
4. *Sosial*: Xidmətlərə çıxış; təhlükəsizlik; ayrı-seçkiliyin olmaması; icma səviyyəsində mübahisələrin həlli və s. [2, s.5].

Təcrübə göstərir ki, qayıdış və reinteqrasiya yerdəyişmənin sadə şəkildə geri qaytarılması deyil, əksər hallarda uzun müddət ərzində qaçqınlıq təcrübəsi nəticəsində dəyişmiş fərdlərin, ev təsərrüfatlarının və icmaların iştirak etdiyi dinamik prosesdir. Məsələn, bir və ya bir neçə nəsil sürgündə doğulub böyümüş ola bilər. Geri qayıdanlar yerli dildə danışa bilməzlər və icmaları qəbul edərək “yad” hesab edilən bir sıra mədəni təsirləri

mənimsəmiş ola bilirlər. Reintegrasiya anlayışı həm hüquqi, həm də sosial-iqtisadi statusları baxımından geri qayıdanları öz icmasının digər üzvlərindən fərqləndirən hər hansı fərqlərin aradan qaldırılmasını (və son nəticədə yox olmasını) nəzərdə tutur. Daha geniş mənada reintegrasiya barışıq və sülhməramlılıq prosesinin mühüm tərkib hissəsidir və beləliklə, siyasi və sosial zorakılığın tədricən azaldılması, həmçinin effektiv və ədalətli məhkəmə prosedurlarının və qanunun aliliyinin yaradılması ilə sıx bağlıdır. Bu şəraitdə milli və beynəlxalq aktorların öz fəaliyyətlərini əlaqələndirmələri və reintegrasiya prosesinin ardıcıl və hərtərəfli şəkildə həll olunmasını təmin etmək vacibdir. Tək və ya məhdud sayda sektorlarda təcrid olunmuş müdaxilələr istənilən təsir və nəticəni verməyəcək [5, s.4].

Geri qayıdanların könüllü və təhlükəsiz qayıtması və reintegrasiyasını asanlaşdırmaq üçün tədbirlər həyata keçirilməlidir. Qaçqınların geri qayıtması və ya köçürülməsi üçün fiziki yardım çoxlarının yalnız ilk addımıdır. Qaçqınların qayıdış mühiti onların qalması və həyatlarını yenidən qurması üçün kifayət qədər rahat olmalıdır. BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının reintegrasiya siyasəti aşağıda təqdim olunan əsas prinsip və təcrübələrə əsaslanır:

A. Milli məsuliyyət və iştirak: BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının reintegrasiya siyasəti geri qayıdanların, istər keçmiş qaçqınlar, istərsə də məcburi köçkünlərin, yaşadıqları dövlətin vətəndaşları olması və bu dövlətin milli və yerli hakimiyyət orqanlarının onların rifahı üçün əsas məsuliyyət daşması prinsipinə əsaslanır. Vətəndaşlarının hüquq və mənafelərini qorumaq üçün milli potensialın bərpası reintegrasiya prosesi üçün çox vacibdir. Eyni zamanda BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı reintegrasiya prosesində digər milli və yerli aktorların, o cümlədən QHT-lər, icma əsaslı təşkilatlar və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının oynaya biləcəyi mühüm rol qəbul edir.

B. Hüquqlar, ədalət və barışıq. Məcburi köçkünlərin və qaçqınların qayıtması və reintegrasiyası daha geniş sülh quruculuğu prosesi ilə mühüm əlaqələrə malikdir. Məcburi köçkünlük silahlı münaqişələrin və insan hüquqlarının pozulmasının ən bariz təzahürlərindən biridir. Sülh sazişləri reintegrasiya üçün zəmin yaradır. Könüllülük əsasında və insan hüquqlarına tam hörmətlə öz evlərinə qayıdan qaçqınlar və məcburi köçkünlər çox güman ki, reintegrasiya və sülh quruculuğu proseslərinə müsbət təsir göstərəcəklər.

C. Geniş iştirak və icma əsaslı yanaşmalar. Qaçqınlar, məcburi köçkünlər və yerli icmalar reintegrasiya prosesinin əsas iştirakçılarıdır. Qayıdan qaçqınlara və məcburi köçkünlərə reintegrasiya prosesini təşviq etmək səyləri çərçivəsində ədalətli münasibət təmin edilməlidir.

D. Vəziyyətin təhlili: Reintegrasiya prosesinə "bir ölçü hamıya uyğundur" yanaşması mümkün deyil. Müəyyən bir kontekstdə bunu formalaşdıran müxtəlif amillər aşağıdakıları əhatə edə bilər:

- yerdəyişmənin müddəti və şərtləri;
- yerdəyişmə ilə nəticələnən münaqişənin xarakteri;
- qayıdış bölgəsində dağıntıların dərəcəsi;
- milli və yerli hakimiyyət orqanlarının potensialı;
- humanitar təşkilatların və ya inkişaf aktorlarının mövcudluğu və ya olmaması;

- sülhməramlı qüvvələrin mövcudluğu və ya olmaması.

Milli və yerli hökumətlər öz vətəndaşlarının reinteqrasiyası üçün əsas məsuliyyət daşıdıqlarına görə, belə məlumatların toplanması və təhlili və ondan planlaşdırma, proqramlaşdırma və resursların səfərbər edilməsi üçün əsas kimi istifadə edilməsini asanlaşdırmaq üçün səlahiyyətli orqanlara dəstək göstərməlidir.

E. Erkən hazırlıq və planlaşdırma. Hökumətlər və digər tərəfdaşlarla birlikdə qayıdış və reinteqrasiya üçün erkən hazırlıq və planlaşdırma çox vacibdir. Qaçqınların köçürülməsinin fəvqəladə mərhələsində belə, qeydiyyat vasitələri artıq icma mənbələri və mənsə yerləri haqqında həyati vacib məlumatları toplamaq üçün istifadə edilə bilər. Hər hansı bir reinteqrasiya ssenarisinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, istər milli, istərsə də yerli hakimiyyət orqanları, inkişaf agentlikləri, humanitar tərəfdaşlar və ya digər aktyorlar tərəfindən sürətli bərpa, inkişaf, insan hüquqlarının qorunması və barışıq üçün mövcud və ya planlaşdırılan təşəbbüsləri müəyyənləşdirmək üçün qayıdış bölgələrindəki mövcud vəziyyətin diqqətlə təhlili lazımdır.

F. Praqmatizm və çeviklik. İstənilən reinteqrasiya əməliyyatında BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı əvvəldən ən uyğun olduğu, əlavə dəyər gətirə biləcəyi və əsas məsuliyyəti üzərinə götürəcəyi müdaxilələri aydın şəkildə təsvir etməyə çalışacaq. Təsiri maksimuma çatdırmaqla yanaşı, bu yanaşma BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının fəaliyyətinin proqnozlaşdırılmasını artıracaq və fəaliyyətin vaxtında və məsuliyyətlə dayandırılması strategiyalarının həyata keçirilməsini asanlaşdıracaqdır. BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının reinteqrasiyasının planlaşdırılması və proqramlaşdırılmasına müəyyən dərəcədə çeviklik daxil ediləcək ki, idarəetmə gözlənilməz hadisələrə və yerdəki dəyişən reallıqlara, o cümlədən başqalarının öhdəliklərini səmərəli və vaxtında yerinə yetirə bilməsinə cavab verə bilsin.

G. Bərpa proqramları və maliyyələşdirmə. Geri dönmələrin yaşadıqları ərazilərin yerli və ərazi əsaslı bərpa proqramlarına, eləcə də milli inkişaf planlarına və proqramlarına daxil edilməsinin təmin edilməsi mühüm məqsəddir. Qayıdış, reinteqrasiya, erkən bərpa, inkişaf və sülhməramlı fəaliyyətlərin səmərəli şəkildə sinxronlaşdırılmasını təmin etmək üçün humanitar agentliklər və inkişaf tərəfdaşları, regional banklar, regional təşkilatlar, ikitərəfli donorlar və digər müvafiq aktorlar arasında uzunmüddətli strateji tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulması və möhkəmləndirilməsi zəruridir. Münaqişədən sonrakı keçid və bərpa problemlərini həll etmək üçün yaradılmış müxtəlif çoxtərəfli maliyyələşdirmə alətləri, o cümlədən birləşdirilmiş maliyyələşdirmə tədbirləri təşkilatlara maliyyə mənbələrini diversifikasiya etmək üçün yeni imkanlar təqdim edir. Bu cür vəsaitlər donorlar və maliyyə institutları tərəfindən konkret reinteqrasiya vəziyyətində tələb olunan mühüm müdaxilələrin təmin edilməsi üçün yönəldilə bilər [5, s.8-12].

Nəticə

Beynəlxalq humanitar və qaçqın hüquqları qaçqınların şərtlər icazə verdikdə könüllü olaraq öz ölkələrinə qayıtmaq hüquqlarını müdafiə edir. Repatriasiyanın asanlaşdırılması və reinteqrasiyaya dəstək verilməsi bu hüquqi çərçivələrə və mənəvi öhdəliklərə uyğundur.

Qaçqınların öz icmalarına reinteqrasiyası onların bacarıqlarından, biliklərindən və yerli iqtisadiyyata gələcək töhfələrindən istifadə edilməsi nəticəsində mənsə ölkələrinin

davamlı inkişafına təkan verir. Reintegrasiya geri qayıdışdan təsirlənən bölgələrdə iqtisadi inkişafı və dayanıqlılığını artırır.

Qaçqınlıqla bağlı davamlı həllər onlara öz mənşə ölkələrində həyatlarını bərpa etmək imkanı verməyi əhatə edir. Effektiv repatriasiya və reintegrasiya humanitar yardımdan uzunmüddətli asılılığı azaldır və onların özlərini təmin etmələrinə kömək edir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, əslən Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımızın repatriasiyası və reintegrasiyası humanitar böhranların həllində, sabitliyin təşviqində, davamlı inkişafın dəstəklənməsində, beynəlxalq hüquq normalarının qorunmasında və qlobal həmrəyliyin nümayişində mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək. Bu səylər təkcə onlara fayda verməyəcək, həm də regionda sülh quruculuğu və inkişaf sahəsində daha geniş hədəflərə çatmağa kömək edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Soydaşlarımızın Qərbi Azərbaycana qayıdışının beynəlxalq-hüquqi əsasları, İ. Qəribli, "1-ci Qərbi Azərbaycana Qayıdış" konfransının materialları, Naxçıvan: 2024, 593 s.
2. Handbook for Repatriation and Reintegration Activities, United Nations High Commissioner for Refugees, Geneva, May: 2004, 264 pages
3. Refugee Repatriation, Return, and Refoulement During Conflict. Barry N. Stein, Michigan State University, USAID Conference Promoting Democracy, Human Rights, and Reintegration in Post-conflict Societies, Pages 1–15, October 30-31, 1997
4. Safe and Voluntary Refugee Repatriation: From Principle to Practice. Jeff Crisp, Katy Long. Journal on Migration and Human Security, Volume 4 Number 3 (2016): 141-147
5. UNHCR's Role in Support of the Return and Reintegration of Displaced Populations. Policy Framework and Implementation Strategy. August 2008, 15 pages
6. Voluntary Repatriation in Public International Law: Concepts and Contents, Chetail, Vincent. Refugee Survey Quarterly, Volume 23, Issue 3, October 2004, Pages 1–32, Oxford University Press
7. Voluntary Repatriation of Refugees and Customary International Law, Vic Ullom, Denver Journal of International Law & Policy, Volume 29, Number 2, January 2001, p 116-149

SUMMARY

Ismayil Garibli

INTERNATIONAL - LEGAL REGULATION OF REPATRIATION AND REINTEGRATION OF REFUGEES IN THE CONTEXT OF RETURN TO WESTERN AZERBAIJAN

As a result of the Second Karabakh War, under the leadership of Mr. Ilham Aliyev, the territorial integrity of the Republic of Azerbaijan was restored throughout the country and its sovereignty was ensured. By the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated November 16, 2022, the "I State Program on the Great Return to the Territories Liberated from Occupation of the Republic of Azerbaijan" was approved and the return of thousands of IDPs to newly constructed and restored settlements in the territories liberated

from occupation within the framework of the Program was ensured. The successful policy carried out by the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, makes the return of our compatriots deported from Armenia to their historical lands - Western Azerbaijan - one of the most important issues on the agenda. Therefore, the Western Azerbaijan Community has developed the Concept of Return and, in accordance with the norms of international law, has determined as its main goal to enable Azerbaijanis deported from the territory of Armenia to return to their historical homeland based on the right to return, and then to ensure the rights of those persons. This article discusses the legal basis of repatriation and reintegration of refugees in accordance with international law.

Keywords: *Western Azerbaijan, refugee, return, repatriation, reintegration*

РЕЗЮМЕ

Исмаил Гарибли

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ РЕПАТРИАЦИИ И РЕИНТЕГРАЦИИ БЕЖЕНЦЕВ В КОНТЕКСТЕ ВОЗВРАЩЕНИЯ В ЗАПАДНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН

В результате Второй Карабахской войны под руководством господина Ильхама Алиева по всей стране была восстановлена территориальная целостность и обеспечен суверенитет Азербайджанской Республики. Распоряжением Президента Азербайджанской Республики от 16 ноября 2022 года утверждена “Государственная программа по большому возвращению на освобожденные от оккупации территории Азербайджанской Республики” и в рамках программы обеспечено возвращение тысяч вынужденных переселенцев во вновь созданные и восстановленные населенные пункты на освобожденных от оккупации территориях. Успешная политика, проводимая Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым, актуализирует возвращение депортированных из Армении соотечественников на свою историческую землю – Западный Азербайджан, как один из важнейших вопросов, стоящих на повестке дня. Поэтому Западно-Азербайджанская община разработала концепцию возвращения и в соответствии с нормами международного права определила в качестве своей основной цели создание возможности для депортированных азербайджанцев с территории нынешней Армении вернуться на свою историческую родину на основе права на возвращение и последующее обеспечение прав этих лиц. В данной статье рассматриваются правовые основы репатриации и реинтеграции беженцев в соответствии с нормами международного права.

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, беженец, возвращение, репатриация, реинтеграция*

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN HİDRONİMLƏRİ

Elnarə SEYİDOVA

eli.seyid.77@mail.ru

Nailə ƏLİYEVƏ

Məhəmməd QULİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Qərbi Azərbaycan ərazisində yerləşən bir sıra hidronimlərin Azərbaycan dilində izahı verilməklə onların fiziki coğrafi xüsusiyyətləri təsnif edilmişdir. Əsrlərdir müəyyən dərəcədə dəyişikliyə məruz qalsa da, öz mənasını itirməyən hidronimlər ərazidə türk mənşəli xalqların məskunlaşdığını və həmin torpaqların türklərə məxsus olduğunu bir daha sübut edir. Toponimlər bir sıra tarixi coğrafi həqiqətləri özündə saxlayan "tarixi şahidlər"dir. Bu baxımdan məqalədə tədqiq edilmiş hidronimlər mühüm aktualıq kəsb edir.

Açar sözlər: *Hidronim, toponim, Qərbi Azərbaycan, çaylar, göllər*

Giriş

Qərbi Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunun ərazisində yerləşir. Onun ərazisi müəyyən dərəcədə inkişaf etmiş, lakin dağlıq ölkələr üçün xarakterik olan qeyri-bərabər paylanmış hidroloji şəbəkəsi ilə fərqlənir. Ərazidə irili-xırdalı 9480 kiçik və orta uzunluqlu çay var. Çay şəbəkəsinin ümumi uzunluğu 23.000 km-dir. Onlardan 379-nun uzunluğu 10 kilometr və daha çoxdur. Ərazidə çay şəbəkəsinin sıxlığı geniş diapazonda 0-2.5km/km² arasında dəyişir. Sahə üzrə ümumi orta illik axın nəzərə alınmaqla 7191 milyon m³ təşkil edir.

Ən mühüm çaylarından olan Araz və Qərbi Arpaçay transsərhəd çaylardır. Ermənistan Respublikası bu çaylardan müxtəlif məqsədlər üçün ildə 940 milyon m³ çox su istifadə edir.

Qərbi Azərbaycandan yüzdən çox irili-xırdalı göl vardır ki, onlardan bəzilərinin suyu ilin quraq mövsümündə xeyli azalır və ya quruyur. Ölçüsünə və təsərrüfatda istifadəsinə görə Qərbi Azərbaycan ərazisində Göyçə və Arpa göllərinin böyük əhəmiyyəti var. Göyçə və Arpa göllərindən, həmçinin Zəngi və Qərbi Arpaçay başlanır.

İllik hesablamalara görə yeraltı sular 4,017 milyon m³-dir, onun 1,595 milyon m³-i bulaqlar şəklində səthə çıxır və 1,434 milyon m³-i isə çay və göllərə axır. Ümumi səthi su axını isə 1,068 milyon m³ təşkil edir.

Ərazidə yerləşən bir sıra hidronimlərin izahına nəzər saldıqda onların qədim türk mənşəli olduğu açıq aydın nəzərə çarpır. Hidronimlərin izahı ilə yanaşı, fiziki coğrafi xüsusiyyətlərini də təsnif etməyin faydalı olacağını düşünürük.

Qərbi Arpaçay (Axuryan) Qərbi Azərbaycanda yüksək dağlıqdan axan Arazın sol qoludur. Yuxarı axında Qərbi Azərbaycan ərazisindən aşağı axında isə Türkiyə ilə sərhəd boyunca axır. Başlanğıcını 2023 m yüksəklikdən götürüb, Ərpiliş su anbarına daxil olaraq oradan cənuba doğru istiqamət götürür. Çay Baqaran kəndi yaxınlığında Araza tökülür.

Çayı ermənilər Axuryan adlandırırlar. Bu toponim eramızdan əvvəl VIII əsrə aid Urartu yazılarında Axuriani şəhərinin adı ilə uyğun gəlir.

Çay bir sıra coğrafi xüsusiyyətləri ilə diqqət çəkir. Orta axında o rütubətli vadidən axır. Bu hissədə Keçid silsiləsindən çoxlu sayda kiçik qollar qəbul etdiyindən sahilləri bataqlıqlaşmışdır və çayın axını nisbətən zəifləyir. Təqribən 15 km sonra cənuba istiqamətlənir. Burada çay dərəsini xeyli dərinləşdirir. Onların dərinliyi təqribən 400 metrə çatır.

Ermənilər son dövrlərdə Aqin dəmir yol stansiyasından bir qədər aşağıda çayın qarşısını bəndlə kəsmişlər. Ərazidə onların Axuryan adlandırıdığı su anbarı yerləşir. Qərbi Arpa çayına tökülən nisbətən iri çay onun sağ qolu olan Qars çayıdır. Çayın hidroloji rejimi, hövzəsi, qolları və axdığı ərazilərin geomorfologiyası bir sıra erməni tədqiqatçıları tərəfindən öyrənilsə də, məlum səbəblərə görə azərbaycanlı alimlər tərəfindən ətraflı tədqiq edilməmişdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi ermənilərin Baqaran adlandırıdığı kəndin yaxınlığında Qərbi Arpaçay Araza tökülür. Çayın uzunluğu 186 km-dir ki, bunun da yarısından çoxu Türkiyə-Ermənistan sərhəddindən keçir. Çay üzərində mühüm təsərrüfat əhəmiyyətli bir sıra su anbarları inşa edilmişdir. Suyu əsasən əkinçilikdə istifadə edilir. Hövzəsinin sahəsi 2630 km²-dir. Qərbi Arpaçayın əsas qolları sağdan — Qaraxan, Qars, Çaryun, Alacan və Tekor, soldan — Karanqum-dur.

Zəngi (Razdan) çayı başlanğıcını Göyçə gölündən götürür. Başlanğıcını göldən götürən yeganə çaydır. Zəngi çayı Göyçə, Zəngibasar həmçinin İrəvan ərazisindən keçərək Araz çayına tökülür. Çayın uzunluğu 141 km, hövzəsinin sahəsi 7310 km²-dir. Qərbi Azərbaycan üçün çox mühüm rol oynayır. Çayın axını dağ dərəsi boyunca cənub hissəyə doğru dolanır. İrəvanla sərhəddə, Sürməli düzü ilə axır və Araz çayına tökülür.

Çayın adı qıpçaqların zəngi tayfasının adından götürülmüşdür [3, s. 123,257; 4, s.26]. Zaman-zaman çay öz məcrasından daşaraq ətraf əraziləri su basmış və Zəngibasar toponimi burdan əmələ gəlmişdir. Çayın adı ermənilər tərəfindən dəyişdirilərək Razdan qoyulmuşdur.

Çayın mühüm qollarından biri Gedərçaydır. İrəvan şəhərindən axan bu çay mənbəyini Hədis dağlarından götürür.

Qərbi Azərbaycanda Gedərçay hidronimi ilə bağlı bir neçə çay adına rast gəlinir. Bunlardan biri Şərrur-Dərələyəz qəzasında -Paşalı ərazisində (Vayk) çaydır. Uzunluğu təqribən 15 km-dir.

Digəri isə qismən dəyişdirilmiş Gərd çayıdır. Bu çay Zəngəzur mahalında indiki Qafan rayonu ərazisindən axır.

Gərgər isə Borçalı qəzasında indiki Stepanavan rayonu ərazisində çaydır. İstər Gərd və istərsə də Gərgər çayı qədim türk tayfalarından olan qarqar etnonimi ilə əlaqəlidir [5, s. 479].

Qərbi Azərbaycanda ən uzun çaylarından biri Zəngəzurdadır. Bu uzunluğu 179 km olan Bərgüşad çayıdır. Qərbi Azərbaycan ərazisində onun uzunluğu 119 km -dir. Çayın su sərfi 700 milyon kubmetrə yaxındır. Keçdiyi ərazilərdə dərin kanyondan axan dağ çayıdır. Mövcud olduğu müddətdə çayın bir neçə dəfə adı dəyişdirilib. Hazırda Ermənistanda çay Varaton adlandırılır.

Ərazidə yerləşən ən mühüm çaylardan biri də Gərnibasar çayıdır. Gərnibasar mahalından axır və mahalın adı da bu çayın adından götürülmüşdür. Sonralar mahal ərazisində İrəvan qəzası təşkil olunmuşdur. Çay öz başlanğıcını Göğdağ (Ağmanqan) dağ silsiləsinin hündür

zirvələrindən götürür. Yuxarı axında iki əsas qol qəbul edir və dağ çayı kimi xarakterizə edilir. Cənnətli kəndindən başlayaraq düzənliyə çıxır. Bəzən yay aylarında çayda su o qədər azalır ki, Araza gedib çatmır.

Oxçuçay-Zəngəzur mahalında indiki Qafan Rayonu ərazisindən axır. Uzunluğu 82 km, hövzəsinin sahəsi 1140 km²-dir [1]. Bu çay öz mənbəyini Zəngəzur dağlarından götürür Zəngilan rayonundan keçərək Araz çayına tökülür. Hidronimin "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında adı çəkilən Oxçu adlı qəhrəmanın adından yarandığı güman edilir. Bu da çayın müəyyən bir ərazidə sürətli axması ilə əlaqədardır. Ermənilər çayı hazırda Voxçi adlandırırlar.

İrəvan quberniyasında indiki Ermənistanın Quqark rayonu ərazisində uzunluğu 86 km-dir olan Pəmbək çayı axır. Pəmbək toponiminə bir çox yerlərdə oronim, oykonim, həmçinin hidronim kimi rast gəlinir. Hidronimin mənası türk dilində "dar çay vadisində hündür bənd" deməkdir [6, s.66].

Qərbi Azərbaycanda bir sıra mühüm təsərrüfat əhəmiyyətli göllər də vardır. Onlardan Qərbi Azərbaycanın az qala simvoluna çevrilmiş Göyçə gölüdür. Relikt göldür. Dünyanın ən yüksək dağ göllərindən biridir. Təqribən 1900 m hündürlükdə dağ silsilələri ilə əhatələnmişdir. Gölün maksimum dərinliyi 95 m, uzunluğu 70 km, eni 30-35 km-dir. Göl 28 çayla qidalanır göldən ancaq bir çay Zəngi çayı axır. Xüsusilə Arpaçay gölün əsas qida mənbəyi sayılır. Hidronim qədim türk mənşəlidir. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında Gökçə dəngizi (Göyçə gölü) kimi adı keçən coğrafi məkan fikrimizi təsdiq edən faktlardandır [2, s.115].

Zəngəzur qəzasında, Zəngibasar mahalında, İrəvan qəzasında, Ağgöl ilə bilinən göl adlarına rast gəlinir. Hər üç gölə də bu ad suyunun təmizliyinə görə verilmişdir.

Qazangölü - Zəngəzur mahalında, indiki Qafan rayonu ərazisində yerləşir. Göl, həmçinin Kığı çayının mənbəyindədir. Üç göldən ibarətdir. Sahəsi 0,18 km², dərinliyi 10 metrdir. Bu toponimə də bağlı bir çox dağ, göl, aşırım və yer adları mövcuddur. Toponim "Kitabi Dədə Qorqud" dastanındakı Qazan xanın adı ilə bağlıdır [2, s. 94]. Qazangöl quruluşca mürəkkəb hidronimdir.

Göygöl - Zəngəzur mahalında, indiki Qafan rayonunda göldür. Suyu təmiz, şəffaf olduğuna və suyun rəngi göy rənginə çatdığına görə Göygöl adlandırılmışdır. Adı dəyişdirilib Kapuyt liç (Göygöl) qoyulmuşdur. Bir sıra tədqiqatçılar göy sözü ilə başlanan toponimlərin qədimdən burada məskunlaşmış göytürklərə aid olduğunu bildirirlər.

Nəticə

Qərbi Azərbaycan ərazisində yüzlərlə türk mənşəli hidronim mövcuddur. Düzdür, biz bu məqalədə istəsək də, onların hamısına aydınlıq gətirə bilmərik. Ümumiyyətlə, istər fiziki coğrafi, istərsə də toponimlərə aid tədqiqatlara nəzər saldıqda açıq-aydın görünür ki, onların hamısı Azərbaycanın siyasi və etnik tarixi ilə əlaqəli olub, coğrafi adların yaranma tarixi arasında əlaqəni araşdırmaqdan ibarətdir.

Bu sahədə toponim araşdırmaları bir daha sübut edir ki, Qərbi Azərbaycan bölgəsindəki toponimlərin hamısı türk mənşəlidir. Bu təbiidir, çünki çox qədim dövrlərdən bu ərazilərdə türk mənşəli etnoslar yaşamışlar. Erməni tarixçiləri Qərbi Azərbaycan bölgəsi haqqında cəfəng fikirlər, uydurma və yalanlar söyləyərək bu qədim və ulu torpağın ermənilərə məxsus olduğunu yazsalar da, çox qiymətli və qədim məxəzlər bu bədnam

mülahizələri rədd edir, ermənilərin heç vaxt bu ərazidə aparıcı rol oynamadıqlarını bildirirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Müəlliflər toplusu. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. I cild. Bakı: Avropa, 2014, 529 s.
2. Babayev, S. Naxçıvanda "Kitabi Dədə Qorqud" toponimləri. Bakı: Yeni nəşr evi, 1999, 209 s.
3. Sümər Faruq. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı: 1992, 432 s.
4. Zeynalov, F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 347 s.
5. Страбон. География, В 17ти кн. Л.: 1964, 943 с.
6. Мурзаев, Э.М. Словарь народных географических терминов. М.: Мысль, 1984, 653 с.

SUMMARY

**Elnara Seyidova, Naila Aliyeva,
Mohammad Guliyev**

HYDRONYMS OF WESTERN AZERBAIJAN

The article provides explanations in Azerbaijani for a number of hydronyms located in Western Azerbaijan, categorizing their physical geographical characteristics. Despite undergoing changes over centuries, hydronyms that retain their meanings provide further evidence of the settlement of Turkic-origin peoples in the area and the belonging of those lands to Turks. Toponyms serve as "historical witnesses," preserving a range of historical geographical facts within themselves. Therefore, the hydronyms investigated in the article hold significant relevance in this regard.

Keywords: *Hydronym, toponym, Western Azerbaijan, rivers, lakes*

QƏDİM OSMANLI QAYNAQLARINDAKI BƏZİ QƏRBİ AZƏRBAYCAN ETNOTOPONİMLƏRİ HAQQINDA

ARZU ABBASOVA

arzu088@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Qədim Osmanlı qaynaqlarında qeyd olunan toponimlərin maraqlı bir qismini etnonimlərdən törənmiş toponimlər təşkil edir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu ərazidə ilkin məskunlaşan qədim türk tayfalarının adları tarixi proseslər nəticəsində bir çox coğrafi obyektlərin ünvanına çevrilmişdir. Osmanlı qaynaqlarını araşdırdıqda etnonimlərlə bağlı belə toponimlərin daha çox üstünlüyə malik olduğunu görürük. Bu etnonimlərin böyük bir qrupu sonradan tarixi proseslərin nəticəsi olaraq toponimlərin yaranmasında da iştirak etmişlər. Qədim qaynaqlarında rast gəlinən və çağdaş Azərbaycan toponimikasında mövcud Qaraqoyunlu, Dəllər, Quşçu, Muğan, Türkəş // Tırkeş, Kolani, Əskəmor və s. bu kimi toponimlərin mənşəyi araşdırıldıqda Azərbaycan xalqının soy – kökündə duran qəbilə birləşmələrinin tarixən keçib gəldiyi yol aydınlaşır. Osmanlı qaynaqları üzrə araşdırmaya cəlb edilmiş bir sıra etnotoponimlərin tədqiqilə Azərbaycan xalqının etnogenizi probleminin açılmasına, eləcə də qədim tariximizin bəzi mübahisəli məsələlərinə aydınlıq gətirilməyə çalışılmışdır. Bu qaynaqlar üzrə onomastik vahidlərin növlərindən olan etnotoponimlərin elmi tədqiqi Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan və Qərbi Azərbaycanın tarixi ərazi bütövlüyünü, milli mənsəbiyyətini, eyni zamanda bu əraziyə müxtəlif millətlərin miqrasiyalarının müəyyənələşməsinə təminat verir. Məqalədə Qərbi Azərbaycan etnotoponimlərinin qədim və orta əsr məxəzlərində əks edilməsi, müasir dövrdə tədqiqi kimi məsələlər işıqlandırılıb. Eyni zamanda ən qədim zamanlardan dövrümüzədək Qədim Osmanlı qaynaqlarında və ümumilikdə, Azərbaycan toponimiyasına aid elmi müşahidələr də təhlil edilir, tədqiq metoduna və növünə görə təsnif olunur, bir sıra elmi nəzəri mülahizələr irəli sürülür. Bu onomastik vahidlər tədqiq edilərkən tarixi-müqayisəli və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilərək fonetik və morfoloji dəyişikliyə uğrayan bəzi adlar tarixi – lingvistik təhlil ilə bərpa olunmuşdur.

Açar sözlər: *toponim, etnotoponim, etnos, Qərbi Azərbaycan, Kolani, Qaraqoyunlu, Qədim Osmanlı*

Material və metod

Qədim Osmanlı qaynaqlarında qeydə alınmış Muğ tayfalarının adını yaşadan belə etnotoponimlərdən Muğanlı (İrəvan əyalətinin Xınzrək nahiyyəsində), Muğan (Naxçıvanın Dərəşahbuz nahiyyəsində) coğrafi adları Azərbaycanlıların etnogenezində rol oynamış bu etnosların tarixini öyrənməyə imkan yaradır. Tarixdə qədim Muğ tayfalarının mənşəyi haqqında mübahisəli fikirlərin mövcud olmasına baxmayaraq, bir çox tarixi faktlar bu tayfanın qədim türk boylarından biri olduğunu təsdiq edir. Qərbi Avropanın bir çox tədqiqatçıları Muğ//maq//ların türk olması faktını qeyd etsələr də, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bəzi rus və Azərbaycan tarixçiləri bu faktı inkar edərək bu etnosu farsdilli hesab

etməyə çalışmışlar. Lakin toponimik araşdırmalar muğ//maq// mağ// komponenti və –an şəkilçisi ilə yaranmış toponimlərin daha çox türk xalqlarının məskunlaşdığı ərazilərdə mövcud olduğunu təsdiqləyir. Bununla yanaşı, bir çox tədqiqatçıların – Q.Qeybullayevin, A.Rəhimovun, Q.Məşədiyevin, R.Rəisniyanın, S.Nəfisnin tədqiqatlarında istənilən qədər elmi tarixi faktlar mövcuddur. Q.Məşədiyevin araşdırmalarında Şimali Azərbaycan ərazisində muğ etnotoponiminin adını daşıyan Muğanlı adlı 13 kəndin qeydə alındığı göstərilir. Müəllifin fikrincə maq//muğ sözü zərdüştiliyin yaranması və yayılması, Midiya ilə sıx bağlıdır. Beləliklə, zərdüştilər – midiyalılar tam VI – VIII əsrlərə qədər sözsüz "maqam"lar adlanırdılar. Zərdüştülərin kahinləri mağlar sözünün ilan mənası verdiyini bildikdən və yaxud başa düşdükdən sonra öz əvvəlki adlarını (yəni mağları) dəyişdirərək artavan adını (atar od, van yer) qəbul etdilər. Artvan – paytaxtdır, yer adıdır.

Tar – sözünün semantik funksiyası (tərifləmək, şöhrətləndirmək) öz dinlərinə uyğunlaşır, ta sözünün fonetik variantları tor, tir-dir.

Mir – Muğan adoniminin əsası ola bilər. Vaxtilə, həm də geniş Muğan zərdüştiliyin paytaxtı idi. Lakin Azərbaycanda qədimdən iki eyni adlı toponimlər mövcud idi [Məşədiyev Q.İ, 1990, s. 61-62].

A.Bağırov da muğan onomastik vahidini Zərdüştilik dini ilə bağlı olduğunu açıqlayan müəlliflərin fikrinin həqiqətə uyğun olduğunu söyləyir. Bu dinin ruhanilərinin məhz həmin muğ qəbiləsindən olduğunu, onların muğlar adı ilə xatırlandıklarını və bu qəbilənin adının muğan şəklində indi də Azərbaycanda yaşadığını yazır. Muğan sözünün mağ//muğ söz kökü və -an şəkilçisindən ibarət olduğunu, burada muğ sözünün tayfa adı, -an şəkilçisininə həm cəmlilik, həm də yurd, məkan mənası bildirdiyini qeyd edir [Bağırov A, 2002, s.85-86].

İ.Bayramov isə Muğancıq toponiminin mughanlı türk etnonimi əsasında formalaşdığını və Mughanlıların Muğan düzündə yaşamış türk dilli Azərbaycan tayfalarının ümumi adı olduğunu yazır [Bayramov, İ, 2002, s.469].

Qədim Osmanlı qaynaqlarında Naxçıvan və onun ətraf bölgələrində qeydə alınmış muğların adını daşıyan toponimlərin müasir dövrdə də həmin ərazilərdə mövcud olması faktı da mövcuddur: Mığrı (Qərbi Azərbaycanın indiki Ermənistanın Zəngəzur rayonunda), Muğancıq (Ermənistanın Gorus rayonunda), Muğanlar (Kastamonunun İğdır bölgəsində) Muğancıq - Müslüm – Muğancıq (Naxçıvanın Şərur rayonunda), Moğan, Moğlu (Cənubi Azərbaycanın Şərqi Azərbaycan ostanında).

Bu toponimlərin mənşəyi araşdırıldıqda aydın olur ki, vaxtı ilə maq//muğ etnoslarının adının sonradan coğrafi adlara keçid alması heç də təsadüfi deyil.

Qədim və müasir Azərbaycan ərazisində etnonimlərdən yaranaraq sabitləşmiş çox sayda toponimlərin sırasında əski Uz tayfalarının da adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycanlıların etnogenezində fəal rol oynamış qədim oğuz boylarından biri olan uz etnosunun adını yaşadan coğrafi adlar türk xalqlarının yaşadığı müxtəlif bölgələrdə olduğu kimi, Naxçıvan ərazisində də qeydə alınmışdır.

XVI – XVIII əsrlər Osmanlı qaynaqlarında uzların Sisyan nahiyyəsindəki Uz, Naxçıvanın Azadçıran nahiyyəsində Üstüpu toponimlərində mühafizə olunmuşdur. Qədim qaynaqlarda olduğu kimi, müasir tədqiqatlarda da, indiki Ermənistanın Sisyan rayonunda Uz adlanan kəndin xaraba qaldığı göstərilir [Qurbanov A, 1998, s.96].

Müəllifin qeyd etdiyinə görə uz sözü oğuz etnoniminin variantlarından biridir.

V.V.Bartoldun qeyd etdiyinə görə müasir türkmənlərin çoxu indi də öz əcdadlarının Uz xan, yəni Oğuz xan olduğunu deyirlər. Tarixən də digər türk tayfaları içərisində əsas yer tutan oğuzların adının Sisian ərazisindəki toponimlərdə geniş yayılması faktı da fikrimizi təsdiq edir. M.H.Vəlili yazır: "Quşanlar tərəfindən hunların adını Ziya bəy Alp qədim türklərin 5 müqəddəs heyvanının birinin yəni "quş" sözünü ifadə edən "quşan" adından olduğunu deyir. "an" sonluğunu o, fars dilində cəm halda hər bir sözün sonluğu hesab edir, çünki quşlar (quşanlar) "yuşa" və "yuta"nın lap qədim "tusun"ların nəsiləri ilk əvvəllər Türküstanda, İranla sərhəddə yaşayarkən öz adlarını farslardan bu cür dəyişilmiş şəkildə almışlar.

Digər tərəfdən güman etmək olar ki, "quşan" Quşkar ərazisinin adıdır, çünki bu sözü aydınlaşdırarkən görürük ki, o, iki hissədən "quş" və "an"-dan ibarətdir. Birinci hissə "quş", ikinci hissə isə "ölkə" deməkdir, yəni "quşan" sözünün "quşların ölkəsi" mənasında tərcümə etmək olar. Azərbaycan ərazisində bir çox toponimlərdə quşanlar öz izlərini qoymuşlar" [Vəlili M.H, 1993, s.35].

Tarixən türklərin məskunlaşdığı ərazilərdə quş və quşçu kimi adlar çox yayın bir şəkildə işlənməkdədir. İstər müasir, istərsə də qədim tarixi qaynaqlarda quş, quşçu kimi yüzlərlə toponim qeydə alınmışdır. XVI – XVIII əsrlər Osmanlı qaynaqlarında da Naxçıvan və onun ətraf bölgələrində quş və quşçu adı ilə bağlı onlarla etnotoponimlər yad edilməkdədir: Quşçu (İrəvan əyalətinin Karbi nahiyyəsində), Böyük quşçu (İrəvan ərazisinin Maku nahiyyəsində), Quşçu (Şərur nahiyyəsində), Qaraquş (Mulki Arslan nahiyyəsində).

N.Çetinkaya tədqiqatlarında kuşan adının hunlara farslar tərəfindən verilmiş ad olduğu göstərilir [Cetinkaya N, 1996, s.230]. Kuşanların Azərbaycan və Anadolu yörəsində məskunlaşdığını göstərən tarixi toponimlər bu faktı bir daha təsdiq etmiş olur. Azərbaycanın Tovuz, Gəncə bölgəsində Quşçu adlı iki kənd, Qubada Köhnə Quşçu, Yuxarı və Aşağı Quşçu, Laçında və Şamaxıda Quşçu kəndləri, Zərdabda Dəli Quşçu, Ağdaş və Cəbrayılada Quşlar, Zəngəzurda Quşçu, Quşçu Bilək və Quşçu Təzəkənd, Şuşada Quşlar, Aşağı Quşçular və Quşçu oba, Dəvəçidə Çöl – Quşçu adlı kəndlər mövcuddur [Qeybullayev Q.Ə, 1992, s.39].

Cənubi Azərbaycanın Zəncan bölgəsində də əhalisi tamamilə türklərdən ibarət Quşçu adlı bir kənd vardır. Quş, Quşçu adıyla yüzdən çox kənd Türkiyənin Anadolu bölgəsində qeydə alınmışdır [T.C.İçişləri Bakanlığı Yayını, 1946, s.762 – 765].

Osmanlı dövründə də quş adıyla bağlı bir çox yer adları qeydə alınmışdır [T.C.İçişləri Bakanlığı Yayını, s.555 – 556].

Tarixi toponimik tədqiqatlardan aydın olur ki, quş adı yalnız Azərbaycan və Anadoluda deyil, XV-XVIII əsrlərdən Özbək, Türkmən, Qırğız türklərinin də etnogenezinə mühüm rol oynamaqla toponimiyasında da öz izlərini buraxmışdır.

Q.Qeybullayevin tədqiqatlarından aydın olur ki, XIX əsrdə Qafqazda quş, quşlar, quşçu komponentlərilə 38 toponim qeydə alınmışdır. Quşçu etnonimi əsasında yaranmış toponimlərin (qazaxlarda – quşsi, başkırdlarda - quşçi, kaşsi, türkmənlərdə – kutçi, noqaylarda - kuşsi, qırğızlarda – quşçu) arealı Şimali Qafqaz, Orta Asiya, İran və Türkiyəni əhatə etməkdədir [Григорев В.Г, 1833, s.65].

I.Bayramov da Quşçu toponiminin qədim quşçu türk etnonimi əsasında yarandığını və İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında, indiki Abaran rayonu ərazisində və İrəvan

quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indiki Pasalı (Əzizbəyov, Vayk) rayonunda Quşçu adlı kəndin olduğunu tədqiqatlarında qeyd edir [Bayramov İ, s.252-253].

XVI-XVIII əsrlər Osmanlı qaynaqlarında qeydə alınan qədim türkmənşəli etnotoponimlərdən biri də Naxçıvanın Dərəşahbuz nahiyəsində qeydə alınan Tirkəşidir. Müasir dövrdə Şahbuz rayonunda qeydə alınmış Tırkeş, Kəlbəcərdə Tırkeşbənd, Ermənistanın Vartaşen rayonunda Terkeş oykonimlərinin mənşəyi araşdırıldıqda aydın olur ki, bu oykonimlər qədim Tırkeş tayfalarının adı ilə sıx bağlıdır.

Müasir türk xalqlarının bir çoxunda başqırd və tatarlarda Turqeş, özbəklərdə Tırkiş, tuva və altaylarda Tırkeş etnonimlərinin izləri coğrafi adlarda yaşamaqdadır [Григорев Б.Г, 1833, s.38].

Qradzinin verdiyi bilgilərə görə isə tırkeşlər iki tirəyə ayrılmışlar. Onlardan biri tuxsilər, digərləri isə azlardır.

Q.Qeybullayev tədqiqatlarında Tırkeş etnotoponiminin mənşəyini tırkeş xaqanlığının adı ilə əlaqələndirir və başqırd, tatar, tuva, altay dillərində də bu tayfa adının qeyd olunduğunu göstərir [Qeybullayev, 1992, s.37-38].

A.Bağırov isə öz araşdırmalarında Tırkeş etnotoponimi haqqında yazır: " Bizə belə gəlir ki, Tırkeş oykonimi eyniadlı tayfa adı ilə adlandırılsa da, birbaşa bu adla bağlı deyil. Çünki tarixi mənbələr tırkeş tayfalarının Naxçıvana gəlişi haqda heş nə demir və ərazidə bu tayfa adı ilə bağlı digər iz görünmür. Fikrimizcə, Tırkeş Kəngərlilərə məxsus tayfa adıdır, çünki kəngərlilərin kəlfirli tirəsi tarixən bu kənddə yaşayıb və XIX əsrdə kəndin bütün əhalisi bu tayfaya məxsus olub. Çox güman ki, tırkeşlər vaxtilə Naxçıvana Kəngərli tayfaları ilə qaynayı-qarışmış şəkildə gəlib və Kəlfirli tayfası ilə qarışıq bir tirə yaranıb. Ona görə də Tırkeş adını kəngərlilərə məxsus tayfa(tirə) qolu kimi açıqlamaq daha inandırıcıdır" [Bağırov A, 2002, s.49].

Bizim fikrimizcə, Adil Bağirovun fikirləri həqiqətə daha yaxındır.

XVI – XVIII əsrlər Osmanlı qaynaqlarında adı daha çox keçən qədim türk tayfalarından biri də qaraqoyunluların adını daşıyan toponimlərin Naxçıvanın ətraf bölgələrində qeydə alınmasıdır. Tarixi araşdırmalar göstərir ki, bu ərazilər qaraqoyunluların önəmli qışlaq yerləri olmuşdur. N.Çetinqayanın tədqiqatlarında qaraqoyunluların tarixi haqqında ətraflı məlumatlar vardır. Miladdan sonra III əsrin ortalarına Doğru Türküstanda qaraqoyunlular, XIV əsrin ikinci yarısında Erciş məntəqəsində öz bəyliklərini qurmuşlar [Cetinkaya N, s.211].

Elxanilər islamı qəbul etdikdən sonra qədim oğuzlardan gələn türkmanlar milli adət ənənələrini yaşadaraq Daş Oğuz (Qaraqoyunlu) və İç Oğuz (Ağqoyunlu) qollarına ayrılaraq müsəlmanlığı qəbul etdilər. 1468-ci ildən sonra Ağqoyunlu tayfaları ilə qaynayıb qarışaraq Qaraqoyunlu tayfaları əsasən Azərbaycan və indiki Ermənistan ərazisində məskunlaşmışlar. XIX əsrdə Zaqafqaziyada, əsasən, Azərbaycanda Qaraqoyunlu adlı 16 toponim qeydə alınmışdır [Velidi T.Z, s.57].

1591-ci il dəftərində Ağcaqala nahiyəsində Qaraqoyunlu kəndi, İğdır – Aralıq nahiyəsində Yuxarı və Aşağı Qaraqoyunlu kəndləri, müasir Tuzluca mərkəz nahiyəsində Qaraqoyunlu, İğdırın mərkəz və Cəngətabad nahiyələrində Qaraqoyunlu adlı kəndlər qeydə alınmaqdadır.

Toponimik tədqiqatlardan aydın olur ki, qaraqoyunlar sadəcə Naxçıvan və onun ətraf bölgələrində deyil, tarixən daha geniş ərazilərə yayılaraq öz adlarını coğrafi adlarda

qorumağa nail olmuşlar. Tarixi qaynaqlarda verilən məlumatlara görə qaraqoyunlular XIV – XV əsrlərdə Türkiyənin Antalya bölgəsinin Qarahisar yaxınlığına köç edərək burada da yerləşmiş və qaraqoyunlu adını məskunlaşdıqları yerlərə vermişlər [Hasan M, s.141].

Osmanlı qaynaqlarında Qaraqoyunlu tayfası, Qarahisar və Qızılqaya qəzaları, Teke sancağı, Canik Sancağı, Musul, Malatya, Hama, Hums, Maraş, Bozox, Nicdə, Qayseriyə, Kırşəhr, Ankara, Karaman, Şam sancakları, İzmir qəzası, Cuşaabad nahiyyəsi, Diyarbəkir əyalətinin əhalisi kimi qeyd olunur [T.C.İçişləri Bakanlığı Yayını, 1946, s.478].

Müasir dövrdə Türkiyənin Anadolu yörəsində Qaraqoyunlu adı ilə xeyli toponim qeydə alınıb. Qaraqoyun kəndi (Muğla, Milas, Sinop – Kirzə, Urfa – Siberek), Qaraqoyunlu kəndi (Antalya – Almalı, Antalya – Serik, Qayseri – Pınarbaşı, Ordu – Fatsa), Qaraqoyunlu məhəlləsi (Çankırı – Çerkeş – Pürçükörən kəndi, Qaziantəp – Kilis – Dölək kəndi, Adana – Osmaniyyə) [T.C.İçişləri Bakanlığı Yayını, 1946, s. 615].

Şimali Azərbaycanın Göyçay, Zəngəzur, Nuxa, Quba, Naftalan və Ağsu bölgələrində də Qaraqoyunlu adlı kəndlər qeydə alınıb.

Cənubi Azərbaycanın Maku və Xoy yörəsində Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu topluluqları bərabər yaşamaqdadır. Cənubi Azərbaycanda qaraqoyunluların ana icması əsasən Qaradağ ilə Araz çayı ətrafında Arasbaranda yaşamaqdadır.

Cənubi Azərbaycanın Maku və Urmiyyə yörəsində Qaraqoyunlu adlı kəndlər vardır.

Ermənistanın Vardanis şəhərinə bağlı Qaraqoyun adlı türk kəndi 1935-ci ildə erməni dövlətinin qərarı ilə Əzizli olaraq dəyişdirilmişdir [Makaz Z, s.230].

Azərbaycanın tarixi qaynaqlarından bəlli olur ki, Oğuz boyuna mənsub qəbilələrdən biri Kolanlı qəbiləsidir. Osmanlı qaynaqlarında İrəvan əyalətinin Göyçə nahiyyəsində (Kolanı kəndi), eyni zamanda Türkiyənin Rakka əyaləti və Nevşəhrdə Kolanlı türkmən tayfası və Əmirdağ qəzasında Kolanşam adlı türkmən tayfası qeydə alınmışdır.

Tarixi qaynaqlardan aydınlaşır ki, qədim Türk boylarından olan kolanlıların əsas ana qolu əsasən Azərbaycanda yaşamaqdadır. Mirzə Adıgözəl Qarabağdakı Umacıq kəndindən Göygöl sahillərinə qədər və Tərtər çayı boyunca kolanlıların məskunlaşdığı yerlər olduğunu göstərir. Mirzə Camal Cavanşir də kolanlıları Qarabağın böyük qəbilələrindən olaraq xanlıqlar dövründə "dövlət, əzəmət güc və mülk sahibi" olaraq müstəqill olduqlarını göstərir [Karabağlı M.C,1990, s.35].

Tarixi qaynaqların bir çoxunda XIV əsrin ikinci yarısında Cavad qəzasında 282 ailədən ibarət bir kolanlı topluluğunun yerləşdiyi qeyd edilir.

İ.Bayramov da tədqiqatlarında İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında,indiki Zəngibasar (Masis) rayonu ərazisində Kolanlı adlı kəndin olduğunu göstərir və 1937-ci ilə kimi Vağarşabad (Eçmiədzin) rayonunun tərkibində qaldığını qeyd edir. Toponimin kolanlı türk etnoniminə mənsubluq bildirən -lı şəkilçisi artırmaqla əmələ gəldiyini "kolanlı tayfasına məxsus yer" mənasını bildirdiyini deyir [Bayramov İ, s.401].

A.Bağirov araşdırmalarında yazır: "Kolanı və kolanlıların coğrafiyası, mənşəyi və tirələri haqqında maraqlı məqalə ilə çıxış edən N.Bəndəliyev belə qənaət gəlir ki, Kolanı qarışıq tayfa yox, çox qədimdən Şirvan, Naxçıvan, Vedibasar sahələrində və İran ərazisində məskunlaşmış türk-oğuz qrupuna mənsub tayfalardan biridir. Şübhəsiz ki, geniş areala malik olan türk-oğuz tayfalarına məxsus Kolanı tayfasının bir qolu da tarixən Naxçıvanda məskunlaşmış və eyniadlı kəndin əsasını qoymuşlar" [Bayramov İ, s.80].

Müasir Şimali Azərbaycan toponimiyasında Dəvəçi, Sabirabad, Salyan, Şahbuz bölgələrində kolanlı adlı kəndlər mövcuddur. Abşeron və Goranboyda Kolandağ adlı iki dağ, Goranboyun Tap Qaraqoyunlu bölgəsində Kolanı dərəsi, Şahbuz rayonun Aşağı Qışlaq kəndində Kolanı kahası, Kolanı kəndi, Tərtərin Dəmirçilər kəndində, Ağdərənin Umudlu kəndlərində Kolanı yamacı adlı yerlər mövcuddur.

Daşburundakı Kolanlı qəbiləsinin adı Vedibasarda Çığın dərəsi boyunca yerləşən kəndlərdən olan Kolanlıdan gəldikləri üçün bu adı almışdır. Tarixi məlumatlardan aydın olur ki, 1827-ci ildə kolanlıların bir qismi Qarabağa köçərək Xaçın çayı kənarında yerləşmişlər.

Müasir dövrdə Türkiyə toponimiyasında Kolanlı adlı on bir kənd qeydə alınmışdır [T.C.İçişləri Bakanlığı, s.720].

XVI – XVIII əsr Osmanlı qaynaqlarında qeydə alınmış mənşəyi maraqlı doğuran etnonimlərdən biri də dəllər etnonimi əsasında yaranmış toponimlərdir. Qaradəli, Delican, Dəliqardaş (Göycə nahiyyəsində), Dəllər kəndi (Karni nahiyyəsində), Dəlilər kəndi (Qırxbulaq nahiyyəsində) 522-ci ildə böyük Türk xaqanlığı yaradan dəllər Çindən başlayaraq bütün Şərqi, o cümlədən İranın sərhədlərinə, eləcə də Bizans imperiyasının cənub-qərbinə qədər çox böyük əraziləri əhatə etmişlər [Cələbi E, s.82].

I.Bayramovun verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, bu etnonim erməni mənbələrində Dəlilər etnonimi kimi qeyd olunmuşdur. İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Qəmərli (Artaşat) rayonundan 2 km. Şimal-Şərqdə Gərnı çayından axan arxın yanında yerləşən bu etnonimin adını daşıyan Böyük Dəlilər kəndinin adı Ermənistan SSR AS. RH-nin 3.I.1935-ci il fərmanı ilə adı dəyişdirilib ermənicənin fonetik sistemə uyğunlaşdırılaraq Dalar formasına salınmışdır [Bayramov İ, s.149]

VI əsrin 70-ci illərindən öz sərhədlərini genişləndirən dəllər Şimali Qafqazın qərb sərhədlərinə qədər öz ərazilərini bir qədər də genişləndirmişlər.

Tarixi proseslərdə müəyyən fonetik deformasiyalarla müşahidə olunan bu etnonim tele // dele // deli Azərbaycan toponimiyasında dəli və dəlilər formasında müşahidə olunmaqdadır. Q.Qeybullayev bu etnosun Azərbaycan dilində düzgün fonetik variantının dəlilər olduğunu və XIX əsrdə Azərbaycanda bu etnosun adını daşıyan 9 toponimin qeydə alındığını göstərmişdir [Григорьев.В.Г., 1833, s.37].

Dəli // tele sözünün semantik mənasını “suməşədsiy” – “güclü, böyük, xarüqülədə”, “udalıy” – “qoçaq, cəsur” şəklində açıqlayan Q.Qeybullayev bu etnonimin müxtəlif fonetik variantlarının digər türk xalqlarının da dilində mövcud olduğunu göstərir. Etnonim tele // deli karakalpaklarda teli, qazaxlarda – tilev, özbək və başqırdlarda – tileu, qırğızlarda – telev, noqaylarda – tele şəklində mövcuddur. Araşdırmalar göstərir ki, müasir altayların adları teleut, telenqut və teles tele // deli etnonimindən törəmişdir. L.I.Potapov tele etnoniminin izlərinin Tele – Monqolustanda, Dele – Altayda və Qazaxıstanda – Tele – kol hidronimlərinin adında daşıyaraq qaldığını göstərir [Рашид-ад-Дин, 1952, s.157].

Qədim Osmanlı qaynaqlarında qədim türk etnoslarının adından yaranmış kifayət qədər etnotoponimlər sadalanır ki, bu etnotoponimlərin tarixi mənşəyi açıqlanmaqla Naxçıvana və işğal olunmuş ətraf bölgələrə qarşı saxta torpaq iddialarına qarşı tutarlı cavabdır.

Nəticə

Nəticə olaraq onu deyə bilərik ki, Qədim Osmanlı onomastikasında dilimizin lüğət tərkibində özünə möhkəm yer tutmuş qədim sözlərin, eləcə də onomastik vahidlərin həm qədim türk abidələri, həm də qohum türk dilləri materialları əsasında araşdırılması, onların tarixi – tipoloji təhlili Azərbaycanın, əsasən də, Qərbi Azərbaycan və Naxçıvanın ilkin sakinləri olan qədim türk tayfalarının bu ərazilərin ilkin sakinləri olduğunu təsdiq edir.

Tədqiqat göstərir ki, Qədim Osmanlı qaynaqlarındakı etnosların adını əks etdirən coğrafi adların bir çoxunun hələ e.ə. bu ərazilərdə yaşadığı elmi faktlarla təsdiq olunur və ərazi toponimlərinin bir hissəsi tayfa və tayfa birlikləri əsasında formalaşanlardır. Bunlar əzəldən xalqın etnogenezində iştirak etmişlər.

Qərbi Azərbaycan toponimlərin böyük bir qisminin etnonimlərdən ibarət olması faktı bu ərazinin ilkin sakinlərinin türklər olduğunu sübuta yetirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağirov, A. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2002, 288 s.
2. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002, 696 s.
3. Çələbi, E. Səyahətnamə., Bakı: Azərnəşr, 1997, 92 s.
4. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996.
5. Qeybullayev, Q.Ə. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnəşr, 1992, 140 s.
6. Qurbanov, A. Müasir Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988, 596 s.
7. Məmmədov, H. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Elm, 2001, 376 s.
8. Məşədiyev, Q.İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 1990, 148 s.
9. Vəlili (Baharlı) M.H. Azərbaycan: fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi oçerk. Bakı: Azərbaycan, 1993, 208 s.
10. Çetinkaya, N. Iğdır tarihi. TDAV, İstanbul, 1996, 420 s.
11. Hasan, M. Antalya'nın Fethi ve Türk Mühürünün Vuruluşun // Türk Dünyası Araştırmalar Dergisi, 1993, Aralık, № 87.
12. Karabağlı, M.C. Karabağ Tarihi Gök Yayınları. Ankara: 1990.
13. Makas, Z. Ermenistan'da Adları Değiştirilen Bazı Türk Yerleri Üzerine // Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi. 1993, Nisan, № 83, s.
14. Türkiyede Meskun Yerler Klavuzu. T.C. İçişleri Bakanlığı Yayını. 2 cilt Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası, 1946
15. Velidi, T.Z. Azerbaijan Etnoqrafiyasına dair // Azerbaijan Yurt bilgisi, 1933, c.I.
16. Григорев, В.Г. Статическое описание Нахичеванской Провинциию Санкт – Петербург: 1833, 165 с.
17. Рашид-ад-Дин. Сборник. Т.1. Книга первая, Москва: Ленинград, 1952

SUMMARY

Arzu Abbasova

SOME OF THE ANCIENT OTTOMAN SOURCES ABOUT WESTERN AZERBAIJAN ETHNOTOPONYMS

Toponyms derived from ethnonyms form an interesting part of toponyms mentioned in ancient Ottoman sources. Research shows that the names of the ancient Turkic tribes that originally settled in this area became the addresses of many geographical objects as a result of historical processes. When we examine the Ottoman sources, we see that such toponyms have more advantages in relation to ethnonyms. A large group of these ethnonyms later took part in the creation of toponyms as a result of historical processes. Garagoyunlu, Dallar, Guschu, Mughan, Türkesh // Türkesh, Kolani, Eskamor, etc. found in ancient sources and present in modern Azerbaijani toponymy. When the origin of such toponyms is investigated, the historical path of the tribal associations of the Azerbaijani people becomes clear. Through the study of a number of ethnotoponyms involved in the study of Ottoman sources, an attempt was made to clarify the problem of the ethnogenesis of the Azerbaijani people, as well as clarify some controversial issues of our ancient history. The scientific study of ethnotoponyms from the types of onomastic units based on these sources ensures the historical territorial integrity and nationality of Nakhchivan and Western Azerbaijan, which are an integral part of Azerbaijan, as well as the identification of migrations of different nationalities to this area. In the article, issues such as the reflection of ethnotoponyms of Western Azerbaijan in ancient and medieval sources, as well as their study in modern times, are highlighted. At the same time, the scientific observations related to the toponymy of Azerbaijan in the ancient Ottoman sources from the earliest times to the present day and in general are analyzed, classified according to the research method and type, and a number of scientific theoretical considerations are put forward. While researching these onomastic units, some names that underwent phonetic and morphological changes were recovered by historical-linguistic analysis using historical-comparative and contrasting methods.

Keywords: toponym, ethnotoponym, ethnos, Western Azerbaijan, Kolani, Karagoyunlu, Ancient Ottoman

QƏRBİ AZƏRBAYCAN VƏ İPƏK YOLU TİCARƏTİ

MEHRİBAN İMANOVA

mehriban.i@ndu.edu.az

ORCID iD: 0000-0003-2210-724x

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

XIX əsrin əvvəllərində sovet hakimiyyətinin köməyi ilə Azərbaycanın bir sıra torpaqlarının, eləcə də Zəngəzurun Ermənistan SSR-in ərazisinə daxil edilməsi nəticəsində Naxçıvan Azərbaycandan ayrı düşdü. Azərbaycan xalqının bir neçə dəfə deportasiyaya məruz qalması ilə minlərlə azərbaycanlı köç etdi, azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərin sayı getdikcə azaldı. Uzun bir aradan sonra İkinci Qarabağ Müharibəsi və 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanın qazandığı Zəfər Zəngəzur dəhlizi və onun yerli iqtisadi inkişafın təşviqində oynadığı rolu gündəmə gətirdi. Məqalədə şərq və qərb cəmiyyətlərinin iqtisadi və mədəni həyatını zənginləşdirən İpək Yolunun tarixi araşdırılıb, onun dirçəldilməsi üçün Türkiyənin başlatdığı Orta Dəhliz Layihəsinin əhəmiyyəti və faydalı tərəfləri haqqında məlumat verilib, İpək Yolunun bərpa olunmasının məqsədi və Qərbi Zəngəzurun sosial-iqtisadi inkişafına təsiri qiymətləndirilib, ticarət əlaqələrinin gücləndirilməsinə təkan verən amillər müəyyən edilib.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur dəhlizi, İpək Yolu, ticarət əlaqələri, yükdaşımalar*

XIX əsrdə Çar Rusiyası tərəfindən Osmanlı və İran ərazisindən ermənilərin kütləvi şəkildə Cənubi Qafqaza köçürülməsi ilə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından sıxışdırılıb çıxarılması prosesinə başlanılıb, məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərlə, faciələrlə üzləşib. 1918-1920-ci illərdə yüz minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirilib, öz yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qalaraq qaçqına çevrilib, yüzlərlə Azərbaycan kəndi yer üzündən silinib. Ötən əsrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Zaqafqaziyanın sovetləşməsindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra digər torpaqlarını sovet hakimiyyətinin köməyi ilə Ermənistan SSR-in ərazisinə daxil etməyə nail oldular. Eni 40-45 kilometr olan, Azərbaycanla Naxçıvanı ayıran, strateji mövqeyə malik Zəngəzur rayonunda yaşayan 224 min 197 nəfər əhalinin 70 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Lakin ruslar erməniləri bu bölgəyə yerləşdirərək coğrafiyanın demoqrafik strukturunu dəyişdilər. Bu bölgədə azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərin sayı 1931-ci ildə 87-yə, 1986-cı ildə isə 40-a enmişdir. Z.Korkodyanın İrəvan şəhərində 1932-ci ildə erməni mənbələrinə əsaslanaraq yazdığı "Sovet Ermənistanının əhalisi" kitabında qeydə alınan 2 min 310 yaşayış məntəqəsinin 2 mininin azərbaycanlılara aid olduğu göstərilir. Onlar özləri etiraf edirlər ki, bu regiona, əsasən, iki mərhələdə-1828-1830, 1915-1918-ci və sonrakı illərdə Türkiyədən minlərlə erməni köçürülmüşdür (3, 20).

Tarixin təkrarlanan dövrlərində xalqımız bir çox əziyyətlərin, deportasiyaların şahidi olub. 1948-1953-cü illərdə xalqımızın deportasiyaya məruz qalmasından sonra 1988-

1989-cu illərdə azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından-Ermənistandan növbəti deportasiyası baş verib, nəticədə 250 min azərbaycanlı qaçqın düşüb. Nəhayət, 1991-ci ilin avqustunda bu rayonun sonuncu azərbaycanlı kəndi olan Nüvədi kəndinin camaatı tarixi vətənlərini tərk etdilər. Bundan sonra torpaqları daim işğal altında olan Azərbaycan üçün Zəngəzur ancaq Naxçıvanla Azərbaycan arasında "xəncər" kimi yadda qaldı.

2020-ci ildə İkinci Qarabağ müharibəsinin ən parlaq nəticələrindən biri olan Zəngəzur dəhlizi və onun yerli iqtisadi inkişafın təşviqində oynadığı rol xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dəhliz Azərbaycanı uzun müddət işğal altında olan Qərbi Azərbaycanla birləşdirməklə, daha etibarlı və daha qısa ticarət yolu olduğu üçün qitələrarası əhəmiyyət kəsb edir. Beləcə, 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanın qazandığı Zəfər tariximizə yeni bir salnaməni həkk etdi.

Azərbaycan strateji mövqeyə malik olduğuna görə tarix boyu mühüm ticarət yollarının kəsişməsində olmuşdur. Lakin Sovet İttifaqının dağılması ilə əlaqədar yaşanan iqtisadi, sosial və siyasi problemlər Azərbaycanın logistika sektoruna da təsirsiz ötüşmədi. Bundan əlavə, Azərbaycan və Ermənistan arasında müharibə region dövlətlərinin logistika sektoruna ciddi mənfi təsirlər göstərdi. Xüsusən Qərbi Zəngəzurun Ermənistanın tərkibinə daxil olması nəticəsində Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi ilə quru əlaqəsinin itirilməsi, Naxçıvanın Azərbaycana bağlı olmasına baxmayaraq, quru əlaqəsinin olmaması müxtəlif çətinliklərə səbəb olub. Bu mənada Zəngəzur dəhlizi qitələrarası əhəmiyyətli yeni ticarət şəbəkəsi yaratmaq və inkişafı yenidən dəstəkləmək potensialına, həmçinin müxtəlif istiqamətlərdə alternativlər təklif etdiyi üçün regional səviyyədə mühüm təsirlərə malikdir. İkinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində atəşkəs sazişinin, eyni zamanda Azərbaycan və Türkiyə arasında Şuşa Bəyannaməsinin, daha sonra 2020-ci il noyabrın 10-da Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan arasında Üçtərəfli Bəyannamənin imzalanması Bakı ilə Naxçıvan arasında birbaşa əlaqələrin yenidən qurulmasına şərait yaradır. Bu tənzimləmə həm də Naxçıvan Muxtar Respublikasının nəqliyyat blokadasından azad olması deməkdir. Nəticədə region ölkələri Zəngəzur dəhlizi sayəsində yeni əməkdaşlıq imkanlarına malik olacaq, ticarət əlaqələri üçün əhəmiyyətli potensial yaranacaqdır.

İkinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində qazandığımız Zəfər İpək yolunun bərpa edilməsi ilə bütöv Azərbaycanın timsalında Qərbi Zəngəzur üçün də geniş ticarət imkanları yaradır. Alman coğrafiyaşünası Ferdinand von Richthofen "İpək Yolu" terminini ilk dəfə 1877-ci ildə şərq və qərb tərəfindən istifadə edilən ticarət yolu üçün işlədib (5, 97). Azərbaycanın dünya birliyində integrasiyasında İpək Yolu mədəniyyəti mühüm rol oynayır.

Tarixən İpək Yolu üçün şiddətli mübarizələr aparılıb və uzun müddət bu yola nəzarəti və onun təhlükəsizliyini türklər təmin edib. Şərqdə Çindən başlayaraq, bugünkü Şərqi və Qərbi Türküstandan, Əfqanıstandan, İrandan və Anadoludan keçən Anadolunu Avropaya bağlayan dünyanın ən uzun və ən qədim ticarət yolu 18-ci əsrin ortalarına qədər şərq və qərb cəmiyyətlərinin iqtisadi və mədəni həyatını zənginləşdirmişdir. Uzaq Şərqi ipək, toxuculuq və qiymətli metalları, Hindistanın ədviyyatları bu yoldan qərbə çatdığından, yol üzərində qurulan sivilizasiyalar qarşılıqlı ticarət sayəsində sərvətlərini artırmışlar. Tarixi İpək Yolu dəniz yolu açılana qədər dünyanın ən böyük ticarət yolu olmuşdur. Belə ki, İpək Yolu dünyada öz təsirini itirdikdən təxminən iki əsr yarım sonra ticarət, qloballaşma ilə birlikdə inkişaf etməkdə olan ölkələr alternativ olaraq dəniz

yollarına üz tutdular, qurudan yeni ticarət yolları açmaq üçün işlərə başladılar və tarixi İpək Yolunun canlanması ön plana çıxdı (2, 23).

Türkiyə İpək Yolunun dirçəldilməsi üçün başlatdığı Mərkəzi Dəhliz Layihəsi ilə Orta Asiya türk respublikaları ilə əlaqələrini gücləndirməyi və Asiya bazarına daha sürətli və daha ucuz yollarla çıxmağı hədəfləyir. Orta dəhlizdə dəniz nəqliyyatı üçün Xəzər dənizi vasitəsilə Azərbaycanın Bakı, Türkmənistanın Türkmənbaşı və Qazaxıstanın Aktau limanlarından istifadə edilməsi, daha sonra isə bura Azərbaycanın Ələt limanının və Qazaxıstanın Kurık limanının əlavə edilməsi nəzərdə tutulur. Beləliklə, Orta Dəhliz Rusiyadan keçən Şimal dəhlizindən və İrandan keçən Cənub Dəhlizindən ibarətdir ki, bu da vaxt və xərc baxımından daha əhəmiyyətli hesab olunur. Ekspertlərin fikrincə, Orta Dəhlizdən istifadə olunduqda məsafə 7000 km qısalacaq. Çindən yola düşən yük gəmisi təyinat yerinə təqribən 40 günə çatdığı halda, Orta Dəhlizin tətbiqi ilə Çindən qatarla gələn yük təxminən iki həftəyə təyinat yerinə çatacaq. Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizinin davamı olan Orta Dəhliz Layihəsi Asiya ilə Avropa arasında marşrutun bütün sahələrinə yönəlib. Azərbaycan Avropa ilə Asiya arasındakı ticarət əlaqələrində mühüm tranzit məntəqəsidir, bu zaman mövcud potensialın inkişaf dinamikası gələcək perspektivdə ölkəmizin geosiyasi və iqtisadi çəkisini daha da artıracaq.

Qlobal miqyasda Orta Dəhlizə marağın artmasında, heç şübhəsiz ki, Azərbaycan müstəsna rola malikdir. Respublikamız trans-Xəzər marşrutu üzrə ən önəmli halqalardan biridir. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Mərkəzi Asiyadan Xəzər dənizi vasitəsilə gələn yüklər Ələt limanında qəbul edilərək ölkəmizin ərazisində müasir infrastrukturla Orta Dəhlizə integrasiya edilmiş marşrutlara yönəldilir. Hazırda tələbatın artması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Ələtdəki dəniz limanının ötürücülük imkanlarının genişləndirilməsi layihəsinin icrasını da uğurla davam etdirir. Azərbaycanı Mərkəzi Asiya türk dövlətlərindən nəqliyyat sahəsində fərqləndirən əsas cəhət ölkəmizin bütün nəqliyyat arteriyalarının kəsişdiyi nöqtə olmasıdır. Dövlət başçımızın vurğuladığı kimi, Azərbaycan yaxın gələcəkdə yenidən işə düşməsinə dövlətimiz tərəfindən ciddi səy göstərilən Zəngəzur dəhlizi, Orta Dəhliz boyunca istehsal sahələrinin, sənaye zolaqlarının, biznes imkanlarının yaradılmasını hədəfləyir. Cənubi Qafqaz ölkələri ilə əlaqələrini daha da möhkəmləndirən, regionun hərtərəfli tərəqqisinə mühüm töhfələr verən Azərbaycan nəqliyyat sektorunun inkişafı məqsədilə xarici investorları da bu sahədə əməkdaşlığa cəlb edir.

Qeyd edək ki, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti Orta Dəhlizlə yükdaşımaların qiymətini aşağı salmaqla yanaşı, yüklərin çatdırılma müddətini də xeyli azaldır. Orta Dəhlizin rəqabət imkanlarının güclənməsi və bu layihənin gerçəkləşməsi xeyli dərəcədə Azərbaycanın transmilli enerji və nəqliyyat layihələri ilə şərtlənir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin istifadəyə verilməsi yalnız Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında deyil, bütövlükdə Avrasiya regionunda əməkdaşlığın və ticarətin inkişafına töhfə verir, Avropa ilə Asiya arasında yükdaşımaların həcmnin artmasına şərait yaradır ki, bu da vaxt və xərc baxımından daha sərfəli olacaq. Bu baxımdan, Orta Dəhliz Layihəsi Asiya ilə Avropa arasında marşrutun bütün sahələrinə yönəlib [1, 57].

Azərbaycanla bağlı qeyd edilməli olan digər mühüm məqam ondan ibarətdir ki, Azərbaycan yeni iştirakçıların bu layihəyə daxil edilməsi prosesində mühüm və sabit geosiyasi, siyasi, mədəni və nəqliyyat sahəsidir.

Bu dəhliz sayəsində region ölkələri arasında ticarət həcmi artacaq, turizm sektoru canlanacaq. Bundan əlavə, Naxçıvanla Bakı arasında avtomobil və dəmir yolu əlaqələrinin təmin edilməsi regionda nəqliyyat şəbəkəsinin daha da inkişaf etdirilməsinə imkan verəcək. Azərbaycan yerləşdiyi yerdən asılı olaraq hava, dəniz, avtomobil və dəmir yolu nəqliyyatının bütün növlərindən istifadə edə biləcək.

Beləliklə, tarixi İpək Yolunun bərpa edilməsinin əsas məqsədi ticarət əlaqələrini inkişaf etdirməklə aşağıdakı maddələri əhatə edir:

- bölgədə yerləşən ölkələrin ticarət-iqtisadi əlaqələrin inkişaf etməsi;
- nəqliyyat əlaqələrin inkişaf etməsi-yük və sərnişinlərin beynəlxalq daşınması;
- tranzit daşınmalar üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- yük daşınmaların müddətinin qısaltılması;
- nəqliyyat siyasətinin uyğun olaraq aparılması;
- daşınma tarifləri və vergilərə xüsusi güzəştlər;
- müxtəlif nəqliyyat sahələri arasındakı əlaqələrin koordinasiya edilməsi;
- yük və sərnişin daşımaları üzrə beynəlxalq və daxili tariflər sahəsində uyğunlaşdırılmış siyasət;
- daşımaların təşkil olunması üzrə uyğunlaşdırılmış fəaliyyət proqramının işlənilib hazırlanması.

Deyilənləri ümumiləşdirsək belə nəticəyə gəlmək olar ki, tarixi İpək Yolunun bərpası üzrə aparılan işlər Azərbaycan Respublikasının dünya birliyi ölkələri ilə integrasiyasının daha da güclənməsinə xidmət etməklə nəqliyyat dəhlizində yerləşən Qərbi Zəngəzurun da sosial-iqtisadi inkişafına təkan verəcək, onun təbii ehtiyatlarının mənimsənilməsi, iqtisadi potensialından səmərəli istifadə olunması, ticarətin və iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsi üçün etibarlı zəmin yaradacaq. Tarixi İpək Yolunun bərpası regionun logistika mərkəzi kimi Azərbaycanın mövqeyini möhkəmləndirəcək və Asiya ilə Avropa arasında ticarəti asanlaşdıracaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev Ş.Y. Türkiyə-Naxçıvan ilişkilerinde ulaşım sektörünün rolü Belgü, 2019, s. 8-15.
2. Bilgehan Pamuk İpek Yolu ticareti ve Erzurum.Tarih incelemeleri dergisi, cild XXII, sayı 2, 2017, 125-243
3. Vilayət Əliyev. Zəngəzurda qalan izimiz. Bakı: 2004, 295 s.
4. Cabbarova K., İsgəndərov A., (2022). Azərbaycanın regional əhəmiyyətli ticarət və logistika mərkəzlərinə çevrilməsində Zəngəzur dəhlizinin rolu, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun iqtisadi potensialının sektoral qiymətləndirilməsi.
5. Mehmet Tezcan, "İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon'un Yeri", Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih–Dil–Edebiyat Sempozyumu (3–5 Mayıs 2007) I, 71–90.
6. Sakar Z. Türkiyə-Azərbaycan Ekonomik İlişkileri Çerçevesinde; Naxçıvan Ekonomisinin Türkiyə İçin Stratejik Önemi. Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 11(59). 2018, 211 s.

7. Şahin A.Y., Şahin M.F. Azərbaycan Ekslavı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Karabağ'ın İşgalden Kurtarılması Sonrası Türkiye İle Azərbaycan Ticari İlişkilerindeki Önemi International Social Sciences Studies Journal, (e- ISSN:2587-1587) Vol:7, Issue:80; 2021, s.1226-1232.

SUMMARY

Mehriban Imanova

WESTERN AZERBAIJAN AND THE SILK ROAD TRADE

Nakhchivan was separated from Azerbaijan as a result of the inclusion of a number of lands of Azerbaijan, as well as Zangezur into the territory of the Armenian SSR, at the beginning of the 19th century, with the help of the Soviet authorities. Thousands of Azerbaijanis immigrated as the Azerbaijani people were deported several times, the number of villages inhabited by Azerbaijanis decreased. After a long time, the victory of Azerbaijan in the Second Karabakh War and the 44-day Patriotic War brought up the Zangezur Corridor and its role in promoting local economic development. The article examines the history of the Silk Road, which enriched the economic and cultural life of eastern and western societies, informs the importance and beneficial aspects of the Middle Corridor Project initiated by Türkiye for its revival, evaluates the purpose of restoring the Silk Road and its impact on the socio-economic development of Western Zangezur, identifies driving factors to the strengthening of trade relations.

Keywords: Western Azerbaijan, Zangezur Corridor, Silk Road, trade relations, cargo transportation

РЕЗЮМЕ

Мехрибан Иманова

ЗАПАДНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН И ТОРГОВЛЯ НА ШЕЛКОВОМ ПУТИ

В начале 19-го века с помощью советской власти в результате включения ряда земель Азербайджана, а также Зангезура в состав Армянской ССР Нахчыван отделился от Азербайджана. Азербайджанский народ был депортирован несколько раз, тысячи азербайджанцев мигрировали из-за депортации. Число сел, населенных азербайджанцами, постепенно сокращалось. После долгого времени, победа одержанная Азербайджаном во второй Карабахской войне и 44-дневной Отечественной войне сделала актуальным Зангезурский коридор и его роль в содействии местного экономического развития. В статье исследована история Шелкового пути, обогатившего экономическую и культурную жизнь восточного и западного общества, были описаны важность Проекта Средний Коридор, инициатором которого стала Турция для его возрождения и даны полезные аспекты, оценено цель восстановления шелкового пути и влияние на социально-экономическое развитие Западного Зангезура, определены факторы, способствующие укреплению торговых отношений.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, Зангезурский коридор, Шелковый путь, торговые отношения, грузоперевозки.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN MÖVZUSU BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA

Aypara BEHBUDOVA

ayparabehbudova555@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə Qərbi Azərbaycan hadisələrini özündə daha canlı və obrazlı şəkildə əks etdirən şair və yazıçılarımızın ədəbi nümunələri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bildiyimiz kimi, tarixin müəyyən dövrlərində şovinist qüvvələrin erməni ali ilə Azərbaycana qarşı apardığı məkrli siyasət nəticəsində Azərbaycan xalqı öz tarixi, dədə-baba yurdlarından qovulub, didərgin salınıb, deportasiyalara məruz qalmışdır. Azərbaycanın tarixi qərb torpaqlarında indiki Ermənistan adlı qondarma dövlət qurulmasına baxmayaraq, erməni vandallarının bu çirkin, saxtakar niyyətləri müasir dövrümüza qədər davam etmiş və erməni zorakılığı nəticəsində azərbaycanlılar öz ata-baba, tarixi torpaqlarını tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Erməni vandalları zaman-zaman maddi-mədəni, mənəvi dəyərlərimizi amansızcasına məhv edib, tariximizi saxtalaşdırmaqla guya həmin ərazilərin əsl sakinləri olduqlarını sübut etməyə çalışıblar. Lakin tarixi faktlar, tutarlı sənədlər o torpaqların Azərbaycan türklərinə, azərbaycanlılara aid olduğunu təkcə arxiv sənədlərində, xatirələrdə deyil, yazılı mənbələrdə, bədii əsərlərdə də bu xalqa məxsus olduğunu sözün ecazkar dili ilə təsdiqləyiblər. Məqalədə Azərbaycan ədiblərindən - Bəxiyar Vahabzadənin, Zəlimxan Yaqubun, Xəlil Rza Ulutürkün, Vahid Əzizin, Həsən Mirzəyevin, Hidayət Orucovun, Mahirə Nağıqızının, Fərman Kərimzadənin, Əyyub Abasovun, Mövlud Süleymanlının, Azər Abdullanın, Tacir Qurbanovun, Məcnun Göyçəlinin, Əli Əkbər Dərələyəzlinin, Aşıq Cəlilin, Əli Vəkilinin və başqalarının bu mövzuda qələmə aldığı ədəbi nümunələr araşdırılaraq təhlil olunur, torpaqlarımızın işğalı nəticəsində doğma yurd-yuvasından didərgin düşən insanların acı taleyi diqqət mərkəzinə çəkilir.

Açar sözlər: *ədəbiyyat, Qərbi Azərbaycan, əsirlikdə qalan yurdlarımız, deportasiya, ədəbi nümunələr, tarixi şəxsiyyətlər*

Bildiyimiz kimi, tarixin bütün dövrlərində Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatının əsas tərkib hissəsi olmuşdur. Azərbaycanın istiqlalı fonunda meydana çıxan Qərbi Azərbaycan mövzusu bədii ədəbiyyatın, o cümlədən poeziyanın ən çox müraciət etdiyi mövzulardan biri olmuşdur. Daha çox son dövrlər tariximizdə, ədəbiyyatımızda Qərbi Azərbaycan mövzusu polemikalara səbəb olan prioritet bir mövzu kimi xüsusi maraq doğuraraq, bu mövzuda tarixi əsərlərlə bərabər, bədii əsərlər də yazılıb çap olunmuşdur. Bu missiyanı üzərinə götürən ədiblərin -Fərman Kərimzadənin "Vedinin yanı dağlar", "Qarlı aşırım", Əyyub Abasovun "Zəngəzur", Həsən Mirzəyevin " Hanı o səndki el Dərələyiz", Qiyasəddin Qeybullayevin "Qərbi Azərbaycan ədəbi-bədii, publisistik toplusu", Hidayət Orucun "Burdan min atlı keçdi", "Didərginlər", Səyyad Aranın "İrəvana gedən yollar" xalq şairi Vahid Əzizin "Dərələyəz" poeması, Mahirə Nağıqızının "Ruhuna beşiksə, tanı, Vətəndir", Salman Qazinin "İtirdiyim yerlər", Araz Yaquboğlunun "Sazın-sözün sorağında", Mələhət İsmayılqızının "Məndən Göyçəyə yetirin salam", Mövlud

Süleymanlının "Köç", Tacir Qurbanovun "Ağbaba aşiq mühiti", Şair Əli Vəkilin "Ədəbi İrəvan" almanaxı və başqalarının yaradıcılığında Qərbi Azərbaycanın didərginlik dərdi, vətəndən uzaq salınmanın nisgili və ağır faciəsi poetik dillə əks olunub. Bu əsərlərin işıq üzü görməsi günahsız xalqın başına gətirilən deportasiyalara ədəbi-bədii yanaşma, dəyərləndirmə baxımından çox qiymətlidir.

Azərbaycan ədəbiyyatında Qərbi Azərbaycan mövzusuna öz yaradıcılığında ən çox yer verən şairlərdən biri xalq şairi Zəlimxan Yaqubdur. Zəlimxan Yaqubun poeziyası bu acınacaqlı hadisələri özündə daha canlı və obrazlı şəkildə əks etdirən ədəbi nümunələrdəndir. "Bu gün qarşımızda acı bir həqiqət dayanıb. Əgər tezliklə millətin Qarabağ dərдинə, Şuşa və Laçın ağrısına, Göyçə, Zəngəzur, Dərələyiz göynəyinə dərman tapa bilməsək, sözün gücü, qələmin qüdrətiylə xalqı ayağa qaldırmasaq, intiqam hissiylə alışıb "qana-qan" deməsək, min belə kitab yazsaq da, xalqın və zamanın qarşısında gözükölgəli qalacağıq. Yazılan hər əsər, nəşr olunan hər kitab bizə dostumuzu və düşmənimizi aydın və sərrast tanıtmalıdır. Haqqımızı almaq, istiqlalımızı qorumaq üçün qolumuzdan tutulmalı, bizə düzgün istiqamət, aydın yol göstərilməlidir. Zəngəzurda, Göyçədə, Təbrizdə, Dərbənddə, Borçalıda başımıza gələnlər bizə böyük dərd olmaqla yanaşı, həm də ciddi ibrət dərsi olmalıdır" [9. s122]. Şairə görə, Qarabağ, Qərbi Azərbaycan probleminin mənbəyini hamımız bilməliyik. İşğalda olan torpaqlarımızdan ötrü yalvarış, təvəkkül fəlsəfəsindən əl çəkib, bütöv, qalib bir Azərbaycan olmalıyıq:

Sən mənimçün canda nəfəs,
nəfəsdə can olmalısən,
Təbrizin də, Dərbəndin də,
Borçalının, Göyçənin də,
Qaynadığı, qovuşduğu,
Xatalardan, balalardan,
zərbələrdən sovuşduğu,
Bütöv, məğrur, qalib, cəsur,
Azərbaycan olmalısən! [17, s. 37]

Şair Zəlimxan Yaqub poemalarının birini "Sizi qınamıram" adlandırır. Əslində qınaq, etiraf, tövbə və töhmət hisslərinin ifadəsindən yığrulan bu poemanın əsas qayəsini milli birliyə çağırış, oyanış təşkil edir. Poemanın poetik qəhrəmanı demək olar ki, daha çox tarixə üz tutur. Göyçənin, Zəngəzurun, Qafanın, Ağbabanın, Çəmbərkin, Mehrinin, Şuşada Vaqifin məqbərəsinin zalım düşmənin tapdağına çevrildiyinə yanıb-yaxıldığını bədi sözün dili ilə etiraf edir. Tarixi abidələr, tarixi şəxsiyyətlər, milli-mənəvi sərvətlərimiz müəllifin təhkiyəsində Qərbi Azərbaycan torpaqlarının simvolu və müqəddəslik rəmzi kimi canlanır:

Gözünü yumanda Göyçə mahalı,
Gözünü açanda Zəngəzur gedir!
Ağbaba talanıb, Çəmbərək yanıb,
Qafanımız gedib, Mehrimiz gedib.
Nəcəfin belində qaynar samavar,
Sənətimiz gedib, sehrimiz gedib! [17, s.211].

Şair ürək ağrısı ilə yazdığı bu şeirlərində daha çox oxucuya Vətənin düşdüyü ağır və acınacaqlı vəziyyəti xatırladır, onun tarixini, itrilmiş yurd yerlərini poetik dillə bir-bir vərəqləyir, xalqının övladlarını düşməndən qisas almağa çağırır. Dərbənddən Təbrizə, Borçalıdan İrəvana, Qarabağdan Kərkükə qədər uzanan acı dərdlərimizi şair Zəlimxan Yaqub köçgünlüyün, didərginliyin mənəvi iztirablarını "Dilqəmi"sində dilə gətirərək belə ifadə edir:

Göyçə dərdi göyüm-göyüm göynəyən,
Sızım-sızım sızıldayan yaramdı.
İndən belə kirpik çalmaz gözlərim,
İndən belə yuxu mənə haramdı. [17.s. 83]

Həqiqətən də, "Göyçə dərdi" dastanı ədəbiyyatımızda bizdən sonra gələn nəsillərə xalqımızın başına gətirilənləri xatırlamaq, unutmamaq üçün bir yaddaş möhürüdür" [5, s. 317].

Ədəbiyyatımızda istiqlal şairi kimi tanınan Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərinin mühüm bir qismini Dağlıq Qarabağ, Qərbi Azərbaycan mövzusunda yazılmış poetik nümunələr təşkil edir. Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında düşmən tapdağı altında inləyən yurd yerləri, torpağımıza göz dikən erməni təcavüzkarlarının işğalçılıq siyasəti, qaçqınlıq, didərginlik və s. kimi mövzular əsas yerlərdən birini tutur. Onun "Bəlkə ayıldım", "Utanıram", "Yurd yad əlində", "Didərgin", "Vətən məcnunluğu", "Bizə dərs olmadı", "Parçalandıq, bu məlumdur hər kəsə" və sair şeirlərində Dağlıq Qarabağ müharibəsi zamanı xalqın başına gətirilən faciələr öz bədii ifadəsini tapmışdır. Adı çəkilən şeirlərində şair Azərbaycan xalqının başına gətirilən dəhşətli faciələrin səbəblərini açmağa, yol verilən səhvlərdən ibrət götürməyi oxucusuna tövsiyə edir:

Gözləri yollarda, sinəsi dağ-dağ,
Bizdən imdad umdu o dərdli torpaq.
Naləsi, fəryadı aləmi sardı,
Torpaq dilə gəldi, fəryad qopardı: -
Kömək əlinizi uzadın mənə,
Həddini bildirin zalım düşməyə! [15, s.134]

Şair "Həddini bildirin zalım düşməyə" deyərək torpaqlarımızın işğalı nəticəsində doğma yurd-yuvasından ayrı düşən insanların acı taleyini diqqət mərkəzinə çəkərək onların faciəsinə biganə qalmamağa çağırır.

Professor, şair, el ağsaqqalı Həsən Mirzəyev də torpaq həsrəti və nisgilini, vətən dərdini dilə gətirmiş, poetik yaddaşa çevirmişdir. Həsən Mirzənin "Dərələyəz", "Dağlar" rədifli şeirlərində, "Dərdimi" qoşmasında, Aşıq Mehdi ilə olan deyişmələrində doğma ata-baba yurdundan uzaq düşmənin ağrılı, acılı əhvalını görür, ədəbi dilin üsyankarlığı ilə vətəndaş yanğısının şahidi olur. "Dərələyəz" rədifli şeirində şair el hayqırtısını, xalqın üsyanını ümumiləşdirərək şeir dili ilə belə ifadə edir:

Ey ana torpağım, ey can diyarım,
Hanı o səndəki el, Dərələyəz?
Ey cənnət məkanım, ey dağ vüqarım,
Pərən-pərən olub el, Dərələyəz! [6, s.42]

"Yaram göz-göz olub bil, Dərələyəz!" - deyə şair vətəndən, doğma ata-baba yurdlarından didərgin düşənlərin kədərli halını ifadə etmişdir. Sinəsi dərddi olsalar da, söz sahibi olan şairlərimiz həmişə gələcəyə ümidlə, inamla yaşayıblar. Onlar hər zaman inanıblar ki, öz doğma ata-baba yurdlarından zorla didərgin düşən xalqımız mütləq öz elinə, obasına dönəcək, mənfur düşməndən yurdunu təmizləyəcək. Buna görə də şairlər poeziyalarında da ümid dolu inamlarını dilə gətirmişlər. Dərələyəz mahalının el ağsaqqalı, qəlbi vətən eşqi ilə alışıb yanan şair Həsən Mirzənin dediyi kimi:

Mütləq gələcəyəm, bil, Dərələyəz,
Çox ötüb keçsə də il, Dərələyəz!
Həsən sənindir, bil, Dərələyəz! [6, s. 53]

Dərələyəz mahalının folkloru, dialektologiyası və toponimiyasının ən yaxşı tədqiqatçısı olan filologiya elmləri doktoru, professor Mahirə Nağıqızının yaradıcılığında da Qərbi Azərbaycan mövzusu mühüm yer tutur:

Buradan boylanıb nə cürə baxam,
Qaçaq qayasına qəsd var, qərəz var?
Gündüzlər getməyə gücüm yox catam,
Yuxuda gördüyüm Dərələyəz var. [7, s.34]

Qərbi Azərbaycan mövzusu şair Mahirə Nağıqızının şeirlərində tək-cə məzmun baxımından deyil, həmçinin dilçilik nöqteyi-nəzərindən, dialektoloji baxımdan da xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir:

Dərələz şennişi, Göyçə, Ağbaba
O ağır ellərin boşaldı bir-bir.
Yetiş hayımıza Xan Heydər baba,
Sənsən loğmanımız, dərman səndədir. [7, s.76]

"Aradan neçə illər keçməsinə baxmayaraq, o yurd yerlərinə dönmək, sönmüş ocaqları yandırmaq, qurumuş bulaqların gözündən öpə-öpə onları yenidən cana gətirmək tək bir şair qəlbinin yox, bütün yurd həsrətlilərinin ən böyük arzudur. Çünki o yerlərin hər daşı, qayası, gülü, çiçəyi ilahi sehlə, ilahi harmoniya ilə köklənmiş, doğulandan ta ölənədək əbədi sığınacaq yeri olmuşdur. Mahirə Nağıqızı da o yurda qayıdışı, o yurda dönüşü və elə o yurdlarda da haqqa qovuşmağı Allahdan arzulayır"[8].

Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən biri şair, publisist, dramaturq Hidayət Orucun rəngarəng mövzulu bədii yaradıcılığı həmişə Qərbi Azərbaycanla sıx bağlı olmuşdur. O, ictimai fəaliyyəti ilə yanaşı, bədii yaradıcılığında, xüsusilə "Burdan min atlı keçdi", "İrəvanda xal qalmadı", "Ömrümün çəhlimləri", "Zəngəzurda doğuldum" və s. bədii əsərləri müasir Azərbaycan ədəbiyyatının Qərbi Azərbaycan mövzusunda yazılmış ən dəyərli nümunələridir. Onun yazdığı bu əsərlərin hər sətrində belə Qərbi Azərbaycanın min illik tarixinin kitablarda vərəq-vərəq əks olunduğunun bir daha şahidi oluruz:

Zəngəzurda doğuldum,
İrəvanda yaşadım,
Bakıda öləcəyəm.

Kövrək sarı sim idim,
Unudulmuş,
Mükəddər
nəğməyə dönəcəyəm. [12, s.81]

Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı Hidayətin bədii yaradıcılığında əsas mövzu olan yurd sevgisi, yurd həsrətini belə ifadə etmişdir: "Azərbaycanın görkəmli qələm ustalarından biri, şair, dramaturq, nasir, publisist, ictimai-siyasi xadim kimi yaxşı tanınan və sevilən gənclik dostum Hidayət yetmişə haqlayıb. Həyatın çox sınaqlarından keçib, sevinc də görüb, dərd də; ancaq ilk tanışlığımızda gözlərinin dərinliyində və sözündə gördüyüm kədər heç vaxt silinib getməyib. Hidayət bütöv Vətənin nəğməkarıdır, lakin Zəngəzur öz acı taleyi ilə həmişə onun oxuduğu nəğmələrin şah bəndidir"[13].

Ürəkağrısı ilə "Oğulluq etmədim sənə, bağışla, Vətən, günahımdan keç, keçə bilsən" deyən dərələyətli şair Vahid Əziz də:

Gör nələr əkmişdim, nələr göyərdi?
Gör kimlər ömrümün barını dərdi?
Hər yanda boy atıb tikan cücərdi,
İndi bu "zəmini" biç, biçə bilsən. [3]

- deyə özünün vətəndaşlıq duyğularını, giley və kədərini poetik dillə ifadə edib.

Şair Məcnun Göyçəlinin "Göyçə təbəssümləri", "Köçkün nəğmələri", "Göyçənamə", "Dərələyiz harayı" və sair şeirlər kitabı Qərbi Azərbaycan hadisələrini əks etdirən ədəbi nümunələrdəndir. Bu mənada o, şair İntiqam Ocaqlının eyniadlı şeirinə nəzirə yazdığı "Hardasan, hardasan, ay ev yiyəsi" şeiri xüsusilə diqqəti cəlb edir, oxucunu daha çox düşündürür. "Bu şeir təkcə yurdunu itirən Ermənistan azərbaycanlılarının, qarabağlıların deyil, bütün 50 milyonluq Azərbaycan türkünün dərdi, faciəsidir. Şair bu şeirdə İrəvanda, Göyçədə, Ağbabada, Dərələyəzdə, Vedidə və digər qədim yurd yerlərimizdə ocaqları sönən, təndiri qalanmayan, qapısını-bacasını tikan basmış soydaşlarını haraylayır" [1, s.231]

Bir soraq varmı gör Turan elindən,
Yollar qəm bağladı durna telindən!
Gül bülbüldən küsüb, çəmən gülündən
Zirvədə təklənib qıy vuran qartal,
Daşlara çırpılır ünü, hikkəsi,
Hardasan, hardasan, ay ev yiyəsi? [4, s.36]

Yalnız qələmin gücünə söykənib dərdi yazmağa çatan şairin "Bir soraq varmı gör Turan elindən"- deyə böyük türk xalqına harayı, oğuz birliyinin yenidən birləşib, bir olub yüksəlməsinə olan inamı şeirin sonuncu bəndində dogma el-obasına dönmək arzusu ilə səsləşərək bədii sözün təsir dairəsini daha da artırır:

Səsinə bir mahal yığılan kəsin,
Yanında bir nəfər həyanı yoxdur [4, s.133]

- misralarında şairin daxilən çəkdiyi vicdan əzabı, "biz ki, bir zaman belə deyildik" fikri şeirin bütünlüklə qayəsini təşkil edir.

Ustad aşıqların ləyaqətli davamçısı olan Aşıq Cəlil bütün keşməkeşli həyatı, taleyi və əsərlərinin ruhu ilə Qərbi azərbaycanlıların başına gətirilən ağır- acının təqdimatçısına çevrilmişdir. Dərələyaz mahalının Sallı kəndində doğulan, "Cəlili" və "Naxçıvani" havalarının müəllifi olan Aşıq Cəlil 1918-ci il erməni zülmü nəticəsində doğma yurdundan didərgin düşərək Şərur rayonuna gəlmiş, burada vətən həsrətilə yaşamış, torpaq həsrəti ilə dünyasını dəyişmişdi. Aşıq Cəlil "Hardasan" rədifli şeirində doğma vətənindən didərgin düşməyinin acı kədərini belə ifadə etmişdir:

Üzülübdür doğma yurddan ayağım,
Gecələr zülmətdir, sönüb çırağım.
Alınmaz səngərim, arxam-dayağım.
Dilim, ağzım, söhbət-sözüm, hardasan? [16, s.96]

Aşıq Mehдинin "Dığa", "Düşdü" kimi şeirlərində, yanıqlı bayatılarında insanlıqdan uzaq, vəhşi ermənilərin etdiyi zümlər, zorla tərk edilərək boş qalan vətən torpaqları və yurd həsrəti öz poetik əksini tapıb. Şair sinəsinin nisgil və ağrısını əks etdirdiyi kövrək bayatılarında da böyük vətən dərdsini "Dərələyazın güvəndiyim torpağıma zəhər düşdü" deyən şair qorxaq və mənfur erməni dığalarının cavablarının veriləcəyini çox inamla ifadə edir:

Doğma yerlərindən perik düşənlər
Vətənə qaydın, Göycə sizindir!

- deyə sanki hayqırır, çağırış edirdi.

Dərələyazlı şairlərdən Əli Əkbər Dərələyazlı da "Vətən hey" şeirində vətən həsrətini, ürəyinin vətən nisgilini yangı ilə qələmə alıb:

Nə vaxtdır ki, görəmmirəm üzünü,
Gəzəmmirəm yaylaqların düzünü.
Söndürən yox ürəyimin közünü,
Mən qalmışam yana-yana, Vətən hey! [16, s.211]

Azərbaycan ədəbiyyatında Qərbi Azərbaycan mövzusunə tək cəmi poeziyada deyil, nəsr sahəsində də dəyərli əsərlər həsr olunmuşdur. Tarixi romanlar müəllifi, yazıçı, kinorejissor, ssenarist, Vedibasarda doğulan 60-70-ci illər ədəbiyyatımızın tanınmış nümayəndəsi Fərman Kərimzadənin bu mövzuda yazdığı əsərləri xatırlatmaq yerinə düşərdi. Azərbaycan nəsrinə "Qarlı aşırım", "Xudafərin körpüsü", "Çaldıran döyüşü", "Təbriz namusu", "Qoca qartalın ölümü" kimi qiymətli romanlar bəxş edən, uşaqlıq və gəncliyi Vedidə keçən, sonra dədə-baba yurdundan zorən köçürülən yazıçı "Vədinin yanı dağlar", "Qarlı aşırım" kimi ölməz əsərlərində xalqın başına gətirilən müsibəti ürəkaçırsıyla qələmə almışdır.

Professor Təyyar Salamoğlu Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış simalarından olan Mövlud Süleymanlının "Köç" əsərinə həsr etdiyi "Azərbaycan-erməni münasibətləri tarixi müstəvisində" adlı məqaləsində əsəri təhlil edərək xronologiyayı elə gözəl təsvir edir ki, insan əsərin bədii gücünün təsirinə düşür. "Köç" əsərindəki təsvirlərdən məlum olur ki, müəllif Azərbaycan xalqının son 200 illik tarixinin bədii səciyyəsinə əsas götürmüş və Azərbaycan xalqının öz milli varlığını, tarixi torpaqlarını qorumaq üçün əsrlər boyu yadellilərə qarşı mübarizə apardığını, saysız qurbanlar verdiyini, erməni-Azərbaycan

probleminin bu gün üzdə görünən keyfiyyətləri ilə bitmədiyini, onun köklərinin dərinlərə getdiyini əsrlərdən keçib, bu günkü vəziyyətə gəlib çıxdığını aydın şəkildə açıb göstərib” [14].

İstedadlı yazıçı şair, dramaturq Əyyub Abasov Azərbaycan türklərinin məskəni, oğuzların yurd yeri olan qədim Zəngəzur qəzasının Şəki kəndində dünyaya göz açmışdır. Əyyub Abasov Zəngəzurdə mənfur ermənilərin törətdiyi qanlı qırğınları gözlərilə görən, ağır müsibətlər yaşayan ailəsini, el obasının əksər hissəsini bu qətlialarlarda itirmiş ədiblərimizdəndir. Bu faciələrin canlı şahidi olan Əyyub Abasov “Zəngəzur” romanında yaşadıklarını, xalqın başına gətirilən müsibətləri qələmə almışdır. Bu roman hər şeydən əvvəl XX əsrin əvvəllərində Zəngəzur mahalının, onun sakinlərinin bir növ yaşam mənzərəsidir. Burada daha çox acı lövhələr-kasıbşılıq, aclıq, səfalət, yoxsulluq içində üzülen hakimiyyət, var -dövlət sahiblərinin azgınlığı, ərşə dayanan zülmü, heç bir əxlaqi ölçüyə sığmayan qudurğanlığı, acgözlüyü, hərisliyi .. Və bir də gecə-gündüz acından ölməmək üçün çalışan zəhmətkeş insanların mənəvi dünyası, əxlaqi təmizliyi, duz- çörəyə sədaqəti, ailə dəyərlərini qorumaq bu insanları birləşdirən səciyyəvi cəhətlərdir. Naci Nərimanoğlunun dili ilə desək “Bu əsər Zəngəzur kəndlilərinin əxlaq, mənəvi dəyərlər tolusudur” [11, s.74].

“Çat, Üç Əbülfəz, Allaha qayıdış” romanı Azər Abdullanın son illərdə qələmə aldığı ən irihəcmli əsərlərdəndir. Janr baxımından ədibin yaradıcılığında yeni mərhələ olan bu romanda da müəllifin dədə-baba yurdu Zəngəzurla bağlı acılı şirinli xatirələri geniş lövhələrlə əks olunub. Müxtəlif vaxtlarda, fərqli məkanlarda baş vermiş hadisələri bir araya gətirib əsas dramaturji xəttə bağladığı bu əsərdə əsasən Qarabağ müharibəsi, yazıcının doğulub, boya başa çatdığı Zəngəzur mahalı və Bakı mühiti təsvir olunmuşdur.

Azər Abdullanın “Qəmərli-dən keçən qatar” hekayəsində təsvir olunan hadisə Yerevan-Qafan qatarında baş verir. Ailəsi ilə birgə Qafan stansiyasından Zəngəzurun Mehri kəndinə gedən gənc bir müəllim erməni şovinist təbliğatı ilə beyinləri doldurulmuş gənc erməni xuliqanların cinayətkar və təhqiramiz hərəkətləri ilə qarşılaşır. “Bu hekayə bədii, dramaturji məziyyətləri ilə bərabər, həm də bircə sözlə ifadə etsək, ermənilik haqqında, vaxtilə o torpaqlarda doğulub yaşamış, erməni şovinizminin və onun zəhər-zəmbərəyini dadmış canlı bir şahid qələmindən çıxdığı, ağrını imitasiya etməklə deyil, ağrını, fəlakəti öz canında duymaqla ərşəyə gəldiyi üçün qiymətlidir” [2, s.84].

Əsirlikdə qalan yurdlarımızda əhalinin üzləşdiyi fəlakətlərin real və səmimi ifadəsi Vedibasarlı yazıçı Məmməd Orucun yaradıcılığında da açıq-aydın hiss olunur. 1948-51-ci illərdə camaat Vedibasardan köçrülən zamanı beş yaşında uşaq olan, ailəsiylə birgə aran bölgəsində məskunlaşan yazıcının yaddaşında qalan o dəhşətlər çox sonralar “Köçürülmə” povestində öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə, vətən, yurd həsrəti, etnik-siyasi məqsədlərə söykənən köç hadisələri yazıçı Məmməd Orucun yaradıcılığında həmişə aparıcı mövzulardan olmuşdur. ““Köçürülmə” mənim uşaqlığımın tarixçəsidir”, – deyən yazıçı avtobioqrafik səciyyəli bu əsərdən sonra mövzunu genişləndirərək “Qara güzgü” romanında ötən əsrin iyirminci illərinə, “Qısa qapanma” romanında isə müasir dövrümüzə nəzər salmaqla uzun bir tarixə malik Ermənistan-Azərbaycan münaqişələrinin səbəb və nəticə kontekstində bədii həllini verməklə, həmin bu üç romanı trilogiya kimi “Üç roman” adlı bir kitabda oxucuların ixtiyarına vermişdir” [10, s.173].

Nəticə

Əlbəttə, bir məqalədə bu mövzuda yazılan bütün bədii əsərlərin hamısını əhatə edə bilməsək də, deyə bilərik ki, Azərbaycan ədəbi mühitinin nümayəndələri bu dəhşətli faciənin səbəblərini düzgün müəyyənləşdirmiş, istər poeziya, istərsə də nəsr dili ilə erməni vəhşiliyini, Qərbi azərbaycanlıların başına gətirilən müsibətləri tutarlı faktlarla öz əsərlərində əks etdirmişlər.

Əminik ki, cənnət Qarabağa, vəhşi erməni işğalından təmizlənən digər doğma yurd yerlərimizə qayıtdığımız kimi, tezliklə əsirlikdə qalan Qərbi Azərbaycan elimizə də möhtəşəm qayıdış olacaq! Lakin yaxın keçmişin dərslərini unutmamaq, tariximizin qanlı səhifələrini yaddaşımıza yazmaq və bu gün qazanılan Zəfərin böyüklüyünü gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün bu sahədə daha sanballı, aktual tədqiqatlar aparmaq, Qərbi Azərbaycan mövzusu ilə bağlı zəngin ədəbi mədəniyyət xəzinəmizi araşdırıb, sistemləşdirmək, təhlil və nəşr etdirmək qarşımızda duran ən mühüm və vacib məsələlərdəndir.

Müzakirə

Bildiyimiz kimi, Böyük Turan ideyasının mədəni xəyalından siyasi gerçəkliyə çevrildiyi müasir dövrümüzdə həyatımızın mühüm bir mərhələsi yaşanır. Bu, Qərbi Azərbaycan mərhələsidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Qərbi Azərbaycan İcmasında bir qrup ziyalı ilə görüşündən sonra onun çıxışı əsasında Qayıdış Konsepsiyası hazırlanmışdır. Bu konsepsiyada Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatının təbliği, bugünkü gündə dünya ictimaiyyətinə, o cümlədən milli ədəbi mühitimizdə tanınması və inkişafı öz əksini tapır. Buna görə də Qərbi Azərbaycan mövzusunda yazılan bədii əsərlərin poeziya və nəsr nümunələrinin tədqiqata cəlb olunması, bu ədəbi xəzinənin araşdırılması müasir dövrümüz üçün olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir və bu gün daha çox ehtiyac duyulan, aktualıq qazanan vacib məsələlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babaoğlu, H. Milli, tarixi yaddaşımızın böyük bir hissəsi Qərbi Azərbaycanla bağlıdır. "Azərbaycan" jur., №3, 2022
2. Cəfərov, N. Unudulmaz və fədakar yazıçımız. "Ədəbiyyat" qəzeti, 24 aprel, 2021
3. Əziz, V. Dərələyəz. "Ədəbiyyat" qəzeti, 23 aprel 2023
4. Göyçəli, M. Dərələyiz harayı. Bakı: "YYSQ", 2014, 154 s.
5. Həbibbəyli, İsa. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, 394 s.
6. Mirzəyev, H. Hanı o səndəki el, Dərələyəz?! Bakı: Qismət, 2022, 192 s.
7. Nağıqızı, M. Ruhuna beşiksə, tanı, Vətəndir. Bakı: Afpoliqraf, 2017, 210 s.
8. Nağısoy, M. Daşlaşan həqiqətin poeziyası. Azərbaycan müəllimi, 3 iyul, 2020
9. Nəbioğlu, M. Əbədi Prometey. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 233 s.
10. Nəcəfova, M. Poeziya və Qarabağ problemi. "Ədəbiyyat" qəzeti, 6 oktyabr, 2021
11. Nərmənoğlu, H. Əyyub Abbasov - Zəngəzur faciəsini yaşayan və yaşadan ədib. "Azərbaycan"jur, № 7, 2015
12. Orucov, H. "Burdan min atlı keçdi. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2004, 464 s.
13. Rüstəmxanlı, S. Var olmanın tək yolu sonsuz savaşımdadır. Xalq qəzeti, 23 aprel, 2024

14. Süleymanlı, M. Azərbaycan-erməni münasibətləri tarixi müstəvisində. "Azərbaycan" jurnalı, № 4, 2021
15. Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri. V cild. Bakı: Çarşıoğlu, 2002, 504 s.
16. Vəkil, Ə. Ədəbi İrəvan. Bakı: Nurlan, 2018, 464 s.
17. Yaqubov, Z. Seçilmiş əsərləri. 13 cild. Bakı: Şərq-Qərb, 288 s.

SUMMARY

Aypara Behbudova

THE THEME OF WESTERN AZERBAIJAN IN FICTION LITERATURE

In this article, the literary examples of our poets and writers, who reflect the events of Western Azerbaijan in a more vivid and figurative way, are involved in the research. As we know, in certain periods of history, as a result of the insidious policy carried out by chauvinist forces against Azerbaijan with the help of Armenians, the people of Azerbaijan were expelled from their historical ancestral homes, displaced, and subjected to deportations. Despite the establishment of a so-called state called Armenia in the historical western lands of Azerbaijan, these ugly, fraudulent intentions of Armenian vandals continued until our modern times, and as a result of Armenian violence, Azerbaijanis were forced to leave their ancestral, historical lands. Armenian vandals mercilessly destroyed our material, cultural and spiritual values from time to time and tried to prove that they are the real inhabitants of those territories by falsifying our history. However, historical facts and solid documents confirmed that those lands belong to Azerbaijani Turks and Azerbaijanis not only in archival documents and memories, but also in written sources and artistic works. In the article, among the writers of Azerbaijan - Bakhiyar Vahabzade, Zelimkhan Yaqub, Khalil Reza Ulutürk, Vahid Aziz, Hasan Mirzayev, Hidayat Orujov, Mahira Nagigizi, Farman Karimzade, Ayyub Abasov, Mavlud Suleymanli, Azer Abdulla, Tajir Gurbanov, Majnun Goycheli, Ashiq Jalil, Ali Vakili and the literary examples written by others on this subject are examined and analyzed, the bitter fate of people displaced from their native land as a result of the occupation of our lands is brought into the center of attention.

Keywords: literature, West Azerbaijan, our lands left in captivity, deportation, literary examples, historical figures

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN ETNO-MƏDƏNİ MÜHİTİ XATİRƏ VƏ FAKTLARDA

Aytən CƏFƏROVA

Xülasə

Qonşu dövlət Ermənistanın işğalçılıq siyasəti ucbatından öz doğma yurd-yuvalarından məcburi qaçqın düşmüş insanların – Qərbi azərbaycanlıların doğma yurd-yuva həsrəti heç vaxt sönməyib. Hətta illər ötdükcə bu həsrət onları daha da ağrıdıb, incidib. Baxmayaraq, onlara dövlət qayğısı və himayəsi hər zaman yüksək səviyyədə olmuşdur, lakin bu insanların qəlbini yandırır-yaxan dərd doğma vətən, ocaq, dədə-baba yurdlarına qayıtmaq olub. Bu böyük həqiqətdir ki, erməni barbarlığı nəticəsində öz dədə-baba yurdlarından köçkün düşmüş Qərbi azərbaycanlıların sosial rifah vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması istiqamətindəki ilk siyasət məhz Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Məhz Ulu Öndərin sayəsində məcburi köçkünlərin müvəqqəti məskunlaşdıqları ərazilərdə onların məişət və ictimai həyatlarının asanlaşdırılması, problemlərinin həll olunması ilə bağlı qanunlar qəbul olundu, sərəncamlar imzalandı. Onların rahat yaşaması, sosial rifahının yaxşılaşdırılması istiqamətində ölçüyəgəlməz dərəcədə böyük işlər görüldü. Bununla yanaşı, qaçqınların işlə təmin olunması, gənclərin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi, hətta istedadlı gənclərin xaricdə müvafiq ali təhsil ocaqlarında təhsil alması, təhsillərinin davam etdirilməsi və s. kimi uğurlu işlərin həyata keçirilməsi Qərbi Azərbaycandan qaçqın düşmüş soydaşlarımızın sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına xidmət etməklə yanaşı, onların ictimai inkişafdan geri qalmaması üçün atılan addımlar olaraq daha böyük önəm daşıyırdı. Bəli, bu gün də öz doğma yurd-yuvalarından qaçqın düşmüş o insanların sığındıqları yerlər artıq onların doğma məkanlarına çevrilib. Lakin buna baxmayaraq, qəlblərindəki vətən nisgili, xiffəti başdan bəri alovlandır, sönməzdir. Onların ən böyük arzusu doğma yurda dönmək, həyatlarının sonrakı hissəsini məhz o müqəddəs yerlərdə davam etdirməkdir. Məhz bu arzu onların simasında da özünə elə bir dərin iz salıb ki, bunu hər kəs onların simasında görə bilər. Və bu istəyi, arzunı onlarla söhbət zamanı daha aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Məqalədə Qərbi Azərbaycandan qaçqın düşüb Naxçıvan Muxtar Respublikasının müxtəlif guşələrində məskunlaşmış soydaşlarımızın dilindən yazıya aldığımız faktların bəzilərini təqdim edəcəyik.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, faktlar, xatirələr, qaçqın, işğalçı dövlət*

Azərbaycanımızın, demək, mümkündür ki, bir çox guşəsində məskunlaşmış bu insanlar vətən həsrətli, yurd nisgillidirlər. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonunun Ordubad şəhərində məskunlaşmış Mirzəyev Valeh Mirzə oğlu da qəlbində yurd sevgisi, vətən göynərtisi ilə yaşayır. Ordubadı doğma məkanı olaraq sevir və burada məskunlaşıb: amma qəlbi, ürəyi oralarda – doğma kəndindədir – Qərbi Azərbaycanın Qafan rayonunun Baharlı kəndində.

Mirzəyev Valeh Mirzə oğlu 1955-ci ildə Qafan rayonu Baharlı kəndində dünyaya gəlib. Orta təhsilini öz doğma kəndində - Baharlıda səkkizillik məktəbdə alıb. Orta təhsilinin növbəti iki ilini isə qonşu Gıgı məktəbində davam etdirib. 1972-ci ildə orta məktəbi bitirdikdən sonra ali təhsil almaq məqsədilə Bakı şəhərinə gəlir. Burada Azərbaycan Dövlət Universitetinin geoloji-coğrafiya fakültəsinə daxil olur. Burada

mühəndis-geoloq ixtisasına yiyələnir. Və doğma el-obasına dönərək Zəngilanda Vejnəli qızıl yatağında əmək fəaliyyətinə başlayır. Bir müddət sonra doğma kəndi Baharlıya qaydır. Çünki Valeh müəllimi də digər həmyerliləri kimi doğma yurd havası daim özünə çəkir. Lakin o burada vəziyyətin gərginləşdiyini görür. Azərbaycanlılar məskunlaşan kəndlərin bəzilərində ermənilər su anbarları tikilməsi planı ilə həmin kəndlərdən əhalinin köçürülməsi prosesinə başlamışdılar. Kənd camaatının isə yararsız bir qəsəbədə doqquz mərtəbəli binaya köçürülməsi qərara alınmışdı. Burada mənfurların çox diqqətli və hiyləgər olduqları bir daha aşkarlanır. Onlar yaxşı bilirdilər ki, doğma el-obasına bağlı, təsərrüfat və məişətinə canı-dildən yanaşan, həyatını öz zəhməti hesabına qazanan azərbaycanlı əhali bina evlərində yaşaya bilməzdi, belə olduqda isə məcburən buradan da köçməyi düşünəcəkdilər. O zaman bir çox ailələr, o cümlədən Mirzəyevlər ailəsi yaxın ərazilərdə olan Azərbaycan kəndlərinə üz tutmağa qərara alır. Beləliklə, Mirzəyevlər ailəsi 1982-ci ildə Ordubad rayonuna köçür. Doğrudur, burada Mirzəyevlərin həyatı qənaətbəxş səviyyədə qurulub, Tanrı Mirzəyevlərin qarşısına yalnız uğur çıxarıb, Valeh müəllim, o cümlədən qohum-əqrəbasından işləmək, əmək fəaliyyəti arzusunda olanlar müvafiq işlərlə təmin olunub, ev-eşik, ailə, övlad-uşaq sahibi olublar. Lakin...nə fayda, doğma yurd-yuva, Vətən həsrəti bu insanların qəlblərinin ən ağır nisgilinə çevrilib...Məhz indi olduğu kimi, Valeh müəllim hər dəfə öz doğma yurdundan söhbət açarkən oraların əsrarəngiz təbiətindən elə yanıqlı söhbət edir ki... Meyvə-tərəvəzinin dadı az qala dünyada məşhur olan Ordubad torpağının yetirdiyi məhsullarla öz yurduğunun məhsullarını belə müqayisə edir: oranın mermeyvəsi, tərəvəzinin dadı başqa idi, dadı damaqdan getməzdi il boyu. Düzdür, burada da meyvə-tərəvəz var və gözəldir, amma o deyil! O meyvə-tərəvəzin dadı, gözəlliyi əvəzolunmazdır!

Valeh müəllim həmin yerləri belə xatırlayır: orada erməni yaşamayıb, o kəndlər başdan-başa Azərbaycan kəndləridir. Biz ermənilərlə bir yerdə yaşamamış, dərin ünsiyyətdə olmamışıq. Yalnız mövsüm və məişət mərasimlərimizi keçirəndə ermənilərlə üz-üzə gələrdik. Onlar bizim mərasimlərimizə çox həssaslıqla yanaşırdılar. Qonşuluqdakı erməni kəndlərindən axışib gələrdilər, məhz bu mərasimlərə tamaşa etmək, hətta onlarda iştirak etmək üçün. Bizdə Xıdır Nəbi mərasimi çox geniş icra olunardı. Əsasən, bu mərasimi fevral ayının sonlarında qeyd edərdik. Qapılara düşüb torba, papaq atan uşaqların sırasında erməni uşaqları da olardı. Sonrakı mərhələdə də Novruz mərasimini qeyd edərdik. Ən böyük coşqu isə İlaxır çərşənbədə olardı. İlaxır çərşənbələrin yalnız sonuncusunu keçirərdik, adı da eyni idi: "İlaxır çərşənbə". Ermənilər bu mərasimimizə də çox diqqət edər və onlarda iştirak edərdilər. Bizim kənddən – Baharlıdan bir balaca aralıda uca bir yer var idi, ona Çiləxana piri deyərdilər. Həmin Çiləxana pirində ağ qəndillər var idi. Qarşısında böyük göllər yerləşirdi. Ora qədim yaşayış məskəni təsiri bağışlayırdı. Novruzun bəzi rituallarını həmin gölün ətrafında da qeyd edərdik.

Valeh müəllim xatirələrə dalır...Bir də o günlərə və o yerlərə qayıdacağına olan qəlbində ümidin heç zaman sönmədiyini təkcə sözlə deyil, baxışlarındakı həsrətlə də ifadə edir. O əlavə edir: Mənim bildiyim, kəndimizdən əlavə on dörd kənd var idi ki, hamısı sırf azərbaycanlıların yaşadığı kəndlər idi. Oralarda ermənilər yalnız mərasimlərin icrası zamanı peyda olardılar. Toy və yas mərasimlərimizə də çox həssaslıqla yanaşırdılar.

Valeh müəllim söhbət əsnasında dəfələrlə vurğulayır ki, mən o kəndlərdə mərasimlərin icra olunduğu vaxtlar istisna olmaq şərtilə digər vaxtlarda erməni

görməmişdim. Əlavə olaraq, onu da deyim ki, öz mərasimləri zamanı da azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdə onları görmək mümkün idi: onlar bunu, əsasən, aprel ayında icra edərtilər. Özlərinin qondarma soyqırım yaratdığı xülyələrinin məhz aprel ayında baş verməsi haqda yalan mülahizələrini dramatikləşdirmək və qisas almaq üçün azərbaycanlılara hücum edirdilər. Bu zaman əməllicə davalar baş verərdi, ölənlər və yaralananlar çox olardı. Ümumiyyətlə, bu ərəfələrdə bizim kəndlərdə xəbər yayılardı ki, ermənilər silahlanırlar, nə zamansa hücum edəcəklər. Lakin bir azdan söz-söhbət yatardı. İnsanlarımız öz həyatlarına davam edərtilər. Təəssüf ki, bu sakitlik uzun sürməzdi. Erməninin məkrli xisləti mütləq özünü göstərirdi. Növbəti mərasimlərimiz zamanı onların bəziləri bizim gənclərə atmaca atar, söyüş söyərtilər. Çalışardılar, bizim gənclərlə tək-tək qarşılaşınsınlar, onları qıcıqlandırır davaya cəlb etsinlər. Belə davalar, çox zaman ölümlə və ya ağır yaralanmalarla nəticələnərdi. Odur ki, gənclər bu ərəfələrdə toplu şəkildə küçə-bacalara çıxardılar. Bu baxımdan xalq arasında belə bir deyim yaranmışdı: "İki erməni sənə quldu, üç olsa, vay halına, təkliyəcəklər, səni incidəcəklər".

Valeh müəllim ermənilərlə münasibətlərin daha da gərginləşdiyini, konfliktlərin sürətləndiyi və çoxaldığını, buraların, əsasən Livan və Suriyadan gələn ermənilərin axınlarından sonra baş verdiyini deyir. Münaqişələrin isə daha çox baş verdiyi məkanlardan biri Qarabaş dərəsi deyilən yer idi. Qarabaş kəndi də var idi. Buradakı əhali köklərinin qədim olduqlarını, qədim türk tayfası olan qarabaşlardan, qarapapaqlardan olduqlarını çox yaxşı bilirdilər. Və buranın əhalisi öz mübarizliyi və döyüşkənliyi ilə diqqət çəkirdi.

Valeh müəllim Baharlı və qonşu kəndlərin əhalisinin yüksək mədəni səviyyəyə malik olduğunu söyləyir. Kəndlərin əhalisinin ən çox önəm və diqqət etdiyi mədəni dəyərlərdən biri də aşiq yaradıcılığı idi. Ümumiyyətlə, biz Azərbaycan aşiq mühitləri içərisində Qərbi Azərbaycan aşiq mühitinin ən özəl yeri olduğunu çox yaxşı bilirik. Lakin bu kəndlərdə isə saz ifaçıları ilə bərabər, zurnaçalanlar, nağara ifaçıları, dəm tutanlar da çox məşhur idilər. Belə ki, qonşu kəndlərdən də onları sifarişlə toy məclislərinə, yığıncaqlara dəvət edərtilər. Onlardan Qəzənfər (zurnaçalan), Xanlar-Cəlil qardaşları (nağaraçalanlar), İslam (dəmtutan) dəstəsi çox məşhur idilər. Hətta Gürcüstandan da buralara aşıqlardan ibarət qruppalar gələrtilər. Kluba yığışardıq. Dastan başlayardılar, deyişirdilər, bağlayırdılar, gedərtilər. Onlar gedəndən sonra isə aylarla o ifaları, o cümlədən qonşu eldən gələn Aşiq Hüseyn Cavanın gözəl ifalarını unutmaq mümkün deyildi. "Şah İsmayıl" dastanını, Aşiq Ələsgərin səfərlərindən ibarət parçaları, "Abbas və Gülgəz", "Əsli-Kərəm" dastanlarını uşaqdan-böyüyə hər kəs əzbər bilərdi. Günlərimiz olduqca xoş keçərdi...

Valeh müəllim Qafanın əsrarəngiz təbiətindən sinə dolusu danışır: Meşələr palıdla dolu idi. Buradakı (Ordubaddakı) cəviz ağaclarından da böyük, uca ağaclar idi. Balıddan, əsasən, yanacaq kimi istifadə edərdik. Meyvələrimizi də meşələr verərdi. Çay kənarlarında zoğal, moruq, böyütkən o qədər çox olardı ki...Yazda dağlara gedərdik, gül-çiçəklərin bəzədiyi dağlara sanki qırmızı, rəngarəng xalılar sərilərdi. Hər tərəf də dərman əhəmiyyətli bitkilərlə dolu idi: çayotu, kəklikotu, qantəpər, baldırğan çiçəyi bizim içdiyimiz çayların qaynağı idi. Qara çayı elə də sevməzdik...Yayda yaylaqlara üz tutardıq. O yaylaqlarda buz bulaqlar bizi səsləyirdi. İşgəsu bulağının suyu diş dondurardı. Günlərimiz bu məkanlarda keçərdi – Vana, Novruz yurdu, Oğlannıca piri... Tarixi yer kimi ziyarət gahımıza çevrilən "Şəhidlər qəbiristanlığı"nda keçmiş müharibələrdə həlak olmuş türk igidləri yatırdılar.

Qazangöl isə Ordubadın Göygözü kimi dörd fəslə ifadə edən əsrarəngiz məkan idi. Yaylağa gedən yolumuz üstə Göyçə baba piri, Qırxlar piri var idi. Mütləq oraları ziyarət etməli idik. Qonşu kənd – Pürülü kəndi üç yerə bölünürdü: Kənd Pürülü, Xış Pürülü, Daş başı. Buranın əhalisi də azərbaycanlılar idi və qədim adət-ənənələrə sahib əhali olaraq diqqət cəlb edərtilər.

Hər bir fikrinin əvvəlində doğma el-obasının həsrətini dilləndirən Valeh müəllim o böyük şüarı da fərəhlə ifadə edirdi: "Biz qayıdacağıq!".

Dərələyaz adlı ünvanım vətəndir... Bütöv Azərbaycan amalı ilə vuruşan sərkərdələrimizin, bu istiqamətdə bütün ömrünü həsr edən vətənpərvər ruhlu şəxsiyyətlərin arzusu, məqsədi Azərbaycanı həm də yadellirədən qorumaq idi. Bu yolda icra etdikləri işlərin özü də əsl fədakarlıq nümunələri idi. Belə insanların bütün varlığı da vətənpərvərlik və vətənə bağlılıq hisslərindən yoğrulmuşdu. Məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyevin bizə ərməğan qoyub getdiyi Bütöv Azərbaycan ideyası onun layiqli varisi cənab İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilir. Məhz bu uzağrən siyasətin nəticəsi idi ki, II Qarabağ müharibəsinin qələbəsi əldə olundu. Növbəti qələbəmizi isə Qərbi Azərbaycandan qovulmuş həmyerlilərimizin doğma el-obalarına dönmələri ilə əldə edəcəyimizə bütün varlığımızla inanırıq!

Azərbaycana qarşı ermənilərin qondarma torpaq iddialarının nəticələri olaraq milyonlarla yurddaşlarımız öz doğma torpaqlarından qovularaq qaçqınlıq, köçkünlük həyatına məhkum oldular. Onların qəlblərini göynədən təkcə yer-yurd həsrəti deyil, o cümlədən doğma elin adət-ənənələri, bu adət-ənənələrə bütün varlığı ilə bağlılıqdır. Düzdür, onlar məskunlaşdıqları məkanlarda da öz adətlərinin icra etməkdədirlər. Lakin doğma yurdu qucağında o yurda məxsus adətin icrasını nə əvəz edə bilər ki?! Eləcə də bu insanlar öz vətənlərinin suyu, havası üçün darıxırlar, vətən həsrəti ilə qəlbləri sızlayır...

Qərbi Azərbaycandan qaçqın düşmüş insanların vətən həsrəti o gündən bu günə nəinki sönməyib, hətta daha da alovlanıb. Odur ki, onların ən çox qəlb yandıran və ümid haykıran ifadələrindən biri də budur: "Biz öz doğma torpaqlarımıza qayıdacağıq!"

Biz də bu arzulara qoşularaq soydaşlarımızın Vətən həsrətinə son qoyacaq zamanın tezliklə yetişəcəyinə inanırıq. İnanırıq, ona görə ki, 30 il düşmən tapdağında qalmış torpaqlarımız geri qayıtdı: əsası, özü Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və sonrakı mərhələdə isə Ali Baş Komandan İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən siyasət nəticəsində 30 ildən sonra torpaqlarımız öz doğma nəfəsinə – ab-havasına qovuşdu.

Və bu gün isə prioritet məsələlərdən biri Qərbi Azərbaycandan qaçqın düşmüş soydaşlarımızın öz el-obalarına yenidən qayıtmaqları məsələsidir. Bu yöndə aparılan uzunmüddətli siyasət nəticəsində keçən il Qərbi Azərbaycan İcmasının təsis olunması və fəaliyyəti barəsində Prezidentimiz tərəfindən verilən sərəncamların və bu sərəncamların işığında aparılan uğurlu islahatların icrası, ümidvarıq ki, II Qarabağ qələbəmiz kimi müvəffəqiyyətli olacaqdır.

Bu gün Qərbi azərbaycanlılar Azərbaycanımızın müxtəlif guşələrində məskunlaşıblar. Düzdür, onların qaçqın düşərək bizlərə tərəf üz tutduqları dövrlər olduqca ağır idi. Belə ki, mənfur qonşularımızın bizlərə qarşı qaldırdıqları qondarma torpaq iddiaları zamanları idi ki, bu zamanlarda da qaçqınlar ağır şəraitlə üzləşdilər. Onların məskunlaşdıqları yerlərdə yaşayış səviyyələri çox aşağı vəziyyətdə idi. Lakin bu, çox uzun sürmədi. Ulu Öndər Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə gəldikdən sonra qaçqın və məcburi köçkünlərin

həyat şəraitlərinin yaxşılaşdırılması üçün müvafiq sərəncamlar verdi, bu istiqamətdə təqdirəlayiq işlər həyata keçirildi ki, bütün bu işlərin nəticəsi olaraq qaçqın və məcburi köçkünlərimizin həyat şəraitləri maksimum səviyyəyə qaldırıldı. Lakin belə rifah halında yaşamaqlarına baxmayaraq, qaçqınların qəlblərində doğma yurd ağrı-acısı gün-gündən artırdı. Onlar bu ağrını heç cür ovuda bilmirdilər. Və qeyd etdiyimiz kimi, Qərbi azərbaycanlıların bu gün məskunlaşdıqları məkanlarda onların yaşayış səviyyələrinin yaxşılaşdırılmasına dövlətimizin diqqəti və qayğısı vardır. O cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazilərində də Qərbi azərbaycanlıların məskunlaşdıqları məkanlarda onların yaşayış səviyyəsi dövlətimiz tərəfindən təmin olunur.

Qərbi azərbaycanlıların doğma el-obalarına qayıtmasını həyata keçirmək üçün Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə Qərbi Azərbaycan İcması təsis olunduqdan sonra icmanın təşəbbüsü ilə qaçqın düşmüş soydaşlarımızla görüşlər keçirilir. Bu görüşlər mütəmadi olaraq həyata keçirilir. Biz də AMEA Naxçıvan Bölməsi əməkdaşları olaraq kollektiv şəkildə muxtar respublikanın ərazilərinə ekspedisiyalara yollanır, burada məskunlaşmış soydaşlarımızla görüşlər həyata keçiririk. Görülən işlər kontekstində Ordubad rayonunda məskunlaşmış Qərbi azərbaycanlılarla da keçirdiyimiz görüşlərdə maraqlı və diqqətimizi cəlb edən məsələlərlə qarşılaşırıq. Belə ki, Ordubad rayonunda Qərbi azərbaycanlıların məskunlaşdığı, çoxluq təşkil etdiyi ərazi Parağa kəndidir. Buradakı insanlar, əsasən, Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalından qaçqın düşmüş soydaşlarımızdır. Onlarla söhbət zamanı yurd həsrətindən qovrulan qəlblərinin göynərtisini simalarından, gözlərində donub qalmış yaşdan duyduq. Doğma yurdlarından qaçqın düşərkən öz canlarını güclə götürüb qaçmağa məcbur olan bu insanların vətəndən yadigar qalan xatirələri var. O xatirələr ki, heç zaman onları tərk etmir...

Parağa kənd sakini, əslən Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının Əzizbəyov, keçmiş Söylan rayonunun Paşalı qəzasının Gomur kənd sakini Allahverdiyev Şahlar öz xatirələrini misralara köçürərək, doğma yurd həsrətini poetik dillə ifadə edir. O, Parağa kəndində yaşayış şəraitindən razı qalsa da, doğma vətən, el-oba həsrəti ilə qovrulur. Ağrısını, yurd həsrətini nə qədər mükəmməliklə misralara köçürürsə, yurda qayıtmaq arzusunu da bir o qədər mükəmməliklə ifadə edir:

Vətən dedi: sevincim də, fərəhim də
Ömür boyu bir şələdir kürəyimdə.
Qaçqın düşən el-obanın ürəyində,
Sönməyən ocaqdı, qordu Dərələyəz.

Yenə geri gələr o ötən çağlar,
Can dərmanı, loğman təbli bulaqlar
Yurd yerləri boş qalıb, içim qan ağlar,
Dədəmin, babamın yurdu Dərələyəz ...[1, s. 64].

Şahlar müəllim doğma yurduna qayıtmaq üçün Tanrıdan dualarını əsirgəmir. Və bununla yanaşı, dövlətimizin bu yöndə apardığı islahatlara sidq ürəklə inanır və güvənir:

Qərib, qürbət əhliyəm atəşimdən, közümdən
Sual verməsinlər, cavabı özümdən.

Başsız qalan yurd yerləri getməyir gözümdən,
Yəqin ki, qayıdaraq gümanım Vətəndir.

Can demişəm torpağına, daşına,
Yetsə əlim, dolanardım başına.
Mən öləndə yazsınlar baş daşıma
Dərələyəz adlı ünvanım Vətəndir...

Doğma yurddan qaçqın düşərkən dop-dolu mülkündən əliboş çıxmağa məcbur olan Şahlar Allahverdiyev yalnız, atası, 1932-ci il təvəllüdlü Allahverdiyev Mərdan Qəmənd oğlundan yadigar qalmış bıçağı özü ilə gətirib və indi də onu ən əziz əşya kimi qoruyur. Bıçağın dəstəyi kəl buynuzundan hazırlanıb. Həm atasından, həm də doğma vətənindən yadigar qalan bu əşya Şahlar müəllim üçün həddən artıq dəyərlidir ...

1952-ci il təvəllüdlü Məmmədova Lala Sevindik qızı Gomurdakı həyatını unuda bilmir. Yuxularında daim doğma kəndlərindəki qayğısız günlərini görür. Uşaq vaxtlarının şən, qayğısız keçdiyindən söhbət açaraq kədərlənir... Lakin birdən o qayğısız günlərə qayıdır, uşaq ikən oynadıqları oyunları xatırlayır: "Çəkuzatma", "Mollamindi", "Əlləməqaya", "Qayısağirmə" və bu kimi maraqlı oyunlarla xoş günlər yaşayan, indi isə bu günləri xatırlayaraq gözləri dolan Lala xala doğma yurdlarından qaçqın düşərkən özləri ilə bir neçə xalı-xalça, cecim və bəzi xırda-para əşya götürə bildiklərini söyləyir, əşyaları bizə göstərərək onları evinin ən əziz yadigarı kimi qoruyur. Lala xala doğma yurdlarında icra etdikləri xalq mərasimlərimizi, o cümlədən Novruz bayramında keçirilən ritualların böyük coşquyla icrasını belə xatırlayır: İlin axırında qədir tutardıq, bir evə yığışardıq, Novruzun gəlişini elliklə keçirərdik, yallı gedərdik, əsasən də İt yallısı. Şar atardılar, güllə atardılar. Hamı sevinclə Novruzu qarşılayardı...[1, s. 58].

Lala Məmmədovanın oğlu Bəylər Məmmədov 1970-ci il təvəllüdlüdür. Bəylər müəllim Qərbi Azərbaycanın əsil ziyalılarından. Cavan yaşda olmasına, oralardan, demək olar ki, çox gənc yaşda qaçqın düşməsinə baxmayaraq, o günləri unutmur. O gündən etibarən doğma yurdlarına qayıtmağı arzulayır. Qeyd edək ki, Bəylər müəllim əsl vətənpərvər ziyalı olaraq Qərbi Azərbaycanla bağlı həqiqətləri üzə çıxarmaq yolunda yorulmaz fəaliyyətdədir. Və bu fəaliyyətindən doğan arzularını misralara köçürür, yağısını poetik dillə, olduqca mükəmməl şəkildə ifadə edir. 1944-cü il təvəllüdlü Xudayeva Ölkə Sevindik qızı da 45 yaşı olanda doğma el-obasından qovulub. Bu gün vətən həsrətli qəlbi göynəyir. O da digər kövrək qəlbli həmyerliləri kimi doğma el-obasını yuxularında görməklə qəlbini ovundurur. Vətəndən qaçqın düşərkən itkin düşən, həlak olan həmyerlilərini də xatırlayır. Ölkə nənənin qəlbinin sızıltısı gözlərindən axan yaşlarla qarışaraq ürək dağlayan bayatılara çevrilir:

Sizi necə ağlayım,
Gündüz yox, gecə ağlayım.
Ananız yanınızda yox,
Bacınız yanınızda yox,
Yalqız necə ağlayım.
Könlüm bir ana istər,
Lap yana-yana istər.

Bir anayla bir bala,
Bir xəlvətxana istər.

Əzizinəm, dilan göz,
Süsən, sünbül dil an göz.
Qıraq yerdə xan olsan,
Vətəninə dilən göz.

Aşıq vətənə sarı
Köynək kətana sarı.
Qərib eldə ölsəm də
Üzüm vətənə sarı.

Bəli, öz yurdundan qovularaq qaçqınlıq həyatına düşər edilmiş bu insanların dərdinə şərik olsaq da, onların vətən həsrətli kövrək qəlblərinin sızıltısını yalnız Uca Tanrı və yalnız bu dərddə olanlar anlaya bilər. Baxmayaraq ki, fikirlərinin əvvəli və axırı Vətən olan bu insanlara dövlət qayğısı yüksək səviyyədədir, amma Vətən adlı dərdlərinə yalnız Vətən çarədir. Ümidvarıq ki, qədim mədəniyyət daşıyıcıları olan Qərbi azərbaycanlılar tezliklə öz doğma yurdlarına geri dönəcəklər...

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərova, A. Qərbi Azərbaycanın etno-mədəni mühiti: tədqiqlər, xatirələr, faktlar. Naxçıvan: Əcəmi, 223, 176 s.
2. İsmayılov, H. Azərbaycan folklorunun regional xüsusiyyətləri. Bakı: Səda, 2006, 336 s.
3. Zəngəzur folklor örnəkləri. I c., Bakı: Elm və təhsil, 2021, 356 s.

SUMMARY

Aytan Jafarova

THE ETHNO-CULTURAL ENVIRONMENT OF WESTERN AZERBAIJAN IN MEMORIES AND FACTS

The longing for their homeland of the people - the Western Azerbaijanis, who were forced to flee their homelands due to the occupation policy of the neighboring state of Armenia - has never faded. In fact, as the years passed, this longing has hurt and offended them even more. Although, the state care and protection for them has always been at a high level, the pain that burned the hearts of these people was to return to their homeland, hearth, and ancestral lands. It is a great truth that the first policy aimed at improving the social welfare of the Western Azerbaijanis, who were displaced from their ancestral lands as a result of Armenian barbarism, is associated with the name of the Great Leader Heydar Aliyev. It was thanks to the Great Leader that laws were adopted and decrees were signed to facilitate the daily and social lives of internally displaced persons in the areas where they temporarily settled, to solve their problems. Immeasurable great work was done to ensure their comfortable living and improve their social well-being. At the same time, the implementation of successful works such as providing refugees with jobs, improving the educational level of young people, even allowing talented young people to study at relevant higher educational institutions abroad, continuing their education, etc., not only served to improve the social well-being of our compatriots who fled from

Western Azerbaijan, but also served as steps taken to ensure that they did not lag behind in social development. Yes, even today, the places where those people who fled from their native lands took refuge have already become their native places. However, despite this, the love for the homeland in their hearts is fierce and unquenchable from the very beginning. Their greatest desire is to return to their native land and continue the rest of their lives in those sacred places. This desire has left such a deep mark on their faces that everyone can see it on their faces. And it is possible to observe this desire and desire more clearly when talking to them. In the article, we will present some of the facts we have recorded from the words of our compatriots who have become refugees from Western Azerbaijan and settled in various corners of the Nakhchivan Autonomous Republic.

Keywords: Western Azerbaijan, facts, memories, refugee, occupying state

РЕЗЮМЕ

Айтан Джафарова

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ СРЕДА ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ПАМЯТИ И ФАКТАХ

Никогда не угасала тоска по родине народа - западных азербайджанцев, вынужденных покинуть свои родины из-за оккупационной политики соседнего государства Армения. На самом деле, с годами эта тоска ранила и оскорбила их еще больше. Хотя государственная забота и защита для них всегда была на высоком уровне, болью, которая жгла сердца этих людей, было возвращение на родину, в очаг, на исконные земли. Великая истина заключается в том, что первая политика, направленная на улучшение социального благосостояния западных азербайджанцев, изгнанных с земель своих предков в результате армянского варварства, связана с именем Великого Вождя Гейдара Алиева. Именно благодаря Великому Вождю были приняты законы и подписаны указы, облегчающие повседневную и общественную жизнь вынужденных переселенцев в районах их временного расселения, решения их проблем. Была проделана неизмеримая большая работа по обеспечению их комфортного проживания и улучшению социального благосостояния. В то же время реализация успешных работ, таких как обеспечение беженцев работой, повышение образовательного уровня молодежи, даже разрешение талантливой молодежи учиться в соответствующих высших учебных заведениях за рубежом, продолжению образования и т. д., не только способствовало улучшить социальное благосостояние наших соотечественников, бежавших из Западного Азербайджана, но и послужили шагами, предпринятыми для того, чтобы они не отставали в социальном развитии. Да, и сегодня места, где нашли убежище те люди, бежавшие из родных земель, уже стали для них родными. Однако, несмотря на это, любовь к Родине в их сердцах с самого начала жестока и неугасима. Их самое большое желание – вернуться на родную землю и продолжить остаток своей жизни в этих священных местах. Это желание оставило такой глубокий след на их лицах, что каждый может увидеть это на их лицах. И наблюдать это стремление и стремление можно более отчетливо, разговаривая с ними. В статье мы представим некоторые зафиксированные нами факты со слов наших соотечественников, ставших беженцами из Западного Азербайджана и расселившихся в различных уголках Нахчыванской Автономной Республики.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, факты, воспоминания, беженцы, государство-оккупант

ZƏNGƏZUR DƏHLİZİNİN DÜNYA İQTİSADIYYATI ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ

Bulqeyis NOVRUZOVA

bulqeyis@yahoo.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Zəngəzur dəhlizinin bütövlükdə dünya iqtisadiyyatı üçün siyasi və iqtisadi mühüm əhəmiyyətinin olması danılmazdır. Onun region ölkələrinə daha ucuz alternativ çıxış imkanları yaratdığını nəzərə alsaq deyə bilərik bu dəhliz Cənubi Qafqaz regionu üçün xüsusilə önəmlidir. "Zəngəzur dəhlizi" təkcə Naxçıvanla Azərbaycanın qalan bölgələri arasında nəqliyyat imkanlarının açılmasına deyil, həm də bütövlükdə Xəzər və Aralıq dənizi hövzələrinin, daha geniş mənada isə Cənub-Şərqi və Mərkəzi Asiya ilə Avropanın əlaqələndirilməsinə imkan verəcəkdir. Zəngəzur dəhlizinin açılması Cənubi Qafqazdan keçən marşrutlar sisteminin fəaliyyətini daha da canlandıracaq və ölkəmizin təqdim etdiyi digər tranzit nəqliyyat dəhlizləri dünyanın nəqliyyat xəritəsini yenidən formalaşdıracaqdır. Bu nəqliyyat infrastrukturunu beynəlxalq status qazanmaqla Asiya və Sakit okean hövzəsi ölkələrinin də istifadə edə biləcəyi marşruta çevriləcəkdir. Zəngəzur dəhlizi region ölkələri arasında iqtisadi və ticari münasibətlərə müsbət təsir göstərməklə yanaşı, yaxın gələcəkdə Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinə integrasiya edilməsi fonunda Avropa və Asiya qitələri arasında önəmli ticarət marşrutu kimi diqqət mərkəzində olacaqdır. Məqalədə Zəngəzur dəhlizinin yaradılması ilə formalaşan yeni iqtisadi konyukturanın Asiya və Avropanın nəqliyyat infrastrukturunda xüsusi yeri olacağı əsaslandırılır, bu nəqliyyat dəhlizinin açılmasının yaradacağı imkanlar region ölkələrində dayanıqlı iqtisadi inkişafa, nəqliyyat şəbəkələrinin genişlənməsinə şərait yaradacağı, region ölkələri arasında qarşılıqlı iqtisadi münasibətləri stimullaşdıracağı göstərilir.

Açar sözlər: *Zəngəzur dəhlizi, Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi əhəmiyyəti, region və dünya ölkələri arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinin şaxələnməsi, Zəngəzur dəhlizində dünya ölkələrinin iqtisadi maraqları*

Asiya ilə Avropa arasındakı əlaqələndirici imkanların təşəkkülündə mühüm rol oynayacaq Zəngəzur dəhlizi bəşəri layihədir. Zəngəzurdan keçməklə Asiyanı Avropa ilə birləşdirəcək bu dəhliz kifayət qədər böyük iqtisadi əhəmiyyətə malik olmaqla region dövlətləri, eyni zamanda dünya ölkələri arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinin şaxələnməsinə təminat yaradacaqdır.

Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi əhəmiyyəti ilk növbədə regional inkişafı ilə bağlıdır. Zəngəzur dəhlizi, həmçinin xarici iqtisadi əlaqələr baxımından perspektivli layihədir. Belə ki, bu dəhlizin açılması ilə Azərbaycan beynəlxalq yükdaşıma üçün öz ərazisindən bir deyil, iki marşrut təklif edə biləcəkdir. Qeyd edək ki, xarici tərəfdaşlar, beynəlxalq güclər bölgənin tam iqtisadi integrasiyasına imkan verəcək layihələri dəstəkləyirlər. Bu baxımdan, Azərbaycanın regional iqtisadi layihənin təşəbbüskarı kimi çıxış etməsi uğurlu bir siyasətdir. Fikrimizcə, dünyada və regionda formalaşan yeni iqtisadi reallıqlar çərçivəsində

regional integrasiya olduqca böyük önəm daşdığından bu dəhliz tədricən xarici iqtisadi siyasət nöqteyi-nəzərindən bütövlükdə bölgə dövlətlərinin prioritetinə çevriləcəkdir.

Ümumiyyətlə, bu dəhlizdə iqtisadi maraqları təmin olunacaq güclər çoxdur. Belə ki, "Zəngəzur dəhlizi" təkcə Naxçıvanla Azərbaycanın qalan bölgələri arasında nəqliyyat imkanlarının açılmasına deyil, həm də bütövlükdə Xəzər və Aralıq dənizi hövzələrinin, daha geniş mənada isə Cənub-Şərqi və Mərkəzi Asiya ilə Avropanın əlaqələndirilməsinə imkan verəcəkdir.

Regionda geo-strateji və geo-iqtisadi əhəmiyyəti daha da artmaqda olan Azərbaycan Şərq-Qərb xəttinin üzərində Bakı-Tiflis-Qars və Zəngəzur nəqliyyat damarları ilə şaxələnməni həyata keçirməklə böyük Avrasiya coğrafiyasının "çeşidləmə mərkəzi"nə çevrilir. Məlumdur ki, hazırda Suveyş kanalında Çin və Avropa arasında quru nəqliyyatının əhəmiyyəti artmaqdadır. Çindən Avropaya gedən nəqliyyat vasitələrinin sayı artdıqca, əks istiqamətdə də nəqliyyat vasitələrinin işləməsinə ehtiyac yaranır ki, xərclər aşağı düşsün. Bununla yanaşı, "Zəngəzur dəhlizi"nə marağı artıran daha bir amil, Avrasiyada şimal quru yolu üzrə Polşa-Belarus sərhədində yaranan texniki və idarəetmə məhdudiyyətləri ilə bağlıdır. Azərbaycanın irəli sürdüyü "Zəngəzur dəhlizi" bu baxımdan Şərq-Qərb üzrə gündəlik milyardlarla dollar daşıma həyata keçirən kommersiya qurumlarına və onların maraqlarını müdafiə edən başda Çin və Avropa olmaqla dövlətlərə sərfəlidir.

Eyni zamanda illik ticarət dövriyyəsi 560 milyard avroya çatan Avropa İttifaqı və Çin "Zəngəzur dəhlizi" kimi alternativ marşrutlarda maraqlıdır, həmçinin ticarət dövriyyəsi 6 milyard dollara çatan Türkiyə və Mərkəzi Asiya, o cümlədən 21 milyard dollarlıq ticarət dövriyyəsinə malik olan Çin və Türkiyənin perspektiv iqtisadi əlaqələri üçün bu dəhliz çox əhəmiyyətlidir [4]. Hətta "Zəngəzur dəhlizi" Türkiyə-Rusiya iqtisadi əlaqələrinin də güclənməsinə imkanlar açə bilər. Okeanlarda Kamçatkadan Malay yarımadasına qədər "birinci ada zənciri" ilə üzləşən, eyni zamanda coğrafiyasının qərb dərinliklərində daxili regionlarını inkişaf etdirmək istəyən Çin Orta dəhlizin üzərində yerləşən və diversifikasiya imkanı yaradan Zəngəzur marşrutunu dəstəkləyir.

Bakı dəniz limanını "yaşıl liman" olaraq qəbul edən Avropanın da "Zəngəzur dəhlizi"ndə iqtisadi maraqları vardır. 2022-ci il ərzində Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının yük dövriyyəsi 13,6% artaraq 6 milyon 314 min ton təşkil etmişdir. 2021-ci ildə isə Bakı Limanından aşırılmış yüklərin 53%-i Türkmənistan limanları hesabına olub və ümumi həcmi 3 milyon 359 min ton təşkil etmişdir, Qazaxıstan limanları ilə dövriyyəmiz isə 2 milyon 382 min 956 ton olmuşdur ki, bu da ümumi dövriyyənin 38%-ni təşkil etmişdir. Digər limanlarla yük dövriyyəsi 571 min ton təşkil etmişdir. Bakı Limanının aşırdığı yüklərin 90%-i tranzit yüklərdir. Bütün bu təchizat zəncirinin halqaları və potensiallar bir birinə uyğunlaşdırılmalıdır. Belə ki, təkcə Azərbaycanda deyil, qonşu ölkələrdə də bu potensialların bir-birinə uyğunlaşdırılması Orta Dəhlizin imkanlarının genişlənməsinə imkan verər [13].

Ölkəmizin möhtəşəm qələbəsinin Avrasiyanın geoiqtisadi xəritəsində yaratdığı yeni imkanlar beynəlxalq nəqliyyat sisteminin bütövlükdə yenidən formalaşdırılması reallığını ortaya qoymuşdur. Artıq bir çox Asiya ölkəsi, xüsusilə Mərkəzi Asiya ölkələri bu yeni imkanlardan istifadə etməklə yeni bazarlara çıxmaq üçün Zəngəzur dəhlizinin böyük iqtisadi səmərəsinin olacağını etitaf edirlər. Dünya iqtisadiyyatının əsas lokomotivlərindən

sayılan Çindən gələn yüklərin Mərkəzi Asiya marşrutu ilə daşınması potensialı, eləcə də Süveyş kanalından keçən dəniz yoluna alternativ nəqliyyat dəhlizinin formalaşdırılması Azərbaycanın, həmçinin Zəngəzur dəhlizinin vacib nəqliyyat arteriyasına çevrilməsinə şərait yaradır.

Süveyş kanalında Evergreen gəmisinin qəzaya uğramasına gün ərzində qərbə daşınan yüklər üzrə 5,1 milyard və şərqə daşınan yüklər üzrə 4,5 milyard olmaqla ümumilikdə 9,6 milyard dollar zərərə səbəb olduğunu və ümumilikdə dünya ticarətinin təqribən 12 faizinin bu kanal vasitəsilə həyata keçirildiyini nəzərə alsaq, alternativ nəqliyyat arteriyalarının, o cümlədən Zəngəzur dəhlizinin Avrasiya nəqliyyat infrastrukturunda necə böyün iqtisadi əhəmiyyətə malik olduğunu görə bilərik [1].

Məlumdur ki, Avrasiya regionunda nəqliyyat əlaqələrinin inkişafı və digər nəqliyyat dəhlizləri ilə birgə fəaliyyətin təmin edilməsi məqsədilə Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, İran, Oman, Hindistan və Pakistan arasında imzalanmış "Aşqabad müqaviləsi" tərəfdaş ölkələrin Avropaya reinteqrasiyası üçün yeni perspektivlər yaratmışdır. Fikrimizcə, bu ölkələr vasitəsilə həyata keçirilən beynəlxalq yükdaşımalarda Zəngəzur dəhlizindən Avrasiya bazarlarına çatdırılması regionun iqtisadi potensialının artmasında xüsusi rol oynaya bilər [1].

Onu da qeyd edək ki, Zəngəzur dəhlizinin tərkib hissəsi kimi həm dəmir, həm də avtomobil yollarının inşası regionun, o cümlədən Azərbaycanın nəqliyyat dəhlizlərinə çıxışını çoxşaxəli etməklə buradan keçəcək xətlərin əhəmiyyətini daha da artırır, Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Türkiyə, Rusiya və İranın "3+3" formatında geosiyasi əməkdaşlığı nəticəsində kommunikasiya xətlərinin yenidən bərpa edilməsi beynəlxalq tranzit daşımalarda yeni iqtisadi ağırlıq mərkəzi yarada bilər. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində Zəngəzur dəhlizi siyasi və iqtisadi əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, region ölkələrinə daha ucuz alternativ çıxış imkanları yaradacaq, bu dəhlizin yaradılması ilə formalaşan yeni iqtisadi konyuktura Asiya və Avropanın nəqliyyat infrastrukturunda xüsusi önəmə malik olacaqdır.

Zəngəzur dəhlizinin böyük regional və beynəlxalq əhəmiyyəti vardır, çünki bu layihə Şimal ilə Cənub, Qərb ilə Şərq nəqliyyat dəhlizlərini birləşdirən önəmli arteriyadır. "Zəngəzur dəhlizi" yeni nəqliyyat imkanları açdığına görə Ermənistandan İrana 3,5 milyard ABŞ dollarına başa gələcək bahalı dəmiryol xəttinin çəkilməsində marağı olmayan rəsmi Tehran üçün də iqtisadi baxımdan faydalıdır.

Zəngəzur dəhlizinin açılması Cənubi Qafqazdan keçən marşrutlar sisteminin fəaliyyətini daha da canlandıracaq və ölkəmizin təqdim etdiyi digər tranzit nəqliyyat dəhlizləri dünyanın nəqliyyat xəritəsini yenidən formalaşdıracaqdır. Bu nəqliyyat infrastrukturunu beynəlxalq status qazanmaqla Asiya və Sakit okean hövzəsi ölkələrinin də istifadə edə biləcəyi marşruta çevriləcəkdir. Zəngəzur dəhlizi region ölkələri arasında iqtisadi və ticari münasibətlərə müsbət təsir göstərməklə yanaşı, yaxın gələcəkdə Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinə inteqrasiya edilməsi fonunda Avropa və Asiya qitələri arasında önəmli ticarət marşrutu kimi diqqət mərkəzində olacaqdır.

Çinin son illərdə artan iqtisadi nəqliyyat şəbəkəsinə yeni bir alternativlik baxımından Zəngəzur dəhlizinin əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, bu alternativlik Çindən gələn malların Türkiyənin şərq vilayətlərinə, oradan da Aralıq dənizi və ya İstanbul boğazları vasitəsilə Avropaya daşınmasını təklif edir. Bu həm də Türkiyənin, Çinin nəqliyyat yollarının

diversifikasiya edilməsi strategiyasına uyğundur. Zəngəzur dəhlizinin region ölkələrinə təqdim etdiyi bütün imkanlar dayanıqlı iqtisadi inkişafa, nəqliyyat şəbəkələrinin genişlənməsinə şərait yaradacaq, region ölkələri arasında qarşılıqlı iqtisadi münasibətləri stimullaşdıracaqdır.

Zəngəzur dəhlizi gündən-günə güclənən, daha da bütünləşən türk dünyasına böyük töhfədir. Zəngəzur dəhlizinin yaradılması ilə Avrasiyanın nəqliyyat şəbəkəsinin yeni bir "damarı" açılacaq və bu, ölkələr arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinə müsbət təsir göstərəcək, digər tərəfdən isə, Zəngəzur dəhlizi həm Türkiyə, həm də türk dünyası üçün bir ticarət qapısı rolunu oynayacaq ki, bu da ölkələrin Avropa və digər qitələr ilə iqtisadi əlaqələrinin gücləndirilməsinə imkan verəcəkdir.

Zəngəzur dəhlizinin hüquqi müstəvidə də region üçün bir çox üstünlükləri vardır. Bu, həm Qafqaz, həm də Asiya bölgəsində olan ölkələr üçün böyük bir imkan olmaqla hüquqi və iqtisadi məsələlərin həllində mühüm rol oynaya bilər. Zəngəzur dəhlizinin aşağıda regional perspektivlərini qeyd etmək olar:

- beynəlxalq nəqliyyat əlaqələrinin genişlənməsini aktuallaşdırar;
- regional integrasiya əlaqələrinə zəmin yaradar;
- regiona yeni dividendlər və investisiyalar axını stimullaşdırar;
- yeni geostrateji mövqelər yaradar;
- bölgədə çoxşaxəli əməkdaşlıqlara imkan yaradar;
- regionda suveren əməkdaşlıq yeni bir aspektdə daha da genişlənər [2].

Zəngəzur dəhlizinin region ölkələrinə təqdim etdiyi bütün imkanlar dayanıqlı iqtisadi inkişafa, nəqliyyat şəbəkələrinin genişlənməsinə şərait yaradacaq, region ölkələri arasında qarşılıqlı iqtisadi münasibətləri stimullaşdıracaqdır. Belə ki, bu yol açıldıqdan sonra Cənubi Qafqazın iqtisadi mənzərəsinin və geosiyasi konfigurasiyanın dəyişməsi nəticəsində istər Avrasiyanın, istərsə də regionda marağı olan Qərb və ərəb ölkələrinin, həmçinin Çinin bu yol ilə əldə edəcəyi dividendlər Azərbaycan iqtisadiyyatına da müsbət təsir göstərəcəkdir. 1,1 trilyon dollardan çox ümumi daxili məhsulu olan Mərkəzi Asiya ölkələrini strateji və iqtisadi baxımdan birləşdirəcək Zəngəzur dəhlizi coğrafi mövqe etibarilə əvəzsiz ticarət yolu hesab olunur. Bu isə o deməkdir ki, Zəngəzur dəhlizi kifayət qədər böyük iqtisadi potensiala və təbii resurslara malik olan regionu birləşdirəcəkdir.

Sonda qeyd edək ki, Zəngəzur dəhlizinin Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün ən mühüm əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, muxtar respublika ilə ölkəmizin digər iqtisadi rayonları arasında birbaşa əlaqəni təmin edəcək və bununla da Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi-tranzit əhəmiyyəti daha da artacaq, yeni inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdiriləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İmanquliyev, B. Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi əhəmiyyəti Avropa və Asiya ölkələri üçün də böyükdür. <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/zengezur-dehlizinin-iqtisadi-ehemiyyeti-avropa-ve-asiya-olkeleri-ucun-de-boyukdur-1630444295>
2. Həsənlı, G., Həsənova, N., Yusubov, T. Zəngəzur dəhlizinin perspektivləri. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası İctimai siyasət is 221. <https://www.injuria.az/news/zengezur-dehlizinin-perspektivleri>

3. Abdalov, N. "Respublika" qəzeti. Zəngəzur dəhlizi dünya iqtisadiyyatının inkişafında əsas rol oynayacaq. <https://respublika-news.az/news/zengezur-dehlizi-dunya-iqtisadiyyatinin-inkisafinda-esas-rol-oynayacaq>
4. Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi faydaları - ekspertlərdən maraqlı açıqlamalar. https://musavat.com/news/zengezur-dehlizinin-iqtisadi-faydalari-ekspertlerden-maraqli-aciqlamalar_813351.html?d=1
5. Bayramov, V. Zəngəzur dəhlizi bəşəri layihədir. "Xalq qəzeti". <https://xalqqazeti.az/az/iqtisadiyyat/125532-zengezur-dehlizi-beseri-layihedir>
6. Satıcı, A. Zəngəzur dəhlizinin böyük regional və beynəlxalq əhəmiyyəti var. Bakı: 27 sentyabr AZƏRTAC. https://azertag.az/xeber/ayhan_satici_zengezur_dehlizinin_boyuk_regional_ve_beynel_xalq_ehemiyeti_var-2764471
7. Şərqi Zəngəzur-Naxçıvan dəhlizi: Azərbaycan və İran nə qazanır, Ermənistan və Rusiya nə itirir? <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-60770645>
8. Həmzəyev, N. Zəngəzur dəhlizi region ölkələri arasında qarşılıqlı iqtisadi münasibətləri stimullaşdıracaq. https://www.yeniazərbaycan.com/xeberlenti_e63327_az.html
9. Quliyev, M. Zəngəzur dəhlizinin açılması bölgədə sülhün iqtisadi zəmanəti olacaq. <https://turkic.world/az/articles/other/111732>
10. Cəfərov, M. Zəngəzur dəhlizinin çox böyük regional və beynəlxalq əhəmiyyəti var <https://editor.az/zengezur-dehlizinin-cox-boyuk-regional-ve-beynelxalq-ehemiyeti-var-millet-vekilinden-serh>
11. Quliyev, R. Zəngəzur dəhlizinin dünya üçün mühüm əhəmiyyəti üzə çıxdı. <https://www.baki-xeber.com/iqtisadiyyat/123453.html>
12. Yadigarov, T. Zəngəzur dəhlizi: regional blokadaya açılan qapı. "Xalq qəzeti". <http://economics.com.az/index.php/kitabxana/bizim-s-rl-r/meqaleler/item/2797-zaenzhaezur-daehlizi-rezhional-blokadaya-adzh-lan-zhap.html>
13. <https://report.az/infrastruktur/baki-limaninin-yuk-dovriyyesinin-hec-mi-aciqlanib/>

SUMMARY

Bulgeyis Novruzova

THE SIGNIFICANCE OF THE ZANGEZUR CORRIDOR FOR THE WORLD ECONOMY

It cannot be denied that the Zangezur corridor has political and economic significance for the world economy as a whole. This corridor is especially important for the South Caucasus region considering that it creates cheaper alternative access to countries in the region, the "Zangezur Corridor" will not only open up transport opportunities between Nakhchivan and the rest of Azerbaijan, but also connect the Caspian and Mediterranean basins as a whole, and in a broader sense, Southeast and Central Asia and Europe. The opening of the Zangezur corridor will further revive the activity of the system of routes passing through the South Caucasus, and other transit transport corridors proposed by our country will change the transport map of the world. By gaining international status, this transport infrastructure will become a route that can be used by countries in the Asia-Pacific region. Besides positive impact on economic and trade relations between the countries of the region, soon the

Zangezur corridor will come into the spotlight as an important trade route between the continents of Europe and Asia within integration into the East-West transport corridor. The article substantiates that the new economic environment formed by the creation of the Zangezur corridor will occupy a special place in the transport infrastructure of Asia and Europe; it is shown that the opportunities created by the opening of this transport corridor will create conditions for sustainable economic development of the countries of the region, expansion of transport networks and stimulation mutual economic relations between the countries of the region.

Keywords: *Zangezur Corridor, the economic importance of the Zangezur Corridor, the diversification of economic and trade relations between the region and the countries of the world, the economic interests of the countries of the world in the Zangezur Corridor*

РЕЗЮМЕ

Булгейис Новрузова

ЗНАЧЕНИЕ ЗАНГЕЗУРСКОГО КОРИДОРА ДЛЯ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Нельзя отрицать, что Зангезурский коридор имеет политическое и экономическое значение для мировой экономики в целом. Учитывая, что он создает более дешевый альтернативный доступ к странам региона, можно сказать, что этот коридор особенно важен для региона Южного Кавказа. «Зангезурский коридор» позволит не только открыть транспортные возможности между Нахичеваном и остальной частью Азербайджана, но и соединить Каспийский и Средиземноморский бассейны в целом, а в более широком смысле - Юго-Восточную и Центральную Азию и Европу. Открытие Зангезурского коридора еще больше оживит деятельность системы маршрутов, проходящих через Южный Кавказ, а другие транзитные транспортные коридоры, предлагаемые нашей страной, изменят транспортную карту мира. Получив международный статус, эта транспортная инфраструктура станет маршрутом, которым смогут пользоваться страны Азиатско-Тихоокеанского региона. Помимо положительного влияния на экономические и торговые отношения между странами региона, на фоне интеграции в транспортный коридор Восток-Запад в ближайшем будущем Зангезурский коридор окажется в центре внимания как важный торговый маршрут между континентами Европы и Азии. В статье обосновано, что новая экономическая конъюнктура, сформированная созданием Зангезурского коридора, будет занимать особое место в транспортной инфраструктуре Азии и Европы, показано, что возможности, создаваемые открытием этого транспортного коридора, создадут условия для устойчивого экономического развития стран региона, расширения транспортных сетей и стимулирования взаимных экономических отношений между странами региона.

Ключевые слова: *Зангезурский коридор, экономическое значение Зангезурского коридора, диверсификация экономических и торговых отношений между странами региона и мира, экономические интересы стран мира в Зангезурском коридоре*

**XX YÜZİLLİKDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCANDA, NAXÇIVAN
BÖLGƏLƏRİNDƏ VƏ ZƏNGƏZUR QƏZASINDA
ERMƏNİ VƏHŞİLİKLƏRİ: SƏNƏDLƏRİN DİLİ İLƏ**

Fəxrəddin CƏFƏROV

Nadir HÜSEYNBƏYLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı deportasiya və soyqırımından bəhs olunur. Bu məsələlər hələ də Azərbaycan tarixinin öyrənilməmiş səhifələrindən biri kimi hal-hazırda ciddi maraq doğurur və geniş tədqiq olunmağa möhtacdır. Araşdırılan sənədlərdən məlum olur ki, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq 90-cı ilin əvvəllərinə kimi ermənilərin Azərbaycanın bir çox bölgələri ilə yanaşı, İrəvan quberniyasında, Zəngəzur, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzalarında törətdikləri etnik təmizləmə, soyqırımın və təcavüzlərin şahidi oluruq. Xüsusilə 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Qərbi Azərbaycanda, Zəngəzur, Şərur-Dərələyəz və Ordubad bölgələrində törətdikləri ağır cinayətləri daha dəhşətli olmuşdur.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Heydər Əliyev, xalq, müsəlman, soyqırım, təcavüz*

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlardan kütləvi deportasiya haqqında” 18 dekabr 1997-ci il tarixli və “XX əsrdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım haqqında” 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanlarından sonra Azərbaycan Respublikasının, eləcə də Naxçıvan MR Dövlət Arxivlərində ermənilərin XX yüzillikdə soyqırım və deportasiya siyasəti ilə bağlı sənədlər artıq geniş araşdırılır.

Araşdırılan sənədlərdən məlum olur ki, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq 90-cı ilin əvvəllərinə kimi ermənilərin Azərbaycanın bir çox bölgələri ilə yanaşı, İrəvan quberniyasında, Zəngəzur, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzalarında törətdikləri etnik təmizləmə, soyqırımın və təcavüzlərin şahidi oluruq.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı deportasiya və soyqırımı Azərbaycan tarixinin öyrənilməmiş səhifələrindən biri kimi hazırda ciddi maraq doğurur və geniş tədqiq olunmağa möhtacdır.

Məhz bu baxımdan xalqımızın bütün təbəqələri Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin imzaladığı fərmanların çox böyük tarixi-siyasi əhəmiyyəti olan sənəd kimi qiymətləndirilir. Bu sənəd yurdumuzun tarixinə, xalqımızın tarixinə sonsuz dərəcədə bağlılığına bir daha sübutdur.

XX yüzillikdə baş vermiş 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953 və nəhayət, 1988-1993-cü illərdə ermənilər tərəfindən nəinki Naxçıvan bölgəsində, həmçinin Qərbi Azərbaycanda, Zəngəzur qəzasında, Qarabağda törətdikləri soyqırım daha dəhşətli olmuşdur.

Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, XX əsrin əvvəllərində 1905-1907-ci illərdə Naxçıvan, Şərur və Ordubad bölgələrində rus imperiyası və Tiflis daşnak şurasının rəhbərləri başda olmaqla yerli erməni daşnakları tərəfindən erməni və müsəlman arasında dəfələrlə nifaq salaraq böyük qırğınlar törətmişlər.

Həmin dövrün arxiv sənədlərindən biri 18 iyul 1905-ci il tarixdə Naxçıvanda yerləşən Qafqaz atıcı batalyonunun Komandirinin baş ştaba göndərdiyi rapordur. Raportda komandir yazır: "17 iyun 1905-ci il tarixdə Naxçıvan qəzasının Zeynəddin kəndində ermənilərlə müsəlmanlar arasında baş vermiş münaqişənin aradan qaldırılmasında vətəndaş hakimiyyətinə kömək etmək məqsədi ilə, mənə həvalə edilmiş Naxçıvan şəhərində yerləşən batalyon 17 iyun tarixdə axşam 8-də silah işlətməyə məcbur olub, nəticədə Zeynəddin kəndinin 20-dən çox müsəlman sakini öldürülmüşdür [1, s. 10].

Həmçinin başqa bir sənəd olan 5 iyul 1905-ci il tarixdə Nors kəndində ermənilər tərəfindən 4 nəfər azərbaycanlının öldürülməsi, bundan başqa, Ordubadda, Cəhridə, Şıxmahmudda, Çeşməbasarda, Tividə və s. kəndlərdə ermənilər azərbaycanlılara qarşı böyük qırğınlar törətmişlər.

Ermənilərin Naxçıvanda törətdikləri qırğınlar Ordubad, Cəhri, Şıxmahmud, Kültəpə, Əliabad, Çeşməbasar, Tivi, Tunbul və onlarla başqa yaşayış yerlərini də əhatə etdi. 1905-ci ilin noyabrın 26-da Naxçıvan şəhərindəki müsəlman binalarını tamamilə qarət etdikdən sonra od vurmuşlar. Yanğın nəticəsində bazarda 85 dükan, 75 anbar və başqa tikililər yanıb məhv olmuşdur [2.v.78-84].

Sənədlərdən məlum olur ki, 1905-1907-ci illərdə Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad bölgələri də rus imperiyası və Tiflis daşnak şurası rəhbərlərinin himayəsi ilə yerli erməni daşnakları tərəfindən böyük qırğınlar törədilmişdir.

Xüsusilə 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Qərbi Azərbaycanda, Zəngəzur, Şərur-Dərələyəz və Ordubad bölgələrində törətdikləri ağır cinayətləri daha dəhşətli olmuşdur.

Sənədlərdən aydın olur ki, 1918-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq 1920-ci ilin iyul ayına kimi başda erməni daşnakları olan Andranik Ozanyanın, Nijdenin, Dronun, Gibbonun, Doluxanovun və başqalarının başçılıq etdiyi erməni daşnaklarının quldur dəstələri tərəfindən qeyd olunan bu bölgələrdə 300-dən çox müsəlman kəndlərinə basqınlar edilmiş, yandırılmış, kənd əhalisinin çoxu öldürülmüş, canlarını qurtaranlar isə öz yurdlarından didərgin düşmüşdür [3.v.103-105].

1918-ci ilin yanvar ayının 17-də Naxçıvan qəzasının Əznəbürd kənd erməniləri tərəfindən həmin kənddə yaşayan 22 nəfər müsəlman qadın və kişi qətlə yetirmişlər (3.v.753). Ümumiyyətlə, 1918-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Tiflis daşnak şurasından Naxçıvana göndərilmiş Y.Xarazyan başda olmaqla yerli daşnak erməniləri həm şəhərdə, həm də Naxçıvan qəzasının bir çox kəndlərində müsəlman əhalisinə basqınlar etmiş, neçə-neçə günahsız insanları qətlə yetirmişlər.

1918-ci ilin mart ayının 18-dən 21-ə kimi ermənilər Əlincəçay boyunca müsəlman kəndləri olan: Bənəniyar, Qızılca, Saltax, Noraşen, Xoşkeşin, Qazança və s. kəndlərə hücum edərək, kəndləri yandırmış, qarət etmiş, əhalisini vəhşiliklə qətlə yetirmişdir.

Naxçıvan qəzasının Qaraxanbəyli kənd erməniləri 31 mart 1918-ci ildə azərbaycanlılara atəş açmağa başlayırlar. Bu vuruşmada müsəlmanlar 25 nəfər tələfat verir və döyüş meydanından meyidləri çıxara bilmirlər.

Aprelin 3-də (1918) müsəlman Milli Komitəsinin sədri Mirzə Nəsrulla Əmirovu erməni Milli Komitəsinə müraciət edərək meyidlərin verilməsini tələb edir və 6 meyid ermənilərdən alınır. Gətirilən meyidlər ermənilər tərəfindən tanınmaz hala salınmış, yandırılmış, hətta Məşədi Rəhim Babayevin başını kəsmişlər. Şəhid olanlar Hacı Məhəmməd Quluzadə, İbrahim Xəlil Hacızadə, Kərbalai Əli Sənəm oğlu, Muxtar Hacı Bəyzadə və başqaları idi [4, s.33, 1, s.12].

Xüsusilə 1918-ci ilin iyun ayında Naxçıvan qəzasına soxulan erməni daşnakı Andranik Ozanyanın başçılıq etdiyi erməni qoşunları Naxçıvan qəzasının Yaycı kəndini və Aşağı Aza kəndinin əhalisini qırdıqdan sonra Naxçıvan şəhərinə hərəkət edərək qoşunlarını Camaldın kəndinin ərazisində yerləşdirərək Nehrəm kəndini mühasirəyə almışdır. Andranik Naxçıvanda XIX əsrdə köçürmə ilə məskunlaşan erməni və müsəlman Təzəkənd adlanan kəndin erməniləri ilə birləşmək ümidində olduğu üçün Nehrəm kəndinə hücum edir. Lakin bir neçə gün vuruşmadan sonra böyük tələfatla geri çəkilərək Naxçıvan şəhərinin şimalında hərbi düşərgə qurur.

Andranikin Yaycı təcavüzü haqqında 17 avqust 1918-ci il tarixdə “Borba” qəzeti yazırdı: “...Yaycı kəndi darmadağın edilib, əhalisi qılıncdan keçirilmişdir” [4. 17 avqust 1918].

Naxçıvan şəhərini mühasirədə saxlayan Andranik şəhər əhalisinin təslim olması barədə ultimatum verir. Lakin şəhər əhalisi bu ultimatumunu qəbul etmir və son nəfərə qədər ölənədək vuruşacaqlarını bildirirlər.

Bu cavaba görə Andranik qoşunlarına 7 iyul 1918-ci il tarixdə əmr verir ki, Naxçıvan şəhəri alınsın. Lakin Naxçıvan şəhərini müdafiə edən hərbi komandan Kəlbəli xan Cəfərqulu xan oğlu Naxçıvanskinin rəhbərlik etdiyi könüllü müsəlman hərbi döyüşçüləri bir gün müddətində erməniləri şəhərə buraxmamış və onlara qarşı mərdliklə vuruşmuşdular.

5 iyul 1918-ci il tarixdə Andranik qoşunlarını izləyən Türk hərbi ekspedisiyasının IX-XI alayı Naxçıvanın Şahtaxtı körpüsündən keçərək duzdağ təpələrindən Andranikin düşərgə saldığı əraziyə top atəşi ilə hücum etmiş, Andranik türklərin Naxçıvana gəldiyini bu top atəşi ilə bildiyindən, əmr verir ki, bütün kazarmalar yandırılaraq Naxçıvanı tərk etsinlər.

Andranik qoşunları Naxçıvandan qaçarkən Sirab, Qahab və Kərimquludizə əhalisini qırmış və həmin kəndləri dağıdaraq yandırmışdır.

Naxçıvan bölgəsindən qaçan Andranik qoşunlarının Zəngəzurda azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı daha dəhşətli olmuşdur.

Arxiv sənədlərinə əsasən Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndi dağıdılmış, 115 kəndi üzrə 3257 kişi, 9276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüşdür.

Bütün qəza üzrə 10068 nəfər azərbaycanlı öldürülmüş və şikəst edilmişdir. 1918-ci illərdə Zəngəzurda, Naxçıvanda, Ordubadda və İrəvan quberniyasının azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində etdikləri vəhşilikdən usanmayan Andranik öz quldur dəstələri ilə Qarabağda: Cavanşir, Cəbrayıl, Şuşa qəzalarında da azərbaycanlılara qarşı qırğınlarını davam etmişlər. Ermənilərin Naxçıvanda, Qərbi Azərbaycanda törətdikləri vəhşiliklər haqqında qəzalardan, bölgələrdən, kəndlərdən, ayrı-ayrı adamlardan, dərdlə, məşəqqətlə, dolu göz yaşları ilə yazılmış məktublar, ərizələr, vurulmuş teleqramlar Azərbaycan Parlamentinə, Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə gəlməkdə davam edirdi.

Gəlin həmin ürək ağrıdıcı sənədlərdən bir neçəsi ilə tanış olaq. Həmin sənədlərdən biri 29 yanvar 1919-cu il tarixdə İrəvan quberniyasının Vedibasar və Məlistan müsəlmanlarının müvəkkili Məhərrəm Əliyevin Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyskiyə göndərdiyi məktubdur. M.Əliyev məktubda yazırdı: "...yanvar ayının 26-27-də (1919-cu il F. C.) polkovnik Doluxanovun başçılığı ilə ermənilərin "Vanslar" və "Sosunlar" adlandırdıqları silahlı dəstələri Vendibasar rayonunun Qaraxaç, Qadılı, Seyid Kətanlu, Yuxarı Qarabağ, Ağasibəyli, Dəhnəz və Şahablı kəndlərinə hücum edərək zəbt etdilər. Ermənilər bu kəndlərdə müsəlmanları qırmamışdan qabaq bir neçə yüz ərli qadınları və qızları əsir alırlar.

Bu adamların azad olması üçün müsəlmanlar İrəvana nümayəndə göndərirlər ki, qadınları azad etsinlər. Ermənistan hökuməti bu qadınları azad edib öz yerlərinə qaytarmağı söz versələr də, sözlərinə əməl etmirlər.

Məhərrəm Əliyev məktubunun axırında Azərbaycan hökumətindən qadınların azad olunması və müsəlman kəndlərinə dəyən ziyanın ödənilməsi üçün Ermənistan hökuməti qarşısında məsələ qaldırılmasını xahiş etmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Naxçıvan bölgəsində Zəngəzur qəzasına qaçan Andranik öz quldur dəstəsi ilə Ordubad qəzasının bir çox bölgələrin: Tivi, Bist, Mürgüd, Nəsirvaz, Düylün, Əylis, Gənzə və s. kəndlərinə hücum edərək yandırmış, qarət edib, əhalinin çox hissəsini qırmışdır.

Ermənilərin bu təcavüzü ilə bağlı Azərbaycanın DP-nın Naxçıvandakı müvəkkili Səməd bəy Cəmilinski 20 mart 1919-cu il tarixdə Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi teleqramda yazırdı: "...Martın 19-da ermənilərin nizami qoşunları bizim üzərimizə üç tərəfdən çox güclü hücumə başlamışlar. Birincisi böyük Vedi, ikincisi Tivi kəndinə, üçüncüsü Ordubad tərəfdən. Xahiş edirəm bu barədə vəziyyəti bizim hökumətimizə çatdırasınız".

1919-cu ilin axırlarından başlayaraq 1920-ci ilin iyul ayına kimi ermənilər Qərbi Azərbaycanın, Zəngəzur qəzasının, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan və Ordubad bölgələrinin demək olar ki, əksər kəndlərinə təcavüz kimi hücum etmiş, yandırmış, Azərbaycan əhalisinin xeyli hissəsini qıraraq məhv etmiş, əhalinin bir qismi isə öz yurdlarını, ocaqlarını tərk etməli olmuşdur.

1918-1920-ci illərdə erməni vəhşiliklərindən ən çox ziyan görmüş Azərbaycan bölgələrindən biri də Zəngəzur qəzası olmuşdur. Bu müddət ərzində erməni quldur dəstələrinin həmin qəzanın müsəlman əhalisinə qarşı güc işlətmək siyasəti hər an da olsun belə kəsilmir, hərdən səngisə də sonra daha yeni qəddarlıqla təkrar olunurdu.

Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivində və Naxçıvan MR Dövlət Arxivində mühafizə olunan işlərdəki məktublar, teleqramlar, məlumatlar və komissiyanın istintaq protokollarında bunlar öz əksini tapıb.

Həmin sənədlərdən biri 3 dekabr 1919-cu il tarixli teleqramda yazılır: "Bakı. Parlamentə. Axundzadə Mirzə Sadıxa. Zəngəzurdakı qanlı hadisələr təkrarən başladı. Ermənilər tərəfindən Çaylı və Oxçu kəndlərində 900 müsəlman qətlə yetirildi. İçində şagirdlərlə birlikdə məscid bombardman nəticəsində dağıdılmışdır. Ölənlərdən 400 qadın və uşaq tikə-tikə edilmişdir. Bu dəqiqə Zəngəzur qanlı hadisələr meydanıdır. Qazı Behcat".

1919-cu ilin iki ayı müddətində ermənilərin Qərbi Azərbaycanda dağıtdığı kəndlərin siyahısına da nəzər yetirək:

"Eçmiədzin qəzasında: Hacılar, Molla Dursun, Tors, Qurakomlu, Aca-Qala, Kirannı, Kərəmli, Yarli, Patrınca, Ucan, Kövş, Avan, Qaracalar, Maqda, Diyən, Talış Əkərək, Baxçacıq, Karvansara, Yaşıl, Yuxarı Ağcaqala, Aşağı Ağcaqala, Yuxarı Qaraqonmaz, Aşağı Qaraqonmaz, Eşnək, Mehriban, Çıxadçı, Ərind, Talın, Pir Maqək, Pir Tikan, Aralix, Aqançı, Quludərviş, Quytul, Yeqov, Qoşa Bulaq, Kotanlı, Persi, Ənirsək, Uşu, Kiçik kənd, Naçravan, Təkiyə, Parna, Zeynal bulağı, Zeyvə, Qulu bəy, Qulu bəy-2, Aca arx, Kərim arx, Canfidə, İqdəli, Urmudlu, Molla Bədəl, Quzuvənd, Türkmənli, Kolanlı, Səfiabad, Qəmərli, Qarğabazar, Yuxarı Qorxun, Aşağı Korxun. Sürməli qəzasında: Ədci, Oba, Küllük, Əhməmməd, Qasımca, Ərəpkirli, Quz ovudan, Sarı Çoban, Ağavər, Sürməli, Qaçanlı, Nəcəfli, Amarat, Mələkli, İğdır Mava, Sultanabad, Ər Hacı-1, Ər Hacı-2, Ər Hacı-3, Qaragünlü, Zülfiqar, Hüseyn kəndi, Səfər Qulu, Şirəçi, Qeycəli, Xaraba Əlican, Bayat, Hacılar, Cənnətabad, Aşağı Diçə, Yuxarı Diçə, Həsən xan, Qırış bağ, Öküzlü, Qızıl Zakir, Qurbaklı, Dara kəndi, Parpi, Təpə başı. İrəvan qəzasında: Zəngibasardan başqa hamısı məhv edilib" [3.v 42-46].

Bu sənəd Ordubad qəza rəisi Tahirovun Naxçıvan general qubernatoruna 6 yanvar 1920-ci il tarixli teleqramıdır. Tahirov göndərdiyi teleqramında yazırdı: "Üç gün bundan əvvəl Karçıvan kəndində ermənilər 100 nəfərdən çox müsəlmanı bir yerə yığıb, qadın və uşaqları vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər" [3.v.16].

Bu sənəd isə 7 yanvar 1920-ci il tarixdə Böyük Vedidən Naxçıvan hərbi müdafiə komandiri Kəlbəli xan Naxçıvanskiyə vurulan teleqramdır. Həmin teleqramda Vədi mahalının bəylərindən olan Vədi qırmızı taborunun komandiri olmuş Abasqulu Şadliniski yazırdı: "Toxmaqlı kənd sakinləri erməni müqaviləsinə inanaraq öz yurdlarına köçdülər. Ancaq ermənilərin orda yerləşən nizami qoşun hissələri tərəfindən onlar kəsilib doğrandılar. Məlumat üçün bu vəziyyəti sizə çatdırıram".

Bu teleqram isə 22 yanvar 1920-ci il tarixdə Cəbrayıldan Bakıya, Parlamentə vurulan teleqramdır. Həmin teleqramda yazılır: "19 yanvar, səhər Zəngəzur kəndinin erməni hissələri bütün cəbhə boyunca Mchaqandan Qaladərəsinə kimi top və pulemyotlarla müsəlmanlara atəş açıb 6 kənd məhv ediblər, 9-u yanır. Ermənilər qadın uşaq demədən müsəlmanları amansızcasına qətlə yetirir. Müsəlmanların onlara qarşı çıxmağa qüvvələri yoxdur və ancaq müllərini ermənilərə qoyub qaçmaqla canlarını qurtarırlar. Bu hadisə haqqında hökumət qəti tədbir görməlidir. Cəbrayıl kənd məktəbinin direktoru Axundov".

23 yanvar 1920-ci il tarixdə Azərbaycan Parlamentinin üzvü Cəlil Sultanovun ermənilərin Azərbaycanlılara qarşı soyqırımla əlaqədar vurduğu teleqramda isə yazırdı: "Bu gecə qəza rəisi ilə birlikdə Cəbrayıla gəlmişəm. Zəngəzurdan gəlmiş, açıq havada on minlərlə qadın və uşaq, qaçqın gördüm. Zəngəzur qəzası İrəvandan gəlmiş, özü ilə 10 top gətirmiş nizami qoşunlar tərəfindən məhv edilib. Vuruşan ermənilərin sayı 10 mindən artıqdır. Erməni meyidlərinin içərisində ingilis əsgərlərinin meyidləri tapılıb. Top və pulemyotlarını Xocaqan və Zabux arasındakı bütün təpələrdə yerləşdirib. Axara çayının sağ tərəfindəki bütün üçüncü sahəsinin məhv ediblər. Bu gün isə Zəngəzur rayonunun 4-cü sahəsinə mühasirəyə alaraq, onları məhv edirlər. Hökumət yoxdur, müqavimət göstərmək və döyüşmək üçün vəsait yoxdur. Əhali artıq hökumətdən ümidini kəsərək, kömək üçün bütün Azərbaycan xalqına müraciət edir. Aldığımız məlumatlara görə sabah Cəbrayıla Zəngəzur tərəfdən hücum başlayacaq. Məqsəd Qarabağ erməniləri ilə birləşib Naxçıvanı ayırmaq və Naxçıvanla Qarabağı məhv etməkdir. Qarabağın dağlıq bölgəsində üsyan

hazırlanır. Hakimiyyətin hərəkətsizliyi Qarabağın və Zəngəzurun məhv olmasına səbəb oldu. Kağız üzərindəki etirazlara, xain Xatisovun əməllərinə, Azərbaycan vətəndaşı olan 200 mindən artıq müsəlmanı qətlə yetirən ermənilərin əməllərinə son qoyulmalıdır.

Heç olmasa Şuşa, Qarabağ, Cəbrayıl qəzalarını qurtarmaq üçün qəti tədbirlər görməyinizi xahiş edirəm. Hər dəqiqə qiymətlidir. Yavaş hərəkət etmək cinayətdir və xalq qarşısında xəyanətdir. Hərbi nazirin olması vacibdir.

Parlamentin üzvü Cəlil Sultanov.

23 yanvar 1920-ci il tarixdə Cəbrayıl qəzasının əhalisi adından müəllim Axund Hüseynzadə Parlamentin ünvanına göndərdiyi teleqramda isə belə yazırdı: "Qətlə yetirilmiş Zəngəzur müsəlmanlarının ah-nalələri dağlar, dərələr, arasında qaldı, heç yerə çatmadı. Onların köməyinə heç kəs gəlmədi. Uşaqların başları kəsilmiş və qanlı bədənləri yerdə qalmışdır. Zəngəzur kəndində müqavimət göstərmək üçün çox az kişi var, kənardan da kömək gəlməsinə heç bir ümid yoxdur. Erməni qüvvələrinin sayı 10 mindən çoxdur və daim Ararat tərəfdən yeni qüvvələr gəlir. Onların ondan çoxu və 60-a yaxın pulemyotu var. Topların səsi Cəbrayıla kimi gəlib çatıb. On minlərlə qaçqın Cəbrayıl qəzasında məskunlaşıb. Dördüncü gündür ki, hökumətdən heç bir kömək gəlmir. Müsəlmançılıq bundadır: Azərbaycandakı bütün müsəlmanlara müraciət edirik və vəhşicəsinə öldürülmüş uşaqlara dərinədən kədərləndiyimizi bildiririk. Onların ruhları rahatlıq tapsa da sizə müraciət edərək: "Kömək edin, kömək edin" deyirlər. Ermənilər Zəngəzuru dağıtdıqdan sonra öz qüvvələrini Cəbrayıla, Şuşaya, Cavanşirə doğru yönəltməyi planlaşdırırlar. Beləliklə, onlar bu qəzaların erməniləri ilə birləşərək bizi Naxçıvandan ayıracaqlar. Əgər hökumət qəti tədbirlər görməsə müsəlmanların işi bitdi".

Ermənilərin Zəngəzur qəzasında törətdikləri vəhşilikləri haqda Azərbaycan Respublikası Xarici işlər Naziri F.X. Xoyski Ermənistanın Xarici İşlər Nazirinə 26 fevral 1920-ci il tarixdə göndərdiyi məktubda yazırdı: "Sizin 1029 sayılı məktubunuza cavab olaraq bildirirəm ki, hökumətimiz 23 noyabr razılaşmasına tamamilə riayət edir və heç bir hücum əməliyyatı həyata keçirmək fikrində deyil. Mən sizə bildirmişdim ki, 23 müqaviləsi imzalandıqdan sonra Ermənistan qoşunları tərəfindən Zəngəzur qəzasında 40-a yaxın müsəlman kəndi dağıdılmışdır. 19 yanvarda isə Ermənistan hökumətinin ordusu silahlı quldur dəstələri ilə birlikdə Şuşa qəzası istiqamətində hücumla keçərək qarşılarına çıxan bütün müsəlman kəndlərini dağıdıblar. Kəndlərin dağıdılmasının qarşısını almaq, on minlərlə insanın həyatını və əmlakını xilas etmək, 23 noyabr sazişinə riayət olunmasını təmin etmək məqsədi ilə hökumətimiz azsaylı dəstəni göndərmiş və erməni qoşunlarının planlarının həyata keçirilməsinin qarşısını alıb. No 1258.

Xarici İşlər Naziri (imza) Xoyski.

1920-ci ilin mart ayının 21-də 10 min nəfərdən ibarət olan erməni daşnakları Ordubad qəzasının Düyülün, Vənənd, Vələvər, Xanağa, Beksar, Ağrı, Dizə, Unus, Əylis, Kilit, Anabad, Gənzə və s. Kəndlərinə hücum edərək yandırmış, qarət edib əhalinin çox hissəsini qırmış və Ordubad şəhərini mühasirə etmişlər. Ordubad ətrafında gedən döyüşlərdə ermənilər tərəfindən çox itkilər olmuşdur, lakin ermənilər şəhərə giri bilməmişdir. Arxiv sənədlərdən məlum olur ki, ermənilərin XX yüzillikdə İrəvan quberniyasında yaşayan müsəlman kəndlərinə, Naxçıvan, Çərur-Dərələyəz, Ordubad, Zəngəzur qəzalarına təcavüzü müdafiəsiz dinc əhalini qırmaq məqsədi güdən fasiləsiz müharibə xarakteri almışdır.

1918-1920-ci illərdə erməni daşnakları Şərurda 76, Vendibasarda 118, Zəngəzurda 115, Dərələyəzdə 74, Əlincəçay və Simançay boyunca 50-dən artıq kəndi yerlə yeksan etmiş, yandırmış və əhalisinin çoxunu qırmışdır [10, s.41].

Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, əldə olan məlumata görə, 1918-1920-ci illərdə təkcə Naxçıvan bölgəsində 73727 nəfər azərbaycanlı erməni daşnakları tərəfindən ən vəhşi formada öldürülmüşdür [6, s.41].

XX yüzillikdə erməni daşnakları tərəfindən qanı axıdılan minlərlə dinc insanın, uşağın, qadının, qocaların ruhları intiqam gününü gözləyir. Sizləri əmin edirik ki, o gün hökmən gələcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov, F. Erməni vəhşiliyi. Bakı: Nurlan, 2009. 186 s.
2. Nax. MRDA. F.26 m.siy 1. iş, 24
3. Nax. MRDA. F.314 m.siy 5 a. iş, 73,74
4. "Borba" qəzeti 17 avqust 1918-ci il
5. Əliyev, M.B. Qanlı günlərimiz. Azərnəşr, 1993. 142 s.
6. Nax. MRDA. F.582. Siy 1, iş, 48
7. "Naxçıvan" jurnalı. №5, 2001

XX ƏSRİN BAŞLANGICINDA İRƏVAN BÖLGƏSİNDƏ MÖVCUD DURUM VƏ DƏYİŞİKLİKLƏR

Zamin ƏLİYEV

zaminalisoy@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

XIX əsrin I yarısından etibarən çar Rusiyasının ermənipərəst siyasət yürütməsinə baxmayaraq, quberniya mərkəzi olan İrəvan ermənipərəst şəhərinə azərbaycanlılar üstünlük təşkil edirdi. Bütün qeyri-azərbaycanlı (erməni və digər xristianlar nəzərdə tutulur) etnik qrupların ümumi sayı azərbaycanlıların sayından az idi. Lakin ermənilərin bu bölgəyə gətirilməsi hesabına bir neçə il sonra əhalinin sayındakı nisbət dəyişdi. Qeyri-azərbaycanlı əhalinin sayı az da olsa, artdı. Bununla belə, xristianlar yenə də azərbaycanlılarla müqayisədə sayca üstünlük təşkil edə bilmədilər.

Ermənilər bütün Qərbi Azərbaycan ərazilərində, xüsusən İrəvan quberniyasında yerli azərbaycanlıları genosidə, terrora, uğradaraq burada dövlət təsis etmək istəyirdilər. Məhz bu səbəbdən də XX yüzilliyin ilk on ilində baş vermiş soyqırımların əsas səbəbkarı (Bu soyqırımlarda rusların ermənilərə verdiyi dəstək gözərdi edilməməlidir) ermənilər olmuşdur.

M.S.Ordubadi bu vəhşiliklərin ən əsas səbəbi kimi ermənilərin Azərbaycan ərazilərini ələ keçirərək burada dövlət yaratmaq həvəsində olduqlarını göstərmişdi. Görkəmli yazıçı onların Osmanlı Türkiyəsində İngiltərə və Fransa'nın dəstəyi ilə dövlət quramağın qeyri mümkün olduğunu gördükdən sonra, Qərbi Azərbaycan ərazilərinə yönəldiklərini, "Ermənistanı diriltmək istədiklərini", buna nail olmaq üçün soy qırma və terrora əl atdıqlarını sübut edir. Mənfur ermənilər bölgənin yerli əhalisini minillərlə yaşadıkları torpaqlardan, vətənlərindən qovub yerlərində səltənət qurmaq, öz istəklərinə çatmaq, terror törədərək muxtariyyət əldə etmək xeyalları'nı reallaşdırmaq istəyirdilər.

M.S.Ordubadi Qanlı İllər kitabında 1905-1906-cı illərdə "İrəvan hadisələri" başlıqlı yazıda mənfur düşmənlərimizin torpaq iddialarını gerçəkləşdirmək üçün bölgədə yaşayan avtoxton azərbaycanlılara qarşı terrora, qətlilərlə əl atdıqlarını faktlarla ortaya qoymuşdur. Ordubadi bölgədə ermənilərin toqquşma üçün söylə hazırladıqlarını, bütün bunlara baxmayaraq, azərbaycanlıların milli hisslərinin oyanmadığını, ermənilərin böyükdən kiçiyə hər kəsi qətlə yetirdikləri halda azərbaycanlıların erməniləri öz dükanlarında sadələvhəsinə qoruduqlarını, nüfuzlu şəxslərin könüllü hərbi dəstənin düşməne qarşı hücumların önü kəsildiyini göstərirdi.

Buradan məlum olur ki, sivil camaatı qıran xüsusi mərkəzlərdən idarə olunan erməni terror dəstələri İrəvan bölgəsinin yerli əhalisini etnik təmizləmə vasitəsilə məhv edərək buranı ələ keçirib dövlət yaratmaq istəyirdilər.

Bununla da Qərbi Azərbaycan ərazilərində siyasi təsisat əldə etmək üçün başlanan qırğınlar erməniləri məqsədlərinə bir addım da yaxınlaşdırdı. Ermənilərin əsas hədəfi ilk mərhələdə İrəvan şəhərini və onun ətraf bölgələrini azərbaycanlılardan qoparmaq,sonraki mərhələdə isə Naxçıvana istiqamətinə gedən yolda müsəlmanların yaşadıkları kəndləri viran etmək, sonra isə Zəngəzur bölgəsində yerli əhalini qıraraq buranı ələ keçirmək idi [1, s.96].

İrəvanda etnik təmizləmə mayın 23-də başlanmışdı. Bu qırğınlar bir neçə gün sonra dayandırılsa da, onlar ətraf Azərbaycan yaşayış yerlərinə yeni hücumlar üçün hazırlaşdılar.

Alqimantas Lekis əsaslı olaraq erməni dövlətinin varlığının şübhə doğurduğunu bildirmiş və vurğulayır ki, bu dövlət haqqında mənbələrdə yalnız, miflər mövcuddur. Ermənilər "Böyük Ermənistan"a təkcə Qafqazı deyil, Türkiyə və İranın böyük mərkəzi ərazilərini də daxil edirlər. O qeyd edir ki, XX əsrin əvvəllərindən bu toplum "öz" ərazilərinə iddiya ilə çıxış etməyə və burada erməni dövlətinin yarandığını ciddi cəhətlə əsaslandırmağa çalışırlar. Bütün bu proseslər yerli-azərbaycanlıları, gürcüləri və digər xalqları ciddi şəkildə narahat etməyə başlamışdı [3, s.81]. Tədqiqatçı alim doğru olaraq vurğulayır ki, yerli əhalinin ata babaları Çar Rusiyasının onları Osmanlı Türkiyəsi və Qacarlar imperiyalarının ərazilərindən köçürdükələrinin onların yurdlarında məskunlaşdırdıqlarına şahidlik etmişdilər. Bu dövrdə Çar Rusiyasının məmurları bu "əzilmiş", "yazıq" insanlara "müvəqqəti" kömək edilməsini bölgənin yerli əhalisinə izah edirdi.

Tədqiqatçılarımız (N. Mustafa) arxiv materialları və erməni müəlliflərin özlərinin qələmə aldığı yazılara istinad edərək İrəvan bölgəsində ermənilərin dörd mərhələdə qırğınlar həyata keçirdikələrini təsdiq edir. Erməni ideoloqları, din xadimləri və siyasi partiyaların mənsubları Böyük Ermənistan"ın ilk təməlini qədim Azərbaycan ərazisi olan İrəvan xanlığında qoymağa başladılar. Osmanlı ərazilərindən Cənubi Qafqaza gətirilən köçkün ermənilər (əksəriyyəti silahlı quldurlar) azərbaycanlıları öz dədə-baba torpaqlarından qovmağa, kütləvi qətlamlar törətməyə, "təmizlənməmiş" ərazilərə erməniləri köçürməyə başlamışdılar.

İrəvan ərazisindəki qətlamlar Gəncədə "Difai partiyası" yaradılmasından sonra dayandırıldı. "İrəvan şəhərində XX əsrin ilk başlarında azərbaycanlıların sayı erməni əhalisinin sayı ilə eyni idi (12,5 min nəfər). Lakin ermənilər tərəfindən təşkil edilən kütləvi qırğından sonra əhalinin etnik tərkibi ermənilərin xeyrinə dəyişdi. İrəvandan imkanlı azərbaycanlıların köçməsi, bölgədə azərbaycanlıların mövqeyini zəiflətdi" [4].

Tədqiqatlar zamanı məlum oldu ki, 1905-1906-cı illərdə 10 min nəfərdən artıq heyyyəti olan erməni hərbi qüvvələri başqa ərazilərdə olduğu kimi, İrəvanda da saysız-hesabsız yaşayış yerlərini dağıtdılar, yerli əhalini isə kütləvi şəkildə qətlə yetirdilər. Sağ qalan əhalinin xeyli hissəsi öz el-obalarının didərgin düşdülər.

Azərbaycanlıların mənfur düşməyə qarşı müqaviməti artır. Onlar milli birlik sayəsində düşməyə sarsıdıcı zərbələr vururdular. Ermənilər bütün dünyada dezinformasiya ilə məşğul olub, belə bir fikir formalaşdırırdılar ki, guya Azərbaycan ərazilərində müsəlmanlar erməniləri qırır, bir sözlə, ermənilə özlərini bütün hadisələrin bir başa təşkilatçısı kimi deyil, qurbanları kimi təqdim edirdilər. Svyataxovski Cənubi Qafqazda o dövrdə baş verənlərlə əlaqədar yazır ki, ermənilərin səssizcə boyununu qəssaba uzadan zərərsiz quzular olduqları mənbələrlə təsdiq edilmir. Ermənilər iddia edir ki, baş vermiş hadisələrdən ən çox onlar ziyan çəkmişdir, lakin tarixi mənbələr bu iddianı təkzib edir [5, s.70]. Tədqiqatlardan məlum olur ki, onlar daha çox İrəvan quberniyasında qətlam edərək öz çirkin məqsədlərinə nail olmaq yolunda bir qədər irəliləmiş oldular.

Q.Marxuliya qeyd edir ki, ermənilərin "etnik və toponimik islahatları" tarixi gərəklilikləri ört-bastır etmək iqtidarında deyildir. Ermənilər əzəli Azərbaycan və gürcü

ərazilərində yer adlarını təhrif edərək ermənilərinki kimi göstərməyə cəhd etmişlər. Tədqiqatçı Azərbaycanın qədim torpağı oları İrəvanı erməniləşdirilmə tarixindən bəhs edərək, şəhərin XVI əsrdə Səfəvi hökmdarı Şah İsmayıl Xətayi dövründə qala kimi yarandığını, İrəvan adının türk mənşəli söz olduğunu bildirmişdir. O qeyd edir ki: *"XIX əsrin sonlarında azərbaycanlı əhalinin sayına görə Bakı və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasından sonra Qafqazda üçüncü yer tuturdu. XX əsrin əvvəllərindəki hadisələr göstərdi ki, bu şərait Azərbaycan xalqının faciəsinin davam etməsinin əsas səbəblərindən birinə çevrildi"* [9].

XIX əsrin I yarısında olduğu kimi, həmin əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində də Rus Çarlığı erməniləri bu ərazilərə köçürməklə İrəvan bölgəsinin etnodemoqrafik mənzərəsini özlərinin xeyrinə dəyişdirmişdilər. Bölgədə xidmət edən rus hökumət nümayəndələri yenə də mərkəzə verdikləri məlumatlarda erməni mənşəli insanların sayını olduğundan daha artıq göstərməyə çalışırdılar. Göründüyü kimi, 1829-1916-cı illərdə İrəvan bölgəsində türk mənşəli əhali 4,5 dəfə artdığı halda, rusların köçürmə siyasəti sayəsində gəlmə ermənilərin sayı 8 dəfə artmışdır. Erməni mənşəli əhalinin artması ilə türk mənşəli əhalinin sayı azalmışdır. Abqar İoniyan qeyd edir ki, İrəvan şəhərinin dördüdə bir hissəsinin ermənilər, daha çox hissəsinə azərbaycanlılar təşkil edirdi" [6, s.23]. Buradan aydın olduğu kimi, erməni mənşəli əhalinin sayı ilə bağlı onların öz tədqiqatçıların əsərlərində də ziddiyyətli məlumatlar mövcuddur.

Erməni müəlliflərin nəşr etdirdikləri 1865-ci ilə aid İrəvan şəhərinin demoqrafiyasına dair bəzi statistik göstəricilər də yuxarıda qeyd edilmiş rəqəmlərin həqiqəti əks etdirmədiyini və onların süni şəkildə Azərbaycan türklərinin sayını az göstərmək istəmələri ilə bağlı olmuşdur. Ermənilərin Cənubi Qafqazda siyasi təsisat əldə etmək cəhdləri hər nəqədər XIX əsrdən başlasada bu proses 1920-ci il 28 may tarixinə qədər davam etmişdir. Bu baxımdan 1917-ci il fevral inqilabından sonra Cənubi Qafqazda gedən proseslərə diqqət yetirməkdə yarar var.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə Rusiyada baş vermiş inqilab nəticəsində Çar hakimiyyəti devrilmiş oldu. Çarlığın çöküşü imperiyanın ucqarlarında böyük sevinclə qarşılandı. Müstəmləkə əsarəti altında yaşayan xalqlar öz müqəddəratını təyin etmək üçün hərəkətə keçdilər. Cənubi Qafqaza zamanında ruslar tərəfindən köçürülən ermənilər də bu hərəkətə qoşulmuş oldular. 1917-ci il Fevral hadisələrindən sonra Rusiyada hakimiyyətə gələn Müvəqqəti hökumət 1917-ci il martın 3-də Cənubi Qafqazda hakimiyyəti yeni orqana Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinə (XZK) verdi. Bu hökumət Cənubi Qafqaz xalqları arasında nüfuz qazana bilmədi. Eyni zamanda siyasi partiyalar arasında fikir ayrılığının mövcud olması Zaqafqaziya Komitəsinin süqutunu daha da sürətləndirdi. 25 oktyabr 1917-ci ildə Petroqradda bolşeviklərin silahlı üsyanı nəticəsində Müvəqqəti hökumət devrildi. 25 oktyabr 1917-ci ildə keçirilən II Sovetlər qurultayında Leninin başçılığı ilə Sovet hakimiyyətinin əsası qoyuldu. Bu dövrdə Cənubi Qafqaz xalqları Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasına tabe olmaqdan imtina edərək Zaqafqaziya Komissarlığı yaratdılar. Komissarlıq da öz növbəsində 1918-ci il 23 fevralda qanunverici orqan olan Zaqafqaziya Seymini toplayır. Daha sonra 26 mart 1918-ci ildə seym Zaqafqaziya komissarlığını qəbul edib Müvəqqəti Zaqafqaziya hökumətini yaratdı və 27 gün sonra isə Seym Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasını yaratdı. Bu hökumət də, fraksiyalar arasında yaranan fikir ayrılıqları səbəbindən uzun sürmədi və parçalandı. Cənubi Qafqazda üç əsas etnik

qrup olan azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilər ayrılaraq respublika quruluşlu dövlət yaratdılar.

Göründüyü kimi, XIX əsrdə Çar Rusiyası tərəfindən Qərbi Azərbaycan ərazilərini göçürülən, gətirilən Ermənilər azərbaycanlıları etnik təmizləmə və terrola bu ərazilərdən çıxararaq Cənubi Qafqazda tarixdə ilk dəfə olaraq erməni dövlətini yaratmış və bölgənin üçüncü əsas etnik qruplarından birinə çevrilmişdir. Ermənilər dövlət təsisatı yarada bilsələr də siyasi mərkəz rolunu oynaya biləcək şəhərləri yox idi. Və onlar Osmanlıdan Gümrünü ala bilməyəcəklərini anladıkları üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən mərkəz olaraq üçüncü ən böyük şəhərimiz olan İrəvan şəhərini tələb etdilər. Bu şəhərin ermənilərə verilməsi hər nə qədər dövrün konyokturasından asılı olsa da, danılmaz tarixi səhv idi.

Nəticə etibarilə, istər tərəfsiz mənbələr olsun, istərsə də erməni mənbələrinin ziddiyətli göstəriciləri olsun bir daha sübut edir ki, qədim və əzəli türk yurdu olan, İrəvan regionu (sonralar xanlıq, qəza, quberniya inzibati vahidi kimi) azərbaycanlıların yaşadığı ərazi olmuşdur. Buna baxmayaraq, dövrün ictimai siyasi şəraitindən və rusların xristianlıq təsübbeşliyi amilindən istifadə edən ermənilər, Osmanlı -Türkiyəsində muxtariyyəti ideyasının puç olmasından sonra Azərbaycanın qədim əraziləri olan İrəvan bölgəsində öz ərazi iddialarının və məkrli dövlətləşmək fikirlərini gərçəkləşdirməyə başlamışlar. Bu idea üçün ermənilər Rusiya Çarlığının Xristianpərəst-ermənipərəst dövlət məmurları və erməni elitasının köməyi ilə dövlətçilik layihəsini gündəmə gətirmiş, qədim Azərbaycan ərazilərində "Erməni vilayəti"nin yaranmasına nail olmuş, ermənilərin Şərqi Anadoludan və Qacar imperiyasının daxili ərazilərindən Qərbi Azərbaycan ərazilərinə, ən əsası da İrəvan bölgəsinə köçürülməsilə bölgənin etnik mənzərəsini özlərinin xeyirlərinə dəyişdirmiş, terror, soyqırımı, etnik təmizləmə siyasəti ilə İrəvan bölgəsindən aborigen azərbaycanlıları sürgün etmiş və bu əraziləri erməniləşdirməyə və xristianlaşdırmağa çalışmışdılar. XX əsrin əvvəllərində ermənilər artıq bəhs olunan ərazidə say etibarilə üstünlüyü ələ keçirmiş və öz ərazi iddialarını və dövlətçilik ideyalarını gərçəkləşdirmək üçün fürsət axtarmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Ordubadi, M.S. Qanlı illər / M.S.Ordubadi. – Bakı: Qafqaz, – 2007. – 184 s.
2. Arzumanlı, V.M. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq / V.Arzumanlı, N.Mustafa. – Bakı: Qartal, – 1998. – 280 s.
3. Лекис, П. Переселение народов на Кавказе XX в./ П.Лекис. – Баку: ЭЛМ, – 1990. – 230 с.
4. Мустафа, Н. Армянские преступления: геноцид, депортация, террор: Резня в Иреване: [Электронный ресурс] // URL: <https://genosid.peslib.az/ruf1-6.html>.
5. Svyetochoeski, T. Müslüman cəmətin ulusal kimliyə rus Azərbaycanı; 1905-1920 / T.Svyetochoeski. – İstanbul Bağlam Yayıncılık, – 1988. – 295 s.
6. Иоаннисян, А.Г. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века / – Ереван: Издательство АН Армянской ССР, – 1964. – Том 2. Часть I. – 230 с.
7. Гасымлы, М. Анатолия и Южный Кавказ в 1724-1920-е гг.: в поисках исторической истины / М.Гасымлы. – Москва: Инсан, – 2014. – 528 с.
8. Гаджиев, И. Армянская область – мина замедленного действия // İRS –Наследие. –

2011. – №6 (54), – с.38-42.

9. Мархулия, Г. Столица Армении-Азербайджанский город Иреван: [Электронный ресурс] // URL: <https://1905az/ru>
10. <https://science.gov.az>
11. <https://zengezur.com>

SUMMARY

Zamin Aliyev

THE EXITING SITUATION AND CHANGES IN THE IREVAN REGION AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

At the beginning of the 20th century, the claims of Armenians to the territories of Azerbaijan intensified. Armenians wanted to create an Armenian state in the South Caucasus at the expense of the territories of Western Azerbaijan. The Irevan region was one of the main targets of the Armenians. This city was the third largest city in Azerbaijan. Armenians who fought and supported the Russian Empire against the Ottomans during the First World War were active in this work. With the support of the Russian Empire, they wanted to destroy the local population of the Yerevan region through ethnic cleansing and create an Armenian state here. When the Russian Empire withdrew after signing the Treaty of Brest Litovsk, Armenians came to Azerbaijan together with the Russian army and committed genocide there.

Keywords: *West Azerbaijan, Iravan, deportation, territorial claims, terrorism*

UYDURMA "ERMƏNİ GENOSİDİ" SİYASƏTİNİN İFLASI HAQQINDA

Yasin BABAYEV

Həbib HÜSEYNOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

"Erməni tarixinə cingiltili şapalaq" adı altında məqalə hələ 2015-ci ildə, yəqin ki, uydurma "erməni soyqırımının" 100 illiyi münasibətilə "Комсомольская правда" qəzetində dərc olunmuşdu. Yazıda uzaqgörənliklə göstərilmişdir ki, **İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin (İHAM)** qərarı ona xidmət etməlidir ki, ermənilər, onların uyduraraq yürütdükləri "erməni məsələsi" haqqında dövlət siyasətinin və bütövlükdə Avropa ilə münasibətlərin ciddiliyi haqqında fikirləşsinlər. Xüsusi olaraq qeyd edilmişdir ki, Ermənistanın xarici siyasətinə, erməni xalqının milli şüuruna İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin (**İHAM**) qərarı ilə çox güclü zərbə vurulmuşdur. Bu zərbənin nəticələri uzaq gələcəyə hesablanmışdır. Çünki İHAM-ın qərarı qətidir və icrası bütün Avropa ölkələrinə məcburi olaraq şamil edilir.

İsveçrə məhkəməsinin qərarına qarşı. 2015-ci il oktyabrın 9-da Strasburqda "Doğu Perincek işi üzrə İsveçrəyə qarşı" tarixi qərar qəbul edildi. **İHAM** müəyyən etdi ki, İsveçrə Türkiyənin Fəhlə partiyasının sədri Doğu Perincekin sərbəst fikir ifadə etmə hüquqlarını pozmuşdur. Məsələ ondadır ki, İsveçrə məhkəməsi Doğu Perinceki bəzi kütləvi xarakterli çıxışlarına görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etdikdə o, ermənilərin "genosid" uğramasını inkar etmişdi.

Məhkəmə qərarında qeyd olunmuşdu ki, "erməni cəmiyyəti maraqlarının müdafiəsi üçün demokratik cəmiyyətdə Perinceki cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək zəruriyyəti olmamışdır. Həm də inkaredilməzdir ki, Perincekin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması, ondan kompensasiya alınmasına qərar verilməsi, kompensasiyanın isə İsveçrədəki erməni assosiasiyası bankına ödənilməsi tələbi onun sərbəst fikir ifadə etmə hüquqlarını pozmuşdur."

Göstərilən araşdırmaların başlanğıcı XX əsrin əvvəllərinə aiddir. İsveçrə elmi konfranslarında iştirak və çıxışlar edən elmlər doktoru Doğu Perincek "genosid" haqqında erməni miflərini tənqid edirmiş. Erməni təşkilatları 2005-ci ildə məhkəməyə müraciət etmişlər. 2007-ci ilin mart ayında Lozanna məhkəməsi onu irqi ayrı-seçkiliyə görə təqsirkar hesab edərək onun bir neçə dəfə cərimələnməsinə qərar vermişdi. Apellyasiya məhkəməsi isə Perincekin şikayətini qəbul etməkdən imtina etmişdi. 2008-ci ildə o, Apellyasiya məhkəməsinin qərarına qarşı **İHAM**-a öz etirazını bildirmişdi. Bundan 3 ay sonra İsveçrə İHAM-ın Böyük Palatası qarşısında Perincekin etirazı əleyhinə vəsatət qaldırmışdı.

Öz növbəsində **İHAM** tərəflərin arqumentlərini dinləyir, araşdırmalar aparırdı. Məhkəmə zallarının divarları yanında erməni təşkilatları antitürk manifestasiyaları keçirir, məhkəmənin gedişinə hər vasitə ilə maneçilik etməyə çalışırdılar. 17 dekabr 2013-cü ildə **İHAM** Perincekin haqlı iddialarının lehinə qərar çıxardı. Məhkəmə tərəfindən müəyyən edildi ki, İsveçrə məhkəmələri Doğu Perincekin söz azadlığı hüquqlarını pozmuşlar. Lakin

2015-ci ilin yanvar ayının sonlarında ermənilər yenidən **İHAM**-a müraciət edərək məhkəmə hökmünün elan olunmasının vaxtını uzatmağa çalışmışlar. Lakin **İHAM**-ın qərarı tezliklə elan olunmuş və hökmün qəti olduğu bildirilmişdir.

Qeyd olunmalıdır ki, bundan sonra Avropada hər bir adamda **Osmanlı imperiyası** dövründə “genosidin” baş verməsi haqqında ermənilərin haqlı olduğu barədə şübhə yarana bilər. Belə ki, hətta Fransada, ermənilərin canfəşanlılığına baxmayaraq, İsveçrə “qanununa” analoji qanun qəbul olunmadı. Almaniyada isə **İHAM**-ın qəti qərarından sonra Bundestaq “erməni genosidi” uydurmasının etiraf olunması haqqında qanun layihəsinin nəzərdən keçirilməsini dəfələrlə “sonraya” saxlamışdı.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin (İHAM) qərarı dünya miqyasında “genosid” haqqında mifin təbliğ edilməsi və onun etiraf olunmasına tələb olunması barədə erməni planlarını alt-üst edərək puça çıxardı. Onların bütün qüvvəsi, səyləri boşa çıxdı.

Şərəfli Perincek ailəsi

Ata Perincekin başçılıq etdiyi Türkiyənin fəhlə partiyası Tələt Paşa Komitəsini yaratdı. Bu ad ermənilərdə indi də heyvani nifrət yaradır. Çünki Tələt Paşa I dünya müharibəsi ərəfəsində ermənilərin Türkiyədən sürgün edilməsinə rəhbərlik etmişdi. Sonradan bu proses ermənilər tərəfindən “genosid” adlandırılmışdı. Ermənilərin təzyiqi altında Avropa parlamenti Türkiyə fəhlə partiyasını irqçi (rasist) təşkilat adlandırmış və 2006-cı ildə onun fəaliyyətinin qadağan olunmasını tələb etmişdi. 15 mart 1921-ci ildə keçmiş Türkiyə vəziri Tələt Paşa Berlin şəhərində erməni terroristi tərəfindən güllə ilə qətlə yetirilmiş, terrorist isə sonralar “Ermənistan qəhərməni” adlandırılmışdır.

Doğu Perincekin oğlu Mehmed Perincek – türk dünyasının İstanbulda doğulan məşhur tarixçisi həmin ərəfədə “Erməni məsələsi 120 sənəddə” adlı kitab çap etdirdi. Mehmet Perincekin bu kitabında Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanı Rusiya tərəfindən vuruşan erməni könüllü dəstələri, həmçinin yunanlar tərəfindən türk uşaqları, qadınları və qocalarının vəhşicəsinə qətl edilməsinə, onlara dəhşətli zorakılıqlar, işgəncələr tətbiq edilməsinə dair 120 tarixi və inkaredilməz şahid ifadələri olan fakt toplanmışdır. Kitab Moskvada rus dilində dərc olunmuşdur. Məşhur tarixçi 10 illik müddət ərzində Rusiya xarici işlər nazirliyinin, Sovet İttifaqı Mərkəzi Komitəsinin, Hərb tarixi arxivlərinin müvafiq materiallarını öyrənmiş, orada “məxfi”, “tamamilə məxfi” qriflərə malik olan, faktik olaraq qiymətsiz sənədləri aşkar etmişdi. Həmin sənədlərdə erməni hərbi hissələrinin Türkiyənin dinc vətəndaşlarına qarşı vəhşiliyindən dəhşətə gələn Rusiya (Çar) ordusu zabitlərinin rəsmi raportları da toplanmışdı.

Mehmet Perincek arxivlərindən, o zaman Türkiyə ərazisində rus qoşunları tərəfdə onların arxasınca türklərə qarşı vuruşan erməni silahlı dəstələrinin azğınlığını göstərən 8-10 min sənədin fotosürətlərini çıxara bilmişdi. Moskva şəhərində kitabın təqdim olunma mərasimi keçirildiyi zaman kitab müəllifinin üzərinə Jirinovski başda olmaqla bütün ermənipərəst siyasi qüvvələrin inadlı hücumu başlanmışdı. Lakin Rusiya arxivlərinin özündən götürülən faktları inkar etməyə heç kimin gücü çatmamışdı.

İHAM-ın qərarının Avropa üçün əhəmiyyəti

“Erməni tarixi” hadisələrinin qaynar vaxtında Moldova İctimai Palatasının sədri Aureliya Qriqoriu TREND agentliyinə belə bir açıqlama vermişdi:

“İHAM-ın qərarı onun tərəfgirlik etmədiyini, qərəzsizliyinə inamı möhkəmləndirdi və bütün dünyaya nümayiş etdirdi ki, **İHAM-da** ikili standartlara və qabaqcadan siyasi

vədlər verilmiş məhkəmə qərarlarına yer yoxdur. " Onun sözlərinə görə hansısa məqamda erməni lobbisinə "erməni genosidi" adlandırılan ifadənin inkar edilməsinin kriminallaşdırılması təşəbbüsünü irəli sürmək müəssər olmuşdu. Lakin bu, insan hüquqları üzrə Avropa konvensiyasının normalarına zidd olduğundan **İHAM** buna imkan vermədi.

Aureliya Qriqoriu fikrini belə davam etdirib: Bu, o demək deyil ki, erməni lobbisinin mövqeləri dünya üzrə zəifləyib. Lobinin mövqeyi hələ də kifayət dərəcədə güclü və təsirlidir. Lakin **İHAM**-ın yuxarıda göstərilən qərarı tək Türkiyə üçün yox, həm də bütün dünya üçün çox əhəmiyyətlidir. Avropa məhkəməsinin qərarı xüsusilə vacibdir, çünki qərar insan hüquqları üzrə konvensiyanın üstünlüklərini qabartmaqla bərabər, qanunun siyasi möhtəkirlik və yalan üzərindəki təntənələrini nümayiş etdirdi.

Türkiyədə Avropa İttifaqı işləri üzrə eks-nazir Egemen Baxış özünün **TREND** agentliyinə müsahibəsində demişdi: Həmin məhkəmə qərarı ilə **İHAM** erməni diasporuna açıq mesaj göndərərək bildirdi ki, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarı təkcə Doğu Perincekin deyil, həm də demokratiyanın, azad sözün və Türkiyə tarixinin qələbəsidir. O, əlavə olaraq bildirmişdi ki, **İHAM**-ın qərarı azad sözün məhdudlaşdırılması sahəsində öz hərəkətləri ilə qürrələnən insan qruplarına istiqamətləndirilən şapalaq kimi də qiymətləndirilə bilər. Azərbaycanın 100 illik ümumi faciəsindən istifadə edərək qürrələnən Ermənistanla məsləhət görürəm ki, onlar işğal etdikləri torpaqlara Azərbaycan qaçqınlarını necə qaytarmaq haqqında ciddi fikirləşsinlər.

Ümumerməni ümitsizliyi haqqında

İHAM-ın qərarına qarşı ermənilərin reaksiyasını əzici sükut, özünü itirmə, şok və ümitsizlik kimi xarakterizə etmək olar. Adətən, belə hallarda ermənilər ya susur, ya da özününkülər arasında günahkarlar axtarır. Onların **İHAM**-ı və özlərinin də inadla üzv olmağa can atdıqları digər avropa təşkilatlarını söyməyə, təqsirkar tutmağa cəsarəti çatmır.

İHAM-ın qətnaməsi ermənilər üçün tamamilə gözlənilməz oldu. Təsəvvür edin ki, Avropa Məhkəməsinin tarixi qərar qəbul etdiyi həmin günlərdə beynəlxalq ekspertlər Yerevan şəhərində təşkil olunan konfransda "genosidə" görə ermənilərin kompensasiya almaq mümkünlüyünü müzakirə edirdilər. Erməni "başbilənləri" başlarını sındırmaqda idilər: dünyanın 25 ölkəsi "erməni genosidini" tanıdığı halda heç kim, heç bir ölkə "sonra nə etməli" sualına cavab tapa bilmirdilər. Bununla bərabər, Avropada yaşayan ermənilərin Türkiyədən guya 100 il bundan əvvəl Ermənistanla dəyən ziyanın ödənilməsi haqqında bir neçə cəhdi uğursuzluqla nəticələndi. Çünki heç bir məhkəmə həmin uydurma iddiaları təmin etmədi.

Erməni analitiki Naira Ayrumyan özününküləri tənqid atəşinə tutdu: "Ermənistanın dişsiz siyasəti, hətta genosiddən 100 il sonra, bu barədə tələblər irəli sürməyi arzu etmir. Bu, ora gətirib çıxardı ki, **İHAM** erməni genosidinin inkar edilə bilməsi haqqında qəti qərar qəbul etdi. Əslinə baxılırsa, hətta erməni genosidini tanımaq olar. Çünki bu, heç nəyə məcburiyyət yaratmır. Ermənistanın başqa iddiası, narazılığı yoxdur. Kifayətdir ki, o, genosidlərə qarşı beynəlxalq hərəkətlərə başçılıq etsin. Erməni genosidinin təsdiq olunması Türkiyədən maddi, xüsusən ərazi kompensasiyası tələb etmirsə, genosidin inkar edilməsinin kriminallaşdırılmasına can atmaq nəyə lazımdır? Bu "diplomatiya" xətti bizi həqiqi mənada boşluğa, çalaya yuvarlatdı və bizim **İHAM**-a, Türkiyəyə etiraz etməyimiz

yersizdir”-deyə analitik istehza ilə sözlərini bitirdi.

Erməni publisisti Aram Amatuni öz növbəsində Avropa məhkəməsinin qərarını “ermənilər, erməni məsələsi, ermənilərin genosidinin 100 illiyi üçün ağır mənəvi və siyasi zərbə adlandırmışdır. O həmçinin öz ölkəsinin rəhbərliyini təqsirkar hesab etmişdir:” Rəsmi Yerevan 100 illik münasibətilə mahiyyətə müəyyən edə bilmədi ki, erməni məsələsində və Türkiyə ilə olan münasibətdə nə istəyir.

Ermənistan, mahiyyət etibarilə, prezident və xarici işlər naziri səviyyəsində hər vasitə ilə Türkiyədən olan tələbləri haqqında danışıqlardan vaz keçmişdir. Genosid qurbanları memorialında qəbul olunan ümumerməni deklarasiyası mahiyyətə beynəlxalq, geosiyasi əhəmiyyət daşımayaraq daha çox ölkə daxili əhəmiyyətə malik sənədi xatırladır. “-deyə publisist Aram Amatuni fikrini tamamlamışdır.

“İHAM-ın məlum qərarından dərs götürülməlidir ki, ermənilər “erməni məsələsinə” və ümumən Avropaya münasibətdə apardıqları dövlət siyasəti haqqında ciddi sürətdə fikirləşsənlər. Əks halda Ermənistanı çoxsaylı xoşagəlməz qərarlar gözləyir”-deyərkən Yerevan analitiki haqlı xəbərdarlıq etmişdir.

2015-ci ildən, yəni **İHAM-ın** “erməni məsələsindən” bəhs edən məlum qərarından sonra 2023-cü ilin sonlarına qədərki müddət ərzində dövlətlərarası və qismən millətlərarası münasibətlərdə yeni reallıqlar yaranmış, 30 illik müddət ərzində Ermənistan tərəfindən işğal və talan olunmuş Azərbaycan torpaqları BMT Təhlükəsizlik Şurasının məlum qətnamələrinə müvafiq olaraq şanlı Azərbaycan Ordusu tərəfindən 44 günlük ikinci Qarabağ savaşının nəticəsi olaraq **ATƏT-in Minsk qrupu** həmsədrlərinin iştirakı olmadan işğaldan azad edilmişdir.

Sonralar, 2023-cü ilin oktyabr-noyabr ayları ərzində Rusiya sülhməramlılarının “diqqətsizliyi” ucbatından özbaşınalıq və pozuculuq fəaliyyəti göstərən, hətta terrorçuluq tədbirlərinə də əl atan erməni silahlı birləşmələrinə qarşı qısamüddətli antiterror əməliyyatları və əlavə tədbirlər həyata keçirilmiş, regionda dövlət strukturları, demək olar ki, bərpa edilmiş, işğaldan azad olunan ərazilərə böyük köç başlamışdır və bu proses intensiv olaraq planauyğun şəkildə indi də davam etdirilir.

Erməni xisləti və “muxtariyyət yuxusu”

Qeyd edək ki, ermənilər “erməni genosidi” uydurmasının biabırçı şəkildə iflasa uğramasından ibrət dərsi götürməli idilər. Lakin bu, baş vermədi. İndi də uzun illərdən bəri, 100 ildən artıqdır ki, Qarabağın qədim erməni torpaqları olması haqqında iddialardan əl çəkmir, dünya xalqlarını aldatmaq yolu tutur, dünya dövlətlərini, xüsusən Avropa təsisatlarını, BMT qurumlarından Qarabağın azsaylı əhalisinə Muxtariyyət verilməsini həyasızlıqla tələb edirlər. Bu sahədə hələ də müstəmləkə siyasətindən əl çəkməyən, Afrikadan qovulan Fransa xüsusi canfəşanlıq göstərir. Ermənistanın II Qarabağ savaşından sonrakı dövrlərdə haqsız yerə və inadla müdafiəsindən belə görünür ki, Fransa Azərbaycana Ermənistan vasitəsilə təzyiq yolu ilə cənubi Qafqaza girmək, orada hərbi baza yaratmaq istəyir. Həm də Ermənistana hərbi-texniki, silah-sursat satılması sahəsində onunla müqavilə imzalamışdır.

İndi də Fransanın BMT Təhlükəsizlik Şurasının üzvü kimi çox fəal və inadlı köməyi ilə Ermənistan tərəfindən **İHAM-a** müraciət üçün sənədlər hazırlanır ki, guya ermənilər Qarabağdan Azərbaycanın apardığı etnik təmizləmənin nəticəsi olaraq çıxmışlar. Lakin

belə yanaşma absurddur. Çünki BMT-nin xüsusi olaraq Qarabağa dəvət edilmiş müşahidə missiyası belə hala rast gəlməmişdir. Buna baxmayaraq, 2023-cü ilin oktyabr ayı ərzində Ermənistan tərəfindən hazırlanan Roma Əsasnaməsi (Statusu) Ermənistan Parlamenti tərəfindən tələm-tələsik ratifikasiya edilmişdir. Belə görünür ki, ermənilərə, erməni tarixinə hələ 2015-ci ildə vurulan cingilti şapalağın səsi bütün dünyaya səs saldığı halda ermənilərə gedib çatmamış, yaxud onlar özlərini eşitməməzliyə vurmuşlar. Yeni reallıqların yarandığı, erməni xislətindən başqa çox şeyin məzmunca dəyişdiyi bir zamanda ermənilərin "qarabağa muxtariyyət" yuxusundan əl çəkmədikləri göstərilənləri sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Кямал. Звонкая пощечина армянской истории. Газета еженедельник "Комсомольская правда". 22-29 октября 2015 г.
2. Большая Советская Энциклопедия. т.3, с. 434, Акционерное Общество "Советская Энциклопедия", Москва: 1926
3. Mehmet Perinçek. Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi. Kırmızı Kedi Yayınevi: 185, İstanbul: 2012

SUMMARY

Yasin Babaev, Habib Huseynov

ON THE FAILURE OF THE FICTITIOUS POLICY OF "ARMENIAN GENOCIDE"

It is shown that the known Turkish historian Mehmed Perincek, within 10 years on the eve of the 100th anniversary of the fictitious "Armenian genocide," published a book entitled "The Armenian Question in 120 Documents," based on irrefutable facts and documents. At the presentation ceremony of the book, which was published in Moscow and consisted of 8-10 thousand documents, the author was attacked by all pro-Armenian political forces. Nevertheless, no one had the strength to refute the facts taken Russian archives, and the proud event was called "a slap in the face of Armenian history".

Keywords: history of Turkey, the Armenian question in 120 documents, "the dream of autonomy"

РЕЗЮМЕ

Ясин Бабаев, Габиб Гусейнов

О ПРОВАЛЕ ВЫМЫШЛЕННОЙ ПОЛИТИКИ «ГЕНОЦИДА АРМЯН»

Показано, что известный турецкий историк Мехмед Перинчек в течение 10 лет накануне 100-летия фиктивного «геноцида армян» опубликовал книгу под названием «Армянский вопрос в 120 документах», основанную на неопровержимых фактах и документах. На церемонии презентации книги, которая была напечатана в Москве и состояла из 8-10 тысяч документов, автор подвергся нападкам со стороны всех проармянских политических сил. Однако опровергнуть факты, взятые из российских архивов, ни у кого не хватило сил, а гордое событие назвали «пощечиной армянской истории».

Ключевые слова: Турецкая история, армянский вопрос в 120 документах, «мечта об автономии»

QƏRBİ AZƏRBAYCAN İCMASI VƏ ONUN QƏRBİ AZƏRBAYCAN QAYIDIŞ KONSEPSİYASININ REALLAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTİNDƏ FƏALİYYƏTİ

Mehriban SULTAN

mehribansultanova@ndu.edu.az

ORCID iD: 0009-0003-9739-7891

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Giriş

Tarixi faktlar onu deməyə əsas verir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi türk torpaqları, buranın əzəli sakinləri isə Azərbaycan türkləri olub, ermənilər isə xaricdən bu ərazilərə köçürülüb. Burada yaşayan azərbaycanlılar zaman-zaman – 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1991-ci illərdə mənfur və nankor ermənilər tərəfindən deportasiya olunublar. 1988-1991-ci illərdə Ermənistan dövləti keçmiş SSRİ hökumətinin havadarlığı ilə Qərbi Azərbaycandan 250 mindən artıq azərbaycanlıni öz tarixi-etnik torpaqlarından qovulub. Ümumiyyətlə, XX əsrdə 2 milyondan çox azərbaycanlı indiki Ermənistanda soyqırma məruz qalıb. Qeyd edək ki, xalqımıza qarşı törədilmiş etnik təmizləmə və deportasiya siyasətinə ilk dəfə yalnız Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən, Ulu Öndər ölkəmizə yenidən siyasi hakimiyyətə qayıtdıqan sonra hüquqi-siyasi qiymət verilib, 1997-ci il dekabrın 18-də "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" Fərman imzalanıb. Təkcə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, dahi şəxsiyyət ölkə daxilində dövlət siyasətini birbaşa Qərbi Azərbaycan həqiqətlərinin tədqiqi və təbliğinə yönəltməklə yanaşı, həm də erməni vandalizmini hər fürsətində dünya miqyasında ifşa etməyə çalışmış, 1994-cü ildə Böyük Britaniya Kral Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutundakı, 2000-ci ildə Cons Hopkins Vaşinqton Universitetindəki tarixi nitqləri, 2000-ci ildə Türkiyənin dövlət naziri Abdulhaluk Mehmet Çayın başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüş zamanı və digər tədbirlərdə mənfur ermənilərin xalqımıza qarşı törətdikləri soyqırımı və deportasiya siyasətini beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmışdır. "Qərbi Azərbaycan" ifadəsini də ilk dəfə məhz Ulu Öndər, 1998-ci ildə "İslam sivilizasiyası Qafqazda" mövzusunda beynəlxalq simpoziumun iştirakçılarının böyük bir qrupu ilə görüşdəki çıxışında işlətmişdir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin siyasi irsinin davamçısı Prezident cənab İlham Əliyevin uzaqgörən siyasəti və uğurlu diplomatiyası sayəsində Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyəti tərəfindən qəbul edilməsi sahəsində böyük uğurlar qazanılıb, azərbaycanlıların, o cümlədən Qarabağdan və Qərbi Azərbaycandan məcburi köçkün və qaçqın düşmüş vətəndaşlarımızın hüquqlarının müdafiəsi beynəlxalq səviyyəyə çıxarılıb. Bu bir reallıqdır ki, Prezident cənab İlham Əliyev Qərbi azərbaycanlılar məsələsində daim prinsipial mövqe, siyasi iradə nümayiş etdirmiş, onların hüquqlarının bərpasına, öz doğma torpaqlarına qayıtmasına qəti və birmənalı dəstəyini ortaya qoymuşdur. İstanbulda Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının X Zirvə toplantısı (2010), Avropa Şurası Parlament

Assambleyasının (AŞPA) sessiyası (2014), Astanada Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının V Sammiti (2015), Parisdə UNESCO Baş Konfransının 38-ci sessiyasının Liderlər Forumu (2015), Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının VII Zirvə Görüşü (2019), Türk Dövlətləri Təşkilatının Dövlət Başçıların Fövqəladə Zirvə Görüşü (2023) kimi mühüm beynəlxalq tədbirlərdə bunun şahidi olmuşuq.

Ölkə başçımızın siyasi iradəsi, diplomatik gücü və hərbi sərkərdəlik bacarığı nəticəsində 30 il işğal altında qalan torpaqlarımız cəmi 44 gündə düşməndən azad edildi. Azərbaycan dövlətinin və xalqının qüdrətini, sarsılmaz birliyini və iradəsini, Ordumuzun gücünü dünyaya sübut edən möhtəşəm Qələbə Qarabağ problemini kökündən həll etməklə xalqımızın birmənalı hüququ olan Qərbi Azərbaycana möhtəşəm Qayıdışı üçün də yeni üfüqlər açdı.

Tarixi ədalətin bərpası naminə mübarizə aparan təşkilat və onun konseptual xarakterli qarşıya sənədi – Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyası

2022-ci il avqustun 3-də yaradılan Qərbi Azərbaycan İcması (QAİ) 1989-cu il dekabrın 28-də təsis edilmiş “Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti” İctimai Birliyinin hüquqi varisi olmaqla tarixi bir missiyaya xidmət etmək məramı ilə fəaliyyətə başlamışdır. İcmanın məqsədi müxtəlif vaxtlarda etnik mənsubiyyətinə görə indiki Ermənistan ərazisindən kütləvi şəkildə deportasiya olunmuş azərbaycanlıların və onların varislərinin ictimai-mədəni birliyinə nail olmaqla onların hüquqlarının beynəlxalq müstəvidə bərpası, xalqımızın indiki Ermənistan ərazisində yaratdığı zəngin tarixi-mədəni irsin öyrənilməsi, təbliğ olunması və tam məhv olunmasının qarşısının alınmasıdır. Həmçinin vaxtilə indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi ata-baba ocaqlarından zorla deportasiya edilmiş, qovulmuş insanların öz yurdlarına qayıtmaq hüququnun təmin edilməsidir. Bu istiqamətlər, ümumilikdə icmanın strateji yol xəritəsini təşkil edir. İcmanın əslən Qərbi Azərbaycandan olan, tanınmış ictimai-siyasi xadimlər, elm və mədəniyyət adamlarından ibarət rəhbər heyəti bu mühüm hədəflərə çatmaq istiqamətində planlı fəaliyyət göstərir.

İcma qısa müddətdə Qərbi Azərbaycandan qovulmuş əhəlinin adlı siyahısını tərtib etmiş və həmin siyahılar elektron daşıyıcılara köçürülmüşdür. QAİ-nin müraciəti əsasında Azərbaycan Baş Prokurorluğunda Ermənistandan qovularkən ermənilər tərəfindən soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayət faktları barədə istintaq işi başlanmışdır. Qərbi Azərbaycan tarixinin, zəngin mədəni irsinin ölkə daxilində öyrənilməsi və təbliği məqsədilə Qərbi Azərbaycan İcmasının Azərbaycan Respublikası ərazisində Gəncə, Sumqayıt və Goranboy-Naftalan nümayəndəlikləri, Gənclər Təşkilatı yaradılmışdır.

Bu bir reallıqdır ki, tarixi gerçəkliklər xüsusilə də beynəlxalq hüquq müstəvisində fundamental tədqiqatlara söykənən elmi faktlar əsasında öz təsdiqini tapır. Məhz bu prinsip əsas götürülərək Qərbi Azərbaycan həqiqətlərinin sistemli şəkildə tədqiqi, nəşri və təbliği məqsədilə 2023-cü ildə İcmanın tərkibində Elm komissiyası yaradılıb.

QAİ-nin ən əhəmiyyətli fəaliyyət istiqaməti isə Qərbi Azərbaycan həqiqətlərinin beynəlxalq müstəviyə çıxarılması, soydaşlarımızın pozulmuş hüquqlarının beynəlxalq hüququn predmetinə çevrilməsi təşkil edir və bu istiqamətdə işlər uğurla davam etdirilir. Belə ki, Avropada yaşayan bütün Qərbi azərbaycanlıları birləşdirmək məqsədi ilə 2022-ci ilin aprel ayında Haaqa şəhərində Qərbi Azərbaycan İcmasının Niderland nümayəndəliyi yaradılmış və qərara alınmışdır ki, bu, bütün Avropada açılacaq nümayəndəliklərin

mərkəzi olacaq. Bundan başqa dünyanın müxtəlif ölkələrində icmanın ofisləri yaradılmaqda və ölkə xaricində yaşayan Qərbi azərbaycanlılar ofislərə cəlb edilməkdədir.

2020-ci ildə, II Qarabağ müharibəsi nəticəsində 30 illik işğala son qoyularaq Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün və tarixi ədalətin bərpa edilməsi, 2023-cü il sentyabrın 19-20-də Qarabağda həyata keçirilən lokal xarakterli antiterror tədbirləri nəticəsində dövlətimizin suverenliyinin tam təmin olunması ilə yeni siyasi reallıq yaranıb. Bu reallıq tarixən öz halal torpaqlarında yaşamış, sonradan zorla deportasiya edilmiş həmvətənlərimizin öz yurd-yuvalarına qayıtmaq istəyinin beynəlxalq hüquq prinsipləri çərçivəsində, sülh yolu ilə reallaşmasını gündəmə gətirib. Azərbaycan dövlətinin günbəgün artan beynəlxalq nüfuzu, siyasi-iqtisadi qüdrəti, müzəffər Ali Baş Komandan Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Qarabağa, Şərqi Zəngəzura tarixi qayıdış Qərbi Azərbaycana qayıdış hərəkatını da artıq dövlət səviyyəsində başlıca milli strategiyaya çevirib. Bu, Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımızın qəlbindəki ümid qığılcımlarını daha da alovlandırır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin bu məsələdə daim nümayiş etdirdiyi prinsiplərlə, xüsusilə 24 dekabr 2022-ci ildə İcmanın inzibati binasına gəlişi, burada proqram xarakterli çıxış etməsi, Qərbi azərbaycanlıların hüquqlarının bərpa olunmasına və onların öz doğma torpaqlarına qayıtmasına əminlik ifadə etməsi, siyasi hədəflərə uğurla çatmaq üçün İcmanın, ümumilikdə Qərbi azərbaycanlıların qarşısında prioritet vəzifələr qoyması Qərbi Azərbaycan İcmasının fəaliyyətinə yeni təkan vermişdir. Dövlət başçımız, dünyada tanınmış siyasi lider İlham Əliyevin özünün ad gününü ənənəvi olaraq mühüm siyasi prioritet məsələlərin həllini gündəmə gətirməklə qeyd etdiyini nəzərə alsaq bu görüşün siyasi, rəmzi əhəmiyyətinin nə qədər böyük olduğunu aydın görürük.

Görüşdə Möhtərəm Prezident tarixi faktlara nəzər salaraq Qərbi Azərbaycanın əzəli və əbədi tarixi torpaqlarımız olduğunu dünya ictimaiyyətinə bir daha bəyan etdi: *"Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər təsdiqləyir, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir... Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb. İndi əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, dünya ictimaiyyəti də bunu bilsin. Artıq bu istiqamətdə işlər başlamışdır. Ancaq, əminəm ki, İcma bu işləri daha məqsədyönlü şəkildə və nəticəyə hesablanmış tərzdə aparacaqdır"* [9]. Dövlətimizin başçısı yenə də öz sülhsevər siyasətinə sadıqlıq nümayiş etdirərək qanunsuz olaraq dəfələrlə deportasiyaya məruz qalmış Qərbi azərbaycanlıların hüquqlarının bərpası ilə bağlı dedi: *"Biz hüquqlarımızı sülh yolu ilə təmin etmək istəyirik və yenə də deyirəm, bütün konvensiyalar bu hüququ tanıyır. Ona görə buna nail olmaq üçün biz, o cümlədən beynəlxalq müstəvidə daha fəal olmalıyıq. Hesab edirəm ki, İcmanın çox mötəbər bir rəqəmsal platforması olmalıdır, bir portalı olmalıdır. Orada həm tarixi həqiqətlər, həm tarixi abidələrimiz, ermənilər tərəfindən dağıdılan saraylar, məscidlər, şəhərlər, Azərbaycan tarixi irsinin silinməsi ilə bağlı olan faktlar öz əksini tapmalıdır"* [9].

Xalqımızın tarixində yeni bir eranın başladığını xəbər verən tarixi görüşdə gələcək fəaliyyətlə bağlı fikirlərini bölüşən Prezident vurğuladı ki, icma Azərbaycan dövlətinin də dəstəyi ilə bu işlərə böyük önəm verməli, fəaliyyətini daha da gücləndirməlidir: *"... hesab edirəm ki, biz birgə səylərlə Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyasını da işləməliyik..."*

Yenə də bu, necə deyərlər, sülhsevər konsepsiya olmalıdır. Biz bütün beynəlxalq konvensiyalarda bizə məqbul olan müddəaları götürüb bunun əsasında öz hüququmuzu tələb etməliyik. Qayıdış Konsepsiyası olmalıdır. Bizim tarixi yaşayış yerlərinin bir çoxu, mütləq əksəriyyəti indi bomboşdur. Biz bunu bilirik. Biz öz keçmişimizi yaxşı bilirik. Qərbi Azərbaycandan olan hər bir insan öz ulu babalarının yaşadıkları yerləri yaxşı bilir. İndi müxtəlif yollarla bu informasiyanı əldə etmək olar. Azərbaycanlıların yaşadıkları yerlərin əksəriyyətində heç kim yaşamır. Ermənistanda bütövlükdə indi depopulyasiya dövrü hökm sürür. İnsanlar oradan gedir. Həm təbii artım yoxdur, eyni zamanda dözülməz siyasi vəziyyət, repressiyalar, faktiki olaraq diktatura və iqtisadi çətinliklər onları buna vadar edir. Bizim kəndlərimiz dağıdılır. Biz buna dözə bilmərik. Ona görə biz Qayıdış Konsepsiyası üzərində işləməliyik. Bu, çox sanballı sənəd olmalıdır" [9].

Onu da mütləq qeyd etməliyik ki, Azərbaycanın tarixi torpaqlarına yenidən sahib çıxma bilməsi, ölkənin ərazi bütövlüyünün tam və həmişəlik təmin edilməsinə nail olmaq məqsədilə fundamental əsaslara, siyasi-hüquqi təsir gücünə malik bir konsepsiya hazırlanması ideyası ilk dəfə məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən, özü də hələ torpaqlarımızın 20 faizdən çoxunun erməni işğalı altında olduğu, mənfur qonşularımızla qatı siyasi-hərbi münaqişə dövründə irəli sürülmüşdür *"...Biz Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü nəinki yaşadığımız indiki illərdə, gələcək nəsillər üçün də qoruyub saxlamaq üçün çox güclü bir konsepsiya, əsas yaratmalıyıq. Elə bir əsas yaratmalıyıq ki, heç bir qüvvə heç bir zaman bundan sonra Azərbaycan torpaqlarının hansısa bir hissəsini ələ keçirə bilməsin"* [3].

QAİ-nin fəaliyyətinin konseptual xarakterli çərçivə sənədi olacaq Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyası icma tərəfindən qısa müddətdə – təxminən bir ay ərzində hazırlanaraq təsdiqləndi [14]. Bu mühüm tarixi sənəd mütəxəssislərin iştirakı ilə, silsilə müzakirələrin nəticəsi olaraq, bir sıra təkliflər İşçi Qrupunda sistemləşdirilib ümumiləşdirilməklə qəbul edilib. Konsepsiya dövlətdaxili və beynəlxalq hüquqa, tarixi faktlara əsaslanır, ədaləti və sülhü bərqərar etmə məramına xidmət edir. Sənədin əsas məqamlarına diqqət yetirsək, bunu bir daha aydın görmüş olarıq [14;15]:

- Sənəddə indiki Ermənistandan qovulmuş bütün azərbaycanlıların və onların nəsil davamçılarının öz yurdlarına qayıtmaq hüququ təkzibolunmaz fakt kimi bir daha diqqətə çatdırılır və bu qayıdış prosesinin müvafiq zamanətləri və verifikasiya mexanizmləri olan beynəlxalq hüquqi təminat çərçivəsində həyata keçirilməsi tələbi irəli sürülür;

- Bəhs etdiyimiz sənəddə həmvətənlərimizin ata-baba yurdlarına qayıtmaq hüququnun ləyaqətli və təhlükəsiz şəkildə reallaşmasına şərait yaradılmasının, onların gələcəkdə burada fərdi və kollektiv hüquqlarının təmin olunmasının vacibliyi qeyd olunub.

- Sənəddə qayıdacaq insanların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün qayıdış olacaq ərazilərə müvafiq mandatla beynəlxalq sülh missiyasının yeridilməsi, həmin missiyanın İcmanın etibar etdiyi ölkələrin qüvvələrindən ibarət olması zərurəti də əksinin tapıb;

- İcma tərəfindən işlənib hazırlanan bu konsepsiyada belə bir prinsipial mövqe qoyulmuşdur ki, qayıdış prosesində qovulmadan əvvəlki məskunlaşma coğrafiyası bərpa olunmalı, geri qayıdanları pərakəndə səpələmək insan hüquqlarına zidd cəhd kimi rədd edilməlidir;

- Sənəddə Ermənistan qayıdacaq azərbaycanlıların fərdi və kollektiv hüquqlarının təminatı üzrə beynəlxalq nəzarət və monitoring mexanizmi çərçivəsində İcma ilə konstruktiv dialoqa başlamaq təklifi ilə də çıxış edilir;

- Qayıdacaq azərbaycanlıların vahid vətənləri – Azərbaycan Respublikası ilə maneəsiz əlaqəsinə şərait yaradılması zərurəti də ortaya qoyulur;

Sənəddə Ermənistan hökuməti qarşısında qayıdacaq azərbaycanlıların mülkiyyət hüquqlarını bərpa etməsi, onların evlərini, icma torpaqlarını qaytarması tələbi qoyulur;

- Konsepsiyada o da bəyan edilir ki, Qərbi azərbaycanlılar erməni xalqı ilə barışığa, dinc və yanaşı yaşamağa hazırdır. Ermənistan hökuməti barışığı təşviq etmək üçün səylər göstərməli, dağıdılmış Azərbaycan mədəni irsini bərpa etməli, qorumaq, həyata keçirdiyi yer adları dəyişikliklərini ləğv etməli və azərbaycanlılara qarşı ayrı-seçkilik siyasətinə son verməlidir;

- Bəhs olunan sənəddə belə bir mühüm və haqlı tələb də qoyulur ki, İcma Qərbi azərbaycanlıların legitim nümayəndəsi və maraqlı tərəf kimi qayıdış prosesi və sonrakı dövrdə bütün müvafiq proseslərdə iştirak etməlidir.

Təsadüfi deyil ki, bu tarixi sənəd akademik İsa Həbibbəylinin də dediyi kimi Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramından sonra ölkəmizdə ikinci Böyük Qayıdış Proqramı dəyərinədir.

Konsepsiyanın qəbul edilməsi Qərbi Azərbaycan İcmasının fəaliyyətində yeni bir mərhələnin başlanmasına rəvac verdi.

İcma sonrakı fəaliyyətini məhz bu tarixi sənədin icrası istiqamətində qurdu. 2023-cü ilin mart ayında TÜRKPA-nın Ətraf mühit, təbii ehtiyatlar və sağlamlığın qorunması komissiyasının nümayəndə heyəti ilə icmada keçirilən görüş keçirilib, görüş zamanı TÜRKPA-nın təsis edilməsi barədə 2008-ci il İstanbul Sazişinin məqsədlərinə uyğun olaraq, Qərbi Azərbaycandan qovulmuş azərbaycanlıların hüquqları və onların mədəni irsi məsələsinin Assambleyanın gündəliyinə gətirilməsinin əhəmiyyətliliyi vurğulanıb.

2023-cü ilin oktyabr ayında QAI-nin nümayəndəsi Cenevrədə keçirilən BMT-nin İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Komitəsində Ermənistanın dövrü hesabatının təqdimatı sessiyasında iştirak edib və İcmanın alternativ hesabatını təqdim edib. İcmanın hesabatı Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə aparmasından və geri qayıtmaq hüququ da daxil olmaqla onların İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt ilə qorunan hüquqlarının sistematik şəkildə pozulması halları barədə məlumatı əks etdirmək baxımından əhəmiyyətli siyasi-hüquqi sənəddir. Səfər zamanı BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının (UNHCR) İcraiyyə Komitəsinin, BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarlığının və “Cenevrə Geostreji Observatoriyası” təşkilatının məsul şəxsləri ilə görüşlər də keçirilib. Görüşü BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarlığını Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlıların hüquqları ilə yaxından məşğul olmağa çağırış baxımından əhəmiyyətli hesab etmək olar.

İcma tərəfindən BMT-yə üzv olan dövlətlərdən və digər aidiyyəti beynəlxalq təşkilatlardan indiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların öz evlərinə beynəlxalq proses çərçivəsində təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə qayıtması ilə bağlı müraciət edilib. Bu müraciətin yayılması indiki Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlıların hüquqları məsələsinin beynəlxalq müstəviyə gətirilməsi sahəsində böyük uğurdur. Məsələnin BMT-nin ən mötəbər orqanlarının gündəliyinin qeyd edilən bəndləri ilə

əlaqələndirilməsi azərbaycanlıların öz evlərinə qayıtmasının təməl insan hüquqlarının qorunması, beynəlxalq sülhün, təhlükəsizliyin və əməkdaşlığın bərqərar olması üçün zəruri olmasının beynəlxalq müstəvidə təsdiqidir. Həmçinin Qərbi Azərbaycan İcması Avropa Şurası Parlament Assambleyasını Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlıların öz evlərinə qayıtması hüququ üzrə monitorinqə başlamağa çağırıb. Çünki Ermənistanın azərbaycanlıları öz ərazisindən qovması və onların öz evlərinə təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə qayıtmasına şərait yaratmaması bu ölkənin insan hüquqları sahəsində götürdüyü öhdəliklərlə ziddiyyət təşkil edir. QAI belə bir təşəbbüs də qaldırmışdır ki, Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlıların hüquqları AŞPA-nın Ermənistanda öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirməsi üzrə monitorinq prosedurunun predmeti ola bilər.

QAI-nin səkkiz sənədinin BMT-nin rəsmi sənədi kimi, BMT-nin bütün rəsmi dillərində BMT üzvü olan bütün dünya dövlətləri arasında yayılması Qərbi Azərbaycan həqiqətlərinin BMT tribunasından ilk dəfə bəyan edilməsi, məsələnin beynəlxalq müstəviyə gətirilməsi baxımından tarixi uğurdur. Bu sənədlər sırasında Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyası, beynəlxalq ictimaiyyətə müraciət, UNESCO-nun Baş katibinə müraciət kimi əhəmiyyətli sənədlər də vardır. Qərbi Azərbaycan İcmasının bir neçə ay ərzində dünyanın bir çox nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarına, dövlət başçılarına, siyasətçilərə 130-dan artıq müraciət, bəyanat, məktub ünvanlamış və onların bəzilərindən rəsmi cavab almışdır. Bu cavablar sırasında Avropa İttifaqı Şurasının sədri Şarl Mişelin, UNESCO Baş katibinin cavabları da vardır.

Xaricdə yaşayan Qərbi azərbaycanlıların təşkilatlanması və onlar arasında koordinasiyanın gücləndirilməsi baxımından 5 dekabr 2023-cü il tarixdə “Ermənistandan didərgin salınmış azərbaycanlıların təhlükəsiz şəkildə və ləyaqətlə geri qayıdışını təmin etmək: Qlobal kontekst və ədalətli həll” mövzusunda 30 xarici ölkədən nümayəndələrin iştirakı ilə baş tutmuş beynəlxalq konfransın da əhəmiyyətini qeyd etmək yerinə düşər.

2023-cü ilin oktyabr ayında Avropa Şurasının İnsan hüquqları üzrə komissarı Dunya Miyatoviçlə Qərbi Azərbaycan İcmasında keçirilən görüş zamanı ona azərbaycanlıların Ermənistandan zorla qovulmasının insan hüquqlarına zidd olması faktlarla bildirilib, Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlıların öz evlərinə qayıtmasına dəstək verməyə, o cümlədən baş vermiş pozuntularla bağlı qərəzsiz araşdırma aparmağa, Ermənistanə tematik səfərlər təşkil etməyə və bu dövlətə təzyiq göstərməyə çağırış edilib.

2023-cü ilin dekabr ayında Qərbi Azərbaycan İcmasının sədri Əziz Ələkbərlinin Türkiyənin Ədalət və İnkişaf Partiyasının (AK Parti) sədr müavini, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvü Zəfər Sırakaya ilə görüşü də ikitərəfli əlaqələrin inkişafı baxımından səmərəli olub.

Təəssüflə bildirilməlidir ki, beynəlxalq ictimaiyyət Qərbi azərbaycanlıların hüquqlarının müdafiəsi, öz doğma torpaqlarına qayıtmaq haqqının gerçəkləşməsi üçün heç bir addım atmadığı kimi dünya mədəni irsinin müdafiəsini öz ali məqsədi elan etmiş YUNESCO da hazırkı Ermənistan ərazisində Azərbaycan xalqına məxsus mədəniyyət abidələri, dini məbədlərin dağıdılması, məhv edilməsinə qarşı heç bir tədbir görməyib. Bu baxımdan Qərbi Azərbaycan İcması tarixi torpaqlarımızda xalqımıza məxsus dəyərlərin məhv edilib sıradan çıxarılmasına qarşı da xalqımızın barışmaz mövqeyini fəal şəkildə ortaya qoymağa çalışıb.

Ölkə başçısının Qərbi Azərbaycan İcmasının üzvləri ilə görüş zamanı proqram xarakterli nitqindən irəli gələn vəzifələri həyata keçirmək istiqamətində İcmanın Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında yaradılmış elmi-tədqiqat şöbələri ilə əlaqəli şəkildə fəaliyyəti də təqdirəlayiqdir. Xatırladaq ki, AMEA Rəyasət Heyəti tərəfindən də bir sıra qərarlar qəbul olunmuşdur. Belə ki, həyata keçirilən dövlət siyasətinə uyğun olaraq, AMEA-nın prezidenti, akademik İsa Həbibbəylinin təşəbbüsü əsasında AMEA Rəyasət Heyətinin 16 yanvar 2023-cü il tarixli qərarı ilə Qərbi Azərbaycan tədqiqatları üzrə Əlaqələndirmə şurası yaradılıb. Bundan əlavə, AMEA Rəyasət Heyətinin "AMEA-nın Qərbi Azərbaycanın tədqiqi və təbliği ilə bağlı Tədbirlər planı"nın təsdiq edilməsi haqqında" qərarında "Qərbi Azərbaycan Ensiklopediyası"nın hazırlanması öz əksini tapıb və bu sahədə ardıcıl işlər görülür. AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunda Qərbi Azərbaycan tarixi şöbəsi, Folklor İnstitutunda Qərbi Azərbaycan folkloru şöbəsi və Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda Toponimika şöbəsi yaradılıb və AMEA-da Qərbi Azərbaycanla əlaqədar çoxsahəli tədqiqatlar aparılmaqdadır. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda Qərbi Azərbaycan Dialektoloji Atlası və digər kitablar nəşrə hazırlanır.

Naxçıvan Dövlət Universitetindən bir ilk - Qərbi Azərbaycana qayıdış strategiyasının reallaşdırılması istiqamətində mühüm tarixi addım

23-24 noyabr 2023-cü il tarixlərdə Naxçıvan Dövlət Universitetinin təşəbbüsü ilə Naxçıvan şəhərində Azərbaycanda ilk dəfə "Qərbi Azərbaycana qayıdış" adlı festival və "Qərbi Azərbaycana qayıdışa gedən yol" adlı konqres keçirilməsi də Qərbi Azərbaycana qayıdış strategiyasının reallaşdırılması istiqamətində mühüm tarixi addım idi. Naxçıvan Muxtar Respublikasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Səlahiyyətli Nümayəndəliyi, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, Naxçıvan Dövlət Universiteti və Qərbi Azərbaycan İcmasının birgə təşkilatçılığı, Türkiyədən olan 20-dən çox qurumun tərəfdaşlığı ilə keçirilən festival-konqres mühüm tarixi məqamları ilə yadda qaldı [16].

Xatırladaq ki, 2022-ci il dekabrın 24-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşü zamanı giriş nitqində sərgilər, təqdimatlar, beynəlxalq konfranslar keçirilməsi ilə də bağlı tapşırıq vermişdir. Zəngin dövlətçilik ənənələrinə və qətiyyətli siyasi mövqeyə malik, kifayət qədər beynəlxalq nüfuz qazanmış, bir sıra mühüm elmi-tarixi əhəmiyyətə malik beynəlxalq konfrans, konqres və simpoziumların ideya təşəbbüskarı və novator təşkilatçısı kimi fərqlənən Naxçıvan Dövlət Universiteti bu çağırışa ilk cavab verərək möhtəşəm bir tədbirə ev sahibliyi etdi. Bununla, eyni zamanda Qərbi Azərbaycanla bağlı yeni elmi-tədqiqat mərhələsinin rəmzi təməli qoyuldu, bu festival-konqresin ənənəvi olaraq keçirilməsi qərara alındı. Festival-konqres üç prinsipə - tarixi faktlara, beynəlxalq hüquqa və sülhə əsaslan Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyasının icrası istiqamətində mühüm addım kimi də tarixi əhəmiyyət kəsb edir.

Konqres 5 istiqamət üzrə keçirildi, 17 bölmə iclasında 173 alimin 157 məruzəsi dinlənilirdi. Naxçıvan Muxtar Respublikasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətli nümayəndəsi Fuad Nəcəfli, Azərbaycan Respublikasının elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev, Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru, dosent Elbrus İsayev, QAI İdarə Heyətinin sədri, Milli Məclisin deputatı Əziz Ələkbərli, Azərbaycan Respublikasının

İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) Səbinə Əliyeva və digərləri rəsmi açılış mərasimində çıxış etdilər (16). Konqresdəki məruzələrdə ali təhsil proqramlarına Qərbi Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, folkloru, toponimləri, İrəvan Müəllimlər Seminariyası ilə bağlı dərslərin, seçmə fənlərin daxil edilməsi kimi aktual məsələlər ortaya qoyuldu. Azərbaycanın elm, təhsil müəssisələrində Qərbi Azərbaycan tarixinin araşdırılması sahəsində ardıcıl, sistemli tədqiqatların aparılması və elmi-tarixi nəzəri əsərlərin yaradılması zərurəti qeyd edildi. Vurğulandı ki, Qərbi Azərbaycanla bağlı ən müxtəlif sahələr üzrə tədqiqatların aparılması ziyalıların, elm adamlarının qarşısında duran mühüm vəzifələrdir. Bəyan edildi ki, soydaşlarımızın Qərbi Azərbaycan torpaqlarından zorla çıxarılması və etnik təmizləmə siyasətini yerinə yetirənlər beynəlxalq müstəvidə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır. Konqres beynəlxalq təşkilatlara Azərbaycana qarşı ədalətli mövqe göstərməyə, Qərbi azərbaycanlıların ləyaqətli və tam təhlükəsiz qayıdışına səssiz qalmamağa çağırış etməklə də siyasi əhəmiyyət daşıdı. Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyası tərəfindən irəli sürülmüş “Qərbi Azərbaycandan deportasiya edilmiş azərbaycanlıların pozulmuş hüquqları haqqında Kompleks Beynəlxalq Hesabat”ın hazırlanması təklifi irəli sürüldü, Azərbaycan hüquq cəmiyyətinə müraciət edilərək bu layihəyə dəstək verilməsi zəruri hesab edildi.

Festival-konqres çərçivəsində keçirilən kitab təqdimatları, ustad dərsləri, film nümayişləri, xalq oyunları, kompozisiyalar, konsert proqramları, kulinariya, rəsm əsərləri, milli geyim, məişət avadanlıqlarının sərgiləri, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi, tanınmış modelyer-rəssam Fəxryyə Xələfovanın ilk dəfədir ki, Naxçıvanda təşkil olunan “Milli ornamentlərin harmoniyası” adlı kolleksiyası və yeni elmi-tarixi faktlarla zəngin məruzələr bu qədim və əzəli yurd yeri ilə bağlı tarixə baxış, həqiqətin sarsılmazlığı, doğma yurda qayıdış inam və əzmkarlığı baxımından ictimaiyyətdə böyük maraq və rəğbət yaratdı. Bu tədbirlərdə universitet tələbələrinin böyük əksəriyyətinin müəllimlərlə yanaşı, fəal, yaradıcı iştirakı da mühüm bir faktdır. Təkcə NDU-nun İncəsənət fakültəsinin müəllim və tələbələri tərəfindən 100-dən çox rəngkarlıq, heykəltəraşlıq, dekorativ tətbiqi sənət nümunələrinin nümayiş olunması ilə bağlı fakt həm də ali təhsil ocağında əzəli yurdumuzun tarixinin, maddi-mədəni irsinin, folklor və etnoqrafiyasının gənc nəslə aşılınması, sevdirlməsi istiqamətində çoxcəhətli gərgin və fədakar əməyin bəhrəsi kimi nümunəvi və sevindirici idi.

Festival-konqres çərçivəsində qonaqlar Ordubad rayonunun Parağa, Kəngərli rayonunun Çalxanqala kəndlərində yaşayan Qərbi azərbaycanlılarla görüşdülər. Bu, deportasiyaya məruz qalmış müxtəlif nəslin nümayəndələri olan soydaşlarımızla, əslən Qərbi Azərbaycandan olan bugünkü nəslin bölgələrdə bəlkə də ilk belə tarixi kütləvi görüşü idi ki, festival-konqres nəsillərarası əlaqəni daha da möhkəmləndirmək, milli yaddaşı təzələmək, düşüncələrdə yurda dönüşə birgə güclü inam yaratmaq baxımından da çox mühüm əhəmiyyət kəsb etdi.

Konqres-festivalın təşəbbüskarı və bu mühüm tədbirə möhtəşəm şəkildə ev sahibliyi etməyi bacarmış NDU-nun rektoru, dosent Elbrus İsayev festival-konqresin əhəmiyyətini aşağıdakı kimi xarakterizə etmişdir: “Prezident, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin dediyi: *“Bizi Qərbi Azərbaycana böyük qayıdış gözləyir”* hədəfi istiqamətində festival-konqresin bütün iştirakçıları tərəfindən birlik və əminlik ifadə edilmişdir; Qərbi Azərbaycanda ermənilərin və onlara havadarlıq edənlərin xalqımıza qarşı məqsədyönlü

şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti, milli faciə və vandalizm faktlarının geniş şəkildə ictimaiyyətə çatdırılması təmin edilmişdir; Ermənilərin doğma torpaqlarımızda yerləşdirilmələri, azərbaycanlıların planlı surətdə doğma yurdlarından qovulması ilə bağlı tarixi faktlara söykənilmiş, yeni, dolğun məlumatlar təqdim olunmuşdur; Qərbi Azərbaycana məxsus maddi mədəniyyət nümunələri təqdim olunmuşdur; Qərbi Azərbaycandan olan, muxtar respublikada yaşayan sakinlər ilk dəfə olaraq bir araya gəlmiş və onlarla görüşlər keçirilmişdir; Ermənistan Respublikasının dövlət səviyyəsində həyata keçirdiyi etnomədəni siyasətin qurbanı olmuş yer adlarımızın – toponimlərin, oykonimlərin, hidronimlərin dəyişikliyə məruz qalmasının tarixi faktlara söykənərək elmi əsaslarla təsdiqinə və dünya elmi ictimaiyyətinə çatdırılmasına çalışılmışdır; Ölkəmizin müxtəlif universitet, akademiya və elmi-tədqiqat institutlarında, həmçinin qardaş Türkiyə universitetlərində fəaliyyət göstərən tədqiqatçıları bir araya gəlmiş, onların Qərbi Azərbaycanla bağlı əldə etdikləri elmi yeniliklər dinlənilmiş və fikir mübadiləsi aparılmışdır” [10].

Festival-konqres iştirakçıların mətbuata verdikləri müsahibələrdən də aydın görünür ki, bu möhtəşəm tədbir ideya əhəmiyyətliliyi və yüksək təşkilatçılığına görə böyük məmnuniyyət və rəğbət hissi ilə qarşılanmışdır. Türkiyə-Azərbaycan Dostluq, Əməkdaşlıq və Həmrəylik Fondunun prezidenti, professor Aygün Attar müsahibəsində festival-konqresi çox yüksək qiymətləndirmişdir: “...bu möhtəşəm tədbirin keçirilməsində əməyi olan hər kəsə dərin minnətdarlığımı bildirirəm. Qərbi Azərbaycan mədəniyyətini ən gözəl şəkildə təmsil edən, hər kəsi duyğulandıran, elmin belə deyə bilmədiyini, İrəvanın, Göyçənin, Zəngəzurun gözəlliklərini, özəlliklərini dilə gətirən şeirlərin, mahnıların yer aldığı proqram hər kəsi duyğulandırdı. Festival-konqres olduqca möhtəşəm təşkil olunmuşdur” [6]. AMEA-nın müxbir üzvü, Qərbi Azərbaycan İcmasının Müşahidə şurasının sədri Misir Mərdanov isə festival-konqresin məhz Naxçıvanda keçirilməsinin tarixi rəmzi mənasından danışmışdır: “Bu formatda ilk tədbirin məhz Naxçıvanda keçirilməsi təsadüfi deyil. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev başda olmaqla Azərbaycana böyük şəxsiyyətlər bəxş edən Naxçıvan həm də həmin çətin günlərdə Qərbi azərbaycanlı soydaşlarımıza qucaq açıb. Təsadüfi deyil ki, deportasiyaya uğrayan Qərbi azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti Naxçıvanda məskunlaşıb” [6]. Qərbi Azərbaycan İcmasının Ağsaqqallar şurasının üzvü Abel Məhərrəmov da təşkilatçılığı yüksək qiymətləndirmişdir: “Universitetlər həmişə çox maraqlı konfranslar keçirir. Ancaq mən ilk dəfədir ki, festival-konqres vəhdətində keçirilən belə bir məhsuldar tədbirin şahidi oluram. QərbiAzərbaycana Qayıdış Konsepsiyası yol xəritəsi üzrə artıq neçə vaxtdır fəaliyyətdədir. Ancaq mən hesab edirəm ki, bu festival-konqres ən vaciblərindən biri oldu” [6].

Festival-konqresin tarixi-siyasi əhəmiyyətini təkcə bu fakt sübut edir ki, tədbir haqqında məlumat 20-dən çox xarici ölkə mediasında yer almış və Ermənistan mediasından da göründüyü kimi, Ermənistanda Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyasının müəyyən edilməsi qədər dərin narahatlıq və təşvişə səbəb olmuşdur.

2024-cü il iyunun 21-22-də Şahbuz rayonunun Batabat yaylağında keçirilməsi nəzərdə tutulan ikinci “Qərbi Azərbaycana qayıdış” festival-konqres üçün aparılan ciddi hazırlıq işləri, nəzərdə tutulan zəngin proqram bu festival-konqresin də Qərbi Azərbaycanda xalqımızın uzun illər ərzində yaratdığı mədəni irsin, tarixi keçmişimizin təbliği, həmçinin doğma torpaqlara qayıdış hüququnun beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə

çatdırılması baxımından çox böyük əhəmiyyətə malik olacağından xəbər verir. Builki festival-konqresin Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri olan Batabat yaylağında təşkil olunması isə xüsusi rəmzi mənə daşıyır. Mənfur düşmənlərimizin işğal arzusunu əbədlilik gözündə qoyan qədim Naxçıvan diyarının füsunkar məkanında – vaxtilə həmvətənlərimizin yaşadıkları Qərbi Azərbaycan kəndlərindən cəmi bir neçə kilometr məsafədə yerləşən ərazidə keçirilməsi ermənilərə gözgörəsi ibrət dərsi verməkdir. Bu, "Həm ruhən, həm də coğrafi baxımdan Qərbi Azərbaycana addım-addım yaxınlaşıyıq!" deməklə öz mənəvi haqqımıza qovuşmamıza, tarixi ədalətin bərpasına çox az qaldığını bəyan etməkdir. Qərbi Azərbaycandan olan iki gəncin toyunun keçirilməsi məhz yaxın gələcəkdə bizi gözləyən qələbə sevincinin ilk sədalarıdır.

Nəticə

44 günlük Vətən müharibəsindəki tarixi Zəfərdən, düşmən tapdağından azad edilmiş torpaqlarımızda məskunlaşmadan sonra qarşımızda duran ən mühüm məsələlərdən biri gecikmiş ədaləti bərpa etmək, əzəli və əbədi yurd yerimiz Qərbi Azərbaycan torpaqlarına qovuşmaqdır. Qeyd etdiyimiz kimi, qüdrətli Azərbaycan dövləti bu məsələdə də dünyada sülhsevərlik, humanizm örnəyi olmaqla bunu dinc yolla həll edəcəyinə əminidir: *"Əminəm ki, gün gələcək və Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımız, onların yaxınları, uşaqları, nəvələri tarixi diyarımız olan Qərbi Azərbaycana qayıdacaqlar. Mən əminəm ki, bu gün gələcək və əminəm ki, Qərbi azərbaycanlılar böyük coşqu və həvəslə öz doğma torpaqlarına qayıdıb orada yaşayacaqlar"* [9].

Heç şübhəsiz ki, bu qayıdışa ilk olaraq siyasi şüur və təfəkkürdə nail olmalı, bu hüququ beynəlxalq prizmada, fundamental əsaslandırılmış şəkildə təsdiq etdirməliyik. Məhz bu mənada Qərbi Azərbaycan İcmasının təsis etdiyi Qayıdış Konsepsiyası indiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların öz yurdlarına sülh yolu ilə, təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə qayıtmasını təmin etmək məramına xidmət edən, bu sahədə əsas fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edən mühüm tarixi sənəddir. Bu strateji hədəfə çatmaqda isə xalq-lider həmrəyliyi, dövlətimizin siyasi iradəsi, hərbi-iqtisadi qüdrəti zəmin rolunu oynayacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdalov, N. Qərbi Azərbaycana qayıdış haqqımızdır. Respublika. - 2024.- 25 iyun. - № 130. - s. 7.
2. Abdullayev, A. Qərbi Azərbaycana qayıdış: konseptual yanaşma. "Qərbi Azərbaycana qayıdış" festival-konqresin materialları. 23-24 noyabr 2023-cü il. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2024, 657 s., s. 66-7
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi üzrə dövlət komissiyasının iclasında nitqi. <https://lib.aliyev-heritage.org/az/5091911.html>
4. Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycan İcması - tarixi ədalətin bərpası uğrunda mübarizə aparan təşkilat. "Yeni fikir" qəzeti, 9 aprel 2024-cü il, №: 2 (58)
5. Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycan İcmasının sədri, Milli Məclisin deputatının çıxışı. "Qərbi Azərbaycana qayıdış" festival-konqresin materialları. 23-24 noyabr 2023-cü il. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2024, 657 s., s. 33-35.

6. Festival-konqres iştirakçıları: "Qərbi Azərbaycan qayıdış tarixi ədalətin bərpası deməkdir". "Yeni fikir" qəzeti, 9 aprel 2024-cü il, №: 2 (58)
7. Hacıyev, İ. Tarixi Azərbaycan: Qərbi Azərbaycan qayıdış missiyası. "Qərbi Azərbaycan qayıdış" festival-konqresin materialları. 23-24 noyabr 2023-cü il. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2024, 657 s., s. 56-65
8. Hüseynova, M. O ənənələri yaşatmaq üçün qayıtmalıyıq. "Yeni fikir" qəzeti, 9 aprel 2024-cü il, №: 2 (58)
9. İlham Əliyev Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında yaradılan şəraitlə tanış olub. <https://president.az/az/articles/view/58330>
10. İsayev, E. Ön söz. Naxçıvanda keçirilən festival-konqres Qərbi Azərbaycan Qayıdış Konsepsiyasına mühüm töhfədir. "Qərbi Azərbaycan qayıdış" festival-konqresin materialları. 23-24 noyabr 2023-cü il. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2024, 657 s.
11. İsayev, E. Qərbi Azərbaycan Qayıdış Konsepsiyası sülh və ədalət konsepsiyası kimi. "Qərbi Azərbaycan qayıdış" festival-konqresin materialları. 23-24 noyabr 2023-cü il. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2024, 657 s., s 29-32
12. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yubileyləri. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2014, 212 s.
13. Tarixçi-alim Elman Cəfərli: "Qərbi Azərbaycan Qayıdış Konsepsiyasının hazırlanması düşməndə təlaş, ruh düşkünlüyü yaradıb. "Yeni fikir" qəzeti, 9 aprel 2024-cü il, №: 2 (58)
14. Qərbi Azərbaycan Qayıdış Konsepsiyasının tam mətni açıqlanıb <https://report.az/daxili-siyaset/qerbi-azerbaycana-qayidis-konsepsiyasinin-tam-metni/>
15. Qərbi Azərbaycan Qayıdış Konsepsiyasının əsas məqamları açıqlanıb. <https://report.az/daxili-siyaset/qerbi-azerbaycana-qayidis-konsepsiyasinin-esas-meqamlari-aciqlanib/>
16. Vəliyev, Ə. Qərbi Azərbaycan tarixi və maddi-mədəni irsi. "Yeni fikir" qəzeti, 9 aprel 2024-cü il, №: 2 (58)

SUMMARY

Mehriban Sultan

WEST AZERBAIJAN COMMUNITY AND ITS ACTIVITY TOWARDS THE REALIZATION OF THE CONCEPT OF RETURN TO WESTERN AZERBAIJAN

Historical facts confirm that Western Azerbaijan was a historical Turkish land inhabited by Azerbaijani Turks, and Armenians were moved to these territories from abroad. However, the Azerbaijanis living here were deported from their historical-ethnic lands from time to time - in 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 and 1988-1991. In the 20th century, more than 2 million Azerbaijanis were subjected to genocide in present-day Armenia. The article talks about the activities of the West Azerbaijan Community, a unified organization center of Western Azerbaijanis, founded on August 3, 2022, and its important mission of restoring historical justice. It is stated that the purpose of the community is to restore the rights of Azerbaijanis and their heirs who were deported en masse from the territory of Armenia and their heirs at different times due to their ethnicity, and to ensure the right of people who were expelled from their historical ancestral homes in the territory of Armenia to

return to their homeland. The article talks about the multifaceted activity of the Community, it is noted that the organization is successfully working in the direction of bringing the truths of West Azerbaijan to the international level, turning the violated rights of our compatriots into the subject of international law. It is emphasized that the Historical Victory in the Second Karabakh War ensured the right of people from West Azerbaijan to return to their lands. President Ilham Aliyev's meeting with a group of intellectuals from West Azerbaijan on December 24, 2022 in the administrative building of the West Azerbaijan Community is described in the article as an event of great historical importance. It is noted that the President set himself the task of preparing the Concept of Return to West Azerbaijan in a meeting with West Azerbaijani intellectuals. The article analyzes that concept, which was prepared in a period of one month. Attention is paid to the main points of the document, it is scientifically concluded that the Concept is based on domestic law, and most importantly, international law, historical facts, and serves the purpose of establishing justice and peace. The article talks about the multifaceted activities of the West Azerbaijan Community towards the implementation of the Concept, especially the work done by international organizations and the UN. It is emphasized that the "Return to Western Azerbaijan" festival-congress initiated by Nakhchivan State University is an important contribution to the realization of the Concept of Return to Western Azerbaijan, the political, scientific and historical importance of the congress, which was attended by more than 10 thousand participants in various formats, is discussed.

Keywords: *West Azerbaijan Community, Concept of Return to West Azerbaijan, restoring the rights of Azerbaijanis and their heirs, who were deported en masse from the territory of present-day Armenia due to their ethnicity at different times, and their heirs at the international level, by achieving social and cultural unity, "Return to Western Azerbaijan" festival-congress*

РЕЗЮМЕ

Мехрибан Султан

ОБЩИНА ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА И ЕЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПО РЕАЛИЗАЦИИ КОНЦЕПЦИИ ВОЗВРАЩЕНИЯ В ЗАПАДНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН

Исторические факты подтверждают, что Западный Азербайджан был исторической турецкой землей, населенной азербайджанскими тюрками, а армяне были переселены на эти территории из-за границы. Однако проживающие здесь азербайджанцы время от времени депортировались со своих историко-этнических земель - в 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 и 1988-1991 годах. В XX веке геноциду подверглись более 2 миллионов азербайджанцев в современной Армении. В статье рассказывается о деятельности Общины Западного Азербайджана - единого организационного центра западных азербайджанцев, основанной 3 августа 2022 года, и ее важной миссии по восстановлению исторической справедливости. Сообщается, что целью сообщества является восстановление прав азербайджанцев и их наследников, массово депортированных с территории нынешней Армении по причине их этнической принадлежности в разное время, и их наследников на международном уровне, а также обеспечение право людей, изгнанных из своих исторических родовых домов на территории нынешней Армении, вернуться на родину. В статье говорится о многогранной деятельности Общины, отмечается, что организация успешно работает в направлении выведения истин Западного Азербайджана на международный

уровень, превращения нарушенных прав наших соотечественников в предмет международного права. Подчеркивается, что Историческая Победа во Второй Карабахской войне обеспечила право выходцев из Западного Азербайджана вернуться на свои земли. Встреча Президента Ильхама Алиева с группой интеллектуалов Западного Азербайджана 24 декабря 2022 года в административном здании Общины Западного Азербайджана характеризуется как важное историческое событие. Отмечается, что на встрече с западноазербайджанской интеллигенцией президент поставил перед собой задачу подготовить Концепцию Возвращения в Западный Азербайджан. В статье анализируется та Концепция, которая готовилась месяц. Уделяется внимание основным моментам документа, делается научный вывод о том, что Концепция основана на внутригосударственном, а главное, международном праве, исторических фактах и служит целям установления справедливости и мира. В статье говорится о многогранной деятельности Общины Западного Азербайджана в направлении реализации Концепции, особенно о работе, проделанной международными организациями и ООН.

Подчеркивается, что фестиваль-конгресс «Возвращение в Западный Азербайджан», инициированный Нахчыванским Государственным Университетом, является важным вкладом в реализацию Концепции Возвращения в Западный Азербайджан, обсуждается политическое, научное и историческое значение конгресса, в котором приняли участие более 10 тысяч участников в различных форматах.

Ключевые слова: Община Западного Азербайджана, Концепция Возвращения в Западный Азербайджан, восстановление прав азербайджанцев и их наследников, массово депортированных с территории Армении в разное время по причине их этнической принадлежности, и их преемников на международном уровне». Фестиваль-конгресс «Возвращение в Западный Азербайджан»

NAXÇIVAN TEATRININ MUXTARIYYƏTİN 40-70-Cİ İLLƏRDƏKİ FƏALİYYƏTİ HAQQINDA

Bənövşə RZAYEVA

rzayeva.benovse62@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalənin tədqiqat obyekti Naxçıvan Musiqili Dram Teatrının keçən əsrin 40-70 illərdəki fəaliyyəti haqqındadır. Yazının giriş hissəsində Naxçıvan Teatrının yaranmasının ilkin dövründə yaradıcı heyətin üzləşdikləri çətinliklərdən bəhs edilir. Həmin dövrdə Naxçıvan teatrında fəaliyyət göstərən sənət adamlarına qarşı edilən təhdid və hədələrə baxmayaraq, teatrın yaradıcı heyətinin onlara qarşı apardıqları mübarizələr də məqalədə yer alır. Yazıda Naxçıvanda fəaliyyət göstərən "Ziyalı məclisi", "Müsləman şüa dram incəsənəti cəmiyyəti" kimi ədəbi-mədəni mərkəzlərinin Naxçıvan teatrının yaranması və onun sonrakı inkişaf mərhələlərindəki fəaliyyətləri işıqlandırılır. Müəllif Naxçıvan teatri səhnəsində ilk dəfə olaraq 1883-cü ildə, M.F. Axundovun "Müsyö Jordan və dəroviş Məstəli şah" komediyasının tamaşaya qoyulması haqqında məlumat verir. Məqalədə bu əsərin tamaşaya qoyulmasının təkcə Naxçıvan deyil, Azərbaycanın bütün teatr ocaqlarının inkişafına təkan verməsindən danışılır. Yazıda Naxçıvan teatrının formalaşmasında Azərbaycanın görkəmli sənət adamlarının xidmətləri işıqlandırılaraq, onların köməkliyi ilə Ordubad və Culfa bölgələrində də teatr sənətinin yaranması yer alır. Naxçıvan teatrının inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Eynəli bəy Sultanov, Məmməd Tağı Sidqi, Əliqulu Qəmküsar, S. Ruhullah kimi görkəmli ziyalıların və başqa sənətkarların apardıqları işlər yazıda layiqincə qiymətləndirilir. Bu sənət adamları ilə yanaşı, Naxçıvan ziyalılarının da teatra verdikləri ideya, məzmun, üslub və həm də təşkilatçı möhkəmləndirməyə çalışmaları dəyərli fakt kimi öz əksini tapır. Müəllif Naxçıvanın Muxtariyyət statusunun ilkin illərindən sonra bu sənət ocağının fəaliyyətinin güclənməsinin əsas səbəblərindən biri kimi teatrda görkəmli rejissorların çalışmasını göstərir və onların fəaliyyətlərinin bu sahədə əvəzsiz olmasını vurğulayır. Məqalədə keçən əsrin 40-70-ci illərdə Naxçıvan teatrının əməkdaşlarının qastrol səfərləri zamanı kollektivin hazırladıqları repertuar və əldə etdikləri yüksək nailiyyətlərdən söhbət açılır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, teatr, aktyor, ziyalı, görkəmli sənətkarlar, rejissor, dramaturq, əsər.*

Naxçıvanda teatr dövrün ictimai-siyasi hadisələrin fonunda, həyatın obyektiv qanunauyğunluğu əsasında yarandı, eləcə də ideya etibarı ilə bir sənət ocağı kimi inkişaf edərək, zaman-zaman formalaşdı. Öz ideya mənbələrinə görə bu sənət məbədi dünyanın mütərəqqi teatr sənətindən, onların təcrübəsindən yararlanmaqla zamanın ictimai-siyasi şəraitinə, maarifpərvər ziyalıların əqidəsinə uyğun olaraq təşəkkül tapdı. Bu teatr vətənpərvərlik ideyaları əsasında yaranmış, zamanın ictimai-siyasi və demokratik zəminində dolğun səhnə əsərlərinə müraciət etmiş, mükəmməl tamaşalar yaratmağa çalışaraq, ilk gündən xalqı maraqlandıran məsələlərə müraciət etməklə yanaşı, tamaşaçılarını gözəl əməllər uğrunda mübarizəyə səsləmişdir.

Azərbaycanın bir sıra şəhərlərindən Qori Müəllimlər Seminariyasını qurtaran müəllimlər öz şəhərlərində teatr tamaşaları təşkil edirdilər. Naxçıvan da belə şəhərlərin sırasında idi. XIX əsrdə Naxçıvan iqtisadi, siyasi və mədəni həyatda baş vermiş ciddi dəyişikliklər nəticəsində yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Naxçıvan ziyalıları içərisində o zaman Eynəli bəy Sultanov Naxçıvanda teatr tamaşalarına rəhbərlik etməklə yanaşı, bir çox tamaşalara rejissorluq etmiş, özü də bir çox rollarda oynamışdır. Onunla tərəfdaşlıq edən vaxtilə Naxçıvanda yaşayıb-yaratmış dövrün tərəqqipərvər, açıqfikirli, yenilik tərəfdarı olan yerli ziyalılardan Cəlil Məmmədquluzadə, Məmməd ağa Şahtaxlı, Qurbanəli Şərifov, Məmməd Tağı Sidqi, Fərəculla və Nəsurulla Şeyxov qardaşları, Baxşəli ağa Şahtaxlı, Cümşüd-Paşa Sultanov, Mirzə Əliməmməd Xəlilov, Mirzə Sadiq Qulubəyov, Bəhrəmxan, Böyükxan, Əkbərxan və Sərvərxan Naxçıvanskilər, Mirzə Kazım bəy Qulubəyov, Böyük ağa Qullarağasıyev, Yaqub Paşa Kəngərinski, Qafar ağa Səfərov, Mirzə Cəlil Mirzəyev, Pir Murad Sultan Əhməd Sultanov, Qafar ağa Səfərov, Sadiq Xəlilov və digərlərinin səyi nəticəsində 1883-cü ildə Naxçıvanda ilk dəfə olaraq “Naxçıvan müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti” adlı bir cəmiyyət yaradıldı.

“Naxçıvan müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti” fəaliyyətinə şəhərin tərəqqipərvər, yeni fikirli adamları kömək etsələr də o dövrdə hökumət məmurları, bəzi qüvvələr, onlara yaxşı münasibət bəsləmirdilər.

Eynəli bəy Sultanov Naxçıvan mədəniyyətinin inkişaf etdirmək məqsədi ilə 1882-ci ildə öz evində “ziyalılar cəmiyyəti” təşkil edir. Bütün tərəqqipərvər ziyalıları yenidən həmin cəmiyyətə cəlb edir.

Belə cəmiyyətlərin fəaliyyəti nəticəsində 1883-cü il may ayının 11-də M.F.Axundovun “Müsyö -Jordan və dərviş Məstəli şah” əsəri tamaşaya qoyulur. Bununla da Naxçıvan teatr sənətinin başlanğıcı qoyulur. 1884-cü ildə Eynəli bəy Sultanov öz “Tatarka” pyesini tamaşaya qoyur. O, öz əsərinin tamaşasına rejissorluq etmiş həm də qadın rollarından birinin ifaçısı olmuşdur.

Naxçıvan teatrının yaranmasında və inkişaf etməsində Azərbaycanın görkəmli ziyalılarının köməkliyi əvəzsizdir. XX əsrin əvvəllərində Zülfüqar Hacıbəyov və qardaşı dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli eləcə də SSRİ xalq artisti Sidqi Ruhulla milli dramaturgiyamızı geniş təbliğ edən fəal incəsənət xadimləri kimi mədəniyyət tariximizdə dərin iz salmışlar.

XX yüzilliyin 18-19-cu illər bildiyimiz kimi Naxçıvanın mədəniyyət tarixində çətinliklərlə üzləşən bu sənət məbədinin əməkdaşları nəinki onun ocağının sönməsinə imkan vermədilər və bu sahəni öz gücləri hesabına inkişaf etdirməyə nail oldular.

Rusiyada çarizminin devrildiyi dövrdən sonra, imperiyanın bir çox bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da ikihakimiyyətlik meydana gəlmişdi. Həmin dövrdə bir sıra kapitalist dövlətlər yaranmışdır. Belə bir ziddiyyətli dövrdən istifadə edərək bu qədim diyara yiyələnmək istəyirdilər. Bu dövrdə Azərbaycanda milli burjaziyanın, demokratik fikirli ziyalıların diplomatik səyləri nəticəsində Naxçıvanda Müsəlman Milli Şurası yaradılır. Bu dövrdən iki ay sonra Naxçıvan ingilislər tərəfindən işğal olundu. Belə bir vəziyyətdən istifadə edən erməni daşnakları Naxçıvana yiyələnmək üçün canfəşanlıq edib qırğınlar törətməyə başlayırlar. Lakin Naxçıvan diyarı Azərbaycan SSR-in tərkibində Muxtar Respublika kimi qalmaq imkanı qazanaraq və öz tarixi taleyini həll edə bildi. Muxtariyyət hüququ Naxçıvanın çox acınacaqlı bir şəraitində əldə edilmiş naliyyəti idi.

Naxçıvanın Muxtar Respublika statusu onun sonrakı dövrlərdəki taleyini, ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanılmasında və eləcə də maarif və mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində çox mühüm rol oynadı. Naxçıvan Muxtar Respublika statusu alana qədər yerli mürtəcə qüvvələr aktyorlara tamaşa hazırlamağa imkan vermirdilər. Bu məhdudiyyətlərə dözməyən Naxçıvan teatrının bir sıra artistlərindən Əkbər Abbasov, Rza Təhmasib, Əli xəlilov, Rza İsfəndiyarlı, Həmid Mahmudov və başqaları 1918-ci ildə qaragüruhçuların, daşnakların zülmünə dözə bilməyib Təbrizə və Bakıya getməyə məcbur oldular. Buna görə də 1924-cü ildə Naxçıvanın Teatrında Muxtariyyətin ilk dövrlərində həm aktyor sarıdan həm də teatrda dekorasiya, avadanlıq müxtəlif tamaşaların hazırlanması üçün çətinliklər yaratmışdı.

1926-cı il iyul ayının 10-da Bakıdan bir qrup aktyor Naxçıvana gəlir və Naxçıvan teatrının fəaliyyətinə öz köməkliklərini göstərirlər. Bu fürsətdən istifadə edən S.Ruhullah naxçıvanın digər bölgələrində də teatr sənətinin yaranmasına çalışaraq, Ordubada gedib Namiq Kamalbəyovun "Qaplan Paşa" faciəsini tamaşaya qoyur. Azərbaycanın digər görkəmli aktyorları Naxçıvana qastrol səfərləri zamanı, teatr işinin yenidən qurulmasına və əsasən də istedadlı gənclərin teatra cəlb edilməsinə çalışırdılar. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, Naxçıvan teatr əməkdaşları öz fəaliyyətini dayandırmır, xalqla teatr arasında mənəvi bağlılıqları möhkəmləndirməyə nail olurdular. Belə ki, muxtariyyətin ilkin illərindən sonra, 1927-ci ildə Naxçıvan Teatrının aktyorları tərəfindən Ü.Hacıbəyovun "Arşın mal alan" operettası tamaşaya qoyulur.

1928-ci ildə S.Mövləvinin quruluşunda Beynəlxalq qadınlar günü münasibəti ilə Naxçıvan teatrında C. Cabbarlının "Sevil" əsəri tamaşaya qoyulur. 1929-30 cu illərdə yerli və digər qərb dramaturqların əsərləri Naxçıvan teatrında tamaşaya qoyulur.

1930-cu ilin 5 avqust tarixli nömrəsində yazılır: Naxçıvan teatrosunda az bir müddət ərzində yüksək müvəffəqiyyətlər qazanılmışdır. Bununla yanaşı, teatrda mədəni quruculuq sahəsində Bakıda bulunan BədayeTürk Teatrosu görkəmli yer tutmaqdadır. Teatronun unudulmaz qocaman ustadlarından olan A.M.Şərifzadə Naxçıvan Şura Cəmiyyətinin 10 illik yubleyi münasibətilə aktyor dəstəsi ilə Naxçıvana gəlmişdir. O, cəmiyyət üçün lazım olan gənc aktyorları ətrafına toplayaraq böyük fədakarlıqla çalışmaqdadırlar.

A.M. Şərifzadə öz dəsi ilə beş gün ərzində "Aydın", "Şeyx Sənan", "Sevil" pyeslərini tamaşaçılara təqdim edir və hər çıxışı böyük alqışlarla qarşılanır.

1932-ci ilin iyun ayında Bakı Türk Bədaye Teatrosunun yaradıcı heyəti yenidən Naxçıvana gəlir. Onlar Naxçıvan teatrına yardım etməklə yanaşı, burada "Almaz", "Sevil" əsərlərini uğurla tamaşaya [1, s.23].

1934-cü il "Sərq qapısı" qəzetinin 5 oktyabr tarixli nömrəsində Naxçıvan teatrının keçdiyi şərəfli inkişaf yolundan bəhs edərək yazırdı: Naxçıvan teatrının keçmişdəki vəziyyəti artıq geridə qalmış və bu müəssisə artıq mədəni inqilab ocağına çevrilmişdir. Teatr köhnəlikdən yaxasını qurtararaq repertuarını dövrün tələbinə uyğun olaraq qura bilmişdir.

1938-ci ildə M.F. Axundovun anadan olmasının 125-illik yubleyi keçirilmiş və bu münasibətlə də Naxçıvan teatrına görkəmli dramaturqun adı verilmişdir. Yubileydə Naxçıvan teatrının əməkdaşları tərəfindən, böyük ədibin "Hacı Qara" əsərinin tamaşası göstərilir.

1939-cu il "Şərq qapısı" qəzetinin 21 oktyabr tarixli nömrəsində "Bu gün Naxçıvan teatrında ordenli şair S. Vurğunun "Vaqif" əsərinin tamaşaya qoyulur başlığı altında hifə verilmişdir. Bu münasibətilə xalq şairi S.Vurğunun 22 sentyabr 1939-cu il tarixli teleqramında yazılır: "Kollektivinizin yaradıcılıq qələbələrini təbrik edirəm, tamaşada şəxsən iştirak edə bilməyəcəyimdən təssüf edirəm.

Teatr 1939-40-cı illərdə V.Şekspirin "Otello", "S.Vurğunun "Vaqif", "Xanlar", S.Rüstəmin "Qaçaq Nəbi", "Ü. Hacıbəyovun "Arşın mal alan" və s. əsərlər tamaşaya qoyulmuşdur. Həmin dövrdə Naxçıvan teatrında çalışan quruluşçu rejissor Səməd Mövləvi xalq qəhrəmanlıq tamaşaları yaratmağa çalışmışdır. Bu dövrün əhəmiyyətli əsərləri içərisində M. Hüseynin böyük şair N.Gəncəvinin 800 illik yubleyinə həsr etdiyi "Nizami" pyesi idi. Nizami rolunu aktyor və Naxçıvan teart tarixində dərin izlər salmış İbrahim Həməzəyev təkrar olunmaz insan şəxsiyyətinin mənəvi gözəlliyini, məlahətini, cazibəsini verə bilmişdir.

Naxçıvan teatrında müharibənin ilk aylarında dövrün hadisələrini özündə əks etdirən yararlı əsərlər dramaturgiyada hələ özünə yer tapa bilməmişdi. Müharibə mövzusuna aid həsr edilmiş pyeslərin bədii səviyyəsi aşağı idi. Həmin dövrdə teatr üçün tələsik yazılmış əsərlərdə mövzu aktuallığı əsas götürülür, obrazların aydın xarakteristikası verilmir, dərin ümumiləşdirmələr aparılmırdı. Naxçıvan Dövlət Dram Teatrı ölkəmizin digər teatrlarının təcrübəsindən istifadə edərək tamaşaçılarına kiçik səhnəciklər və kompozisiyalar göstərirdi. Bu hal təbii olaraq günün tələblərindən doğurdu. Naxçıvan teatrında Azərbaycan və yerli şairlərin şerləri əsasında hazırlanan kompozisiyalarda, cəsur, alicənab vətənpərvər adamlar təsvir olunurdu. Həmin adamlardakı vətənpərvərlik hissləri tamaşaçılara dərin nüfuz edir, onların ürəyində böyük coşğunluq doğururdu. Müharibə illərində Naxçıvan teatrı repertuarı üçün yeni əsərlər yazmaqla yanaşı, bu sənət ocağının əvvəlki vaxtlarda oynanılan qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik məzmunlu tamaşalar da zəngin idi. Bu dövrdə S.Vurğunun "Vaqif", S. Rüstəmin "Qaçaq Nəbi" kimi xalq azadlıq mübarizəsini əks etdirən əsərləri Naxçıvan teatrında tamaşaya qoyulur.

Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin 17 dekabr 1941-ci il qərarı ilə Naxçıvan teatrı işini dövrün tələbi səviyyəsinə qaldırmaq üçün İbrahim Həməzəyev teatra direktor təyin edilir. İbrahim həməzəyev ilk gündən işini müharibə dövrünün tələblərinə uyğun qurmağa çalışmaqla yanaşı, o, teatrdə bəzi dəyişikliklər edərək istedadlı gəncləri teatra cəlb edir. Onun teatra cəlb etdiyi gənc xanımlardan biri də həyat yoldaşı Zəroş Həməzəyeva idi. Həmin dövrdə Naxçıvan teatrının direktoru vəzifəsində çalışan, görkəmli rejissor İbrahim Həməzəyevin bu addımı, həqiqətən də, mədəniyyət tariximizdə mədəni inqilab kimi dəyərlidir. İ.Həməzəyevin rejissorluğu ilə həyat yoldaşı, Zəroş Həməzəyevanın teatrdə oynadığı ilk rol Nəcəf bəy Vəzirovun "Hacı Qəmbər" komediyasındakı Yetər surəti idi. Tamaşada bacarıqlı aktyorun oyununu, ağıllı rejissor İ. Həməzəyevin fikri ilə diqqəti cəlb etdi. Teatr bu tamaşa ilə bir daha göstərdi ki, Naxçıvan teatr kollektivi klassik əsərlərin hərtərəfli və dərin səhnə təlimini yaratmaq qabiliyyətinə malikdirlər. Kollektiv 1942-ci ildə Zeynal Xəlilin "İntiqam" əsərini tamaşaya qoyur. Əsərdə Ukraynada azərbaycanlı döyüşçülərin və habelə digər xalqların övladlarının yerli əhali ilə birlikdə alman-faşist işğalçılarına qarşı mübarizəsinin ağır dövrləri, məşəqqətli günləri əks olunmuşdur.

Müharibə illərində oynanılan tamaşalarda teatrın yaradıcı heyətinin rolu olduqca böyük idi. Bu tamaşalarda Səməd Mövləvi, İbrahim Həməzəyev, Firuzə Əlixanova və b. layiqli səhnə obrazları yaratmışlar.

1942-ci il teatrın repertuarında M. İbrahimovun "Məhəbbət", M. Hüseynin "Nizami", S. Vurğunun "Fərhad və Şirin", "Vaqif", Qoldonin "İki ağanın bir nökrəri", S. Rüstəmin "Qaçaq Nəbi", Z. Xəlilin "İntiqam", N. Vəzirovun "Hacı Qənbər", M. Təhmasibin "Aslan yatağı", "Bahar", O. Sarıvəllinin "Babək", M. S. Ordubadi və S. Rüstəmovun "Beş manatlıq gəlin", Z. Hacıbəyovun "Aşıq Qərib", Ü. Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun", "Əsli və Kərim", "Arşın mal alan" və digər əsərlər oynanılmışdır [2, 109].

Müharibənin törətdiyi fəlakətlərə baxmayaraq, Naxçıvan teatrı əməkdaşları ruhdan düşmür, respublikanın rayonlarında, kolxozçulara bədii xidmət göstərirdi. Teatr 1943-cü il "Ölülər" əsərinin müvəffəqiyyətlə tamaşasından sonra növbəti mövsümdə Naxçıvan teatr əməkdaşları tərəfindən Ü. Hacıbəyovun "Ər və arvad", "Arşın mal alan" komediyaları yüksək səviyyədə oynanılır. Bu əsərlərin quruluşçu rejissoru S. Mövləvi, bədii tərtibatını isə rəssam Məmməd Qasimov vermişdir. Həmin vaxt "Arşın mal alan" komediyasında Süleyman rolunu müharibədə yaralanmış və arxa cəbhəyə göndərilən və elə o vaxtdan da öz taleyini teatra bağlayan Məmməd Quliyev olmuşdur. Qeyd edək ki, bu rol onun Naxçıvan teatrındakı ilk oynadığı rol idi.

Naxçıvan teatrı müharibə illərdə Azərbaycan xalqının mübariz keçmişini, qəhrəmanlığını vətən müharibəsi illərində göstərdikləri igidlikləri əks etdirən əsərləri tamaşaya qoymuşlar. Məhz buna görə də teatrın ən güclü aktyorlarından olan M. Mirişliyə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar artisti fəxri adı, Əyyub Haqverdiyevə isə Zaqafqaziya Hərbi dairəsinin komandanlığının, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin və Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin fəxri fərmanları ilə təltif edilmişdir. 1946-cı ildə İ. Həməzəyev və Z. Həməzəyeva Ordubad teatrında çalışırdılar. Bu müddətdə onlar Ordubad teatrında Əkbər Məftunun "Sevənlər" adlı məzhəkəsini tamaşaya qoyurlar elə həmin il noyabr ayının 21-də SSRİ-nin xalq artisti Bülbül (Murtuza Məmmədov) Naxçıvana gəlir və bu görüşdə o incəsənət işçiləri qarşısında duran vəzifələrdən danışmışdır. Noyabr ayının 22-24-də böyük tamaşaçı kütləsi qarşısında rəngarəng repertuarlarla konsert vermişdir.

1943-cü ilin avqustunda M. Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Dram teatrının bədii biriqadası Naxçıvanda qastreol səfərində olarkən Naxçıvan teatrının əməkdaşları ilə S. Vurğunun "Vaqif", "Fərhad və Şirin", M. İbrahimovun "Məhəbbət", S. Rəhmanın "Toy" əsərlərini tamaşaya qoymuşlar.

Müharibə zamanı zəhmətkeşlərin teatra olan ehtiyacı nəzərə alınaraq, M. F. Axundov adına Naxçıvan teatrı Ordubad teatrını himayəsinə götürür. Naxçıvan MSSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin 31 iyul 1944-cü il tarixli fərmanı ilə həmin teatra M. S. Ordubadinin adı verilir.

1944-cü il fevral ayının 5-də Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsi və Naxçıvan MSSR Xalq Komissarlar Sovetinin bürosunda M. F. Axundov adına Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının 60 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında qərar qəbul edilir. Təntənəli şəkildə keçirilən bu yubileydə S. Vurğunun "Xanlar" əsəri müvəffəqiyyətlə oynanılır. Yubiley münasibətilə naxçıvanda yeni tikilmiş 500 yerlik yay kinoteatrına böyük dramaturq C. Məmmədquluzadənin adı verilir.

1945-ci ildə Azərbaycan Dövlət Musiqili Məzhəkə (komediya) Teatrının artistləri Naxçıvana qastrola gəlirlər. Onlar təkcə Naxçıvan deyil, həmçinin bir neçə rayon və kənd zəhmətkeşləri qarşısında gözəl tamaşalarla çıxış etmişlər. Teatrın yaradıcı heyətinin əksəriyyəti Azərbaycanın görkəmli sənətkarları idi.

Teatr əməkdaşlarının fəaliyyəti bir daha göstərdi ki, müharibənin törətdiyi fəlakətlərə baxmayaraq, qazanılan uğurlarla yanaşı, şanlı səhifələrimiz də çoxdur. Azərbaycan xalqının müharibədəki igidliyi, humanizmi, misli görünməmiş qəhrəmanlığı teatr əməkdaşlarının yaratdıqları səhnə əsərlərində öz əksini tapdı. Bu dövrdə tamaşaya qoyulan əsərlər aktual və həyat əhəmiyyətli olub, teatrın yaradıcılıq həyatında keyfiyyət dəyişikliyinə özündə əks etdirmişdir [3, s.155].

Naxçıvanda fəaliyyət göstərən Ordubad Dövlət Dram Teatrının aktyorları dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə uyğun olaraq öz repertuarlarını tərtib edir tamaşaçılar qarşısında çıxış edirdilər. Ordubad Dövlət Dram Teatrı əməkdaşları 1947- ildə mart ayının 31-də Azərbaycan SSR ali sovetinin deputatı, əməkdar incəsənət xadimi M.S.Ordubadinin anadan olmasının 75-illiyini böyük təntənə ilə qeyd edirlər.

M.S.Ordubadinin anadan olmasının 75-illik yubiley gecəsi Naxçıvan şəhərində də keçirilir. Böyük dramaturqun "Beş manatlıq gəlin" komediyası Naxçıvan Teatrının artistləri tərəfindən yubiley iştirakçılarına təqdim edilir.

Naxçıvan MSSR Nazirlər Soveti İncəsənət İşlər İdarəsi Ordubad Dram Teatrının fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə Naxçıvan Teatrının təcrübəli artistlərini Ordubad teatrına yaradıcılıq ezamiyyətinə göndərirdi.

Naxçıvan teatri 1950-ci illərdə əsasən rayonlara qastrol səfərinə gedirdilər. 1951-ci il ilk mövsümü C.Cabbarlının "Od Gəlini" dramı ilə açmışdır.

1954-cü il C.Cabbarlının vəfatının 20 illiyi ilə əlaqədar Naxçıvan Teatrı dramaturqun "Od gəlini", "1905-ci ildə", "Solğun çiçəklər", "Almaz" əsərlərini tamaşaya hazırlayır. Naxçıvan Dram Teatrı özünün bir sənət ocağı kimi püxtələşməsində C.Cabbarlının, H.Cavidin dramaturgiyasına borcludur.

Teatr 15 aprel 1955-ci il tarixli əmrində Nəcəf bəy Vəzirovun anadan olmasının 100 illik yubileyi münasibətilə görkəmli dramaturqun may ayının 5-də "Yağışdan çıxdıq yağmura düşdük" komediyası hazırlanaraq tamaşaçılara təqdim edilmişdir.

1 yanvar 1956-cı il "Şərq qapısı" qəzetində Naxçıvan dövlət Dram teatrının direktoru İ.Həmzəyevin "Mədəni xidmətləri artıracağıq" başlıqlı yazısında qeyd edilir: Respublikanın ən mühüm mədəniyyət ocaqlarından biri də M.F. Axundov adına Naxçıvan Dövlət Dram teatridir. Teatrımızın yaradıcı heyəti tamaşaçılara yüksək ideyalı və məzmunlu əsərlər göstərməyə ciddi səy göstərirlər. Biz keçən il Nəcəf bəy Vəzirovun "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük", İ.Əfəndiyevin "Atayevlər ailəsində", Əyyub Abbasovun "Məlik Məmməd" İ.Səfərlinin "Göz həkimi" və digər əsərləridə müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoymuşuq. Keçən ilin yayında teatrımızın əməkdaşları SSRİ-nin bir sıra rayonlarına qastrol səfərinə çıxmış və müxtəlif kollektivlər qarşısında 108 tamaşa göstərmişlər [4, 291].

Bu illərdə M.F.Axundov adına Naxçıvan Dram Teatrı ən mühüm mədəniyyət ocağı kimi fəaliyyət göstərirdi.1957-ci ildə Naxçıvan teatri səhnəsində M.Şamxalovun "Qaynana", O.Xəlilovun "Cinayətin izi ilə" (Ləkə), 1957-ci ilin H.Cavidin "Şeyx Sənan", S.Vurğunun "Fərhad və Şirin" digər görkəmli sənətkarların əsərləri tam aşaya qoyulmuşdur

1960-cı ildə Naxçıvan teatrı səhnəsində görkəmli dramaturq C.Cabbarlının 60 illik yubileyinin təntənə ilə qeyd edildiyi bir vaxtda ilk dəfə olaraq dramaturqun "Nəsrəddin Şah" əsəri tamaşaya qoyulur.

1960-cı il Naxçıvan teatrında çalışan bir qrup aktyorlarından İsa Musayevə, Səməd Mövləviyə Azərbaycan SSR-in Əməkdar artisti və Firuzə Əlixanovaya Azərbaycan SSR-in əməkdar artisti fəxri adı verilmişdir. Naxçıvan teatrında Azərbaycanın görkəmli sənət adamları yazıçıları dramaturqlarının yubileyləri yaradıcılıq gecələri ilə bağlı tədbirlər vaxtaşırı keçirilirdi. Azərbaycanda görkəmli dramaturq C.Cabbarlının anadan olmasının 60 illik yubileyinin təntənə ilə qeyd edildiyi bir vaxtda Naxçıvan teatrında ilk dəfə olaraq dramaturqun "Nəsrəddin şah" əsəri oynanıldı [5, 03. 1956].

1960-cı il avqust ayında M.F.Axundov adına Azərbaycan Opera və balet teatrının bir qrup üzvü Naxçıvana gələrək, yerli artistlərlə birlikdə "Leyli və Məcnun", "Aşıq Qərib", "Şah İsmayıl" operalarını teatr sevənlərə təqdim etmişdilər. Bu tamaşalarda əsas rolları Azərbaycan SSR-in xalq artisti Ələvsət Sadıqov və əməkdar artist Gülxar Həsənova ifa etmişlər. Tanınmış opera müğənnisi Hüsni Qubadov "Leyli və Məcnun"da Məcnun, İbn-Səlam, "Əsli və Kərəm"də Kərəm rollarını məharətlə ifa etmişdir.

1962-ci ildə Naxçıvan Dövlət Dram Teatrında M.F.Axundovun 150 illik yubileyi münasibəti ilə keçirilən tədbirdə ədibin "Sərgüzəşti-vəzir-xani Lənkəran" əsəri göstərilir.

Həmin il görkəmli şair dramaturq H.Cavidin anadan olmasının 80 illiyi ilə əlaqədar olaraq Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin 18 iyul 1962-ci il tarixli, 25/7 №-li qərarı qəbul edilir. Qərara əsasən yubiley tədbirinin sonunda dramaturqun "Şeyx Sənan" əsəri tamaşaya qoyulur.

Teatrda 1964-cü il repertuarına təkrar əsərlərlə yanaşı, yeni əsərlər də daxil edilmişdir. Bunlar "Çiçəklənən arzular", "Məhsəti", "Sən həmişə mənimləsən", "Sehrli yaylıq", "Anamın kitabı", "Şeyx Sənan", "Nadir Şah" əsərlərindən ibarət idi.

Teatrının 1964-65-ci illər repertuarına nəzər saldıqda tamaşaçıların teatra ciddi səy göstərdikləri görünür və gənc aktyorların yetişməsinə ciddi fikir verilir. Teatr Bakı şəhərində Naxçıvan MSSR Mədəniyyət həftəsində özünü layiqincə göstərir. Naxçıvan teatrı İ. Həmzəyevin rejissorluğu ilə H. Razinin "Odlu diyar", "C. Əmirovun "Sahil əməliyyatı", K.Ağayevanın "Məhsəti" kimi müasir və klassik tamaşaları ilə çıxış edir. Teatrda 1967-ci ildə Şıxəli Qurbanovun "Sənsiz" pyesi tamaşaya qoyulur. Bu illərdə teatrın yaradıcı kollektivi yay mövsümündə 42 gün müddətində Azərbaycan və Gürcüstan rayonlarında qastrol səfərində olmuşlar. Naxçıvan teatrı 1967-ci il 10 ay ərzində 243-tamaşa göstərmişdir və bu tamaşalar kollektivə böyük uğurlar qazandırmışdır.

1968-ci ildə Azərbaycan SSR xalq artisti Hüseynqulu Sarabski Naxçıvana gəlir burada Ü.Hacıbəylinin "Leyli və Məcnun", "Əsli və Kərəm", "Z.Hacıbəyovun "Aşıq Qərib" operalarında əsas rollarda oynayır.

1970 -ci il Naxçıvan teatrında, "Toy kimindir", "Axırı yaxşı olar" əsərləri tamaşaya qoyurlar. 1971-ci ildə H. Razinin "Arxalı dağlar", Xanımana Əlibəylinin "Dovşanın ad günüdür" əsərləri tamaşaçılara təqdim edilir.

1970-ci il Naxçıvan teatrının dəvəti ilə Ş.Qurbanov adına Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrının bir qrup artistləri - L.Abdullayev, H.bağırov, S.Aslan, M.Nuriyev, N.Zeynalova, M.Əhmədov və başqaları Naxçıvan teatrının kollektivi ilə birlikdə "Məşədi

İbad", "Hardasan ay subaylıq", "Qaynana", "Məmmədəli kurorta gedir", "Toy kimindir", "Axrı yaxşı olar" əsərlərini tamaşaçılara göstərirlər [6.s.291].

Naxçıvan teatrı yarandığı ilkin vaxtlardan bəri dəyərli tamaşalarıyla insanlarda saf hisslər, gözəl insani sifətlər, mübarizlik tərbiyə etməyə çalışmış, xalqın həyatı, mübarizəsi, istək və arzuları ilə daim bağlı olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Qəhrəmanov, Ə. Naxçıvan teatrına dair tədqiqlər. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, s. 23.
2. Qəhrəmanov, Ə. Naxçıvan teatrı intibah yollarında. 1883-1920) Naxçıvan: Əcəmi, 2017, s. 109.
3. Naxçıvan teatrının salnaməsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, s.155.
4. Naxçıvan teatrının salnaməsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, s.291.
5. "Şərq Qapısı" qəzeti. Naxçıvan: 29 sentyabr, 1945.
6. Naxçıvan teatrının salnaməsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, s.291.

SUMMARY

Rzayeva Banovsha

ABOUT THE ACTIVITY OF THE NAKHCHIVAN THEATER IN THE 40S-70S OF THE AUTONOMY

The research object of the article is about the activities of the Nakhchivan Musical Drama Theater in the 40s-70s of the last century. The introductory part of the article talks about the difficulties faced by the creative team during the initial period of the creation of the Nakhchivan Theater. In spite of the threats and intimidations made against the artists working in the Nakhchivan theater at that time, the struggle of the creative staff of the theater against them is included in the article. In the article, the activities of the literary and cultural centers operating in Nakhchivan, such as "Association of Intellectuals", "Muslim Shiite Drama Art Society" on the creation of Nakhchivan theater and its subsequent stages of development are highlighted. The author provides information about the staging of Mirza Fatali Akhundov's comedy "Monsieur Jordan and the Dervish Mastali Shah" for the first time on the stage of the Nakhchivan theater in 1886. In the article, it is said that the performance of this play gave impetus to the development of not only Nakhchivan, but all theater centers of Azerbaijan. The article highlights the services of outstanding artists of Azerbaijan in the formation of Nakhchivan theater, and with their help, the creation of theater art in Ordubad and Julfa regions. The works of prominent intellectuals who played an invaluable role in the development of Nakhchivan theater, such as Jalil Mammadguluzade, Uzeyir Hajibeyli, Eynali bey Sultanov, Mammad Taghi Sidgi, Aligulu Gamkusar, S. Ruhullah, and other artists are duly evaluated in the article. Along with these artists, the idea, content, and style of Nakhchivan intellectuals to the theater and their efforts to strengthen the theater organizationally is reflected as a valuable fact. The author points to the work of outstanding directors in the theater as one of the main reasons for the strengthening of the activity of this art center after the first years of Nakhchivan's autonomy

status, and emphasizes that their activities are invaluable in this field. The article talks about the repertoire prepared by the collective and the high achievements achieved by the staff of the Nakhchivan theater during their tours in the 40s-70s of the last century.

Keywords: *Nakhchivan, theater, actor, intellectual, outstanding craftsmen, director, playwright, work*

РЕЗЮМЕ

Бановша Рзаева

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАХЧЫВАНСКОГО ТЕАТРА В 40-70-Е ГОДЫ АВТОНОМИИ

Объектом исследования статьи является деятельность Нахчыванского музыкально-драматического театра в 40-70-е годы прошлого века. Во введении статьи рассказывается о трудностях, с которыми столкнулся творческий состав в начальный период создания Нахчыванского театра. Несмотря на шантаж и угрозы в адрес деятелей искусства, которые работали в то время в Нахчыванском театре, в статье также описывается борьба творческого состава театра против них. В статье освещается деятельность таких литературно-культурных центров Нахчывана, как «Зиялы мяджлиси» (Собрание интеллигенции), «Мюсялман шие драм инджасанат джамийяти» (Общество мусульманского шиитского драматического искусства), по созданию Нахчыванского театра и его последующим этапам развития. Автор дает информацию о постановке впервые на сцене Нахчыванского театра в 1886 году, комедии М.Ф.Ахундова «Мусье Жордан и Дервиш Масталишах». В статье говорится о том, что постановка этого произведения дала толчок развитию не только театральных очагов Нахчывана, но и всех театральных центров Азербайджана. В статье освещаются заслуги выдающихся деятелей Азербайджана в становлении Нахчыванского театра, то, что с их помощью зарождается театральное искусство в ордубадском и джультинском районах. В статье по достоинству оцениваются работы таких выдающихся интеллектуалов как Джалил Мамедкулизаде. Узейир Гаджибейли, Эйнали бек Султанов, Мамед Таги Сидги, Алигули Гамкусар, С. Рухулла и других деятелей, имевших неоценимые заслуги в развитии Нахчыванского театра. Как ценный факт находит свое отражение то, что наряду с этими деятелями искусства, нахчыванская интеллигенция также стремится усилить театр с точки зрения идей, содержания, стиля а также организации. В качестве одной из основных причин усиления деятельности этого художественного учреждения после первых лет автономного статуса Нахчывана автор указывает на работу в театре выдающихся режиссеров и подчеркивает неоценимость их труда в этой сфере. В статье рассказывается о репертуаре, который был подготовлен коллективом во время гастролей сотрудников нахчыванского театра в 40-70-х годах прошлого века, и о полученных ими высоких достижениях.

Ключевые слова: *Нахчыван, театр, актер, интеллигенция, выдающиеся мастера, режиссер, драматург, произведение*

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN AŞIQ SƏNƏTİ TARİXİNDƏN

Fəridə AĞAYEVA

aqayeva_feride@mail.ru

ORCID iD: 0009-0003-2137-7931

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın tarixi torpağı, qədim mədəniyyət nümunələri ilə zəngin, gözəl guşələrindən biri olan, Zəngəzur mahalının aşıq musiqi sənəti və sənətkarları haqda məlumat verilib. Zəngəzur qədim azərbaycanlıların məskunlaşdığı bir ərazidir. Müxtəlif mədəni-tarixi abidələr bu diyarın qədimliyinin əyani sübutdur. Zəngəzurun tarixdə ilk transkontinental ticarət və diplomatiya yolu olan Böyük İpək Yolu üzərində yerləşməsi, mədəni-iqtisadi baxımdan bölgənin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayıb. Orta əsrlər zamanı Zəngəzur ərazisi nəinki Azərbaycanda, həmçinin Cənubi Qafqazda və Yaxın Şərqdə mühüm ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Oğuz ellərinin mərkəzində yerləşən Zəngəzur mahalı Qafan, Gorus, Qarakilsə, Meğri, Zəngilan, Göyçə, Dərələyəz, Bərqüşad, Püsyən, Çobanlı, Baharlı, Bayandır, Padar, Qubadlı və Laçının bir hissəsindən ibarətdir. Zəngəzurun məftunedici təbiəti və təbii sərvətləri rəngarəng, dolğun və zəngindir. Zəngəzur mahalı əsrlər boyu əhəmiyyətli mədəni-tarixi abidələr diyarı olaraq, bəşəri mədəni irs tarixinə bir çox töhfələr bəxş etmiş. Xalq yaradıcılığında milli irs olan aşıq sənəti Azərbaycan musiqisinin inkişaf tarixində mühüm mənbədir. Aşıq sənəti kamil muğam qatları və muasir bəstəkarlıq yaradıcılığının yeni üslub xüsusiyyətlərini özündə cəmləyir. Xalqın fəlsəfi mədəniyyətinin formalaşdığı xüsusi bədii təfəkkür sahəsidir. Aşıq insanın mənəvi dəyərləri, əməlləri bu sənətdə tərənnüm olur. Poeziya, musiqi, rəqs, ifaçılıq sintezi bu incəsənət növünün əsasını təşkil edir. Əsas mövzular isə məhəbbət, təbiət gözəlliyi, insan və onun əməlləridir. Qədim dövrlərdən saz-söz sənəti daşıyıcıları ozan, uzan, varsaq, dədə, qam, ata və başqa adlarla tanınmışlar. Azərbaycanın bir çox bölgələrində ustad aşıqlar bu sənəti inkişaf etdirmişlər. Qərbi Azərbaycandakı aşıq mühiti və onun görkəmli nümayəndələri Miskin Abdal, Ağ Aşıq, Aşıq Alı, Növrəs İmam, Aşıq Məmmədhüseyn, Zödlü Abdulla, Aşıq Musa, Aşıq İdris, Muxayıl Göyçəli və başqaları poetik irsin toplanması və onun tədqiqi işində müstəsna rol oynamışdılar. Bu diyarda yazıb-yaratmaqları, ulu diyarı vəsf edən onlarca musiqi əsərlərinin yaradılması Qərbi Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin möhkəm, köklü sütunlarının olmasından xəbər verir. Xalq yaradıcılığında özünəməxsus yeri olan aşıq sənətinin müxtəlif növləri var - qoşma, gəraylı, müxəmməs, ustadnamə, qılıbənd, təcnis, cığalı təcnis və s.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur, mahallar, aşıq sənəti*

Əsrarəngiz təbiəti ilə məftun edən, tarixi Qərbi Azərbaycan ərazisinin qədim, maddi və mənəvi dəyərləri ilə zəngin mahallarından, gözəl bir güşəsi olan, Zəngəzur torpağının da musiqi sənəti, sənətkarları olub. Çoxəsrlik tarixə, zəngin mədəniyyətə malik yerli sakinləri- Azərbaycan türkləri olan, orta əsrlərdə inşa edilmiş əzəmətli memarlıq abidələri, dünya elminə, mədəniyyətinə bəxş etdiyi dahi şəxsiyyətləri ilə şöhrət qazanan Azərbaycan

qədim və orta əsrlər dövründə şərəfli bir tarixi yol keçmişdir. Azərbaycan haqqında qədim Yunan tarixçisi Herodot (b.e.ə.V əsr), coğrafiyaşünas, tarixçi Strabon (b.e.ə. I əsr, b.e. I əsri) öz əsərlərində tarixi əhəmiyyəti olan məlumatlar verirlər. Tarixdən məlumdur ki, Azərbaycanın həmçinin Qərbi Azərbaycan ərazisinin əzəli sakinləri Azərbaycan türkləri olub, buna sübut olaraq İrəvan əyalətində qədim dövrdə, erkən və orta əsrlərdə mövcud olmuş türk mənşəli toponimlərin Azərbaycan türkcəsində olmasını misal göstərmək olar. Digər faktlardan biri də orta əsrlərdə inşa edilmiş Azərbaycan-türk memarlıq abidələrinin olmasıdır. Bu tarixi faktlar Qərbi Azərbaycanın digər mahallarında qədimliyini, əzəlini sübut edir. Zəngəzur mahalı ulu tarixi keçmiş olan, qədim türk azərbaycanlıların məskunlaşdığı Qərbi Azərbaycan ərazisidir. Müxtəlif mədəni-tarixi abidələr bu diyarın qədimliyinin əyani sübutudur. Zəngəzur mahalının tarixi ilə bağlı bir çox mənbələrdə, tarixi sənədlərdə, qədim yazılarda, kitablarda məlumat verilir. Zəngəzurun tarixdə ilk transkontinental ticarət və diplomatiya yolu olan Böyük İpək Yolu üzərində yerləşməsi, mədəni-iqtisadi baxımdan bölgənin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayıb. Əsrlər boyu istifadə olunan bu yolun əsas hissəsi türk xalqları yaşayan ərazilərdən keçdiyi üçün həmin xalqların Çin, Qafqaz, Rusiya, Hindistan və ərəb ölkələrinin xalqları arasında iqtisadi və mədəni əlaqələrinin yaranmasına və inkişafına səbəb olmuşdur. Bu bölgədən keçən ticarət yolu bazar münasibətlərinin inkişafına xidmət etməklə yanaşı, həm də bir sıra ölkələr və xalqlar arasında mədəni əlaqələrin inkişafında, ümummillə mədəni inkişafın əsas göstəricisinə çevrilmişdir. Zəngəzur ərazisində karvanların hərəkəti üçün körpülər, dayanacağı üçün karvansaralar tikilmiş. Orta əsrlərdə bu yolla müxtəlif ticarət malları ilə birlikdə elmi və ədəbi əsərlər aparılaraq başqa ölkələrdə yayılır.

Orta əsrlər zamanı Zəngəzur ərazisi nəinki Azərbaycanda, həmçinin Cənubi Qafqazda və Yaxın Şərqdə mühüm ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin əsərləri bu yolla digər ölkələrə yayılmış. Bu yolla bölgəyə gələn sənətkarlar müxtəlif memarlıq abidələrinin, məscidlərin, minarələrin, mədrəsələrin, sarayların, qalaların, bazarların, hamamların tikiliş üslublarından, bənzərsiz, ustalıqla ərsəyə gələn nümunələrin gözəlliyindən təsirlənərək bəhrələnmişlər. Böyük İpək Yolu, beynəlxalq ticarət yolu olaraq, uzaq və yaxın şərq ölkələrini Avropa ilə birləşdirirdi. Qərbi Azərbaycan ərazisinə gəlmiş Osmanlı səyyahı Övliya Çələbi, Alman səyyahı Adam Oleari, Fransız səyyahı Şarden, Dübua de Monpere, Moryer, Robert Ker Perter kimi Şərq və Avropa tarixçilərini, coğrafiyaşünaslarını, səyyahları, missionerləri də bu maddi və mənəvi dəyərləri ilə zəngin olan diyar heyrləndirmişdir. Oğuz ellərinin mərkəzində yerləşən Zəngəzur mahalı Qafan, Gorus, Qarakilsə, Meğri, Zəngilan, Göyçə, Dərələyəz, Bərquşad, Püsyən, Çobanlı, Baharlı, Bayandır, Padar, Qubadlı və Laçının bir hissəsindən ibarətdir.

Ulu yurdu saf suyu, dağ havası, müqəddəs torpağı, burada doğulub boya-başa çatan yüzlərlə dahi mütəfəkkirlər, elm, mədəniyyət, incəsənət xadimləri, yazıçılar, dramaturqlar, şairlər, rəssamlar, nəqqaşlar, musiqiçilər, sərkədələr, siyasi xadimlər, igidlər yetirmişdir. Bu elin ziyalılarının yaratdıqları əsərlər dünyanın müxtəlif kitabxanalarında, arxivlərində və muzeylərində saxlanılır. Şəfalı bulaqları, gözəlliklər məskəni yaylaqları, bağları, qeyrət nümunəsi hünərli oğullar, saf, qonaqpərvər insanlar bu yurdu sərvətidir. Zəngəzur mahalı dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli mədəni-tarixi abidələr diyarı olaraq bəşəri mədəni irs tarixində özünəməxsus yer tutmuşdur. Rəvayətlərdən və tarixi mənbələrdən belə məlum

olur ki, baş verən mədəni-tarixi hadisələrin bir çoxu bu torpaqla bağlı olmuş və mədəniyyətimizin inkişafında məfhumu, varlığı mühüm rol oynamışdır. Qayaüstü rəsmlərdə əks etdirilən ovçuluq, heyvandarlıq və sair səhnələr içərisində sırf mədəniyyətlə bağlı rəqs səhnələri, rəssamlıq sənəti kimi rəsmlər daha çox diqqəti cəlb edir. İbtidai insanlar rəqs etməyə meyilli olduqlarından ilk hecaları, sözləri tələffüz edər-etməz rəqslərim müəyyən intonasiyalı heca və sözlə müşayət edirmişlər. Bu faktlar Gəmiqaya və Qobustandakı qayaüstü rəsmlərlə, xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında Qızılburun adlanan ərazidə aşkar edilmiş polixrom boyalı küpə üzərində təsvir edilmiş rəqs məqamlarından bir daha öz təsdiqini tapır. Oğuz ellərinin mərkəzində yerləşən diyarında "Kitabi- Dədə Qorqud" boyları və onların personajları ilə bağlı əllidən artıq toponimlər yer alır. İntibah dövründən başlayaraq mədəni irs tariximiz Qərbi Azərbaycanda doğulub boya-başa çatmış bir sıra yaradıcı mütəfəkkir, elm, mədəniyyət, dövlət xadimlərinin fəaliyyəti ilə bağlıdır ki, onların yaradıcılığı təkcə Zəngəzur, Azərbaycan miqiyası ilə deyil, ümumbəşər səviyyəsi ilə ölçülür. Qərbi Azərbaycan ərazisindən onlarla epigrafiya abidə aşkarlanmışdır, bu nümunələr qədim arami əlifbası ilə türk və yəhudi dillərində, yunan, latın əlifbalı ilə yunan, latın dillərində, "Orxon-Yenisey" əlifbası ilə türk dilində qələmə alınmışdır. İntibah dövründə mədəniyyət sahəsində əldə olunan ən böyük nəəliyyətlərdən biridə aşiq sənətinin inkişafı, zirvəyə ucılması müxtəlif ölkələrdə bu sənətin mükəmməl ustadlarının yetişməsi ilə bağlıdır. Aşiq sənətinin beşiyi sayılan Azərbaycanda və onun bölgələrində, o cümlədən Zəngəzurdə aşiq sənəti sürətlə inkişaf etmiş və xalq tərəfindən böyük hörmət, ehtiramla qarşılanaraq həvəslə öyrənilmişdir.

Qədim və zəngin ənənələri ilə diqqəti cəlb edən Zəngəzur folklorunun, etnoqrafiyasının öyrənilməsinin və geniş tədqiq olunmasının ümum Azərbaycan tarixinin ortaya çıxarılmasında böyük əhəmiyyəti vardır. Bu diyarı əsrlərdən bəri sənətkarlar ocağı olmuşdur. Bu mənada Zəngəzur tarixi və mədəni abidələrinin, incəsənət tarixinin öyrənilməsi sahəsində aparılan hər bir tədqiqat işi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Aşiq yaradıcılığı dərin türk köklərinə bağlıdır. Bir aşiq bir ansamblı əvəz edir, mizrab vurur, oxuyur, danışır, rəqs edir. Aşiq həm bəstəkar, həm şair, həm kamil poeziya nümunələri yaradır, musiqi, poeziya, təhkiyə, rəqs, pantomima, teatr sənətinin birləşməsindən yararlanır. Aşiq sənəti şifahi ənənəli sənət olaraq Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin vacib tərkib hissəsidir. Aşıqlar İslamdan əvvəlki ozanların davamçılarıdır. Nağıl, dastan, atalar sözü, gözəlləmələr, ustadnamələr, satirik mahnılar, müxəmməs, dübeyt poetik formaları, dodaqdəyməz şeirləri, qoşma, gəraylı, qıfılənd, təcnis, nanaylar, tırnqı, cığalı təcnis, bayatıların yayılmasında aşıqların böyük xidməti var.

Azərbaycan xalq mahnı və janrlarında olan tırnqı və nanayların məzmunu incəsənətin bir çox növlərində əks olunur. Tırnqıların ana xətti yurd həsrəti ilə oxunur. Aşıqlar iki kateqoriyaya ayrılır: ifaçı olan aşıqlar və şair-aşıqlar. İfaçı aşıqlar bacarıqlarına, folklor anlayışlarına görə dastan və hekayətlərdə, nəsr hissələrində dəyişikliklər edirlər. Şair-aşıqlar bədii yaradıcılıqla məşğul olaraq, ustad adlandırılır, şagirdlərinə aşiq olmağın əsaslarını öyrədirlər. Ustad aşıqlar Qurbani, Aşiq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşiq Valeh, Aşiq Ələsgər, Aşiq Hüseyn Bozalqanlı, Aşiq Sadıx, Xaltanlı Tağı, Molla Cümə, Aşiq Bəhmən, Aşiq Cəlil, Aşiq Duraxan, Kərəm, Qaçaq Nəbi, Şah İsmayıl Xətai, qardaşı Sultanəli, Koroğlu, Mənsur Həllac, Aşiq Pənah, Aşiq Əsəd, Miskin Abdal, Ağ Aşiq Allahverdi, Növrəs İmam, Sarı Aşiq və s. Qərbi Azərbaycandan olan bir çox istedadlı, ustad aşıqlar yaşayıb-

yaratmış və Azərbaycan musiqi xəzinəsinə dəyərli incilər bəxş etmişlər. Bunlardan biri Miskin Abdal adı ilə tarixə düşən Seyid Hüseyn 1430-cu ildə Sarıyaqub (Zərgərli) kəndində anadan olub. Onun mənsub olduğu "Zərgərli" tayfası tanınmış tayfalardan idi. Uşaq yaşlarından ərəb, fars dillərini, "Quran"ı, dini və dünyəvi elmləri öyrənib, cəng qaydalarını mənimsəyərək igid döyüşçü kimi yetişib. Ozan Heydərini şagirdi olmuş, Ozan İbrahimin tələbəsi olub və ondan qopuz çalmağı, ozan sənətinin sirlərini öyrənib. Ulu babası Yaqub Şeyx Səfi ilə dost olub, sonralar hər iki nəslin törəmələri bu dostluğun davamçıları olublar. Hüseynin babası Cəfər və atası Məhəmməd Ərdəbil şeyxlərinin ən sinanmış müridləri olublar, Göyçədə sufiliyin "Səfəviyyə" təriqət ideyalarının yaradıcılarından olublar. Babaları fəlsəfi məktəb sayılan sufi(dərviş) cəmiəsi-icması olan "Təkyə" yaradaraq, çoxsaylı sufi müridləri, tələbələri yetirmişlər və ətraf bölgələrə missioner olaraq göndəriblər. Hüseyn müqəddəs nəslin tarixi, mənəvi-dini missiyasını ləyaqətlə daşıyıb. Miskin Abdal adı ilə aşiq-sufi ədəbiyyatının bünövrəsini qoyub. Miskin sözü müqəddəs Quranda özünü Allah yoluna fəda edən, qürurlu, halından şikayət etməyən mənasında açıqlanır. Zərgərli şəcərəsinin Mövlana Miskin Abdal ruhun memarı olaraq şöhrət qazanıb. Aşiq sənətinə büllurluq, müqəddəslik nəfəsi verib. 1524-cü ildə saraydan ayrılıb Göyçə mahalına qayıdır. Ahıl yaşlarında Sarıyaqubda ilk məktəbi açaraq, elm, irfan, sənət dünyasında mühüm rol oynayıb. Bir əsrdən çox olan ömrünü saraylarda, səfərlərdə keçirən Miskin Abdal rəvayətlərə, əsatirlərə büründü. "Miskin abdal və Sənubər" dastanı şairin həyatına həsr olunmuş məhəbbət dastanıdır. Bu dastan onun ölümündən sonra xalq arasında yayılmış şeirləri əsasında yaranıb. "Şah İsmayıl və Miskin Abdal" dastanı isə real tarixi hadisələri əhatə edir. "Aslan şahla İbrahim", "Yetim Hüseyn" dastanları Miskin Abdal tərəfindən yaranmışdır. 1535-ci ildə Sarıyaqubda 105 yaşında vəfat edən Miskin Abdalın yaşadığı ev və məzarı əsrlər boyudu müqəddəs ocaq sayılır. Gədəbəydə "Miskin Abdal" adlı ədəbi məclis yaradılıb. Bu təxəllüsü bir çox şairlər və aşıqlar istifadə edib: Miskin Əli, Miskin Əsəd, erməni aşığı Miskin bürcü, Miskin təxəllüslü gürcü aşığı, Xətai, Yunis İmrənin bu təxəllüslə şeirləri var və s. Onun qoşma, gəraylı, tənqis, divanə, usradnəmə, poetik formalı şeirləri milli aşiq yaradıcılığının parlaq nümunələrindəndir. Müdrikliyinin, paklığının sübutu olan şeirlərindən birini nümunə olaraq göstərmək olar:

"Yol vermədim"

Xoşbəyanlıq virdim oldu, böhtana yol vermədim,
Şirin suxən əndəlibəm, hədyana yol vermədim,
Nifrin edib, lənət dedim xainə, iblislərə,
Qəlbimi ayna saxladım, nadana yol vermədim
Bu bəşəri incitmədim, özümü şah saymadım,
Dostum sirrini söyləyib, dildən-dilə yaymadım,
Ömür qısa, dünya əzəl, çox yaşadım, doymadım,
Dür mətaha meydan açdım, tək cana yol vermədim.
Aşiq olub dərs alanlar söz desin sözün kimi,
Miskin Abdal, məğrur istə hamı özün kimi,
Arifi, mətləb qananı bilirəm özüm kimi,
Sinəm üstən mərd yeridi, şeytana yol vermədim.

Miskin Abdal Səfəvilərin böyük dövlət, din xadimi, diplomat, Şah İsmayıl Xətəinin mürsədi, "Ricalül-Qeyb" ("Qeyb Ərəni"), böyük Övliya, Sufi şeyxi, sərkərdə, Azərbaycan aşiq saz-söz sənətinin kamil bilicisi, ozandan aşığa (Haqq aşıqlıyına), qopuzdan saza keçidin banisi, çoxsaylı aşiq havalarının müəllifi, müdrik el ağsaqqalı, Ocaq-Pir sahibi və gözəl sufi şairi kimi tanınıb.

Nəticə

Azərbaycan tarixinin möhtəşəm sütunlarından biri də Qərbi Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixidir. Dünya elminə, mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, siyasət aləminə daxilər bəxş edən bu diyarında yaşayıb-yaratmış bir çox istedadlı, görkəmli musiqiçiləri Azərbaycan musiqi xəzinəsinə dəyərli incilər bəxş etmişlər. Musiqiçilər bir çox sənətkarlar kimi yaşayıb-yaratdıqları, dövrün ictimai-siyasi həyatının, məişətinin, mədəniyyətinin, ümumiyyətlə tarixi anların bu günümüzdə gəlib çatmasında mühüm rol oynamışlar. Şübhəsiz ki, onlar öz əsərlərində, ifalarında tarixi hadisələri, qəhrəmanları, onların göstərdikləri igidlilikləri, yaşadıqları dövrün, yerin xüsusiyyətlərini vəsf etmişlər, xalqa anlatmaq istədikləri həqiqəti seyrli, musiqi dili vasitəsilə çatdırmışlar. Sivil dünyanın ilkin mədəniyyət nişanələrini özündə əks etdirən rəsmlərdə təsvir edilən rəqs hərəkətlərinin elementləri, rəqslərin dinamikası, ifaçıların üzündə müşahidə edilən nəğmə oxuma mimikaları belə deməyə əsas verir ki, mədəniyyətimizin bir qolu olan musiqi ifaçılıq sənəti məhz o dövrlərdən formalaşmağa başlamışdır. Bu fikir müxtəlif mənbələrdə də öz əksini tapır. Bu gün musiqi dilinin tədqiqi, müxtəlif dövrlər haqqında məlumat verməkdə bizə kömək edir və musiqinin nə dərəcədə güclü bir qüvvəyə malik olmasını bir daha bizlərə sübut edir. Musiqinin gözə görünməyən seyrli qüvvəsi isə yəqin ki, hər kəsə bəllidir. Qərbi Azərbaycan musiqi ifaçıları, yaradıcıları haqqında tədqiqat apararkən, aydın olur ki, onlar müxtəlif dövrlərdə, şəraitdə yaşayıb-yaratdıqlarından öz dövrlərində mövcud olan tələblərin təsirinə düşmüş, eyni zamanda musiqinin müxtəlif sahələrində yüksək sənətkarlıqlarını nümayiş etdirmişlər. XVII əsr musiqi mədəniyyəti haqqında məlumat verən mənbələr içərisində Övliya Çələbinin "Səyahətnamə" əsərində deyilir ki, Türkiyə sultanları vaxtilə Azərbaycan xalqının görkəmli incəsənət ustalarını - ən yaxşı çalıb-oxuyanları və rəqqasları Türkiyəyə köçürürmüşlər. Aşiq yaradıcılığı, xalq musiqisi və rəqsləri nəsil-dən-nəslə, əsrdən-əsrə Azərbaycan türklərinin ruhunu yaşadaraq zamanəmizə qədər gətirib çıxarmışdır.

Müzakirə

Qədim dövrdən başlayaraq mədəni irs tariximiz ilk dəfə olaraq adlanan ərazidə, Kiçik Qafqazın ən uzun dağ silsiləsi olan Zəngəzur silsiləsinin bir qismini, Azərbaycanın cənub-qərbi, Ermənistanın cənub-şərqini, Araz çayı boyu ilə Meğridən başlamış, Əkərayə qədər, Qapıçiq, Xustup, Bərquşad dağlarındakı olan geniş ərazini əhatə edir. Yaşı təxminən 5-6 min ilə yaxın olan qayaüstü rəsmlərdən başlamış və günümüzədək gəlib çataraq mədəni irs tariximizin inkişaf yolunda bir mayak rolunu oynamışdır. Zəngəzur haqda ilk məlumatlar e.ə. III əsrə aiddir. Tarixi araşdırmalarakı məlumatlara əsaslanaraq məlum olur ki, erkən orta əsrlərdə Zəngəzur İskit çarlığının, Atropatena dövlətinin, Sacilər, Salarilər, Şəddadilər dövlətlərinin, daha sonra türk hökmranlığının tabeliyində olmuşdur. Qədim və ilk orta əsrlər dövrünə aid ətraf ərazisindən tapılan çoxlu miqdarda maddi-mədəniyyət abidələri

belə bir fikir irəli sürməyə əsas verir ki, mədəniyyət abidələri olan bir ərazidə, yüksək musiqi mədəniyyətinin mövcudluğunu tədqiq etməyə dəyər. Qədim və zəngin ənənələri ilə diqqəti cəlb edən Zəngəzur folklorunun, etnoqrafiyasının öyrənilməsinin və geniş tədqiq olunmasının ümum Azərbaycan tarixinin ortaya çıxarılmasında böyük əhəmiyyəti vardır. Bu diyar əsrlərdən bəri sənətkarlar ocağı olmuşdur. Aşıq Ələsgər, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, Aşıq Sadıx, Xaltanlı Tağı, Molla Cümə, Aşıq Bəhmən, Aşıq Cəlil, Aşıq Duraxan, Kərəm, Qaçaq Nəbi, Aşıq Cəlil, Aşıq Ümmülbanun, Aşıq Əlin, Aşıq Nəbat, Miskin Abdal, Ağ Aşıq Allahverdi, Növrəs İmam, Sarı Aşıq və başqa aşıqların dastanları, rəvayətləri, qoşmaları, bayatıları, təcnisləri, gəraylıları, müxəmməsləri Qərbi Azərbaycanın aşığı yaradıcılığının zənginliyindən xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərli, Ə. Qədim türk-oğuz yurdu. Bakı: Sabah, 1994.
2. Zeynalov, F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 26 s.
3. Sümər Faruq. Oğuzlar: tarixləri, boy təşkilat dastanları. Bakı: 1992, 123 s.
4. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VII cild. Bakı: 1983.
5. Rəhimoğlu, H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Bakı: Azərnəşr, 1997.
6. Budaqov, B.Ə., Qeybaliyev, Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998.
7. Musayev, İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət. Monoqrafiya. Bakı: 1998.
8. Сибицкий, А. История Мидии. Баку: 1960.
9. İmrani, R. Azərbaycan musiqi tarixi. V cild. Bakı: 1999.147s.
10. Bəhmənli, R. Azərbaycan yallıları. Bakı: Mütərcim, 2018.
11. Turhan, S. Halk müziğimizde oyun ve saz havaları. Ankara: 2007, 880 s.
12. İsaəadə, Ə.İ., Məmmədov, N.H. Azərbaycan xalq mahnıları və oyun havaları. Bakı: Elm, 1984, 74 s.

SUMMARY

Farida Aghayeva

FROM THE HISTORY OF ASHUG ART OF WESTERN AZERBAIJAN

The article provides information about the musical art and artists of Zangezur district, which is one of the beautiful corners of the historical land of Azerbaijan, rich in ancient cultural examples. Zangezur is an area inhabited by ancient Azerbaijanis. Various cultural and historical monuments are a clear proof of the antiquity of this land. Zangezur's location on the Great Silk Road, the first transcontinental trade and diplomatic route in history, played an important role in the development of the region from a cultural and economic point of view. During the Middle Ages, the area of Zangezur was one of the important centers of trade, crafts and culture not only in Azerbaijan, but also in the South Caucasus and the Middle East. Zangezur district, located in the center of Oghuz mahals(edges), consists of Gafan, Gorus, Garakilsa, Megri, Zangilan, Goyce, Derelayaz, Bargushad, Pusyan, Chobanli, Baharli, Bayandir, Padar, Gubadli and a part of Lachin. Zangezur's fascinating nature and natural resources are colorful, abundant and rich. As a land of important cultural and historical monuments, Zangezur district has given many contributions to the history of human cultural heritage. Ashug art, which is a national heritage in folk creativity, is an important source in the history of the development of Azerbaijani music. Ashug art includes perfect mugham layers and new stylistic features of contemporary compositional creativity. This is a special field of artistic thinking in which the philosophical culture of the people is formed. The moral values and actions of a person in love are glorified in this art. The synthesis of poetry, music, dance, performance is the basis of this art form. The main themes are love, natural beauty, man and his actions. Since ancient times, the carriers of art have been known by the names ozan, uzan, varsak, dada, gam, ata and other names. Masters of words, ashugi-storytellers have developed this art in many regions of Azerbaijan. Ashug environment in Western Azerbaijan and its prominent representatives Miskin Abdal, Ag Ashug, Ashug Ali, Novras Imam, Ashug Mammadhuseyn, Zodlu Abdulla, Ashug Musa, Ashug Idris, Mukhayil Goycheli and others played an exceptional role in the collection of poetic heritage and its research. Writing and creating in this country, the creation of dozens of musical works praising the great country indicates that there are strong, deep-rooted pillars of the musical culture of Western Azerbaijan. There are various types of ashug art, which has a special place in folk art-goshma, garayli, mukhammas, ustadnama, gafalbandla, tajnis, jigali tajnis, etc.

Keywords: Western Azerbaijan, Zangezur, mahals, ashug creativity, ashugs

РЕЗЮМЕ

Фарида Агаева

ИЗ ИСТОРИИ АШУГСКОГО ИСКУССТВА ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье представлены сведения о музыкальном искусстве и артистах Зангезурского района, который является одним из прекрасных уголков исторической земли Азербайджана, богатой древними культурными образцами. Зангезур—территория, населенная древними азербайджанцами. Различные культурные и исторические памятники являются ярким доказательством древности этой земли. Расположение Зангезура на Великом шелковом пути, первом в истории трансконтинентальном торговом и дипломатическом пути, сыграло важную роль в развитии региона с культурной и экономической точки зрения. В средние века территория Зангезура была одним из важных центров торговли, ремёсел и культуры не только в Азербайджане, но также на Южном Кавказе и Ближнем Востоке. Зангезурский район, расположенный в центре Огузского вилаята, состоит из махалов: Гафана, Гёруса, Гаракильсы, Мегри, Зангилана, Гёйдже, Дереляязы, Баргушада, Пусьяна, Чобанлы, Бахарлы, Баяндыра, Падара, Губадлы и части Лачина. Изумительная природа и природные ресурсы Зангезура красочны, обильны и богаты. Как земля важных культурных и исторических памятников, Зангезурский район внёс большой вклад в историю культурного наследия человечества. Искусство Ашуга, являющееся национальным достоянием народного творчества, является важным источником в истории развития азербайджанской музыки. Творчество Ашуга включает в себя совершённые пласты мугама и новые стилистические особенности современного композиционного творчества. Это особая область художественного мышления, в которой формируется философская культура народа. В этом искусстве воспеваются нравственные ценности и поступки влюбленного человека. Синтез поэзии, музыки, танца, перформанса лежит в основе этого вида искусства. Основные темы—любовь, природная красота, человек и его поступки. Носители ашугского искусства издревле известны под именами озан, узан, варсак, дэдэ, гам, ата и другими именами. Мастера слова, ашуги-сказители развили это искусство во многих регионах Азербайджана. Исключительную роль в собирании поэтического наследия и его исследовании сыграли ашугская среда Западного Азербайджана и ее видные представители Мискин Абдал, Аг Ашуг, Ашуг Али, Новрас Имам, Ашуг Мамедгусейн, Зодлу Абдулла, Ашуг Муса, Ашуг Идрис, Мухайил Гейчели и другие. Развитие, творчество, создание десятков музыкальных произведений, восхваляющих великую страну, свидетельствует о том, что существуют крепкие, глубоко укоренившиеся устои музыкальной культуры Западного Азербайджана. Существуют различные виды искусства ашуга, занимающие особое место в народном творчестве—гошма, гярайлы, мухаммас, устанамэ, гевельбендле, теджнис, джигали теджнис и др.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, Зангезур, махалы, ашугское творчество, ашуги

AĞBABA-ŞÖRƏYELİN QARAÇANTASI: TARİXİ, MƏDƏNİ-İRSİ, ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİ

Pərvanə İBRAHİMOVA

pervanei@mail.ru

ORCID iD: 0000-0002-3611-0362

Könül NİFTƏLİYEVƏ

kenul.nifteliyeva@gmail.com

ORCID iD: 0000-0003-3565-5421

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Qərbi Azərbaycanın Amasiya rayonunun Ağbaba-Şərəyel mahalından və onun 21 azərbaycanlı kəndindən biri olan Qaraçanta (Əzizbəyov) kəndindən, onun tarixi, mədəni-irsi, adət-ənənələrindən bəhs olunur. Məqalədə, habelə Qaraçantada təhsil, kəndin tayfaları, sakinlərinin məşğuliyyəti, 1930-40-ci illərin repressiyası, Birinci və İkinci Qarabağ müharibəsində torpaqlarımızın bütövlüyü uğrunda qəhrəmancasına döyüşərək şəhidlik zirvəsinə ucalan qaraçantalı igidlər barədə məlumat verilir, Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyasına, Amasiya rayon icmasının fəaliyyətinə nəzər salınır.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Amasiya, Ağbaba-Şərəyel, Qaraçanta, deportasiya, yallı*

Qərbi Azərbaycanın Ağbaba-Şərəyel mahalı Cənub-Qərbi Qafqazda Ələyaz (Alagöz) dağının ətəklərindən tutmuş Arpaçay boyunca uzanan və Arpa gölünün ətrafını əhatə edən ərazidə yerləşir. Qeyd edilən ərazinin dağlıq hissəsi Ağbaba, aran hissəsi isə Şərəyel adlanır. İndiki Ermənistanın ərazisində qalan, sonralar Amasiya rayonu adlandırılan Ağbaba qərbdən Çıldır, şimaldan Axılkelək və şərqdən Qızılqoç (Qukasyan) rayonu ilə əhatə olunmuş dağlıq ərazidir. Arpaçay Şərəyeli iki hissəyə ayırır. Qars vilayəti ərazisində qalan hissə Qərbi Şərəyel, indiki Ermənistan ərazisində qalan ərazi isə Şərqi Şərəyel adlanır. Şərəyel nəhiyəsi dəniz səviyyəsindən 1500-1800 metr, Ağbaba nəhiyəsi isə 1800-2200 metr yüksəklikdə yerləşir. Coğrafi rayonlaşmaya görə Ağbaba və Şərəyel ərazisi Şirək yarımrayonu sayılır [5]. 1918-ci ilədək 39 kəndi özündə birləşdirən və Qars vilayətinin tərkibində olan Ağbaba nəhiyəsinin ərazisinin böyük bir qismi əvvəlcə Gümrü (1920), sonra isə Moskva və Qars (1921) müqavilələrinə əsasən, Ermənistanın tərkibinə qatılıb. Ümumiyyətlə, hazırda Ermənistan ərazisində qalan Ağbaba, Şərəyel və Qızılqoç nəhiyələrinin birgə ərazisi 2680 kv.km təşkil edir ki, vaxtilə bu ərazilərdə 200-dən artıq türk kəndləri mövcud olmuşdur [5].

1930-cu il sentyabrın 30-da Ağbaba nəhiyəsinin əsasında Amasiya rayonu təşkil edilmişdi. 1924-1989-cu illərdə Ağbaba nəhiyəsində və Amasiya rayonunda Partiya Komitəsinin 14 birinci katibindən 10 nəfərinin, İcraiyyə Komitəsinin sədri vəzifəsində işləyənlərin isə 8 nəfərinin azərbaycanlı olması və nəticə etibarilə 70-ci illərdə əhalinin 84 faizinin azərbaycanlılar, 15 faizinin ermənilər, yalnız 1 faizini digər millətlərin nümayəndələrinin təşkil etməsi ermənilərin ciddi narahatlığına səbəb olmuşdu [6].

Tədqiqatçı Nazim Mustafanın yazdığına görə, Ermənistanın Rusiyaya birləşdirilməsinin 150 illiyi ərəfəsində – 1978-ci ildə "Ocaq" kitabını yazmaq üçün

materiallar toplamaq məqsədilə Amasiya rayonuna gələn Zori Balayan rayonun ərazisini gəzdikdən sonra İlli kəndi klubunda ermənilərin sayının azlığından narahat olaraq deyir: "Fikirləşib, ciddi tədbir görmək lazımdır". Tədbir isə bir neçə illər idi ki, görülürdü. İlk növbədə, azərbaycanlı kadrları sıxışdırılıb çıxarmaq, müxtəlif yerlərdə ali təhsil almış gəncləri sərhəd zonasında pasport rejimi qaydalarını bəhanə edilərək qeydiyyatı götürməməklə rayona qayıtmalarının qarşısını almaq, təzə ailə qurmuş gənclərə ev tikmək üçün torpaq sahəsi ayırmamaqla onları rayonu tərk etməyə məcbur etmək və bu kimi səbəblərə görə 80-ci illərdə yüzlərlə gənc Azərbaycan ailəsi məcburiyyət qarşısında qalıb Şimali Qafqaza və Qazaxıstana köç etmişdilər [5].

Ağbaba-şörəyellilərin əsas məşğuliyyətini kənd təsərrüfatı, əkinçilik və heyvandarlıq təşkil etmişdir. Əhali yazda əkinlə, yayda ot və taxıl biçini ilə məşğul olub, ərzaq istehsal edib, mal-qara üçün ot, saman tədarük edib, bir sözlə, payızın ilk ayından qısa qədər hazırlıq görüb. İstehsal etdikləri taxıldan yarmalıq, ərİştəlik, bulğurdan 30-dək növdə xörək hazırlayıblar. Bölgəyə xas olan çeçil pendiri və "Əriştə plovu" bu gün də mahalın insanları üçün ən ləziz nemətlərdəndir [1].

1987-ci ilin əvvəllərində Amasiya rayonunun 21 min nəfərlik əhalisindən təqribən 18 min nəfərini azərbaycanlılar təşkil edib. Belə ki, 27 kənddən 21-də sırf azərbaycanlılar, 5 kənddə ermənilər, rayon mərkəzində isə qarışıq yaşayıblar. Amasiyanın ən böyük kəndlərindən biri də Qaraçanta kəndi olmuşdur. Öncə Qaraçalma, Qaraçəntey, sonralar isə Qaraçanta adlandırılan bu kəndin adının haradan götürüldüyü haqda dəqiq məlumat yoxdur. Qaraçanta adı ətrafında bəzi fikirlər səslənsə də, bunlar heç bir qaynağa əsaslanmır. Kəndin ziyalısı Baxşəli Əskərovun və digər tədqiqatçıların araşdırmalarına görə, şübhəsizdir ki, kəndin adında olan "qara" sözü rəng mənası bildirmir. Bu söz, eramızdan əvvəl VII yüzillikdə yaradılmış qədim türk dastanlarından olan "Yaradılış" dastanının baş qəhrəmanı Qara xan, yaşı 1500 ildən çox olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının qəhrəmanlarından Qaraca Çoban, nağıl qəhrəmanı Qara Pəhləvan və bir sıra digər adlarla həmahəng olub, igid, cəsur, mərd, məğlubedilməz mənasını verir. Qaraçanta kəndi sonacan adını qoruyub saxlaya bilməyib və 1939-cu il may ayının 4-də inqilabçı bolşevik Məşədi Əzizbəyovun şərəfinə Əzizbəyov adlandırılıb [8].

Qaraçanta kəndi Şörəyel mahalının Güllübulaq, Çaxmaq, Mağaracıq, Cələb kəndləri, eyni zamanda Qars vilayəti ilə sərhəddir, Gümrü şəhərindən 15 km şimal-qərbdə, Gümrü-Amasiya yolunun üstündə, rayon ərazisinin cənub-şərqində, Qartallı dağının ətəyində yerləşir. Dəniz səviyyəsindən təqribən 2500 metr yüksəklikdədir. Yayla xarakteri daşıyır, qışı soyuq, yayı mülayim kontinentaldır. 600 ev, 314 ailə, 1750 nəfərdən ibarət olan kəndin təsərrüfatının sayı 320, növü kolxoz, sonradan sovxoz olmuşdur [2].

Qartallı dağının ətəyində yerləşən Qaraçanta kəndinin qarşısında əkin-biçin üçün xeyli yararlı torpaq olub, mal-heyvan otarmaq üçün isə dağın yamacından otlaq kimi istifadə edilib. Bu gün heç bir qaraçantalının unutmadığı "Duz dağ"ının hər iki tərəfi dərə ilə əhatə olunmuşdu. Kənd əhalisi uzunluğu 5-6 metr olan sal daşlara duz tökərək mal-heyvanı duz yeməyə çıxarırmış. Filoloq-jurnalist İmran Namazovun araşdırmasına görə, mənbələrdə bu daşların qədim türk tayfaları olan peçeneqlərə məxsus olduğu göstərilir: "Qaraçantanın qədimliyinə dəlalət edən çoxsaylı tarixi abidələr olub. Onlardan biri də "Qapılı zağa" adlanan mağara olub. Kazım dərəsinin Arpa çayına qovuşduğu yerdə yerləşən abidənin nə vaxt, kimlər tərəfindən yaradıldığı məlum deyildi. Üç mərtəbəli

mağaranın 2 mərtəbəsinin daş qapısı olub və o, çox asanlıqla açılıb-örtülə bilib. Mağarada daxili yol olub və bu, düşməndən qorunmaq məqsədi daşıyıb. Eyvan rolunu oynayan 3-cü mərtəbəsində isə sal daşlardan axurlar, at saxlamaq üçün xüsusi yerlər düzəldilib [4].

Araşdırmalara görə XVIII əsrdə Qaraçanta kəndində şair Şirəkli Həsən adlı bir nəfər yaşayıb. O, Qaraçantada doğulub və Sarıqamışda vəfat edib. Mollaxana və mədrəsədə təhsil almış şair Həsən ərəb, fars, türk, gürcü dillərini bilib. Hacı Səlim Razi "Şirəkli Həsən Əşəri" adlanan kitabında şairin 13 gəraylısı, bir qoşması, bir müxəmməsi və 19 bayatısı haqqında məlumat verib. Əksəriyyəti məhəbbət mövzusunda olan şeirlərində o, həm də haqsızlığı, yalançı ruhaniliyi, xəsisliyi kəskin tənqid edib [3].

Qaraçanta ildən-ilə böyüyüb, genişlənib, iri tayfalardan yeni tayfalar yaranıb. Kəndin irili-xırdalı 20-dən çox tayfası olub: Süleymanlılar, Alməmmədlilər, Seydilər, Əliflər, Şahvələdlər, Nəsilər, Kosalar, Haqverdiuşağı, Aydınlar, Qırdılar, Vedilər, Bəhrəmlər, Qəçeylər və s. kəndin evləri arxitektura baxımından zəngin quruluşa malik olub. Bütün yaşayış evlərinin böyük həyətyanı sahəsi olub. Torpağa meyilli insanlar ondan səmərəli şəkildə faydalanıblar. Əsasən birmərtəbəli olan kənd evləri son dövrlər ikimərtəbəli evlərə əvəzlənib. Dağın üstündə yerləşən evlər isə kəndə xüsusi yaraşır verib. Şərti olaraq "Qaş", "Daşdəre", "Təzə məhlə" və "Köhnə məhlə"yə bölünən kəndin görünüşünə səliqə ilə düzülən evlər xüsusi gözəllik qatıb. Qaraçanta mədəni cəhətdən inkişaf edən kəndlər sırasında olub. Kənddə ikimərtəbəli mədəniyyət evi və kənd sovetliyinin binası, klub, kitabxana, poçt və ATS binası, həkim məntəqəsi, futbol, voleybol, basketbol oynamaq üçün meydançalar olub. Kənd camaatının mədəni əyləncə yeri hesab olunan klub Böyük Vətən Müharibəsindən sonra inşa edilib. Klubun 400 nəfərlik zalında gənclərin maraq dairəsində olan ekran əsərləri, "Azərbaycanfilm"-in istehsalı olan filmlər və hind filmləri nümayiş etdirilib. Bir faktı da qeyd etmək ki, kənd elektrik enerjisi ilə 1934-cü ildə təmin edilib. Rayon mərkəzinə çəkilmiş yüksək gərginlikli elektrik xəttləri Qaraçantanın mərkəzində tikilib, on metr yüksəklikdə olan daş budkadan keçib rayona getdiyindən ilk elektrik işığı alan kənd məhz Qaraçanta olub və kənd həmin ildən etibarən radiolaşdırılıb. Kənd sakini Rza Mövlayevin evində rayonda fəaliyyət göstərən Xalçaçılıq Fabrikinin filialı olub və bu sahəyə marağı olan kənd sakinlərinə üç aylıq kurslar çərçivəsində xalçaçılığın sirləri öyrədilib [8].

Kənddə dünyəvi dərslərin əsası 1927-ci ildə qoyulub. Ona qədər kəndin ali ruhani təhsili almış sakinləri Hacı Əmrah (Hacı Əmrah 37-ci ilin qurbanlarından olub – P.İ, K.N) və Molla Sadiq kənd uşaqlarının dərslərinə nəzarət edib, təhsil almalarına yardımçı olublar. Dünyəvi dərslərə başlananda din xadimləri buna qarşı olsalar da, 1938-ci ildə kənddə 7 illik məktəb açılıb, 1962-ci ildən isə orta məktəbə çevrilib. Kənddə 650 şagird üçün üçmərtəbəli məktəb də fəaliyyət göstərib. 61 ildə məktəbin natamam və orta təhsilli minlərlə məzun olub. Onlardan müəllim, həkim, mühəndis, jurnalist, kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri, pilot və s. yetişib. Kənd fəlsəfə və elmlər doktorlarının sayına görə də öncül yerlərdədir. Yarandığı gündən 1988-ci ilə qədər olan dövrdə şagirdlərin yüksək mütəxəssis kimi yetişməsində məktəbə rəhbərlik edən direktorların - Məmmədrəhim müəllimin, Ələkbər müəllimin, Kərim Yusifovun, Ələkbər müəllimin, Əsəd müəllimin, Bəşir Məmmədovun, Kərim Əsgərovun, Məsim Bayramovun, Şahbəndər Əliyevin, direktor müavinlərindən Sədi Yusifov, Elbəyi Hüseynov müstəsna xidmətləri olub. Amasiyanın müxtəlif kəndlərində dərs deyən müəllimlərdən Şəfiqə Məhərrəmov, Ceyran Zeynalova, Cəfər Mustafayev və

Səttar Hacıyevə yetirmələrinin yüksək göstəricilər əldə etməsinə görə "Əməkdar müəllim" fəxri adı verilib [3].

Ağbaba-Şöreyel mahalında, o cümlədən Qaraçantada əhali dindar olub. Qaraçanta haqqında yazılmış kitablarda qeyd olunur ki, 1914-cü ilə qədər 40 ailədən ibarət olan kənddən 10 nəfər Məkkəyə, 9 nəfər Kərbəlaya, 15 nəfər isə Məşhədə gedib ki, bu sırada Hacı Əmrah, Hacı Rəhim, Hacı Molla Əli, Kərbəlayi Qəhrəman, Məşədi Ələkbər, Abdulla, Əli, Namaz, Mövla və Fərzəli və s. adlarını çəkmək olar [1].

Məhərrəm ayının ilk on günündə kənd camaatı evlərə toplaşmış, mərsiyə oxuyublar. Kənddə məscid olduğundan Aşura günü bütün əhali məscidin önünə yığışar, şərbət paylayarlarmış. Qaraçanta məscidi müəyyən bəhanələrlə cəza alaraq Sibirə sürgün edilən və orada qızıl mədəninə işləyən Haqverdi və Elləzin maddi yardımını hesabına tikilib. Kənd sakinlərinin bildirdiyinə görə, Haqverdi ermənilər tərəfindən öldürülüb və təxminən 1870-1880-ci illərdə baş verən bu hadisədən sonra Elləz məktub yazaraq Haqverdinin oğlu Qurbanı və öz oğlu Səmədi Sibirə çağırırdırlar onlara kənddə məscid tikdirmək üçün vəsait verib. Bacioglulu usta tərəfindən inşa edilən məscidin tamamlama işləri 1900-cü illərdə başa çatan vaxt Elləz kişi həbs cəzasını başa vuraraq kəndə qayıdıb. Məscidin yanında dəstəmaz almaq üçün bulaq da tikilib.

Kənddə inam yerlərindən biri də Nəcəf Qurbanov və Fatma Qurbanovanın evində olan ocaqlıq olub. Sonradan ocaqlıq İkinci Dünya Müharibəsində itkin düşən oğlu Musa, onun yadigarı Yəhya Qurbanov və ailəsi tərəfindən qorunub. Kənd camaatının ziyarət etdiyi müqəddəs yerlərdən biri də Seyid Məhəmmədin ocağı olub. Seyid Məhəmməddən sonra onun yurdunda Seyid Bayram, Seyid Heydər olub. Ocaqlıq hazırda Gəncədə yaşayan Seyid Ümidin evində qərarlaşıb.

Kənddə kolxoz 1929-cu ildə qurulub və ilk sədri Mustafa Məmmədov təyin edilib. İsaq Aydınov sovet sədri, Cəfər Xəlilov isə katib olub. Kolxoza, eyni zamanda Allahverdi Qurbanov, Səməd Seyidov, Əmiryusif Məmmədov, Məcid Əliyev, Əbdüləzim müəllim, Qasım Əliyev, Cahangir Ramazanov, Vəli müəllim, Ələkbər müəllim, Məhəmməd Məmmədov, Müzəffər Xıdırov, Ələsgər Həmzəyev, Adil Qəfərov, Mehralı Xəlilov, Nadir Namazov, Abbasəli Əsgərov və Telman Mövləyev sədrlik ediblər. İsaq Aydınovdan sonra Gülbəs Haqverdiyeva, Elbəyi Hüseynov, Abbasəli Əsgərov və Nadir Namazov kənd sovet sədrləri olublar [8].

Kənd ərazisinə düşən dağ, dərə, bulaq, yer, qaya, o cümlədən pencər, giləmeyvə, yemək, qab-qacaq, yanacaq, yağıntı, əşya adlarının bəziləri bu gün qaraçantalıların işlək sözləri kimi istifadə olunur. Siyahı uzun olsa da, onlardan bəzilərini qeyd edək. Dağ və təpələrdən: Hülley dağı, Yastı dağ, Orta təpə, Duz dağ, Üçgözlər, Baldırğanlı, Qartallı dağ, Tülkü təpəsi, Köhnə yayla, dərələrdən: Məmmədağa, Daş dərə, Ömər dərəsi, Kazım dərəsi, Şamırlı, Arpa çayı dərəsi, bulaqlardan: Göy bulaq, Alməmmədlilərin bulağı, Seyidlərin bulağı, Ömər dərəsinin bulaqları, Məşədi Namazın bulaqları, Daharın bulağı, Məscid bulağı, yerlərdən: Qəmərə, Qara kahının üstü, Qapılı zağa, Dəyirman yolu, Arxaclar, qayalardan: Top qaya, Qatar qaya, Şiş qaya, sahibinin adı ilə: Nəcəfin, Cabbarın, Abbasqulunun, Məhəmmədin, İsoyun yeri, Həsənin çayırı. Baldırğan, lilpar, toppuz, əvəlik, yarpız, qazayağı, yemlik, quşəppəyi, bağa yarpağı, qımı quzuqulağı, laladibi, dambıl, unnuca pencər və giləmeyvə kimi istifadə edilib. Əriştə plovu, xəşil, çəkməcə, əppəyişi, şil aşı, cızdax, döymənc, yaxmac, lavaş, çeçil pendir kənd əhalisinin sevimli yeməklərindən

olub. Kənd əhalisi tava, qıp, tabax, parç, quyruxlu, tənəkə, quley qabı, sini, yaba, rəfətə, peşkir, kikirə, cəhrə, mindar, qantar, qəməlti kimi qab-qacaq və əşya adlarını bu gün də unutmayıblar [7].

Amasiyanın bütün kəndlərində, o cümlədən Qaraçantada toy, sünnət, kirvəlik tam olaraq milli adət-ənənəyə uyğun keçirilib, bütün bayramlara çox dəqiqliklə əməl edilib. Orucluğu və Qurban bayramları ən əziz bayramlardan hesab olunub, Novruza xüsusi hazırlıq görülüb. Novruz bayramına üç ay qalmış çillə girib, bir ay qalanda başa çatıb. Həmin dövrün ilk 40 günü böyük çillə, son 20 günü isə kiçik çillə adlanıb. Kiçik çillədə daha çox gənc qızlar "çillə" çıxardıb, bir evə yığışaraq "lal" suya başına pambıq dolanmış iki iynə və üzük salaraq fala baxıblar. Novruz bayramına tam 40 gün qalanda Xıdır Nəbi (buna daha çox Xıdır Elləz deyiblər) bayramı keçirilib. Bu bayramın qarşılınması ilə əlaqədar onun şərəfinə qovut düzəldilib, "duzlu gilik" bişirilib. Fal növü olan "Duzlu gilik" in xəmirinə üç qat duz qatılıb, əsasən subaylar yeyib. Yuxusunda ona su verən gənc həmin şəxsin gələcək həyat yoldaşı kimi yozulub. Ağbaba-Şörəyel mahalında İləxır çərşənbə də böyük təmtəraqla keçirilib. Həmin gün süfrə 7 ləvinlə bəzədilib, martın 21 və 22-də əsl şadylanlıq olub: tonqaldan atlanma, qapı pusma, sulaşma və s. Sulaşma günü kim kimin qarşısına əlində su dolu vedrə, qab çıxıbsa, həmin suyu onun başına töküüb. Mahalın ən əziz bayramlarından hesab olunan Orucluğu və Qurban bayramlarında nişanlı qızlara oğlan evindən bayram payı, xələt aparılıb. Əgər qız təzə gəlin köçübsə, bu bayramlarda hökmən ata evindən ona qurbanlıq aparılıb. Paylar xonçada olmaqla bir neçə şəxs tərəfindən həyata keçirilib. Gəlinə, bəyə, evin bütün sakinlərinə, hətta oğlanın nənə, baba, əmi və dayılarına xələt aparılıb [8].

Mahalın toy mərasimlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olub. Evləndirmək məsələsi tərəflər arasında qeyri-rəsmi qaydada razılaşdırıldıqdan sonra "hə" cavabı, adətən, ikinci görüşdə həll edilib, razılıq şirnisindən sonra "bəlgə" olub. Toy oğlan evində iki, qız evində isə bir gün çalınıb. Qız alan tərəf bütün xərcləri ödəyib və el arasında buna "toy" kəsimi deyilib. Gəlin gətirilən vaxt toy evinə 3-5 kilometr qalmış əvvəlcədən hazırlanmış atlılar yarışa durub və kimin atı toy evinə tez çatıbsa, nəmərlə mükafatlandırılıb. Atın boyuna dərhal bir qırmızı kələğayı, yaxud ipək parça bağlanıb. Ailə quran qıza yaxınlarından bacı tutulub və onlar oğlanın qardaşlıqları ilə "şah" bəzəyiblər. Yolkaya bənzəyən "şah" in üstü şokalad və konfetlə dolu olub. Gəlin, adətən, piyada aparılıb. Ən maraqlı məqam isə çalğıçıların "Gülşəngi" havasını çalmaları, bəyin ata-anasının bu havaya gülüş tutmaları olub. İştirakçılar qadının tərəfini saxlayıb, kişinin ayağından tutaraq yırıblar. Bu həm də yeni evlənənlərə güclərini göstərmək anlamına gəlib. Gəlinin qarşısında heyvan kəsilməsi, onun boşqab sındırması da ənənədən olub. Daha bir maraqlı məqam bəyin evin başına çıxaraq əlində tutduğu almanı gəlinin başına vurmağı olub. Deyilənə görə, almanın vurulması dözümlü olmaq anlamı verib. Almadan sonra gəlinin başına konfet və pul tökülüb. Evə keçən gəlinin qarşısına düzdükləri çörək və lavaşları sağ əliylə sol çiyninə, qəndi isə ağzına qoyurdu. Bu da gəlinin ayağının bərəkətli olması ilə izah edilib. Bundan sonra iki qadın zurnaçıların müşayiəti ilə "Gəlin tərfi" oxuyublar. Qaraçanta toylarını Vlademir, Yunis Əliyev qardaşları və Bəysafa Əliyev aparırdı [8].

Qeyd etdiyimiz kimi, bu mahalda əhali dindar olub və son mənzilə yola salınan şəxs üçün bütün dini ayınlara əməl edilib. Mərhumun son nəfəsində "Yasin" surəsi oxunur, kənd məscidinin qarşısında meyit namazı qılınır, "mərhumun haqqını halal edin", - deyilirdi. Mərhumun qırxı çıxmamış xeyir iş edilmirdi, edilsəydi belə mərhumun evinə

gedilər və icazə alınırdı. Ağbaba-Şörəyel mahalının Aşıq Nəsib, Aşıq Şenlik, Aşıq İsgəndər, Aşıq Faxur, o cümlədən qaraçantalı Aşıq Musa kimi adlı-sanlı aşıqları çox olub. Aşıq Musa Nəcəf və Fatmanın yeganə övladı olmayıb. Onun Xeyrulla adlı qardaşı və Laləzar adlı bacısı olub. Aşıq Musa 32, Xeyrulla Qurbanov isə 19 yaşında Böyük Vətən müharibəsi iştirakçısı olub və heç biri geri dönməyib. Laləzar isə Ellərkəndli Molla Sait ilə ailə qurub. Molla Sait Heydər və Əkbər adlı oğlanları ilə Qarsa köçüblər. Aşıq Musa güclü səsə, zəngin söz ehtiyatına malik şəxs olub. O, Gümrüdən Qaraçantaya adəti üzrə sazı qoynunda çala-çala gələr və sazın səsi ətrafı bürüyərmiş. Aşıq Musa gözəl məclis aparar, "Şah İsmayıl", "Abbas və Gülgəz", "Əsli-Kərəm", "Leyli və Məcnun"dan danışarmış [3].

1930-40-cı illər Qaraçantanın qara günləri kimi tarixə düşüb. Onlarla insan repressiyaya məruz qalıb, həbsə atılıb, sürgün edilib, bəziləri isə Türkiyədə sığınacaq tapıblar. Böyük Vətən müharibəsi Ağbaba-Şörəyel mahalına böyük zərbə vurub. Müharibə dövründə minlərlə adam səfərbər olub. 1941-ci ilin 23 iyunundan 1945-ci ilin aprel ayına qədər 750 nəfər sakini olan Qaraçantadan 150 nəfər, hətta bir ailənin 4-5 üzvü eyni vaxtda müharibəyə çağırılıb və yarıdan çoxu geri qayıtmayıb [8].

Birinci və İkinci Qarabağ müharibəsində qaraçantalı igidlər torpaqlarımızın bütövlüyü uğrunda qəhrəmancasına döyüşərək şəhidlik zirvəsinə ucalıblar. Milli qəhrəman Səxavət Məhərrəmov, "Azərbaycan bayrağı" ordenli, mayor Məhərrəm Seyidov, baş leytenant Daşqın Səmədov, leytenant Tələt Əliyev, Arslan Bayramov, Mehman Məhərrəmov, Əli Rəfiyev, Şair Rzayev və Elvin Həsənovun əziz xatirəsi daim qəlbimizdə yaşayacaq.

Qərbi Azərbaycandan son deportasiyadan 36 il keçir. Bu gün Qərbi Azərbaycan İcması Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müəllifi olduğu Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyasına uyğun olaraq, sıx şəkildə işləyir, onun strateji məsələ kimi ölkənin gündəmində olduğunu nəzərə alaraq, bütün rayon icmaları kimi Amasiya rayon icması da koordinasiya şəkildə fəaliyyət göstərir.

Qərbi azərbaycanlıların prosesə ümumi yanaşmasından da aydın olur ki, onların ötən 36 ildə doğma torpaqlarına qayıdacaqlarına inanmaları heç vaxt tükənməyib, ümidləri itməyib. Ağbaba-Şörəyel mahalının 27 kəndindən biri olan Qaraçanta sakinləri ona dönəcəyinə inanır. Birlik, bərabərlik, qardaşlıq rəmzi olan "Yallı"nı qoynunda ifa edəcəklərinə, ata-baba torpaqlarına, doğma yurd-yuvalarına, evlərinə, məktəblərinə, kitabxanalarına, dükan-bazarlarına, bulaqlarına, yollarına, dağlarına, dərələrinə çox ehtiyacları var.

ƏDƏBİYYAT

1. Əskərov, B. Ağbabada qalan izlər. Sumqayıt: 2000, 194 s.
2. Qaraçantada qalan çantam, Almaz, Solmaz və mən. Modern.az, 2021, 22 sentyabr. <https://modern.az/edebiyat/308612/qaracantada-qalan-cantam-almaz-solmaz-ve-men/>
3. Qaraçanta, Hülley dağı və ya ümidlərin közərdiyi yazı. Bizimmedia.az 2023, 09 iyun. <https://bizim.media/az/cemiyyet/140617/>
4. Qaraçanta-Əzizbəyov məlumat kitabı. Bakı: 2004, 96 s
5. Mustafa, N., Qoca, Ş., Səmimi, T. İki elin bir yaddaşı. Bakı: Nurlan, 2010, 228 s.

6. Murtaza Qaraçanta kimdir? Musavat.com, 2014, 03 aprel,
https://musavat.com/news/son-xeber/Murtaza-Qaracanta-kimdir_189413.html
7. Səməmi, T. Qaraçanta. Bakı: "SkyG", 2023, 445 s.
8. Yəhyaqızı, P. Dumanda itən vətən. Bakı: Adiloğlu, 2004, 370 s.

SUMMARY

Parvana Ibrahimova, Konul Niftaliyeva

AGBABA-SHORAYEL'S GARACHANTA: HISTORY, CULTURAL HERITAGE, TRADITIONS

The article discusses Ağbaba-Şörəyel, located in the Amasya district of Western Azerbaijan, specifically focusing on the village of Qaraçanta (Azizbeyov), one of the 21 Azerbaijani villages in the area. It covers the history, cultural heritage, and traditions of the village. Additionally, it provides information about education in Qaraçanta, the village's clans, the occupations of its inhabitants, the repressions of the 1930s-40s, and the heroic Qaraçanta villagers who fought valiantly for the territorial integrity of Azerbaijan in the First and Second Karabakh wars and became martyrs. The article also addresses the Concept of Return to Western Azerbaijan and the activities of the Amasya district community.

Keywords: Western Azerbaijan, Amasya, Ağbaba-Şörəyel, Qaraçanta, deportation, yalli (traditional dance)

РЕЗЮМЕ

Пәрване Ибрагимова, Кенул Нифталиева

ГАРАЧАНТА АГБАБА-ШОРАЙЕЛЯ: ИСТОРИЯ, КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ, ТРАДИЦИИ

В статье рассматривается регион Агбаба-Шорайел, расположенный в районе Амасья Западного Азербайджана, с особым вниманием к деревне Гарачанта (Азизбеков), одной из 21 азербайджанской деревни в этом районе. В статье освещается история, культурное наследие и традиции деревни. Кроме того, приводятся сведения об образовании в Гарачанте, племенах деревни, занятиях её жителей, репрессиях 1930-40-х годов, а также о героях из Гарачанты, которые храбро сражались за территориальную целостность Азербайджана в Первой и Второй Карабахских войнах и стали мучениками. Статья также затрагивает Концепцию возвращения в Западный Азербайджан и деятельность сообщества района Амасья.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, Амасья, Агбаба-Шорайел, Гарачанта, депортация, яллы (традиционный танец)

Nəşriyyat direktoru:	Məhəmmədəli Məmmədli
Mətbəə müdiri:	Vidadi Kazımov
Qrafik dizayner:	Sahilə Abbasova
Baş redaktor:	Zəhra Rəhimova
Aparıcı korrektor:	Sitarə Əlizadə
Redaktor:	Zərri Məmmədova
Kompüter operatoru:	Rəhimə Hacıyeva

Yığılmağa verilib: 12.12.2024

Çapa imzalanıb: 24.01.2025

Formatı: 60/90, 32/1, həcmi 29.56 ç/v

Sifariş № 005, sayı 75 nüsxə

NDU Nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur.

REDAKSİYANIN ÜNVANI: 7012. Naxçıvan şəhəri,
Universitet şəhərciyi, Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Əsas bina, I mərtəbə, NDU Nəşriyyat

TELEFON: (00994 036) 545-45-59
(00994 036) 544-08-61

E-mail: *elmi.hisse@mail.ru*